

**T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**AHMED CEMAL PAŞA
(1872–1922)
ASKERİ VE SİYASİ HAYATI**

DOKTORA TEZİ

**Hazırlayan
Nevzat ARTUÇ**

Danışman: Prof. Dr. Bayram KODAMAN

ISPARTA, 2005

ABSTRACT

THE MILITARY AND POLITICAL LIFE OF AHMED DJEMAL PASHA (1872-1922)

Nevzat ARTUÇ

Suleyman Demirel University, Department of History

Ph. D, 476 pages, March 2005.

Supervising Professor: Bayram Kodaman

The aim of this work is to clarify the arguing topics of the period by examining the military and political life of Ahmed Djemal Pasha who was the third person in Committee of Union and Progressive (CUP) which influenced the last ten years of Ottoman Empire. The main starting point is the fact that there hasn't been any special scientific work on Djemal Pasha and the fact that most of the statements either in written or oral haven't been proved yet. Our work consists of four chapters except the introduction. In the introduction, there is general information about The Period of Constitutional Government II. In the first chapter, there is information of Djemal Pasha's birth, family, education and personality and it is emphasized that he was a complete '*Unionist*' (İttihatçı) and stated that he had the necessary experience about public works and housing affairs. In the second chapter, his political and military duty by the end of the first world war and his successful achievements in his duties are being analyzed. As a result, it is stated that the desire of fulfilling a duty successfully has given him his rising in CUP and becoming the first person in CUP while he was a governor of İstanbul. In the third chapter, it's stated that since he was a pointed to the ministry of marine he began an extend reform is movement dealt with nongovernmental organization in the country closely, he is political preference on the Allies and his success in wars as the commender of four army. In addition, his great authority in Syria, his successful achievements against Arabic nationalist movements and his humanist approach to the Armenian are indicated in the same chapter. In the fourth chapter, it is stated that he had to leave the country because of the interior and exterior pressure, and then during the independence war, he had a constant communication with Mustafa Kemal Pasha to support him. Besides, it is emphasized that Enver Pasha's independent works in Middle Asia have caused Djemal Pasha's attempts to become useless and finally his death. In this sense he was assassinated by Russian-Armenin conspiracy. His corpse was brought to Erzurum by Kazım Karabekir Pasha.

Keywords: The Period of Constitutional Government II., Committee of Union and Progressive, Enver Pasha, Talat Pasha, Djemal Pasha, Syria.

ÖZET

AHMED CEMAL PAŞA (1872-1922) ASKERİ VE SİYASİ HAYATI

Nevzat ARTUÇ

Süleyman Demirel Üniversitesi, Tarih Bölümü, Doktora Tezi, 476 sayfa, Mart 2005.

Danışman: Prof. Dr. Bayram KODAMAN

Bu çalışmanın amacı Osmanlı Devleti'nin son on yılına damgasını vurmuş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üçüncü ismi Ahmed Cemal Paşanın askeri ve siyasi hayatını inceleyerek, söz konusu dönemin tartışmalı konularına açıklık getirmektir. Çalışmamızın temel çıkış noktası bu güne kadar Cemal Paşayla ilgili müstakil bilimsel bir çalışmanın yapılmamış olması ve bu dönemle ilgili yazılıp söylenenlerin çoğunun dedikodudan ileriye gitmemiş olmasıdır. Tezimiz girişten sonar dört bölümden oluşmaktadır. Girişte, II. Meşrutiyet Dönemi'yle ilgili genel bir değerlendirme yapılmıştır. Birinci bölümde; Cemal Paşanın ailesi, doğumu, tahsil hayatı, şahsiyeti hakkında bilgi verilmiş, tam bir İttihatçı olduğu vurgulanmış ve özellikle imar-iskan faaliyetlerinde gerekli deneyime sahip olduğu belirtilmiştir. İkinci bölümde, Cemal Paşanın Birinci Dünya Savaşı'na kadar almış olduğu siyasi ve askeri görevleri ve bu görevleri sırasındaki başarılı icraatları ele alınmıştır. Buradan hareketle, Paşanın üzerine aldığı bir görevi başarıyla yerine getirme arzusuna sahip olduğu ve İttihat ve Terakki içerisinde hızla yükselmeye başladığı hatta İstanbul Muhafızlığı sırasında İttihat ve Terakki'nin bir numaralı ismi haline geldiği ifade edilmiştir. Üçüncü bölümde, Cemal Paşanın Bahriye Nazırlığı'na tayiniyle birlikte oldukça geniş çaplı bir reform hareketi başlattığı, ülke içerisindeki sivil toplum örgütleriyle yakın ilişki kurduğu, Birinci dünya Savaşı öncesi İttihat Devletleri yanlısı politikalar izlediği ve IV. Ordu Kumandanı olarak katıldığı askeri hareketlerde başarılı olduğu ortaya konulmuştur. Ayrıca, Cemal Paşanın Suriye'de tesis ettiği müthiş otorite, Arap milliyetçi hareketlerine engel olma çabaları ve Tehcire maruz kalan Ermenilere yapmış olduğu insancıl yardımlar gözler önüne serilmiştir. Dördüncü Bölümde ise, Cemal Paşanın iç ve dış baskılar nedeniyle ülkeyi terketmek zorunda kaldığı, bu süre zarfında Mustafa Kemal Paşayla sürekli irtibat kurarak Milli Mücadele'ye destek verdiği belirtilmiştir. Ayrıca, Enver Paşanın Orta Asya'da başına buyruk hareketlerinin Cemal Paşanın bütün çabalarının boşa gitmesine ve hayatının tehlikeye girmesine neden olduğu vurgulanmıştır. Sonuçta, Cemal Paşanın Tiflis'te bir Rus-Ermeni komplosuna kurban gittiği ve cenazesinin Kazım Karabekir Paşa tarafından getirilerek Erzurum'a defnedildiği ifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler:II. Meşrutiyet Dönemi, İttihat ve Terakki, Enver Paşa, Talat Paşa, Cemal Paşa, Suriye.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	V
KISALTMALAR	VIII
KAYNAKLAR VE TETKİKLER ÜZERİNE DÜŞÜNCELER	XI
GİRİŞ	1
II. MEŞRUTİYET DEVRİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER	1
A- II. Meşrutiyet Öncesi Gelişmeler	1
1- II. Meşrutiyet'in Fikri Altyapısı	1
2- Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkler	3
3- Osmanlı Hürriyet Cemiyeti	7
4- Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin Paris'teki Ahmet Rıza Bey Grubuyla Birleşmesi	9
5- II. Meşrutiyet'e Doğru Makedonya Meselesi ve Çetecilik Faaliyetleri	11
B- II. Meşrutiyet'in İlanı, Anlamı ve Yakın Tarihimiz Açısından Önemi	14
1- II. Meşrutiyet'in İlanına Yol Açan Gelişmeler	14
2- II. Meşrutiyet'in Anlamı ve Sınırları	17
3- II. Meşrutiyet'in Yakın Tarihimiz Açısından Önemi	21
4- II. Meşrutiyet Dönemi İç ve Dış Siyasal Gelişmelerine Kısa Bir Bakış	22
BİRİNCİ BÖLÜM	26
CEMAL PAŞANIN HAYATI VE ŞAHSİYETİ	26
A- Ailesi, Tahsil Hayatı ve Askerlik Mesleğine Girişi	26
1- Doğumu ve Ailesi	26
2- Tahsil Hayatı ve Askerlik Mesleğine Girişi	28
B- Cemal Beyin Askerlik Mesleğinde Aldığı İlk Vazifeler	29
1- Selanik Redif Fırkası Kurmay Başkanlığı	29
2- Şark Demiryolları Müfettişliği ve Askeri Yollar İnşaatı Çabuklaştırılması Müfettişliği	30
3- Edirne Erkan-ı Harbiyesi'nde Görevlendirilmesi	33
4- Eşkıya Takibinde Bulunmak Üzere Anadolu'ya Gönderilmesi	34
C- Cemal Beyin Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne Girmesi ve Faaliyetleri	35
D- II. Meşrutiyet'in İlanı ve Cemal Bey	38
1- Meşrutiyet'le İlgili Görüşleri	38
2- İttihat ve Terakki Heyeti ile Birlikte İstanbul'a Gelişi	39
E- Cemal Paşanın Şahsiyeti ve Paşadan Bazı Hatıralar	41
1- Cemal Paşanın Şahsiyeti	41
2- Cemal Paşadan Bazı Hatıralar	49
F- Cemal Paşanın Eserleri	51
1- Plevne Müdafası	51
2- Suriye ve Filistin ve Garbi Arabistan Âbidât-ı Atıkası	52
3- Hatıralar	52
G. Cemal Paşanın Vekillik Görevleri	56
H. Cemal Paşanın Aldığı Nişan ve Madalyalar	57

II. BÖLÜM.....	59
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA KADAR CEMAL PAŞA	59
A- 31 Mart Olayı ve Cemal Bey	59
1- Kaymakam Cemal Beyin Anadolu'ya Gönderilecek Islah Heyeti Üyeliğine Seçilmesi	59
2- 31 Mart Olayı.....	60
3- Hareket Ordusu'na Katılışı ve Divan-ı Harbi Örfi'de Görevlendirilmesi.	64
a- Hareket Ordusu'na Katılışı ve 31 Mart'la İlgili Raporları.....	64
b- Divân-ı Harbi Örfi'de Görevlendirilmesi	66
4- Üsküdar Mutasarrıflığı.....	68
B- Cemal Beyin Adana Valiliği	69
1- Adana Olayları ve Cemal Beyin Adana Olayları İle İlgili Görüşleri	69
a- Adana Olayları	69
b- Adana Olayları İle İlgili Görüşleri.....	73
2- Adana Valiliği'ne Atanması	74
3- Adana'daki İcraatları	75
a- Adana'da Yaraların Sarılması Çalışmaları	75
b- Adana'da Asayişin Koruması İçin Yapılan Çalışmalar	81
c- Adana'da Askerlik Meselesi ve Cemal Beyin Konuyla İlgili Görüşleri....	83
d- Yemen'e Asker Sevki Meselesi.....	84
e- Adana Vilayeti'nde Görevli Memurlarla İlgili Düşünceleri	85
f- Adana'daki Diğer Faaliyetleri	86
C- Cemal Beyin Bağdat Valiliği	88
1- Bağdat Valiliği'ne Atanmasından Önceki Siyasi Gelişmeler.....	88
2- Bağdat Valiliği'ne Atanması	89
3- Bağdat Vilayeti'ndeki Vazife ve Yetkileri	90
4- Bağdat'taki İcraatları	92
5- Bağdat İngiltere Konsolosu İle İhtilafı	94
6- Bağdat Valiliği'nden İstifası.....	96
D- Birinci Balkan Savaşı'nda Cemal Bey.....	99
1- Konya Redif Fırkası Kumandanlığı.....	99
2- Birinci Balkan Savaşıyla İlgili Düşünceleri.....	102
F- Cemal Beyin İstanbul Muhafızlığı	105
1- Taklib-i Hükümet Teşebbüsü ve Cemal Beyin Tutumu	106
2- Mahmut Şevket Paşa Suikastı ve Cemal Bey	111
3- İstanbul Muhafızı Cemal Beyin Diğer Faaliyetleri.....	117
G- Edirne'nin Geri Alınışı ve Batı Trakya Meseleleri Karşısında Cemal Bey....	119
1- Edirne'nin Geri Alınışıyla İlgili Düşünceleri	119
2- Batı Trakya Meselesi Karşısındaki Tutumu	123
H- İstanbul Muhafızlığı'nın Lağvı ve Cemal Beyin Birinci Kolordu Kumandan Vekilliği'ne Atanması	126
1- İstanbul Muhafızlığı'nın Lağvedilmesi	126
2- Birinci Kolordu Kumandan Vekiliğine Atanması	127
3- Birinci Kolordu Kumandan Vekilliği ve İdare-i Örfiyye Reisliği Görevlerinden Ayrılması.....	129
I- Cemal Beyin Hükümette Görev Alması.....	130
1- Nafia Nazırlığı'na Vekâleten Atanması.....	130

2- Nafia Nezareti'ndeki İcraatları	131
a- Demiryolları	131
b- Şose Yollar	132
c- Sulama Projeleri	133
d- Liman İnşaatları	134
3- Cemal Paşanın Harbiye Nazırlığı Meselesi	134
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	139
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA CEMAL PAŞA	139
A- Cemal Paşanın Bahriye Nazırlığı	139
1- Bahriye Nazırlığı'na Atanması	139
2- Bahriye Nezareti'ndeki İcraatları	140
a- İlk Islahat Projeleri	140
b- Bahriye Nezareti'nde Tekaüd (Emeklilik) Uygulamaları	143
c)- Bahriye Nezareti'ndeki Teftişleri	145
d- Bahriye'de Kıyafet Değişikliği	148
e- Bahriye Nezareti'nde Eğitimle İlgili Çalışmalar	150
3- Osmanlı Donanmasını Güçlendirme Çabaları	154
4- Fransa Seyahati	161
5- Bahriye Nezareti Bütçesi Görüşmelerinde Ahmet Rıza Bey'le Münakaşası	166
6- Ülke İçerisindeki Cemiyetlerle İlişkisi	169
a- Türk Ocağı ve Cemal Paşa	169
b- Türk Gücü ve Cemal Paşa	171
c- Aktif Olarak Görev Aldığı Diğer Cemiyetler	172
B- Birinci Dünya Savaşı'na Giriş Senaryoları ve Cemal Paşa	174
1- Savaş Öncesi Tutumu	174
2- Almanya ile İttifak ve Savaşa Girme Fikrini Benimsemesi	176
3- Karadeniz Olayı ve Cemal Paşa	183
C- Birinci Dünya Savaşı'nda Cemal Paşa	193
1- IV. Ordu Kumandanlığı'na Atanması	193
2- Birinci Kanal Seferi ve Cemal Paşa	196
a- Birinci Kanal Seferi Fikrinin Ortaya Çıkışı	196
b- Birinci Kanal Seferi İçin Yapılan Hazırlıklar	199
c- Birinci Kanal Seferi Öncesi İstihbarat Çalışmaları	202
d- Birinci Kanal Seferi	205
e- Birinci Kanal Seferi'yle İlgili Düşünceleri	207
f- Birinci Kanal Seferi'nin Yankıları	209
3- İkinci Kanal Seferi ve Cemal Paşa	213
a- İkinci Kanal Seferi İçin Yapılan Hazırlıklar	213
b- İkinci Kanal Seferi Öncesi İstihbarat Çalışmaları	223
c- İkinci Kanal Seferi ve Filistin Cephesinde Gelişen Olaylar	226
4- Yıldırım Orduları Meselesi ve Cemal Paşanın Suriye'den Ayrılışı	229
D- Cemal Paşa ve Suriye	239
1- Suriye'deki İdare Tarzı	239
2- Suriye'de İaşe Meselesi	247

3- İmar ve İskân Faaliyetleri	250
4- Suriye ve Beyrut'taki Eğitim ve Kültür Faaliyetleri.....	254
5- Suriye'deki Casusluk Faaliyetleri.....	256
6- Suriye'de Çıkarılacak Gazeteler Meselesi.....	262
7- Ermenilerin Suriye'de İskânı	265
E- Arap Milliyetçilik Hareketleri Karşısında Cemal Paşa	271
1- Arap Milliyetçilerine Karşı Uzlaşma Siyaseti	271
2- Uzlaşma Siyasetinden Vazgeçmesi	273
3- Şerif Hüseyin İsyanı Karşısında Cemal Paşa.....	284
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	295
CEMAL PAŞANIN YURT DIŞINDAKİ FAALİYETLERİ VE ÖLÜMÜ	295
A- Cemal Paşanın Yurt Dışına Çıkışı ve Yankıları	295
1- Yurt Dışına Çıkışına Neden Olan Gelişmeler.....	295
2- Yurt Dışına Çıkışına İlişkin Yankılar	303
2- Yurt Dışına Çıkışın Ardından Hükümetin Aldığı Tedbirler ve Yargılanma Süreci	305
B- Cemal Paşanın Yurt Dışındaki Faaliyetleri.....	310
1- Afganistan'a Gitmeye Karar Vermesi	310
2- Moskova'ya Gidişi ve Faaliyetleri.....	313
3- Afganistan'a Hareketi	317
4- Afganistan'daki İcraatları	320
5- Afganistan'dan Ayrılışı.....	324
a- Afganistan'dan Ayrılış Nedenleri	324
b- Yeniden Moskova'ya Gidişi	328
C- Cemal Paşanın Afganistan Adına Avrupa'daki Faaliyetleri	329
1- Almanya'daki Faaliyetleri	329
2- Fransa'daki Faaliyetleri	330
a- Fransa Seyahatinin Nedenleri	330
b- Fransız Devlet Adamları ve Sanayicileriyle Görüşmesi.....	332
c- Paris'te Mösyö Laurent Vibert ile Yapmış Olduğu Söyleşi	334
D- Cemal Paşanın Milli Mücadeleyle İlgili Görüşleri ve Mustafa Kemal Paşayla Mektuplaşması	337
1- Milli Mücadeleyle Bakışı.....	337
2- Batum Teşebbüsü ve Cemal Paşanın Enver Paşayla İlişisini Kesmesi	339
3- Mustafa Kemal Paşayla Mektuplaşması	341
E- Cemal Paşanın Öldürülmesi ve Cenazesinin Erzurum'a Getirilmesi.....	347
1- Son Faaliyetleri ve Öldürülmesi	347
2- Suikast Olayının Yankıları	350
3- Suikast Olayına İlişkin İddialar	352
4- Cenazesinin Erzurum'a Getirilmesi.....	356
SONUÇ	358
BİBLİYOGRAFYA	364
EKLER.....	401

ÖNSÖZ

Son yıllarda gerek yurt içinde ve gerekse yurt dışında II. Meşrutiyet dönemi üzerine yapılan araştırmalarda büyük bir artış görülmektedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin her yönüyle damgasını vurduğu bu dönemin etkileri, Cumhuriyet Türkiye'si ile sınırlı kalmayıp Balkanlardan Afganistan'a, Ortadoğu'dan Kuzey Afrika'ya kadar geniş bir coğrafyaya ulaşmıştır. Bu yüzden II. Meşrutiyet dönemi aynı zamanda Dünya tarihi açısından da son derece büyük bir önem taşımaktadır. Özellikle günümüzde büyük bir kaosun yaşandığı Ortadoğu'nun kaderinin bu tarihlerde çizilmiş olması, söz konusu dönemin en büyük siyasal hareketi İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne olan ilgi ve merakı daha da artırmıştır. Ancak, Ortadoğu'da İttihat ve Terakki'nin bütün politikalarına neredeyse tek başına yön vermiş olan Cemal Paşa hakkında, konunun zorluğu ve genişliği endişeleriyle bu güne kadar müstakil bir çalışma yapılamamıştır. Oysa ki, Enver ve Talat Paşaların gölgesi altında fazla tanınmamış olan Cemal Paşasız ne İttihat Terakki ne de söz konusu bölge tarihinin tam olarak anlaşılamayacağı kanaatindeyiz. Ayrıca günümüzde pek çok araştırmacının Cemal Paşa hakkında çoğunlukla yabancı araştırmacıların Osmanlı arşiv belgelerini göz ardı ederek hazırlamış oldukları Ortadoğu çalışmalarından istifade etmelerini doğru bulmamaktayız. Yine bu dönemle ilgili yapılan ve bilimsel olduğunu iddia eden pek çok araştırmada bile konuyla ilgili farklı arşivlerde toplanmış olan belgelerin büyük bir kısmı ihmal edilmiş, ele geçirilen belgeler ise yeterince sorgulanamamıştır. Bu kaygılarımıza ek olarak, gerek T. Zafer Tunaya'nın söz konusu dönemle ilgili yeni araştırmalara ihtiyaç olduğu şeklindeki değerlendirmelerinden ve gerekse danışman hocam Bayram Kodaman'ın teşviklerinden cesaret alarak Cemal Paşayı tezimize konu olarak seçmeyi uygun bulduk. Her ne kadar biyografi sınırlarını aşmamaya özen gösterdiysek de Cemal Paşanın hem II. Meşrutiyet dönemindeki, hem de yurt dışındaki faaliyetlerinin oldukça yoğun olması nedeniyle çalışmamızın sınırlarını bir hayli geniş tutmak zorunda kaldık.

Çalışmamız giriş dışında dört bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında, II. Meşrutiyet'in ilanına neden olan gelişmeler ile söz konusu döneme damgasını vurmuş olan ve Cemal Paşanın da üyesi bulunduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni

açıklamaya çalıştık. Birinci bölümde; Cemal Paşanın ailesi, tahsil hayatı, ilk askeri görevleri, II. Meşrutiyet öncesi faaliyetleri, eserleri, almış olduğu madalya ve nişanlar ile şahsiyeti hakkında bilgi vermeye çalıştık. İkinci bölümde; Cemal Paşanın II. Meşrutiyet'in ilanındaki rolünü, meşruti yönetimle ilgili düşüncelerini, Üsküdar Mutasarrıflığı, Adana ve Bağdat valilikleri sırasındaki icraatlarını, Birinci Balkan Savaşlarıyla ilgili ilginç değerlendirmelerini, İstanbul Muhafızlığı'yla birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisindeki yükselişini, Edirne ve Batı Trakya meselelerindeki tutumunu, Enver Paşayla girmiş olduğu Harbiye Nazırlığı mücadelesini ve Nafia Nazırı olarak kabineye dahil olmasının ardından hayata geçirmeyi düşündüğü projelerini ele almaya çalıştık. Üçüncü bölümde; Paşanın Bahriye Nazırı olduktan sonra başlatmış olduğu yeniden yapılanma ve Osmanlı deniz kuvvetlerini güçlendirme çabalarını, ülke içerisindeki sivil toplum örgütleriyle olan ilişkilerini, Birinci Dünya Savaşı öncesi tutumunu, IV. Ordu Kumandanı olarak katılmış olduğu askeri hareketlerini, Suriye'de tesis ettiği müthiş otoriteyi, bölgedeki ayrılıkçı Araplara karşı uygulamış olduğu uzlaşmacı ve ardından başlattığı yıldırma siyasetlerini, Şerif Hüseyin İsyanı karşısındaki tutumunu, bölgede gerçekleştirmiş olduğu eğitim-kültür ve imar-iskan faaliyetlerini ve görevinde bu kadar başarılı olmasına rağmen Suriye'den niçin ayrılmak zorunda kaldığını açıklamaya çalıştık. Çalışmamızın son bölümü olan dördüncü bölümde ise; Paşanın yurt dışına çıkmasına neden olan gelişmelere, hakkında yapılan ağır eleştirilere, diğer İttihatçı liderleri de içerisine alan gıyabi yargılanma sürecine, yurt dışındaki özellikle de Afganistan'daki faaliyetlerine, Milli Mücadeleye bakış açısı ve Mustafa Kemal Paşa ile olan ilişkilerine ve Tiflis'teki öldürülmesi olayına açıklık getirmeye çalıştık. Bunlara ilave olarak Paşanın İslamiyet, Hıristiyanlık ve Osmanlı Devlet yapısı hakkında pek fazla bilinmeyen düşüncelerini açıklamaya gayret gösterdik.

Böylesine zorlu ve yorucu bir çalışma hususunda beni cesaretlendiren, teşvik eden, yerinde tenkit ve ikazlarıyla yönlendiren ve hiçbir vakit yardım ve desteğini esirgemeyen saygıdeğer hocam Prof. Dr. Bayram Kodaman'a teşekkür etmeyi zevkli bir görev telakki ediyorum. Ayrıca, çalışmalarım sırasında bana inanılmaz destek veren ve büyük bir sabırla tezimi baştan sona okuyarak düzeltme zahmetinde bulunan sevgili arkadaşım Dr. phil. Abdurrahman Uzunaslan'a, tezin teknik aksaklıklarının giderilmesinde büyük emekleri bulunan Arş. Gör. Kansu Ekici'ye ve

Fransızca metinlerin tercümesinde yardımlarını esirgemeyen Buket Akdoğan'a sonsuz teşekkür ediyorum.

Çalışmalarım süresince göstermiş oldukları yakın ilgi ve alakadan dolayı Başbakanlık Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivleri, Genelkurmay ATASE Arşivi, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Deniz Arşivi, Türk Tarih Kurumu Arşivi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi, Milli Kütüphane Mikrofilm Bölümü, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi ve Taksim Atatürk Kitaplığı'nın çok değerli yönetici ve çalışanlarına da teşekkürü önemli bir borç bilirim.

Nevzat ARTUÇ

Isparta-2005

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
A.Ü.	: Ankara Üniversitesi
AMTZ(05)	: Bâb-1 Âli Evrak Odası Mümtâze Kalemî Mısır Evrakı
ATASE	: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Merkezi Başkanlığı
AÜDTCFD	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi
Bkz	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
B.T.T.D.	: Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
D.	: Dosya
DGBİT	: Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
DH. HMS	: Dâhiliye Nezâreti Hukuk Müşavirliği Evrakı
DH. İUM	: Dâhiliye Nezâreti İdare-i Umumiye Evrakı Tasnifi
DH. KMS	: Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdiriyeti
DH. MTV	: Dâhiliye Nezâreti Muhaberât-ı Umumiye İdaresi Mütenevvi Kısmı
DH. MUI	: Dâhiliye Nezâreti Muhaberât-ı Umumiye İdaresi Kalemî
DH. SYS	: Dâhiliye Nezâreti Siyasi Evrak
DH. ŞFR	: Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemî
DUİT	: Dosya Usulü İradeler Tasnifi
Dz. KK	: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı
Eİ	: Encyclopedia of İslam
EPA	: Türk Tarih Kurumu Enver Paşa Arşivi

F.	: Fihrist
Haz.	: Hazırlayan
HR. H	: Hariciye Nezareti Hukuk Kısmı Evrakı
HR. SYS	: Hariciye Nezâreti Siyasi Kısım Evrakı
HR.HMŞ.İŞO:	Hariciye Nezâreti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı
HTVD	: Harp Tarihi Vesikaları Dergisi
İ.A	: İrade sadaret
İ.DH	: Dâhiliye İradeleri
İ.HB	: Harbiye İradeleri
İ.ML	: Meclis-i Umumi İradeleri
İ.MM	: İrade Meclis-i Mahsus
İ.TAL	: Taltifât İradeleri
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
İ.ZB	: Zaptiye İradeleri
İÜEFD	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi.
K.	: Klasör
KOA	: Türk Tarih Kurumu Kazım Orbay Arşivi
Mad.	: Maddesi
MAZC	: Meclis-i Âyan Zabıt Cerideleri
MMZC	: Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri
MV	: Meclis-i Vükela Mazbataları
Nr.	: Numara
s.	: Sayfa
Sa.	: Sayı
TA	: Türk Ansiklopedisi

- TDVİA** : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
- TFRI. AS** : Rumeli Müfettişliği Tasnifi Jandarma Müşiriyet ve Kumandanlık Evrakı
- TFRI. FTG** : Rumeli Müfettişliği Fotoğraflar
- TFRI. M** : Rumeli Müfettişliği Tasnifi Mütferrik Evrak
- TİTE** : Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü
- Y.EE** : Yıldız Esas Evrakı Analitik Envanteri
- Y.EE. KP** : Yıldız Esas Evrakı sadrazam Kamil Paşa Evrakına Ek
- Y.PRK. ASK** : Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzât
- Y.PRK. AZJ** : Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Journaller
- Y.PRK. BŞK** : Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitâbeti
- Y.PRK. GZT** : Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Gazeteler
- YA. HUS** : Yıldız Tasnifi Sadaret Hususi Maruzât Evrakı
- Yay.** : Yayınları

KAYNAKLAR VE TETKİKLER ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

A- KAYNAKLAR

1- Arşiv Vesikaları

a- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yaptığımız çalışmalar neticesinde Cemal Paşanın; II. Meşrutiyet öncesindeki faaliyetleri, Üsküdar Mutasarrıflığı, Adana ve Bağdat Valilikleri, İstanbul Muhafızlığı, Nafia ve Bahriye Nazırlığı, IV. Ordu Kumandanlığı dönemlerine ait icraatları, İttihat-Terakki erkânıyla olan yazışmaları, yurt dışına çıkışı ve yargılanma süreciyle ilgili çok sayıda belgeye ulaştık. Bu belgeleri aşağıdaki fonlardan elde ettik:

Meclisi Vükelâ Mazbataları

Mabeyn-i Hümayun İradeleri

Dosya Usulü İradeler

Dahiliye İradeleri

Harbiye İradeleri

İrade Meclis-i mahsus

İrade Sadaret

Taltifât İradeleri

Zaptiye İradeleri

Dahiliye Nezâreti İdare-i Umumiye Evrakı

Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye Dairesi Siyasi Evrak Kataloğu.

Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemî

Dahiliye Nezâreti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Mütenevvi Kısmı

Dahiliye Nezâreti Hukuk Müşavirliği Evrakı

Dahiliye Nezâreti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı

Hariciye Nezâreti Siyasi Kısım Evrakı

Hariciye Nezâreti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı

Bâb-1 Âli Evrak Odası Mümtâze Kalemî Mısır Evrakı

Rumeli Müfettişliği Jandarma Müşiriyet ve Kumandanlık Evrakı

Rumeli Müfettişliği Mütferrik Evrak

Rumeli Müfettişliği Fotoğraflar

Nizâmât Defteri

Mukavelât Defteri

Yıldız Esas Evrakı

Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzât

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Journaller

Yıldız Tasnifi Sadaret Hususî Maruzât Evrakı

Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitâbeti

Yıldız Perakende Gazete

Yıldız Esas Evrakı Kamil Paşa Evrakına Ek.

b- Cumhuriyet Arşivi

Cumhuriyet Arşivi'nde Cemal Paşa hakkında fazla belge olmamakla birlikte, Paşanın cenazesinin Türkiye'ye getirilip Erzurum'da defnedilmesini öngören kararname ve varislerine Beyoğlu'nda Viçen Hokaçyan'dan kalma arsa ve dükkanın verilmesine ilişkin bakanlar kurulu kararına rastladık.

c- Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Deniz Arşivi

Deniz Arşivi'nde yapmış olduğumuz çalışmalar neticesinde; Bahriye Nazırı Cemal Paşanın Künye Defteri, Almanya seyahati raporu, Bahriye Mektebi'ndeki öğrencilere disiplinli olma ve çalışmanın önemini anlatan yazıları, Heybeliada'daki Bahriye Mektebi'nde daha iyi bir eğitim sağlanması yönündeki çalışmaları, donanmayı teftişi, emekli bahriye personelinin durumlarının düzeltilmesi yönündeki gayretleri ve Donanma Cemiyeti toplantılarına katılmasıyla ilgili belgelere ulaştık. Bu belgeler, Cemal Paşanın Bahriye politikasının daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmuştur. Ancak Deniz Arşivi'nde, tasnif çalışmalarının henüz tamamlanmamış olmasından dolayı, umduğumuzdan daha az sayıda belgeye ulaşabildik. Buna karşın

tasnif edilmemiş belgeler arasında Bahriye Nazırı Cemal Paşa ve dönemiyle ilgili belgelerin de olabileceğini tahmin ediyoruz. Aşağıdaki fonlardan istifade edilmiştir:

Mülgâ Bahriye Nezâreti

Muhasebe Defteri

Künye Defteri

d- Genelkurmay ATASE Arşivi

Başbakanlık Osmanlı Arşivi ile birlikte Cemal Paşa hakkında en fazla belgeye Genelkurmay ATASE Arşivi'nde rastladık. Söz konusu belgelerde Cemal Paşanın; Balkan Savaşlarıyla ilgili düşünceleri, IV. Ordu Kumandanı olarak her iki kanal seferiyle ilgili raporları, Enver Paşayla olan yazışmaları, Arap ve Ermeni meselelerine bakış açısı, Türkiye'de görev yapan Alman generalleriyle ilgili görüşleri, aynı şekilde Alman generallerin Cemal Paşa hakkındaki görüşleri, Suriye'deki casusluk faaliyetleri, Yıldırım Orduları meselesi ve Paşanın Suriye'den ayrılış gerekçeleri, yurt dışına çıkışının ardından hakkında çıkarılan tutuklama emri vb. konularda oldukça önemli bilgiler bulunmaktadır. Aşağıdaki fonlardan istifade edilmiştir:

Balkan Harbi Koleksiyonu

Birinci Dünya Harbi-1 Koleksiyonu

Birinci Dünya Harbi-2 Koleksiyonu

Birinci Dünya Harbi-3 Koleksiyonu

İstiklal Harbi-2 Koleksiyonu

İstiklal Harbi-7 Koleksiyonu

e- Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi

Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi'nde yapmış olduğumuz çalışmalar sonucunda Cemal Paşayla ilgili az sayıda da olsa önemli belgelere ulaştık. Bu belgelerde; Cemal Paşanın Donanma Cemiyeti ile olan yakın ilişkilerini ve II. Kanal Seferi öncesinde Hintli Müslüman ajanlardan istifade ettiğini gösteren yazışmalar ile saltanat naipliği hususunda Mabeyn-i Hümayun'da bizzat kendisinin de katılmış olduğu toplantıyla ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır.

f- Türk Tarih Kurumu Enver Paşa Arşivi

Türk Tarih Kurumu Enver Paşa Arşivi'nde Cemal Paşayla ilgili oldukça önemli belgeler bulunmaktadır. Bunların başında Cemal Paşanın yurt dışında bulunduğu sıralarda Enver ve Mustafa Kemal Paşalarla yapmış olduğu mektuplaşmalar gelmektedir. Ancak, 1920-1922 yılları arasındaki dönemi kapsayan söz konusu mektuplar, Japon araştırmacı Masayuki Yamauchi¹ ile Hülya Baykal² tarafından yayınlanmıştır. Buna karşılık, yapmış olduğumuz çalışmalar sonucunda Cemal Paşanın IV. Ordu Kumandanlığı sırasındaki bazı yazışmaları ve 1920 öncesine ait bir kaç yayınlanmamış mektubuna ulaştık.

g- Türk Tarih Kurumu Kazım Orbay Arşivi

Türk Tarih Kurumu Kazım Orbay Arşivi'nde yaptığımız çalışmalar sonucunda Cemal Paşayla ilgili çok sayıda önemli belgeye ulaştık. Söz konusu belgelerde; Cemal Paşanın Bahriye Nezareti'nde kıyafet değişikliğiyle ilgili görüşleri, Türkiye'de görev yapan Alman generallerinden Falkenhayn'la ilgili düşünceleri, Filistin'deki fukaraya yardımda bulunulması hususunda vermiş olduğu emirler, Enver Paşayla askeri konularda görüş alış verişinde bulunduğu yazışmaları, Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'la ilgili kanaatleri, Suriye'de bulunan ailesinin İstanbul'a nakledilmesi hususunda Enver Paşadan yardım istediği telgrafları gibi oldukça önemli bilgiler bulunmaktadır.

2- Resmi Yayınlar (Salnâme, Nevsâl ve Düstur)

Cemal Paşanın asker ve siyaset adamı olması dolayısıyla dönemin salnâme ve nevsâllerini özenle tarayarak, orjinal bilgilere ulaşmak istedik. Bu amaçla; Bahriye Salnâmesi³, Nevsâl-i Osmâni⁴, Nevsâl-i Milli⁵, Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye⁶, Askeri Salnâme⁷ ve Beyrut Vilayet Salnâmelerini⁸ incelemeye çalıştık. Ayrıca, Düstur'da Cemal Paşanın mirasçılarıyla ilgili kanun hükümlerine rastladık⁹.

¹ Masayuki, Yamauchi, *The Green Crescent Under The Red Star* (Enver Paşa in Soviyet Russia 1919-1922), Tokyo 1991; *Hoşnut Olmamış Adam Enver Paşa*, İstanbul 1945.

² Hülya Baykal, "Mili Mücadele Dönemi Mustafa Kemal Paşa ile Cemal Paşa Arasındaki Mektuplaşmalar", *Atatürk Araştırma Dergisi*, c. V, Sa. 14, Mart 1989, s. 379-439.

³ 1330, 1331, 1334. Bahriye Salnâmelerinden 1332 ve 1333 yıllarına ait olanlara ulaşamadık.

⁴ 1325, 1326, 1327, 1328, 1329, 1330.

⁵ 1330.

⁶ 1333-1334.

⁷ 1308, 1311, 1326.

⁸ 1333.

⁹ Üçüncü Tertip c. XX ve Dördüncü Tertip c. I.

3- Gazete ve Dergiler

Dönemin gazete ve dergilerini özenle tarayarak Cemal Paşanın beyanatlarını, hakkında yapılan olumlu ve olumsuz yazıları ve yurt dışına çıkışının ardından aleyhinde çıkan haberleri önemli birer vesika olarak değerlendirmeye çalıştık. Ayrıca günümüz basınında Cemal Paşa hakkında çıkan haberleri de değerlendirmeyi ihmal etmedik. Bu amaçla; Diken, Dünya, Halka Doğru, Hakimiyet-i Milliye, Hürriyet, İctihad, İkdam, Kalem, Karagöz, L'illustration, Milliyet, Peyâm, Peyâm-ı Sabah, Star, Takvim-i Vekâyi, Tanin, Tasvir-i Efkâr, Ullustrated London News, Vakıf ve Yedigün çalışmamızda faydalandığımız başlıca gazete ve dergilerdir.

4. Mektuplar

Cemal Paşanın yurt dışındaki faaliyetlerinin aydınlatılması ve milli mücadeleye karşı tutumunu göstermesi açısından İttihat ve Terakki erkânı ve Mustafa Kemal Paşayla olan mektuplaşmaları çok önemli vesikalar niteliğindedir. Söz konusu mektuplar, Tanin gazetesinde 1944, 1945, 1946 yıllarında “*Tarihi Mektuplar*” başlığı adı altında yayınlanmıştır¹⁰.

5. Hatıralar

Cemal Paşanın askeri ve siyasi faaliyetleri hakkında ilk olarak kendisinin hatıralarına başvurduk. Zira Cemal Paşa, İttihat ve Terakki erkânı içerisinde en geniş kapsamlı hatıralara sahiptir. Paşa, hatıralarını 1919’da elindeki birkaç vesikaya, çoğunlukla da hafızasına dayanarak İsviçre’nin Davos kenti yakınlarındaki Klosters’te bir otelde kaleme almıştır¹¹. Hatıralar, 23 Ocak 1913 Bâb-ı Âli Baskını’ndan 1917 yılı sonlarına kadar uzanan önemli siyasi ve askeri olayları konu edinmiştir. Cemal Paşanın bütün hayatını yazmamış olmasının nedenleri hala merak edilen bir konudur. Paşa büyük bir olasılıkla, 1919’lardaki kritik durumu göz önüne alarak böyle bir yol izlemiştir. Bunun dışında Paşayı yakından tanıyan kişilerin hatıralarına da başvurduk. Bunlar arasında IV. Ordu Kumandanı olduğu dönemlerde Paşanın emir subaylığını yapmış olan Falih Rıfki Atay’ın “*Zeytindağı*” adlı eseri ilk

¹⁰ O. Selim Kocahanoğlu, Hüseyin Cahit Yalçın’ın Tarihi Mektuplarını bir kitap halinde yayınlamıştır. Bkz. H. Cahit Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları* (Haz. O. Selim Kocahanoğlu), Temel Yay., İstanbul 2002. Sadi Borak tarafından “*Atatürk’ün Özel mektupları*” başlığı altında yayınlanan kitapta da, Cemal Paşanın Mustafa Kemal Paşayla olan mektuplaşmaları yayınlanmıştır.

¹¹ Feridun Kandemir, ‘Cemal Paşanın Son Günleri’, *Yedigün*, c. IV, Sa. 85, 24 Ekim 1934, s. 7.

başta gelmektedir¹². Falih Rıfki Atay, Zeytindağı'nda Cemal Paşanın Suriye, Lübnan ve Filistin bölgesinde tesis ettiği müthiş otoriteyi sürükleyici bir anlatımla dile getirmiştir. Yine, Suriye'de Cemal Paşaya çok yakın isimlerden olan Ali Fuad Erden'in "*Suriye Hatıraları*"¹³, "*Paris'ten Tih Sahrasına*"¹⁴ ve Dünya gazetesinde forma halinde yayınlanan "*Atatürk*"¹⁵ ve "*İsmet İnönü*"¹⁶ adlı hatıraları Paşanın IV. Ordu Kumandanlığı sırasındaki faaliyetleriyle ilgili çok önemli bilgiler içermektedir. Ancak Erden, hatıralarını günlük şeklinde değil, uzun yıllar sonra kaleme almıştır. Ayrıca, Erden'in yazdığı "*IV. Ordu Mücmel Tarihçesi*" de Paşanın kumandanlığını yaptığı Osmanlı IV. Ordusu hakkında istatistiki bilgilere yer vermektedir¹⁷. Cemal Paşanın ailece görüştüğü isimlerden birisi olan Halide Edip Adivar'ın Anıları¹⁸ ise, Paşanın aile yapısı ve Suriye'de başlatmış olduğu eğitim-öğretim hamleleri hakkında oldukça geniş bilgiler içermektedir. Ayrıca, hükümet tarafından Suriye'ye gönderilen Ahmet Rasim'in İkdam'da yayınlanmış olan makaleleri de¹⁹, Paşanın Suriye'deki konumunu göstermesi açısından oldukça büyük önem taşımaktadır. Cemal Paşayı yakından tanıyanlardan bir diğer isim de Ali Fuat Cebesoy'dur. Cebesoy'un "*Milli Mücadele Hatıraları*"²⁰, "*Sınıf Arkadaşım Atatürk*"²¹ ve "*Moskova Hatıraları*"²² adlı eserlerinde, Cemal Paşayla ilgili yapmış olduğu değerlendirmeleri göz önünde bulundurmaya çalıştık. Balkan savaşları sonrasında yapılan sulh görüşmelerine Cemal Paşayla birlikte katılan ve IV. Ordu mıntıkasında çeşitli görevlerde bulunan İsmet İnönü de, Paşayı yakından tanıyan isimler arasındadır. Bu nedenle İnönü'nün

¹² Zeytindağı, İstanbul 1981. Zeytindağı'na pek çok kesimden eleştiri gelmiştir. Hüseyin Cahit Bey, bu eleştirileri kabul etmemiş ve söz konusu eserin Cemal Paşayı zaafı ve meziyetleriyle gerçek bir insan gibi tasvir ettiğini belirtmiştir. Falih Rıfki da Zeytindağı'nda tarihin hakkını tarihe, Cemal Paşanın hakkını Cemal Paşaya verdiğini söyleyerek, eleştirileri kabul etmemiştir. Bkz. F. Rıfki Atay, Zeytindağı, s. 8.

¹³ A. Fuad Erden, *Suriye Hatıraları*, İstanbul 1954.

¹⁴ A. Fuad Erden, *Paris'ten Tih Sahrasına*, Ankara 1949.

¹⁵ A. Fuad Erden, "Atatürk", *Dünya Gazetesi*, Temmuz 1952. Söz konusu gazetede ki anılar, "Atatürk" başlığı altında kitap olarak da yayınlanmıştır. Bkz. A. Fuad Erden, *Atatürk*, İstanbul 1952.

¹⁶ A. Fuad Erden, "İsmet İnönü", *Dünya Gazetesi*, Eylül 1952.

¹⁷ A. Fuad Erden, *4. Ordu Mücmel Tarihçesi*, Ankara 1948.

¹⁸ *Memoirs of Halide Edip*, London 1926.

¹⁹ "Cemal Paşa ile Şam'da", "Cemal Paşa İle Kudüs'te", *İkdam*, Ağustos 1922. Ahmet Rasim'in bu makaleleri, ileriki yıllarda birleştirilmiş ve bir kitap halinde yayınlanmıştır. Bkz. *Muharrir Bu Ya* (Yayına Haz. Hikmet Dizdaroğlu), İstanbul 1990, s. 133-165.

²⁰ 1953. II. Meşrutiyet Öncesi ve Meşrutiyet'in ilanında Cemal Paşayla ilgili önemli bilgiler içeriyor.

²¹ 1967, Birinci Dünya Savaşı'yla ilgili kısmi bilgiler bulunmaktadır.

²² Ankara 1982.

hatıralarından da mümkün merteye istifa etmeye çalıştık²³. Bunların dışında; Hüseyin Cahit Yalçın'ın “10 Yılın Hikayesi”²⁴ ve Rauf Mutluay tarafından yayına hazırlanan “Siyasal Anıları”²⁵, “Maliye Nazırı Cavid Beyin Anıları”²⁶, “Rauf Orbay'ın Hatıraları”²⁷, Kazım Karabekir²⁸, Fahrettin Altay²⁹, Enver Paşa³⁰, Talat Paşa³¹ ve Ali İhsan Sabis'in³² hatıralarına başvurduk. Öte yandan Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de bulunan ve Cemal Paşayı yakından tanıyan Alman ve Avusturya askeri yetkililerinin hatıraları da büyük önem taşımaktadır. Bunların en önemli ve kapsamlısı Cemal Paşayla birlikte her iki Kanal seferini icra eden Alman Kress von Kerssentein'dir³³. Buna ek olarak Liman von Sanders'in Türkiye'de bulunduğu beş yıl boyunca yaşadığı olayları anlattığı hatıratı³⁴ ile Türkiye'de 1914-1918 yılları arasında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Askeri Ataşesi olarak görev yapmış olan General Joseph Pomiankowski'nin savaş bitiminden sonra kaleme almış olduğu hatırat türü eserinden de³⁵ faydalanmaya çalıştık.

²³ İsmet İnönü, *Hatıralar* (Yayına Haz. Sabahattin Selek), c. I, İstanbul 1985.

²⁴ *Yedigün* dergisinde dizi halinde yayınlanmıştır.

²⁵ H. Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar* (Yayına Haz. Rauf Mutluay), Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2000.

²⁶ *Felaket Günleri* (Yayına Haz. O. Selim Kocahanoğlu), İstanbul 2000.

²⁷ *Yakın Tarihimiz*, c. I, II, III, IV, İstanbul 1962. Dizi halinde yayınlanmıştır.

²⁸ *İstiklal Harbimiz* (Sad. Faruk Özerengin), c. I-II, İstanbul 1993; *Birinci Cihan Harbi*, c. I, II, III, IV, İstanbul 1995.

²⁹ *10 yıl Savaş ve Sonrası*, İstanbul 1998.

³⁰ *Enver Paşanın Anıları* (Yayına Haz. Erdoğan Cengiz), İstanbul 1991. Genelde II. Meşrutiyet öncesi olaylara değinilmiştir.

³¹ *Talat Paşanın Hatıraları* (Yayına Haz. Enver Bolayır), İstanbul 1946. Bu hatıralar, Talat Paşanın şahsi notlarından ibaret olup, daha çok İttihat ve Terakki'nin icraatlarını haklı gösterme gayreti içerisindedir. Cemal Paşa hakkında fazla bilgi içermemektedir.

³² *Birinci Dünya Harbi Harp Hatıralarım*, c. I, II, İstanbul 1991, Ali İhsan Sabis, asker olması ve Birinci Dünya Savaşı sırasında önemli görevlerde bulunması dolayısıyla Cemal Paşanın askeri faaliyetleri konusunda oldukça geniş bilgiler vermektedir. Sabis, hatıralarında kendisinden yaşça ve kıdemce büyük olan Cemal Paşayı pek fazla eleştirmemekte, daha ziyade Enver'in yanlışlarına dikkat çekmektedir.

³³ *İt Den Türken Zum Suezkanal*, Berlin 1938. Kressentein, anılarını yıllar sonra kaleme almıştır. Eser, bir hatırat türü olup toplam 206 sayfadır. İçerisinde Kanal harekatı ve Cemal Paşayla ilgili pek çok resim ve bilgi bulunmaktadır. 1943 yılında. *Türklerle Beraber Süveyş Kanalına* adı altında, Mazhar Besim Özalpaslan tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Yalnız, Türkçe çevirisinde orijinalindeki fotoğraflar yer almamaktadır.

³⁴ Liman von Sanders, *Türkiye'de 5 Yıl*, İstanbul 1337. Söz konusu kitap Latin harfleriyle de basılmıştır.

³⁵ *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü. I. Dünya Savaşı 1914-1918* (Çev. Kemal Turan), İstanbul 1997. Eserin orijinali, “*Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches*” adıyla 1928'de basılmıştır. İkinci baskısı ise, 1969'da yapılmıştır. Eserde Cemal Paşa hakkında oldukça önemli bilgiler bulunmaktadır.

B- TETKİKLER

Cemal Paşa hakkında yapılmış müstakil bilimsel bir araştırma bulunmamaktadır. İstanbul Üniversitesi'nde yaptığımız çalışmalar sırasında, Cemal Paşayla ilgili iki bitirme tezine rastladık. Bunlardan birincisi, 1943 yılında Mükrimin Halil Yinanç'ın yönetiminde “*Cemal Paşa*” adıyla Semahat Ülkü tarafından hazırlanmıştır. Söz konusu tez, toplam otuz sayfa olup, bilimsel ölçütlerden uzaktır. Tezdeki en dikkat çekici hususlar; Paşanın yaveri İsmet Bey, erkek kardeşi Albay Kemal Doğulu ve kız kardeşi Fehime Hanım'dan alınan bilgilere yer verilmesidir³⁶. İkinci bitirme tezi ise, 1973 yılında Cahit Tanyol yönetiminde “*Cemal Paşanın Hatıraları*” adıyla Nurettin Yetiz tarafından hazırlanmıştır. Toplam yüz otuz sekiz sayfa olan bu tez de bilimsel ölçütlerden uzaktır ve Paşanın Hatıraları'nın tekrarı niteliğindedir.

Cemal Paşa hakkında, Ş. Süreyya Aydemir'in “*Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*”, Y. Hikmet Bayur'un “*Türk İnkılap Tarihi*”, T. Zafer Tunaya'nın “*Türkiye'de Siyasal Partiler*”, Ziya Şakir'in “*Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı: Talat, Enver ve Cemal Paşalar*” adlı eserlerinde ve M. Şükrü Hanioglu³⁷ ve D. A. Rustow'un³⁸ makaleleri başta olmak üzere diğer ansiklopedilerin “*Cemal Paşa*” maddelerinde genel bilgiler bulunmaktadır³⁹. Ayrıca çeşitli dergilerde doğrudan Cemal Paşayla ilgili yayınlanmış pek çok makale bulunmaktadır. Çalışmamızda büyük ölçüde faydalanmaya çalıştığımız bu makaleler şunlardır: Zafer Hasan Aybek, “*Cemal Paşa: Afganistan'ın Teşkilatlanma ve Hindistan Meseleleri*⁴⁰”, Z. M., “*Cemal Paşanın Sultanlığı Meselesi*⁴¹”, İhsan Nuri Sır, “*Cemal Paşa İstanbul Muhafızlığından Nasıl İstifa Etmişti ?*⁴²”, H. Cahit Yalçın, “*Cemal Paşa*⁴³”, Abdullah

³⁶ Semahat Ülkü, Cemal Paşanın kardeşi Albay Kemal Doğulu ve kız kardeşi Fehime Hanım'la görüşmüş, Paşanın bahriye nazırlığına kadar olan tercüme-i hali ile babası Mehmet Necib Efendinin çocuklarının doğum yerini ve tarihini kaydettiği defter hakkında bilgi elde etmiştir. Bkz. *Aynı tez*, s. 1, 2.

³⁷ “Cemal Paşa” mad., *İ.A.*, c. VII, İstanbul 1993, s. 305-307

³⁸ “Cemal Pasha” mad., *E.I.*, Volume: II, London 1965, s. 531-532.

³⁹ “Cemal Paşa” mad. *Türk Ansiklopedisi*, c. X, s. 141-143; *Anabritannica*, c. VII, İstanbul 1994, s. 369-370.

⁴⁰ *Resimli Tarih Mecmuası*, c. VII, Yıl: 1950, s. 260-263.

⁴¹ *Resimli Tarih Mecmuası*, c. I, Yıl: 1950, s. 12-15.

⁴² *Tarih Dünyası*, c. II, Sa. 17, Yıl: 1950, s. 719.

⁴³ *Yedigün*, c. VII, Sa.159, İstanbul 1936, s. 9.

Cevdet, “*Nafia Nazırı Cemal Paşa Hazretleri ile Mülakat*⁴⁴”, Hülya Baykal, “*Mlî Mücadele Yıllarında Mustafa Kemal Paşa ile Cemal Paşa Arasındaki Yazışmalar*⁴⁵”, “*Zeytun Olayı ve Patrik’in bu konu ile olan ilişkisini içeren 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa’nın Başkomutanlık Vekaleti’ne Gelen Şifresi*⁴⁶”, F. Nuza, “*Cemal Paşayı Kimler Öldürdü veya Öldürttü*⁴⁷.”, Feridun Kandemir, “*Cemal Paşa’nın Son Günleri*⁴⁸”, Cemal Kutay, “*Cemal Paşanın Bitirilmemiş İfşaat Mektubu*⁴⁹”, Celalettin Yavuz, “*Ahmet Cemal Paşa’nın Bahriye Nazırlığı Döneminde Osmanlı-Türk Bahriyesinde Reform Arayışları*⁵⁰.”

Cemal Paşanın Suriye’deki konumu ve Şerif Hüseyin İsyanı karşısındaki tutumuyla ilgili olarak Hasan Kayalı’nın “*Jön Türkler ve Araplar*” isimli çalışması dikkat çekmektedir. Kayalı, Paşanın her iki Kanal seferinde yaşanan başarısızlık nedeniyle, Araplara karşı yoğun bir baskı politikası izlediğini iddia etmiştir. Ancak Kayalı, bu konuda Türk arşivlerini göz ardı etmiş, bunun yerine yabancı arşivler ve yabancı yazarların etkisi altında kalmıştır⁵¹. Dolayısıyla Kayalı, Cemal Paşanın Suriye’deki idare tarzını eleştirirken olaylara daha geniş bir açıdan, en azından her iki taraf açısından bakmayı başaramamıştır. Ayrıca, Kayalı’nın Cemal Paşanın Suriye’deki imar-iskan ve kültür alanındaki icraatlarını sadece gösteriş ve şaşaa olarak algılaması ve bütün bunları Suriye halkının açlık tehlikesine sırt çevirerek yapmış⁵² olduğu şeklindeki iddialarına da katılmamız mümkün değildir. Bu konuda yapılmış bir diğer önemli eser ise, George Antonius’un “*The Arap Awakening*”⁵³ adlı çalışmasıdır. Antonius, başlangıcından⁵⁴ Birinci Dünya Savaşı sonlarına kadar Arap milliyetçilik hareketlerini geniş bir şekilde ele almıştır. Antonius’a göre, Cemal

⁴⁴ *İçtihad*, Sa. 93, İstanbul, 26 Şubat 1914, s. 2077-2081; Sa. 96, 19 Mart 1914, s. 2150-2151.

⁴⁵ *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sa. V, Ankara 1989, s. 379-439.

⁴⁶ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Sa. 31, Ankara 1982, s. 109-112.

⁴⁷ *Türk Kültürü*, c. XXI, Sa. 243, Ankara 1983, s. 454-455.

⁴⁸ *Yedigün*, c. III-IV, Ağustos-Ekim 1934. Makaleler dizisi olarak yayınlanmıştır.

⁴⁹ *Tarih Konuşuyor*, c. II, Sa. 11, Aralık 1964, s. 858-864.

⁵⁰ *Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri-II*, 25-27 Ekim 1999, s. 69-87. Ancak, bu makale çoğunlukla Alman askeri arşiv belgelerine dayandırılmış, buna karşılık Türkiye’deki Deniz Arşivi, Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Türk Tarih Kurumu Kazım Orbay Arşivi’ndeki belgeler göz ardı edilmiştir.

⁵¹ *Jön Türkler ve Araplar* (Çev. Türkan Yöney), Tarih Vakfı Yay., İstanbul 1998, s. 217-232.

⁵² Bkz. Hasan Kayalı, *a.g.e.*, s. 225-226.

⁵³ London, 1955.

⁵⁴ Antonius, Arap milliyetçilik hareketlerinin Mısır Valisi Mehmet Ali Paşayla başladığını iddia etmiştir. Bkz. Antonius, *a.g.e.*, s. 31. Ancak bu iddia günümüzde hala tartışılmaktadır.

Paşa Arap milliyetçiliğine karşı “*Cihad*” politikasını uygulamaya çalışmış⁵⁵ ve Mısır seferi de bizzat Paşanın yanlış hesapları yüzünden başarısızlığa uğramıştır⁵⁶. Antonious’dan istifade etmekle beraber, bu konulardaki görüşlerine katıldığımız söylenemez. Zira yazar, dönemin önemli kişilerinin hatıralarına ve 1912-1918 yılları arası Suriye’de çıkan gazetelere ağırlık vermişse de, özellikle Türkiye’deki arşiv malzemelerinden yeterince istifade edememiştir. Bu konuda ayrıca şu eserlerden istifa ettik: Alexei Vassiliev “*The History of Saudi Arabia*”⁵⁷, Philip P.Graves “*Memoirs of King Abdullah*”⁵⁸, Mary C. Wilson “*King Abdullah, Britain and The Making of Jordan*”⁵⁹, Wlliam L. Cleveland “*The Making of An Arab Nationalist Satı’AL’HUSRI*”⁶⁰, William L.Cleveland “*Emir Şekip Arslan*”⁶¹, Philip Knightly and Colin Simpson ‘*The Secret Lives of Lawrence of Arabia*”⁶², Antony Nutting “*Lawrence of Arabia*”⁶³, David Fromkin “*The Struggle for Arab Independence*”⁶⁴, Orhan Koloğlu “*Bedevi, Lavrens, Arap, Türk*”⁶⁵, Ömer Kürkçükoğlu “*Osmanlı Devleti’ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketleri 1908-1918*”⁶⁶, King Abdullah “*My Memoirs Completed Al Takmilah*”⁶⁷, Elie Kedourie “*England and The Middle East*”⁶⁸, Rashid Khalıdı, Lisa Anderson, Muhammed Muslis and Reeva S. Simon “*The Origins of Arab Nationalism*”⁶⁹, Ömer Osman Umar “*Osmanlı Yönetiminde ve Fransız Mandası Döneminde Suriye’de Arap Bağımsız Hareketleri*”⁷⁰.

Cemal Paşanın yurt dışındaki faaliyetleriyle ilgili en önemli kaynak, şüphesiz onun İttihat ve Terakki erkanı ve Mustafa Kemal Paşayla olan mektuplaşmalarıdır. Bu konuda en ciddi çalışma, Japon Araştırmacı Masayuki Yamauchi tarafından kaleme alınan “*The Green Crescent Under The Red Star. Enver Pasha in Soviet*

⁵⁵ Bkz. *a.g.e.*, s. 184-185.

⁵⁶ Bkz. *a.g.e.*, s. 186.

⁵⁷ London 1998.

⁵⁸ London, 1950.

⁵⁹ New York 1987.

⁶⁰ New Jersey 1971.

⁶¹ New Jersey 1971.

⁶² London 1969.

⁶³ London 1961.

⁶⁴ Beirut 1960.

⁶⁵ İstanbul 1993.

⁶⁶ Ankara 1982.

⁶⁷ London 1978.

⁶⁸ London 1987.

⁶⁹ New York 1991.

⁷⁰ Elazığ 1999.

*Russia 1919-1922*⁷¹” adlı eserdir. Yamauchi, bu çalışmasında Enver Paşanın Türkistan’daki faaliyetlerine ağırlık verirken Cemal Paşaya da değinmiştir. Cemal Paşanın yurt dışındaki faaliyetleri konusunda bu eserden önemli ölçüde faydalanmaya çalıştık. Yamauchi’nin “*Hoşnut Olmamış Adam, Enver Paşa*⁷²” adlı eseri ise, yukarıda zikrettiğimiz eserin Türkçe özeti niteliğindedir. Öte yandan Ş. Süreyya Aydemir’in “*Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa*⁷³” isimli meşhur çalışması da Cemal Paşanın yurt dışı faaliyetleri hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bu yüzden söz konusu eserden de büyük ölçüde yararlanmaya çalıştık. Sina Akşin yönetiminde Polat Kara tarafından yapılan “*Mütareke Döneminde İttihat ve Terakki Kadrolarının Tasfiye Edilmesi ve Talat ve Cemal Paşalarını Faaliyetleri*⁷⁴” isimli yüksek lisans çalışması ise, çoğunlukla ikincil kaynaklara dayandığı için istifade etmeye gerek görmedik. Cemal Paşanın Afganistan’daki faaliyetleri konusunda en geniş kapsamlı çalışma, Zeki Sarıhan’ın “*Kurtuluş Savaşımızda Türk-Afgan İlişkileri*⁷⁵” adlı eseridir. Sarıhan, dönemin gazeteleri ve mektuplarından istifadeyle Cemal Paşanın Afganistan siyasetini aydınlatmaya çalışmıştır. Ancak, bu eserde Cemal Paşaya ait mektupların bir bölümü göz ardı edildiği gibi, bazı dergilerde çıkan ve Cemal Paşanın Afganistan serüvenini konu alan makaleler de incelenmemiş⁷⁶, Paşaya çok yakın isimlerden biri olan Şekip Arslan’ın “*Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları*”⁷⁷ isimli eseri de dikkate alınmamıştır. Cemal Paşanın yurt dışındaki faaliyetleriyle ilgili ayrıca şu eserlerden istifa edilmiştir: Emel Akal “*Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm*⁷⁸”, Fethi Tevetoğlu “*Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*⁷⁹”, Sina Akşin “*İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*⁸⁰”, Y. Hikmet Bayur “*Hindistan Tarihi*⁸¹”, Yavuz Aslan “*Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi*⁸²”, Kamuran Gürün

⁷¹ Tokyo 1991

⁷² İstanbul 1995

⁷³ İstanbul 1995.

⁷⁴ Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış yüksek Lisans Tezi, Ankara 2002.

⁷⁵ İstanbul 2002 .

⁷⁶ *Yedigün*, 1 Ağustos-31 Ekim 1934.

⁷⁷ Samsun 1948.

⁷⁸ İstanbul 2002.

⁷⁹ Ankara 1991.

⁸⁰ Ankara 1998.

⁸¹ Ankara 1987.

⁸² Ankara 1997.

“*Türk-Sovyet İlişkileri*⁸³”, Cemal Kutay “*Enver Paşa Lenin’e Karşı*⁸⁴”, Bilâl N. Şimşir “*Atatürk İle Yazışmalar*⁸⁵” ve “*Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*⁸⁶”, Arif Cemil Denker “*İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*⁸⁷”. Konuya ilişkin olarak incelenen başlıca makaleler ise şunlardır: İlhan Tekeli-Selim İlkin “*Kurtuluş Savaşı’nda Talat Paşa ile Mustafa Kemal’in Mektuplaşmaları*⁸⁸”, Samime Yüceer “*Enver Paşanın Yurtdışındaki Faaliyetleri 1918-1922*⁸⁹”, Zafer Hasan Aybek “*Cemal Paşa, Afganistan’ın Teşkilatlanma ve Hindistan meseleleri*⁹⁰”, İsmet Karadoğan “*Cemal Paşayı Ruslar Öldürmüştür*⁹¹”, Firuz Kesim “*Cemal Paşa Nasıl Katledildi?*⁹²”, Fehmi Nuza “*Cemal Paşayı Kimler Öldürdü veya Öldürttü?*⁹³”

Cemal Paşanın Mustafa Kemal Paşayla olan ilişkilerini ele alırken mektuplar dışında başlıca şu eserlerden faydalandık: Y. Hikmet Bayur “*Atatürk*⁹⁴”, Şükrü Tezer “*Atatürk’ün Hatıra Defteri*⁹⁵”, Sadi Borak “*Atatürk’ün Özel Mektupları*⁹⁶”, Falih Rıfkı Atay “*Çankaya*⁹⁷”, “*Atatürk’ün Bana Anlattıkları*⁹⁸”, “*Kurtuluş*⁹⁹”, “*Batış Yılları*¹⁰⁰”, İsmet Bozdağ “*Atatürk Konuşuyor*¹⁰¹”, Lord Kinross “*Atatürk*¹⁰²”, Atatürk Araştırma Merkezi “*Atatürk’ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri*¹⁰³”.

⁸³ Ankara 1991.

⁸⁴ İstanbul 1955.

⁸⁵ Ankara 1981.

⁸⁶ Ankara 1993.

⁸⁷ İstanbul 1992.

⁸⁸ *Bellekten*, c. XLIV, Sa. 174, Nisan 1980, s. 301-346.

⁸⁹ *Askeri Tarih Bülteni*, Sa. 24, Şubat 1988, s. 71-88.

⁹⁰ *Resimli Tarih Mecmuası*, Sa. 7, Temmuz 1950, s. 260-263.

⁹¹ *Yakın Tarihimiz*, c. II, Sa. 14, İstanbul 1962, s. 36-37.

⁹² *Yakın tarihimiz*, c. II, Sa. 18, İstanbul 1962, s. 131-132.

⁹³ *Türk Kültürü*, XXI/243, Temmuz 1983, s. 454-464.

⁹⁴ Ankara 1997.

⁹⁵ Ankara 1999.

⁹⁶ İstanbul 1998.

⁹⁷ İstanbul 1998.

⁹⁸ İstanbul 1998.

⁹⁹ İstanbul 1981.

¹⁰⁰ İstanbul 1999.

¹⁰¹ İstanbul 1998.

¹⁰² İstanbul 1994.

¹⁰³ Ankara 1991.

GİRİŞ

II. MEŞRUTİYET DEVRİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

A- II. Meşrutiyet Öncesi Gelişmeler

1- II. Meşrutiyet'in Fikri Altyapısı

Yakın tarihimiz açısından önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilen II. Meşrutiyet, son dönem Osmanlı toplumundaki yenileşme ve modernleşme çabalarının devamı olarak değerlendirilmelidir. Bu hareket Lale Devri'yle başlayıp, Tanzimat, Islahat ve I. Meşrutiyet dönemleriyle tamamlanma aşamasına erişen, uzun soluklu batılılaşma sürecinin kaçınılmaz sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin Avrupalılar karşısındaki seri askeri mağlubiyetleri neticesinde ortaya çıkan batılılaşma fikri, II. Mahmut döneminde büyük bir ivme kazanmıştır. Tanzimat Fermanı'yla başlayan yeni dönemde, “*İyi bir padişah değil, değişen padişahların değişmez müesseselere tabi oluşu*” anlayışı ön plana çıkmış ve müessese fikri önemli ölçüde ağırlık kazanmıştır. Gelinen bu noktaya rağmen toplumda, Padişahın mutlak otoritesi ve meclis kurulmasına ilişkin düşünceler hünüz tartışılmaya açılmamamıştı. Her şeye rağmen Tanzimat dönemi, müessese ve hukuk fikrinin ön plana çıkmış olması açısından, meşruti dönem için önemli bir hazırlık niteliğindedir¹.

Meşruti yönetim yolunda önemli görülebilecek bir diğer aşama, 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin kabulü olmuştur. Sözü edilen nizamnameyle Osmanlı Devleti vilayetlere bölünmüş, yeni idari taksimat, vilayet, sancak, kaza ve köy şeklinde düzenlenmiştir. Yeni oluşturulan idari bölgelerin tamamında müslim ve gayrimüslim tebedan eşit sayıda seçilmiş üyelerden oluşan idare meclisleri kurulmuştur. Tüm bu yeni düzenlemeler, Osmanlı Devleti'nin seçim ilkesine dayalı yönetim modeline geçişinin en önemli aşamaları olarak görülmelidir².

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. T. Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul 1960, s. 51-63; İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara 1979, s. 279-280; Yücel Özkaya, “Tanzimat'ın Siyasi Yönden Meşrutiyet'e Etkileri ve Cemiyet-i İslamiye Başkan Vekili Muhiddin Efendi'nin Meşrutiyet Hakkındaki Düşünceleri”, *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (31 Ekim-3 Kasım 1989)* Ankara 1994, s. 301-304; Gülnihal Bozkurt, “Tanzimat ve Hukuk”, *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 1994, s. 271-277.

² T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s. 40.

Sadrazam Âli Paşanın baskıcı idaresinden kurtularak parlamenter sisteme geçmeyi amaçlayan “*İttifak-ı Hamiyet*” adlı cemiyetin kurulması, meşruti yönetim yolunda atılan adımların en önemlisi olmuştur³. Daha sonra “*Yeni Osmanlılar*” adını alan⁴ bu cemiyet, Mısır’da Hidivlik hakkı elinden alınan Prens Mustafa Fazıl Paşanın desteğiyle büyük bir güç kazanmıştır⁵. Ancak Yeni Osmanlı fikrinin fiiliyata geçirilmesi, Mithat Paşa önderliğinde mümkün olabilmıştır. Tuna, Niş ve Bağdat’ta çok başarılı bir valilik dönemi geçiren Mithat Paşa, I. Meşrutiyet’in ilan edilmesinde baş rolü oynamıştır⁶.

Meşruti yönetime geçiş konusunda diğer bir adım, 1868 yılında Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye’nin kaldırılıp, yerine Şura-yı Devlet’in kurulmuş olmasıydı⁷. Bir yıl içerisinde yirmi sekizi Müslüman, on üçü gayrimüslim olmak üzere kırk bir üyeye ulaşan Şura-yı Devlet, adeta küçük bir meclis haline dönüşmüş ve Tanzimat’la I. Meşrutiyet arasında gerçek bir köprü vazifesi görmüştür⁸. Meşruti yönetim önündeki son engeller, Sultan Abdülaziz’in tahttan indirilmesi ve Veliaht Abdülhamit’in ılımlı bir tavır sergilemesiyle tamamen ortadan kaldırılmıştır. Yeni Osmanlılar’ın desteğiyle padişah olan II. Abdülhamit, Mithat Paşaya vermiş olduğu söz gereğince, 23 Aralık 1876’da Meşrutiyet’i ilan etmiştir. Böylece Osmanlı Devleti, tarihinde ilk kez anayasal parlamenter sistemle tanışmış oldu⁹. Osmanlı Devleti’nin ilk anayasası olan “*Kânun-ı Esâsi*” çağdaş anayasadan ziyade, tipik bir

³ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesi’nin Doğuşu*, İstanbul 1998, s. 17-29.

⁴ İttifak-ı Hamiyet adı, 10 Ağustos 1867’de, Paris’te Mustafa Fazıl Paşanın konağında, yapılan toplantıda “*Yeni Osmanlı Cemiyeti*” olarak değiştirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şerif Mardin, *a.g.e.*, s. 54-55. Varlıkları resmen kabul edilen Yeni Osmanlılar, “*Osmanlı vatanseverliği, hürriyet, meşveret*” gibi söylemlerde bulunmuşlardı. Bu söylemler, meşrutiyet hareketlerini derinden etkilemiştir. Bkz. Bayram Kodaman, “1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi”, *DGBİT*, c. XII, Çağ Yay., İstanbul 1993, s. 33.

⁵ Prens Mustafa Fazıl Paşa, cemiyete büyük ölçüde maddi katkılarda bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şerif Mardin, *a.g.e.*, s. 54-86.

⁶ Mithat Paşa hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. B. Sıtkı Baykal, *Mithat Paşa, Siyasi ve İdari Şahsiyeti*, T.C. Ziraat Bankası, 100. Kuruluş Yılı Armağanı, İstanbul 1994. Bu konuda Sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa, Serasker Hüseyin Avni Paşa ve Şeyhülislam Hayrullah Efendi, Mithat Paşaya gereken desteği sağlamışlardı. Bkz. B. Sıtkı Baykal, “93 Meşrutiyeti”, *Belleten*, c. VI, Sa. 21-22, Nisan 1942, s. 46-48.

⁷ T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s. 41; İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s. 280-281.

⁸ T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s. 43.

⁹ Bekir Sıtkı Baykal, *a.g.m.*, s. 50-51.

geçiş devri anayasası idi¹⁰. Kânun-ı Esâsi'nin en büyük sakıncası, 113. maddesiyle Padişaha oldukça geniş yetkiler vermesi ve aceleyle hazırlanmış olmasıydı. Osmanlı Devleti'nin modern anlamda ilk parlamantosunu olma özelliğini taşıyan Meclis-i Mebusan, sekseni Müslüman, ellisi gayrimüslim olmak üzere toplam yüz otuz üyeden oluşuyordu. İlk toplantısını, 19 Mart 1877'de gerçekleştiren Meclis-i Mebusan, 14 Mart 1878'de son kez toplanmış ve II. Abdülhamit tarafından olağanüstü şartlar öne sürülerek tatil edilmiştir¹¹. I. Meşrutiyet tüm eksikliklerine rağmen, batılılaşma tarihimizin en önemli dönüm noktası olma özelliği taşımaktadır. Daha önce yapılan birçok ıslahat hareketinin tersine, aşağıdan yukarıya doğru ve zora başvurularak yapılmıştır. I. Meşrutiyet bu özelliğiyle Tanzimat döneminin sonunu¹² ve genç kuşaklar için de yeni ideallerin başlangıcını simgelemiştir¹³. Nitekim Jön-Türkler, Meşrutiyet'i yeniden getirmek için II. Abdülhamit'le mücadeleye giriştiklerinde, bu idealden ilham almışlardır.

2- Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkler

Osmanlı Tarihi'nin son on yılına damgasını vuran ve Türk siyasal hayatının ilk partisi olma özelliğini taşıyan İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1889 yılında Askeri Tıbbiye'de kurulmuştur¹⁴. Cemiyetin ilk kurucuları arasında Askeri Tıbbiye öğrencileri İshak Sukuti, Mehmet Reşid, Abdullah Cevdet, İbrahim Temo ve

¹⁰ Bayram Kodaman, *a.g.m.*, s. 40.

¹¹ T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s. 44-45. II. Abdülhamit sürgün, meclisin tatil edilmesi gibi uygulamalarını Kanun-ı Esâsi'nin kendisine vermiş olduğu yetkilere dayanarak yapmış ve hiçbir zaman yetkilerinin dışına çıkmamıştır. Bu durum, Meşrutiyet'i getirenlerin acemilikleri ve ileriye göremeyişleri olarak değerlendirilmiştir. Bkz. Bayram Kodaman, *a.g.m.*, s. 40.

¹² B. Sıtkı Baykal, *a.g.m.*, s. 82-83.

¹³ T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s. 46.

¹⁴ T. Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. III, İstanbul 2000, s. 27. A. Bedevi Kuran, Kazım Nami Duru ve Kazım Karabekir, İttihat ve Terakki'nin kuruluş tarihini 1892 olarak göstermişlerdir. Bkz. A. Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul 1945, s. 30; Kazım Nami Duru, *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, İstanbul 1957, s. 5; Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti (1896-1909)*, İstanbul 1995, s. 46. Buna karşılık, araştırmacıların çoğu 1899 tarihini kabul etmişlerdir. Bkz. Y. Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. I/1, Ankara 1991, s. 246; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Ankara 1998, s. 26; E. Edmonson Ramsaur, *The Young Turks Prelude to the Revolution*, New Jersey 1957, s. 14.

Hüseyinzâde Ali Beyler bulunmaktaydı¹⁵. Cemiyetin ilk adı, II. Abdülhamit yönetimine karşı bütün Osmanlıların birlikte hareket ettiğini göstermek amacıyla “*İttihad-ı Osmanî*” olarak belirlenmiş¹⁶, aynı yıl Paris’te kurulan “*İttihat ve Terakki Cemiyeti*” ile gerçekleştirilen birleşmenin ardından İttihat ve Terakki isminde karar kılınmıştır¹⁷.

İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları, II. Abdülhamit’in baskıcı ve şüpheli yönetimine karşı bir süre kendilerini gizlemek zorunda kalmış, bu nedenle İtalyan ihtilâl örgütü Carbonari’den esinlenerek faaliyetlerini gizlice sürdürmüşlerdir¹⁸. Ancak, bu faaliyetler cemiyet mensuplarının kendi aralarında yaptıkları küçük toplantılardan ileri gidememiş¹⁹, buna karşın cemiyetin resmi olarak açığa çıkışı 1895 yılındaki ilk nizamnameyle mümkün olabilmıştır²⁰.

II. Abdülhamit’in otoriter idare tarzı, Yeni Osmanlılar tarafından bırakılan tarihi ideale uygun olarak, Jön Türk hareketinin doğmasına ve bu harekete paralel olarak gelişen İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin kuruluşuna sebebiyet vermiştir. Zira, II. Abdülhamit’e karşı ilk muhalefet hareketini gerçekleştiren Yeni Osmanlılar, I. Meşrutiyet’in ilan edilmesini sağlamışlardı. Jön Türkler bu özellikleriyle, Yeni Osmanlılar’ın bir kuşak sonraki devamı niteliğindedir²¹. Söz konusu yeni oluşumun en ateşli savunucusu Ahmet Rıza Bey olmuştur. Bursa Maarif Müdürü olduğu sırada

¹⁵ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 27; A. Bedevi Kuran, *a.g.e.*, s. 30. Askeri Tıbbiye Mektebi, Topkapı Sarayı ile Sirkeci tren istasyonu arasında bulunmaktaydı. E. Edmonson Ramsaur, *a.g.e.*, s. 14.

¹⁶ M. Şükrü Hanioğlu, *Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul 1981, s. 25; T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. III, s. 27. Ali Birinci, Mehmet Reşid ve İbrahim Temo’nun hatıralarına dayanarak cemiyetin ilk isminin “*İnkulâb-ı Osmanî*” olduğunu iddia etmektedir. Bkz. Ali Birinci, “İttihat ve Terakki Cemiyeti, Kuruluş ve İlk Nizamnamesi”, *Tarih ve Toplum*, c. IX, Sa. 52, Nisan 1988, s. 17.

¹⁷ T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. III, s. 27. Karabekir, İttihat ve Terakki’nin kuruluşunda II. Abdülhamit’in baskıcı yönetiminin, Makedonya’daki çetecilik faaliyetlerinin ve ülke genelinde başlayan ayrılıkçı hareketlerin büyük rol oynadığını söylemiştir. Bkz. Kazım Karabekir, *a.g.e.*, s. 25-31 ve 80-128.

¹⁸ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 27.

¹⁹ Ali Birinci, *a.g.m.*, s. 17-19.

²⁰ Cemiyetin 1895 Nizamnamesinin tam metni için bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. I, s. 70-75; Ali Birinci, *a.g.m.*, s. 18-20; Ali Birinci, 1895 tarihli nizamnameye dayanarak İttihat ve Terakki’nin kuruluş tarihinin 1889 değil, 1895 olduğunu iddia etmektedir. Bkz. Ali Birinci, *a.g.m.*, s. 22.

²¹ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, İstanbul 1996, s. 31.

Avrupa'ya kaçan Ahmet Rıza, kendi kurduğu “*Meşveret*” gazetesinde Jön Türklerin propagandasını yapmıştır. Pozitivizmin etkisi altında kalmış olan Ahmet Rıza, kötü gidişattan kurtulabilmek için öncelikle Osmanlı birliğinin tesisini zaruri görmüş, bu nedenle II. Abdülhamit'in İslam birliği siyasetine şiddetle muhalefet etmiş ve cumhuriyet fikrini savunmuştur²². Jön Türk hareketinin bir diğer önemli ismi, “*Mizan*” gazetesini sahibi tarihçi Murat Bey idi. Başlangıçta II. Abdülhamit'e bağlılığıyla bilinen Murat Bey, 1897 yılında yurt dışına kaçarak muhalefetin yanında yer almıştır²³. Murat Bey, diğer Jön Türk aydınlarından farklı olarak, yozlaşmış devlet sistemi için “*siyasi bir elit sınıfı*” yetiştirilmesine önem verilmesi ve yönetimde bunlara söz hakkı tanınması fikrini savunmuştur. Osmanlı Devleti'nde bir halk hareketi olmadığını savunan Murat Bey, Yeni Osmanlılar hareketinin de böyle bir tanımdan uzak olduğunu iddia etmiştir²⁴. Bunun dışında Damat Mahmut Celalettin Paşa²⁵ ve oğlu Prens Sabahattin Beyin fikir bazında Jön Türk hareketine olumlu katkıları olmuştur²⁶. Osmanlı Devleti'ndeki geleneksel memurluk zihniyetine karşı çıkan Prens Sabahattin, bu sistemde servetin ve iktidarın kaynağının padişah olduğunu, bütün memurların onun gözüne girebilmek için yarıştığını, dolayısıyla da Osmanlı Devleti'nin aşırı merkezîyetçi bir yapıya ulaştığını iddia etmiştir. Merkezîyetçiliği toplumların gelişmesinde en büyük engel olarak gören Sabahattin Bey²⁷, sistemin önünün açılması için “*Adem-i Merkezîyetçi*” bir yapıyla merkeze ait pek çok yetkinin taşraya devredilmesinin gerektiğini iddia etmiştir²⁸. Demolins ve Le

²² Ayrıntılı bilgi için bkz. Şerif Mardin, *a.g.e.*, s. 180-220; Y. Aşatoviç Petrosyan, *Sovyetler Gözüyle Jön Türkler* (Çev. Mazlum Beyhan ve Ayşe Hacıhasanoğlu), İstanbul 1974, s. 181. Petrosyan, Ahmet Rıza Beyin Osmanlı toplumuna özellikle köylü sınıfına yabancı olduğunu, bu nedenle onların durumlarını iyi tahlil edemediğini belirtmektedir. Bkz. Y. Aşatoviç Petrosyan, *a.g.e.*, s. 176-177. Jön Türkler'de Pozitivizm'in etkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Şükrü Hanioglu, *The Young Turks In Opposition*, New York 1995, s. 203-205.

²³ Y. Aşatoviç Petrosyan, *a.g.e.*, s. 188-189.

²⁴ Murat Bey, II. Abdülhamit'in girişimleri ile tekrara yurda dönmüş ve devlet hizmetinde görev almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şerif Mardin, *a.g.e.*, s. 109-135.

²⁵ Damat Mahmut Paşa, 1879 yılında iki oğlunu da yanına alarak Avrupa'ya kaçmıştı. Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Bedevi Kuran, *a.g.e.*, s. 63-149.

²⁶ Prens Sabahattin ve Adem-i Merkezîyetçilik fikri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. A. Bedevi Kuran, *a.g.e.*, s. 150-220; M. Şükrü Hanioglu, *a.g.e.*, s. 214.

²⁷ Şerif Mardin, *a.g.e.*, s. 292-293.

²⁸ Prens Sabahattin Bey, Ahmet Rıza Bey grubundan ayrıldıktan sonra kurduğu cemiyete “*Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkezîyet*” adını vererek bu fikre olan inancını yaşatmaya

Play gibi Avrupalı sosyologların etkisinde kalan Prens, Osmanlı toplum yapısı hakkında yerinde sosyolojik gözlemlerde bulunmuş, ancak bu gözlemlerini siyasal platforma aktarırken aynı başarıyı gösterememiştir²⁹.

Jön Türk hareketinin ilk kongresi, 1902 yılında Paris'te gerçekleştirilmiştir. Yaklaşık kırk delegenin katıldığı söz konusu kongrede iki farklı görüş ortaya atılmıştır. Birinci görüş, kongre ve yayınlarla meşruti bir sistemin gerçekleştirilmesini inandırıcı bulmadığı için askeri kuvvetlerden faydalanılmasını savunmuştur³⁰. İkinci görüş ise, yabancı müdahalesinin gerekliliği fikrinde yoğunlaşmıştır. Jön Türklerin önde gelenlerinden Ahmet Rıza, Dr. Nazım ve Yusuf Akçura yabancı müdahalesi fikrine şiddetle karşı çıkmışlardır³¹. Anlaşmazlığın giderek büyümesi üzerine Jön Türk hareketi, Ahmet Rıza ve Prens Sabahattin grubu olarak ikiye bölünmüştür³².

Avrupa'daki Jön Türk hareketine, 1905 yılından itibaren Osmanlı ordularındaki pek çok genç subay da katılmıştır. Önceleri propaganda yoluyla hedeflerine ulaşmaya çalışan Jön Türkler, harekete katılan yeni üyelerle daha da güçlenmiş ve II. Abdülhamit'in saltanatını tehdit eder duruma gelmişlerdir³³.

Jön Türklerin temel ideolojisi, Osmanlı Devleti'nin gittikçe hızlanan çöküş sürecini önlemektir. Bu nedenle hürriyet, anayasa, parlamento ve eşitlik gibi gelişmiş toplumlar için vazgeçilmez olan temel kavramların hararetli savunucusu olmuşlardır³⁴. Prens Sabahattin dışındaki çoğunluk, merkeziyetçi bir yönetim anlayışını ve imparatorluğun tüm unsurlarının “*Osmanlı*” adı altında

çalışmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Bedevi Kuran, *a.g.e.*, s. 169-220; Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 63-65; Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. I/1, s. 272-296.

²⁹ Şerif Mardin, *a.g.e.*, s. 296-297.

³⁰ Bu görüş, 1906 yılından itibaren ağırlık kazanmaya başlamıştır. Bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c.I/1, s. 266.

³¹ Bu önerinin Ermeniler tarafından ortaya atıldığı iddia edilmiştir. Zira Ermeniler, yabancı müdahalesinin sağlanmasıyla Berlin antlaşmasınının 61. maddesini daha kolay işletebileceklerini düşünüyorlardı. Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 59-60.

³² Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. I/1, s. 296-301; Y. Aşatoviç Petrosyan, *a.g.e.*, s. 217-225.

³³ Bayram Kodaman, *a.g.m.*, s. 46. Petrosyan, 1905 Rus Devrimi'nin Osmanlı Devleti'ni derinden etkilediğini ileri sürmüştü ve Jön Türklerin 1905-1907 yılları arasındaki güçlenişini Rusya'daki bu olaylara bağlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Aşatoviç Petrosyan, *a.g.e.*, s. 229-243.

birleştirilmelerini savunmuşlardır³⁵. Jön Türkler, kapitalist olmamakla beraber milli bir burjuvazi oluşturulmasından yana olmuşlardır. Nitekim, İttihat ve Terakki'nin iktidara gelmesinin ardından Türk milliyetçiliği fikrine sarılmasını ve milli şirketlerin kuruluşuna ağırlık vermesini bu anlayışın sonucu olarak görmek gerekmektedir³⁶.

3- Osmanlı Hürriyet Cemiyeti

İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1906 yılına kadar Paris'te çıkarılan yayınları göndermenin dışında, Selanik'te pek fazla etkinlik gösterememiştir³⁷. Bu arada İsmail Canbolat'ın Selanik'teki evinde başlayan arkadaş toplantıları, birkaç ay sonra semeresini vermeye başlamıştır. Nitekim Eylül ayı başlarında bu kez Mithat Şükrü'nün evinde on kişilik arkadaş grubu tarafından³⁸ yapılmış olan toplantıda, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kuruluşuna karar verilmiştir³⁹. Kurucu üyelere, yaş sırasına göre bir ile on arası numara verilmiş, onuncu numaradan sonra cemiyetin üye sayısını çok göstermek amacıyla yüz sıra atlanarak yüz on bire geçilmiştir⁴⁰. Cemiyete üye olacakların Müslüman, cesur ve karakterli kişiler olması ön şart kabul edilmiştir.

³⁴ Charles Roden Buxton, *Turkey In Revolution*, London 1909, s. 141; Şerif Mardin, *a.g.e.*, s. 276.

³⁵ Y. Aşatoviç Petrosyan, *a.g.e.*, s. 276-283.

³⁶ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 111. Jön Türkler'de İslamcılık ve Türkçülük siyasetinin ortaya çıkışıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Y.Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. I/1, s. 345-351.

³⁷ Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. I/I, s. 317; c. II/IV, s. 59.

³⁸ Bu on kişi şu isimlerden oluşuyordu: Bursalı Tahir, Naki, Edip Servet Tör, Kazım Nami Duru, Ömer Naci, İsmail Canbolat, Hakkı Baha, Mehmet Talat, Rahmi, Mithat Şükrü. Bkz. Kazım Nami Duru, *a.g.e.*, s. 13; Kazım Karabekir, *a.g.e.*, s. 175-176; T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. I, s. 53-54; Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 82-83. On kişilik heyetin yedisi asker (Tahir, Naki, Kazım Nami, Ömer Naci, Hakkı Baha, Edip Servet ve İsmail Canbolat), üçü de sivil (Mehmet Talat, Rahmi, ve Mithat Şükrü) üyelerdi. Cemiyet'in kurulması fikri, Talat Bey tarafından ortaya atılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kazım Karabekir, *a.g.e.*, s. 175.

³⁹ Kazım Karabekir, bu toplantının 5 Eylül 1906'da, Alatini Köşkü karşısında bulunan Ömer Naci'nin evinde yapıldığını iddia etmiştir. Bkz. Kazım Karabekir, *a.g.e.*, s. 176.

⁴⁰ *Halil Mentеше'nin Anıları*, Giriş: İsmail Arar, İstanbul 1986, s. 121. Cemiyet'in 1 numaralı üyesi Tahir Beydir. 2 Naki Bey, 3 Talat Bey, 4 Mithat Şükrü, 5 Rahmi Bey, 6 Kazım Nami Bey, 7 Ömer Naci Bey, 8 Hakkı Baha Bey, 9 İsmail Canbolat ve 10 numaralı üye Edip Servet Beydir. Erkan-ı Harp Binbaşısı Cemal Bey 150 numaralı üyedir. İlk 10 üyeden sonra, 111'den itibaren numara verildiğine göre, Cemal Bey, cemiyete 49. sıradan katılmış olmalıdır. Enver Bey 152, Mustafa Kemal Bey (Atatürk) ise, 322 numaralı üyelerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kazım Karabekir, *a.g.e.*, s. 176-179; T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. III, s. 38-39.

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin temellerinin Mustafa Kemal tarafından, Şam'da kurulan Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ne dayandığı yolunda Faik Reşit Unat⁴¹, Y. Hikmet Bayur⁴² ve E. Edmonson Ramsaur⁴³ tarafından önemli iddialar ortaya atılmıştır. Ancak, bu iddialar Kazım Karabekir tarafından tümüyle reddedilmiştir⁴⁴.

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, gizli olarak kurulmasına rağmen, Selanik'in ekonomik, siyasi ve kültürel avantajlarından istifadeyle⁴⁵, Makedonya ve diğer Balkan şehirlerinde hızla yayılmaya başlamıştır. Selanik ve Manastır kolunun ardından Resne, Ohri, Üsküp, Geyveli, Serez, Edirne ve Drama şubeleri tesis edilerek, Balkanlar ve Makedonya'daki teşkilatlanma süreci önemli ölçüde tamamlanmıştır⁴⁶.

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, teşkilatlanma sürecinde Makedonya ve Selanik'teki Mason localarından büyük ölçüde istifade etmiştir⁴⁷. O yıllarda Selanik'te İtalyan maşrığına bağlı Makedonya Rizorta, Laborluk; İspanyol maşrığına bağlı Perseveratzia; Fransız maşrığına bağlı I'Λ venir de Orient ve Veritas Anason locaları oldukça etkili durumdaydı⁴⁸. Talat, Mithat Şükrü, Manyasızade Refik, İsmail

⁴¹ Faik Reşit Unat, "Atatürk'ün II. Meşrutiyet İnkılabı'nın Hazırlanmasındaki Rolüne Ait Bir Belge", *Belleten*, c. XXVI, Sa. 101-104, s. 339-349. Faik Reşit Unat, 1912 yılında Selanik'te "Terakki Mektebi" adlı özel bir okulun öğrencileri için Osman Şakir Bey tarafından hazırlanan "Yeni Usül Talim-i Kıraat" adlı kitabın beşinci kısmının 304. sayfasında bulunan belgeye dayanarak böyle bir iddiayı öne sürmüştür. Ancak bu konunun tam olarak aydınlığa kavuşması için yeni araştırmaların yapılması dileğinde bulunmuştur.

⁴² Bayur, Mustafa Kemal'in önce Şam'da sonra da Selanik'te bir şubesini açtığı Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne öncülük ettiğini iddia etmiştir. Bkz. Y. Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri*, Ankara 1997, s. 21-22.

⁴³ Ramsaur, Talat Beyin Mustafa Kemal'in Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nden, Binbaşı Naki Bey vasıtasıyla haberdar olduğunu söylemektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ramsaur, *a.g.e.*, s. 117-123.

⁴⁴ Kazım Karabekir, *a.g.e.*, s. 179. Cemiyetin 6 numaralı üyesi olan Kazım Nami Beyin hatıralarında da bu konuyla ilgili en ufak bir bilgiye rastlayamadık. Bkz. Kazım Nami Duru, *a.g.e.*, s. 12-20.

⁴⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi(1071-1920)*, Editörler: Osman Okyar-Halil İncalcık, Ankara 1980, s. 352-374; Kazım Nami Duru, *a.g.e.*, s. 18-20; Orhan Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, İstanbul 2002, s. 13-15; Ş. Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, c. I, İstanbul 1995, s. 434.

⁴⁶ Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, c. I, s. 497-500; Kazım Karabekir, *a.g.e.*, s. 139-140.

⁴⁷ Masonluğun kuruluşu ve Osmanlı Devleti'ndeki tarihsel gelişim süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. I, s. 408-411.

⁴⁸ T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. I, s. 411.

Canbolat ve İsmail Hakkı Beyler Makedonya Rizorta Locası'nın üyesiydiler⁴⁹. Cemal ve Fazlı Necip Beyler ise, Veritas locasına bağlıydılar⁵⁰. Makedonya Rizorta locasının büyük üstadlığına kadar yükselmiş olan Carasso, Jön Türkler'e Mason localarında toplanmayı önermiş ve cemiyetle Masonlar arasındaki irtibatı sağlamıştır⁵¹. Buradan da anlaşılacağı üzere Makedonya Rizorta locası, adeta bir Jön Türk locası haline gelmiştir⁵². Ancak, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti üyeleri için Mason locaları bir amaç olmaktan ziyade, amaca ulaştıracak güvenli bir araç olmuştur⁵³.

4- Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin Paris'teki Ahmet Rıza Bey Grubuyla Birleşmesi

Birinci Jön Türk Kongresi'nde Prens Sabahattin grubuyla yollarını ayırmış olan Ahmet Rıza grubu, Paris'teki faaliyetlerine devam etmiştir. Ahmet Rıza yönetimindeki Fransızca *Meşveret* ve Sezai Bey yönetimindeki *Şura-yı Ümmet* dergileri, Paris Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin fikirlerinin yayılmasına katkıda bulunmuştur⁵⁴. Paris grubu, söz konusu faaliyetlerine rağmen 1906 yılına kadar Selanik'te bir şube tesis edememiş ve hatta Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin varlığından dahi haberdar olamamıştır⁵⁵. Oysa ki, Paris grubunun yayınlarını bir şekilde temin eden Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, çok kısa süre içerisinde büyüyerek II. Abdülhamit yönetimine karşı en güçlü örgütlenmeyi gerçekleştirmişti⁵⁶.

⁴⁹ Angelo İacovella, *Gönye ve Hilal İttihat-Terakki ve Masonluk* (Çev. Tülin Altınova), İstanbul 1998, s. 38-39. Makedonya Rizorta Locası'nın 1901-1923 yılları arasındaki üyelerinin tam listesi için bkz. Angelo İacovella, *a.g.e.*, s. 57-62. Talat ve Cavid Beyler aynı zamanda Veritas locasına da üyeydiler. Bkz. Angelo İacovella, *a.g.e.*, s. 39. Ancak, cemiyetin her üyesi Mason değildi. Mesela Enver, Fethi, İsmet, Kazım, Mehmet Tahir Beyler herhangi bir locaya kayıtlı değillerdi. Bkz. Orhan Koloğlu, *a.g.e.*, s. 45. Ayrıca, Ahmet Rıza ve Dr. Nazım da, Mason localarından uzak durmuşlardı. Bkz. E. Edmonson Ramsaur, *a.g.e.*, s. 128.

⁵⁰ T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. I, s. 412.

⁵¹ Orhan Koloğlu, *a.g.e.*, s. 54-55; E. Edmonson Ramsaur, *a.g.e.*, s. 128.

⁵² Orhan Koloğlu, *a.g.e.*, s. 48.

⁵³ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 85; Orhan Koloğlu, *a.g.e.*, s. 312. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Mason localarının geri plana düşmesi bu iddiaları doğrulamaktadır. Bkz. Orhan Koloğlu, *a.g.e.*, s. 310. Ramsaur, İttihatçıların yalnızca Masonluğu değil, Bektaşilik gibi derviş tarikatlarını da amaçları uğruna kullandıklarını iddia etmiştir. Bkz. E. Edmonson Ramsaur, *a.g.e.*, s. 128.

⁵⁴ E. Edmonson Ramsaur, *a.g.e.*, s. 140.

⁵⁵ Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. I/1, s. 315; E. Edmonson Ramsaur, *a.g.e.*, s. 140.

⁵⁶ T. Z. Tunaya, *a.g.e.*, c. III, s. 39.

Gelişmelerden rahatsız olan Padişah II. Abdülhamit'in sıkı takibi üzerine, cemiyetin önde gelen isimlerinden Ömer Naci ve Hüsrev Sami Paris'e kaçmak zorunda kalmışlardı. Cemiyetin bu iki temsilcisi, Paris'te Ahmet Rıza ve Prens Sabahattin gruplarının programlarını inceledikten sonra Ahmet Rıza grubunu kendilerine daha yakın görmüşlerdir⁵⁷. Bu yakınlaşma sonucunda Ahmet Rıza, Dr. Nazım⁵⁸ aracılığıyla Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne birleşme teklifinde bulunmuştur. Söz konusu teklif, Paris grubunun hürriyetin ilanı konusunda ihtilal fikrinden uzak durması nedeniyle, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin Selanik'teki Heyet-i Âli'sinde yoğun tartışmalara neden olmuştur. Ancak, daha sonra yapılan gizli oylamayla Ahmet Rıza'nın teklifi kabul edilmiş ve 27 Eylül 1907'de yedi maddelik bir sözleşmeyle birleşme resmen gerçekleştirilmiştir⁵⁹. Sözleşme gereğince, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin ismi Terakki ve İttihat olarak değiştirilmiş, birkaç ay sonra da İttihat ve Terakki'ye dönüştürülmüştür. Birleşmenin ardından Paris şube olarak

⁵⁷ E. Edmonson Ramsaur, *a.g.e.*, s. 140-141. Ahmet Bedevi Kuran'a göre, Selanik grubundan Manyasızade Refik, Prens Sabahattin grubundan Dr. Nihad Reşad'a bir mektup yazarak, Paris grubuyla aralarındaki ihtilafa son vermelerini istemiş, ancak onun bu girişiminden bir sonuç çıkmamıştır. Dolayısıyla, Selanik grubu ilk başlarda yalnız Ahmet Rıza grubuyla değil aynı zamanda Prens Sabahattin grubuyla da birleşmek arzusunda olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Bedevi Kuran, *a.g.e.*, s. 257.

⁵⁸ Dr. Nazım Bey, 1872 yılında Selanik'te doğmuş ve Askeri Tıbbiye'de eğitim görmüştür. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katıldığının öğrenilmesi üzerine Paris'e kaçmak zorunda kalan Dr. Nazım, burada Ahmet Rıza ile tanışmış ve Meşveret'te yazılar yazmaya başlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Eyicil, *Dr. Nazım Bey* (A. Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1988, s. 1-40; M. Ragıp Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi ve Yakup Cemil Niçin Öldürüldü?*, İstanbul. 1975, s. 730. Dr. Nazım Bey, Paris grubu ile Selanik grubunun birleştirilmesinde oldukça önemli rol oynamıştır. Bkz. *Halil Mentеше'nin Anıları*, s. 114-122; A. Bedevi Kuran, *a.g.e.*, s. 257; Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. I/1, s. 316; Tefik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, İstanbul 1995, s. 93. Dr. Nazım, birleşmenin ardından önce Selanik'e daha sonra da İzmir'e gelmiş ve "Tütüncü Yakup Ağa" ismiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti adına gizli faaliyetlerde bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Eyicil, *a.g.e.*, s. 49-63. İsmet İnönü, hatıralarında Dr. Nazım için şu ilginç cümlelere yer vermiştir: "...Bu Yakup Ağa'nın Dr. Nazım Bey olduğunu bana sonra söylediler. Yakup Ağa, İzmir'de her gün dolaşüyor ve her muhitte benim o zaman misalini görmediğim bir taşkınlıkla, Sultan Hamit idaresinin taşkınlıklarını anlatıyordu. Dr. Nazım müthiş bir propagandist idi. Benim üzerimde çok tesiri oldu. Adeta büyülenmiştim." Bkz. İsmet İnönü, *Hatıralar* (Yayına Haz. Sabahattin Selek), c. I, Ankara 1985, s. 40. Dr. Nazım, 1926 yılında İzmir suikasti nedeniyle İstiklal Mahkemesi'nde yargılanıp asılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Eyicil, *a.g.e.*, s. 145-191.

⁵⁹ Sözleşme hükümleri için bkz. E. Edmonson Ramsaur, *a.g.e.*, s. 142-143; Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. I/1, s. 316-317. İ. Hakkı Uzunçarşılı, birleşme tarihini 21 Nisan 1906 olarak göstermiştir. Bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, "1908 yılında II. Meşrutiyet'in Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar", *Belleten*, c. XX, Sa. 77, Ankara 1956, s. 106.

kalmış, Selanik Heyet-i Âli'yesi ise, Merkez-i Umumi adını almıştır⁶⁰. II. Meşrutiyet'in ilanını sağlayan ve 1908 sonrasındaki iktidar mücadelesinde ön planda olan grup Selanik grubu olmuş, Paris grubu fazla etkinlik gösterememiştir⁶¹.

Birleşme olayından üç ay gibi kısa bir süre sonra 27, 28 ve 29 Aralık 1907'de Paris'te İkinci Jön Türk Kongresi toplanmıştır⁶². Kongreye, Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin Paris merkezi, Prens Sabahattin grubu ve Ermeni Taşnak Cemiyeti temsilcileri katılmıştır. Üç gün süren yoğun görüşmelerin ardından II. Abdülhamit'in devrilmesi ve meşrutiyet idaresinin yeniden tesis edilmesi için ihtilal yoluna başvurulması esasları kabul edilmiştir⁶³. Böylece, ihtilal fikri açıkça ortaya konulmuş⁶⁴ ve bütün II. Abdülhamit muhalifleri ortak bir gaye etrafında toplanmış oldu. Ancak Rumeli'de gelişen askeri olaylar, kongre kararlarının tatbikine gerek kalmadan meşrutiyete giden yolun açılmasını sağlamıştır⁶⁵.

5- II. Meşrutiyet'e Doğru Makedonya Meselesi ve Çetecilik Faaliyetleri

II. Meşrutiyet'e ilan edilmesinde, Makedonya meselesini ve buna bağlı olarak gelişen çetecilik faaliyetlerini gözardı etmek mümkün değildir⁶⁶. Osmanlı Devleti'nin "*Vilayet-i Selâse*" olarak adlandırdığı ve Selanik, Kosova ve Manastır

⁶⁰ T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. III, s. 39-40; c. I, s. 54; Kazım Karabekir, *a.g.e.*, s. 131.

⁶¹ Paris grubu Ahmet Rıza, Dr. Nazım ve Dr. Bahattin Şakir gibi isimler dışında fazla ön plana çıkamamıştır. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra cemiyetin 1889'daki ilk kurucuları (Dr. İbrahim Temo, Dr. Abdullah Cevdet, İshak Sukuti, Hüseyinzade Ali) da iktidar mevkiinden uzak kalmışlardır. Cemiyete tamamıyla hakim olan Selanik grubunun önemli isimlerinden Cemal Bey, bir gün Dr. İbrahim Temo'ya hitaben: "*Doktor hangi cemiyetten bahsediyorsunuz? Bizim bu cemiyet, sizin vatan haricinde çalıştığınız cemiyet değildir. Bu cemiyet, Manastır ve Selanik mahsulüdür...*" sözleriyle bşu gerçeği itiraf etmiştir. *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları* (Yayına Haz. Bülent Demirbaş) İstanbul 1987, s. 185.

⁶² Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. II/IV, s. 136.

⁶³ Kongrede Terakki ve İttihat Cemiyeti'ni Ahmet Rıza ve Sezai Beyler, Prens Sabahattin grubunu Fazlı ve Dr. Nihat Reşat Beyler, Ermeni Taşnak Cemiyeti'ni ise Malumyan Efendi temsil etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. II/IV, s. 128-142; A. Bedevi Kuran, *a.g.e.*, s. 234-243.

⁶⁴ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 93-94.

⁶⁵ A. Bedevi Kuran, *a.g.e.*, s. 243.

⁶⁶ Makedonya sorununun tarihi kökenleri ve Jön Türk hareketiyle olan ilişkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu* (Çev. İhsan C. Atay), İstanbul 1996, s. 1-95; Gül Tokay, *Makedonya Sorunu (Jön Türk İhtilali'nin Kökenleri 1903-1908)*, İstanbul 1996.

vilayetlerinden oluşan Makedonya'da⁶⁷, 1878 Ayestefanos ve Berlin antlaşmalarıyla yeni bir döneme girilmişti. Söz konusu bölgede teşkilatlanmanın fiilen başlaması ve isyan hareketleri, 1885 Filibe İsyanı'ndan⁶⁸ sonra yoğunlaşmaya başlamıştır⁶⁹. Nitekim bu tarihten sonra baş gösteren ve Balkan türü ihtilal hareketlerinin simgesi haline gelmiş olan komitecilik faaliyetleri, Makedonya'yı adeta bir barut fiçisi haline dönüştürmüştür⁷⁰. Tek bir Makedonya komitesinden söz etmek mümkün değildi. Makedonya'da yaşayan Bulgarların, Rumların, Arnavutların ve Sırpaların ayrı ayrı komiteleri kurulmuştu. Bunların içinde en aktif olanları Bulgar komiteleri olmuş ve Makedonya davası neredeyse bir Bulgar davası halini almıştı⁷¹.

Bulgarlar tarafından 1902'de çıkarılan "*Cuma İsyanı*", Osmanlı Devleti'nin almış olduğu tedbirler sayesinde kısa süre içerisinde bastırılmıştır. Söz konusu isyanının bastırılmasında gösterilen hassasiyet, Rusya'nın bile takdirini kazanmıştı⁷². Osmanlı Devleti buna ilave olarak, bölgede asayişin temin etmek amacıyla "*Rumeli Müfettişliği*" adıyla yeni bir birim oluşturmuş ve Hüseyin Hilmi Paşayı da bu makama genel müfettiş olarak tayin etmiştir. Bu arada Bulgarlar, 1903 yılında yeni ve daha geniş çaplı bir isyan çıkarmışlardır. "*İlinden İsyanı*" olarak da bilinen bu isyan, Rumeli Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa tarafından bastırılmıştır. Fakat Bulgarların propaganda faaliyetleri sonucunda Makedonya sorunu uluslararası

⁶⁷ Osmanlı Devleti, Makedonya sözcüğünü kullanmaktan özellikle kaçınmıştır. Bkz. Fikret Adanır, *a.g.e.*, s. 3. Selanik, Kosova ve Manastır vilayetlerinde Müslüman, Rum, Bulgar, Ulah ve Sırp lar yaşamaktaydılar. Her üç vilayette çoğunluğu Müslümanlar oluşturmakta, daha sonra ise, Rum ve Bulgar nüfusu gelmekteydi. Bkz. Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, c. I, s. 413.

⁶⁸ Filibe İsyanı ve sonuçları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nevzat Artuç, "1885 Filibe İsyanı", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sa. 4, Yıl: 1999, s. 265-268; Mahir Aydın, *Şarki Rumeli Vilayeti*, Ankara 1992.

⁶⁹ Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, c. I, s. 416.

⁷⁰ Tunaya, Makedonya'daki bu karışık durumu ifade etmek için bölgeyi "*Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki Filistin'i*" şeklinde tanımlamıştır. Bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. I, s. 535.

⁷¹ *Enver Paşanın Anıları* (Yayına Haz. Halil Erdoğan Cengiz) İstanbul 1991, s. 52-53; Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, c. I, s. 419-422. Makedonya'daki komitecilik faaliyetleri ile ilgili olarak bkz. Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, *Sultan Abdülhamit ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Komitacılar*, İstanbul 1992; Mahmut Belig, *Bulgar Komitalarının Tarihi ve Balkan Harbinde Yaptıkları*, İstanbul 1936; Fikret Adanır, *a.g.e.*, s. 125-271. Makedonya olayları, bir Türk-Bulgar savaşının da habercisi olacaktır. Nitekim 1912-1913 Balkan savaşlarında bu durum açıkça görülecektir. Fikret Adanır, *a.g.e.*, s. 244.

⁷² Fikret Adanır, *a.g.e.*, s. 163.

kamuoyunun gündemine girmiştir⁷³. Kısa süre sonra Avusturya ve Rusya tarafından Makedonya’da ıslahatı öngören bir program hazırlanmıştır. “*Mürzsteg Programı*” adıyla bilinen bu program, diğer büyük devletler tarafından da onaylanarak, 9 Ekim 1903 tarihinde Osmanlı Devleti’ne tebliğ edilmiştir. Buna göre, Makedonya’da bulunan her büyük devlet kendine ayrılmış bir bölgeye jandarma subayları göndererek, Osmanlı kolluk kuvvetlerine danışmanlık yapacaklardı. Ancak, söz konusu program, barışı sağlama konusunda istenilen sonucu doğurmamıştır⁷⁴.

Öte yandan Makedonya sorunu, olaylara müdahale etmek üzere bu bölgeye sevk edilen mektepli Osmanlı subaylarının milliyetçilik duygularının gelişmesine olanak sağlamıştır. Başta Cemal ve Enver Beyler olmak üzere, İttihat ve Terakki’nin asker kanadı, Makedonya’da eşkıya takibinde bulunmuş ve bölgedeki hürriyetçi akımlardan oldukça fazla etkilenmişlerdir⁷⁵. Gelişmelerden tedirgin olan II. Abdülhamit, bölgedeki genç subayları kendisine bağlamak için büyük çaba sarfetmiş ancak başarılı olamamıştır⁷⁶. Sonuç olarak Makedonya’daki bu gelişmeler, İttihat ve Terakki’nin ihtilâlcî karakterinin oluşmasında oldukça etkili olmuştur.

⁷³ Fikret Adanır, *a.g.e.*, s. 208-217.

⁷⁴ Mürzsteg Programı’nın tam metni için bkz. Fikret Adanır, *a.g.e.*, s. 216-217; Gül Tokay, *a.g.e.*, s. 46-48. Kazım Karabekir’e göre bu program, Makedonya’da muhtariyete doğru atılmış bir adımdı. Kazım Karabekir, *a.g.e.*, s. 64. II. Abdülhamit, Mürzsteg Programı’na karşı olmasına rağmen kabul etmek zorunda kalmıştı. Bkz. Alan Palmer, *Son üç yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu (Bir çöküşün Tarihi)* (Çev. Belkıs Çorakçı Dışbudak), İstanbul 1992, s. 204.

⁷⁵ Nitekim, III. Ordu Kumandanı Ferik Nasır Paşa, 14 Ocak 1906’da Sadaret’e sunduğu raporunda Ustrumca, Alasonya, Koçana ve Toyran havalisinde eşkıya takibi için Binbaşı Cemal Beyin görevlendirildiğini ve takibatın başarıyla sürdürüldüğünü ifade etmiştir. Bkz. BOA, *Y.PRK. ASK*, 235/66, 19 Zil’kâde 1323 (14 Ocak 1906). Rumeli Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa da, Sadaret’e gönderdiği 25 Ocak 1908 tarihli raporunda, Binbaşı Enver Beyin Kesriye’de yakalanan Bulgar eşkıyaları hakkında tahkikat yapmak amacıyla görevlendirildiğini belirtmiştir. Bkz. BOA, *YA. HUS*, 517/176, 22 Zilhicce 1325 (25 Ocak 1908).

⁷⁶ II. Abdülhamit bu amaçla II. ve III. Ordu mensuplarına selam ve takdirlerini gönderip mükafat vaadinde bulunmuştur. Bkz. BOA, *Y.PRK. BŞK*, 70/103, 20 Cemâziyelâhir 1321 (12 Aralık 1903). Makedonya’da kurulan Osmanlı III. Ordusu’nun 1903-1907 yılları arasındaki yapısı ve mevcudu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gül Tokay, *a.g.e.*, s. 106-108, 108-116.

B- II. Meşrutiyet'in İlanı, Anlamı ve Yakın Tarihimiz Açısından Önemi

1- II. Meşrutiyet'in İlanına Yol Açan Gelişmeler

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, Paris grubuyla birleşerek önce Terakki ve İttihat daha sonra da “*İttihat ve Terakki*” adıyla Türk siyasal hayatındaki yerini almıştır. Selanik'teki Üçüncü Ordu'da oldukça kuvvetlenmiş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, Kosova ve Manastır'da da örgütlenmeye başlamıştı⁷⁷. Cemiyetin amacı, II. Abdülhamit idaresini yıkmak ve Kanun-i Esasi'yi yeniden yürürlüğe koymaktı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu faaliyetleri, Padişah tarafından endişeyle takip ediliyordu. Rumeli Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşanın İstanbul'a göndermiş olduğu raporlarda, cemiyetin artık ciddi bir tehlike unsuru haline geldiği açıkça belirtilmekteydi⁷⁸.

Bu arada Selanik ve Manastır'da görülen bazı ferdi eylemler, cemiyetin zor durumda kalmasına neden olmuştur. Bu sebeple cemiyet yöneticileri, eylemlerin kendi bilgisi dahilinde yapılmasına ve sırf bu amaçla bölgeyi iyi tanıyan, komiteci takibinde tecrübe kazanmış kişilerden gönüllü birlikler oluşturulmasına karar vermişlerdir⁷⁹. Bu gönüllü birlikler içerisinde en fazla tanınanların başında ise Resneli Niyazi Beyin birliği gelmekteydi. Manastır'ın Resne kasabasından olan

⁷⁷ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik merkezini Miralay Hasan Rıza, Erkan-ı Harp Kaymakamlarından Faik ve Cemal, Erkan-ı Harp Binbaşlarından Fethi ve İsmail Hakkı, Manyasızade Refik, Talat ve Rahmi Beyler temsil ediyordu. Manastır merkezi ise, Miralay Sadık, Yüzbaşı Habib, Mülazım Yusuf Ziya ve Tevfik, Vilayet tercümanı Fahri Beylerden oluşuyordu. A. Bedevi Kuran, *a.g.e.*, s. 253-254. Kazım Karabekir, Manastır merkezinin 30 Aralık 1906 tarihinde kendisi, Enver ve Hüseyin Beyler tarafından kurulduğunu belirtmiştir. Cemal Bey, kuruluşundan dört gün evvel Manastır'a bir teftiş ziyareti yapmış ve oldukça memnun kalmıştır. Bkz. Kazım Karabekir, *a.g.e.*, s. 145-146.

⁷⁸ Bkz. Bedi. N. Şehsuvaroğlu, “İkinci Meşrutiyet ve Atıf Bey”, *Belleten*, Sa. XXIII, Yıl: 1959, s. 310; *Talat Paşanın Hatıraları* (Yayına Haz. Enver Bolayır), İstanbul 1946, s. 14-15. Mahmut Şevket Paşa kabinesinde nafia nazırı olarak görev yapan Basarya Efendi, hatıralarında cemiyetin söz konusu amaçlarının gerçekleşmesi için Hıristiyan vatandaşların da çaba sarfettiğini şu cümlelerle açıklamıştır: “1908 İnkılabı sırasında Makedonya'daki Hristiyanlar da fedakarca çalıştılar. Ancak, onların hiçbirisi, Türkler ve Müslümanlarla aynı statüde olacaklarına inanmıyorlardı”. Bkz. Kemal Karpat, “The Memoirs of N. Batzaria: The Young Turks and Nationalizm”, *Middle Eastern Studies*, 6, 1975, s. 288-289.

⁷⁹ Mesela Resneli Niyazi Bey, kendisinin bu özelliklerinden dolayı gönüllü gruba dahil edildiğini söylemiştir. Bkz. İhsan Ilgar, *Balkanlar'da Bir Gerillacı, Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Beyin Anıları*, İstanbul 1975, s. 45. (Niyazi Beyin Hatıraları, 1908 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin denetimi altında yayınlanmıştır.). Kazım Nami Duru, hatıralarında fedailik işinin Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kuruluşundan beri mevcut olduğunu, fedailerin cemiyetin idamına hükmettiği kişileri öldürmekle görevli bulunduğunu

Niyazi Bey, 3 Temmuz 1908'de Resne'de yüz kişiyle birlikte tabur depolarını kırıp silah ve cephanelerini alarak dağa çıkmıştır⁸⁰. Bu hareket cemiyet üyeleri arasında büyük bir heyecana yol açmış ve meşrutiyetin yeniden ilanı yolunda ilk fiili adım olmuştur⁸¹. Niyazi Beyin isyan haberi aynı gün Saray'a ulaştırıldığında, II. Abdülhamit'in tavrı oldukça sert olmuştur. Başmabeyinci Tahsin Paşa aracılığıyla Metroviçe'de bulunan Birinci Ferik Şemsi Paşaya⁸² peş peşe iki telgraf gönderen II. Abdülhamit, asilerin şiddetle cezalandırılması için gereken tedbirlerin alınmasını istemiştir⁸³. Şemsi Paşa, Padişah'ın söz konusu telgraflarını alır almaz bin kişilik bir kuvvetle Selanik üzerinden Manastır'a hareket etmiş, 7 Temmuz'da Manastır'a ulaşarak hemen soruşturmaya başlamıştır. Bu olay İttihat ve Terakki mensupları üzerinde büyük bir endişe ve korkuya neden olmuştur. Maiyetindeki taburları Resne istikametine gönderen Şemsi Paşa, Saraya göndermiş olduğu telgrafında İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle ilgili henüz bir bilgi elde edemediğini söylemiştir⁸⁴. Şemsi Paşa, bu telgrafının ardından telgrafhaneden ayrılmak üzere dışarıya çıktığında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin fedailerinden Mülazım Atıf Bey tarafından vurulmuştur⁸⁵. Onun öldürülmesi hem Niyazi Beyi takipten kurtarmış, hem de II. Abdülhamit'in

ancak hiçbir zaman böyle bir emrin verilmediğini söylemiştir. Bkz. Kazım Nami Duru, *a.g.e.*, s. 21.

⁸⁰ Niyazi Bey, 1873 yılında Resne'de doğmuştur. Manastır Askeri İdadisi ve Harp Okulundan mezun olmuştur. 1903 yılından itibaren Bulgar çetecileri ile mücadeleye başlamıştır. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra emekli olmuş ve Resne'ye dönmüştür. 1912 yılında bir suikast sonucu öldürülmüştür. Bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 107; Bedi N. Şehsuvaroğlu, *a.g.m.*, s. 311.

⁸¹ Kazım Nami Duru, *a.g.e.*, s.21.

⁸² Şemsi Paşa, 1846 yılında Kosova vilayetine bağlı İpek sancağının Terkovişte kazasının Bişova köyünde doğmuş, alaydan yetişme olmasına rağmen birinci ferikliğe kadar yükselmiştir. Mahalli şivede "Şemo" adıyla tanınan Şemsi Paşa, II. Abdülhamit'in en güvendiği komutanları arasındaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Müfit Şemsi, *Şemsi Paşa, Arnavutluk İttihat ve Terakki* (Yayına Haz. Ahmet Nezih Galitekin), İstanbul 1995, s. 145-148; Bedi N. Şehsuvaroğlu, *a.g.m.*, s. 313.

⁸³ Şemsi Paşaya gönderilen telgrafname sureti için bkz. Bedi N. Şehsuvaroğlu, *a.g.m.*, s. 311-313.

⁸⁴ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 109.

⁸⁵ Kazım Nami Duru, *a.g.e.*, s. 28; A. Bedevi Kuran, *a.g.e.*, s. 252. Merkezi yönetim, Şemsi Paşanın katilinin kim olduğunu uzun süre öğrenememiştir. Nitekim Manastır Valisi Hıfzı Bey, 16 Temmuz 1908'de Sadaret'e göndermiş olduğu telgrafında, Şemsi Paşa cinayetini araştırmak üzere kurulan komisyonun çalışmalarını tamamlamakla birlikte katilin hala belirlenemediğini söylemiştir. BOA, *YA. HUS*, 523/113, 18 Cemaziyelâhir 1326 (16 Temmuz 1908).

otoritesine karşı büyük bir darbe indirmiştir⁸⁶. Niyazi Beyin dağa çıkması, Şemsi Paşanın katli ve Anadolu'dan Rumeli'ye sevkedilen askerlerin isteksizliği gibi olaylar nedeniyle Avlonyalı Ferit Paşa sadrazamlıktan azledilmiş, yerine Said Paşa getirilmiştir⁸⁷. Ancak, bu değişiklik olayların önünü almaya yetmemiştir. Nitekim kısa bir süre sonra Ohrili Eyüp Sabri'nin dağa çıkışı, Müşir Tatar Osman Paşanın cemiyet üyeleri tarafından tevkif edilişi ve Firzovik olayları⁸⁸ adeta yeni bir dönemin habercisi olmuştur.

Yaşanan bu gelişmeler üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri arka arkaya toplantılar yapmış ve meşrutiyetin ilanını bir an evvel gerçekleştirilmesi

⁸⁶ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 111. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Şemsi Paşanın öldürülmesinden dolayı o kadar çok sevinmiştir ki, Mülazım Atif Beye cinayetten iki gün sonra bir teşekkür mektubu bile yollamıştır. Mektubun sureti için bkz. Bedi N. Şehsuvaroğlu *a.g.m.*, s. 320-321 ve 324. İttihat ve Terakki'nin ilk kurucularından olan İbrahim Temo da, Atif Beyin heykelinin dikilmesi gerektiğini söylemiştir. *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, s. 217.

⁸⁷ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 112-113.

⁸⁸ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 124. Firzovik, Kosova vilayetinin merkezi olan Üsküp şehrinin 50 km kuzeybatısında yer alan küçük bir kasabaydı. Meşrutiyet hareketinin önemli dönüm noktalarından sayılan Firzovik hadisesi şöyle gelişmiştir: Üsküp'te Avusturya-Alman demiryolları okulu müdürü, öğrencilerini Firzovik civarında güzel bir mesire alanı olan Sarayıçi mevkiine götürmek istemiş, bu amaçla daha önceden buraya marangozlar göndererek, sedirler inşa ettirmeye başlamıştı. Bölgede yaşayan Arnavutlar, bu olayı Avusturya'nın işgal planının bir parçası olarak algılamışlar ve Osmanlı yönetimine karşı isyan hazırlıklarına başlamışlardı. Bu durum üzerine Kosova Valisi Mahmut Şevket Paşa, olayın iç yüzünü öğrenmek amacıyla Kosova Jandarma Kumandanı Galip Beye başvurmuştur. İttihat ve Terakki mensubu Galip Bey, fırsattan istifadeyle Firzovik olayını meşrutiyetin geri getirilmesi yolunda bir gösteriye dönüştürmeyi başarmıştır. Bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. I/1, s. 459-469; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 125-127; Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, (Çev. Nuran Yavuz), İstanbul 1995, s. 26-27. Aslında Firzovik'te toplanan Arnavutlar, Osmanlı Devleti'ne tamamen sadıktilar. Nitekim, Galip Bey, 20 Temmuz 1908 tarihli raporunda: "...*Selamet-i mülk ve millet için Hükümet-i Seniyye'ce dahi tedabir-i ciddiye-i islahiye ittihazını hususat-ı istirham, atebe-i mülükeneden arz-u hal etmek üzere...*" cümleleriyle olayın bir sadakatsizlik değil, sadece daha fazla ıslahat yapılması düşüncesinden kaynaklandığını iddia etmiştir. Bkz. BOA, *YA. HUS*, 543/142-2, 21 Cemaziyelâhir 1326 (20 Temmuz 1908). Galip Bey, bu konuyla ilgili düşüncelerini yaklaşık iki gün önce göndermiş olduğu raporunda da benzer şekilde dile getirmişti. Bkz. BOA, *YA. HUS*, 523/130-2, 5 Temmuz 1324 (18 Temmuz 1908). Öte yandan Galip Bey hakkında pek çok dedikodu çıkmasına rağmen merkezi yönetim bu dedikodulara aldırmış etmemiştir. Rumeli Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa, İstanbul'a göndermiş olduğu 20 Temmuz 1908 tarihli yazısında Galip Beye duyulan güveni açıkça belirtmiştir. Bkz. BOA, *YA. HUS*, 523/142-3, 21 Cemaziyelâhir 1326 (20 Temmuz 1908). Sadrazam Avlonyalı Ferit Paşa bile, Galip Beyin Padişaha son derece bağlı olduğu görüşündeydi. Bkz. BOA, *YA. HUS*, 523/142-1, 21 Cemaziyelâhir 1326 (20 Temmuz 1908). Hükümet, Galip Bey hakkında ancak II. Meşrutiyet'in ilan edildiği gün şüphelenmeye başlamıştır. Bkz. BOA, *Y.EE*, 71/47-3, 24 Cemaziyelâhir 1326 (23 Temmuz 1908). Sonuçta basit bir piknik teşebbüsü, Padişaha karşı bir eyleme dönüşmüştü. II. Meşrutiyet'in ilanında Firzovik'ten

hususunda fikir birliğine varmışlardır. Tam bu sırada Reval görüşmelerinin ortaya çıkması bu genç subayları daha da ateşlemiştir⁸⁹. Cemal Beyin evinde, 21 Temmuz 1908 gecesinde yapılan görüşmelerde, Padişah kabul etsin veya etmesin iki gün sonra II. Meşrutiyet'in ilan edilmesine karar verilmiştir⁹⁰. Merkez-i Umumi azasından Midhat Şükrü Bey, alınan kararı Manastır dışında Serez'deki cemiyet üyelerine de tebliğ etmiştir. 23 Temmuz 1908'de Serez kasabası halkının Meşrutiyet'i ilan eylediği ve bunun Padişah tarafından da kabul edilmesi gerektiği yönündeki telgraf İstanbul'a gönderilmiş, bunu Manastır vilayetinden çekilen telgraflar izlemiştir⁹¹. Aynı gün Manastır'da İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından yirmi bir pare top atılarak II. Meşrutiyet ilan edilmiştir. Bir an kararsız kalan II. Abdülhamit, Saraya çekilen telgrafların çokluğu nedeniyle daha fazla dayanamamış ve 23 Temmuz 1908 gecesini meşrutiyeti resmen ilan etmek zorunda kalmıştır⁹².

2- II. Meşrutiyet'in Anlamı ve Sınırları

II. Meşrutiyet'in ilanıyla bütün Osmanlı tebaası adeta sevinçten çılgına dönmüştü. Batılı bir tarihçi W. Miller'in Meşrutiyet'in Osmanlı toplumunda nasıl algılandığına ve ne anlama geldiğine yönelik şu cümleleri oldukça dikkat çekicidir: *“Bir süre Makedonya, ütopya olmuştu. Enver Bey, keyfi hükümetin ortadan kalktığını söylüyordu. Bundan böyle diyordu ihtilalin heyecanlı lideri hepimiz kardeşiz. Artık, Bulgarlar, Rumlar, Romenler, Yahudiler, Müslümanlar yok. Aynı mavi gök altında hepimiz eşitiz. Osmanlı olmaktan şeref duyuyoruz. Serez'de Bulgar Komitesi*

gelen tepkinin etkisi gözardı edilmemelidir. Bkz. Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 27; Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. I/1, s. 471.

⁸⁹ Reval görüşmeleri, 10 Haziran 1908'de İngiltere Kralı ile Rus Çarı arasında gerçekleştirilmiştir. Her iki hükümdar, Osmanlı Devleti'nin paylaşımı konusunda fikir birliğine varmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cemal Kutay, “Reval'de Osmanlı devleti'nin Taksimi”, *Tarih Konuşuyor*, c. VII, Sa. 41, Haziran 1947, s. 3226-3228; Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, c. I, s. 503-512.

⁹⁰ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 129.

⁹¹ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 130-134.

⁹² II. Meşrutiyet'in ilanı, İttihat ve Terakki için umulanın ötesinde bir başarı olmuştur. Bkz. E. Edmonson Ramsaur, *a.g.e.*, s. 156; Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 31; H. Cahit Yalçın, *Talat Paşa*, İstanbul 1943, s. 16; Alan Palmer, *a.g.e.*, s. 208. II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 23 Temmuz 1908'de başta Manastır ve Selanik olmak üzere Rumeli'nin pek çok bölgesinde toplar atılmış, sadece Müslümanlar değil, aynı zamanda gayrimüslimler de sevinç gösterilerinde bulunmuşlardı. Bkz. Ali Canip Yöntem, “Selanik'te 10 Temmuz Sabahı”, *Yakın Tarihimiz*, c. II, Sa. 22, İstanbul 1962, s. 257. İsmet İnönü, meşrutiyetin ikinci defa ilan edilmesinin büyük bir coşkuya neden olduğunu, Kânun-u Esâsi kelimesinin adeta bir sihir gibi algılandığını söylemiştir. Bkz. İsmet İnönü, *a.g.e.*, c. I, s. 43.

Başkanı, Rum Başpiskoposuyla kucaklaşıyor; Drama’da subaylar bir Hıristiyan’a hakaret eden bir Türk’ü hapsediyor; bir Ermeni mezarlığında Türkler ve Ermeniler her iki tarafın din adamlarının Ermeni katliamında ölenler ruhuna okudukları duaları dinliyor; Samsun’da Türkler bir Rum Papazını saygıyla selamlıyor; Trablus’ta Türklerle Araplar birlikte şükran duaları ediyorlardı. Bulgar çeteciler teslim oluyorlardı, Eşkiya Sandanski’ye yuvaya dönen haylaz çocuk gibi kucak açılıyordu⁹³.”

II. Meşrutiyet’in canlı tanıklarından Şerif Paşa⁹⁴ ise, meşrutiyetin ilan edildiği gün toplumda oluşan heyecanı şu cümlelerle ifade etmeye çalışmıştır: “ 10 Temmuz⁹⁵ büyük bir gündü. Bütün feyziyle tecelli eyledi; o zaman ki mesut tezahürleri göz önüne getirilirse milli hayatımızda o günün olağanüstü büyüleyici bir etki yaptığıının teslim edilmesi gerekir. Yüzyıllardan beri süregelen bunaltıcı ve tahrib edici bir idaresizliğin, hükümeteşizliğin, müthiş bir feci sonucunu temsil eden sabık idare, başta zalim sultanı olmak üzere Osmanlı halkına senelerce süren kesif bir kölelik devri, tahammül edilmez ve cehennemi bir kahır ve eza hayatı yaşattı. Hiç umulmayan bir zamanda Rumeli’de ortaya çıkan bir muzaharat-ı askeriye sayesinde artık, millete bütüin millete tabi hakları olan Kanun-u Esâsi alınmak istenildiği için verildi. Halklar arasında istibdadın kötülüklerinden olarak bir dirliksizlik, geçimsizlik, unsurlar arasında ise korkutucu bir nefret vardı. 10 Temmuz o büyük gün, bütün kin ve düşmanlığı adeta sildi, süpürdü. İşte zafer sonrası !...⁹⁶”

⁹³ E. Edmonson Ramsaur, *a.g.e.*, s. 156.

⁹⁴ II. Meşrutiyet döneminin ünlü simalarından biri olan Şerif Paşa, 1865 yılında İstanbul’da doğmuştur. Babası bir dönem hariciye nazırlığı ve Şura-yı Devlet reisliği de yapmış olan Kürt Said Paşadır. Şerif Paşa, Mekteb-i Sultani’den mezun olduktan sonra Paris’teki Saint Cyr Askeri Akademisi’nde eğitimini tamamlamıştır. Bir süre Brüksel ve Paris’te askeri ateşe olarak görev yapmış, 1893’te Stockholm elçiliğine atanmıştır. II. Abdülhamit yönetimine karşı Jön Türk hareketini destekleyen Şerif Paşa, II. Meşrutiyet’in ilanından sonra İttihat ve Terakki yönetimiyle fikri ayrılıklara düşmüş ve kurduğu “*Meşrutiyet*” gazetesıyla İttihat ve Terakki’ye karşı muhalefete başlamıştır. Şerif Paşa, Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra bağımsız bir Kürt devleti fikrinin harareti savunucuları arasında yer almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şerif Paşa, *Bir Muhalifin Hatıraları (İttihat ve Terakki’ye Muhalefet)*, İstanbul 1990; Taner Timur, “ Bir İttihatçı Düşmanı Şerif Paşa ve Meşrutiyet Gazetesi”, *Tarih ve Toplum*, c. XII, Sa. 72, s. 17-20.

⁹⁵ Rumi takvimde, II. Meşrutiyet’in ilan edildiği, 23 Temmuz 1908 tarihine tekabül eden gün.

⁹⁶ Şerif Paşa, *a.g.e.*, s. 19. Hüseyin Cahit, Cumhuriyet döneminde sıradan bir olaymış gibi algılanan meşrutiyet kelimesinin, 1908 Temmuz’unda çok büyük bir anlama sahip olduğunu

Meşrutiyetin Osmanlı toplumunun her kesiminde aynı şekilde algılandığını söylemek oldukça güçtür⁹⁷. Zira, Osmanlı toplumunun her kesimi meşrutiyetle kendi sorunlarının çözüleceğine inanmış ve daha iyi yaşam standartlarına ulaşabileceklerini hayal etmişti. Bu sebeple hürriyet ve meşrutiyet kelimeleri hayal edilen, hasreti çekilen şeylerin gerçekleşmesi, hatta refah ve huzurlu bir hayatın başlangıcı olarak görülüyordu. Ancak hiç kimse, bu rüyanın nasıl ve hangi vasıtalarla gerçekleştirilebileceği sorusunu aklına dahi getirmiyordu⁹⁸.

Meşrutî yönetim, Tanzimat'la birlikte başlayan “*Bu devlet nasıl kurtarılabilir?*” sorusuna verilen bir cevaptır⁹⁹. Ancak, Osmanlı Devleti'nin böylesi bir rejim için siyasi, içtimai ve hukuki altyapısının yeterli olmadığı da bir gerçektir. Nihayet, ümitler gerçekleşmeyince büyük bir hayal kırıklığı kaçınılmaz olmuştur¹⁰⁰.

II. Meşrutiyet'le birlikte yeniden anayasal parlamenter sisteme geçilmişti. Yaklaşık on yıl sürecek olan bu dönem, çok partili siyasal hayatımızın da başlangıcı kabul edilmiştir¹⁰¹. Meşrutiyet, II. Abdülhamit'in baskıcı yönetiminin kaçınılmaz sonucuydu¹⁰². Zira meşrutî yönetimle, II. Abdülhamit'in geleneksel otoritesi

ifade etmiştir. Bkz. H. Cahit Yalçın, *Siyasi Anılar* (Yayına Haz. Rauf Mutluay), İstanbul 2000, s. 25-26. Benzer görüşler için bkz. İsmet İnönü, *a.g.e.*, c. I, s. 43.

⁹⁷ Mesela, meşrutiyeti yabancı ülkelerin birinden gelmiş bir rahibe olarak tarif edenler olmuştur. H. Cahit Yalçın, *Talat Paşa*, s. 16. Meşrutiyetin ilanıla hapis ve sürgün cezalarından kurtulan siyasi suçlular, meşrutiyet kelimesini özgürlüklerine kavuşma olarak algılamışlardır. *Mevlânâzade Rifat'ın Anıları* (Yayına Haz. Metin Martı), İstanbul 1992, s. 9-11. Meşrutiyet, Trabzon'da sınırsız özgürlük olarak algılanmış ve galeyana gelen halk keyfi olarak valilerini görevden aldirtmişlerdir. Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 31. Dr. Nazım Beyin: “*Köylünün Kanun-u Esâsi'yi anlayacak seviyede olmadığı*” şeklindeki beyanati da bu gerçeğin acı yüzünü açıkça ortaya koymaktadır. T. Zafer Tunaya, *Hürriyet'in İlanı*, s. 62.

⁹⁸ T. Zafer Tunaya, *a.g.e.* s. 53-56; Mim Kemal Öke, “Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu”, *DGBİT*, c. XII, İstanbul 1989, s. 251.

⁹⁹ Nitekim, II Meşrutiyet dönemi aydınları bu soruya cevap aramışlar ve Batıcılık, İslamcılık, Türkçülük, Adem-i Merkezîyetçilik, Sosyalizm gibi farklı çözüm önerileri sunmuşlardı. Ayrıntılı bilgi için bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s. 73-78; T. Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 78-99; H. Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1998, s. 200-344.

¹⁰⁰ T. Zafer Tunaya, *Hürriyet'in İlanı*, s. 56-66.

¹⁰¹ T. Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. I, s. 35.

¹⁰² Y. Hikmet Bayur, “İkinci Meşrutiyet Devri Üzerinde Bazı Düşünceler”, *Belleten*, c. XXIII, Sa. 89-92, Ankara 1959, s. 267-270.

yıkılmış¹⁰³, Bâb-ı Âli ve İttihat ve Terakki Cemiyeti gibi yeni güç odakları iktidara ortak olmuşlardır¹⁰⁴.

İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları, 1908 İhtilali'nden sonra iktidarı hemen ele almamışlar ve bir süre Bâb-ı Âli bürokrasisinin gölgesinde kalmışlardır. Genç ve tecrübesiz olduklarını iddia eden cemiyet mensupları, iktidarı bizzat ele almaktan korkarak ilk başlarda ağırlığı yasama organına vermişlerdir¹⁰⁵. Bu yüzden 1908 ile 1913 yılları arasındaki ilk beş yıllık süreç “*Denetleme İktidarı*” ve 1913 ile 1918 yılları arasındaki son beş yıllık süreç ise, “*Tam İktidar*” dönemleri olarak adlandırılmıştır¹⁰⁶.

II. Meşrutiyet dönemi, 23 Temmuz 1908’de başlamıştır. Bu konuda tarihçiler ve hukukçular hemfikirdirler. Ancak, söz konusu dönemin ne zaman sona erdiği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşleri şu şekilde sıralayabiliriz: Mondros Mütarekesi’nin imzalanması (30 Ekim 1918), İzmir’in İşgali (15 Mayıs 1919), Sivas Kongresi kararlarının ilanı (11 Eylül 1919), İstanbul’un İşgali (16 Mart 1920), TBMM’nin açılışı (23 Nisan 1920), Sevr Antlaşması’nın imzalanması (10 Ağustos 1920), Saltanatın kaldırılması (1 Kasım 1922) ve Cumhuriyet’in ilanı (29 Ekim 1923). Acaba bu tarihlerden hangisi meşrutiyet döneminin sonu olarak kabul edilebilir? Türkiye’de II. Meşrutiyet ile ilgili çalışmaların öncüsü olarak kabul edilen ve aynı zamanda bir hukukçu olan Tarık Zafer Tunaya’ya göre, 1 Kasım 1922’de 600 yıllık bir saltanat, II. Meşrutiyet’de dâhil, bütün kurumlarıyla birlikte fiili ve hukuki olarak tarihe karışmıştır¹⁰⁷. Tunaya, 1908 ile 1918 yılları arasını “*Asıl Meşrutiyet Dönemi*”, son dört yılı ise, “*Mütareke Dönemi*” olarak adlandırmıştır¹⁰⁸. Hüseyin Cahit Bey ise, II. Meşrutiyet dönemini 1908-1918 yılları arasındaki zaman

¹⁰³ Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 30.

¹⁰⁴ Bayram Kodaman, “II. Meşrutiyet Dönemi”, *Türkler*, c. XIII, (Editörler: H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salih Koca), Ankara 2002, s. 190; Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 116; Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 36.

¹⁰⁵ Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 84. Bayram Kodaman, İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının 1908 İhtilali’nden sonra, iktidarı ele almamış olmalarını ağır bir şekilde eleştirmektedir. Kodaman’a göre İttihatçılar, iktidarı bizzat devralmalıydılar. Genç ve tecrübesiz olmaları bahane olamazdı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bayram Kodaman, *a.g.m.*, s. 190.

¹⁰⁶ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 115 ve 357.

¹⁰⁷ T. Zafer Tunaya, *Hürriyet’in İlanı*, s. 13-14.

¹⁰⁸ T. Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, c. I, s. 38-39.

dilimi olarak kabul etmiş ve Yedigün'deki hatıralarına da “10 Yılın Hikâyesi” adını vermiştir¹⁰⁹.

3- II. Meşrutiyet'in Yakın Tarihimiz Açısından Önemi

II. Meşrutiyet dönemi yaşanan siyasi, askeri, içtimai ve ekonomik gelişmeler dikkate alındığında Osmanlı Tarihi'nin en dikkat çekici dönemlerinden birisi olma özelliğine sahiptir¹¹⁰. Bunun nedeni, II. Meşrutiyet'in etkilerinin kendi dönemiyle sınırlı kalmayıp, Cumhuriyet Türkiye'si'ne de ulaşmış olmasıdır¹¹¹. Bu etkileri şu şekilde sıralayabiliriz:

1)-Siyaset yapan fertlerin sayısında artış olmuş ve siyaset daha geniş kitlelere ulaşmıştır. Böylece, “*Tebaa-yı Şahane*” den “*Vatandaşlık*” bilincine ulaşma yolu açılmıştır¹¹².

2)-II. Meşrutiyet'le ilk defa çok partili rejime geçilmiştir. Her ne kadar, bu ilk deneme başarısız olmuşsa da, Cumhuriyet dönemi için paha biçilmez bir tecrübe olmuştur.

3)-II. Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan siyasi fikir hareketleri, kendi dönemleri için olmasa bile, Cumhuriyet Türkiye'si için adeta “*Laboratuar denemeleri*” olmuştur. Nitekim, Mustafa Kemal Paşa, yeni Türk devletini kurarken bu fikirlerden oldukça istifade etmiştir¹¹³.

4)- II. Meşrutiyet döneminin Türk halkına en büyük armağanı, Milli Mücadele'nin üstün kadrolarını yetiştirmesi olmuştur¹¹⁴.

¹⁰⁹ H. Cahit Yalçın, “10 Yılın Hikayesi”, *Yedigün*, Sa. 120-200, İstanbul 1936.

¹¹⁰ Bu hususları göz önüne aldığımızda II. Meşrutiyet dönemi için, İlber Ortaylı'nın yaklaşımıyla, Osmanlı Devleti'nin en uzun on yılı tabirini kullanabiliriz.

¹¹¹ T. Zafer Tunaya, *Hürriyet'in İlanı*, s. 85.

¹¹² T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s. 27.

¹¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. T. Zafer Tunaya, *Türk Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 78-99; Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. II/4, s. 322-503; Bayram Kodaman, “1876-1920 Osmanlı Siyasi Tarihi”, s. 52-65. II: Meşrutiyet döneminde basın-yayın hayatında, sivil toplum örgütlenmelerinde ve eğitim sistemimizde de önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sistemlerinin Oluşumu*, Ankara 1999, s. 84-101.

¹¹⁴ Hatta İttihatçılar, cumhuriyet tarihimizin ilk siyasal partisi olan Cumhuriyet Halk Fırkası'nın kadrolarında bile yer almışlardır. Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 440-441.

Sonuç olarak, Cumhuriyet Türkiyesinin daha iyi anlaşılabilmesi için II. Meşrutiyet döneminin ve bu dönemin sembolü durumunda bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gayet iyi incelenmesi gerekmektedir¹¹⁵.

4- II. Meşrutiyet Dönemi İç ve Dış Siyasal Gelişmelerine Kısa Bir Bakış

II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte, Osmanlı Devleti yeni bir döneme girmiştir. Yıllardır devleti adeta tek başına yöneten II. Abdülhamit, yetkilerini Bâb-ı Âli ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ile paylaşmak zorunda kalmıştır. Ancak, İttihat ve Terakki'nin genç ve tecrübesizliklerini bahane ederek iktidarı doğrudan ele almamaları bazı sıkıntıları da beraberinde getirmiştir. Denetleme iktidarı olarak adlandırdığımız bu dönem yaklaşık beş yıl sürmüştür¹¹⁶, İttihatçılar kurulan hükümetlerde hep geri planda kalmayı tercih etmişlerdir¹¹⁷.

Meşrutiyetin ilanının ardından Kasım-Aralık aylarında yapılan seçimleri İttihat ve Terakki listeleri kazanmıştı İttihatçılar, toplam 288 kişiden oluşan Meclis-i Mebusan'da çoğunluğu sağlamışlardı¹¹⁸. Bu arada ülke içerisinde İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefet de oluşmaya başlamıştı. Bunun ilk işareti, 1908 seçimlerinde İttihat ve Terakki'ye rakip olan Ahrar Fırkası'nın kurulması olmuştur¹¹⁹. Daha sonra kurulan Osmanlı Demokrat Fırkası, Heyet-i Müttefika-i Osmaniye Fırkası, Mutedil Hürriyet Perveran Fırkası, Ahali Fırkası ve Sosyalist Fırkası gibi siyasi oluşumlar da İttihat ve Terakki'ye karşı olan muhalefetin

¹¹⁵ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 441. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerine bizzat tanıklık etmiş olan Ernest Jackh'a göre, İttihatçıların on yıllık iktidar dönemi tamamıyla başarısız değildir. Zira, İttihatçılar pek çok önemli projelere imza atmışlar, ancak savaş şartları nedeniyle bu projelerini tamamlama imkânı bulamamışlardı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ernest Jackh, *Yükselen Hilâl* (Çev. Perihan Kuturman), İstanbul 1943, s. 124-125.

¹¹⁶ İttihat ve Terakki Cemiyeti, "*Denetleme İktidarı*" boyunca, yasama ağırlıklı bir yönetim anlayışını benimsemişti. Cemiyet, meclis çoğunluğunu ellerinde tutarak Padişah'ı ve Bâb-ı Âli'yi kontrol altında tutabileceğine inanıyordu. Bkz. Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 83-84.

¹¹⁷ İttihatçılar, kendilerini iktidara hazırlamak için bazı arkadaşlarının müsteşar olarak kabinede yer alıp, devlet tecrübesi edinmesi istemişlerdi. Hatta, bu konu mecliste bile gündeme getirilmiş fakat sonuçsuz kalmıştı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 74-75. Kabinede yer alan ilk İttihatçı Manyasızade Refik Bey olmuştur. Daha sonraları Cavid ve Talat Beyler hükümette yer alarak cemiyeti temsil etmişlerdir. Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 75.

¹¹⁸ Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 47; Mim Kemal Öke, *a.g.m.*, s. 252.

¹¹⁹ Osmanlı Ahrar Fırkası'nın kuruluş ve faaliyetleri için bkz. T. Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. I, s. 175-204.

genişlemesine neden olmuştur¹²⁰. Muhalefet en ciddi eylemini, 31 Mart Olayı ile gerçekleştirmiş ve İttihat ve Terakki'yi ortadan kaldırmak istemiştir¹²¹.

Miralay Sadık Beyin öncülüğünde 1911 yılı başlarında ortaya çıkan Hizb-i Cedid hareketi, önce İttihat ve Terakki içerisinde bölünmelere sebep olmuş, ardından Hürriyet ve İtilaf Fırkası gibi dönemin en büyük muhalefet partisinin kuruluşuna olanak sağlamıştır¹²². Bu tarihten itibaren İttihat ve Terakki'ye karşı olan bütün unsurlar, Hürriyet ve İtilaf çatısı altında toplanmaya başlamıştır. Hüseyin Cahit Yalçın'ın deyimiyle Hürriyet ve İtilaf yapmak için değil, yıkmak için kurulmuş bir partiydi ve aralarındaki tek uzlaşma noktası İttihat ve Terakki'yi ortadan kaldırmaktı¹²³. Yaşanan siyasi gerginliğin doruğa çıkması üzerine Padişah Mehmet Reşad, 18 Ocak 1912'de Meclis'i fesh etmiştir. “*Sopalı Seçimler*” diye de bilinen 1912 seçimleri, muhalefetin daha da öfkelenmesine yol açmış ve İttihat ve Terakki'nin devrilmesi meselesini gündeme getirmişti. Arnavutluk'ta, 6 Mayıs 1912'de başlayan isyan hareketi muhalefete aradığı fırsatı vermiştir. Kendilerini “*Halaskâr Zâbitan*”¹²⁴ olarak adlandıran muhalif subaylar, söz konusu isyanı bahane ederek hükümete ultimatolmuşlardır. İttihat ve Terakki'nin muhalifleri ikna çabaları fayda sağlamamış, sonuçta cemiyetin desteklediği İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti istifa etmek zorunda kalmıştır. Gazi Ahmet Muhtar Paşa başkanlığında kurulan yeni hükümet, İttihatçı kadrolara yönelik büyük bir tasfiye hareketi başlatmıştır. Böylece İttihat ve Terakki'nin denetleme iktidarı sona ermiş oldu. Kısa süre sonra başlayan Birinci Balkan Savaşı, Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti'nin sonunu hazırlamış, bu durum üzerine yeni kabine 30 Ekim 1912'de Kamil Paşa tarafından kurulmuştur. Ancak, Balkanlar'daki durumun gittikçe kötüye gitmesi ve üstelik Edirne'nin de düşmesi İttihatçıları yeniden harekete geçirmiş, 23 Ocak 1913'te gerçekleştirilen meşhur “*Bâb-ı Âli Baskını*” ile Kamil Paşa Hükümeti'ni

¹²⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. I, s. 205-286.

¹²¹ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 176. Ayrıca bkz. Sina Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, Ankara 1970.

¹²² Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kuruluş ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. I, s. 294-343; Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İstanbul 1990; E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. IX, Ankara 1996, s. 150-159.

¹²³ H.Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, s. 230.

düşürmüşlerdir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tam iktidar dönemi olarak adlandırılan ve yaklaşık beş yıl sürecek olan bu dönemde özellikle İstanbul Muhafızı Cemal Beyin gayretleriyle muhalefet tamamen sindirilmiştir. Muhalefetin son bir hamle olarak 11 Haziran 1913'de Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşayı öldürmesi istenilen sonuçları doğurmamış, aksine Said Halim Paşa hükümetiyle birlikte İttihatçılar iç siyasete tamamen hakim olmuşlardır¹²⁵.

İktidar ile muhalefet arasındaki yukarıda özetlemeye çalıştığımız kısır çekişmeler nedeniyle içte ve dışta meydana gelen olaylar karşısında gerekli dirayet gösterilememiştir¹²⁶. Nitekim, 5 Ekim 1908'de Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiş, 10 Ekim 1908'de Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'i ve aynı gün Yunanistan da Girit'i ilhak etmiştir¹²⁷. Meşrutiyet yönetiminin olaylar karşısındaki en büyük tepkisi Avusturya- Macaristan'a yönelik olmuş, ancak bu tepki Avusturya mallarının boykot edilmesinden öteye geçememiştir¹²⁸. 1909 yılında İngiltere ile yaşanan Lynç sorunu¹²⁹ mecliste şiddetli tartışmalara yol açmış, İttihat ve Terakki üyeleri bile bu konuda fikir ayrılıklarına düşmüşlerdi. Sonuçta Lynç imtiyazı iptal edilmiş ancak, İttihat ve Terakki'nin İngiltere ile olan ilişkilerinin bozulmasına neden olmuştur¹³⁰. 1910 yılında Arnavutluk'ta vergi ve eğitim meseleleri yüzünden çıkan isyan, Şevket Turgut Paşa komutasındaki birlikler tarafından bastırılmış, fakat bölgedeki huzursuzluklar bir türlü önlenememiştir. Balkanlar'daki bu gelişmelere paralel olarak, Suriye'nin güneyinde bulunan Havran'da Dürzî isyanı başlamıştır. Bu isyanı 1911'deki Yemen ve Asir isyanları takip etmiştir¹³¹. İtalya ile yapılan 1911-12

¹²⁴ İttihat ve Terakki'ye karşı gizli bir ihtilal komitesi olarak kurulan, ancak bir dernek boyutuna bile ulaşamayan ve 1913 yılı içerisinde kaybolup giden Halaskar Zabitan Grubu'nun beyannamesi ve programı için bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. I, s. 367-373.

¹²⁵ Mim Kemal Öke, *a.g.m.*, s. 255-256; Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 316-339; Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 119-162.

¹²⁶ T. Zafer Tunaya, *Batılılaşma Hareketleri*, s. 48.

¹²⁷ Eşref Yağcıoğlu, *İttihat ve Terakki'nin Son Yılları (1916 Kongre Zabıtları)*, İstanbul 1992, s. 88.

¹²⁸ Charles Roden Buxton, *a.g.e.*, s. 235.

¹²⁹ Bağdat'la Basra Körfezi arasında demiryolu döşeme imtiyazının İngiliz Lynç şirketine verilip-verilmemesi hususunda mecliste yaşanan tartışma. Bu mesele, Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'nin düşmesine neden olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 90-100.

¹³⁰ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 247.

¹³¹ Yemen olayları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmet İnönü, *a.g.e.*, c. I, s. 60-73.

Trablusgarb savaşı sonucunda Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki toprakları elden çıkmıştır¹³². Daha Trablusgarb savaşının yaraları sarılmadan ortaya çıkan Birinci ve İkinci Balkan savaşları da ağır mağlubiyetlerle sonuçlanmıştır. Nihayet, 1914'te başlayan Birinci Dünya Savaşı dört yıl sürmüş ve 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla son bulmuştur. Böylece II. Meşrutiyet dönemi sona ermiş, Türk tarihinde Mustafa Kemal Paşa ile yeni bir sayfa açılmıştır.

¹³² Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 262-266.

BİRİNCİ BÖLÜM

CEMAL PAŞANIN HAYATI VE ŞAHSİYETİ

A- Ailesi, Tahsil Hayatı ve Askerlik Mesleğine Girişi

1- Doğumu ve Ailesi

Cemal Bey, 6 Mayıs 1872 (24 Nisan 1288 Rumi ve 28 Safer 1289 Hicri) Pazartesi günü Midilli’de doğmuştur¹³³. Babası Midilli’de askeri eczacı olarak görev yapmış olan Mehmet Necip Efendidir. Annesi ise, Mehmet Necip Efendinin ikinci eşi olan Binnaz Hanımdır¹³⁴. Mehmet Necip Efendi, oğlunu Midilli nüfusuna değil, İstanbul nüfusuna kaydettirmiştir. Adres olarak da Üsküdar Sancağı, Zühtü Paşa Mahallesi, Hasırcıbaşı Sokağı’ndaki 10 numaralı evi göstermiştir¹³⁵. Mehmet Necip Efendinin ilk evliliğinden Şadiye isiminde bir kızı, ikinci evliliğinden Cemal’den

¹³³ Behçet Cemal, “Başlarken”, *Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa Hatıralar*, Selek Yay., İstanbul 1959, s. 11; Hasan Cemal, *Kürtler*, İstanbul 2003, s. 526; M. Şükrü Hanioglu, “Cemal Paşa” mad., *TDVİA*, c. VII, İstanbul 1993, s. 305; “Cemal Paşa” mad. *Anabritanika*, c.VII, İstanbul 1994, s. 369, H. Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım* (Yayına Haz. Cemil Koçak), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2001, s. 52. Cemal Paşanın Yaveri İsmet Bey de, 6 Mayıs’ın Paşanın doğum günü olduğunu söylemiştir. Bkz. Feridun Kandemir, “Cemal Paşanın Son Günleri”, *Yedigün*, c. III, Sa. 75, 15 Ağustos 1934, s. 16. Semahat Ülkü, Cemal Paşanın kız kardeşi Fehime Hanımla görüşüğünü ve Mehmet Necip Efendinin çocuklarının doğum tarihini yazdığı defterde Cemal Paşanın 1288 Arabi Receb’in Cuma gecesi saat 3’te Midilli adasında doğduğunu yazılı olduğunu belirtmiştir. Bkz. Semahat Ülkü, *Cemal Paşa*, (İstanbul Üniversitesi, 1942-43 Dönemi Basılmamış Bitirme Tezi. Tez Yöneticisi: M. Halil Yınanç) İstanbul 1943, s. 1-2. Ancak, Hicri 1288 yılı Receb ayı, Miladi 1871’e tekabül etmektedir. Dolayısıyla, Fehime Hanımın tarih konusunda yanlış olduğunu söyleyebiliriz. Öte yandan Cemal Paşanın doğum yeriyle ilgili farklı bilgiler bulunmaktadır. Cemal Paşanın Deniz Arşivi’nde bulunan künye defterinde ve 1334 tarihli Bahriye Salnâmesi’nde Çengelköy, İkdâm’da yayınlanan Resmi Hal Tercümesi ve 1330 tarihli Nevsâl-i Osmani’de ise İstanbul kaydı bulunmaktadır. Bkz. Dz.K.K. Deniz Arşivi, *Künye Defteri*, Defter No: 1, Sayfa No: 4/2-1; *Bahriye Salnâmesi*, İstanbul 1334, s. 6; “Esbak Bahriye Nazırı, Cemal Paşa Merhumun Tercüme-i Hali”, *İkdâm*, 9119, 8 Ağustos 1922, s. 1; *Nevsâl-i Osmâni*, İstanbul 1330, s. 288. Ayrıca, D. A. Rustow, Ziya Şakir ve Şevket Süreyya Aydemir gibi tarihçiler de, Cemal Paşanın 1872 yılında İstanbul’da doğduğunu iddia etmişlerdir. Bkz. D. A. Rustow, “Djermal Pahsa”, *E.I.*, Volume: II, London 1965, s. 531; Ziya Şakir, *Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı: Talat, Enver, Cemal Paşalar*, İstanbul 1943, s. 181; Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, c. III, s. 659. Ancak çalışmamızda, Cemal Paşanın oğlu Behçet, kız kardeşi Fehime ve torunu Hasan Cemal’in vermiş olduğu bilgileri dikkate aldık.

¹³⁴ Joseph Pomiankowski, Cemal Beyin annesinin Midillili Rum asıllı bir kadın olduğunu iddia etmiştir. Fakat, bu bilginin doğru olup olmadığı konusunda her hangi bir belgeye rastlayamadık. İddialar için bkz. J. Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküşü(1914-1918 I. Dünya Savaşı)* (Çev. Kemal Turan), İstanbul 1997, s. 176.

¹³⁵ Behçet Cemal, *a.g.m.*, s. 11.

başka Saffet isminde bir oğlu ve üçüncü evliliğinden ise, Fehime ve Naciye isminde iki kızıyla Kemal adında bir oğlu daha olmuştur¹³⁶.

Cemal Bey, 19 Şubat 1897’de Kırklareli’nde görev yaptığı sıralarda, Bekir Paşanın kızıyla ilk evliliğini gerçekleştirmiştir¹³⁷. Fakat, kısa süre sonra eşi doğum sırasında çocuğuyla birlikte vefat etmiştir. Bu acı olay karşısında sağlığı bozulan Cemal Bey, Kırklareli’nden ayrılıp Selanik’e tayinini istemiştir. Ayrılmadan önce Serez Fırkası Kumandanı Mehmet Paşanın yeğeni, Binbaşı Hasan Bey ile Ayşe Hanımın kızı Seniha Hanımla nişanlanmıştır. Selanik’e gittikten kısa bir süre sonra da, 2 Haziran 1898’de ikinci evliliğini gerçekleştirmiştir. Cemal Beyin bu evlilikten Ahmet Rüşdi, Hasan Necdet, Mehmet ve Hasan Behçet isminde dört oğlu, Kâmran isminde bir kızı olmuştur¹³⁸. Cemal Bey evlendikten sonra çocukları, kızkardeşi, kayınvalidesi ve üvey annesiyle birlikte aynı evi paylaşmıştır. Nitekim Birinci Dünya Savaşı sırasında bizzat kendisinin daveti üzerine Suriye’ye gelen Halide Edip Adivar, Lübnan’da Cemal Paşanın yazlığına misafir olmuş ve ailesiyle yakından tanışma

¹³⁶ Behçet Cemal, *a.g.m.*, s. 11. Gazi Mustafa Kemal başkanlığında 30 Ağustos 1927’de toplanan bakanlar kurulunda, Cemal Paşanın ölümü nedeniyle hayatta kalan yakınlarına yardım yapılması kararlaştırılmıştır. Bu yardımdan Cemal Paşanın eşi ve çocuklarının yanı sıra kız kardeşleri de faydalandırılmıştır. Zira, kız kardeşlerinin geçimini de Cemal Paşa üstlenmişti. Söz konusu belgeye göre, Cemal Paşanın üç kız kardeşinden ikisinin bu tarihte hayatta kaldığı anlaşılmaktadır. Ancak, Paşanın en küçük oğlu Behçet Cemal’in belirtmiş olduğu isimlerle, belgedeki isimler arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Behçet Cemal, Şadiye, Fehime, Naciye isimlerini zikretmektedir. Belgede ise yalnızca, Şaziye ve hastalıklı olan Ayşe Sıdika isimleri verilmektedir. Buna göre, belgede ismi geçmeyen Naciye’nin evli veya ölü olduğunu söyleyebiliriz. Bekar ve hasta olan Ayşe Sıdika’nın ise Fehime olma ihtimali yüksektir. Bkz. Cumhuriyet Arşivi, *Başvekâlet Kalem-i Mahsus Müdüriyeti*, Nr. 030 18 01/ 025 498.

¹³⁷ Cemal Beyin ilk hanımının ismini bulamadık.

¹³⁸ Behçet Cemal, *a.g.m.*, s. 11-12. Cemal Beyin çocuklarından Mehmet, 1927’den önce ölmüş olmalıdır. Zira, 30 Ağustos 1927 tarihli Bakanlar Kurulu kararında ismine rastlayamadık. Bkz. Cumhuriyet Arşivi, *Başvekâlet Kalem-i Mahsus Müdüriyeti*, Nr. 030 18 01/ 025 498. Cemal Beyin hatıralarının 1959 baskısını düzenleyen Behçet Cemal, Münakalat Vekâleti Deniz Nakliyat Dairesi Fen Şubesi’nde güverte mütehassısı olarak görev yapmış, 1941 yılında henüz bu görevdeyken, Hayrettin Karaarslan’la birlikte “*Denizde Men’i Müsademe*” (İstanbul 1941) isimli iki ciltlik bir eser yazmıştır. Cemal Beyin diğer oğlu Ahmet Rüşdi Beyin oğlu ünlü gazeteci Hasan Cemal, bugün hayattadır. Cemal Beyin kızı Kâmran Cemal, 1915-1916 yılları arasında ciğerlerinden rahatsızlanmış ve babasının yardımıyla İsviçre’ye tedaviye gönderilmiştir. Bkz. H. Edip Adivar *Memoirs of Halide Edip*, London 1926, s. 399. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde rastadığımız *DH.KMS*, 40/22, numaralı belge özetinde, yanlış olarak bu bilgi bulunmaktadır. Oysa ki, belgenin içeriğinde İbnürreşid hadisesinden bahsedilmektedir) Kamran Cemal’e, 5 Ocak 1961’de 10705 sayılı ve 215 numaralı kanunla babasının hizmetlerinden dolayı ömür boyu aylık 500 Lira maaş bağlanmıştır. Kanun metni için bkz. *Düster*, 4. Tertip, (27 Mayıs 1960- 1 Kasım 1961) Ankara 1961, s. 1152.

imkanı bulmuştu. Adivar, aile üyelerini basit, sevecen ve iyi kalpli olarak tanımlamıştır¹³⁹.

2- Tahsil Hayatı ve Askerlik Mesleğine Girişi

Babası tarafından asker olması için Midilli'den İstanbul'a gönderilen¹⁴⁰ Cemal Bey, 1890 yılında Kuleli Askeri İdadisi'nden mezun olduktan sonra, 13 Haziran 1890'da Mekteb-i Harbiye-i Şahane'nin harp sınıfına kayıt yaptırmış¹⁴¹, buradan, 1893'de ikincilikle ve teğmen olarak mezun olmuştur¹⁴². Kurmaylık tahsilini tamamlamak üzere Erkân-ı Harbiye'ye girmiş olan Cemal Bey, iki yıl süren başarılı bir eğitim döneminin ardından 28 Aralık 1895'de erkân-ı harb yüzbaşısı rütbesini almıştır¹⁴³. Bir süre Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Birinci Şubesi'nde görev yaptıktan sonra¹⁴⁴, kendi isteğiyle, 18 Mart 1896'da Kırklareli İstihkâm İnşaat Şubesi'nde¹⁴⁵ çalıştırılmak üzere, II. Ordu emrinde görevlendirilmiştir¹⁴⁶. Yaklaşık

¹³⁹ Halide Hanımın belirttiğine göre, Cemal Paşanın kız kardeşi son derece ciddi ve iyi kalpli bir Türk kadınıydı. Yaşı da bir hayli ilerlemişti. Kayınvalidesi ise, 60 yaşlarında, ince, enerjik ve şık bir bayandı. Adivar ayrıca, ev halkının birbirlerine karşı son derece saygılı olduklarını belirtmiştir. Bkz. H. Edip Adivar, *a.g.e.*, s. 399-400. Halide Hanımın bahsettiği kızkardeş Şadiye, üvey anne ise, Cemal'in babasının üçüncü hanımı olmalıdır.

¹⁴⁰ Hasan Cemal, *a.g.e.*, s. 526.

¹⁴¹ Dz.K.K., Deniz Arşivi, *Künye Defteri*, Defter No: 1, Sayfa No: 4/1-2; *Bahriye Salnâmesi*, İstanbul 1334 s. 6. Behçet Cemal, 1 Haziran 1890 tarihini kabul etmektedir. Bkz. Behçet Cemal, *a.g.m.*, s. 11.

¹⁴² Cemal Bey, Mekteb-i Harbiye'de "Fünun-ı Askeriye" tahsili görmüştür. Bkz. *Nevsâl-i Osmâni*, İstanbul 1336, s. 288. Mekteb-i Fünun-u Harbiye-i Şahane olarak da adlandırılan bu okulun başında Müşir Zeki Paşa Paşa bulunmaktaydı. Söz konusu okulda demiryolu fen, Rus lisanı, Alman lisanı, süvari talimi, inşaat-ı âliye ve fen ve yağlı boya resim gibi dersler gösterilmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Askeri Salnâme*, Dersaadet 1308(1892), s. 95-100.

¹⁴³ Dz.K.K., Deniz Arşivi, *Künye Defteri*, Defter No: 1, Sayfa No: 4/1-2. Ayrıca bkz. Behçet Cemal, *a.g.m.*, s. 11; M. Şükrü Hanioğlu, *a.g.m.*, s. 305; D.A. Rustow, *a.g.m.*, s. 531. Ancak, bahriye salnamesinde 28 Ocak 1896 tarihi gösterilmektedir. Bkz. *Bahriye Salnâmesi*, İstanbul 1334, s. 6.

¹⁴⁴ *İkdam*, 9119, 8 Ağustos 1922.

¹⁴⁵ II. Ordu bünyesindeki bu şube hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Askeri Salnâme*, Dersaadet 1311 (1895), s. 284-285.

¹⁴⁶ Behçet Cemal, *a.g.m.*, s. 11.

iki yıl sonra, 3 Mart 1898'de Kolağası olmuş¹⁴⁷, 27 Mart 1899'da ise, Selanik'teki III. Ordu emrinde Selanik Redif Fırkası Kurmay Başkanlığı'na atanmıştır¹⁴⁸.

B- Cemal Beyin Askerlik Mesleğinde Aldığı İlk Vazifeler

1- Selanik Redif Fırkası Kurmay Başkanlığı

Cemal Bey, Erkan-ı Harbiye tahsilini tamamladıktan sonra ilk askeri görevine, 28 Aralık 1895'de kurmay yüzbaşı rütbesiyle Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Birinci Şubesi'nde başlamıştı. Yaklaşık bir buçuk ay sonra, Kırklareli istihkam ve inşaat şubesinde yeni görevine başlayan Cemal Bey, üç yıl bu görevde çalıştıktan sonra kendi isteğiyle tayin istemiş ve 27 Mart 1899'da III. Ordu emrindeki Selanik redif fırkası kurmay başkanlığına atanmıştır¹⁴⁹. Burada daha çok cephe gerisi işleriyle uğraşan Cemal Bey, Selanik'teki ambar ve cephaneliklerde bulunan muhtelif elbise, çarık, silah ve mermilerin vapurla İstanbul'a sevk edilmesi işiyle görevlendirilmişti¹⁵⁰. Cemal Bey, bunun dışında daha farklı işlerde ilave-i memuriyet olarak görevlendirilmiş ve bu ek görevlerini de başarıyla tamamlamıştır¹⁵¹.

Cemal Bey, 1 Ağustos 1905'de kurmay binbaşı olduktan sonra¹⁵² daha aktif görevlerde bulunmak istemiştir. Onun bu isteği, III. Ordu Kumandanı Birinci Ferik Nasır Paşa tarafından, 27 Aralık 1905 tarihli yazılı emirle yerine getirilmiştir. Cemal Bey, bu tarihten itibaren Ustrumçu, Alasonya, Koçana, Toyran havalisinde

¹⁴⁷ Dz.K.K., Deniz Arşivi, *Künye Defteri*, Defter No: 1, Sayfa No: 4/1-2. Bazı kaynaklarda ise 13 Mart tarihi gösterilmektedir. Bkz. *İkdam*, 9119, 8 Ağustos 1922; Behçet Cemal, *a.g.m.*, s. 11; Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, c.III, s.659; "Cemal Paşa" mad., *Anabritannica*, c. VII, İstanbul 1994, s. 369.

¹⁴⁸ Behçet Cemal, *a.g.m.*, s. 12; M.Şükrü Hanoğlu, *a.g.m.*, s. 305.

¹⁴⁹ Behçet Cemal, *a.g.m.*, s. 11-12. Cemal Beyin 1899 ile 1905 yılları arasındaki faaliyetleriyle ilgili ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Bu nedenle oğlu Behçet Cemal'in verdiği bilgilerden istifade etmeye çalıştık.

¹⁵⁰ BOA, *Y.PRK. ASK*, 226/79, 17 Şubat 1320 (2 Mart 1905).

¹⁵¹ Mesela Cemal Bey, 6 Mart 1905 tarihinde Yemen'den İstanbul'a gelen aşiret üyelerinin her türlü ihtiyaçlarının karşılanması ve organizasyonun düzenlenmesi işiyle görevlendirilmiş ve bu ilave görevi nedeniyle kendisine 150 Guruş maaş verilmişti. Bkz. BOA, *Y.PRK. ASK*, 226/96, 29 Zilhicce 1322 (6 Mart 1905).

¹⁵² Bkz. Dz.K.K., Deniz Arşivi, *Künye Defteri*, Defter No: 1, Sayfa No: 4/1-2. Cemal Bey, Rumeli Müfettişliği'ne yazmış olduğu 16 Ocak 1907 tarihli dilekçesinde de bir buçuk yıl önce binbaşılığa terfi ettiğini söylemişti. bkz. BOA, *TFR.I AS*, 43/4220, lef. 1, 3 Kanun-ı sâni 1322 (16 Ocak 1907). Resmi hal tercümesinde ise, yalnızca Hicri 1321 (1905) tarihi gösterilmektedir. Bkz. *İkdam*, 9119, 8 Ağustos 1922; Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, c. III, s. 659.

komitacılarla yapılan çatışmalara katılmış ve kaçan eşkıyaların takibinde bulunmuştur¹⁵³.

2- Şark Demiryolları Müfettişliği ve Askeri Yollar İnşaatı Çabuklaştırılması Müfettişliği

Cemal Bey, birkaç aylık komitacı takibinin ardından 1906 başlarında yeniden Selanik'e gelmişti. Bir süre daha komitacı takibinde bulunduktan sonra muhtemelen Şubat-Nisan ayları arasında Şark Demiryolları Selanik Hattı Müfettişliği ve buna ilaveten askeri yollar inşasının çabuklaştırılması görevlerine atanmıştır¹⁵⁴. Söz konusu atama, onun için adeta bir dönüm noktası olmuştur. Cemal Bey, daha önce Kırklareli İstihkâm ve İnşaat Şubesi'nde üç yıl kadar çalışarak tecrübe sahibi olduğu bu alanda, yeteneklerini daha iyi gösterebilme şansına sahip olmuştu. Zira bu sıralarda Selanik, Osmanlı Devleti'nin en geniş demiryolu ağına sahip şehri konumundaydı. 1871 yılında başlayan demiryolu inşaatının ilk bölümü 1874'de Üsküp'e ulaşmıştı. 1888'de Üsküp-Belgrat, 1894'de Selanik-Manastır ve 1896'da Selanik-İstanbul hatları tamamlanmıştı¹⁵⁵. Dolayısıyla, Şark Demiryolları Selanik Hattı Müfettişi Cemal Bey, oldukça geniş bir sahanın denetimiyle görevlendirilmiş oluyordu. Ayrıca, bu yeni görevi sayesinde ileride mensubu olacağı Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin Rumeli'deki örgütlenmesinde etkili rol oynayabilecekti¹⁵⁶.

Cemal Beyin askeri yollar inşasının çabuklaştırılması görevi ise, daha çok Drama-Nevrekop ve Siroz kasabaları arasında yoğunlaşmıştı. Cemal Bey, inşaat işlerinden ziyade, müteahhidler tarafından yapılan yolların tamamlanıp tamamlanmadığı ve eksiklerinin neler olduğu konusunda Rumeli Müfettişliği'ne bilgi vermekle yükümlüydü. Nitekim Binbaşı Cemal Bey, Drama-Nevrekop yol inşaatıyla ilgili Rumeli Müfettişliği'ne göndermiş olduğu, 8 Nisan 1906 tarihli telgrafında; Drama-Nevrekop yolunun Görecik kısmında gerçekleştirilen yol

¹⁵³ BOA, *Y.PRK. ASK*, 235/66, lef. 7, 8, 9, 14 Kanun-ı evvel 1321 (27 Aralık 1905).

¹⁵⁴ Behçet Cemal, babasının 1906 ortalarına kadar geri hizmetlerde çalıştığını ve söz konusu göreve 6 Eylül'de atandığını iddia etmiştir. Bkz. Behçet Cemal, *a.g.m.*, s. 12. Ancak, Cemal Beyin 8 Nisan ve 27 Mayıs 1906'da Rumeli Müfettişliği'ne göndermiş olduğu telgraflar, Behçet Cemal'in bu konuda yanlış olduğunu ortaya koymaktadır.

¹⁵⁵ Orhan Koloğlu, *a.g.e.*, s. 13.

¹⁵⁶ "Cemal Paşa" mad., *Anabritannica*, s. 369; Mustafa Turan, *Taşkışla'da 31 Mart faciası*, İstanbul 1966, s. 30.

tamiratında işçi ve malzeme eksikliğine dikkat çekmiş, söz konusu tamiratın gerçekleştirilebilmesi için eksikliklerin bir an evvel giderilmesini istemiştir¹⁵⁷. Onun bu uyarıları Rumeli Müfettişliği tarafından Selanik Nafia Müdürlüğü'ne bildirilmiş ve yolun yapımıyla görevli müteahhid İbrahim Beyin bunları dikkate alması istenmiştir¹⁵⁸.

Binbaşı Cemal Bey, Siroz-Nevrekop yolu inşaatıyla ilgili Rumeli Müfettişliği'ne gönderdiği, 27 Mayıs 1906 tarihli telgrafında ise, inşaat işlerinin oldukça yavaş işlediğini hatta bazı yerlere kazma bile vurulmadığını ifade etmiş ve söz konusu yolun Kapaklı Karakolu ile Volkaya köyü arasındaki bağlantılarının bir an önce yapılmasını, aksi takdirde ulaşımın büyük sekteye uğrayacağını ısrarla vurgulamıştır¹⁵⁹.

Cemal Beyin üzerinde ısrarla durduğu bir başka konu ise, köprü yapımı ve yapılan köprülerin çevresinin düzenlenmesi işi olmuştur. Bu nedenle Cemal Bey, Drama-Nevrekop yolu arasında yapılmış olan bütün köprüleri bizzat kontrol etmiştir¹⁶⁰.

Cemal Bey, inşaatlarda gördüğü eksikliklerin giderilmesi için elinden gelen bütün gayreti göstermiştir. Mesela, Siroz-Kapaklı yolu inşaatını teftiş ederken görmüş olduğu düzensizliği derhal Rumeli Müfettişliği'ne bildirerek; müteahhidin işçi eksikliğinin giderilmesini, yol yapım şartnamesine uygun malzeme kullanılmasını ve malzeme kalitesinin belirlenmesi amacıyla vilayet merkezinden

¹⁵⁷ Cemal Beyin ilgili telgrafi şu şekildedir: “*Rumeli Vilayeti Şahanesi Müfettiş-i Umumiliği Canib-i Sanisine. Drama-Nevrekop turukunun Görecik kasabası üzerinde müteahhid vasıtasıyla icra kılınmakta olan tamiratta beş kilometrelik tül üzerinde yalnız yirmi kadar amele ile üç araba istihdam edilmekte olup, tamirat-ı mezkûrenin aksam-ı sairesine henüz mübaşeret edilmemiştir. Derdest-i tamirat-ı aksamındaki amelenin adem-i kifayesiyle beraber aksam-ı saireye henüz başlanmamış olması, iş bu tamiratta dahi, tül-u müddet sürüncemede bırakılacağına delalet etmekte olduğundan ifa-yı muktezasına inayet buyurulması maruzdur. Ferman. Fi 26 Mart 322. Erkan-ı Harbiye Binbaşısı Cemal*” Bkz. BOA, *TFRI. M*, 11/1048, 26 Mart 1322 (8 Nisan 1906).

¹⁵⁸ Bkz. BOA, *TFRI. M*, 11/1048, 28 Mart 1322 (10 Nisan 1906).

¹⁵⁹ Telgrafın aslı için bkz. BOA, *TFRI. M*, 11/1099, 14 Mayıs 1322 (27 Mayıs 1906).

¹⁶⁰ BOA, *TFRI. M*, 11/1096, 11/1098, 14 Mayıs 1322 (27 Mayıs 1906).

gönderilen mühendislerle müteahhidin yanında çalışan mühendisler arasında bir toplantı yapılmasını istemiştir¹⁶¹. Rumeli Müfettişliği'nin uyarısı üzerine Selanik Nafia Müdürlüğü, ertesi gün Cemal Beye bir telgraf göndererek; durumun müteahhid İbrahim Beye bildirildiğini, bölgede daimi bir fen memuru bulundurulmasının kararlaştırıldığını, diğer önlemlerin de en kısa zamanda yerine getirileceğini ifade etmiştir¹⁶².

Cemal Bey, Selanik'teki müfettişlik görevi sırasında rütbesinin yanlışlıkla kolağası yazılmasından dolayı bir süre eksik maaş almıştır. Mağduriyetinin giderilmesi için de, bir dilekçeyle III Ordu Kumandanlığı'na başvurmuştur. Cemal Beyin bu ilginç dilekçesi şu şekildedir:

“Huzur-u Celil-i Cenab-ı Müşir-i Fehimaneye

Devletlü Efendim Hazretleri

Acizleri Selanik vilayeti turuk-u askeriyesi tesrî-i inşaatında memur olup, esasen harcıraha mukabil olmak üzere bir misillü zamm-ı maaş ile azimet-i mezkûreye tayin kılınmış olduğuma ve bidayet-i memuriyetimde kolağası rütbesinde bulunduğumdan dolayı zamm-ı maaşım dahi bittabi 600 Guruş'dan ibaret bulunmuş ise de, bir buçuk sene mukaddem saye-i seniyye-i cenab-ı padişahide binbaşılık rütbesine terfi buyrulduğum halde, el'an kolağası maaşı nispetinde bir zamm-ı mahsusat almakta olduğumdan ve hâlbuki Kosova vilayeti turuk-u askeriyesi tesrî-i inşaatında memur erkan-ı harbiye binbaşısı Salih Bey, binbaşı mahsusatı olan 900 Guruş'dan ibaret bir zamm-ı mahsusat almakta bulunduğundan, zamm-ı maaş-ı acizanemin dahi seviye-i mezkûre iblağıyla mütemadi geç-ü güzardan dolayı, düçar olduğum mesarif-i zaidenin tehvinine inayet-i mahsusa-i fehimaneleri varsa, yegan buyrulamak babında emr-ü ferman hazret-i men lehül emrindir. Fi 3 Kânun-ı sâni 322. Selanik Vilayeti Turuk-ı Askeriyesi Tesrî-i İnşaa Taburu Erkan-ı Harbiye Binbaşısı Ahmed Cemal¹⁶³.”

¹⁶¹ BOA, *TFRI. M*, 11/1097, lef. 1, 14 Mayıs 1322 (27 Mayıs 1906). Cemal Bey, buna karşılık işlerini layıkıyla yerine getiren müteahhid ve işçilere ise, şükranlarını sunmaktan çekinmemiştir. Bkz. BOA, *TFRI. M*, 11/1096, 11/1098, 14 Mayıs 1322 (27 Mayıs 1906).

¹⁶² BOA, *TFRI. M*, 11/1097, lef. 2, 15 Mayıs 1322 (28 Mayıs 1906).

¹⁶³ BOA, *TFRI. AS*, 43/4220, lef. 1, 3 Kânun-ı sâni 1322 (16 Ocak 1907).

III. Ordu Kumandanlığı, bu dilekçe üzerine derhal Rumeli Müfettişliği'ne bir yazı göndererek hatanın düzeltilmesini ve Cemal Beyin maaşının binbaşılık rütbesinden 900 Kuruş olarak ödenmesini istemiştir¹⁶⁴. Yaklaşık on gün sonra da bu hata düzeltilmiştir¹⁶⁵.

3- Edirne Erkan-ı Harbiyesi'nde Görevlendirilmesi

II. Ordu Kumandanlığına tayin edilen Birinci Ferik Nasır Paşa¹⁶⁶, 3 Mart 1907'de Başkitabet'e bir yazı göndererek; Edirne'deki II. Ordu Erkân-ı Harbiye Dairesi İkinci Şube Müdürlüğü'nün açık olduğunu söylemiş, bu göreve Balkanlar'da Bulgar komitacılarına karşı tedip hareketlerinde bulunan ve eşkıya takibinde tecrübeli erkân-ı harp subaylarından bir müdür atanmasını talep etmiştir. II. Ordu'da tecrübeli eleman sıkıntısı çeken Nasır Paşa, III. Ordu Kumandanlığı sırasında yakından tanıdığı Kurmay Binbaşı Cemal Beyin bu görev için biçilmiş kaftan olduğunu düşünüyordu. Nitekim, Nasır Paşa söz konusu telgrafının devamında, Cemal Beyin üstün ehliyet ve liyakatiyle böylesine zor bir görevin üstesinden gelebileceğini açıkça belirtmişti¹⁶⁷. Nasır Paşanın bu ısrarlı tutumunun ardından, o tarihlerde Selanik vilayeti askeri yollar inşaatında görevli bulunan Binbaşı Cemal Bey, geçici olarak Edirne'deki II. Ordu Kumandanlığı'na bağlı ikinci şube müdürlüğüne tayin edilmiştir. Cemal Beyle birlikte Kolağası Fethi Bey (Okyar) de, Edirne'ye gönderilmiş ve birinci şube müdürlüğünde görevlendirilmiştir¹⁶⁸.

Cemal Bey bir süre Edirne'de II. Ordu'da çalıştıktan sonra, III. Ordu Müşiriyet Vekâleti'nin isteğiyle tekrar Selanik'e dönmüştür¹⁶⁹. Ancak, bu sefer

¹⁶⁴ BOA, *TFRI. AS*, 43/4220, lef. 3, 4 Kanun-ı sâni 1322 (17 Ocak 1907).

¹⁶⁵ BOA, *TFRI. AS*, 43/4220, lef. 2, 16 Kanun-ı sâni (29 Ocak 1907).

¹⁶⁶ Nasır Paşa, III. Ordu'nun meşhur komutanlarından. Balkanlarda hassas noktalara sabit karakollar kurulmasını önermiş, ancak bu düşüncesini hayata geçirememiştir. Bkz. Gül Tokay, *a.g.e.*, s. 111-112.

¹⁶⁷ BOA, *Y.PRK. ASK*, 244/18, lef. 4, 18 Şubat 1322 (3 Mart 1907). Nasır Paşa, on bir gün sonra göndermiş olduğu ikinci telgrafında ise, Cemal Beyin Bulgaristan'da komitacılara karşı giriştiği başarılı harekâtlarından dolayı bir derece terfi ile ödüllendirilmesi gerektiğini de özellikle vurgulamıştı. Bkz. BOA, *Y.PRK. ASK*, 224/36, 3 Mart 1323 (16 Mart 1907).

¹⁶⁸ *İkdam*, 9119, 8 Ağustos 1922. Cemal Beyin yeni görevine hangi tarihte başladığına dair bir belgeye ulaşamadık. Ancak, Nasır Paşanın 5 ve 16 Mart 1907 tarihli yazıları dikkate alındığında, Mart ayı sonlarına doğru Edirne'deki vazifesinin başına geçtiğini söyleyebiliriz.

¹⁶⁹ Cemal Beyin Selanik'e tam olarak hangi tarihte geldiğine dair kesin bir bilgiye sahip değiliz. Ancak, Ağustos başlarında Selanik'teki görevi devam derken Hükümetin emriyle

seyyar görevde değil, Selanik Erkân-ı Harbiyesi'nde yani merkezi bir görevde istihdam edilmiştir. Cemal Bey, bu görevi sırasında Kurmay Kolağası Fethi ve Şam'dan gelecek olan Kurmay Kolağası Mustafa Kemal Beylerle birlikte bir süre çalışmıştır¹⁷⁰.

4- Eşkîya Takibinde Bulunmak Üzere Anadolu'ya Gönderilmesi

Cemal Beyin Selanik Erkân-ı Harbiyesi'ndeki görevine devam ettiği tarihlerde Doğu Anadolu'daki eşkiyalık hareketleri oldukça tehlikeli boyutlara ulaşmıştı. Bölgedeki halk desteğini arkasına alan eşkiyalar, Avlonyalı Ferit Paşa hükümetini oldukça zor durumda bırakmıştı¹⁷¹. Hükümet, karşı tedbir olarak Balkanlarda komitacı takibinde başarılı olmuş III. Ordu'nun genç subaylarını bölgeye sevketmeye karar vermiştir. Alınan bu karar çerçevesinde Binbaşı Cemal Bey, Ağustos başlarında Doğu Anadolu'ya gönderilmiştir¹⁷². Cemal Beyin bölgeye ulaşmasının ardından, 5 Ağustos 1907'de Hemedan dahilinde Yusuf Paşa komutasındaki hükümet güçleriyle üç yüz kadar eşkiya arasında şiddetli çarpışmalar başlamıştır. Yaklaşık üç gün sürmüş olan bu çarpışmalar sonucunda yedi er şehit olmuş, on beş er de yaralanmıştı. Yusuf Paşanın zor durumda kalması üzerine Binbaşı Cemal Bey komutasında iki buçuk taburluk jandarma kuvveti derhal olay yerine sevk edilmiş ve eşkiyanın dağıtılması sağlanmıştır. Bu çarpışmanın bilânçosu ilkinden daha ağır olmuş bir yüzbaşı, bir mülazım ve sekiz er şehit olmuş, on yedi er de yaralanmıştır¹⁷³. Ancak, Doğu Anadolu'daki sorunların kaynağının çok eskiye dayanması ve durumun gittikçe kötüye gidiyor olması, Cemal Beyin elde ettiği

eşkîya takibinde bulunmak amacıyla Anadolu'ya gönderildiğini dikkate alacak olursak, Nisan-Ağustos ayları arasında Selanik'e döndüğünü söyleyebiliriz.

¹⁷⁰ Behçet Cemal, *a.g.m.*, s. 12-13. Bayur, Mustafa Kemal'in Selanik ordu müşirliğindeki kurmay heyetine tayin tarihini, 13 Ekim 1907 olarak belirtmiştir. 20 Haziran 1907'de Şam'da V. Ordu emrine atanan Mustafa Kemal'in memleketine dönemeyeceğine dair Padişah emri olmasına rağmen, dört ay sonra Selanik'e atanması hatırlı dostlarının gücüne bağlanmıştır. Bayur'a göre de Mustafa Kemal, Selanik'teki yeni görevinde Cemal ve Fethi Beylerle bir müddet çalışmıştır. Ancak Bayur, bu sırada Cemal Beyin albay, Fethi Beyin de binbaşı rütbesinde olduğunu söyleyerek yanılıya düşmüştür. Bkz. Y. Hikmet Bayur, *Atatürk*, s. 23-24. Zira, o tarihlerde Cemal Bey kurmay binbaşı, Fethi Bey ise, kurmay kolağası rütbelerinde idiler. Bkz. BOA, *Y.PRK. ASK*, 244/18, lef. 4 ve 244/36, 18 Şubat 1322/3 Mart 1323 (3/16 Mart 1907).

¹⁷¹ Bkz. BOA, *YA. HUS*, 514/12, lef. 1, 30 Temmuz 1323 (12 Ağustos 1907).

¹⁷² Cemal Beyin resmi hal tercümesinde; "*Selanik'teki görevi devam ederken Anadolu'da beş vilayette asayişî idareye memur olmakla beraber Anadolu'ya azimet etmiştir*" ibaresi bulunmaktadır. Bkz. *İkdam*, 9119, 8 Ağustos 1922; Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, c. III, s. 659.

başarıları gölgede bırakmıştır. Cemal Bey, görevini başarıyla tamamladıktan sonra yeniden Selanik'teki asıl vazifesinin başına dönmüştür.

C- Cemal Beyin Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne Girmesi ve Faaliyetleri

İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1889'da Askeri Tıbbiye öğrencilerinden İshak Sukuti, Mehmet Reşit, İbrahim Temo ve Hüseyinzade Ali tarafından "*İttihâd-ı Osmanî*" adıyla kurulmuştu. Aynı yıl Paris'te kurulan "*İttihat ve Terakki Cemiyeti*" ile birleşerek İttihat ve Terakki ismini benimseyen cemiyet, başta Rumeli olmak üzere ülke içinde yayılmaya başlamıştır. Ancak, Padişah II. Abdülhamit'in almış olduğu sert önlemler nedeniyle cemiyet mensupları, faaliyetlerine yurt dışında devam etmek zorunda kalmışlardır¹⁷⁴. Bu olumsuzluklara rağmen İttihat ve Terakki Cemiyeti Selanik'te, özellikle de III. Ordu mensupları arasında hızla yayılmaya başlamıştır. 1898'de III. Ordu emrinde çalışmaya başlayan Cemal Bey, bu tarihten itibaren söz konusu cemiyet faaliyetlerine ilgi duymaya başlamıştı¹⁷⁵. Ancak, onun İttihat ve Terakki'ye hangi tarihte girdiğine dair kesin bir bilgiye sahip değiliz. Yalnız, oğlu Behçet Cemal'in verdiği bilgilere göre Cemal Bey, 1904 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gizli teşkilatında merkez-i umumi üyesi olmuştu¹⁷⁶.

Tarik Zafer Tunaya'nın "*Asıl İttihat ve Terakki Cemiyeti*" olarak adlandırdığı Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, 5 Eylül 1906'da Selanik'te Tahir, Naki, Edip Servet, Kazım Nami Duru, Ömer Naci, İsmail Canbolat, Hakkı Baha, Talat, Rahmi ve Mithat Şükrü Beyler tarafından kurulmuştur¹⁷⁷. Cemal Bey, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne büyük bir olasılıkla Eylül 1906'da, 150 kayıt numarasıyla kırk

¹⁷³ BOA, YA. HUS, 514/12, lef. 2, 26 Temmuz 1323 (8 Ağustos 1907).

¹⁷⁴ T. Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. III, s. 27.

¹⁷⁵ Behçet Cemal, *a.g.m.*, s. 12.

¹⁷⁶ Behçet Cemal, "Rahmetli Babam", *Bahriye Nazırı ve IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa Hatıralar*, Selek Yayınları, İstanbul 1959, s. 3. M. Şükrü Hanioglu ise, Cemal Beyin 1 Ekim 1906 yılına kadar, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde aktif bir görev almadığını iddia etmektedir. M. Şükrü Hanioglu, *a.g.m.*, s. 305.

¹⁷⁷ T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c.I, s. 53-54; c. III, s. 27; Kazım Nami Duru, *a.g.e.*, s. 13; Kazım Karabekir, *a.g.e.*, s. 175-176; *Halil Menteşe'nin Anıları*, s. 121; Mustafa Turan, *a.g.e.*, s. 30. Ramsaur, Fethi Caner'in mektubuna dayanarak Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin Talat, Rahmi, Cemal ve Fethi tarafından kurulduğunu iddia etmiştir. Bkz. E. Edmonson Ramsaur, *a.g.e.*, s. 119-120.

dokuzuncu sıradan dâhil olmuştur¹⁷⁸. Şark Demiryolları Selanik Hattı Müfettişliği görevi sayesinde bütün Rumeli’de serbestçe dolaşan Cemal Bey, cemiyetin teşkilat işleriyle uğraşmaya başlamış ve Selanik bölük teşkilatını vücuda getirmiştir. Onun bu çalışmaları sayesinde Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, Selanik’te mahalle mahalle örgütlenerek oldukça kuvvetli bir konuma gelmiştir¹⁷⁹. Cemal Bey de, çok kısa bir süre içerisinde bu gayretlerinin semeresini almış ve Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’nin Selanik’teki önde gelen isimlerinden biri olmuştur¹⁸⁰.

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, çok kısa süre içerisinde Selanik’ten sonra Manastır’da da bir şube açmayı başarmıştır. “*Yeni gelen ve numune vazifesi görecek olan nişancı taburunun teftişi ve eksiklerinin tamamlanması*” göreviyle, 26 Aralık 1906’da Manastır’a gelen Cemal Bey, bir-iki günlük temaslarının ardından memnuniyetini şu cümlelerle ifade etmişti: “*Hür bir hava teneffüs ettiğimden dolayı, hayatımın en mesut günlerine kavuştuğumu görüyorum*¹⁸¹.” Onun bu ziyaretinden birkaç gün sonra, 30 Aralık 1906’da Kâzım, Enver ve Hüseyin Beyler tarafından cemiyetin Manastır merkezi kurulmuştur¹⁸².

Cemal Bey, Selanik’te sık sık cemiyetin merkez-i umumi üyeleri tarafından gerçekleştirilen toplantılara katılıyordu. Söz konusu toplantılar bazen Cemal Beyin Yalılar’daki evinde, bazen Enver Beyin babasının evinde, bazen de İsmail

¹⁷⁸ T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. III, s. 38; Kazım Karabekir, *a.g.e.*, s. 175-177; *Enver Paşanın Anıları*, s. 57-60. M. Şükrü Hanioglu, Cemal Beyin Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’ne giriş tarihini Ekim 1906 olarak belirtmektedir. Bkz. M. Şükrü Hanioglu, *a.g.m.*, s. 305. Ancak, cemiyetin Eylül başlarında kurulduğunu ve Cemal’in de Şubat-Nisan 1906 tarihlerinden itibaren şimendifer hat müfettişi olarak Selanik’te bulunduğunu göz önüne alırsak, Ekim ayının oldukça geç bir tarih olduğunu söyleyebiliriz.

¹⁷⁹ Behçet Cemal, “Başlarken”, s. 12; Ziya Şakir, *Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı: Talat, Enver, Cemal Paşalar*, İstanbul 1943, s. 182; “Cemal Paşa” mad., *T.A.*, c. X, Ankara 1960, s. 141.

¹⁸⁰ Enver Bey, anılarında Cemiyet’in Selanik grubunun Talat, Hafız Hakkı, Canbolat, Manyasızade Refik ve Cemal Beylerden oluştuğunu, çoğu zaman Canbolat’ın evinde bazen de kendi babasının evinde toplantı yaptıklarını söylemiştir. Bkz. *Enver Paşanın Anıları*, s.77-78.

¹⁸¹ Kazım Karabekir, *a.g.e.*, s. 145-146.

¹⁸² Buna ilave olarak Galib ve Necip Draga Beyler Üsküp’te, Mısırlı Aziz ve Eyüp Sabri Beyler Ohri’de, Basri Bey Debre’de ve Tahir ve Dr. Nazım Beyler ise Anadolu’da Cemiyet’in örgütlenmesini sağlamışlardır. Bkz. Kazım Karabekir, *a.g.e.*, s. 139-140. Manastır kolu, Bursalı Tahir, Süleyman Askeri, Necip ve Atıf Beylerin gayretiyle Selanik’ten sonra ikinci önemli merkez olmuştur. Bkz. E. Edmonson Ramsaur, *a.g.e.*, s. 133. Ayrıca bkz. E. Ziya Karal, *a.g.e.*, c. IX, s. 21-22.

Canbolat'ın evinde yapılıyordu. Bu toplantılarda meşrutiyet idaresinin yeniden tesis edilmesi için ne gibi tedbirler alınması gerektiği konuşuluyor, çoğunlukla da ihtilal yapılması yönünde kararlar alınıyordu. Bu yoğun çalışmalar, II. Meşrutiyet'in ilanına kadar devam etmiştir¹⁸³. Bu arada Selanik'te Cemal Beyin şöhreti gittikçe yayılmakta ve onun için “*Büyük adam*” denilmeye başlanmıştı. Öyleki Selanik'teki bütün subaylar, Cemal Beyi kendilerine örnek alıyor ve onun gibi olmak istiyorlardı¹⁸⁴.

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kurucularının tamamına yakını masondu¹⁸⁵. Ayrıca cemiyet içinde tarikat, özellikle Bektaşî, bağlantıları olanlar da bulunmaktaydı¹⁸⁶. Cemal Bey, Selanik'teki Fransız mason locası olan Veritas locasına üyeydi¹⁸⁷. Nitekim 1908'de Meşrutiyet'in ilanından sonra Dr. Nazım ve

¹⁸³ Halil Menteşe'nin Anıları, s. 124; Enver Paşanın Anıları, s. 77-78. Ziya Şakir, Cemal Beyin ancak II. Meşrutiyet'in ilanından sonra merkez-i umumi azalığına seçilmek suretiyle ön plana geçtiğini ifade etmiştir. Bkz. Ziya Şakir, a.g.e., s. 183.

¹⁸⁴ Cemal Bey, ayrıca Selanik gazetelerinde imzasız yazılar da yazmaya başlamıştı. Bir gün bir gazetede yazısını Mustafa Kemal Beye göstermiş ve düşüncesini sormuştu. Mustafa Kemal'in cevabı ilginçti: “Siz şu ve bu tarzda kuş beyinli kimselere kendinizi beğendirmek hevesine düşmeyiniz, bunun hiçbir kıymeti ve ehemmiyeti yoktur. Siz bulunduğunuz vaziyeti mütalaa ediniz ve evvela kabul ediniz ki biraz feragat sahibi olmak lazımdır. Eğer, şunun bunun teveccühünden kuvvet almaya tenezzül ederseniz, halinizi bilmem fakat âtiniz çürük olur. Çünkü, bizim henüz hakikatle hiç temasa gelmemiş vâsi muhitlerimiz vardır. Bu muhitlerde henüz acemkari hayalat ile meşbu olanlar çoktur. Büyüklük odur ki, hiç kimseye iltifat etmeyeceksin, hiç kimseyi aldatmayacaksın, memleket için hakiki mefkûre ne ise onu göreceksin, o hedefe yürüyeceksin. Herkes senin aleyhinde bulunacaktır, herkes seni yolundan çevirmeye çalışacaktır. İşte sen bunda mukavemetsiz olacaksın, önüne namütenahi mâniolar yağacaktır. Kendini büyük değil küçük, zayıf, vasıtasız ve hiç telakki ederek kimseden yardım gelmeyeceğine kani olarak bu mânioları aşacaksın, ondan sonra sana büyüksün derlerse buna güleceksin.” Bkz. Y. Hikmet Bayur, Atatürk, s. 24.

¹⁸⁵ Yalnızca Kaymakam Bursalı Tahir Bey mason değildi.

¹⁸⁶ Bu konuda E. Edmonson Ramsaur'un çalışmaları dikkate değerdir. Ramsaur'a göre, Bektaşîlik, diğer tarikatlara oranla “*En Türk olan*” tarikattı. İnanç ve ilkelerinde liberaldi. Ne Sünnî ne de Şîî'dir. Ayrıntılı bilgi için bkz. E. Edmonson Ramsaur, a.g.e., s. 128-133.

¹⁸⁷ T. Zafer Tunaya, Paul Dumont'a dayanarak, Cemal Beyin masonluğunun kesin olduğunu ifade etmiştir. Cemal Beyin üyesi bulunduğu Veritas locası 1904 yılında kurulmuş, dört yıl gibi kısa bir sürede hızla büyüyerek üye sayısını yüz elliye çıkarmıştır. Fransız Grand Orient'ına bağlı söz konusu locanın üyeleri arasında bankacılar, tüccarlar, öğretim üyeleri gibi seçkin insanlar bulunmaktaydı. Talat, Naki ve Fazlı Necib Beyler locanın tanınmış diğer üyeleriydiler. Bkz. T. Zafer Tunaya, a.g.e., c. I, s. 412.

mason yetkililerle birlikte Paris'e bir seyahat düzenlemişti¹⁸⁸. Adana Valiliği döneminde de kendisinin teşvikiyle kurulmuş olan yardım heyetine ve inşası tamamlanan yetimler yurduna katkıda bulunulması için mason locaları tarafından yardım gönderilmişti¹⁸⁹. Ancak, Birinci Dünya Savaşı sırasında Cemal Beyin mason localarıyla ilişkisine dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Dolayısıyla Cemal Beyin masonluğu bir amaç olarak değil, amaçlarına ulaşabilecek bir araç olarak gördüğünü rahatlıkla söyleyebiliriz.

D- II. Meşrutiyet'in İlanı ve Cemal Bey

1- Meşrutiyet'le İlgili Görüşleri

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, 27 Eylül 1907'de Paris'teki İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birleşmiş, 1908 başlarında da İttihat ve Terakki adını almıştı. Bu tarihten itibaren faaliyetlerini yoğunlaştıran cemiyet, Selanik'teki üyelerine ait evlerde ardı ardına toplantılar düzenliyordu. Bu toplantılar bazen de Cemal Beyin evinde gerçekleştiriliyordu. Nitekim, II. Meşrutiyet'in ilanından birkaç gün önce yine Cemal Beyin evinde yapılan bir toplantıda, artık meşruti yönetim için harekete geçme zamanının geldiğine karar verilmişti. Bu amaçla cemiyet tarafından İstanbul'a telgraflar gönderilerek anayasanın derhal yürürlüğe konması istenmiş, 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet ilan edilmişti¹⁹⁰.

Cemal Beye göre meşrutiyet, vatanın geleceği tehlikede olduğu için ilan edilmişti. O, bu düşüncesini Yahya Kemal'e şu cümlelerle anlatmıştır: *“Beyefendi! Biz, son defa hükümeti, hatta vatani kat'i bir tehlikede gördüğümüz için aldık. Ondan evvel başardığımız inkılâbı da, yalnız ve yalnız bu milletin selameti uğruna kendimizi feda ederek vücuda getirmiştik. Lakin, biz bu inkılâbı niçin yaptık? Size onu sarahatle söylemek isterim: Biz bu inkılâbı artık bu zavallı vatani sizin gibi münevver insanların eline teslim etmek için ve bir gün istirahat-ı maneviye sahibi olarak kenara çekilmek için yaptık...”*¹⁹¹ Cemal Bey, meşruti yönetimle birlikte Türklerin

¹⁸⁸ Angelo locavella, *a.g.e.*, s. 45; Orhan Koloğlu, *a.g.e.*, s. 118.

¹⁸⁹ Orhan Koloğlu, *a.g.e.*, s. 142.

¹⁹⁰ Halil Mentşe'nin anıları, s. 124.

¹⁹¹ Yahya Kemal Beyatlı, *Siyasi ve Edebi Portler*, İstanbul 1986, s. 136-137. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ailesi tarafından da tebrik edilen Cemal Bey, eşi Seniha Hanıma dönerek: *“Canım ne oldu ki, bu kadar seviniyorsunuz? Bu tebrikler neden? Diye*

devlet yönetiminde daha etkin olacağına inanıyordu¹⁹². Bu nedenle, İttihat ve Terakki'nin Selanik ve Manastır merkezleri dışındaki üyelerini, hatta ilk kurucularını bile, bu yeni oluşumdan uzak tutmak istemiştir¹⁹³.

2- İttihat ve Terakki Heyeti ile Birlikte İstanbul'a Gelişi

Rumeli Umum Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa, II. Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne müracaat ederek, Sadrazam Sait Paşayla temasa geçmelerini ve bu amaçla İstanbul'a bir heyet göndermelerini istemişti. Cemiyet de, kendi gücünü ve varlığını hükümete hissettirebilmek için Hüseyin Hilmi Paşanın söz konusu teklifine olumlu cevap vermişti¹⁹⁴. Cemiyet bu kararını, 31 Temmuz 1908 tarihli şu telgrafla basına da bildirmiştir: *“Meşrutiyet'i aldık, onu korumak ve ulusu ondan tam istifade ettirmek esas amacımızdır. Hükümet-i hazırda ile hadimi millet ve vatan olan cemiyet arasında vücud-u lazimedden olan itimat ve emniyetin celp ve terakkisine çalışılması, bu bâbtaki emeli mübeccelin tesri-i hususu için efrad-ı cemiyetten Erkan-ı Harp Binbaşısı Cemal ve Hakkı Beylerle, Necip, Talat, Rahmi, Cavid ve Hüseyin Beylerden mürekkep bir heyet-i mahsusa Dersaadet'e azimet etmiştir¹⁹⁵.”*

sorunca, eşi: *“Aman Beyim. Nasıl sevinmeyelim. Sayenizde hürriyet ilan olundu. Millet kurtuldu, artık sürgün, hapis ve ölüm korkuları bitti. Rahat rahat yaşayacağız...”* şeklinde cevap vermişti. Bunun üzerine Cemal Bey, bir süre sustuktan sonra genç eşine şu anlamlı sözleri söylemiştir: *“Yanıyorsun Venüsüm. Asıl felaketler, harpler, suikastler, ölüm tehlikeleri hep bundan sonra başlayacak. Eğer, kucagımdaki şu yavrunun torunu bir gün bu memlekette rahat yaşarsa, ben ve arkadaşlarım bu gün için, ancak o zaman tebrike layık olabiliriz.”* Bkz. Behçet Cemal, *“Rahmetli Babam”*, s. 4.

¹⁹² Kemal Karpat, *a.g.m.*, s. 293.

¹⁹³ İttihat ve Terakki'nin ilk kurucularından Arnavut kökenli Dr. İbrahim Temo'nun şu sözleri, Cemal Beyin düşüncelerini açıkça ortaya koymaktadır: *“...Selanik'te kabe-i hürriyet adını verdikleri genel merkeze uğradım. Tesadüfen Cemal Beyi, Mithat Şükrü Beyi ve adlarını unuttuğum kahramanlardan da birkaçını buldum. O sıralarda Selanik vilayeti ecnebi işler müdürü bulunan Fraşeli Mithat Beye rastladım. Beni de al, arkadaşlarınıza takdim edersiniz ricasında bulundu. Arkadaşlara samimi tebriklerde buldum. Söz arasında ben, cemiyetimizin başarılarından söz ederken Cemal Bey bana: Doktor, hangi cemiyeti murad ediyorsunuz? Bizim cemiyetimiz, sizin vatan haricinde çalıştığınız cemiyet değildir. Bu cemiyet, Manastır ve Selanik mahsulüdür. En iyi sözlerle, kendilerinden bir ümit beslediğimi ima eder bir tarzda, beni fikirdaş gibi tanımak istemedi.”* Bkz. İbrahim Temo'nun *İttihat ve Terakki Anıları*, s. 185.

¹⁹⁴ A. Fuat Cebesoy, *a.g.e.*, s. 138; Kazım Karabekir, *a.g.e.*, s. 375.

¹⁹⁵ Y. Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. I/2, s. 68-69. Karabekir, bu telgrafın 1 Ağustos 1908 tarihli olduğunu iddia etmiştir. Bkz. Kazım Karabekir, *a.g.e.*, s. 359.

Aynı gün Edirne'den İstanbul'a gelen İttihat ve Terakki heyeti, Sirkeci istasyonunda kalabalık bir halk kütlesi tarafından karşılanmıştır. Söz konusu heyetin önde gelen isimlerinden Binbaşı Cemal Bey, tren penceresinden kalabalığa hitaben bir konuşma yapmış, ancak bu konuşma fazla bir etki göstermemiş ve kalabalık çok kısa süre içerisinde dağılmıştır. Cemal Bey, hem törenle karşılanmayışlarından ve hem de kalabalığın çabuk dağılmasından dolayı oldukça rahatsız olmuştur. Bu arada cemiyetin İstanbul merkezi üyelerinin teklifleri üzerine trende bekleyen yedi kişilik heyet, kolkola girerek halkın içine karışmış ve bu vaziyette Şeref Sokağı'ndaki merkez-i umumi binasına kadar yürümüştür. Merkez-i umumi binasında yapılan görüşmelerde üyeler arasında bazı anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Üyelerden Kazım Bey, Selanik heyetinin daha görkemli bir şekilde gelmesi gerektiğini, ayrıca cemiyetin gizliliği konusunda bir takım endişeleri olduğunu belirtmiştir. Oldukça öfkelenen Cemal Bey: *“Kazım! Biz seni daha çok cesur sanıyorduk. Siz hala burada korku içinde yaşıyorsunuz. Hâlbuki biz Selanik'te her şeyimizi ortaya çıkardık. Sultan Hamit'ten artık korkulacak bir şeyimiz kalmadı. Bakın, Manastır ve Üsküp merkezlerinden de arkadaşlar alarak merkez-i umumi arkadaşları buraya apaçık geldik¹⁹⁶.”* sözleriyle Kazım Bey'e tepki göstermiştir¹⁹⁷.

Cemal Beyin de içinde bulunduğu İttihat ve Terakki heyeti, merkez-i umumideki hararetli toplantının ardından Bâb-ı Âli'ye giderek Sadrazam Sait Paşa ile görüşmelere başlamıştır. Avlonyalı Ferit Paşanın yerine, 22 Temmuz'da Sadrazam olan Sait Paşa, İttihatçılara danışma gereği duymadan yeni kabineyi kurmak niyetindeydi. Ancak, onun bu tavrını benimsemeyen İttihat ve Terakki heyeti, özellikle harbiye nazırlığına kendilerine yakın bir ismin getirilmesini istemiş, bu amaçla Trablusgarb Valisi Receb Paşayı önermişti. İki taraf arasındaki bir diğer tartışma konusu ise, meşrutiyeti hafife alan hattı hümayun'un Sait Paşa tarafından

¹⁹⁶ Kazım Karabekir, *a.g.e.*, s. 360-361.

¹⁹⁷ Bunun üzerine Kazım Bey, Cemal Bey'e vermiş olduğu cevapta: *“Sözlerinin yanlış anlaşıldığını, sadece II. Abdülhamit'in pes etmediğini ve bunedenle de cemiyetin daha dikkatli olması gerektiğini belirtmek istediğini”* söylemiştir. Kazım Beyin daha da ileri giderek: *“Öyle bir günde kaçanla koşanı görürüz Cemal Bey!”* şeklindeki sözleri, ikili arasındaki ipleri neredeyse koparma noktasına getirmiştir. Bkz. Kazım Karabekir, *a.g.e.*, s. 361.

desteklenmiş olmasıydı¹⁹⁸. Sait Paşanın başından itibaren meşrutiyete ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne sempati duymaması, İttihatçıların da bu yüzden Sait Paşanın çekilmesini istemeleri görüşmeleri çıkmaza sokmuştur. Bu durum üzerine Talat ve Hafız Hakkı Beyler Padişah'la görüşerek isteklerini bildirmişlerdir. Harbiye ve Bahriye Nazırlarının atanması meselesinde Sait Paşayla ters düşen II. Abdülhamit, İttihatçıların baskıları sonucu Receb Paşanın harbiye nazırlığını kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu gelişmeler üzerine zor durumda kalan Sait Paşa, 5 Ağustos'ta istifa etmiştir. Yeni kabine, 6 Ağustos'ta II. Abdülhamit'e ve İngilizlere yakınlığıyla bilinen Kamil Paşa tarafından kurulmuştur¹⁹⁹. İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu olayla gücünü göstermiş olmasına rağmen, hükümette görev alma düşüncesinden uzak durmuştur²⁰⁰.

E- Cemal Paşanın Şahsiyeti ve Paşadan Bazı Hatıralar

1- Cemal Paşanın Şahsiyeti

Cemal Paşa, çocukluğundan beri asker olmayı istemiştir. Bu yüzden kendi arkadaşlarıyla bir araya geldiğinde bile askerlik oyunları oynayarak bu hevesini gidermeye çalışmıştır. Babası Mehmet Necib Bey ise, oğlunun doktor olmasını arzuluyordu. Cemal, askeri idadının son sınıfına kadar babasının bu fikrine sadık kalmış, ancak daha sonra asıl yapmak istediği işi, yani askerlik mesleğini tercih etmiştir.

Cemal Paşa, okul sıralarında çok fazla çalışmamasına rağmen, zekâsıyla yüksek notlar almıştı. Çocukluğunda da aktif bir yapıya sahip olan Paşa, daima yüksek sesle konuşmayı alışkanlık edinmişti. Mağrurdu fakat kibirli değildi. İleride

¹⁹⁸ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 120-121; Aykut Kansu, *1908 Devrimi* (Çev. Ayda Erbal), İstanbul 1995, s. 168-169; Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 38. Sait Paşa, bu görüşmeler esnasında İttihatçılara karşı o kadar ağır hakaretlerde bulunmuştur ki, kendisine yakın kabine arkadaşları bile hayretler içinde kalmışlardı. Bkz. Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 38. Sait Paşa kabinesinin kuruluşuna dair hatt-ı hümayun suretinin metni ve yukarıda bahsettiğimiz tartışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. I/2, s. 70-75.

¹⁹⁹ Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. I/2, s. 69-70; Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 38; Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 121-123. Kamil Paşa, hükümet programında Kanun-u Esasi'ye bağlı kalacağını açıklamış, ancak o da tıpkı Sait Paşa gibi İttihatçılara karşı soğuk davranmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 38-46.

²⁰⁰ Öyle ki İttihatçıların önde gelen isimlerinden Hüseyin Cahit Yalçın bile böyle düşünüyordu. Bkz. H. Cahit Yalçın, *Talat Paşa*, s. 14-15. Feroz Ahmad'ın belirttiği gibi,

mutlaka büyük adam olacağını söylerdi. Ancak onun bu sözleri, arkadaşlarının kendisine gülmesine neden olurdu. Ayrıca, çocukluğundan beri temiz ve iyi giyinmeye özen göstermiştir. Bahriye nazırı olduktan sonra giyim-kuşamına daha fazla önem vermeye başlamış, bu yüzden pantolonlarını Viyana'dan getirtmiş, ceket ve askeri kaputları için İstanbul terzilerini bir hayli uğraştırmıştır. Paşa, Bağdat Valiliği'ne giderken sakal bırakmış bir daha da kesmemiştir²⁰¹.

Vatan sevgisini her şeyin üstünde tutmuş olan Cemal Paşa, bu yüzden ailesini ihmal etmiş, hatta eşi ve ablasıyla bazı münakaşalara bile girmişti²⁰². Onun vatanseverlik duygularının gelişmesinde Namık Kemal'in şiirlerinin büyük etkisi olmuştur²⁰³.

İngiltere'nin Türkiye ile ilgili, 1913 yılına ait yıllık raporlarında Cemal Paşayla ilgili ilginç tespitler bulunmaktadır. İngilizlere göre Cemal Paşa, doğulu yaratılış özelliğinden ziyade güneyli özelliğine sahip, iyi bir askerdir. Dürüst ama hayalci bir kişiliğe sahiptir. Öfkesi çabuk geçerdi. Yüreği vatan sevgisiyle doluydu. Ancak devlet adamlığı vasfına sahip değildi²⁰⁴.

İttihatçılar bu sıralarda kendilerini “*Meşrutiyet'in bekçileri*” olarak görüyorlardı. Bkz. Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 39.

²⁰¹ Bu bilgiler Semahat Ülkü tarafından, Cemal Paşanın yaveri İsmet Beyden alınmıştır. Bkz. Semahat Ülkü, *a.g.e.*, s. 3-4.

²⁰² Nitekim Cemal Paşa, 1904 yılında henüz altı yıllık evliyken eşi Seniha Hanımla bazı sorunlar yaşamıştı. Seniha Hanım, Paşanın evine fazla zaman ayıramamasından dolayı başka bir kadının varlığından şüphelenmişti. Oysa Cemal Bey, o sıralarda İttihat ve Terakki Cemiyeti ile yakından ilgileniyor, Cemiyet adına çalışmalarda bulunuyordu. Bir gün öğle yemeğinde annesi kadar çok sevdiği ablası Şadiye Hanım, karısını ve çocuklarını ihmal ettiğini, artık hayatına bir çeki düzen vermesi gerektiğini söyleyince Cemal Paşa hiddetle yerinden kalkarak şu cümleleri sarfetmiştir: “*Abla, ben öyle bir sevdaya tutuldum ki, onun uğruna karımı, çocuklarımı, kendimi ve hepinizi gözümü kırpmadan fedaya hazırım. Bunu böylece bilesiniz!*”. Bkz. Behçet Cemal, “*Rahmetli Babam*”, s. 3. Tunaya, Cemal Paşanın bu tavrını, siyasal bir tarikat olarak tanımladığı “*İttihatçılık şiarı*” na bağlamıştır. Gerçekten de İttihatçılık, karizmatik bir ideolojiye dayanmaktadır. İttihatçı, Osmanlı Devleti'ni kurtaracak yegane gücün İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde olduğuna ve bu görevin Tanrı tarafından kendilerine verildiğine inanan kişidir. Cemal Paşanın da, tam bir İttihatçı olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. III, s. 398-399.

²⁰³ Cemal Paşa Afganistan'da bulunduğu sırada bile Namık Kemal'in şiirlerini okumuştur. Yaveri İsmet Bey, bu olayı şöyle anlatmıştır: “*O zaman Paşa, vatan ufukları aralanan gözleri sulanarak Namık Kemal'in şiirlerini okurdu, fakat bunları öyle bir okuyuşu, öyle titrek ve hazin sesle ve ahenkle okuyuşu vadı ki, gayri ihtiyari biz de onunla beraber ağlardık...*” Feridun Kandemir, “*Cemal Paşanın son günleri*”, *Yedigün*, c. 74, Sa. 79, 12 Eylül 1934, s. 13.

²⁰⁴ Söz konusu raporlarda, Talat Beyin ondan daha fazla devlet adamlığı vasfına sahip olduğu belirtilmiştir. Bkz. David Gilard, *British Documents on Foreign Affairs The Near and Middle East (1856-1914)*, Series B, Part:1, University of Publications of America 1985, s.

Cemal Paşa, ne Talat Paşa gibi kalender ne de Enver Paşa gibi mütevazı ve muhafazakârı. Tam tersine azametli, gösterişi sever, içki ve kadın âlemlerinden hoşlanırdı. Ancak, hiçbir zaman sınırı aşmamış, zevk ve eğlencede bile temkinli olmaya özen göstermiştir²⁰⁵. Cemal Paşayı en iyi tanıyanlardan birisi olan Emir Şekip Arslan'a göre Paşa: “*Tezden hiddete gelir. Asabı elektriklenir, kinli ve kibirli, büyüklük ve üstünlük aşkı destan gibi dillerde gezen bir şan kazanmaya haris, sataşmaktan hoşlanan bir adam... Vurmak, döğmek, bağırıp çağırmak gibi istibdat için elverişli istidatları vardı...*”²⁰⁶ Şekip Arslan, etrafındaki dalkavukların her yaptığını güzel göstererek, methiyeler yağdırarak, Cemal Paşanın yanlış adımlar atmasına neden olduklarını iddia etmiştir²⁰⁷.

Cemal Paşa ile her iki Kanal seferine katılmış olan Von Kressentein'e göre Cemal Paşa: “*Keskin zekâlı, çabuk kavrama kabiliyetli, sağlam muhakemeli bir zattı. Kuvvetli bir irade ile kayıtsız ve şartsız ve hatta bazen kaba bir enerji müşarünileyhin nefsinde birleşmişti. O, vatanını çok iyi tanıyan ve ona en büyük sevgiyle bağlı bulunan ve Genç Türk hükümetinin istikbaline olan kuvvetli imanından sarf-ı nazar, vatandaşlarıyla bu rejimin hata ve zaaflarına tamamen müdrük olan bir zattı. Bu akıllı adamda dikkati celbedecek derecede büyük bir gurur inkişaf etmişti. Bu sıfat yalnız kalabalık bir halk kütlesinin yanında iken değil- ki buralarda umumun fikri temayüllerini bir dereceye kadar kâle almak icab ederdi- hatta küçük muhitlerle temaslarında bile, işbu kendini beğenme hassası kuvvetle göze çarpıyordu. Bu sebepten kim Cemal Paşanın dostluğunu ve teveccühünü muhafaza etmek isterse*

446. Falih Rıfki, Ahmet Rasim ve Pomiankowski ise, Cemal Paşanın askeri yönden zayıf olmasına karşılık, siyaset ve bayındırlık hizmetlerinde daha başarılı olduğunu iddia etmişlerdir. Bkz. F. Rıfki Atay, *Zeytindağı*, İstanbul 1981, s. 68; Ahmet Rasim, “Cemal Paşa”, *İkdam*, 9119, 28 Temmuz 1922; Ahmet Rasim, “Cemal Paşa”, *Muharrir Bu Ya?* İstanbul 1990, s. 135; J. Pomiankowski, *a.g.e.*, s. 258. Von Kressentein bu görüşlerin aksine Cemal Paşanın Birinci Dünya Savaşı'nda askeri yeteneklerini göstermek için çok az fırsat bulabildiğini söylemiştir. Bkz. Kress von Kressentein, *Türklerle Birlikte Suveyş Kanalı'na* (Çev. M. Besim Özalpsan), İstanbul 1943, s. 46.

²⁰⁵ A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 271; Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 191; Semahat Ülkü, *a.g.e.*, s. 4 (Cemal Paşanın yaveri İsmet Beyden Naklen); F. Rıfki Atay, *a.g.e.*, s. 49. Enver Paşa, Cemal Paşadan daha mutaassıp bir yapıya sahipti. Hatta, içki ve sigara bile kullanmıyordu. Bkz. Charles Roden Buxton, *a.g.e.*, s. 117.

²⁰⁶ Emir Şekip Arslan, *Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları* (Çev. Aziz Akpınarlı), Samsun 1948, s. 66. Cemal Paşa, bu sert görünüşü altında aslında tamamen halim selim bir insandı. Yanıldığı zaman da hatasını düzeltme yoluna gitmek gibi bir özelliğe de sahipti. *Nevsâl-i Osmâni*, 1330, s. 289.

²⁰⁷ Emir Şekip Arslan, *a.g.e.*, s. 66.

onun bu şahsi gururunu incitebilecek her şeyden sakınması lazım gelirdi. Modern bir kültür adamıyla eski Türk despotunun acayip bir hâlitâsı olan Cemal, mizaç ve keyfine göre ya sert, zalim ve kaba veyahut da lütufkâr, cömert ve nazik, hâkim ve inatçı veyahut yumuşak ve duygulu ve yabancı tesirler altında kalmaya müsaitti. Yüksek ve çok tesirli tâlakatinden dolayı Cemal isterse büyük bir zerafet, cazip bir nezaket inkişaf ettirebilirdi²⁰⁸.”

Hüseyin Cahit’e göre Cemal Paşada tam bir batılı kafası vardı. O, her gittiği yerde aynı metodla çalışan ve memleketin kurtuluşunun batılılaşmak sayesinde mümkün olacağına çok derinden iman etmiş olanlardandı²⁰⁹. Bu yüzden Enver ve Talat Paşalara göre daha fazla çağdaş düşüncelere sahipti²¹⁰. Onun Üsküdar’daki entari yasağı ve Adana’da kız mektebine giderek kızların yüzlerini açmaya zorlaması, batılı düşünce tarzının sonuçlarıydı²¹¹.

Cemal Paşa, Suriye’de Mersinli Cemal Paşadan ayırt edilmek için “*Büyük*” lakabıyla anılırdı. Ali Fuad Erden’e göre, bu lakap ona Mersinli Cemal’dan ayırt edilmesi için değil, zaten büyük olarak kabul edildiği için verilmişti²¹². Nitekim Falih Rıfkı Atay, Zeytindağı’nda Cemal Paşa isminin Suriye’de çok büyük bir anlam ifade ettiğini ve neredeyse Tevrat’tan, İncil’den alınan kutsal bir isim gibi anılmaya başlandığını söylemiştir²¹³. Atay, daha da ileri giderek Cemal Paşa hakkında kulaktan kulağa efsanelerin bile dolaştığını şu cümlelerle ifade etmeye çalışmıştır: “...Suriye’de derler ki eğer Cemal Paşa birisiyle görüştüğü zaman burnunu kaşırsa sürgün düşünüyor, sakalını karıştırırsa affedip-etmemeyi düşünüyor demektir. Yalnız

²⁰⁸ Von Kressentein sözlerini şu şekilde tamamlamıştır: “*Her halde heyet-i umumiye itibarıyla General Cemal mukakkak surette mühim bir şahsiyetti ve vatanına büyük hizmetler ifa etmişti.*” Bkz. Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 45-47.

²⁰⁹ H. Cahit Yalçın, “Tanıdıklarım: Cemal Paşa”, *Yedigün*, c. VII, Sa. 159, 25 Mart 1936, s. 9; H. Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım*, İstanbul 2001, s. 53.

²¹⁰ F. Rıfkı Atay, *a.g.e.*, s. 38.

²¹¹ Cemal Paşa, bu eylemi nedeniyle şikâyet edilmiş ve büyük tepki çekmişti Bkz. BOA, *DH.MTV*, 18/14, lef. 2, 3 Rebiülevvel 1329 (4 Mart 1911). Cemal Paşa, İstanbul Muhafızlığı döneminde de kadın haklarının geliştirilmesi ve korunması amacıyla, kadınların sokakta dolaşabilmesine ve kadınlı-erkekli müsamerelerin yapılmasına ön ayak olmuştur. Yahya Kemal, *a.g.e.*, s. 138-139.

²¹² Bkz. A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 107.

²¹³ F. Rıfkı Atay, *a.g.e.*, s. 13.

*bıyık burkmasından korkunuz. O zaman bu görüşmenin ölüme kadar yolu vardır*²¹⁴.” Türkiye’de görev yapan Alman generallerinden Falkenhayn da, 1917 yılında tanışma imkânı bulduğu Cemal Paşa için şu cümleleri sarfetmiştir: “*Hükümran olmak için dünyaya gelmiş*²¹⁵!” Ancak, otoriter yapısına rağmen Suriye’de Cemal Paşayı sevenlerin sayısı da bir hayli fazla olmuştur²¹⁶.

Cemal Paşa, Fransız sempatzanı idi. Enver ve Talat Paşaların aksine Almanlara soğuk davranmıştır. Onun bu tutumu, Birinci Dünya Savaşı sırasında da devam etmiş ve Türkiye’de bulunan Alman askeri temsilcileriyle sürekli sorunlar yaşamıştır²¹⁷.

Cemal Paşa, koyu bir Türk milliyetçisiydi ve Türk Ocağı’na sık sık uğrardı²¹⁸. Bu sebeple Bahriye Nazırlığı döneminde Yusuf Akçura ve Hamdullah Suphi gibi Türk milliyetçiliğinin önde gelen iki ismini Heybeli Ada’daki Bahriye Mektebi’nde tarih dersleri vermekle görevlendirmişti²¹⁹. Hüseyin Cahit Yalçın bu konuda şunları söylemiştir: “*Cemal Paşa, İttihad-ı İslam politikasından ziyade Türkçülük ve Panturanizm idealine âşıktı. Türk Ocakları, onun yardımını unutamazlar*²²⁰.” Mahmut Şevket Paşa Kabinesi’nde Nafia Nazırlığı yapan Romanya asıllı Basarya Efendi de onun aşırı bir Türk milliyetçisi olduğunu şu cümlelerle anlatmaya çalışmıştır: “*Cemal genellikle Fransız taraftarı olarak bilinir. Aslında,*

²¹⁴ F. Rıfki Atay, *a.g.e.*, s. 49.

²¹⁵ Bkz. A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 106. Cemal Paşayı yakından tanıyanlardan Pomiankowski de: “*Cemal’de eski zalim sultanların sertliği var*” sözleriyle Falkenhayn’ın görüşlerini desteklemiştir. Bkz. J. Pomiankowski, *a.g.e.*, s. 176. Benzer görüşler için bkz. Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 46; A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 107. Yahya Kemal de, Cemal Paşayı bir kaplana benzetmiştir. Bkz. Yahya Kemal, *a.g.e.*, s. 136.

²¹⁶ F. Rıfki Atay, *a.g.e.*, s. 44.

²¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. J. Pomiankowski, *a.g.e.*, s. 176-177; F. Rıfki Atay, *a.g.e.*, s. 85; Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 46; Sir Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople*, London 1916, s. 341; “Cemal Paşa” mad., *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, c. III, İstanbul 1983, s. 1334-1335.

²¹⁸ Buna karşılık Paşa, Türkçülüğün fikir babası olarak kabul edilen Ziya Gökalp ile pek anlaşamamış ve onun tarafından fertçi olmakla suçlanmıştır. Bkz. F. Rıfki Atay, *a.g.e.*, s. 63. Jön Türkler dönemi Türkçülük faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Masami Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği* (Çev. Tansel Demirel), İstanbul 1994.

²¹⁹ Dz.K.K., Deniz Arşivi, *Mülga Bahriye Nezareti*, Defter No: 528, Sayfa No: 278, 279, 287, 299, 300, 301.

²²⁰ H. Cahit Yalçın, *a.g.m.*, s. 9; H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 55.

*Cemal ne Fransız ne de Alman taraftarıdır. O, sadece Türk taraftarıdır. Türklüğüne âşıktır. Cemal, Türklerin kusurunu bile bir erdem olarak görüyordu*²²¹.”

Cemal Paşa, sorumluluk sahibi ve hizmet ettiği davasına son derece bağlı idi. Ayrıca, üzerine aldığı bir görevi mutlaka yerine getirmek isterdi²²². Mesela, Cemal Paşanın Enver Paşaya yazmış olduğu, 17 Kasım 1916 tarihli mektubundaki: “...Arkadaşlarımız Arab mesaili hakkında zaaf göstermeye başlayacak ve benim işlerimi alt-üst eyleyecek olurlarsa, sizi namusumla temin ederim ki, burada bir dakika bile kalamam. Ama, o zevat-ı kiram diyecekler ki, Cemal Suriye’de kalmazsa kıyamet mi kopar? Kıyamet kopup kopmayacağını ben buradan ayrıldıktan sonra anlarlar²²³” sözleriyle, 12 Mayıs 1918 tarihinde yine Enver Paşaya yazmış olduğu bir başka mektubundaki: “Benim Sivastopol’a azimetim için orada bulunan Rus Sefain-i Harbiyesi’nin bize verilmesi suret-i kat’iyed ettikten sonra caiz olabilir. Sivastopol’a gidip hiçbir şeyde muvafık olmadan dönmek, artık Bahriye Nezareti’ni muhafaza etmeliğimi intaç edecektir...²²⁴” sözleri, onun görev ve sorumluluğuna ne kadar bağlı bir insan olduğunu ortaya koymaktadır²²⁵.

Cemal Paşanın bir diğer özelliği ise, bilime ve bilim adamlarına değer vermiş olmasıdır. Suriye’de IV. Ordu Kumandanlığı karargâhında yerli ve yabancı pek çok bilim adamını ağırlayan Cemal Paşa, onların görüşlerinden de azami derecede yararlanmaya çalışmıştır. Falih Rıfki Atay’ın deyimiyle: “*Cemal Paşanın hüneri bu hususlardan istifade etmekte idi*²²⁶.” Cemal Paşa, aydınlara o kadar çok inanıyor ve

²²¹ Basarya Efendinin hatıralarından nakleden Kemal Karpat, *a.g.m.*, s. 294.

²²² Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu* (Çev. Metin Kıratlı), Ankara 2000, s. 225.

²²³ Bkz. TTK, KOA, Nr. II/881-1, 4 Teşrin-i sâni 1332 (17 Aralık 1916).

²²⁴ Bkz. TTK, KOA, Nr. II/707, 12 Cemâziyelâhir 1334 (12 Mayıs 1918).

²²⁵ Cemal Paşadaki görev ve sorumluluk bilincinin ne kadar üst düzeyde olduğunu Sina Cephesi’nden Enver Paşaya göndermiş olduğu şu telgrafında da görmek mümkündür: “...Tahammülün son haddine geldim. Sina Cephesi’nde aç kalan ve pek yakın bir ay açlıktan ricata mecbur olacağıma şüphe bulunmayan bir ordunun kumandanlığını yapamam. İsterseniz yalnız IV. Ordu Kumandanlığı’ndan değil, bütün hizmet-i devletten çıkmaklığımı teklif ediniz. Hemen çekileyim. Fakat, güzide bir orduyu açlık yüzünden felakete düşürmek ahvale meydan verilmesin...” Bkz. TTK, KOA, Nr. II/1074-2, 31 Temmuz 1333 (31 Temmuz 1917). Enver Paşa, Cemal Paşanın bu hassasiyeti üzerine ertesi gün gönderdiği telgrafla, sorunun halledileceğini söylemek zorunda kalmıştır. Bkz. TTK, KOA, Nr. II/1074-1, 1 Ağustos 1333 (1 Ağustos 1917).

²²⁶ F. Rıfki Atay, *a.g.e.*, s. 73. Cemal Paşanın istifade ettiği yabancı bilim adamlarının çoğu Almandı. Ortadoğu’da geleceğe yönelik planlar yapan Almanya, yetişmiş elemanlarının pek çoğunu Suriye’ye göndermişlerdi. Bunlar arasında, daha önce Konya Ovası’nın sulanması

güveniyordu ki, Yahya Kemal ile yapmış olduğu bir sohbette bu düşüncesini açıkça dile getirmişti²²⁷. Ülkenin kalkınması için eğitimin şart olduğuna inanan Cemal Paşa, Suriye’de bu hayalini gerçekleştirmek için büyük gayret sarfetmiş, bu amaçla Halide Edip ile Hamdullah Suphi’yi yanına çağırarak onlardan yardım istemişti. Cemal Paşa, bu sayede bölgenin Osmanlı Devleti’nden kopartılamayacağına inanıyordu. Onun “*Lübnan’ı Konyalılaştıracağım*” şeklindeki beyanatı bu düşüncesinin sonucuydu²²⁸.

Cemal Paşa, oldukça dürüst bir insandı ve yolsuzluklara bulaşmamaya büyük özen göstermiştir. Ancak, hiçbir art niyet taşımadan kendisini ziyaret için Suriye’ye gelen dostlarının İstanbul’a ipekli kumaş götürmelerine izin vermesi yanlış anlaşılmalara neden olmuştur. İşin iç yüzü bilinmediği için, İstanbul’da Cemal Paşanın ticaret yaptığı şeklinde dedikodular ortaya çıkmıştır²²⁹. Bu dedikodulardan oldukça rahatsız olan Cemal Paşa, tepkisini İsmail Canbolat’a göndermiş olduğu şu mektubuyle dile getirmiştir: “*Bana gayet mevsuk olarak haber verdiler ki, sen bazı ortamlarda benim ipek meselesi alış verişinden komisyon aldığından bahsediyormuşsun. Evvela, bu komisyon alma meselesi katiyen yalandır ve onu zannedenler ve söyleyenler ancak alçaklar olabilir. Saniyen, ben kabahatleri yalnız aldıkları emri ifa etmekten ibaret olanlardan değil, namus ve şerefime alçakça tecavüz edenlerin kafalarını patlatmak için tabancasını istimal etmesini*

projesinde görev alan Mösyö Böttner, Berlin Eski Eserler Müzesi Müdürü Profesör Wiegand, Hidelberg Üniversitesi Öğretim Üyelerinden Profesör Salz, Ordu İnşaat Müşaviri Profesör Zürcher gibi bilim adamları vardı. Bkz. F. Rıfki Atay, *a.g.e.*, s. 73-74. Cemal Paşa, söz konusu bilim adamlarından Profesör Salz’ı Anadolu’nun kalkındırılması hususunda ayrıntılı bir rapor hazırlamakla görevlendirdiğini, ancak savaş bittikten sonra memleketi terk etmeye mecbur olduğundan dolayı bu raporu okuyamadığını, ancak ülkede durumun normale dönmesinden sonra Profesör Salz’ın raporundan büyük ölçüde istifade edileceğinden hiç şüphesi olmadığını belirtmiştir. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 330-331.

²²⁷ Cemal Paşa şöyle diyordu: “...Biz bu inkılabı artık bu zavallı vatani sizin gibi münevver insanların eline teslim etmek için ve bir gün istirahat-ı maneviyeye sahibi olarak kenara çekilmek için yaptık. Bu vatanın başına sizler geçeceksiniz. Artık onu, sizler idare edeceksiniz, sizler ileriye götüreceksiniz. Bize maddeten değilse de manen müzahir olmanızı sizin gibi münevver bir insandan rica ederim. Çünkü bugünkü zahmetlerimiz sizin zümreniz içindir...” Yahya Kemal, *a.g.e.*, s. 136-137.

²²⁸ F. Rıfki Atay, *a.g.e.*, s. 64-65. Halide Edip Adıvar’ın Suriye’deki eğitim faaliyetleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. H. Edip Adıvar, *a.g.e.*, s. 389-472.

²²⁹ Türkiye’de görev yapmış Alman Generallerinden Von Seect de, Cemal Paşanın orduya ait kömür ocaklarını yakınlarına peşkeş çektiğini iddia etmiştir. Bkz. Akdes Nimet Kurat, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye’de Bulunan Alman Generallerin Raporları*, Ankara 1966, s. 58.

*bilenlerdenim. Seninle aramızdaki rabıta ve münasebetleri bugünden itibaren kâmilen kırmış olduğumu beyan ederim*²³⁰.”

Cemal Paşa hakkında çıkarılan yolsuzluk şayiaları doğru değildi. Nitekim Cemal Paşa, Enver Paşaya yazmış olduğu, 24 Haziran 1917 tarihli mektubunda, yolsuzluk iddialarını çürütürcesine şu ilginç istekte bulunmuştu: “*Ailemi İstanbul’a göndermek istiyorum. Fakat, nakli müteakip İstanbul’da hane tedariki, namütenahi masraf arzı ihtiyaç ediyor. Bana azami miktarda muavenet ederseniz pek ziyade müteşekkir olurum*²³¹.” Yine Cemal Paşa, büyük oğlu Ahmet’e 13 Mayıs 1920’de Moskova’dan yazmış olduğu vasiyetname gibi mektubunda: “*Sana isimimden başka miras bırakacak hiçbir şeyim yoktur. Beş paralık bir servete sahip değilim... Vatanını, Türklüğünü her şeyden ziyade sev ve bu ikisi için hiçbir fedakârlıktan çekinme!.. Ben ölürsem annenın birkaç parça elması bütün aileyi ancak üç sene kadar iâşe edebilecek bir şeydir. Ondan sonra ananı, halanı, büyükanneni himaye edecek, onları hiç kimseye muhtaç etmeyeceksin...*²³²” sözleriyle dürüstlüğü miras olarak bırakmıştı. Ayrıca Paşanın eşi Seniha Hanım, ileriki yıllarda bir dergiye vermiş olduğu beyanatta Birinci Dünya Savaşı sırasında birikimlerinin olmadığını, savaştan sonra çok sıkıntı çektiklerini, bu konuyu Paşaya anlattığında ondan şu cevabı aldığını söylemiştir: “*...Bu günler de geçer. Aç kalsak bile, bu kimsenin Cemal Paşa harb-i umumi’de topladığı gayri meşru paraları yiyor demesine meydan vermeyeceği için bana o kadar dokunmaz. Fakat, ya aksi olsaydı, ya biz o zaman meşru kazancımızdan yani aylığımızdan bir kısmını bir kenara koyup da şimdi rahat bir hayat yaşasa idik, herkes işte bu da bir nevi harb-i umumi zengini dese idi, o zaman ne olurdu. Ben bu sıkıntılı ve mustarip hayatı o refaha bin kere tercih ederim*²³³.”

²³⁰ Cemal Paşa aynı şekilde Talat Paşaya da bir mektup göndermiştir: “*Ben size şurasını açıkça söyleyeyim ki, artık sizin yaptığınız hadd-i marufu çoktan aştı ve size karşı sille-i tedib uzatmağa beni mecbur etti.*” Her iki mektup için bkz. F. Rıfıkı Atay, *a.g.e.*, s. 76-77.

²³¹ TTK, *KOA*, V/107, 24 Haziran 1333 (24 Haziran 1917). Cemal Paşa, 29 Haziran 1917’de söz konusu ricasını tekrarlamıştır. Bkz. TTK, *KOA*, Nr. II/1080, 29 Haziran 1333 (29 Haziran 1917).

²³² Feridun Kandemir, *a.g.m.*, s. 16.

²³³ Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. IV, Sa. 85, 24 Ekim 1934, s. 7.

Seniha Hanım, Paşanın temiz bir insan, yuvasına bağlı bir eş ve baba olduğunu söylemiş, onunla geçen yirmi iki yıllık evliliğini de şu cümlelerle anlatmaya çalışmıştır: “...*Bu yirmi iki sene içinde, Cemal Paşanın şöyle bir haftacık olsun doğru dürüst evinde kaldığını, çoluğu çocuğu ile bir sofrada yemek yediğini ben bile göremedim. Meşrutiyet’ten evvel bir türlü, Meşrutiyet’ten sonraki buhranlı günler, daha sonra harb-i umumide Suriye’de ve Filistin’de geçen günler ve nihayet Mütareke’deki hayat. Bütün bunları bir göz önüne getiriniz. Hep hareket ve faaliyetle dolu günler*”²³⁴.

Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşayı çok beğenir ve takdir ederdi. Onun Anadolu’daki milli mücadeleden zaferle çıkacağına olan inancı tamdı²³⁵. Cemal Paşanın Mustafa Kemal’e olan inancı ve güveni ailesini ona emanet edecek kadar büyüktü. Nitekim, ailesine sık sık: “*Ben ölürsem, O (Mustafa Kemal) sizi unutmaz, merak etmeyin*” demiştir²³⁶.

2- Cemal Paşadan Bazı Hatıralar

Cemal Paşa, bürokrasiden pek hoşlanmazdı. İşlerin en kısa zamanda tamamlanmasını isterdi. Falih Rıfkı Atay, bu konuyla ilgili olarak Zeytindağı’nda şu hatırayı zikretmiştir: “*Bir gün esaslı yollardan biri yapılacaktı. Yolun belli bir zamanda bitmesine lüzum vardı. O zamanlar Lübnan’da oturuyorduk. Cemal Paşa, Şam Valisi Hulusi Beye (Eski Nafia Nazırı ve Mühendis) bu tarzda bir emir verdi. Hulusi Bey, fennen imkân yoktur, diyor ve bu imkânsızlığı ispat etmek için Başmühendisi yola çıkardığını yazıyordu. Başmühendis Ayinsofar’a geldi. Koltuğu çanta ve dosya dolu idi. Bu yığınlarca kâğıt ve cetvel yalnız bir şeye yarayacaktı: Orduya lazım olan yolun ordu için lüzumlu olan zamanda yapılamayacağını ispat etmek! Başmühendisi kumandanın yanına ben götürmüştüm. Kendinden pek emindi. Fakat, daha kapıdan girer girmez Cemal Paşa suratı astı:*

-Şimdi koltuğunuzun altında ne varsa hepsini şu masa üstüne atınız! dedi.

Mühendis şaşırıldı.

²³⁴ Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. IV, Sa. 84, 17 Ekim 1934, s. 15.

²³⁵ Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. IV, Sa. 86, 31 Ekim 1934, s. 15.

-Hepsini, hepsini, son kâğıda kadar! Ve şimdi karşımda durunuz.

Gözlüklü mühendis, boş kollarıyla dikili kaldı.

-Size yalnız şunu emrediyorum. Bu yolun o tarihte bitmesi için ne kadar paraya, ameleye, kazma ve küreğe ihtiyacınız vardır? Gidip dairelere haber vereceksiniz ve doğru Şam'a hareket edeceksiniz. Yol o tarihte bitmezse, sizi son taşların atıldığı yerde idam ettireceğim...

Başmühendis idam edilmemişti. Çünkü yol zamanında bitmişti²³⁷."

Cemal Paşa, kanunların bazı engellemelerine karşı kendince çareler bulmuştu. Bu konuyu son günlerinde yanında bulunanlara şöyle açıklamaya çalışmıştır:

"Bir şey yapmak istiyorum, kanun karşıma çıkıyor. Kanun nedir? Ben yaptım, ben bozarım. Bu Enver Beyin bir sözünü hatırlatır: Yok kanun, yap kanun! Der ve anlamayanlara şöyle izah ederdi: Yaparım olur, bozarım olmaz²³⁸."

Birinci Dünya Savaşı'nın sonları gelmişti. Mütareke yakındı. Yakup Kadri Bey, artık ordu kumandanı olmayan Cemal Paşa ile Büyükkada'ya giderken sordu:

"Paşam söyler misiniz, bu harbe niçin girdik?"

Cemal Paşa şöyle cevap verdi:

Aylık vermek için! Hazine tamtakırdı. Para bulabilmek için ya bir tarafa boyun eğmeli, ya öbür tarafla birleşmeli idik²³⁹."

²³⁶ Seniha Hanım, gerçekten de Mustafa Kemal Paşanın kendilerine sahip çıktığını ve onun hakkını asla ödeyemeyeceklerini belirtmiştir. Bkz. Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. IV, Sa. 84, 17 Ekim 1934, s. 15.

²³⁷ Falih Rıfki Atay, *a.g.e.*, s. 74-75.

²³⁸ Falih Rıfki Atay, *a.g.e.*, s. 78.

²³⁹ Falih Rıfki Atay, *a.g.e.*, s. 93.

F- Cemal Paşanın Eserleri

1- Plevne Müdafaası

Cemal Paşanın Hatıralar'ından başka iki eseri daha bulunmaktadır²⁴⁰. Birincisi “*Plevne Müdafaası*”, ikincisi ise Suriye’de bulunan Alman arkeoloji uzmanlarına hazırlattığı “*Suriye ve Filistin ve Garbi Arabistan Âbidât-ı Atikası*”dır. Plevne Müdafaası, Ahu Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası’nda 1316 (1900) tarihinde basılmıştır²⁴¹. Erkân-ı Harp Kolağası Cemal Bey, eseri hazırlarken şu kaynaklardan istifade etmiştir:

1)- Muzaffer Paşanın “*Defense de Plevna*” namıyla Fransızca neşrettiği eseri.

2)- “*Bir Asır Zarfında Vukua Gelen İsfar namıyla Fransızca bir silsile-i âsârdan (1877–78) Osmanlı-Rus seferine ait olan cüz’iyye.*”

3)- Binbaşı Talat Beyin “*Plevne Tarihi*” nam-ı eseri.

4)- Goltz Paşa Hazretlerinin “*Tarih-i Muhaberat-ı Kıla*” nam-ı eseri.

“*Plevne Müdafaası*” isimli eser bir giriş, üç bölüm ve üç zeylden oluşmakta olup toplam 160 sayfadır. Birinci Bölümde; Plevne’nin vaziyeti ve önemi, Rusların Plevne’ye ilk gelişi ve II. Plevne Muharebesi ele alınmıştır. İkinci Bölümde; II. Plevne Muharebesi öncesi tarafların vaziyeti ve II. Plevne Muharebesi’nde cereyan eden olaylar anlatılmıştır. Üçüncü Bölümde ise; II. Plevne Muharebesi sonucu gelişen olaylar ve III. Plevne Muharebesi ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Her bölüm sonunda yapılan savaşlar hakkında bir değerlendirme yapılmıştır. Ayrıca, kitabın sonuna Plevne bölgesinin yer aldığı bir harita eklenmiştir. Zeyllerde ise bütün Plevne savaşlarındaki Osmanlı ordusunun harp nizamı ayrıntılarıyla belirtilmiştir.

²⁴⁰ Cemal Paşanın “*Kırım Harbi Tarihi*” adında bir kitabı daha bulunmaktaydı. Ancak 31 Mart olayı sırasında Tanin gazetesi matbaası yakıldığı için, Cemal Paşa’nın bu eseri müsveddeleri ile birlikte kaybolmuştur. Behçet Cemal, “Başlarken”, *Hatıralar Cemal Paşa (Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı)* (Yayına Haz. Behçet Cemal), Selek Yayınları, İstanbul 1959, s. 14.

²⁴¹ Cemal Paşa, bu eserini Kırklareli’nde görevli bulunduğu sırada yazmıştır. Ahmet Demirel, “Cemal Paşa” mad., *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, c. I, İstanbul 1999, s. 345. Söz konusu eser, TTK Kütüphanesi’nde, A-III/7025 yer numarasında bulunmaktadır.

2- Suriye ve Filistin ve Garbi Arabistan Âbidât-ı Atikası

Cemal Paşa, 1916'da Suriye'ye gelen Berlin Eski eserler Müzesi Müdürü Profesör Wiegand'a "*Alte Denkmälar Aus Syrien, Palästina Und Westarabien-Suriye ve Filistin ve Garbi Arabistan Âbidât-ı Atikası*" (Suriye ve Filistin ve Batı Arabistan Eski Eserleri) isimli bir kitap hazırlatmıştır. Söz konusu kitap, 1918 yılında Berlin'de basılmıştır. Kitabın kapağında, IV. Ordu-yı Osmanî Kumandanı ve Bahriye Nazırı Ahmed Cemal Paşanın emriyle, Verlag Von Georg Reimer tarafından neşredildiği yazılmaktadır²⁴². Kırmızı renkli bir ciltle kaplanmış olan kitap, 34x24 cm ebatında ve toplam 100 sayfadır. Giriş kısmında bir ifade-i meram ve içinde yer alan levhaların listesi bulunmaktadır. Diğer bölümlerde Suriye, Filistin ve Batı Arabistan'da bulunan 100 tarihi anıt hakkında, Türkçe ve Almanca olarak, resimleriyle birlikte bilgi verilmiştir. Kitabın sayfaları ikiye bölünmüş levhalarla ilgili üstte Türkçe, altta ise Almanca açıklamalar yer almıştır. Suriye ve Filistin ve Garbi Arabistan Abidât-ı Atikası, Cemal Paşanın tarihe ve arkeolojiye olan ilgisinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bölgenin tarihi ve kültürel zenginliğinin ortaya çıkarılması açısından çok büyük bir öneme sahiptir.

3- Hatıralar

Cemal Paşanın en önemli eseri hiç şüphesiz ki Hatıralar'dır. İttihat ve Terakî'nin en önemli simalarından olan Cemal Paşanın hatıraları, yakın tarihimizin aydınlatılması açısından çok büyük öneme sahiptir. Cemal Paşa, hatıralarını 1918'de yurdu terkettikten sonra yerleştiği İsviçre'nin Klosters kasabasında kiraladığı küçük bir evde yazmıştır²⁴³. Hatıralar, Paşanın yaveri İsmet Bey tarafından Fransızca'ya

²⁴² Cemal Paşa Hatıralar'ında bu eserin hazırlanması ve basımıyla ilgili şunları söylemiştir: "...Profesör Wiegand, IV. Ordu Eski Eserler Müşaviri namıyla maiyetime geldi. Bu zat Suriye ve Filistin'in eski eserleri hakkında birçok tetkiklerde bulundu. Bu tetkikler neticesinde bir eski eserler albümü vücuda getirdi ki, bilahare ordudan verdiğim para ile bu albüm Almanya'da basıldı. Bundan birkaç ay evvel neşredilen albüm, Avrupa irfan aleminde pek ziyade rağbete mahzar oldu. Birçok gazeteler, albüm hakkında takdirkar makaleler yazdılar." Cemal Paşa, *Hatıralar* (Yayına Haz. Behçet Cemal) İstanbul 1959, s. 330-331.

²⁴³ Cemal Paşanın Yaveri İsmet Beyden nakleden Feridun Kandemir, "Cemal Paşanın Son Günleri", *Yedigün*, c. III, Sa. 74, 8 Ağustos 1934, s. 14; c. IV, Sa. 80, 19 Eylül 1934, s. 7; c. III, Sa. 77, 19 Ağustos 1934, s. 16. İsmet Bey, Kandemir'e verdiği söyleşinin bazı bölümlerinde ise, Paşanın Hatıralar'ını Klosters'teki Büyük Otel'in balkonunda yazdığını, ancak henüz tamamlayamadığını ve asıl kısımları şartlar düzeldikten sonra yazacağını ifade etmiştir. İsmet Bey, Paşanın Hatıralar'ını Talat Paşa ve Dr. Bahattin Şakir'in bulunduğu ortamda okuduğunu da söylemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Feridun kandemir, *a.g.m.*, c. IV,

çevrilmiştir²⁴⁴. Paşanın bizzat kendi eliyle yazdığı hatıratı, daha sonra Heidelberg Üniversitesi Profesörlerinden Dr. Arthur Salz tarafından Almanca'ya tercüme edilmiştir. Hatıralar, Cemal Paşanın ölümünden hemen sonra İstanbul'da Türkçe olarak basılmıştır²⁴⁵. Kanaatimizce bu baskı, Hatıralar'ın ilk baskısı olmuştur. Zira kapağın üzerinde yer alan “*Eserin kâffe-i hakkı merhumun ailesine aittir. Türkçe'den tercüme hakkı Münih'te Drei Masken Verlag müessesesine terk olunmuştur*” şeklindeki ifadeler, Türkçe baskının Almanca baskısından daha önce yapıldığını kanıtlar mahiyettedir²⁴⁶.

Hatıraların Almanca baskısı da, 1922 yılında “*Erinnerungen eines türkischen staatmannes von Ahmed Djemal Pascha*” (*Früherem Kaiserlich Ottomanischen Marineminister und Kommendanten der IV. Armee*) başlığıyla, Drei Masken Verlag tarafından Münih'te yayınlanmıştır²⁴⁷. Hatıralar'ın İsmet Bey tarafından yapılan Fransızca tercümesi ise, yayınlanamamıştır²⁴⁸.

Hatıralar, “*Memoires of A Turkish Statesman (1913-1919): By Djemal Pasha, (Formerly Governor of Constantinople, Imperial Otoman Naval Minister And*

Sa. 85, 24 Ekim 1934, s. 7; c. IV, Sa. 80, 19 Eylül 1934, s. 7. Klosters, İsviçre'nin doğusunda yer almakta ve Davos'a 40-50 km mesafede bulunmaktadır.

²⁴⁴ Cemal Paşanın Yaveri İsmet Beyden nakleden Feridun Kandemir, “Cemal Paşanın Son Günleri”, *Yedigün*, c. III, Sa. 74, 8 Ağustos 1934, s. 14; c. IV, Sa. 80, 19 Eylül 1934, s. 7 ve c. III, Sa. 77, 19 Ağustos 1934, s. 16. Hatıraların Fransızca çevirisi, Fransa'da Vaucluse bölgesinde, Robert Laurent Viber adlı bir sanayici tarafından koruma altına alınmış olan, Lour Marin Şatosu Arşivi'ndeki 77 nolu dosyada bulunmaktadır. Söz konusu dosyadaki bilgilere göre Hatıralar, 15 Ocak 1922'de Fransızcaya çevrilmiştir. Cemal Paşa Paris ziyareti öncesi Hatıralar'ını Fransızca olarak bastırmak arzusundaydı. Nitekim 27 Mart 1922'de yaveri İsmet Beyle Lyon'a geldiğinde bu arzusunu Robert Laurent Vibert'le paylaşmıştır. Bkz. Jean-Louis Bacque-Grammont, “Une Correspondence Inédite Concernant Cemal Paşa”, *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi* (23-28 Eylül 1985), İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1986, s. 101-102

²⁴⁵ *Bahriye Nazırı ve IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa Hatıralar*, (Yayına Haz. Behçet Cemal), Selek Yayınları, İstanbul 1959, Selek Yayınevinin önsözünden, s. 7-8.

²⁴⁶ *Cemal Paşa Hatıralar (1913-1922)*, Dersaadet 1922. Eserin bu ilk Türkçe baskısında, Ali Kemal'in 3 mektubu dışında belgeler eklenmemiş olup, toplam 282 sayfadır. İlk baskı, 1500 adet civarında basılmıştır.

²⁴⁷ Hatıralar'ın Almanca baskısı toplam 389 sayfadır. Belgeler ve bir de Suriye-Filistin bölgesi haritası ekler bölümünde sunulmuştur.

²⁴⁸ *Bahriye Nazırı ve IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa Hatıralar* (Yayına Haz. Behçet Cemal), Selek Yayınları, İstanbul 1959, Selek Yayınevinin önsözü, s. 8.

Commander of The Fourth Army In Sinai Palestine and Syria) adıyla Londra’da The Field Pres Ltd. tarafından İngilizce olarak yayınlamıştır²⁴⁹.

Hatıralar’ın Latin harfleriyle Türkçe ilk baskısı, 1933 yılında Vakit gazetesi tarafından forma halinde “*Hatıralar ve Vesikalar. Cemal Paşanın Hatıratı Üzerine Tetkikler*” adıyla yayınlanmıştır. Vakit Gazetesi, Hatıralar’ın belirli bölümlerinde kendi görüşlerini ayrıca belirtmiştir.

Hatıraların ikinci Türkçe baskısı, 1959 yılında Cemal Paşanın oğlu Behçet Cemal tarafından düzenlenerek “*Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa Hatıralar*” adıyla yayınlanmıştır. Behçet Cemal, eserin hazırlanmasında Hatıralar’ın Almanca baskısından, el yazısıyla yazılmış müsveddelerinden ve izahat adlı kitaptan yararlanarak, 1922 basımına konulmayan belgeleri ilgili yerlere eklemiş, ayrıca babasının yazdığı halde o gün için yayınlanmasında sakınca görerek üstünü çizdiği kimi parçaları dipnotlarla belirtmiştir. Bunların yanı sıra, kimi paragrafların yerini değiştirerek, başlık ve ara başlıklar ekleyerek kitabın rahat okunmasını sağlamak istemiştir. Behçet Cemal, kitabın dilini de sadeleştirmeye çalışmış²⁵⁰, bunlara ilave olarak bizzat kendisinin kaleme aldığı “*Rahmetli Babam*”, “*Başlarken*” ve “*Bitirirken*” isimli makalelerini de kitaba eklemiştir. Behçet Cemal, Hatıralar’ın 1977 yılında Çağdaş yayınları arasında çıkan basımını da düzenlemiştir.

Hatıralar, 1996 yılında Metin Martı tarafından “*Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa Hatırat*” adıyla basılmıştır²⁵¹. Hatıralar’ın en son baskısı ise, 2001 yılında Alpay Kabacalı tarafından yapılmış ve “*Hatıralar Cemal Paşa (Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı)*” adıyla Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları arasında çıkmıştır. Alpay Kabacalı, bu son basımda 1922 baskısı ile Behçet Cemal tarafından düzenlenen, 1959 ve 1977 baskılarını dikkate almıştır. Bu basımda, Hatıralar’ın dili

²⁴⁹ Hatıralar’ın İngilizce baskısı toplam 302 sayfa olup, basım tarihi belli değildir. Muhtemelen, Almanca baskıdan sonra yayınlanmıştır.

²⁵⁰ Alpay Kabacalı, “Anılar Üzerine”, *Hatıralar*, s. 18. Hatıralar’ın 1959 baskısı, Behçet Cemal’in on beş sayfalık makaleleriyle birlikte, toplam 383 sayfadır.

²⁵¹ Bu basım toplam 394 sayfadır.

daha da sadeleştirilmiş, 1933, 1959 ve 1977 basımlarındaki dizgi hataları düzeltilmiştir²⁵².

Cemal Paşa Hatıralar'ını elindeki birkaç belgeye ama çoğunlukla da hafızasına dayanarak yazmıştır. Hatıralar, 23 Ocak 1913'te meydana gelen meşhur “*Bâb-ı Âli Baskını*” ile başlamıştır. Cemal Paşa, buna gerekçe olarak da şunları söylemiştir: “*Memleketin umumi siyasetine doğrudan doğruya katılmam, 23 Ocak 1913 tarihli hükümet darbesiyle başlar*²⁵³.” Hatıralar'ın diğer kısımlarında ise şu olaylara değinilmiştir: Mahmut Şevket Paşa Olayı, Osmanlı-Bulgar ittifak görüşmeleri, Nafia Nazırlığı, Bahriye Nazırlığı ve IV Ordu Kumandanlığı görevleri sırasındaki önemli olaylar, Birinci ve İkinci Kanal Seferi, Gazze savunmaları, Filistin Cephesi'nin akıbeti, Arab ihtilali, Suriye'de iâşe işleri, Ermeni sorunu ve gelecek hakkında düşünceler. Ayrıca, Adana valiliği ve Adana Ermeni olayları hakkında ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir. Hatıralar, 1917 yılı olaylarıyla son bulmuştur. Paşanın bütün hayatını yazmamış olmasının nedenleri hala merak edilen bir konudur. Paşa, büyük bir olasılıkla 1919'larda ülkenin durumunu göz önünde bulundurarak böyle bir tutum sergilemiş olmalıdır. Zira, o yıllarda Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Milli Mücadele dönemi başlamış ve pek çok eski İttihatçı arkadaşı da bu hareketin içinde yer almışlardı. Dolayısıyla Cemal Paşa, hem bu eski arkadaşlarının incinmemesi hem de Milli Mücadele'nin zarar görmemesi açısından hatıralarında böyle bir kesintiye gitmiş olmalıdır²⁵⁴. Ayrıca Paşa, Hatıralar'ında Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau²⁵⁵ ile Rusya'nın İstanbul Maslahatgüzarı

²⁵² Bkz. Alpay Kabacalı, *a.g.m.*, s. 18-19. Ayrıca, Alpay Kabacalı yirmi sayfalık bir giriş yazısıyla Cemal Paşa ve ailesine ait yirmi iki adet fotoğrafı da kitaba dahil etmiştir. Söz konusu kitap toplam 408 sayfadır.

²⁵³ *Hatıralar Cemal Paşa (Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı)* (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001, s. 21.

²⁵⁴ *Cemal Paşa, Hatıralar*, (Yayına Haz. Behçet Cemal), Selek yayınları, İstanbul 1959, Selek Yayınevinin Önsözü, s. 7.

²⁵⁵ Amerikan Büyükelçisi Morgenthau'nun kitabı, 1918'de New York'da basılmıştır. Heat Lowry “*The Story Behind Ambassador Morgenthau's Story*” isimli eserinde Morgenthau'nun iddialarının asılsız olduğunu ispat etmeye çalışmıştır. Eserin Türkçe çevirisi için bkz. Heat W. Lowry, *Büyük Elçi Morgenthau'nun Öyküsünün Perde Arkası* (Çev. Belkis Torfilli), İsis Yayıncılık, İstanbul 1991.

Andre Mandelstam'ın²⁵⁶ İttihat ve Terakki yönetiminin icraatlarını eleştiren iddialarının asılsız olduğunu ispatlamaya çalışmıştır.

G. Cemal Paşanın Vekillik Görevleri

Cemal Paşa, Birinci Dünya Savaşı sırasında IV. Ordu Kumandanı olarak Suriye'de bulunduğu için, İstanbul'a çok sık gelememiştir. Bu nedenle Bahriye Nezareti'ne Harbiye Nazırı Enver Paşa vekâlet etmiştir²⁵⁷. Ancak Enver Paşanın yokluğunda bazen Dahiliye Nazırı Talat Bey²⁵⁸, bazen de Maliye Nazırı Cavid Bey Bahriye Nezareti'ne vekalet etmişlerdir²⁵⁹.

Cemal Paşa, Suriye'deki görevinin sona ermesiyle birlikte İstanbul'a dönmüş ve Bahriye Nezareti'ndeki görevinin başına geçmiştir. Bu arada ise toplam üç defa (Eylül 1917, Nisan/Haziran 1918) Harbiye Nazırı Enver Paşanın yerine Harbiye Nezareti'ne²⁶⁰, üç defa da Sadrazam ve Dâhiliye Nazırı Talat Paşanın yerine (Ocak, Mart ve Eylül 1918) Dâhiliye Nezareti'ne vekâlet etmiştir²⁶¹.

²⁵⁶ Andre Mandelstam'ın söz konusu eseri için bkz. *Le Sort De l'Empire Ottoman*, Paris 1917.

²⁵⁷ Bkz. BOA, *MV*, 235/137, 7 Şaban 1332 (1 Temmuz 1914); BOA, *DUİT*, 4/14-19, 6 Muharrem 1333/12 Teşrin-i sâni 133 (25 Kasım 1914); BOA, *DUİT*, 4/15-3, 14 Rebiülâhir 1335/25 Kanun-ı sâni 1332 (7 Şubat 1917); BOA, *MV*, 246/95, 13 Rebiülâhir 1335/24 Kanun-ı sâni 1332 (6 Şubat 1917); BOA, *DUİT*, 4/15-25, lef. 2, 19 Receb 1336/1 Mayıs 1334 (1 Mayıs 1918).

²⁵⁸ Talat Bey, ayrıca Enver Paşanın yokluğunda Harbiye Nezareti'ne de vekâlet etmiştir. Bkz. BOA, *DUİT*, 4/14-20, 18 Muharrem 1333/24 Teşrin-i sâni 1330 (7 Aralık 1914); BOA, *DUİT*, 4/14-24, 10 Rebiülâhir 1334/1 Şubat 1331 (14 Şubat 1916); BOA, *DUİT*, 4/15-15, lef. 1, 8 Muharrem 1336/25 Teşrin-i evvel 1333 (25 Ekim 1917).

²⁵⁹ Enver Paşa, Cemal Paşanın Fransa seyahati esnasında Bahriye Nezareti Vekâleti'ne atanmış ancak kendisi yurt dışında bulunduğu için yerine geçici bir süre Maliye Nazırı Cavid Bey bakmak zorunda kalmıştır. Bkz. BOA, *DUİT*, 4/14-15, 6 Şaban 1332/17 Haziran 1330 (30 Haziran 1914).

²⁶⁰ Cemal Paşa, 24 Eylül 1917, 15 Nisan 1918 ve 6 Haziran 1918 tarihlerinde, Harbiye Nazırı Enver Paşa yurt dışında bulunduğu için Harbiye Nezareti'ne vekâleten atanmıştır. Bkz. BOA, *DUİT*, 4/15-13, 6 Zilhicce 1335/23 Eylül 1333 (24 Eylül 1917); BOA, *MV*, 2568/29, 6 Zilhicce 1335/23 Eylül 1333 (24 Eylül 1917); BOA, *DUİT*, 4/15-24, 3 Receb 1336/15 Nisan 1334 (15 Nisan 1918); BOA, *DUİT*, 4/15-26, 26 Şaban 1336/6 Haziran 1334 (6 Haziran 1918).

²⁶¹ Sadrazam ve Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, 1918 Şubat ve Mart aylarında gerçekleşen Brest-Litovsk müzakerelerinde bulunduğu için Sadarete Harbiye Nazırı Enver Paşa, Dâhiliye Nezareti'ne de Bahriye Nazırı Cemal Paşa vekâleten atanmıştır. Bahriye Nazırı Cemal Paşanın Dâhiliye Nezareti'ne vekâlet ettiği tarihler; 2-5 Ocak/5 14 Mart 1918, 23/24 Mart 1918 ve 1 Eylül 1918'dir. Bkz. BOA, *DUİT*, 4/15-21, 18 Cemaziyelevvel 1336/2 Kanun-ı sâni 1334 (2 Ocak 1918); BOA, *DUİT*, 4/15-23, 21 Cemaziyelevvel 1336/5 Mart 1334 (5 Ocak/5 Mart 1918); BOA, *DH.KMS*, 46-1/25, 47/6, 47/17, (14, 23, 24 Mart/1 Eylül 1918);

H. Cemal Paşanın Aldığı Nişan ve Madalyalar

- 1)-İkinci Rütbeden Mecidi Nişanı²⁶².
- 2)- Altın Donanma Madalyası²⁶³.
- 3)- Altın Muharebe Liyakat²⁶⁴.
- 4)- Almanya tarafından, Bahriye Nazırı ve IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşaya İkinci Rütbeden Kuruvvay-ı Döfir Nişanı²⁶⁵.
- 5)- Hilâl-i Ahmer Madalyası²⁶⁶.
- 6)- Murassa Osmâni Nişanı²⁶⁷.

MAZC, Devre:3, İçtima: 4, İnikâd: 37, 5/31 Mart 1334 (5/31 Mart 1918), TBMM Basım Evi, Ankara 1991, s. 108-113.

²⁶²Cemal Paşa, bu nişanı İstanbul Muhafızı olduğu dönemde Bulgarlarla yapılan sulh müzakerelerinde göstermiş olduğu başarılar nedeniyle almıştır. Söz konusu nişan, Paşanın almış olduğu ilk nişandır. Bkz. BOA, *İ.TAL*, 6 Zilhicce 1331/24 Teşrin-i evvel 1329 (6 Kasım 1913); *Bahriye Salnâmesi*, 1330, 1331, 1334 (1914, 1915, 1918).

²⁶³ Donanmanın gelişmesine yaptığı büyük katkılardan dolayı verilmiştir. Bkz. BOA, *İ.TAL*, 27 Şaban 1332/8 Temmuz 1330 (21 Temmuz 1914); BOA, *MV*, 235/171, 29 Şaban 1332/9 Temmuz 1330 (23 Temmuz 1914); BOA, *DH.KMS*, 25/28, 8 Temmuz 1330 (21 Temmuz 1914); *Bahriye Salnâmesi*, 1334 (1918), s. 7.

²⁶⁴ Birinci Kanal Seferi'nde göstermiş olduğu başarılarından dolayı, IV. Ordu Kumandanı olduğu sırada verilmiştir. Bkz. BOA, *İ.TAL*, 11 Rebiülâhir 1333/13 Şubat 1330 (26 Şubat 1915); *Bahriye Salnâmesi*, 1334 (1918) (26 Şubat 1915); *Bahriye Salnâmesi*, 1334 (1918), s. 7. Cemal Paşa, almış olduğu bu madalyanın gazetelerde yanlış olarak birinci rütbeden Osmâni Nişanı şeklinde yazılması üzerine, derhal Talat Bey'e başvurmuş ve yanlışlığın düzeltilmesini istemiştir. Talat Bey de kendisine verdiği cevapta; yanlışlığı kabul etmiş ve almış olduğu nişanın *Murassa Osmâni Nişanı* değil, *Altın Muharebe Liyakat Madalyası* olduğunu söylemiştir. Bkz. BOA, *DH.KMS*, 31/42, lef. 2, 28 Cemaziyevvel 1333/31 Mart 1331 (13 Nisan 1915).

²⁶⁵ Almanya Hükümeti, Birinci Kanal Seferi'nde göstermiş olduğu üstün başarılarından dolayı Cemal Paşayı bu madalya ile ödüllendirmiştir. Bkz. BOA, *İ.TAL*, 29 Cemaziyevvel 1333/1 Nisan 1331 (14 Nisan 1915); *Bahriye Salnâmesi*, 1334 (1918), s. 7.

²⁶⁶ Bu madalya Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından, yapmış olduğu hizmetlerden dolayı bir şükran ifadesi olarak verilmiştir. Söz konusu madalya aynı zamanda Said Halim Paşa, Enver Paşa ve Talat Bey'e de verilmiştir. Bkz. BOA, *İ.TAL*, 11 Safer 1334/6 Kanun-ı evvel 1331 (19 Aralık 1915). Ayrıca Cemal Paşanın eşi Seniha ve ablası Şadiye Hanımlara da hastanelere yaptıkları hizmetlerden dolayı *Hilâl-i Ahmer Madalyası* verilmiştir. Bkz. BOA, *İ.TAL*, 12 Safer 1334/ 7 Kanun-ı evvel 1334 (20 Aralık 1915); BOA, *MV*, 241/221, 10 Safer 1334/5 Kanun-ı evvel 1331 (18 Aralık 1915).

²⁶⁷ Gazze Muharebesinde göstermiş olduğu büyük hizmetlerden dolayı verilmiştir. Bkz. BOA, *MV*, 257/88, 26 Şevval 1335/16 Haziran 1333 (16 Haziran 1917). Bu madalya Cemal Paşanın aldığı beşinci *Murassa Osmâni Nişanı* olmuştur. Paşa, 1914'te Bahriye Nazırı olduğunda yalnızca dört adet Osmâni Nişanı'na sahipti. Bkz. *Bahriye Salnâmesi*, 1330, 1331, 1334 (1914, 1915, 1918), s. 6-7. Cemal Paşa Suriye'den İstanbul'a döndükten sonra, Dâhiliye Nazırı Vekilliği sırasında *Dördüncü Rütbeden Osmâni Nişanı* ile taltif edilmiştir.

7)- Almanya Hükümeti tarafından Cemal Paşaya verilen Pour Le Merite Nişanı.

8)- Almanya Hükümeti tarafından Cemal Paşaya verilen Birinci Kılıçlı Leopold Nişanı.

9)- Almanya Hükümeti tarafından Cemal Paşaya verilen Birinci Demir-i Salib Nişanı.

10)- Almanya Hükümeti tarafından Cemal Paşaya verilen Birinci Rütbeden Kartal Nişanı²⁶⁸.

11)- Avusturya Hükümeti tarafından Cemal Paşaya verilen Birinci Kurun-ı Döfir Nişanı ile Birinci Rütbeden Merit-i Sivil Nişanı²⁶⁹.

12)- Avusturya Hükümeti tarafından Cemal Paşaya verilen Salib-i Ahmer Necm Liyakat.

13)- Avusturya Hükümeti tarafından Cemal Paşaya verilen Birinci Kılıçlı Liyakat-ı Askeriye, Bavyera, Sarbon Dönur ve Graz Fordavin Madalyaları.

14)- Fransa tarafından verilen Birinci Kılıçlı Dövir Temiriğ (iki defa), Saksonya ve Alparahot Madalyaları.

15)- Bulgaristan tarafından verilen Aleksandır Madalyası.

16)- Hamburg Senatosu tarafından verilen Hanzeaten Kuruvah Nişanı.

17)- Nikel Hicaz Demiryolu Madalyası.

18)- İki adet İmtiyaz-ı Harb Madalyası.

19)- İki adet Liyakat-ı Harb Madalyası²⁷⁰.

Böylece, Osmani Nişanı sayısı altıya çıkmıştır. Bkz. *DH.KMS*, 47/6, lef. 4/1, 14 Mart 1334 (14 Mart 1918).

²⁶⁸ *Bahriye Salnâmesi*, 1331 (1915), s. 7.

²⁶⁹ *Bahriye Salnâmesi*, 1334 (1918), s. 7; BOA, *DUIË*, 4/1-2, lef. 25, 29 Haziran 1334 (29 Haziran 1918).

²⁷⁰ *Bahriye Salnâmesi*, 1334 (1918), s. 7. Bahriye Salnâmelerini incelediğimizde, Cemal Paşanın 1914 yılında Bahriye Nazırı olduğu sırada dördü Murassa Osmâni ve biri de Mecidi olmak üzere toplam beş madalyası bulunmaktaydı. Ancak, Birinci Dünya Savaşı sırasında madalya ve nişanlarda, özellikle yabancı devletler tarafından verilen, artış olduğunu görmekteyiz. Bkz. *Bahriye Salnâmesi*, 1330 ve 1334 (1914 ve 1918), s. 6-7.

II. BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA KADAR CEMAL PAŞA

A- 31 Mart Olayı ve Cemal Bey

1- Kaymakam Cemal Beyin Anadolu'ya Gönderilecek Islah Heyeti Üyeliğine Seçilmesi

Cemal Bey, II. Meşrutiyet'in ilanının ardından henüz binbaşı rütbesindeyken 1908 Ağustos başlarında İstanbul'a gönderilen İttihat ve Terakki heyeti içerisinde yer almış ve Sadrazam Sait Paşayla yapılan görüşmelerde bulunmuştu²⁷¹. Bu görüşmelerden yaklaşık bir hafta sonra, 10 Ağustos 1908'de kaymakamlığa terfi eden Cemal Bey²⁷², bir müddet daha İstanbul'da kaldıktan sonra yeniden Selanik'e dönmüştü.

Bu tarihlerde Doğu Anadolu'da Türkler, Ermeniler ve Kürtler arasında arazi meseleleri yüzünden bir takım anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştı. Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti, İttihat ve Terakki'nin ısrarları sonucu, 1909 Ocak başlarında Doğu Anadolu'ya bir teftiş heyeti göndermeğe razı olmuştur. İki Türk ve iki Ermeni olmak üzere toplam dört kişiden oluşan söz konusu teftiş heyetinin başkanlığına Meclis-i Ayan üyelerinden Adliye Müfettişi Galip Bey tayin edilmiştir. Türk üyelerden birincisi, Avrupa'da bulunduğu sırada Ermeni Taşnaksutyun Cemiyeti liderleriyle iyi ilişkiler kurmuş olan Kurmay Binbaşı Zeki Bey, ikincisi ise Kaymakam Cemal Beydi. Cemal Beyin üye olması için en büyük istek Taşnaksutyun üyelerinden gelmiştir. Ermeni üyeler, 1908 Ağustos'unda İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimleriyle yapmış oldukları görüşmelerden²⁷³ tanıdıkları Cemal Beyi, adil ve

²⁷¹ 4 Ağustos'da yapılan ikinci görüşmeden sonra Sait Paşa hükümetten çekilmek zorunda kalmıştı. Ali Cevat Bey, *İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi* (Yayına Haz. Faik Reşit Unat), Ankara 1991, s. 163-164.

²⁷² Dz.K.K., Deniz Arşivi, *Künye Defteri*, Defter No: 1, Sayfa No: 4/1-1. Behçet Cemal babasının 28 Temmuz 1908'de kaymakamlığa terfi ettiğini iddia etmiştir. Bkz. Behçet Cemal, "*Başlarken*", s. 13.

²⁷³ Bu görüşmelere İttihat ve Terakki adına Cemal Bey, Talat Bey, Dr. Bahattin Şakir, Prens Sabahattin Bey Grubu adına, Dr. Nihat Reşad Bey ve Ermeniler adına da Malumyan ve Şahrikyan Efendiler katılmışlardır. Dr. Nihat Reşad Bey, adem-i merkeziyet fikri çerçevesinde Ermeni tarafıyla tam bir uyum içerisindeyken, İttihat ve Terakki grubu bu fikrin sakıncalı taraflarının ortadan kaldırılmasını istemiştir. Sonuçta, meşrutiyet idaresinin herhangi bir tehlikeye karşı korunması hususunda ortak bir karara varılmış, buna karşılık, Taşnaksutyun Cemiyeti'nin faaliyetlerini serbest olarak sürdürebilmesine müsaade

tarafsız olması ve İttihat ve Terakki'nin genel merkez üyesi bulunmasından dolayı tercih etmişlerdi. Cemal Bey, yapılan teklifleri memnuniyetle karşılayarak Selanik'ten İstanbul'a gelmişti. Bu sırada hükümetin söz konusu girişimi nedeniyle Meclis'te yoğun tartışmalar yaşanmaktaydı. Doğu Anadolu milletvekilleri böyle bir teftiş heyetinin gönderilmesine itiraz etmişler, gerekçe olarak da valilerin Kânun-i Esâsi'de belirtilen hak ve yetkilerinin çiğnenmesini göstermişlerdir. Dönemin Dâhiliye Nazırı Ferit Paşa, Meclis'teki görüşmelerde hükümetin amaçlarını tam olarak anlatamayınca, heyet gönderme işi üç ay sürüncemede kalmıştır. Cemal Bey bu süre zarfında hiçbir şey yapmadan İstanbul'da beklemek zorunda kalmıştır. Yaşanan bu olumsuzluklara ek olarak, 13 Nisan 1909'da patlak veren 31 Mart Olayı nedeniyle Anadolu'ya teftiş heyeti gönderme işi tamamen rafa kaldırılmıştır²⁷⁴.

2- 31 Mart Olayı

31 Mart Olayı bugün bile hala tartışılan bir konudur. Bunun başlıca nedeni, söz konusu olayın bazı kesimler tarafından irtica kavramıyla eş tutulmuş olmasıdır. Olayın sebeplerini şöyle sıralayabiliriz:

1)- 14 Eylül 1908'de Osmanlı Ahrar Fırkası'nın kurulması siyasal ortamın gerginleşmesine neden olmuştur. Zira Prens Sabahattin Bey taraftarı olan Ahrar Fırkası, İttihat ve Terakki'ye karşı amansız bir muhalefete başlamıştır. İkdam, Sabah, Yeni Gazete, Sada-yı Millet, Mizan gibi İttihatçılara karşı olan bütün muhalefet basını da Ahrarcıların yanında yer almıştır²⁷⁵.

edilmiştir. Cemal Bey, bu fikri kabul etmekten başka çareleri olmadığını, rejimi korumak için bütün cemiyetlerle işbirliği yapmak istediklerini, ancak Taşnaksutyun dışında hiçbirinin buna yanaşmadığını söyleyerek söz konusu anlaşmayı savunmuştur. Bkz. Cemal Paşa, *Hatıralar* (Yayına Haz. Behçet Cemal) İstanbul 1959, s. 345-347. İ. Hami Danişment ise, bu anlaşmayı İttihat ve Terakki'nin kendi çıkarlarını devam ettirmek için memleket aleyhindeki bütün zararlı cemiyetlerle işbirliği yapması olarak değerlendirmiş ve İttihatçıları ağır bir şekilde eleştirmiştir. Bkz. İ. Hami Danişment, *Sadrızam Tevfik Paşanın Dosyasındaki Resmî ve Hususî Vesikalara Göre 31 Mart Vakası*, İstanbul 1961, s. 121-122. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Selahi R. Sonyel, *Minorities And The Destruction of The Ottoman Empire*, Ankara 1993, s. 295-297.

²⁷⁴ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 347-348; *Nevsâl-i Osmâni*, İstanbul 1330 (1914), s. 288. Bazı kaynaklarda Cemal Beyin teftiş heyetiyle birlikte Anadolu'ya gittiğinden bahsedilmektedir. Bkz. M. Şükrü Hanioğlu, *a.g.m.*, s. 305; "Cemal Paşa" mad., *T.A.*, s. 141. Ancak, Cemal Bey, *Hatıralar*'ında böyle bir seyahate çıkmadığını söylemiştir. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 348.

²⁷⁵ T. Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. I, s. 175-187; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 182; Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, Ankara 1970, s. 62.

2)- 31 Mart Olayı'ndan yaklaşık bir hafta kadar önce kurulan İttihat-ı Muhammedi Fırkası'nın Volkan gazetesi aracılığıyla İttihat ve Terakki aleyhinde faaliyetlerde bulunması muhalefeti daha da güçlendirmiştir²⁷⁶.

3)- İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Kamil Paşa arasındaki nüfuz mücadelesi de siyasi ortamın gerginleşmesine neden olmuştur²⁷⁷.

4)- Alaylı-Mektebli çatışması nedeniyle harbiyeli subayların alaylı denilen subayları aşağılamaları orduda bir takım huzursuzluklara neden olmuştur²⁷⁸.

5)- II. Meşrutiyet'in ilanı ile amaçlarına ulaşamayan bir gayr-i memnunlar sınıfının ortaya çıkması ve bunların özellikle İttihat ve Terakki'ye cephe alması, siyasi ortamın daha da gerilmesine neden olmuştur²⁷⁹.

6)- İttihat ve Terakki karşıtı olarak bilinen Serbesti Gazetesi yazarı Hasan Fehmi'nin öldürülmesi olayı ülkede İttihat ve Terakki'ye olan düşmanlığın artmasına neden olmuştur²⁸⁰.

7)- Bunlara ek olarak Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'nin gerekli dirayetten yoksun olması, 31 Mart Olayı için elverişli bir ortam sağlamıştır²⁸¹.

Meşrutiyeti korumak amacıyla Selanik'ten getirilmiş olan Avcı Taburları, 13 Nisan 1909 Salı günü isyan etmişlerdir. Gece yarısı başlayan isyanda asiler, kendi subaylarını tutukladıktan sonra sabaha karşı Ayasofya'daki Mebusan Meclisi'nin önünde toplanmışlardır. Hükümet ayaklanmayı bastıracağı yerde nasihat etmekle

²⁷⁶ T.Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. I, s. 217-231; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 163-164; Bayram Kodaman-M.Ali Ünal, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, Ankara 1996, s. 18. Volkan gazetesi ve Derviş Vahdeti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, c. I, Sabah Yayınları, İstanbul 1997, s. 124-125; Ecvet Güresin, *31 Mart İsyanı*, İstanbul 1998, s. 93.

²⁷⁷ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 154-156; Ali Nejat Ölçen, *Osmanlı Meclis-i Mebusanında İttihat ve Terakki Zorbalığı*, Ankara 2000, s. 141-142; Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 50-57.

²⁷⁸ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 169-170; Ali Cevat Bey, *a.g.e.*, s. 52-53. Celal Bayar'a göre ordudaki alaylı subayların yüzde seksenbeşi tasfiye edilmişti. Bkz. Celal Bayar, *a.g.e.*, c. I, s. 114.

²⁷⁹ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 176-177; Bayram Kodaman, "31 Mart Hadisesi", *XI Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1994, s. 1333; Ali Cevat Bey, *a.g.e.*, s. 47-47; Bayram Kodaman-M.Ali Ünal, *a.g.e.*, s. 18.

²⁸⁰ Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 39-41.

yetinmiştir. Bu durum ayaklanmanın giderek büyümesine neden olmuştur. Asiler şeriatın uygulanması, ayaklanmadan dolayı sorumlu tutulmamaları, hükümetin istifası ve başta Ahmed Rıza Bey olmak üzere pek çok İttihatçının görevlerinden uzaklaştırılması gibi taleplerde bulunmuşlardır. Bununla yetinmeyen asiler, iki gün içinde yirmiye yakın mektepli subayı öldürmüşler, Lazkiye Mebusu Emir Aslan Bey ile Adliye Nazırı Nazım Paşayı linç etmişlerdir. Olayların büyümesi üzerine Selanik'teki III. Ordu Komutanı Mahmut Şevket Paşa, 21 Nisan'da yola çıkmış ve ertesi gün de Hareket Ordusu karargâhına vararak komutayı ele almıştır²⁸². Mahmut Şevket Paşa 22 Nisan'da Ayestefanos (Yeşilköy)'e gelmiş²⁸³, aynı gün Âyân ve Mebusan Meclisi üyeleri de Ayestefanos'a gelerek "*Meclis-i Milli*" şeklinde ve tek meclis olarak Sait Paşa başkanlığında toplantılar yapmışlardır. İki gün sonra Harbiye Nezareti ile İstanbul içindeki kışlalar Hareket Ordusu'nun eline geçmiş, Taksim ve Taşkışla'daki asiler de kısa süreli çatışmaların ardından ele geçirilmiştir. Bu arada Ayastefanos'daki Meclis-i Milli, 27 Nisan'da yapmış olduğu gizli oturumda II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesine ve yerine kardeşi Reşad'ın V. Mehmed adıyla tahta çıkarılmasına karar vermiştir²⁸⁴.

31 Mart'ın tertipçileri hakkında üç değişik görüş ortaya atılmıştır. Birinci görüşe göre, İttihat ve Terakki diktatörlük kurabilmek amacıyla bu olayı hazırlamış fakat sonradan ipin ucunu kaçırmıştır. Ancak bu görüşün tutarlı olduğunu söylemek

²⁸¹ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 176-179; Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 31-50; Bayram Kodaman-M.Ali Ünal, *a.g.e.*, s. 166-167. Celal Bayar, 31 Mart Olayı'nı eski yenileri isyanlarına benzetmiştir. Bkz. Celal Bayar, *a.g.e.*, c. I, s. 113.

²⁸² Bu arada Hareket ordusunun ilk komutanlarından olan Hüseyin Hüsnü Paşa ve Kurmay Başkanı Mustafa Kemal saf dışı edilmişlerdi. Bkz. Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 155-178; Y. Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, c. I/2, s. 204-205. Hareket Ordusu yirmi beş bini muvazzaf ve on beş bini gönüllü olmak üzere toplam kırk bin kişiydi. Bkz. Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 177. Hareket Ordusu ismini ilk defa bulan Mustafa Kemal Bey (Atatürk) olmuştur. Mustafa Kemal Atatürk, cumhuriyetin ilanından sonra Celal Bayar'la yapmış olduğu görüşmede bu gerçeği bizzat ifade etmiştir. Bkz. Celal Bayar, *a.g.e.*, c. I, s. 154. II Meşrutiyet'in ilanından sonra Avrupa'ya ataşemilter olarak gönderilen Enver, Fethi, Ali Fuat ve Hafız Hakkı Beyler olayı haber alır almaz derhal Selanik'e gelmişler ve kurulmakta olan Hareket Ordusu'na katılmışlardır. Bkz. Cemal Kutay, *31 Mart'ın 90. Yılında*, Aksoy Yay., İstanbul 1999, s. 283. Ziya Şakir'e göre, Hüseyin Hüsnü Paşanın Hareket Ordusu kumandanlığından alınması, onun maiyetinde bulunan Mustafa Kemal'i etkisiz bırakmak için İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi tarafından özellikle tertiplenmişti. Bkz. Ziya Şakir, *Mahmut Şevket Paşa*, İstanbul 1944, s. 48-49.

²⁸³ Mahmut Şevket Paşa, burada Hareket Ordusu'na karşı silahla mukabele edilmesini teklif eden I. Ordu Kumandanı Nazım Paşayı alıkoymuştur. Bkz. Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 152.

²⁸⁴ Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. I/2, s. 204-213; Ali Cevat Bey, *a.g.e.*, s. 63-73.

oldukça zordur²⁸⁵. İkinci görüşe göre, olayı sultan II. Abdülhamit düzenlemiştir. Bu görüşün de doğru olmadığı pek çok kaynak tarafından belirtilmiştir²⁸⁶. Üçüncü ve en güçlü görüşe göre ise, ayaklanma Prens Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası, Derviş Vahdeti ve İttihat-ı Muhammedi Cemiyeti, Kamil Paşa ve oğlu Sait Paşa, Mizancı Murat ve Mevlanzade Rıfat gibi İttihat ve Terakki'den memnun olmayan muhalefet tarafından tertiplenmiştir²⁸⁷. Nitekim Derviş Vahdeti'nin harp divanındaki şu sözleri de olayın irtica hareketi değil, siyasi bir çekişme sonucu ortaya çıktığını kanıtlamaktadır: “*Hadisenin bir irtica olduğunu bugünkü hal ispat ettiği için kabul ederim. Fakat, 31 Mart'taki karışıklığın irtica değil, bir fırka kavgasından ibaret olduğunu zannedirim*²⁸⁸.”

31 Mart Olayı'nın dış bağlantıları olup olmadığı konusu da tartışmalıdır. İsyan sırasında İngiliz basınının asileri destekleyen tutumu ve Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girişini engellemek isteyen İngiliz Konsolosu'nun Mahmut Şevket Paşayla iki kez görüşmesi İngiltere'nin bu olayla yakından ilgilendiğinin göstergesidir. Yine Kamil Paşa ve Prens Sabahattin Beyin İngilizci siyaset anlayışları ve İngiltere tarafından desteklenmeleri de bu olasılığı kuvvetlendirmektedir²⁸⁹. Öte yandan

²⁸⁵ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 223; Sina Akşin, *İttihat ve Terakki ve Jön Türkler*, s. 180-181.

²⁸⁶ Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 242-253; Sina Akşin, *İttihat ve Terakki ve Jön Türkler*, s. 181-184; Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, Ankara 1999, s. 113; A. Bedevi Kuran, *Harbiye Mektebi'nde Hürriyet Mücadelesi*, s. 154; Ecvet Güresin, *a.g.e.*, s. 95-103; Ali Cevat Bey, *a.g.e.*, s. 65-66; Bayram Kodaman-M.Ali Ünal, *a.g.e.*, s. 21. Feroz Ahmad da, II. Abdülhamit'in 31 Mart'la herhangi bir ilgisinin olmadığını ancak, olayları bastırmak için bir çaba sarf etmediğini söylemektedir. Bkz. Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme* (Çev. Fatmagül Bertay Baltalı), İstanbul 1996, s. 20.

²⁸⁷ Sina Akşin, *İttihat ve Terakki ve Jön Türkler*, s. 181-182. Ali Cevat Bey, *a.g.e.*, s. 66; Bayram Kodaman-M.Ali Ünal, *a.g.e.*, s. 15-15, 163; Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 64. H. Cahit Yalçın, 31 Mart'ı kimlerin hazırladığı konusunda net bir fikre sahip olmadığını ama basının bu olayda günah keçisi ilan edilmesinden dolayı üzülüğünü belirtmiştir. H. Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000, s. 170-171, 176-178. Celal Bayar ise, 31 Mart olayında Türk basınının sınıfta kaldığını belirtmiştir. Celal Bayar, *a.g.e.*, c. I, s. 136-137. Ecvet Güresin de olaylar sırasındaki tutumu nedeniyle Türk basını eleştirmiştir. Ecvet Güresin, *a.g.e.*, s. 92-93.

²⁸⁸ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 182. Mevlanzâde Rıfat'a göre 31 Mart'ın esas tertipçisi Prens Sabahattin'dir. Zira, Prens, böylece hem Padişah'tan hem de İttihat ve Terakki'den kurtulmuş olacaktı. Mevlanzâde Rıfat, *31 Mart Bir İhtilalin Hikayesi* (Sad. Berine Ülgenci), İstanbul 1996, s. 27-28. Ayrıca Prens Sabahattin, isyancılar arasında, onlara hitab ederken de görülmüştü. Bkz. Marcelle Tinayre, *Tinayre'nin Günlüğü Osmanlı İzlenimleri ve 31 Mart Olayı*, (Çev. Engin Sunar), İstanbul 1998, s. 14-15. Cemal Paşa da Prens'in 31 Mart'ın tertipçileri arasında olduğunu iddia etmiştir. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 38.

²⁸⁹ Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 255-266. Abdurrahman Şeref Efendi, 31 Mart'ın herhangi bir dış bağlantısının olmadığını görüşündedir. Bkz. Bayram Kodaman-M.Ali Ünal, *a.g.e.*, s.

Almanya'nın İttihat ve Terakki'den ve Hareket Ordusu'ndan yana tavır alması, Mahmut Şevket Paşa ve İttihat ve Terakki içindeki pek çok subayın Almanya ekolünden gelmesi ve Almanya'ya sempati duymuş olmaları, Almanların da olaya karışmış olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir²⁹⁰.

3- Hareket Ordusu'na Katılışı ve Divan-ı Harbi Örfi'de Görevlendirilmesi.

a- Hareket Ordusu'na Katılışı ve 31 Mart'la İlgili Raporları

31 Mart Olayı'nın patlak vermesi üzerine Selanik'teki III. Ordu tarafından rejimin korunması amacıyla Hareket Ordusu adıyla bilinen birlikler oluşturulmaya başlanmıştı²⁹¹. Hareket Ordusu öncü birlikleri, 15 Nisan 1909'da Selanik'ten hareket etmiş, iki gün sonra Ispartakule'ye ulaşmıştı²⁹². Ocak ayından beri Doğu Anadolu'ya gönderilmeyi bekleyen teftiş heyetiyle birlikte İstanbul'da bulunan Cemal Bey, olay sırasında Gebze'de bulunuyordu. Burada, kendisini tanıyan asiler tarafından linç edilme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı. Ancak, Cemal Bey kaçmayı başararak Ayastefanos'a gelmiş, buradan da Ispartakule'ye ulaşmıştır²⁹³. Daha sonra Hadımköy'e gelen Cemal Bey, çalışmalarına buradan başlamış, ilk iş olarak da Selanik'teki İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumisi'ne Hasan İzzet ve Selahattin Beyler ile birlikte, 18 Nisan 1909'da bir telgraf göndermiştir. Söz konusu telgrafta; 31 Mart Olayı nedeniyle Selanik'e kaçmış olan Hüseyin Cahit, Cavid, Rahmi ve Karasu ile birlikte diğer milletvekillerinin derhal Hadımköy'e gelmeleri

170. Ancak, Akşin'in yanı sıra Ahmad da İgiliz bağlantısının güçlü olduğu görüşündedir. Ahmad, İngilizlerin Kamil Paşanın düşmesi üzerine 31 Mart'ı tertipleyip, İttihat ve Terakki'yi devirmek isteyebileceğini söylemekte, kanıt olarak da, Derviş Vahdeti'nin İngiltere seferatinden aldığı parayı göstermektedir. Bkz. Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s. 143. Benzer iddialar için bkz. Doğan Avcıoğlu, *31 Mart'ta Yabancı Parmağı*, İstanbul 1998, s. 14-71.

²⁹⁰ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 264-266. Hareket Ordusu'nun kurmay başkanı Pertev Beye göre, 31 Mart'ta yabancı parmağı vardır. Özellikle Almanya ve Avusturya'da olay günü yayınlanan dergiler, bunun en önemli kanıtıydı. Bkz. Cemal Kutay, *31 Mart*, s. 301-302. Almanya'nın 31 Mart'taki rolüyle ilgili ayrıca bkz. Jehuda L. Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, (Çev. Fahri Çeliker), Genelkurmay Basım Evi, Ankara 1985, s. 79-80. Bu arada, 31 Mart'ın Yahudi ve Siyonistler tarafından çıkartıldığı şeklinde görüşlerde bulunmaktadır. Bkz. Cevat Rifat Atilhan, *31 Mart Faciası*, İstanbul 2000, s. 14-19; Mustafa Turan, *a.g.e.*, s. 11-14.

²⁹¹ Hareket Ordusu'nun kuruluş ve faaliyetleri ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. I/2, s. 197-207; Zekeriya Türkmen, *Osmanlı Meşrutiyeti'nde Ordu-Siyaset Çatışması*, İstanbul 1993, s. 37-127; Zekeriya Türkmen, *Hareket Ordusu ve Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal*, Ankara 1999, s. 18-52.

²⁹² Zekeriya Türkmen, *Hareket Ordusu ve Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal*, s. 25-26.

²⁹³ Ziya Şakir, *Talat Enver, Cemal Paşalar*, s. 183.

istenmekteydi²⁹⁴. Cemal Bey, aynı gün öğleden sonra İzzet ve Çürüksulu Mahmut Paşalarla, geceleyin ise Talat ve Dr. Nazım Beylerle bir araya gelerek durum değerlendirmesinde bulunmuştur. Olumlu geçen bu görüşmelerin ardından vakit kaybetmek istemeyen Cemal Bey, ertesi gün alınması gereken tedbirlerle ilgili uzun bir rapor hazırlamış ve bu raporu yanında bulunan Hasan İzzet ve Selahattin Beylerle birlikte III. Ordu'ya bildirmiştir²⁹⁵. Söz konusu raporda özetle şu hususlara yer verilmiştir:

1)- Bugün II. ve III. Ordulara mensub tümenlerin önderleri Ayestefanos-Kalfaköy hattına kadar ileri sürülecek ve Ayestefanos işgal edilecektir.

2)- Hadımköy'deki Hareket Ordusu, Hükümeti ve dolayısıyla da Harbiye Nezareti'ni tanımadığı için her türlü yazışmayı Erkan-ı Harbiye Reisi Ahmet İzzet Paşa ile yapacaktır. Bu şekildeki hareket, işlerin çabuklaştırılması açısından oldukça önemlidir.

3)- İstanbul'da bulunan Hassa Ordusu'nun Hareket Ordusu'na herhangi bir şekilde mukabelede bulunmamaları ve hiçbir şeye karışmamaları hususunda Erkan-ı Harbiye Reisi'ne bir yazı yazılacaktır.

4)- İstanbul'da bulunan medrese öğrencilerinin asilerin oyununa gelmemeleri, mümkünse sokaklarda bile dolaşmamaları, aksi halde idam cezasına çarptırılacakları yönünde Cemiyet-i İlmiye'ye hitaben bir beyanname yayımlanacaktır.

5)- Aynı şekilde halkın da asilerin oyununa gelmemeleri, sokaklarda toplanarak nümayişlerde bulunmamaları, Hareket Ordusu'nun yağma ve soygun amacıyla değil, vatanın kurtarılması için çalıştığına inandırılmaları maksadıyla İstanbul halkına hitaben bir beyanname yayımlanacaktır.

6)- İstanbul'da bir yandan elçiler ve Hükümet'le, diğer yandan Meclis-i Mebusan ile görüşülerek Hareket Ordusu'nun amaçları anlatılacak. Bu amaçla Erkan-ı Harbiye Reisi Ahmet İzzet Paşa, Çürüksulu Mahmut Paşa, I. Ordu Komutanı Nazım Paşa, Bolu Milletvekili Habip, Selanik Milletvekili Hayri, İstanbul

²⁹⁴ Telgrafnamenin aslı için bkz. Celal Bayar, *a.g.e.*, c. II, s. 183.

²⁹⁵ Celal Bayar, *a.g.e.*, c. II, s. 207.

Milletvekili Ahmet Nesimi ile donanma kaptanları Vasıf, Arif ve Rauf Beylerden oluşan bir heyet teşkil edilecektir. Böyle bir heyetin kuruluşu vazifenin iyi bir şekilde sonuçlanması için lüzumludur. Ayrıca hükümetin Meclis-i Mebusan tarafından derhal düşürülmesi, İstanbul’da sıkıyönetim idaresinin oluşturulması, asilerin hemen cezalandırılması için divan-ı harplerin kurulması gibi tedbirler de düşünülmüştür²⁹⁶.

Cemal Beyin arkadaşlarıyla birlikte hazırlamış olduğu bu rapor, aynı zamanda İttihat ve Terakki’nin, 31 Mart Olayı’na karşı yaklaşımını göstermektedir. Zira raporun hazırlanmasında Cemal Bey başta olmak üzere Talat ve Dr. Nazım Beylerin önemli katkıları olmuştur. 31 Mart’ı İttihat ve Terakki’yi ortadan kaldırmaya yönelik bir eylem olarak değerlendiren Cemal Bey, bu yüzden olayın şiddet kullanılarak bastırılmasını savunmuştur²⁹⁷. Burada ilginç olan nokta, raporun Mahmut Şevket Paşanın hareketinden önce hazırlanmış olmasıdır. Hatta raporun sonunda yer alan “...Kendilerinin de fikirlerimize iştirak edecekleri bilinmekle beraber ...” cümlesi, Mahmut Şevket Paşanın bu raporu benimseyeceği anlamına gelmekteydi. Ayrıca söz konusu raporla, İstanbul’da korku ve panik içinde bulunan halkın sakinleştirilmesi ve Hareket Ordusu’nun daha iyi tanıtılması amaçlanmıştır. Cemal Bey, Hareket Ordusu’nun, ilk kuruluşunda olmasa bile, önemli isimlerinden birisi olmuştur. Zira, onun yakın arkadaşlarıyla birlikte hazırlamış olduğu rapor, ilerleyen günlerde büyük ölçüde tatbik edilmiştir. Cemal Bey, yanında bulunan Enver, Selahattin, Remzi ve Niyazi Beylerle birlikte, 22 Nisan’da Ayestefanos’a ulaşan Mahmut Şevket Paşa komutasındaki Hareket Ordusu’na dâhil olmuştur²⁹⁸.

b- Divân-ı Harbi Örfî’de Görevlendirilmesi

Hareket Ordusu, İstanbul’a girdikten kısa bir süre sonra kontrolü ele geçirmişti²⁹⁹. Mahmut Şevket Paşanın isteği doğrultusunda, 25 Nisan 1909 tarihinden itibaren Kânun-i Esâsi’nin 36. maddesine dayanılarak İstanbul’da idare-i örfiyye

²⁹⁶ Telgrafnamenin aslı için bkz. Celal Bayar, *a.g.e.*, c. II, s. 207-209.

²⁹⁷ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 348; A. Bedevi Kuran, *Harbiye Mektebi’nde Hürriyet Mücadelesi*, Çeltüt Matbaası, İstanbul (Tarihsiz), s. 154.

²⁹⁸ Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 178.

²⁹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *MV*, 127/10, 5 Rebiülâhir/1327 (26 Nisan 1909).

(sıkıyönetim) ilan edilmesine karar verilmiştir³⁰⁰. Bu arada, 31 Mart sanıklarının yargılanması amacıyla Ferik Hurşid Paşa başkanlığında bir “*Divan-ı Harb-i Örfî*” tesis edilmiştir. Söz konusu mahkemenin üyeliklerine ise şu isimler getirilmiştir: Hareket Ordusu Birinci Mürettep Fırka Kumandanı Ferik Hüseyin Hüsnü Paşa, Üçüncü Topçu Fırka Kumandanı Mirliwa Hasan Rıza Paşa, Erkan-ı Harb Mirlivası Nazif Paşa, Erkan-ı Harb Kaymakamı Cemal Bey, Bahriye Kaymakamı Vasıf Bey ve Bahriye Kolağası Rauf Bey³⁰¹. Divan-ı harb-i örfî, çok hızlı bir şekilde çalışmalarına başlamış, isyana katıldıkları saptananlar mümkün olduğu kadar kısa bir sorgulamanın ardından çeşitli cezalara çarptırılmıştır³⁰².

Divân-ı Harbi Örfî, 31 Mart olayının bastırılmasının hemen ardından çalışmalarına başlamış ve 23 Temmuz 1909 tarihine kadar faaliyetlerine devam etmiştir³⁰³. Aralarında Cemal Beyin de bulunduğu Divan-ı Harbi Örfî üyeleri, 21 Haziran 1909’da Hurşit Paşanın başkanlığında uzunca bir rapor hazırlamışlardır. Söz konusu raporda, 31 Mart’ın nedenleri ve asilerin işledikleri suçlar hakkında ayrıntılı bilgiler yer verilmiştir. Raporun en çarpıcı bölümü ise, Sultan II. Abdülhamit’in isyanda rolünün olduğunun belirtilmesi olmuştur³⁰⁴.

³⁰⁰ “İdare-i Örfiyye” (sıkıyönetim) hakkındaki resmi ilanın tam metni için bkz. BOA, *MV*, 127/10, 5 Rebiülâhir 1327 (26 Nisan 1909); *Takvim-i Vekâyi*, 192, 13 Nisan 1325 (26 Nisan 1909).

³⁰¹ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 209; Zekeriya Türkmen, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çekişmesi*, s. 99; *Nevsâl-i Osmâni*, İstanbul 1330 (1914), s. 288; *İkdam*, 9119, 8 Ağustos 1922.

³⁰² Bu cezalar arasında idam, kalabentlik, kürek, uzaklaştırma ve sürgün bulunmaktaydı. Cezaya çarptırılanların isimleri ve aldıkları cezalar toplam üç defterde toplanmıştı. Bu defterler, Abdurrahman Şeref Efendi tarafından muhafaza edilmiştir. Bkz. Bayram Kodaman-M. Ali Ünal, *a.g.e.*, s. 209-256. Bu arada Prens Sabahattin Bey de tutuklananlar arasındaydı. Cemal Bey, Mahmut Şevket Paşa ile görüşerek Hareket Ordusu’nun muhaliflere karşı kullanılmasını gerektiğini ve ellerinde yeterli delil bulunmadığı gerekçesiyle Prens derhal serbest bırakılmasını talep etmiştir. Mahmut Şevket ve Hurşit Paşanın onaylamaları üzerine Cemal Bey, Harbiye Nezareti’nde tutuklu bulunan Prens Sabahattin’den özür dileyerek serbest olduğunu bildirmiştir. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 37-38. Prens Sabahattin’in salıverilmesinde annesi Seniha Sultanın ve özellikle de İngiliz Büyükelçiliği’nin de önemli etkisi olmuştur. Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 210. Cemal Bey, Prens Sabahattin’in 31 Mart’ın en büyük tertipçilerinden birisi olduğunu ancak birkaç yıl sonra öğrenebilmiştir. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 38.

³⁰³ Zekeriya Türkmen, *a.g.e.*, s. 38.

³⁰⁴ Raporun tamamı için bkz. Celal Bayar, *a.g.e.*, c. II, s. 47-53. Bu rapor, kabinede de büyük münakaşalara neden olmuştu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Celal Bayar, *a.g.e.*, c. II, s. 54-56.

4- Üsküdar Mutasarrıflığı

Cemal Bey, III. Ordu ve Hareket Ordusu'nun teklifleriyle, 18 Mayıs 1909 Salı günü Üsküdar Mutasarrıflığı'na tayin edilmiştir. Sıkıyönetim idaresi, İstanbul ve çevresinde asayişin daha iyi sağlanabilmesi amacıyla böyle bir uygulamaya gitmiştir. Söz konusu uygulamalar çerçevesinde, Selanik Polis Müdürü Azmi Bey de İstanbul Polis Müdürlüğü'ne tayin edilmiştir³⁰⁵.

Cemal Bey, Üsküdar bölgesinde zorlayıcı tedbirlerle huzur ve güvenliği sağlamanın yanı sıra, başboş olan belediye hizmetlerini ve sosyal hayatı da bir düzene sokmak istemiştir³⁰⁶. Onun toplumsal hayata yönelik en önemli icraatı, Üsküdar ve çevresinde gecelik entarisiyle sokağa çıkılmasını yasaklamak olmuştur. Gerçekten de o tarihte Üsküdar'da pek çok genç ve ihtiyar mahallelerinde gecelik kıyafetleriyle geziyor, kahvelere bile bu garip kılıkla giriyorlardı. Cemal Bey, bu çirkin vaziyete son vererek yıllarca sıkıyönetim idareleri altında ihmal edilmiş toplumsal hayata bir çeki düzen vermek istemiştir³⁰⁷. Hüseyin Cahit Yalçın'a göre, entari yasağı bir sembol ve Cemal Beyin batılı düşünce tarzının en önemli göstergesi olmuştur³⁰⁸.

Cemal Beyin uygulamaları yalnızca Üsküdar'da değil, İstanbul'un tamamında büyük yankı uyandırmıştır. Dönemin pek çok mizah dergisi bu olayı uzun süre gündemlerinde tutmuşlardı. Nitekim, Cemal Beyin yeni görevine başlamasından on üç gün sonra “*Karagöz*” adlı mizah dergisi entari yasağını kapak yaparak uygulamalara destek vermiştir³⁰⁹. Cemal Bey yaklaşık olarak iki ay görev yaptığı

³⁰⁵ BOA, *İ.ZB*, 29 Rebiülevvel 1327 (18 Mayıs 1909). Cemal Beyin oğlu Behçet Cemal, babasının Üsküdar Mutasarrıflığı'na atanış tarihinin 6 Mayıs 1909 olduğunu iddia etmiştir. Bkz. Behçet Cemal, “*Başlarken*”, s. 14.

³⁰⁶ “Cemal Paşa” mad., *T.A.*, s. 141.

³⁰⁷ Ziya Şakir, *Talat, Enver, Cemal Paşalar*, s. 183.

³⁰⁸ Hüseyin Cahit Yalçın, “*Tanıdıklarım*”, s. 9. Dr. Abdullah Cevdet, entari yasağıyla ilgili şunları söylemiştir: “*Bu küçük vakâ, onun ruhundaki intizam ve medeni ilmin müessir ve adabına meyyal ve ihtiram-ı sabıklarını ölçmek için kafidir.*” Bkz. Dr. Abdullah Cevdet “Nafia Nazırı Cemal Paşa Hazretleri ile Mülakat”, *İçtihad*, 93, 13 Şubat 1329 (26 Şubat 1914), s. 2077.

³⁰⁹ *Karagöz*, 88, 31 Mayıs 1909, s. 1. *Karagöz* dergisi, bir başka sayısında da bu konuya değinmiş ve vatandaşların çamaşırlarını alenen asmalarının yanlışlığını gösteren bir karikatür yayınlamıştır. Bkz. *Karagöz*, 96, 29 Haziran 1909, s. 4.

Üsküdar'da entari yasağı nedeniyle oldukça ünlenmiştir. Hatta bugün bile Cemal Bey denilince ilk akla gelen konuların başında entari yasağı uygulamaları gelmektedir³¹⁰.

B- Cemal Beyin Adana Valiliği

1- Adana Olayları ve Cemal Beyin Adana Olayları İle İlgili Görüşleri

a- Adana Olayları³¹¹

II. Meşrutiyet'in getirmiş olduğu aşırı özgürlükçü ortamdan Adana'daki Ermeniler de istifade etmek istemiş ve Çukurova'da bağımsız bir Ermeni devleti için hızla silahlanmaya başlamışlardı³¹². Ermeni aydınları da yazılarıyla Adana Ermenilerini olası bir ihtilal için hazırlamaya çalışıyorlardı. Osmanlı yöneticileri, vicdan özgürlüğüne karışmamak adına bu anarşinin büyümesine sessiz kalıyorlardı³¹³. Pek çok kaynağın Adana olaylarının başlıca tespitçisi olarak kabul ettiği Piskopos Muşeg, bu ortamdan istifade ederek Ermenileri şiddetle

³¹⁰ Behçet Cemal, *a.g.m.*, s. 10. Cemal Beyin Üsküdar Mutasarrıflığı'ndan ayrılması da, mizah dergileri tarafından çok çeşitli şekillerde yorumlanmıştır. Mesela, Karagöz dergisi 19 Ağustos tarihli baskısında, "Üsküdar'da Entari Ayid-i Cedidesi" başlığı altında şu cümlelere yer vermiştir:

"-Karagöz bak bak. Entarilerine kavuşup da şallak şullak sokağa çıkabildikleri için birbirlerini tebrik bile ediyorlar.

-Evet, onlar eski Mutasarrıf (Cemal Bey) gitti de, kurtulduk zannediyorlar. Ama yanılıyorlar". Bkz. Karagöz, 111, 19 Ağustos 1909, s. 1.

³¹¹ Çalışmamızın bu bölümünde Adana olaylarının ayrıntılarına girmeyeceğiz. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Seda Bayındır, *Adana Ermeni İsyanı (1909)* (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul 1997; Salahi R.Sonyel, "İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da vukubulan Türk-Ermeni olayları Temmuz 1908-Aralık 1909) *Belleten*, c. IV, Sa. 201, Aralık 1987, s. 1241-1289; Salahi R.Sonyel, *The Great War And The Tragedy of Anatolia*, Ankara 2001, s. 52-71; Ayfer Özçelik, *Sahibini Arayan Meşrutiyet (Meclis-i Mebusan'ın Açılışı, 31 Mart ve Adana Olayları*, İstanbul 2001, s. 271-364; Mehmet Asaf *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım*, (Yayına Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara 1982; Mevlanzade Rıfat, *İttihat ve Terakki İktidarı ve Türkiye İnkılabının İçyüzü* (Yayına Haz. Ahmet Nezih Galitekin), İstanbul 1993, s. 142-154; Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 348-355; Cemal Anadol, *Ermeni Dosyası* İstanbul 2002, s. 309-312; Bayram Kodaman-M.Ali Ünal, *a.g.e.*, s. 66-128.

³¹² Ayrıntılı bilgi için bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 348; Salahi R.Sonyel, *a.g.m.*, s. 1266-1267 Olaylara şahit olan Ernest Jackh, Berlin Antlaşması'ndan sonra Ermeni azınlıkların taşkınlık hareketlerine başladığını, Adana'da da, bu tür hareketlerin 1905 yılından itibaren görülmeye başladığını söylemiştir. Bkz. Ernest Jackh, *Yükselen Hilal Dünkü, Bugünkü ve Yarınki Türkiye* (Çev. Perihan Kuturman), İstanbul 1943, s. 129. Ernest Jackh, 1909 olaylarında arabuluculuk etmiş ve Ermeni Patriği ile görüşmüştür. Bkz. Ernest Jackh, *a.g.e.*, s. 65.

³¹³ Salahi R.Sonyel, *a.g.m.*, s. 1267-1268

kışkırtıyordu³¹⁴. Bu arada İstanbul'da meydana gelen 31 Mart Olayı nedeniyle merkezi otorite zaafa uğramış ve Ermenilerin uzunca süredir aradığı fırsat nihayet ortaya çıkmıştı³¹⁵. 31 Mart'tan bir gün sonra, 14 Nisan 1909'da Adana'da Ermeni isyanı başlamıştır. Yaklaşık on gün süren ilk isyanda, Türkler ve Ermeniler birbirine girmiştir. Birkaç ay sonra bölgeye vali olarak gönderilecek olan Cemal Bey, durumun vehametini şu cümlelerle anlatmaya çalışmıştır: “*Adana’da, Tarsus’ta, Hamidiye’de, Misis’te, Erzin’de, Dört Yol’da, Azizli’de hülasa Ermenilerin çokluk olduğu her yerde öyle müthiş katliamlar başlamıştı ki, bunları tafsilatını okumak, insanı cidden nefretlere düçar eder*³¹⁶.”

Vali Cevat Bey ve yaşlı kumandan Mustafa Remzi, olaylar karşısında çaresiz kalmışlardır. Osmanlı Hükümeti bölgeye polis ve jandarma birliğinin yanı sıra, Mersin’e bir kruvazör ve bir bölük de bahriye askeri gönderilmesine karar vermiştir. Alınan bu tedbirler sayesinde birkaç gün gibi kısa süre içerisinde olaylar yatışmaya başlamıştır³¹⁷. Ancak, 25 Nisan 1909'da Rumeli'den asayişli sağlamak amacıyla Adana'ya getirtilmiş olan askerlere ateş edilmesi sonucunda Adana olaylarının ikinci

³¹⁴ Mehmet Asaf, *a.g.e.*, s. 7; Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 351; Mevlanzâde Rıfat, *a.g.e.*, s. 150; Bayram Kodaman-M. Ali Ünal, *a.g.e.*, s. 72.

³¹⁵ Adana olaylarının 31 Mart'la ilişkisi olup olmadığı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Feroz Ahmad, Adana olayları ile 31 Mart vakası arasında benzerlik olduğunu Cemal Paşanın hatıralarından: “...Ermeni taşkınlığı sırasında mahvolmamak için tedbirleri bulmak fikirlerini, İstanbul’daki Cemiyet-i Muhammediye tarafından Adana’ya gönderilmiş olan bazı şahısların telkin ettiği bana anlatılmışsa da bunun doğruluğu hakkında bir ipucu elde edemedim...” cümlelerine dayanarak iddia etmektedir. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 395-396; Djemal Pasha, *Memories Of a Turkish Statesman 1913-1919*, London (Tarihsiz) s. 259-260. Ahmad’ın görüşleri için bkz. Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s. 115. Abdurrahman Şeref Efendi’ye göre de Adana olaylarının 31 Mart’la bağlantıları vardır. Bkz. Bayram Kodaman-M. Ali Ünal, *a.g.e.*, s. 120. Yine, devletin resmi yayın organı olan bir dergide, Adana olayları için “*Taşrada İrtica*” benzetmesi yapılmıştır. Bkz. *Nevsâl-i Osmani*, İstanbul 1326 (1910), s. 118. Karşı görüşler için bkz. Esat Uras, *a.g.e.*, s. 566; Seda Bayındır, *a.g.e.*, s. 30

³¹⁶ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 352. Adana’daki karışıklıkların çevre illere ve özellikle Kayseri’ye sıçrama ihtimali üzerine hükümet tarafından alınan önlemler içerisinde en ilginç olanı, Kayseri hapisanelerindeki idama mahkum olan hükümlülerin cezalarının derhal infaz edilmiş olmasıydı. Bkz. BOA, *MV*, 127/6, 2 Rebiülâhir 1327 (22 Nisan 1909). Hükümet, ayrıca karışıklık görülen yerlerdeki valilerden acil önlemler alınmasını ve olayların başka bölgelere sirayet etmesinin engellemelesini istemiştir. Bkz. BOA, *MV*, 127/5, 2 Rebiülevvel 1327 (22 Nisan 1909).

³¹⁷ Selâhi R. Sonyel, *a.g.m.*, s. 1270-1275. Hükümetin aldığı kararlar için bkz. BOA, *MV*, 126/61, 27 Rebiülevvel 1327 (18 Nisan 1909); BOA, *MV*, 126/58, 28 Rebiülevvel 1327 (19 Nisan 1909).

safhası başlamıştır³¹⁸. İngiliz Büyükelçisi Lowther'e göre olayların başlama nedeni, yabancı müdahalesini sağlamak için her şeyi göze alan Ermeni Hınçak Cemiyeti'nin kışkırtıcılığı olmuştur. Olaylar sırasında Adana'da bulunan Doughty Wylie ise, şehrin yarısının alevler içinde olduğunu hatta yanan binalar arasında camilerin ve kiliselerin de bulunduğunu söylemiştir³¹⁹. Bu durum üzerine Cevat ve Mustafa Remzi Beyler olaylara engel olamadıkları gerekçesiyle görevlerinden alınmışlar, yerlerine Mustafa Zihni Paşa vali, Boşnak Miralay Mehmet Ali Bey de kumandan olarak atanmışlardır³²⁰. Yeni vali ve kumandanın gayretleriyle olaylar, 30 Nisan'da kontrol altına alınabilmiştir³²¹. Dâhiliye Nazırı Ferit Paşa, 4 Mayıs 1909'da bir beyanname yayınlarak, Adana ve çevresindeki bu elim olayların sona erdiğini ve halkın normal hayatına başladığını resmen ilan etmiştir³²².

Adana olayları sırasında 17.000'i Ermeni ve 1.850'si Müslüman olmak üzere toplam 18.850 kişi hayatını kaybetmiştir³²³. 31 Mart Olayı nedeniyle çalışmalarına ara vermiş olan Meclis, Adana'daki üzücü olayların nedenlerini araştırmak amacıyla bölgeye bir askeri soruşturma heyeti gönderilmesine karar vermiştir³²⁴. Meclis, bu tedbire ilave olarak, olayların Avrupa kamuoyundaki olumsuz etkilerinin giderilmesi amacıyla ikisi meclis içinden ve ikisi hükümet tarafından atanan dört kişilik teftiş heyetini de Adana'ya göndermiştir³²⁵.

³¹⁸ Adana olayları iki ihtilâl hareketinden oluşmaktadır: Birincisi, 14 Nisan'da başlayıp, 16 Nisan 1909 Cuma gününe kadar Adana, Tarsus, Erzin, Misis ve Dörtöyol'da cereyan etmiştir. İkincisi ise, 25 Nisan'da başlamış ve yalnızca Adana şehrinde etkili olmuştur. Adana Ermenileri, her iki ihtilal ile Avrupa kamuoyunun dikkatini çekip, mücadelelerine destek sağlayamaya çalışmışlardır. Bkz. İ. Hami Danişment, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV, İstanbul 1955, s. 373.

³¹⁹ Salahi R. Sonyel, *a.g.m.*, s. 1276.

³²⁰ Mehmet Asaf Bey, *a.g.e.*, s. 16; *Nevsâl-i Osmani*, İstanbul 1326 (1910), s. 118.

³²¹ Ayfer Özçelik, *a.g.e.*, s. 289; Seda Bayındır, *a.g.e.*, s. 61.

³²² *MMZC*, C. III, İnikat: 67, s. 261, 22 Nisan 1325 (5 Mayıs 1909).

³²³ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 354. Adana olayları sırasında oluşan can kaybıyla ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bkz. Seda Bayındır, *a.g.e.*, s. 71-74; Ayfer Özçelik, *a.g.e.*, s. 289-291; Esat Uras, *a.g.e.*, s. 556; Salahi R. Sonyel, *a.g.m.*, s. 1276; Bayram Kodaman-M. Ali Ünal, *a.g.e.*, s. 128. Ancak araştırmacıların çoğu, Cemal Paşanın verdiği rakamların doğruya en yakın olduğu kanaatinde birleşmişlerdir.

³²⁴ Söz konusu heyet, 9 Mayıs 1909 tarihli Meclis-i Vükelâ kararıyla vakit kaybedilmeden bölgeye gönderilmiştir. BOA, *MV*, 127/53, 19 Rebiülâhîr 1327 (9 Mayıs 1909). Heyetin çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Seda Bayındır, *a.g.e.*, s. 75-90.

³²⁵ Salahi R. Sonyel, *a.g.m.*, s. 1281. Bu heyet şu hizmetlerden oluşuyordu. Tekirdağ mebusu Babikyan Efendi, Kastamonu mebusu Yusuf Kemal Bey, Şura-yı Devlet Başkanlığı

Olayların başladığı sırada Adana Valisi olan Cevat Bey ile Kumandan Mustafa Remzi Paşa İstanbul'da sorgulanırken, Dört Yol Mutasarrıfı Mehmet Asaf Bey de, Adana'da sorguya çekilmiştir. Sorgulamalar sonucunda mülkiye ve adliye müfettişleri Faik Bey ile Artin Efendi tarafından birer nüsha rapor hazırlanmıştır. Her iki raporda Adana olayları sırasında vazifelerini yerine getiremeyen, gerekli tedbirleri alamayan Cevat Bey, Mustafa Remzi Paşa ve Mehmet Asaf Beyin acilen divan-ı harplerde yargılanmalarına karar verilmiştir³²⁶. Adana'daki divan-ı harb heyetlerinin başkanı olan Ferik İsmail Fazıl Paşa da İstanbul'a döndüğünde “*Adana Hadisesi Hakkında Mücmel Layiha*” adı altında bir rapor hazırlamıştır. 27 Ağustos 1909 tarihli bu raporda özetle şu hususlara dikkat çekilmiştir: a) Adana olaylarında II. Abdülhamit'in herhangi bir ilgisi yoktur. b) Ermeniler tamamen masum değildir. c) Müslümanlar, durduk yere Ermenilerle çarpışmamışlardır. d) 2000 Müslüman ve 4000 Hıristiyan ölmüş olup, 3000-4000 kişi dul ve yetim kalmıştır. e) Çıkan yangınlar yüzünden Adana'nın sekizde biri mahvolmuştur. f) Olaylarla ilgili olduğu görülen 265 kişi yargılanmış, bunlardan kırk üçü idam edilmiş diğerleri de değişik sürelerle hapis cezalarına çarptırılmıştır³²⁷.

Arif Bey ve Hakim Musdikyan Efendi. Heyet, 12 Mayıs 1909'ta İstanbul'dan ayrılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001, s. 143; Mehmet Asaf Bey, *a.g.e.*, s. 16-17. Adana'daki olayların, “*Ermeniler katlediliyor!*” şeklinde Avrupa kamuoyuna yansımaları üzerine, Osmanlı Hükümeti iddiaların gerçek dışı olduğuna dair bir beyanname yayınlamak zorunda kalmıştır. Beyannamenin aslı için bkz. BOA, *DH.HMŞ*, 11/32, 28 Rebiülâhir 1327 (19 Mayıs 1909).

³²⁶ Mehmet Asaf Bey, *a.g.e.*, s. 17. Mehmet Asaf Bey, daha önce Erzincan divan-ı harb mahkemesince yargılanmış ve delil yetersizliğinden beraat etmişti. Ancak, Yusuf Kemal Beyin girişimleri sonucunda, Mehmet Asaf Beyin Adana divan-ı harb mahkemesince yeniden yargılanmasının önü açılmıştır. Bkz. BOA, *MV*, 134/41, 15 Zil'kâde 1327 (29 Kasım 1909); Seda Bayındır, *a.g.e.*, s. 80. Mehmet Asaf Bey, bu iddiaları iftira olarak değerlendirmiş ve dava açacağını söylemiştir. Seda Bayındır, *a.g.e.*, s. 82. Yargılamalar sunucunda Cevat Bey altı, Mehmet Asaf Bey dört sene müddette görevlerinden uzaklaştırılmışlar, Mustafa Remzi Paşa ise, gerekli güvenlik tedbirlerini almamasından dolayı üç ay hapis cezasına çarptırılmış ve açığa alınmıştır. Bkz. Seda Bayındır, *a.g.e.*, s. 84-88.

³²⁷ Seda Bayındır, *a.g.e.*, s. 82-84. İsmail Fazıl Paşanın raporundan yaklaşık bir ay önce, 18 Temmuz 1909'da 15 idam ve 5-10 hapis cezası vardı. Soruşturmanın ilerletilmesi sonucunda bu sayıda artış olmuştur. BOA, *MV*, 129/78, 30 Cemâziyelâhir 1327 (18 Temmuz 1909). Sir Edwin Pears, Adana olayları sırasında Türk yetkililerin tavırlarını iğrenç olarak nitelendirmiş ve bu olaylarda İttihat ve Terakki'nin rolünün tam olarak aydınlatılmadığını belirtmiştir. Bkz. Sir Edwin Pears, *Forty Years In Constantinople*, London 1916, s. 298.

b- Adana Olayları İle İlgili Görüşleri

Cemal Bey, Hatıralar'ında 1909 Adana Olayları'nın psikolojik sebeplerini çok iyi tahlil ettiğini iddia etmiş³²⁸ ve gözlemlerini şu şekilde sıralamıştır:

1)- II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte ortaya çıkan aşırı hürriyetçi ortam nedeniyle devlet otoritesinin sarsılması, buna mukabil olarak da halkın aşırı şekilde şımarması ve hürriyet kelimesinin anlamını tam olarak kavrayamamış olması.

2)- Doğu Anadolu vilayetlerinden pek çok Ermeni'nin önceki yıllarda Adana ve çevresine göç ederek vilayet genelinde nüfuslarını artırmış olmaları.

3)- Adana Ermeni delegelerinden olan Muşeg'in Hınçak cemiyeti ile işbirliği yaparak halkı kışkırtması. Muşeg, şöhret ve makam hırsıyla Adana olaylarının başlıca sorumlusu olmuştur.

4)- II. Meşrutiyet'le birlikte silah ithalatının serbest bırakılması ve Ermenilerin silahlanmalarına göz yumulması.

5)- Ermenilerin aşırı silahlanmalarının Türk halkını tedirgin etmesi.

6)- Adana Valisi Cevat Bey ile Kumandan Mustafa Remzi Paşanın olaylara engel olamamaları. Cevat Bey olayları daha başında iken bastırmalı, elebaşlarını yakalayıp cezalandırmalıydı. Mustafa Remzi Paşa ise, yaşlı ve dirayetten yoksun idi. Dört Yol Mutasarrıfı Asaf Beyin korkak bir insan olması ve olayları seyretmesi, facianın büyümesine neden olmuştur³²⁹.

7)- İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin Adana olaylarıyla ilgili olduğunu iddia edenler olmuşsa da kesin bir delil bulunamamıştır³³⁰.

³²⁸ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 348.

³²⁹ Dört Yol Mutasarrıfı Mehmed Asaf Bey, Cemal Beyin bu eleştirilerine şiddetle karşı çıkarak: "...Karşınızda 10.000 mükemmel silahlı Ermeni toplanırsa, askersiz, kuvvetsiz ne yapabilirsiniz ben de o kadar yaptım..." diyerek kendini savunmuştur. Bkz. Mehmed Asaf Bey, *a.g.e.*, s. 51.

³³⁰ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 348-353. Cemal Bey, bu tespitlerin yalnız kendi fikri olmadığını, İngiliz Konsolosu Doughty Wylie'in da aynı kanaatleri taşıdığını söylemiştir. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 353.

2- Adana Valiliği'ne Atanması

Adana'daki kanlı olayların bastırılmasının ardından şehirdeki hayat normale dönmeye başlamıştı. Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti, olayın faillerinin yakalanıp cezalandırılması için tüm imkânlarını seferber etmiştir. Bu amaçla Adana'da bir divan-ı harp tesis edilmiş, İstanbul'dan da dört kişilik soruşturma heyeti gönderilmişti. Adana Valisi Mustafa Zihni Paşa, hükümetin bu isteklerine tam olarak cevap verememiş ve yetersiz kalmıştır. Nitekim Dâhiliye Nazırı Ferit Paşa, Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşaya bu konudaki sıkıntılarını anlatmış ve Mustafa Zihni Paşanın izahat maksadıyla İstanbul'a çağrılmasının uygun olacağını bildirmişti. Ferit Paşa, Mustafa Zihni Paşadan boşalan Adana vali vekaletine ise oradaki divan-ı harp üyelerinden İsmail Fazıl Paşa veya Adana merkez kumandanı Mehmet Ali Beylerden birisinin atanmasını önermişti³³¹. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, Ferit Paşanın bu isteğini uygun görmüş ve Mustafa Zihni Paşanın izahat vermek maksadıyla İstanbul'a çağrılmasını onaylamıştı. Hüseyin Hilmi Paşa buna ilave olarak Mustafa Zihni Paşanın yerine valilik ehliyet ve kifayetine sahip Üsküdar Mutasarrıfı Cemal Beyin getirilmesini uygun görmüştü. Bunun üzerine Cemal Bey, 1 Ağustos 1909 tarihli iradeyle Adana Valiliği'ne vekâleten atanmıştır³³².

Abdurrahman Şeref Efendi, Cemal Beyin Adana'ya vali olarak görevlendirilmesinin doğru bir karar olduğunu, aksi takdirde Adana'da yeni olayların başlama tehlikesi bulunduğunu ifade ederek söz konusu atamayı haklı görmüştür³³³. Mevlanzâde Rıfat ise, Cemal Beyin Adana'ya atanmasında Ermeni lobisinin önemli rolünün olduğunu, bu amaçla İstanbul mebusu Ermeni Zöhrab Efendiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında bir anlaşmanın bile yapıldığını iddia etmiştir³³⁴. Mehmet

³³¹ BOA, *İ.DAH*, 15 Receb 1327 (31 Temmuz 1909).

³³² BOA, *İ.DAH*, 14 Receb 1327 (1 Ağustos 1909). Buna karşılık Cemal Bey Hatıralar'ında yanılığa düşerek, Adana'ya Ağustos ortalarında tayin olduğunu söylemiştir. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 348. Bu arada Adana Valisi Mustafa Zihni Paşa, İstanbul'a geldikten sonra da söz konusu görevi resmîyette devam ettiği için tam maaşının verilmesini talep etmişti. Ancak, bu talebi kabul olunmayarak maaşının üçte ikisi yerine vekâleten atanan Cemal Beye, üçte biri kendisine verilmiştir. BOA, *DH.MUI*, 8-1/15, 26 Şaban 1327 (11 Eylül 1909).

³³³ Bayram Kodaman-M.Ali Ünal, *a.g.e.*, s. 129.

³³⁴ Mevlanzâde Rıfat daha da ileri giderek, söz konusu atamayla İttihatçıların hem Taşnakları memnun ettiğini, hem de muhaliflerle irtibatlarını kopardığını “*Bir taşla iki kuş vurmak*” cümleleriyle anlatmaya çalışmıştır. Bkz. Mevlanzâde Rıfat, *a.g.e.*, s. 153-154.

Asaf Bey de, Cemal Beyin Adana'ya geldiğinde Ermenilerin bayram ettiğini ancak Müslüman halkın hiç de memnun olmadığını söylemiş ve Cemal Beyi Ermenilere dalkavukluk etmekle suçlamıştır³³⁵.

Dâhiliye Nazırı Talat Bey³³⁶, Adana Vali Vekili Kaymakam Cemal Beyin takdire şayan çalışmalarından dolayı bu göreve asaleten tayin edilmesi hakkında 28 Eylül 1909 tarihinde Sadaret'e bir yazı göndermiştir³³⁷. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa da bu teklifi olumlu karşılayarak, 2 Ekim 1909 tarihinde Cemal Beyin Adana Valiliği'ne asaleten atandığına dair irade-i seniyye'yi Padişahın onayına sunmuştur³³⁸.

3- Adana'daki İcraatları

a- Adana'da Yaraların Sarılması Çalışmaları

1 Ağustos 1909'da Adana Vali Vekilliği'ne atanan Cemal Bey, bir-iki hafta içinde Adana'ya gelmiş, yeni görevinin başına geçtikten sonra yaraların sarılması çalışmalarısıyla ilgili şu beyannameyi yayınlamıştır:

“Dünyanın her köşesinde samimi bir teessür bulmuş olan Adana fecia-yı ahiresi, şehri büyük bir kısmıyla sahipsiz, birçok aileleri meskensiz, hamisiz, servetsiz bırakmıştır. Çadır altında hükümetten bir nasib-i istirahat bekleyen aileler, kucağındaki yetimin yeis-i istikbali ile gözlerinde siyah bir zill-i endişe titreyen sakat valideler, kendisini ağuş-ı şefakat-i ebeveyinden ayıran sevk-i mukadderata karşı

³³⁵ Mehmet Asaf Bey, *a.g.e.*, s. 20. Cemal Bey, Adana'ya geldikten sonra Türkler ile Ermeniler arasındaki soğukluğu gidermek amacıyla sık sık toplantılar düzenlemiştir. Ayrıca, İstanbul'da İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi ile Taşnaksutyun Cemiyeti'nin İstanbul sorumlu heyeti arasında bir anlaşma imzalanmıştı. Anlaşmada Meşrutiyet rejiminin korunması, 31 Mart ve Adana olaylarının tekrür etmemesi gibi hususlarda işbirliği yapılmasına karar verilmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Seda Bayındır, *a.g.e.*, s. 69. Cemal Beyin ve İttihat ve Terakki'nin Ermenilerle olan yakınlaşmasını İttihad-ı anasır fikri çerçevesinde ele almak gerekir. Dolayısıyla, Mehmet Asaf'ın yukarıdaki cümleleri görevden alınmasının verdiği kızgınlıkla sarfetmiş olabileceğini gözardı etmemek gerekir.

³³⁶ Talat Bey, 8 Ağustos 1909 yılında Dahiliye Nazırı olmuştur. Bkz. Hasan Babacan, *a.g.e.*, s. 64.

³³⁷ BOA, *İ. DAH*, 13 Ramazan 1327 (28 Eylül 1909).

³³⁸ BOA, *İ. DAH*, 17 Ramazan 1327 (2 Ekim 1909). Ayrıca bkz. *Nevsâl-i Osmâni*, İstanbul 1326 (1910), s. 85; *Adana İl Yıllığı*, Adana 1967, s. 5. Bu arada Cemal Bey Adana Valisi olduğu sıralarda henüz sakal bırakmamıştı. Bkz. *Nevsâl-i Osmâni*, İstanbul 1328-1329 (1912-1913), s. 97; “Adana” mad, *Yurt Ansiklopedisi*, c. I, İstanbul 1981, s. 55. Cemal Beyden önceki Adana valilerinin isimleri için bkz. “Adana” mad., *Yurt Ansiklopedisi*, c. I, s. 54-55; *Adana İl Yıllığı*, s. 4-5; *Nevsâl-i Osmâni*, İstanbul 1325 (1909), s. 90.

boynunu bükerek, aczin medar-ı teselliyati olan gözyaşlarından başka, tadil-i hüsrân ve ziya edecek vasıtaları olmayan ve bîkes çocuklar. Yirminci asır medeniyetinin şu parlak devr-i terakkisiyle istihfaf ediyor. Zannedilen bir kurun-ı vustâ faciası teşkil ediyordu. Memleket o kadar harab, felaketzedeganın hali o kadar acıklı, perişan olan ailelerin enkazı o kadar feci ki, gözyaşlarını zaptederek bakabilmek için insandan başka bir zi-hayat olmak lazımdır.

İşte bu sahne-i fecianın enkaz-ı tarumarı üzerinde zayıat-ı maziyeyle sür'atle telâfi edebilecek bir hükümet, şefik ve rahim, faal ve muktedir, genç ve cesur bir Adana Hükümeti tesis edildi. İlk günden itibaren dide-i endişelerinde kalb-i mahrumiyetleri titreyen zavallı acezeye ümit verecek teşebbüsata başlandı. Fakat, ferda-yı felakete Osmanlı ağuş-ı müşterekine birer vedia-yı mukaddese halinde bırakılmış olan anasız babasız çocuklar, dest-i haşin-i hazanın harab ettiği yuvalardan dökülmüş yavru kuşlar gibi gayr-i kabil-i telâfi mahrumiyetlerin çare-i teslimiyetini görmek isteyen gözlerle dört taraftan ümid-i muavenet bekliyorlardı. Hükümet-i mahalliye, vakıa bunlar hakkında icab eden tedabir-i muvakkatayı ittihaz etti. Fakat bu yetimler, hükümetin veya ahali-yi mahalliyanın değil, bütün Osmanlılığın kucacağına bırakılmış, birer bergüzar-ı kıymettar oldukları ve Osmanlılık tarihte felaket-i ahirenin mümtazenin nur-i uluviyyeti ile temizliyebileceği cihetle bu mini mini Osmanlılar için bütün Osmanlı âleminin nazar-ı dikkat ve hamiyetini celbetmek bir vazife hükmünde idi. Binaenaleyh şu veya bu kısım erbab-ı hamiyetin değil, belki memalik-i Osmaniye'nin her köşesinde bunlar için sızlayan kalplerin teşrik-i hamiyet edebileceği bir teşebbüsle bu yetimlere Osmanlı mürüvvetini göstermek ve onları istikbale doğru hep saye-i necib-i mürüvvetinde yetiştirmek çaresi düşünüldü. Bu çare, cesim bir eytamhane teşkil ederek olabilirdi. İşte, ilk esasları vaz edilmiş olan Adana Darüleytâm-ı Osmânisi, bu maksatla ve bu gayelere müteveccihen tesis olunuyordu. Mesarif-i tesisîye ve seneviyyesini temin için 40–50.000 lira raddesinde bir meblağa ihtiyaç vardır. Fakat, bu para hiç şüphe yoktur ki, müsabaka-i hamiyet ve şefakette daima birinciliği ihraz etmek şerefini asırlardan beri muhafaza ederek muhtelif suretlerle tarih-i mevcudiyetini şân ve şerefe müstağrak bırakmış olan Osmanlılar için bir hamlede temin olunacak kadar cüz'idir.

Darüleytâmın mesarif-i tesisîye ve müteferriasına medar olmak üzere gönderilecek ianatın cem'i ve dar-ı mezkûrun inşası ve gayet sağlam iratlar için

*taht-ı riyaset-i acizanemde vilayet naibi faziletlü Asım ve mektub-i vilayet Hakkı Behiç Beyler ile Osmanlı Bankası direktörü Mösyö Grabovski ve mühendis Chartiye ve Rıza Bey ile eşraftan Suphi Paşa ve Bağdat hattı müfettişlerinden Mösyö Kozlovski'den mürekkep bir komisyon-u mahsus teşkil olunmuştur*³³⁹.

Şu davet-i hamiyete icabet göstermek isteyen zevat-ı muhtereme hisse-i iştirakiyeleri mezkûr komisyon namına Adana Osmanlı Bankası şubesine göndererek uhde-i hamiyetlerine terettüp eden vazife-i şefekat ve mürüvveti ifa eylemiş olurlar.

*İaneler, gazetelerle ilan ettirileceği gibi eytamhanenin muntazam planları kariben resimli gazetelerle neşredilecektir. Muhibb-i insaniyet olan mürüvvetmendan-ı ecanibin, ianat-ı fütüvvetperveraneleri dahi kemal-i şükran ile kabul olunur*³⁴⁰.

Yukarıdaki beyannameden de anlaşılacağı üzere Cemal Bey, Adana olayları nedeniyle zarar görmüş Türk ve Ermeni aileleri arasında bir ayırım yapmamış, “Osmanlılık” ülküsünü ön planda tutmuştur. Ayrıca, söz konusu beyannamesiyle Adana’da hayatın normale dönmesi için yapacağı icraatlar hakkında bir ipucu vermiş ve halkın yardım ve desteğini istemiştir. Ancak, onun bu beyannamesi bazı kesimler tarafından şiddetle eleştirilmiştir³⁴¹.

³³⁹ Bu komisyon teşkili hakkında Meclis-i Vükelâ’da da bir karar alınmıştır. Bkz. BOA, MV, 130/68, 28 Receb 1327 (15 Ağustos 1909).

³⁴⁰ Mehmet Asaf, *a.g.e.*, s. 56-58.

³⁴¹ Adana olayları sırasında Dört Yol mutasarrıfı olan ve olaylarda ihmali görüldüğü için açığa alınan Mehmet Asaf Bey, Cemal Beyin beyannamesini eleştirenlerin başında gelmektedir. Mehmet Asaf Bey, Cemal Beyin Osmanlılık fikri çerçevesinde Ermenileri memnun etmeye çalıştığını, kuracağı yetimhanelerin ise geleceğin Ermeni komitacılarına yataklık edeceğini söylemiştir. Şair Eşref de, Cemal Beyin bu uygulamalarından rahatsız olmuş ve duygularını şu dörtlükle dile getirmiştir:

“Bir vakit düştün öne kavgay-ı hürriyet için

Şimdi kartalmış çınar, asâ eklendik arkaya

Önde gençler, maslahatlar hep temiz ellerdedir

Biz, fakat adlinle sıfır ül yad çekildik arkaya”. Bkz. Mehmet Asaf, *a.g.e.*, s. 56-57. Öte yandan Cemal Bey Hatıralar’ında, Mandelstam’ın Müslümanları kayırıp, Ermenileri katlettiği şeklindeki iddialarına karşı çıkmış ve onu yalancılıkla suçlamıştır. Cemal Bey, olaylar sonucunda on yedi Müslüman’a karşılık, yalnızca bir Ermeni’nin idam edildiğini, dolayısıyla tarafsız olmaya gayret gösterdiğini söylemiştir. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 354-355. İsmail Hami Danişment, Adana olayları karşısında İttihat ve Terakki’nin sergilediği “İttihad-ı anasır” politikasını şiddetle eleştirmiştir. Danişment’e göre İttihatçılar, Ermeni canilerini cezalandırmayıp, sırf Avrupa’ya şirin görünmek için Türkleri idam ettirmişlerdir. Bkz. İ. Hami Danişment, *a.g.e.*, c. IV, s. 373-374.

Adana'daki üzücü olayların ardından hükümet tarafından bölgeye otuz bin liralık bir yardım gönderilmiş³⁴², karışıklıktan zarar gören tüccar ve esnafın Osmanlı Bankası'ndaki borçlarının ertelenmesi sağlanmış³⁴³. Ayrıca Adana olayları nedeniyle Ermeniler aleyhinde oluşan olumsuz düşüncelerin bertaraf edilmesi için bazı çalışmalar başlatılmıştır³⁴⁴. Cemal Bey de hükümetin bu icraatlarını desteklemiş ve Adana'da Türkler ile Ermeniler arasındaki soğukluğu gidermeye çalışmıştır. Bu amaçla, Adana'daki Türk ve Ermeni ileri gelenlerini sık sık toplantılara çağırarak ve geçmişin kötü izlerini silmek için büyük çaba göstermiştir³⁴⁵. Cemal Bey bu faaliyetlerini yanı sıra, 29 Ağustos 1909'da "*Adana Vilayeti İnşaat ve İnanat komisyonları Heyet-i İdaresi*" adı altında bir komisyon teşkil etmiştir³⁴⁶. Söz konusu komisyon, 29 Ekim 1909'da yapmış olduğu çalışmalar hakkında on beş sayfalık uzun bir rapor hazırlamıştır. Bu raporda; hükümetin göndermiş olduğu 100.000 Lira'nın yanan ev, okul, kilise ve medreselerin yeniden inşası ve tamiriyle sanayi ve ziraat erbabının ihtiyaçlarının temininde kullanılacağına dair ayrıntılı bilgilere yer verilmiş³⁴⁷, yapılması gereken icraatlar hakkında da ilginç çözüm önerileri sunulmuştur. Buna göre muhtaç ailelere ilk etapta on beş bin lira dağıtılacaktır. Bu aileler, öncelikle şehir dâhilinde kiralık evlere yerleştirilecek, daha sonra da evleri yananlar için toplam iki yüz elli ev inşaa edilerek barınma sorunları giderilecektir. Yanan mabet ve okulların tamir ve inşasına başlanılacak, bunlar tamamlanıncaya kadar da vatandaşlara uygun binalar temin edilecek, iş yapabilecek ailelere uygun iş bulunacak, komşu illerden usta ve doktor temin edilecek, yetimhane için gerekli çalışmalara biran evvel başlanacak, bir sağlık ekibi oluşturularak halk sağlık

³⁴² BOA, *MV*, 127/55, 15 Rebiülâhir 1327 (2 Mayıs 1909).

³⁴³ BOA, *MV*, 127/32, 26 Rebiülâhir 1327 (18 Mayıs 1909). Ancak, mal ve mülkleri zarar gören şahıslara herhangi bir tazminat ödenmesi fikri uygun bulunmamıştı. BOA, *MV*, 131/87, 16 Şaban 1326 (12 Eylül 1908). Bunun yerine yardım fikri esas alınmıştır. Bkz. BOA, *MV*, 130/72, 25 Receb 1327 (12 Ağustos 1909).

³⁴⁴ BOA, *MV*, 130/24, 10 Receb 1327 (28 Temmuz 1909); BOA, *MV*, 130/69, 25 Receb 1327 (12 Ağustos 1909).

³⁴⁵ Seda Bayındır, *a.g.e.*, s. 68.

³⁴⁶ Komisyon üyeleri şu isimlerden oluşuyordu: Komisyon başkanı Vali Cemal, vilayet naibi Asım, tahrirat müdürü Hakkı Behiç, İngiliz konsolosu Chafy, Osmanlı Bankası direktörü Grabovski, Bağdat hattı müfettişi Kozlovski, mühendis Chartiye ve Rıza Bey. Bkz. Mehmet Asaf Bey, *a.g.e.*, s. 58; Seda Bayındır, *a.g.e.*, s. 115.

³⁴⁷ Raporla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Seda Bayındır, *a.g.e.*, s. 114-123.

taramasından geçirilecek ve gerekli tıbbi malzemeler tedarik edilecektir³⁴⁸. Bu rapor sonucunda hükümet, Cemal Beyin emrine 200.000 liralık bir kredi açmıştır. Cemal Bey, kredinin yarısını şehir ve köylerde yanmış olan Ermeni ve Müslümanların ev ve dükkânlarının yeniden yapılmasına sarfetmiştir. Diğer yarısını ise tüccar, sanatkâr ve çiftçilere on yıl içinde ödemek şartıyla kredi olarak dağıtmıştır³⁴⁹. Cemal Bey, yardımların dağıtılması işinde oldukça titiz davranmış ve talimatlara mutlaka uyulmasını istemiştir³⁵⁰. Fakat, özellikle ihtiyacı olmayanların durumdan faydalanmak istemeleri bazı problemlere neden olmuştur. Vali Cemal Bey, 7 Mayıs 1910 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu telgrafta; gerekli yardımların zamanında yapıldığını ancak, her istenen meblağın ödenmesinin mümkün olmayacağını belirtmiş, ayrıca haksız taleplerin dikkate alınmaması hususunda uyarılarda bulunmuştur³⁵¹.

Vali Cemal Beyin en önemli icraatlarından bir diğeri ise, Adana ve çevresinde anne-babalarını kaybetmiş çocuklar için yetimhaneler inşa ettirmek olmuştur. Ona göre bu hareket Osmanlı Devleti'nin büyüklüğünün göstergesiydi. Yetimhanelerin inşası için özel bir komisyon oluşturan Cemal Bey, Mühendis Chartiye'yi yetimhane planlarının hazırlanmasıyla görevlendirmiştir. Bu arada inşası düşünülen “*Adana Darül Eytâm-ı Osmânisi*” teşkil edilinceye kadar Adana, Bahçe, Haçin, Dört Yol, Mersin ve Bahçe'de 100 ila 200 civarında yetim çocuk valilik tarafından kiralanan evlere yerleştirilmiştir. Bunların büyük çoğunluğunu ise, Ermeni çocukları oluşturmuştur³⁵². Vali Cemal Bey, yetimhane inşasını insanlık görevi olarak algılamış, bu yüzden bir Türk-Ermeni ayırımına gitmemiştir³⁵³.

³⁴⁸ Seda Bayındır, *a.g.e.*, s. 115-122.

³⁴⁹ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 354. Hükümet, sözü edilen yardımları bölgedeki Ziraat Bankası kanalıyla ulaştırmıştır. BOA, *DH.MUİ*, 1-4/23, lef. 2, 25 Şevval 1327 (09 Kasım 1909).

³⁵⁰ BOA, *DH.MUİ*, 1-4/23, lef. 2, 25 Şevval 1327 (09 Kasım 1909).

³⁵¹ Seda Bayındır, *a.g.e.*, s. 124.

³⁵² Seda Bayındır, *a.g.e.*, s. 120. Mason locaları da, Cemal Beyin yetimhane projesine destek vermişler ve bu amaçla toplamış oldukları 250 altın lirayı Adana'ya göndermişlerdir. Bkz. Orhan Koloğlu, *a.g.e.*, s. 142.

³⁵³ Mehmet Asaf Bey, bu yetimhanelerden yetişen Ermeni çocuklarının on-on beş sene sonra, Mondros Mütarekesi ile birlikte komitacılık faaliyetlerine başlayarak, Türk-Müslüman ahaliyi katlettiklerini iddia etmektedir. Bkz. Mehmet Asaf Bey, *a.g.e.*, s. 57.

Cemal Bey, ayrıca hükümete başvurarak olaylar sırasında malları yağmalananlar için bir takım tedbirlerin alınmasını istemiştir. Bunun üzerine hükümet, Adana olaylarında yağmaladıkları eşyayı tanınan süre içinde ilgili makamlara teslim edenlerin af edileceğine dair bir karar çıkartmıştır³⁵⁴. Yine Cemal Beyin önerisiyle işsiz ve kimsesiz kalan kadınların geçimlerini temin maksadıyla “*Heyet-i İştigaliye*” adlı bir komisyon oluşturulmuştur. Hükümet, söz konusu komisyonunun dışarıdan getireceği sanayi malzemelerinin gümrükten muaf tutulacağını belirterek, valisine olan desteğini sürdürmüştür³⁵⁵. Cemal Bey, bunların dışında olaylar sırasında mağdur olan öğrencilerin sınavlarının ileri bir tarihe ertelenmesini sağlamıştır³⁵⁶. Ayrıca, bölgedeki sağlık kontrolleri için vilayet sıhhiye müfettişi Eşref Bey başkanlığında bir komisyon kurdurmuştur. Bu komisyon, muhtaç aileleri ücretsiz muayene etmiş ve bölgeye yeterli sayıda sağlık ekibi gönderilmesi için çalışmalarda bulunmuştur. Cemal Bey, bölgedeki yaraların sarılması çalışmalarına katkıda bulunanlara teşekkür etmiş ve onların birer kıta iftihar madalyası ile ödüllendirilmelerini talep etmiştir³⁵⁷.

Cemal Beyin gayretli çalışmaları neticesinde dört-beş ay gibi kısa bir süre zarfında Adana dâhilindeki Ermeni köylerinin hemen hepsi yeniden yapıldığı gibi, şehir merkezinde küçük ailelere ait evlerin inşası büyük ölçüde tamamlanmıştır. Böylece elim hadisenin izleri kısmen de olsa silinmiş, Ermeniler normal yaşamlarına yeniden başlamış ve Türklerle Ermeniler arasındaki soğukluk büyük ölçüde giderilmiştir³⁵⁸. Bu başarılar, Cemal Beyin bir idare adamı sıfatıyla göstermiş olduğu hassasiyet ve teşkilatçılık özelliği sayesinde elde edilmiştir³⁵⁹.

³⁵⁴ BOA, *MV*, 133/2, 11 Ramazan 1327 (26 Eylül 1909).

³⁵⁵ BOA, *MV*, 137/19, 6 Safer 1328 (17 Şubat 1910).

³⁵⁶ BOA, *DH.MUI*, 4-1/57, lef. 2, 21 Şaban 1327 (12 Eylül 1909). Cemal Bey, Adana'daki toplam 2000 öğrenciden yalnızca %5'inin bu imtihanlarda başarılı olduğunu, geriye kalanların ise, zaten imtihanların ertelenmesi için çeşitli yollara başvurduklarını söylemiştir. Dolayısıyla Cemal Bey, hem öğrencilere yeni bir şans verebilmek, hem de yaklaşan üç aylar (Receb, Şaban, Ramazan) nedeniyle imtihanların Ramazan ayı sonrasına ertelenmesini teklif etmiştir. Bkz. BOA, *DH.MUI*, 4-1/57, lef. 4, 23 Ağustos 1325 (5 Eylül 1909).

³⁵⁷ Cemal Beyin önerisiyle birer kıta iftihar madalyası verilen kişiler arasında kamu görevlileri dışında, sivil halktan da pek çok kişi bulunmaktaydı. Böylece, Cemal Bey Adana'da devlet-millet kaynaşmasını sağlamayı amaçlamıştır. Bkz. Seda Bayındır, *a.g.e.*, s. 120-127.

³⁵⁸ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 354.

b- Adana'da Asayişin Koruması İçin Yapılan Çalışmalar

Cemal Bey, bir yandan imar ve iskân faaliyetleriyle uğraşırken bir yandan da şehirdeki huzur ve güven ortamının devam etmesi için çalışmalarda bulunuyordu. Bu amaçla öncelikle İstanbul'dan getirtmiş olduğu jandarma zabitanlarını Adana, Mersin, Tarsus ve Silifke taburlarına yerleştirerek güvenlik alanında yeniden yapılanmaya gitmiştir³⁶⁰. Ayrıca, bölgedeki jandarma ihtiyacının karşılanması amacıyla Adana'da bir jandarma mektebi açılması için çalışmalara başlamıştır. Cemal Bey konuyla ilgili düşüncelerini, 1 Eylül 1909 tarihli bir yazıyla Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir. Buna göre:

1)- Adana'da eski jandarmalar vazifelerini ifa edememektedirler.

2)- Beyrut'taki jandarma mektebinden istifade edilmesi bir seneye mal olacaktır.

3)- 200-300 yeni öğrenci alınırsa ve bunlar II. ve V. Ordulara mensub zabitler tarafından talim ve terbiye edilirlerse, iki-üç ay gibi kısa sürede bir netice almak mümkün olabilir. Böylece Adana'nın ihtiyacı olan emniyet teşkilatı kurulmuş olur.

4)- Bir hafta öncesinde Adana'ya gelen Binbaşı Nuri Bey, jandarma mektebi için gerekli alt yapı çalışmalarını tamamlamış, hatta uygun bir bina bile bulmuştu. Eğer, İstanbul'dan seçmiş olduğum zabitler gönderilirse, bir hafta içerisinde jandarma mektebini açabiliriz.

5)- Hazineye fazla yük olmaması için de elimizden geleni hassasiyeti göstereceğiz³⁶¹.

Çalışmalarına hız veren Cemal Bey, 15 Eylül 1909'da Adana'da jandarma mektebinin resmen açıldığını bildirmiştir. Ancak bazı idari ve mali sorunlar nedeniyle³⁶², jandarma mektebine öğrenci alımı konusundaki pürüzler henüz

³⁵⁹ *Nevsâl-i Osmâni*, İstanbul 1330 (1914), s. 288-289.

³⁶⁰ Onun bu çalışmaları Harbiye Nezareti'nce de uygun görülmüştür. Bkz. BOA, *DH.MUI*, 1-5/42, lef. 1/1, 9, 24/29 Ağustos 1325 (6/11 Eylül 1909).

³⁶¹ BOA, *DH.MUI*, 1-5/42, lef. 4, 19 Ağustos 1325 (1 Eylül 1909).

³⁶² BOA, *DH.MUI*, 1-5/42, lef. 6, 2 Eylül 1325 (15 Eylül 1909).

giderilmiş değildi³⁶³. Yaşanan olumsuzluklara rağmen, Cemal Beyin gayretleri neticesinde bir kaç hafta gibi kısa sayılabilecek sürede Adana'da asayişin sağlanması yönünde önemli bir adım atılmış oldu.

Cemal Beye göre vilayet idaresinin en önemli unsuru, bugünkü polis teşkilatının işlevlerini yerine getiren jandarma teşkilatı idi³⁶⁴. Adana'daki üzücü olaylar, şehrin huzur ve güvenliği için jandarma teşkilatını daha da önemli hale getirmişti. Bu nedenle, 15 Eylül'de açılan Adana jandarma Mektebi, şehrin adeta güvenlik sigortası olmuştur.

Adana Jandarma Mektebi, başlangıçta 300 öğrenciyle eğitime başlamıştı. Oysa ki vilayet jandarma alayının 1200 kişiden ibaret olması gerekiyordu. Vali Cemal Bey, 1 Aralık 1909'da Dâhiliye Nezareti'ne başvurarak, Şubat ayında Adana'da idare-i örfiyye'nin sona ereceğini, bu sebeple jandarma sayısının hiç olmazsa 600 kişiye çıkarılmasını teklif etmiştir³⁶⁵. Dâhiliye Nezareti, Cemal Beyin bu ısrarları karşısında Harbiye Nezareti'ne başvurarak, gereğinin yapılması talebinde bulunmuştur³⁶⁶.

Mart ayında Adana'da idare-i örfiyye, biraz gecikmeli de olsa sona ermişti. Cemal Bey, şehirdeki asayişin devam edebilmeleri için jandarma teşkilatına takviye yapılması yönündeki ısrarcı tutumunu sürdürmüştü³⁶⁷, bu amaçla üç bölük kumandanı ile on beş takım kumandanının acilen Adana'ya gönderilmesi gerektiğini beyan etmiştir³⁶⁸. Onun bu isteği Harbiye Nezareti'nce de uygun görülmüş bölgeye gerekli kuvvetlerin sevk edilmesine müsaade edilmiştir³⁶⁹.

³⁶³ Dâhiliye Nezareti, Adana Jandarma Mektebi'ne alınacak öğrenciler hakkında Harbiye Nezareti'ne aşağıdaki hususların gözönünde bulundurulmasını istemiştir: 1-Vali Vekili Cemal Beyin de belirttiği gibi Beyrut Jandarma Mektebi'nden mezun olanların alınmaması. 2-Adana'da okur-yazar olup, gerekli şartları taşıyan talebe-i ulum ile efrad-ı cedide'nin mektebe alınmalarında bir sakınca yoktur. 3-Gayrimüslimlerin de mektebe alınmalarına izin verilmelidir. BOA, *DH.MUI*, 1-5/42, lef. 7/1, 8/1, 7 Eylül 1325 (20 Eylül 1909).

³⁶⁴ BOA, *DH.MUI*, 1-5/42, lef. 6, 2 Eylül 1325 (15 Eylül 1909).

³⁶⁵ BOA, *DH.MUI*, 1-5/42, lef. 12, 8 Teşri-i sâni 1325 (1 Aralık 1909).

³⁶⁶ BOA, *DH.MUI*, 1-5/42, lef. 11/1, 21 Teşri-i sâni 1325 (4 Aralık 1909).

³⁶⁷ BOA, *DH.MUI*, 1-9/26, lef. 2, 19 Mart 1326 (22 Mart 1910).

³⁶⁸ BOA, *DH.MUI*, 1-9/26, lef. 4, 1/1, 24 Mart 1326 (6 Nisan 1910).

³⁶⁹ BOA, *DH.MUI*, 1-9/26, lef. 3/1, 24 Mart 1326 (6 Nisan 1910).

c- Adana'da Askerlik Meselesi ve Cemal Beyin Konuyla İlgili Görüşleri

Kanun-ı Esâsi'nin ilanıyla birlikte bütün Osmanlı vatandaşları eşit kabul edildiğinden Adana ve çevresinde yaşayan gayrimüslim ahalinin de Müslümanlarla birlikte askere alınmaları gündeme gelmişti³⁷⁰. Ancak, bölgede yaşayan Ermeni ve Rum vatandaşlar askerlik yapmak istememekte ve bu yüzden çeşitli yollara başvurarak yurt dışına firar etmekteydiler³⁷¹. Kamuoyunun bu durumdan rahatsız olması üzerine, Adana Valiliği derhal harekete geçmiş ve Dâhiliye Nezareti'ne başvurarak yurt dışına çıkacak olan gayrimüslim vatandaşlara izin verilmemesini talep etmiş, ancak bir sonuç alamamıştır³⁷². Bu gelişmeler üzerine Cemal Bey, bölgede yaşanan üzücü olaylar nedeniyle hiç olmazsa olaylardan en fazla etkilenen Adana, Tarsus, Erzin, Osmaniye, Bahçe ve Sis'ten bu seneye mahsus olmak üzere asker alınmamasını³⁷³, karşılığında ise gayrimüslim vatandaşların yurt dışına, özellikle Amerika'ya, çıkışını engelleyecek gerekli yasal düzenlemelerin

³⁷⁰ Cemal Bey bu durumu Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu telgrafında şu cümlelerle ifade etmiştir: “*Tebligat-ı Osmaniye'den gayrimüslimlerin muayene-i ibtidaiyesine başlandığı sırada Patrikhaneden bu kararın kendilerine tebligat icra edilmediği beyanıyla, muayenede isbat-ı vücut edemeyeceklerinin, Tarsus'taki Ermeniler tarafından iddia olunduğu redif fırkası kumandanlığından bildirilmesi üzerine kavanin-i devletin bahşettiği müsavat-ı hukukiye'den müstagıs (yardım dileyen) olmak, aynı kavaniyenin tahmil ettiği vezâif-i müsavata inkiyad ile kabul olcağı esasına binaen, millet meclisinin tasdik-i aliyesiyle kesb-i kanuniyet ederek tatbik edilen karar-ı vakarın daire-i şumülüünden hariç kalmak hususunda asaf-ı hamiyete delalet ile iddiaların asla şayan-ı kabul olmayıp, müstahmil (yüklenen) ceza ve mes'uliyet olacağını, hükümet-i Osmaniye ile Osmanlılar arasında makamat-ı minvalde tefhim edenlerin hemen tahkikat-ı icrasıyla, ceza-yı demide edilmeleri lazım kaçılması...*”. Yazının tamamı için bkz. BOA, *DH.MUI*, 1-8/29, lef. 46, 3 Eylül 1325 (16 Eylül 1909).

³⁷¹ Gayrimüslim vatandaşlar, ticaret yapmak bahanesiyle Bulgaristan, Sırbistan ve Romanya'ya gidiyorlar, buradan da Amerika'ya kaçıyorlardı. Cemal Bey, firar olaylarını engellemek için ticaret maksadıyla çıkış yapanlardan kefalet alınmasını ve Amerika'ya gidecek olanlara da pasaport verilmemesini talep etmişti. Bkz. BOA, *DH.MUI*, 1-8/29, lef. 93, 27 Şaban 1328 (30 Ağustos 1909). Öte yandan Adana'da başlayan askerlik krizi, Suriye vilayetine de sıçramış, hatta Suriye'den bile Amerika'ya kaçanlar olmuştu. Buna karşılık gayrimüslim ahaliden bir kısmı ise, kendi çocuklarının da askeri okullara alınması yönünde isteklerde bulunmuşlardı. Olaya el koyan Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, gayrimüslimlerin askerlik vazifesine yabancı olmaları ve taburlarda kendi mezhepdaşları bulunmamasından dolayı, askerlik yapmamalarının makul karşılanabileceğini, askeri okullara alınmalarında ise herhangi bir sakınca bulunmadığını belirtmiştir. BOA, *DH.MUI*, 1-8/29, lef. 47, 26 Teşrin-evvel 1325 (8 Kasım 1909).

³⁷² BOA, *DH.MUI*, 1-8/29, lef. 93, 13 Şaban 1328 (30 Ağustos 1909).

³⁷³ BOA, *DH.MUI*, 1-8/29, lef. 44, 31 Ağustos 1325 (13 Eylül 1909).

yapılmasını istemiştir³⁷⁴. Ancak, Harbiye Nezareti, onun bu isteğini Kanun-u Esasi'ye aykırı olduğu gerekçesiyle reddetmiştir³⁷⁵.

Cemal Bey, askerlikle ilgili yasal işlemlerin yapılmasında son derece hassas davranmıştır. Bu konuda zaafiyet gösterecek memurların en ağır şekilde cezalandırılacağını da şu cümlelerle ifade etmiştir:“ *Muayane-i ibtidayı icrada eser-i tazir ve tereddüt gösterecek memuriyet-i mülkiyenin dahi mücazat-ı şedideye (Şiddetli cezalara) düçar edileceğini ilave tebliğ etmiş idim*³⁷⁶...”

d- Yemen'e Asker Sevki Meselesi

Yemen ve Asir'de başlayan karışıklıklar üzerine hükümet, 12 Eylül 1909'da Adana Vilayeti'ne bir telgraf göndererek asker talebinde bulunmuştur. Vali Cemal Bey, Adana'da toplam yedi tabur asker bulunduğunu ve bunların çoğunun da acemi erlerden meydana geldiğini, şehirde asayiş sağlayacak başka bir kuvvet bulunmadığını söyleyerek söz konusu talebe karşı çıkmıştır. Cemal Bey daha da ileri giderek Adana'daki acemi askerlerin Yemen'e hiçbir faydasının olmayacağını ifade etmiştir³⁷⁷. Hükümet, asker talebi konusunda almış olduğu bu olumsuz cevaba rağmen, Adana Kuvve-i Mürettebe Kumandanı Mehmet Ali Beyin Yemen'e gönderilecek müfrezenin kumandanlığına getirilmesi hususunda bir kez daha Cemal Beye başvurmuştur. Cemal Bey, hükümete vermiş olduğu ikinci cevabında; Mehmet Ali Beyin bu görevi kabul etmeyeceğini, bu nedenle onun Yemen işinden bu seferlik affedilmesini istemiştir³⁷⁸.

³⁷⁴ BOA, *DH.MUI*, 1-8/29, lef. 94, 31 Ağustos 1325 (13 Eylül 1909).

³⁷⁵ BOA, *DH.MUI*, 1-8/29, lef. 84/1, 22 Eylül 1325 (5 Ekim 1909).

³⁷⁶ BOA, *DH.MUI*, 1-8/29, lef. 46, 3 Eylül 1325 (16 Eylül 1909).

³⁷⁷ BOA, *DH.MUI*, 1-2/44, lef. 3, 1/1, 30 Ağustos 1325 (12 Eylül 1909). Yemen olayları için bkz. İsmet İnönü, *a.g.e.*, c. I, s. 80-100; Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)*, Ankara 1997, s. 33-50.

³⁷⁸ BOA, *DH.MUI*, 3-2/52, lef. 3, 23 Ağustos 1325 (4 Eylül 1909). Cemal Bey, bu arada tam dört gün Mehmet Ali Beyle görüşerek ikna etmeye çalışmış, ancak başarılı olamamıştır. Bir kaç gün sonra da Dâhiliye Nezareti'ne bir rapor göndererek Mehmet Ali Beyin ancak çok geniş yetkiler verilirse Yemen'e gidebileceğini belirtmiştir. Bkz. BOA, *DH.MUI*, 1-2/52, lef. 2, 27 Ağustos 1325 (09 Eylül 1909); BOA, *DH.MUI*, 1-2/56, lef. 3, 2 Eylül 1325 (15 Eylül 1909). Bu gelişmelerin ardından yaklaşık yedi ay sonra Hükümet, Cemal Beyin önceden belirtmiş olduğu uyarılarını dikkate almış ve Mehmet Ali Beyi Yemen Valiliği'ne ek olarak VII. Ordu Kumandanlığı'na tayin etmiştir. Bkz. BOA, *DH.MUI*, 1-9/27, 26 Rebiülevvel 1328 (7 Nisan 1910). Mehmet Ali Bey, Bağdat Valisi Nazım Paşayla birlikte çok geniş yetkilere sahip olmuş, Yemen'deki bütün ordu ve mahalli memurların atama ve azilleri yetkisi kendisinde toplanmıştır. BOA, *DH.MUI*, 1-9/40, 9 Rebiülâhîr 1328 (19 Nisan 1909).

e- Adana Vilayeti'nde Görevli Memurlarla İlgili Düşünceleri

Cemal Bey, Adana Vilayeti'ne gönderilecek memurlar hususunda oldukça hassas davranmış, yalnızca gerekli şartları taşıyanların atanmasından yana olmuş, niteliksiz ve kabiliyetsiz kişilerin iş başına getirilmelerine ise şiddetle karşı çıkmıştır. Mesela Cemal Bey, geçim sıkıntısı nedeniyle Beyrut'a tayinini isteyen Adana tahrirat müdürünün yerine Beyrut tahrirat müdürünün atanmasına, ilgili kişinin yetersiz olduğunu öne sürerek karşı çıkmış ve bu göreve Adana tahrirat müdürlüğünde görevli Hilmi Efendiyi getirtmiştir³⁷⁹. Aynı şekilde, Adana Kuvve-i Mürettebe Komutanı Mehmet Ali Beyin Yemen'e tayin edilme olasılığına karşı, onun yerine Edirne'de görevli Kaymakam Arif Beyin gönderilmesini talep etmiştir³⁸⁰.

Vali Cemal Bey, Adana'da yolsuzluk yapan memurlar hakkında kanuni işlemlere başvurmadan çekinmemiştir. Mesela, Adana eski nüfus müdürü Mustafa Efendi hakkında nüfus tezkiresi parasını zimmetine geçirmesinden dolayı derhal soruşturma başlatmış ve Mustafa Efendiye ait dosyayı Şura-yı Devlet'e havale etmiştir³⁸¹.

Mehmet Ali Beyin ayrılmasından sonra bölgenin güvenliği sorumluluğunu da üzerine almış olan Cemal Bey, Harbiye Nezareti'yle fikir alışverişinde bulunarak vilayet dâhilinde karışıklık çıkarmak isteyen görevliler hakkında mütalaalarda bulunup görevlerinden uzaklaştırılmalarını talep etmiştir³⁸². Cemal Bey buna ilave olarak sivil memurlar hakkındaki düşüncelerini de bir rapor halinde düzenli olarak Bâb-ı Âli'ye bildirmiştir³⁸³. Öte yandan Vali Cemal Bey, çalışmalarından memnun olduğu personeline ise daima sahip çıkmıştır³⁸⁴.

³⁷⁹ BOA, *DH.MTV*, 40-1/67, lef. 2, 2 Teşrin-i evvel 1326 (15 Ekim 1909).

³⁸⁰ BOA, *DH.MUI*, 1-2/52, lef. 2, 27 Ağustos 1325 (09 Eylül 1909).

³⁸¹ BOA, *DH.MTV*, 32/4, lef. 3, 6, 14 Ağustos 1326/22 Teşrin-i evvel 1326 (4 Mayıs/ 9 Kasım 1910). Buna karşılık Mustafa Efendi, hakkındaki iddiaların doğru olmadığı şeklinde Dâhiliye Nezareti'ne bir dilekçe göndermiş ve kendisini savunmuştur. Bkz. BOA, *DH.MTV*, 32/4, lef. 5, 7 Teşrin-i evvel 1326 (20 Ekim 1910).

³⁸² *İkdam*, 9119, 8 Ağustos 1922. Mesela Zeytun Ermeni Papazı Vagarşak Efendi, bu tür faaliyetlerde bulunduğu için Cemal Beyin mütalaasıyla görevinden uzaklaştırılmıştır. Bkz. BOA, *DH.MUI*, 2-6/8, lef. 19, 16 Mart 1326 (29 Mart 1910).

³⁸³ Nitekim, 6 Şubat 1911'de Bâb-ı Âli'de çıkan yangın üzerine Cemal Bey, çok endişelenmiş ve özellikle de göndermiş olduğu jurnallerin yanıp-yanmadığını öğrenmek istemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *DH.MTV*, 47/4, lef. 1/1, 31, 47/4, 24-25-26 Kanun-ı sâni 1326 (6-7-8 Şubat 1911).

f- Adana'daki Diğer Faaliyetleri

Cemal Bey, 1910 yılı Ocak ayı başlarında Adana Kız Mektebi'ni ziyaret etmiş ve öğrencilerden “İslam kadınlarının yüzlerinin kapalı bulunması icabat-ı diniyyeden değildir, hürriyetinize malik olunuz, yüzlerinizi kapamayınız” sözleriyle yüzlerini açmalarını istemiştir. Öğrencilerden bir kısmı yüzlerini açmış, ancak diğerleri yüzümüzü erkeklere göstermeyiz diyerek okulu terk etmişlerdi. Bu olay Adana'da tepkiyle karşılanmış ve Vali Cemal Beyin şikâyet edilmesine neden olmuştur³⁸⁵. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti bölgeye bir soruşturma heyeti göndermiş ve olayların daha fazla büyümesine engel olmaya çalışmıştır³⁸⁶.

Cemal Bey, bu olaydan kısa bir süre sonra Adana halkına hitaben 22 Ocak 1911 tarihinde ikinci bir beyanname yayınlamıştır. Osmanlı birliği fikrinin ağır bastığı bu beyanname, özetle şu hususlara yer verilmiştir:

1)-Şu günlerde Adana'da 1909 yılındaki feci olayların yeniden başlayacağı yolunda bir takım dedikodular ağızdan ağza dolaşmaktadır. Adana halkı, bu durumdan oldukça endişe duymaktadır.

2)-Adana valisi sıfatıyla sizleri temin ederim ki, bunların hepsi gerçek dışıdır. Bugün Adana'da Türk ve Ermeni ahali birbirlerine karşı asla kötü bir niyet beslememektedir.

3)-Bu şayialar Adana'daki Osmanlı vatandaşları arasında tesis edilen huzur ve güven ortamını bozmak isteyen bazı rezil kimseler tarafından ortaya atılmaktadır.

4)- Adana Valiliği, Osmanlı vatandaşlarının refah ve saadetine yönelik bu tür hareketlere katiyen fırsat vermeyecek ve o vatan hainlerinin kafaları mutlaka ezecektir.

³⁸⁴ Mesela, Adana merkez düyun-ı umumiye katiplerinden Abdülgani Efendi, dürüstlüğü ve çalışkanlığıyla Cemal Beyin gözüne girmeyi başarmıştır. Nitekim Abdülgani Efendi emekli olduğu halde Cemal Bey onu bırakmak istememiş ve yeniden istihdam edilmesi için gerekli girişimlerde bulunmuştur. Bkz. BOA, *DH.MTV*, 6-1/28, lef. 2, 14 Eylül 1326 (27 Eylül 1910).

³⁸⁵ Abdülcélil bin Mehmet imzalı şikâyet mektubunda Vali Cemal Bey, kızların iffetine dokunmakla suçlanmıştır. Mektubun tamamı için bkz. BOA, *DH.MTV*, 18/4, lef. 2, 21 Kanun-ı evvel 1326 (03 Ocak 1910).

³⁸⁶ BOA, *DH.MTV*, 18/4, lef. 1/1, 19 Şubat 1326 (03 Mart 1910).

5)- Aslında, bu tür hurafeleri ağza almaya bile gerek yoktur. Zira, Adana Vilayeti'nin her köşesinde sükûnet tam manasıyla sağlanmıştır. Adana Osmanlı vatandaşları, kıymetli vakitlerini böylesine manasız laflarla ziyan etmemelidirler.

6)-Adana'da her gün yeni bir bayındırlık eseri vücuda getirmek için gayret göstermekteyim. Ancak, ülkenin kalkınmasını istemeyen alçaklara karşı hiçbir zaman fırsat verilmeyeceğini ve en şiddetli kanunu uygulamadan geri durmayacağımı da katiyen beyan ederim³⁸⁷.

Vali Cemal Bey, 25 Şubat 1911'de ağır bir hastalık geçirmiş ve yaklaşık on beş gün istirahat etmek zorunda kalmıştır. Bu süre zarfında görevini yardımcılarına bırakarak doktoru Vehbi Efendinin kontrolünde tedavisine devam etmiştir³⁸⁸.

Cemal Bey, Adana'da olası doğal afetler konusunda da hassas davranmış, gerekli tedbirlerin alınması yönünde Dâhiliye Nezareti'ne raporlar göndermiştir³⁸⁹. Nitekim onun uyarılarından kısa bir süre sonra, 6 Mart 1911'de Adana'da şiddetli yağmur başlamış, kırk sekiz saat aralıksız süren yağmur nedeniyle Seyhan nehri taşmış ve pek çok aile evsiz kalmıştı³⁹⁰. Adana Valiliği, şehirde durumun oldukça vahim olduğunu, başta çadır ve erzak olmak üzere yardım malzemesi gönderilmesini istemişti³⁹¹.

Cemal Bey, Adana Valiliği sırasında daima *ittihad-ı anasır* fikrine sadık kalmıştır. Ermenileri kollamakla suçlansa da, bu eleştirilere kulak asmamış ve *Osmanlı vatandaşlığı* kavramına ağırlık vermiştir. Yaklaşık iki yıl süren görevinde³⁹², Adana olaylarının izlerini silmeye çalışmış, şehrin güvenlik problemlerini ortadan kaldırmış ve imar iskân faaliyetlerine ağırlık vererek şehirdeki hayatı normale döndürmüştür.

³⁸⁷ BOA, *DH.SYS*, 63/6, lef. 4, (Aktaran Seda Bayındır, *a.g.e.*, Ekler bölümü, s. 87).

³⁸⁸ BOA, *DH.MTV*, 7/24, lef. 2, 4, 5, 7, 16,18,23 Şubat 1326 (1,3,8 Mart 1911). Behçet Cemal, babasının 1910 yılı sonlarına doğru hastalandığını ve hastalığının tifo olduğunu belirtmiştir. Bkz. Behçet Cemal, "*Başlarken*", s. 14.

³⁸⁹ BOA, *DH.MTV*, 52-2/17, lef. 7, 9 Şubat 1326 (22 Şubat 1911).

³⁹⁰ BOA, *DH.MTV*, 52-2/17, lef. 10, 23 Şubat 1326 (08 Mart 1911).

³⁹¹ BOA, *DH.MTV*, 52-2/17, lef. 5, 24 Şubat 1326 (9 Mart 1911).

³⁹² Cemal Bey, 1911 yılı Haziran ayına kadar Adana'daki görevinin başında kalmıştır.

C- Cemal Beyin Bağdat Valiliği

1- Bağdat Valiliği'ne Atanmasından Önceki Siyasi Gelişmeler

Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti, 1910 yılı başlarında İngiltere ile yaşanan Lynch sorunu ve İttihatçıların baskısı nedeniyle düşünce yerine İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti kurulmuştu³⁹³. Yeni kurulan hükümette Talat ve Cavid Beylerin yanı sıra Emrullah Efendi, Halbeyan Efendi ve Şerif Haydar Bey gibi İttihatçı isimler de yer almışlardı³⁹⁴. Bu tarihlerde Bağdat Valiliği görevini ise, İttihatçı olmayan Nazım Paşa³⁹⁵ yürütmekteydi. 25 Aralık 1909'da VI. Ordu Kumandanlığı da uhdesinde kalmak şartıyla Bağdat Valiliği'ne atanan Nazım Paşa³⁹⁶, bölgedeki ordu ve mahalli memurların atama ve azilleri de dâhil oldukça geniş yetkilere sahip bulunuyordu³⁹⁷. Ancak, yeni kabinenin İttihatçı Dâhiliye Nazırı Talat Bey, 17 Mart 1911'de "*Görülen lüzum üzerine*" Nazım Paşanın görevine son vermişti. Ondan boşalan Bağdat Valiliği'ne Meclis-i Vükelâ kararıyla Ferik Yusuf Paşa tayin edilmişti³⁹⁸. Ancak, bu karar Nazım Paşanın çok sevildiği Bağdat'ta büyük tepkilere neden olmuştur. Bu amaçla yaklaşık elli bin kişiden oluşan kalabalık tarafından Nazım Paşanın görevinde

³⁹³ İbrahim Hakkı Paşa, 1908-1914 tarihleri arasında, Ocak 1910'dan Eylül 1911'e kadar en uzun ömürlü hükümeti (Bir yıl, dokuz ay) kurmuştur. Ayrıca yabancı dil bilmesi, Amerika ve Avrupa görmesi ve batılı düşüncelere sahip olması nedeniyle oldukça farklı bir devlet adamı portresine sahiptir. Ayrıntılı bilgi için bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. III, s. 97-111.

³⁹⁴ Talat Beyin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin reisliğine seçilmesi üzerine kabinede küçük bir değişikliğe gidilmiş, bu doğrultuda Halil Bey Dâhiliye Nazırlığı'na getirilmişti. Böylece İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti, İttihat ve Terakki'nin egemen olduğu bir kabine haline gelmişti. Bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. III, s. 103-104.

³⁹⁵ Nazım Paşa (1848-1913). Harbiye'den mezun olduktan sonra askeri öğrenimine Fransa'da devam etmiştir. Cesur bir kişiliğe sahipti. II. Abdülhamit tarafından Bağdat'a sürgün edilmiş, Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Edirne'deki II. Ordu Kumandanlığı'na tayin edilmiştir. 31 Mart olayları öncesinde İstanbul Garnizon Kumandanlığı'na getirilmiş olan Nazım Paşa, daha sonra da Bağdat'a vali olarak atanmış, İttihat ve Terakki iktidardan düştükten sonra Harbiye Nazırlığı'na getirilmiş, Bâb-ı Âli Baskını sırasında Yakup Cemil tarafından vurularak öldürülmüştür. Feroz Ahmad'a göre Nazım Paşa dürüst ve saf bir asker değil, aksine esaslı bir siyasetçidir. Bkz. Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 135 ve 215.

³⁹⁶ Bkz. BOA, *İ.DAH*, 11 Zilkâde 1327 (25 Aralık 1909).

³⁹⁷ Bkz. BOA, *DH.MUI*, 1/9, 9 Rebiülâhir 1328 (19 Nisan 1910).

³⁹⁸ BOA, *İMM*, 14 Rebiülevvel 1329 (15 Mart 1911); BOA, *DH.MTV*, 32/22., lef. 1/1 ve 77, 4 Mart 1327 (17 Mart 1911). Nazım Paşanın Bağdat Valiliği görevinden azledilmesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile anlaşmazlığa düşmüş olmasını göz ardı etmemek gerekir.

kalması için gösteriler düzenlenmiştir³⁹⁹. Göstericiler, ayrıca İstanbul'a protesto telgrafları göndererek Nazım Paşayı desteklediklerini bildirmişlerdir⁴⁰⁰. Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, olayların daha fazla büyümemesi için ahaliyi Nazım Paşa lehinde gösteriler yapmaya zorlayan memurların derhal azledilmelerini emretmiş⁴⁰¹, Dâhiliye Nezareti de, bu karar doğrultusunda bir takım tedbirler almak durumunda kalmıştır⁴⁰². Ülke içerisindeki siyasi hesaplaşmaların kurbanı olan Nazım Paşa, Sadaret'e göndermiş olduğu telgrafında kendisine yapılan kötü muameleden şikâyetçi olmuş, hiç olmazsa Bağdat'ta kalan hususi evraklarının kendisine iade edilmesini istemiştir⁴⁰³. Sadrazam Hakkı Paşa, Nazım Paşaya yapılan kötü muamelenin bir yanlış anlaşılardan kaynaklandığının ortaya çıkması üzerine, söz konusu evrakların derhal kendisine verileceğini beyan etmiştir⁴⁰⁴. Bu arada Nazım Paşanın bazı uygulamaları hakkında araştırma yapmak üzere Bağdat'a bir teftiş heyeti gönderilmiştir⁴⁰⁵. Heyetin çalışmaları sonucunda, Nazım Paşa hakkındaki şikâyetlerin bir kısmının asılsız olduğu anlaşılmıştır⁴⁰⁶.

2- Bağdat Valiliği'ne Atanması

Talat Bey, Dâhiliye Nazırlığı'ndan ayrılmadan önce münhal bulunan valiliklere yapılacak atamalar hakkındaki görüşlerini yeni Dâhiliye Nazırı Halil Beye

³⁹⁹ BOA, *DH.MTV*, 32/10, lef. 15, 5 Mart 1327 (18 Mart 1911). Hükümet, bu gösterileri beyhude çabalar olarak yorumlamış ve gerekenlerin yapılması hususunda Bağdat Vali Vekili Yusuf Paşayı uyarmıştır. BOA, *DH.MTV*, 32/10, lef. 1/1, 3 Mart 1327 (16 Mart 1911).

⁴⁰⁰ Söz konusu telgraflarda, Nazım Paşanın senelerdir refah yüzü görmeyen Bağdat'ta önemli işlere imza attığı, yalan-yanlış haberlerle görevinden uzaklaştırılmasından dolayı Bağdat halkının derin üzüntü içinde olduğu belirtilmekteydi. Telgraf örnekleri için bkz. BOA, *DH.MTV*, 32/10, lef. 2, 6, 7, 2 Mart 1327 (15 Mart 1911); BOA, *DH.MTV*, 32/22, lef. 4, 13, 14, 17, 27 Şubat/4 Mart 1327 (9/17 Nisan 1911).

⁴⁰¹ BOA, *DH.MTV*, 32/8, lef. 12, 5 Mart 1327 (18 Mart 1911). Mahmut Şevket Paşanın böyle bir karar almasında, Yusuf Paşanın Bağdat'tan gönderdiği raporların etkisi olmuştur. Zira, Yusuf Paşa Bağdat'taki olayların bu denli büyümesine gerekçe olarak bir kısım memurların ahaliyi kışkırtmasını göstermiştir. BOA, *DH.MTV*, 32/8, lef. 9, 4 Mart 1327 (17 Mart 1911).

⁴⁰² BOA, *DH.MTV*, 32/8, lef. 1/1, 5 Mart 1327 (18 Mart 1911). Vali Vekili Yusuf Paşa, konuyla ilgili araştırmalarını sürdürmüş ve Dâhiliye Nezareti'ne düzenli olarak bilgi vermeye devam etmiştir. Konuya ilişkin olarak bkz. BOA, *DH.MTV*, 32/19, lef. 1/1 ve 2, 5/7 Nisan 1327 (18/20 Nisan 1911).

⁴⁰³ BOA, *DH.MTV*, 32/9, lef. 2, 5 Mart 1327 (18 Mart 1911).

⁴⁰⁴ BOA, *DH.MTV*, 32/9, lef. 3, 1/1, 6 Mart 1327 (19 Mart 1911).

⁴⁰⁵ BOA, *DH.MTV*, 32/24, 7 Receb 1329 (4 Temmuz 1911); BOA, *DH.MTV*, 32/23, 14 Haziran 1327 (27 Haziran 1911).

takdim etmişti. Buna göre, Adana Valisi Cemal Beyin Bağdat Valiliği'ne, Cemal Beyden boşalan Adana Valiliği'ne ise Kayseri Mutasarrıfı Muammer Beyin atanması uygun görülmüş, diğer valilerin atanması işi ise sonraya bırakılmıştır⁴⁰⁷. Bu sırada Üsküp'te bulunan Dâhiliye Nazırı Halil Bey, Talat Beyin önerilerini desteklemiş⁴⁰⁸ ve 14 Haziran 1911'de Sadaret'e bir yazı göndererek Adana Valisi Cemal Beyin Bağdat Valiliği'ne atanması için gerekli işlemlerin başlatılmasını talep etmiştir⁴⁰⁹. Konuyla ilgili yazışmalar aynı gün içerisinde tamamlanmış, Dâhiliye Nezareti'nin hazırlamış olduğu kararname sureti⁴¹⁰ Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa ve Dâhiliye Nazırı Halil Bey tarafından imzalanarak Padişahın onayına sunulmuş, 14 Haziran 1911 tarihli irade-i seniyye ile Cemal Bey Bağdat Valiliği'ne asaleten tayin edilmiştir⁴¹¹. Bu tarihlerde Adana'dan İstanbul'a gelmiş olan Cemal Bey, Büyükkada'da istirahataya çekilmişti. Dâhiliye Nezareti, 15 Haziran 1911'de Cemal Beye hitaben: “*Bağdat Valiliği'ne zat-ı valâlarının tayinine irade-i seniyye şeref sadır olmuştur*” şeklinde bir telgraf göndererek durumdan kendisini haberdar etmiştir⁴¹².

3- Bağdat Vilayeti'ndeki Vazife ve Yetkileri

Cemal Beyin Bağdat Valiliği'ne atanmasının ardından Meclis-i Vükelâ, Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa başkanlığında uzun bir toplantı yapmıştır. 18 Temmuz 1911'de gerçekleşen bu toplantıda, yeni Vali Cemal Beyin vazife ve yetkilerini içeren bir mazbata hazırlanmıştır⁴¹³. Söz konusu mazbatada özetle şu kararlar alınmıştır:

⁴⁰⁶ BOA, *DH.MTV*, 32/27, lef. 2/1, 3, 5 Eylül 1327 (18 Eylül 1911).

⁴⁰⁷ BOA, *DH.MTV*, 1/37, lef. 3/1, 2, 1 Haziran 1327 (14 Haziran 1911).

⁴⁰⁸ BOA, *DH.MTV*, 1/38, lef. 2, 1 Haziran 1327 (14 Haziran 1911).

⁴⁰⁹ BOA, *İ.DAH*, 16 Cemâziyelâhir 1329 (14 Haziran 1911).

⁴¹⁰ BOA, *DH.MTV*, 1/37, lef. 1/1, 1 Haziran 1327 (14 Haziran 1911).

⁴¹¹ BOA, *İ.DAH*, 16 Cemâziyelâhir 1329 (14 Haziran 1911).

⁴¹² BOA, *DH.MTV*, 1/38, lef. 1/1, 2 Haziran 1327 (15 Haziran 1911). Behçet Cemal, babasının Bağdat Valiliği'ne tayin edildiğini Adana'ya döndükten sonra öğrendiğini iddia etmiştir. Bkz. Behçet Cemal, *a.g.m.*, s. 14.

⁴¹³ BOA, *İMM*, lef. 2, 21 Receb 1329 (18 Temmuz 1911). Cemal Bey, Bağdat Vilayeti'ne vali olarak atandığı sırada bıyıklı idi. Ancak, o tarihe kadar Bağdat'a hatta bütün Arabistan'a sakalsız vali gönderilmemiştir. Cemal Bey, bu eski Bâb-ı Âli geleneğine uyararak sakal bırakmış ve bir daha da kesmemiştir. Bkz. Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 184.

1)- Irak hattının önemi dolayısıyla, bölgedeki memurların seçiminde titiz olunacak, şer'i ve adli memurlar hariç, layık olmayanlar görevlerinden derhal uzaklaştırılacaktır.

2)- Bağdat ve Basra vilayetlerinde ıslahat tedbirleri için her iki vilayet valisi müşterek hareket edecektir. Basra valisi, Bağdat'a giderek doğrudan Bağdat valisiyle görüşecek ve müzakereler sonucunda ortak karar alınacaktır.

3)- Bağdat ve Basra'da üçer taburluk bir askeri alay birliği bulundurulacak ve bu askerlerin ihtiyaçları Bağdat valisince tedarik edilecektir. Bu birlikler, istenilen yerlere süratle yetişebilecek durumda hazır bulunacak ve bunlara gereği kadar topçu ve süvari kıtaları ilave edilecektir. Eğer bu kuvvetler kâfi gelmezse, IV. Ordu Müfettişliği dâhilindeki birliklerden yardım alınacaktır.

4)- Bağdat valisince nehirlerde de asayiş ve güvenlik sağlanacaktır.

5)- Bağdat'ta teşkil olunan jandarma ıslah ve teftiş heyetleri doğrudan doğruya vilayete bağlı olacaktır. Bu jandarma birliklerinin her türlü ihtiyaç ve teçhizatları Bağdat Valiliği'nce karşılanacaktır.

6)- Bağdat ve Basra'daki polis mekteplerinin sorumluluğu ve düzeninden Bağdat valisi sorumlu olacaktır.

7)- Bağdat'ın en mühim meselesi arazi meselesidir. Bu husustaki araştırma ve incelemelerin neticesi de doğrudan Bağdat valisine havale edilecektir.

8)- Bağdat vilayeti dâhilindeki yolların inşası ve bayındırlık işleri için 40.000 Liralık bir para temin edilecek ve bu paranın kullanım hakkı da Bağdat valisinde olacaktır. Bağdat valisi bu parayı bayındırlık, yol işleri ve kanalların düzenlenmesi gibi gerekli yerlerde kullanabilecektir⁴¹⁴.

⁴¹⁴ BOA, *İMM*, lef. 1, 21 Receb 1329 (18 Temmuz 1911). Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, Dâhiliye Nezareti'ne, Basra Vilayeti'ne ve Umum Jandarma Kumandanlığı'na ayrı ayrı yazılar göndererek Bağdat Valisi Cemal Beye yardımcı olunmasını istemiştir. Bkz. BOA, *DH.SYS*, 73/1 lef. 9/1, 10/2 11, 5/9 Temmuz 1327 (18/22 Temmuz 1911).

Osmanlı Hükümeti, Bağdat'ın yanı sıra Musul ve Basra vilayetlerindeki önemli meselelerin çoğunu Cemal Bey'e havale etmişti. Böylece Cemal Bey, Bağdat'ta adeta bir bölge valisi konumundaydı⁴¹⁵.

4- Bağdat'taki İcraatları

Cemal Bey, selefi Nazım Paşa gibi oldukça geniş yetkilerle Bağdat'a tayin edilmişti. Bu arada, Bağdat'ta eski vali Nazım Paşa yanlısı memurlar görevlerinden alınmış yerlerine yenileri tayin edilmiştir. Hatta, bütün suçu Nazım Paşanın Bağdat'taki görevinde kalmasını istemek olan Bağdat Musevi Cemaati Hahambaşısı Papu Efendi bile sırf bu nedenle görevinden azledilmişti⁴¹⁶. Hükümet bu konudaki gerekli hassasiyetin Cemal Bey tarafından da dikkate alınması amacıyla uzun bir rapor hazırlamıştır⁴¹⁷. Söz konusu rapor, Cemal Bey tarafından da uygun görülmüş ve Nazım Paşa yanlısı memur kadrolarının tasfiyesine devam edilmiştir⁴¹⁸.

Vali Cemal Bey, Adana'daki çalışkanlığını Bağdat'ta da devam ettirmiştir. Bu amaçla öncelikle şehirdeki bayındırlık işlerini ele almış ve Nazım Paşa döneminde başlatılan icraatlara destek vermiştir⁴¹⁹. Ayrıca, Meclis-i Vükelâ'ya başvurarak yarım kalmış projelerin hayata geçirilmesi için Türkiye Milli Bankası'ndan 30.000 Liralık kredi alınmasını talep etmiştir. Cemal Bey, alınacak kredinin her sene faiziyle birlikte toplam otuz beş sene ödeneceğini, teminat olarak

⁴¹⁵ Nitekim Musul Valisi Tahir ve Ordu komutanı Yusuf Paşalar hakkında rüşvet aldıkları gerekçesiyle şikâyet söz konusu olduğu zaman, hükümet konuyla ilgili olarak hemen Bağdat Valisi Cemal Bey'e başvurmuştu. Bkz. BOA, *DH.MTV*, 23/10, lef. 3, 7/1, 31 28 Temmuz / 3 Ağustos 1327 (10/16 Ağustos 1911). Cemal Bey yaptığı araştırmalar sonucunda şikâyeti yapanların kimliğinin tespit edilemediğini ve iddiaların asılsız olduğunu, dolayısıyla da Musul Valisi Tahir Paşa ile Ordu Komutanı Yusuf Paşaların görevlerinden alınmalarını gerektirecek bir durum olmadığını ifade etmiştir. Bkz. BOA, *DH.MTV*, lef. 8, 14 Eylül 1327 (27 Eylül 1911).

⁴¹⁶ Dâhiliye Nezareti, İstanbul'daki Musevi Cemaati Hahambaşılığı'na gönderdiği yazısında, Papu Efendinin İstanbul'da görülen davalarında muhakemesine lüzum görülmediğini, ancak devletin güvenliği söz konusu olduğu için 18 Mart 1911'de görevinden alındığını belirtmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *DH.MTV*, 32/18, lef. 5, 3/1, 6, 4/1, 23/30 Mart 1327 (5/11 Nisan 1911); BOA, *DH.MTV*, 32/29, lef. 3/1, 11, 5, 5 Mart/27 Teşrin-i evvel 1327 (18 Mart/10 Kasım 1911).

⁴¹⁷ BOA, *DH.MTV*, 32/29, lef. 4/1, 8 Haziran 1327 (21 Haziran 1911).

⁴¹⁸ BOA, *DH.MTV*, 32/29, lef. 9, 27 Ağustos 1327 (9 Eylül 1911).

⁴¹⁹ Nazım Paşa, Bağdat'ta Bayındırlık hizmetleri için belediye gelirlerini karşılık göstermek suretiyle 200.000 Liralık kredi anlaşması imzalamıştı. Konu, Dâhiliye Nezareti'nden Şura-yı Devlet'e havale olunmuş, sonuçta bu paranın belediye gelirleriyle karşılanamayacağına kanaat getirilmiştir. BOA, *MV*, 159/67, 13 Teşrin-i sâni 1327 (26 Kasım 1911).

da Bağdat'ın yıllık 7000 Lira olan zebhiyye⁴²⁰ rüsumunun gösterileceğini ve zebhiyye rüsumundan her sene 2400 Lira'nın Milli Banka adına Osmanlı Bankası'na yatırılacağını ifade etmiştir. Meclis-i Vükelâ, Cemal Beyin bu talebini olumlu karşılamış ancak, eski vali Nazım Paşa döneminde imzalanan 200.000 Liralık kredi anlaşmasını ise onaylamamıştır⁴²¹. Cemal Bey, aldığı kredilerle Bağdat'ın imar işlerine ağırlık vermiş ve meşhur Hindiye barajının temelini atmıştır⁴²².

Cemal Bey, Bağdat'ta yapmış olduğu incelemeler sonucunda önemli tespitlerde bulunmuş ve bunları bir rapor halinde İstanbul'a bildirmiştir. Osmanlı Devleti'nin Bağdat'ta uyguladığı politikayı eleştiren Cemal Bey, özetle şu hususlara dikkat çekmiştir:

1)- Bağdat'ta çok büyük bir sefalet yaşanmaktadır. Rumeli'deki en ücra yerler bile Bağdat'tan daha iyi durumdadır.

2)- Halkın geçim sıkıntısı had safhadadır.

3)- Osmanlı Devleti, Rumeli ıslahatı için beş yüz bin lira sarf etmişken, Bağdat'ta bu rakamın binde birine bile ihtiyaç vardır. Hatta, Bağdat'taki durumun iyileştirilmesi için değil beş yüz bin, beş milyon lira dahi kâfi değildir.

4)- Bağdat'ta yapılacak olan geniş çaplı bir ıslahat hareketi mecburiyetten ziyade sevgi ve şefkat dâhilinde yapılmalıdır.

5)- Eğer gerekli düzenlemeler yapılırsa, Bağdat ülke ekonomisine önemli katkılarda bulunabilecek zenginliğe sahiptir.

6)- Bağdat'taki XIII. Kolordu'nun asker ihtiyacının acilen karşılanması gerekmektedir⁴²³.

Cemal Bey, Bağdat'ta Arap milliyetçilik hareketlerine karşı da bir takım tedbirler almıştır⁴²⁴. Bu amaçla II. Meşrutiyet'in ilanından sonra milli bayram olarak kutlanan 10 Temmuz'daki resmi törenlere Bağdat'taki Arap aşiret reisleri ve

⁴²⁰ Kasaplardan, kestikleri hayvanlar için alınan vergi. Bkz. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 2002, s. 1174.

⁴²¹ BOA, *MV*, 159/67, 13 Teşrin-i sâni 1327 (26 Kasım 1911).

⁴²² Behçet Cemal, *a.g.m.*, s. 14.

⁴²³ BOA, *DH.MTV*, 37/8, lef. 2,3, 13/18 Haziran 1328 (2 Haziran / 1 Temmuz 1912).

şeyhlerini davet etmiştir. Bu uygulamalardan oldukça memnun olan aşiret reisleri ve şeyhler, devletin kendilerini onurlandırmasından dolayı İstanbul'a defalarca bağlılıklarını bildirmişleridir⁴²⁵. Arap milliyetçilik hareketlerinin ana nedeni olarak bölgede yaşanan sefaleti gören Cemal Bey, Bağdat'ta acilen geniş çaplı bir ıslahat projesinin hayata geçirilmesini ve bölgenin kalkındırılmasını zaruri görüyor, aksi takdirde bu tür hareketlerin önlenmesinin mümkün olamayacağını düşünüyordu⁴²⁶.

5- Bağdat İngiltere Konsolosuyla İhtilafı

Cemal Bey, göreve başlar başlamaz İngiltere'nin Bağdat Baş Konsolosu'na bir yazı göndererek vilayet dâhilindeki yazışmaları İngilizce değil Türkçe veya Fransızca yapmasını istemiş, buna gerekçe olarak da İngilizce metinlerin tercümesinde yaşanan sıkıntıları göstermiştir⁴²⁷. Cemal Beyin söz konusu uyarıları üzerine, İngiliz Konsolosu, 4 Mayıs 1912 tarihinden itibaren vilayete olan her türlü yazışmalarını Fransızca yapmak zorunda kalmıştır⁴²⁸. Ancak, Cemal Bey ile İngiliz Konsolosu arasındaki asıl çatışma, İngiliz tebaasından olan Hindistanlı hacı adaylarının, konsolosun atadığı resmi memurlar eşliğinde Bağdat'a girmeleri sırasında yaşanmıştır⁴²⁹. Vali Cemal Bey, olayı şiddetle protesto etmiş ve 30 Nisan 1912'de Hariciye Nezareti'ne şu yazıyı göndermiştir:

“Bu sabah İngiltere Başkonsolosu, baş tercümanı vasıtasıyla makam-ı vilayete müracaat ederek Hindistan ve memalik-i saireden Kerbela ve Necef ve Samerra'ya vürud edecek İngiliz tebaasından olan zevata bir takım kolaylıklar sağlayarak ve iyilikte bulunmak maksadıyla oralarda yine İngiliz tebaasından alamet-i farikalı birer delil tayin etmiş olduğunu ve bu delillere Samerra'dan maada hiçbir yerde itiraz edilmediğini bi'l-beyan, Samerra'da da buna müsaade edilmesini

⁴²⁴ M.Şükrü Hanioglu, *a.g.m.*, s. 305; Behçet Cemal, *a.g.m.*, s. 14.

⁴²⁵ BOA, *DH.MTV*, 37/8 lef. 9, 10 Temmuz 1327 (23 Temmuz 1911). Bu uygulamalar, Cemal Bey ayrıldıktan sonra da devam etmiştir. Bkz. BOA, *DH.MTV*, 37/8, lef. 12, 14, 16, 8/11 Mayıs 1330 (21/24 Mayıs 1914).

⁴²⁶ BOA, *DH.MTV*, 37/8, lef. 3, 18 Haziran 1328 (1 Temmuz 1912).

⁴²⁷ BOA, *DH.MTV*, 10/19, lef. 2, 21 Ağustos 1327 (3 Eylül 1911).

⁴²⁸ BOA, *HR.SYS*, 91/4, lef. 26, 21 Nisan 1328 (4 Mayıs 1912).

⁴²⁹ BOA, *HR.SYS*, 91/4, lef. 38, 19 Nisan 1328 (2 Mayıs 1912). Bağdat Vali Muavini Lütfi Bey, 24 Nisan 1328 (7 Mayıs 1912) tarihli, üç sayfalık telgrafında meseleyi uzun uzadıya anlatmış ve Hariciye Nezareti'nin konuya ilgi göstermesini istemiştir. Bkz. BOA, *HR.SYS*, 91/4, lef. 27, 28, 29, 24 Nisan 1328 (7 Mayıs 1912).

talep eyledi. Bu gibi sıfat-ı resmîyeyi haiz her nam ile olursa olsun memuriyet ihdasının ahiren de kavga sebebi olduğunu ve Bağdat vilayeti dâhilinde Bağdat Başkonsolosluğu ile Kerbela konsolos memurluğundan maada hiçbir yerde hiçbir nam ile İngiliz memur-ı resmîyesi tanımayacağı ve bu gibi işlere tevessül etmeden evvel, Başkonsolosun makam-ı vilayete müracaat ile istimzaç eylemesi kendileri için de muvafık olacağı mütalaasında bulunduğumu cevaben bildirdim. Aldığı bu cevap üzerine, mumaileyhin İngiltere Sefareti'ne müracaatla özellikle Hind tebasından gösterdiği ve şimdilik adi birer delil suretindeki bu İngiliz memurlarının kabulünü talep edeceğini bildiriyor. Bunun kabulü, vilayet itibarının küçük düşürülmesi ve Konsolosun nüfuzunun kuvvetlenmesi demek olacağından, artık görevimde kalamıyacağımın ilaveten arzına müsaraaat eylerim ferman⁴³⁰.”

Cemal Bey, kendisini neredeyse istifa noktasına getiren bu meselenin İngiltere'nin Bağdat konsolosu tarafından kasıtlı olarak çıkartıldığını, Hindistanlı hacı adaylarının bahane edilerek Bağdat'ta İngiliz memurlarının istihdamının amaçlandığını iddia etmiştir⁴³¹. Dâhiliye Nezareti, Cemal Beyin 30 Nisan 1912 tarihli şikâyet yazısını dikkate alarak, İngiltere konsolosluğunca göreve başlatılan memurları ifa-yı vazifeden men etmiştir⁴³².

Bağdat'ta tam sular duruldu sanılırken, İngiliz konsolosunun Kazimiye'de bir mahkeme tesis etmesi ve bu mahkemeye üyeler tayin etmesi yeni bir gerginliğe neden olmuştur. Konsolos, bununla yetinmeyerek Kazimiye'nin çeşitli mahallelerine muhtar bile tayin etmiş, gerekçe olarak da ikamet tezkeresi olmayan İngiliz vatandaşlarına tezkere verilmesini göstermiştir. Vali Cemal Bey, İngiliz konsolosunun bir Osmanlı vilayetinde mahkemeler açması ve muhtarlar tayin etmesi karşısında adeta çılgına dönmüştür. Derhal Hariciye Nezareti ile görüşmelere başlayan Cemal Bey, konsolosun yirmi dört saat içinde kurduğu mahkemeleri ve

⁴³⁰ BOA, *HR.SYS*, 91/4, lef. 1, 37, 17 Nisan 1328 (30 Nisan 1912).

⁴³¹ BOA, *HR.SYS*, 91/4, lef. 39, 2 Mayıs 1328 (15 Mayıs 1912).

⁴³² İngiltere Konsolosluğu, memurlarına karşı zor kullanıldığı yönünde şikâyetlerde bulunmuşsa da, yapılan tahkikatlar ve Cemal Beyin ifadeleri doğrultusunda bu şikâyetlerin asılsız olduğu anlaşılmıştır. Bkz. BOA, *HR.SYS*, 91/4, lef. 21, 24, 40, 2-3-8 Mayıs 1328 (15-16-21 Mayıs 1912). Cemal Bey, 20 Mayıs 1912'de konuyla ilgili olarak Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği yazısında, konsolos memurlarına karşı herhangi bir tecavüzde bulunulmadığını, meselenin Hariciye Nezareti'yle konsolosluk arasında halledilmesi

muhtarlıkları iptal etmesini istedi⁴³³. Meselenin bir an önce halledilmesi konusunda ne kadar kararlı olduğunu ise, Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu 25 Mayıs 1912 tarihli yazısında şu cümlelerle göstermiştir: “...Eğer benim bu karar-ı acizânem devletin siyaset-i umumiyesine muhalefet ise, o siyaset-i umumiye dairesinde hareket edebilecek halefimin tayinini devletçe bilinecek hususatlardan olduğu maruzattır⁴³⁴.”

Bu gerginlik devam ederken, İngiliz konsolosu, 26 Mayıs'ta Cemal Beyi makamında ziyaret etmiştir. İkili arasında yapılan görüşmeler son derece olumlu geçmiş ve sonuçta mahkeme ve muhtarlıkların lağvedilmesi, konsoloslukça görevlendirilen memurların resmi sıfatlarının kaldırılması ve hükümetin belirlediği kıyafetleri giymeleri hususunda mutabakata varıldı⁴³⁵. Kısaca “*Levha ve delil meselesi*⁴³⁶” olarak da bilinen bu mesele, Cemal Beyin isteği doğrultusunda yapılan bir anlaşmayla sona ermiştir⁴³⁷.

6- Bağdat Valiliği'nden İstifası

Cemal Bey, İttihatçıların etkili olduğu İbrahim Hakkı Paşa Kabinesi döneminde ve oldukça geniş yetkilerle Bağdat valisi olmuştu. Görev yaptığı süre içerisinde Bağdat'ta o zamana dek uygulanan siyaseti eleştirmiş ve bölgenin kurtuluşu için kalkınma hamlesini zaruri görmüştü. Bu arada İngiltere'nin Bağdat

gerektiğini ve karar çıkıncaya kadar da herhangi bir girişimde bulunmayacağını ifade etmiştir. BOA, *HR.SYS*, 91/4, lef. 23, 7 Mayıs 1328 (20 Mayıs 1912).

⁴³³ BOA, *HR.SYS*, 91/4, lef. 18, 19, 10 Mayıs 1328 (23 Mayıs 1912). Vali Cemal Bey, konsolosun bu tutumundan Bağdat halkının da büyük bir rahatsızlık duyduğunu, eğer sağduyulu hareket edilmeseydi daha büyük olayların çıkabileceğini belirtmiştir. Bkz. BOA, *HR.SYS*, 91/4, lef. 9, 15 Mayıs 1328 (28 Mayıs 1912).

⁴³⁴ BOA, *HR.SYS*, 91/4, lef. 17, 12 Mayıs 1328 (25 Mayıs 1912). Dâhiliye Nazırı Vekili Talat Bey de Hariciye Nezareti'ne başvurarak İngiltere konsolosuna gereken cevabın verilmesini istemiş ve Cemal Bey'e destek vermiştir. BOA, *HR.SYS*, 91/4, lef. 20, 12 Mayıs 1328 (25 Mayıs 1912).

⁴³⁵ BOA, *HR.SYS*, 91/4, lef. 11,12, 14/15 Mayıs 1328 (27/28 Mayıs 1912).

⁴³⁶ Levha, İngiliz Konsolosluğu'nun Kazımiye ve Bağdat'ın Karşıyaka mahallesinde tesis ettiği mahkeme binalarına astığı İngilizce yazıları, deliller ise konsoloslukça Hintli hacı adaylarına yol göstermek amacıyla görevlendirilen memurları, başka bir ifadeyle sivil polisleri işaret etmektedir.

⁴³⁷ BOA, *HR.SYS*, 91/4, lef. 3,5,7, 16/19 Mayıs 1328 (29 Mayıs/ 1 Haziran 1912). Anlaşma sözlü olarak yapılmış, daha sonra da Cemal Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne yazılı olarak sunulmuştur. Anlaşma metni için bkz. BOA, *HR.SYS*, 91/4, lef. 8, 15 Mayıs 1328 (28 Mayıs 1912). Hatta İngiliz Konsolosu, daha önce Kazımiye'de tesis ettirdiği mahkemelerin

konsolosuyla yaşadığı sorunlar nedeniyle istifa etme noktasına gelmişti. Kısa süre sonra ortaya çıkan Trablusgarp Savaşı üzerine Cemal Bey, mevcut valilik görevine Trablusgarp'ta devam edebilmek, olmazsa daha farklı görevlerde bulunmak amacıyla bir kez daha Bağdat'tan ayrılmak istemiştir. Bu amaçla, 13 Aralık 1911'de hükümete bir telgraf göndermiştir. Cemal Beyin söz konusu telgrafı şu şekildedir:

“Sadarete, Dâhiliye ve Hariciye Nezaretlerine.

Trablusgarb'da mücahede ile meşgul olan vatandaşlarım içinde senelerden beri birlikte vatan mücahedesinde bulunduğum arkadaşlarım var. Onlar orada, milletin namusunu ikmal için her dakika ölümle pençeleşirken, ben burada oturduğu vicdanıma sığdıramıyorum. Oraya, vatanın en ziyade hasta bulunan mukaddes uzvuna gitmek, orada alçak vatan düşmanı ile boğaz boğaza gelmek benim için yegâne emel ve gaye haline geldi. Haber alıyorum ki, Trablus'a devletçe yeni bir vali gönderilmek isteniyormuş. İsterseniz beni vali olarak oraya gönderiniz. Bekir Sami Beyi de buraya benim yerime Bağdat valisi tayin ediniz. Eğer bunu muvafık görmezseniz, Trablusgarb kumandanının emredeceği mahalde bir nefer veya zabıt gibi iş görmek üzere gitmeğe de hazırım. Burada yerime bir vekil veya asil tayin ediniz. Ölmez ve Trablusgarb'tan sağ olarak avdet edersem yine hükümetin emredeceği yerde, tayin edeceği küçük büyük vazifeleri ifaya hazır bulunurum⁴³⁸.”

Ancak, onun yukarıdaki telgrafında ileri sürdüğü öneriler hükümet tarafından kabul edilmemiştir. Bu nedenle Cemal Bey, Bağdat'taki görevine devam etmek zorunda kalmıştır. Öte yandan o tarihlerde ülke içerisinde önemli siyasi gelişmeler yaşanmaktaydı. İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti, Trablusgarb savaşı nedeniyle, 29 Eylül 1911'de çekilmek zorunda kalmış, yerine, 30 Eylül 1911'de yine İttihatçıların çoğunlukta olduğu Sait Paşa Hükümeti geçmişti⁴³⁹. Birkaç ay sonra ise, II. Meşrutiyet devrinin en güçlü ve en büyük muhalefet partisi olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası kurulmuştur⁴⁴⁰. Buna karşın, 1912 yılı başlarında yapılan genel seçimleri

levhalarını da bizzat kendisi indirmek zorunda kalmıştır. BOA, *HR.SYS*, 91/4, lef. 2, 17 Mayıs 1328 (30 Mayıs 1912).

⁴³⁸ Behçet Cemal, *a.g.m.*, s. 14-15.

⁴³⁹ T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. III, s. 112-123.

⁴⁴⁰ Hürriyet ve İtilaf Fırkası, 21 Kasım 1911'de Dr. Rıza Nur, İ. Hakkı Paşa, Abdülhamit Zöhravi, Damat Ferit Paşa, Müşir Fuat Paşa, Volçetrinli Hasan Bey, gazeteci Tahir Hayrettin, Mustafa Sabri Efendi ve Emekli Miralay Sadık Bey gibi tanınmış simalar

(Sopalı seçimler) İttihat ve Terakki adayları kazanmış ve İttihatçılar Meclis-i Mebusan'daki üstünlüklerini muhafaza etmeyi başarmışlardı. Fakat, 6 Mayıs 1912'de başlayan Arnavutluk isyanı ülke içerisinde yeni bir oluşumu da beraberinde getirmiştir. *Halaskar Zabitan Grubu* adı verilen bu oluşumun amacı İttihat ve Terakki'yi devirmek, ordunun siyasetle uğraşmasına son vermektir. Arnavutluk'taki durumun gittikçe kötüleşmesini fırsat bilen Halaskarlar, Haziran sonlarına doğru harekete geçerek Sait Paşa Hükümeti'ni tehdit etmeye başlamışlardır⁴⁴¹. Gelişmelerden memnun olan Hürriyet ve İtilafçılar da hükümete yönelik eleştirilerini artırmışlardır. Baskılara dayanamayan Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, 3 Temmuz 1912'de istifa etmek zorunda kalmış⁴⁴², Sadrazam Sait Paşa da, 16 Temmuz 1912'de hükümetin istifasını vermiştir. Yeni hükümet, 22 Temmuz 1912'de Gazi Ahmet Muhtar Paşa başkanlığında kurulmuştur⁴⁴³. Böylece İttihat ve Terakki Cemiyeti, üç yıl beş ay iktidarda kaldıktan sonra ilk kez muhalefete düşmüş oldu⁴⁴⁴.

Cemal Beyin tasvip etmediği Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti, ülkedeki bütün İttihatçı kadrolara karşı büyük bir kıyım başlatmıştı⁴⁴⁵. Sıranın kendisine de geleceğini çok iyi bilen Cemal Bey, "*Efkâr ve hareketini benimsemediği bir*

tarafından kurulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. III, s. 294-343; Ali Birinci, *a.g.e.* Celal Bayar'a göre Hürriyet ve İtilaf, her türden insanın sadece İttihat ve Terakki'yi devirmek için toplandığı bir intikam partisi görünümündeydi. Bkz. Celal Bayar, *a.g.e.*, c. II, s. 81-84.

⁴⁴¹ *Nevsâl-i Osmani*, İstanbul 1330 (1914), s. 289; Bernard Lewis, *a.g.e.*, s. 222; Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 134. Halaskar Zabitan Olayı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. I, s. 344-380; Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. II/1, s. 248-261 ve c. II/4, s. 210-211. Halaskar Zabitan Grubu, Hürriyet ve İtilaf Fırkası tarafından desteklenmiştir. Ayrıca, Prens Sabahattin ve Nazım Paşanın da bu grubla yakın ilişkileri bulunmaktadır. Bkz. Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 138. Halid Ziya Bey de, Halaskarlar için şu sözleri sarfetmiştir: "*Vatanı kurtarmak üzere meydana çıkan bu zümre, vatanın mahvolmasına sebep olmuştur.*" Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, İstanbul 1965, s. 319.

⁴⁴² Mahmut Şevket Paşanın istifa mektubu için bkz. BOA, *DUİT*, 4/10-11, lef. 3, 26 Haziran 1328 (3 Temmuz 1912). Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. I, s. 346-355.

⁴⁴³ T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. I, s. 358-360; *a.g.e.*, c. III, s. 144.

⁴⁴⁴ Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. II/1, s. 282.

⁴⁴⁵ Büyük Kabine, ülkenin dört bir köşesinde adeta İttihatçı avı başlatmış ve onlarla ilgili her türlü şikâyeti dikkate almıştır. Mesela, durumdan istifade eden Bandırma belediye reisi, ilçedeki kaymakam, rüsumât ve maliye müdürlerini İttihat ve Terakki yanlısı olmakla itham ederek hükümete şikâyet etmiş, hükümet de derhal soruşturma başlatarak söz konusu kaymakam ile iki müdürü derhal görevden almıştır. Bkz. BOA, *DH.MTV*, 22-2/15, lef. 1/1, 2, 17/22 Ağustos 1328 (30 Ağustos/ 9 Eylül 1912). Benzer uygulamalar Kilis ve Antakya'da da yaşanmıştır. Bkz. BOA, *DH.MTV*, 22-2/13, lef. 4, 21 Ağustos 1328 (3 Eylül 1912).

hükümetle çalışamayacağını” belirterek görevinden istifa etmiştir⁴⁴⁶. Hükümet, Cemal Beyin istifasını derhal kabul etmiş ve yerine yeni bir vali atanana kadar Bağdat ordu kumandanının vekâlet etmesini uygun görmüştür⁴⁴⁷. 13 Ağustos 1912 tarihine kadar Bağdat’ta kalan Cemal Bey, vali muavininin görevi devralmasından sonra İstanbul’a dönmek üzereyken⁴⁴⁸, Bağdat Hürriyet ve İtilaf Kulübü kurucusu Müftüzâde Muhammed Kamil Bey tarafından şikâyet edilmiştir⁴⁴⁹. Kamil Bey, 4 Ağustos 1912 tarihli şikâyet dilekçesinde; Vali Cemal Beyin 1912 genel seçimlerinde İttihatçılar lehine çalışmak uğruna vazifesini terk ettiğini ve Bağdat’taki Hürriyet ve İtilaf kulüplerini kapattığını öne sürerek gerekli kanuni işlemlerin yapılmasını talep etmiştir. Hükümet, Cemal Beyin bu tarihte görevinden istifa ettiğini belirterek, hakkında herhangi bir kanuni işleme gerek görmemiştir⁴⁵⁰.

D- Birinci Balkan Savaşı’nda Cemal Bey

1- Konya Redif Fırkası Kumandanlığı

Cemal Bey, Ağustos ayı ortalarına doğru Bağdat’tan İstanbul’a döndüğü sıralarda Balkanlar’da önemli gelişmeler yaşanıyordu. Sırbistan, Yunanistan, Bulgaristan ve Karadağ’dan oluşan Balkan ittifakı, 8 Ekim 1912’de Osmanlı Devleti’ne karşı savaş ilan etmişlerdi. Bu durum üzerine Osmanlı Devleti biraz gecikmeli olarak 16 Ekim 1912’de adı geçen Balkan ülkelerine karşı harp kararı

⁴⁴⁶ *Nevsâl-i Osmani*, İstanbul 1330, s. 289; Behçet Cemal, *a.g.m.*, s. 15. Cemal Beyin istifa mektubuna ulaşamadık. Bu nedenle istifa tarihini kesin olarak bilmemekteyiz. Ancak ulaşılabildiğimiz belgelere göre Cemal Bey, Büyük Kabine’nin kuruluş tarihi olan 22 Temmuz ile kendi yerine yardımcısının vekâleten atandığı 3 Ağustos 1912 tarihleri arasında istifa etmiş olmalıdır. Cemal Beyin istifa ettikten sonra yerine yardımcısının atandığına dair bkz. BOA, *DH.MTV*, 33-1/45, lef. 2, 21 Temmuz 1328 (3 Ağustos 1912). Dr. Abdullah Cevdet’e göre ise, Cemal Bey istifa etmemiş, Gazi Ahmet Muhtar Paşa Kabinesi tarafından azledilmiştir. Bkz. Dr. Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 2077.

⁴⁴⁷ BOA, *DH.MTV*, 33-1/46, lef. 1/1, 30 Temmuz 1328 (12 Ağustos 1912); *DH.MTV*, 33-1/45, lef. 3, 26 Temmuz 1328 (08 Ağustos 1912).

⁴⁴⁸ BOA, *DH.MTV*, 33-1/45, lef. 1/1, 2, 31 Temmuz 1328 (13 Ağustos 1912). Behçet Cemal, babasının Temmuz ayı içerisinde Bağdat’tan ayrıldığını iddia etmiştir. Bkz. Behçet Cemal, *a.g.m.*, s. 15.

⁴⁴⁹ BOA, *DH.MTV*, 18/47, lef. 4, 23 Temmuz 1328 (5 Ağustos 1912).

⁴⁵⁰ BOA, *DH.MTV*, 18/47, lef. 2, 22 Temmuz 1328 (4 Ağustos 1912). Müftüzade Kamil Bey, ertesi gün Sadaret’e bir telgraf daha göndermiş ve Cemal Bey hakkındaki şikâyetlerini sürdürmüştür. BOA, *DH.MTV*, 18/47, lef. 3, 23 Temmuz 1328 (5 Ağustos 1912).

almıştı⁴⁵¹. Cemal Bey daha, 1 Ekim 1912'de genel seferberliğin ilanı sırasında Harbiye Nezareti'ne başvurarak artık valilik gibi sivil görevlerde bulunmak istemediğini, bunun yerine orduda aktif bir görevde istihdam edilmesini talep etmişti. Onun bu talebi Harbiye Nezareti'nce uygun görülüş ve 3 Ekim 1912'de Konya Redif Fırkası Kumandanlığı'na tayini gerçekleştirilmiştir⁴⁵². Cemal Beyin fırkası, III. Kolordu Kumandanı Abdullah Paşanın başkanlığındaki Şark Ordusu'na bağlı olup Konya, Seydişehir ve Karaman redif taburlarından oluşmaktaydı⁴⁵³. Dokuz taburluk fırkanın üçü Yemen'de bulunduğu için, Cemal Beyin emrinde sadece altı tabur ve çok az sayıda topçu birlikleri bulunmuş olacaktı. Bu olumsuzluğa rağmen heyecanını kaybetmeyen Cemal Bey, Konya'ya çektiği telgraflarla birliklerin derhal hazırlanıp yola çıkarılmalarını istemiştir. Bu arada Çerkezköy'e giderek IX. Kolordu Kumandanı Hakkı Paşa ile görüşmelerde bulunmuş, ancak harekât planının henüz hazır olmadığını öğrenince büyük bir hayal kırıklığına uğramıştır⁴⁵⁴. Konya Redif Fırkası'nın ilk birlikleri, 16 Ekim'de Kırıkliçli yakınlarında Saray'ın birkaç kilometre güney batısındaki Büyük Manika köyüne ulaşmış⁴⁵⁵, kendisi de derhal bu köye gelerek birliğinin başına geçmiştir⁴⁵⁶. Cemal Bey, redif fırkası kumandanı

⁴⁵¹ Balkan Savaşları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. II/1, II/2; Y. Hikmet Bayur, *Birinci Balkan Savaşı*, c. I-II, Cumhuriyet Gazetesi Yay., İstanbul 1999; Leon Troçki, *Balkan Savaşları* (Çev. Tansel Güney), İstanbul 1995; Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Balkan Harbi*, c. I-II, Ankara 1993; Mahmut Muhtar Paşa, "Balkan Harbi Hezimet", *BTTD*, Sa. 4, Haziran 1985, s. 39-46; Cemil Topuzlu, *80 Yıllık Hatıralarım* (Yayına Haz. Hüsrev Hatemi-Aykut Kazancıgil) İstanbul 1994, s. 137-156; H. Cemal, *Tekrar Başımıza Gelenler* (Yayına Haz. Murat Çulcu), İstanbul 1991.

⁴⁵² Behçet Cemal, *a.g.m.*, s. 15-16; *Nevsâl-i Osmani*, İstanbul 1330, s. 289; Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 184. Cemal Paşanın Deniz Arşivi'nde bulunan künye defterinde Balkan Savaşları'na katılmıştır ibaresi bulunmakta, Konya Redif Fırkası Kumandanlığı'ndan bahsedilmemektedir. Bkz. Dz.KK, Deniz Arşivi, *Künye Defteri*, Defter No: 1, Sayfa No: 4/1-2.

⁴⁵³ *ATASE Arşivi*, K. 536, D. 1, F. 3-11, 20 Teşrin-i evvel 1328 (2 Kasım 1912). Şark Ordusu, 18 Ekim-16 Kasım 1912 tarihleri arasında Kırıkliçli-Süloğlu ve Pınarhisar-Lüleburgaz Muharebelerini gerçekleştirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu (1912-1922)*, Ankara 1993, s. 18-20.

⁴⁵⁴ Behçet Cemal, *a.g.m.*, s. 15-16.

⁴⁵⁵ Bkz. Behçet Cemal, *a.g.m.*, s. 15-16. Cemal Bey, yaklaşık üç gün sonra, 19 Ekim 1912'de Miralay (Albay) lığa terfi etmiştir. Bkz. Dz.KK, Deniz Arşivi, *Künye Defteri*, Defter No: 1, Sayfa No: 4/1-2. Ancak, oğlu Behçet Cemal bu konuda 6 Ekim 1912 tarihini göstermiştir. Bkz. Behçet Cemal, *a.g.m.*, s. 15-16.

⁴⁵⁶ Cemal Beyin Balkan Harbi Hatıraları, İstanbul Muhafızlığı görevi sırasında, Fransızca "*L'illustration*" dergisinin Türkiye muhabirleri Georges Remond ile Alain de Penennrun tarafından kaleme alınmıştır. Daha sonra bu yazılar birleştirilerek "*Sur les lignes de feu*" (Ateş

olması sebebiyle daha çok cephe gerisi işleriyle uğraşmıştır. Bu yüzden cephede çarpışan birlik komutanları, harbin gidişatı ve malzeme ihtiyaçları hususunda onunla sürekli irtibat halinde bulunmuşlardır⁴⁵⁷.

Cemal Bey, Balkan Harbi'nin en ağır yenilgilerinden olan Kırklareli ve Pınarhisar-Vize mağlubiyetlerini yaşamak bahtsızlığına uğramıştır⁴⁵⁸. Mağlubiyetin ardından Şark Ordusu Kumandanlığı, Cemal Beyi Kırklareli-Vize hattı üzerindeki Osmanlı ordularının ricat hareketini düzenlemekle görevlendirmiştir⁴⁵⁹. Bozguna uğramış birliklerin Çatalca hattına geri çekilmesinde önemli rol oynayan Cemal Bey, 3 Kasım 1912'de fırkasından sağ olarak kurtulanlarla birlikte IV. Kolordu Kumandanı Hakkı Paşa emrinde savaşa katılmıştır. Ancak, düşmanın taarruz harekâtı devam ettiği için, söz konusu kolordu birlikleriyle birlikte Istranca istikametine doğru çekilmek zorunda kalmıştır⁴⁶⁰. Cemal Bey ve birlikleri ancak 6 Kasım'da Istranca'ya ulaşabilmiştir⁴⁶¹.

Cemal Bey, Başkumandanlık Vekâleti'nin emriyle, 10 Kasım'da Yassıviran-Uzunlu, Nakkaşköy-Mahmut Paşa hatlarını savunmakla görevli IV. Nizamiye Fırkası Kumandanlığı'na tayin edilmiştir. Burada hem savunma mevzilerini hazırlamış, hem de moralleri bozulan askerleri motive etmeye çalışmıştır. O sırada Osmanlı ordusunu kasıp kavuran kolera salgını, Cemal Beye de bulaşmıştır. 14 Kasım 1912'de mevzileri teftiş ederken at üstünde bayılan Cemal Bey, derhal çadırına yatırılmış, fakat ertesi gün fenalaşınca hastaneye sevk edilmesine karar verilmiştir. Yolda

Hatlarında) adı altında, Paris'te 1914 yılında yayınlanmıştır. Söz konusu esere ulaşamadık. Ancak Cemal Beyin oğlu Behçet Cemal, Hatıralar'ın 1959 baskısında "Başlarken" isimli makalesinde bu eserin özetini yayınlamıştır. Biz de, Cemal Beyin Balkan Harbi'ndeki faaliyetleriyle ilgili Behçet Cemal'in özetlerinden istifade ettik. Bkz. Behçet Cemal, *a.g.m.*, s. 15-17.

⁴⁵⁷ *ATASE Arşivi*, K. 536, D. 1, F. 33-2, 34, 18 Teşrin-i evvel 1328 (31 Ekim 1912); F. 9, 10-1, 10-2, 12 Teşrin-i evvel 1328 (25 Ekim 1912); F. 39, 19 Teşrin-i evvel 1328 (30 Ekim 1912). Cemal Beye yalnızca cephane ve batarya istekleri değil, aynı zamanda hayvan ihtiyacı da bildirmiştir. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 536, D. 1, F. 20, 16 Teşrin-i evvel 1328 (29 Ekim 1912).

⁴⁵⁸ Behçet Cemal, *a.g.m.*, s. 16.

⁴⁵⁹ *ATASE Arşivi*, K. 536, D. 1, F. 7-1, 11 Teşrin-i evvel 1328 (24 Ekim 1912). Şark Ordusu Kumandanlığı altı gün sonra yayınladığı bir emirle, Hasan İzzet Paşayı da ricat konusunda Cemal Beye yardımcı olarak görevlendirmiştir. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 536, D. 1, F. 27, 30, 17 Teşrin-i evvel 1328 (30 Ekim 1912).

⁴⁶⁰ Behçet Cemal, *a.g.m.*, s. 16; Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Balkan Harbi*, c. II/2, Ankara 1993, s. 532; Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 184.

tesadüfen karşılaşılan otomobille Hadımköy'e ulaştırılan Cemal Bey, Pertev Paşanın itirazı üzerine otomobilden indirilmiştir. O sırada Hadımköy'de bulunan kayınbiraderi, Cemal Beyi kendi evine yerleştirmiştir. Ancak, Cemal Bey burada da kendine gelemeyince, 16 Kasım'da Başkumandan Vekilli Nazım Paşanın emriyle gönderilen bir trenle İstanbul'a getirilmiş, bir süre tedavi gördükten sonra yeniden eski sağlığına kavuşmuştur⁴⁶².

Balkan Savaşları devam ederken ülke içerisinde önemli siyasi gelişmeler yaşanmaktaydı. 30 Ekim 192'de kurulan Kamil Paşa Hükümeti, Büyük Kabine aleyhindeki faaliyetlerinden dolayı İttihatçılar hakkında soruşturma başlatmıştı. Hastalıktan yeni kurtulmuş olan Cemal Bey de, bu soruşturma çerçevesinde tutuklanarak divan-ı harbi örfiye çıkarılmıştır. Ancak mahkeme başkanı İsmail Kamil Paşa, Cemal Beyin suçsuzluğuna kanaat getirerek tahliyesine karar vermiştir⁴⁶³. Cemal Bey, serbest kaldıktan sonra Çatalca'daki IV. Nizamiye Fırkası'nın başına geçmiş, ancak 26 Aralık 1912'de "*İstanbul Menzil Müfettişliği ve Ordu Reisliği*" görevine atanması dolayısıyla yeniden İstanbul'a dönmek zorunda kalmıştır⁴⁶⁴.

2- Birinci Balkan Savaşıyla İlgili Düşünceleri

Cemal Bey, Birinci Balkan Savaşı'na katılmış ve ordunun perişanlığına bizzat şahitlik etmişti. O, bu tecrübelerini, 6 Kasım 1912'de III. Kolordu Kumandanlığı'na bir rapor halinde arz etmiştir. Toplam üç sayfa ve altı maddeden oluşan söz konusu raporda mağlubiyetin ana sebepleri ve alınması gereken önlemler şu şekilde sıralanmıştır:

Üçüncü Kolordu Kumandanlığı'na

1)- Kış mevsiminin başlaması, esasen yolsuz olan memleketimizde harekati icra eden ordumuz, zaten pek noksan olan geri hizmetlerinin büsbütün akim kalması nedeniyle her türlü muavenet-i tibbiyeden mahrum olarak mahvolmuşlardır.

⁴⁶¹ ATASE Arşivi, K. 536, D. 1, F. 42-1, 24 Teşrin-i evvel 1328 (6 Kasım 1912).

⁴⁶² Behçet Cemal, *a.g.m.*, s. 16-17; Dr. Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 2077.

⁴⁶³ *Nevsâl-i Osmani*, İstanbul 1330, s. 289; M. Şükrü Hanioğlu, *a.g.m.*, s. 305-306.

⁴⁶⁴ *Nevsâl-i Osmani*, İstanbul 1330, s. 289; *İkdam*, 9119, 8 Ağustos 1922. Ayrıca bkz. M. Şükrü Hanioğlu, *a.g.m.*, s. 306; "Cemal Paşa" mad., *Anabritanica*, c. VII, İstanbul 1994, s. 369; Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 184.

2)- Ordunun kuvve-i asliyesini teşkil eden redif taburların da ancak her bölükte bir zabıt bulunduğu, bazısında ise hiç zabıt olmadığı gibi efradın üçte ikisinden fazlası hiç silah kullanmamıştır. Ve zerre kadar talim ve terbiye görmemiş efraddan mürekkep olması ve topçu ateşi altında süratli hareketi bilmediklerinden cüz-i telefât verir vermez hemen perişaniyete düçar olmalarıdır. Bu husus pek iyi öğrenilmediğinden bu gibi fırsatlardan pek büyük istifade edilmemiştir.

3)- Muharebenin son günlerinde Anadolu askeri arasında garip bir halet-i ruhiye görülmeğe başlandı. Bu da, Anadolu'daki dört vilayetin kendilerine kâfi olduğu, beyhude yere Rumeli için kan döktüklerini yekdiğerine söylemeleri ve ricat eden efradın uğradıkları köylerde düşmanın baskın yaptığı ve kumandanın kaçmak için emir verdikleri gibi bir takım yalan yayın yapımları can alıcı noktadır.

4)- Eski Poluz meydan muharebesinden sonra, vaki olan hezimet üzerine Kırklareli'de ikinci bir mukavemete kalkışılması kıtaatı büsbütün perişan eylemiş ve bundan sonra kıtaatça ricat istikametlerinin bilinmemesi yüzünden efrad karma karışık muhtelif istikametlere çekildiğinden, esasen kuvve-i maneviyesi mahvolmuş, yorgun ve aç, teçhizatını kaybetmiş bulunan bu döküntü efradı, nizamiyede bilahare toplanarak yeniden teşkil olunan kıtaatı, Poyralı ve Çonfara civarında vaki olan Günlük Meydan Muharebesi'nde yine henüz harbe giren efrad-ı redifeden daha ziyade hizmet-i cansiperanede bulunmuşlardır. Ezcümle, Erikler muharebesinde pek fedakarane muharebe ederek düşmanı püskürtmeğe muvaffak olan kolordum, sol cenahın perişanâtı üzerine ricata mecbur kalan VII. Fırka kıtaatı Çerkez efradından %70 zabıtın de telefâtını engellemişlerdir. Binaenaleyh, iki kere meydan muharebesine giren nizamiye kıtaatından bile artık bir hizmet beklemek boşunadır. Netice, Başkumandanlık eğer Çatalca hattını bir kere daha belirli bir zamana bırakmayı denemek istiyorsa gelecekteki felaketin nazar-ı dikkate alınmasını bilhassa rica ederim.

5)- Kuvve-i maddiye ve maneviyesi mahvolmuş olan kıtaatın Çatalca hattı gerisine hemen çekilerek muharebe tesiri haricinde, iyi seçilmiş noktalarda tesis kılınacak içtimagahlarda alıkonulması ve buralarda inşa olunacak baraka zemininin de mevcut köylerde barındırılması, karınlarının doyurulması, teçhizatlarının ikmalî, elbise ve çamaşır itası velhasıl kuvve-i maddiyelerinin iadesi sayesinde

maneviyetlerinin takviyesi ve Dersaadet'den celp olunacak tüfenkçiler vasıtasıyla silahlarının temizlenmesi ve temini.

6)- Çatalca hattı müdafaası, vesait-i hazıra-i fenniye'nin tamamı kullanılarak tahkim olunmalıdır. Bilhassa kıtaat hattı arasındaki 2 km'lik engelli alan temizlenmeli, iki firka buraya yerleştirilmeli ve bilhassa Dersaadet'ten tedarik edilmesi ihtimali yüksek olan tel ile uç hatları ilerisinde hemen tel örgüleri inşa edilmelidir. Kıtaatta bulunanlar, vesait-i projektör ve tenvir tabancalarının mevcut olduğunu görürlerse, hiç şüphesiz burada düşmana karşı kuvvetli bir mukavemetin mümkün olabileceğini anlayacaklar, böylece geri dönecek kuvvetler yeniden takviye edilebilecektir. Hat, kuvvetlendirilmiş mevzi halinden başlayarak bir kale gibi tahkim edilmelidir. Düşmanın takip edeceği istikamet üzerindeki barınabileceği köyleri ve iaşesini temin edebileceği levazım bölgeleri tamamen yakılıp mahvedilecek olursa, kuvve-i maddiye ve maneviyesi sarsılmamış taze kıtaatla işgal edilmesi lazım gelen hatt-ı müdafaa karşısına bitab bir halde gelecek olan düşman, haftalarca oyalanacak, mevkiilerinin farkedilmesi ve aydınlatma vasıtalarının mevcudiyetinden dolayı gece hücumlarında bulunması adeta imkânsız olacak ve bu zamana kadar tanzim ve teşkil olunacak gerideki kıtaatlarla birlikte düşman üzerine yüklenmek mümkün olacaktır.

Konya Redif Fırkası Kumandanı Miralay Ahmed Cemal⁴⁶⁵ »

Bu hükümlerden de anlaşılacağı üzere, Miralay Cemal Bey ordudaki teçhizat eksikliğini, zamanlama hatasını, strateji yanlışlığını ve askerlerin iyi eğitim almamış olmalarını acı bir şekilde dile getirmiştir. Ancak o, bütün bu olumsuz şartlara rağmen inancını kaybetmemiş ve gerekli düzenlemelerin yapılması halinde düşmanın ileri harekâtının durdurulabileceğini de özellikle belirtmiştir. Sonuç olarak Cemal Bey, bu raporuyla Birinci Balkan Savaşı'nı daha farklı bir açıdan değerlendirmiş ve sadece meseleleri ortaya koymakla kalmamış, aynı zamanda çözüm önerilerini de beraberinde sunmuştur.

⁴⁶⁵ ATASE Arşivi, K. 536, D. 1, F. 42-1, 42-2, 24 Teşrin-i evvel 1328 (6 Kasım 1912).

F- Cemal Beyin İstanbul Muhafızlığı

Balkan Savaşları sırasında koleraya yakalanan ve bu yüzden tedavi amacıyla İstanbul'a getirilen Cemal Bey, daha tam olarak iyileşmeden 5 Aralık 1912'de divân-ı harbi örfi tarafından sekiz saat süreyle gözaltına alınmıştı⁴⁶⁶. Nazım Paşayla yapılan anlaşma gereğince Cemal Bey, serbest bırakılmasının ardından *İstanbul Menzil Müfettişi ve Ordu Reisi* olarak yeni görevine başlamıştır. Onun bu göreve getirilmesinin esas amacı, ileride yapılması düşünülen baskın girişiminin alt yapısını oluşturmaktır. Bâb-ı Âli Baskını öncesi Beşezâde Emin Beyin Vefa'daki evinde yapılan her iki toplantıya da katılan Cemal Bey, baskın fikrinden yana tavır almıştır. Cemal Bey, Bâb-ı Âli Baskını'na⁴⁶⁷ fiilen katılmamakla birlikte, alınan önlemleri tanzim ve teftiş etmekle görevlendirilmişti. Onun baskından yana tavır almasında, Edirne'nin Bulgar işgalinden kurtarılması fikri etkili olmuştur⁴⁶⁸. Baskın sırasında teşkilat işlerinden sorumlu olan Cemal Bey, Nazım Paşanın vurulmasının ardından Bâb-ı Âli'ye gitmiş ve muhtemel bir karışıklığa meydan vermemek için bir dizi güvenlik tedbiri almıştır. Ayrıca yeni Sadrazam Mahmut Şevket Paşa, baskın olayının ardından Bâb-ı Âli'ye geldiğinde bizzat Cemal Bey tarafından karşılanmıştır. Mahmut Şevket Paşa, binanın salonuna girdikten sonra birden

⁴⁶⁶ Bkz. *Tasvir-i Efkâr*, 610, 23 Teşrin-i sâni 1328 (6 Aralık 1912), s. 3. Söz konusu uygulamalardan nasibini alan bir diğer önemli şahıs Talat Bey ise, 7 Aralık'ta tevkif edilmiştir. Yunus Nadi Bey, hükümetin yapmış olduğu tevkifleri eleştirmiş, Darülfünûn öğrencilerinin yaptığı gösterilerin bahane olarak gösterilmesini yanlış bulmuştur. Yunus Nadi, daha da ileri giderek vatanseverliğinden şüphe edilmeyen Talat Beyin tevkifinin haksız olduğunu savunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yunus Nadi, "Tevkifât-ı Siyasiye Meselesi", *Tasvir-i Efkâr*, 611, 8 Kanun-ı evvel 1328 (8 Aralık 1912), s. 1.

⁴⁶⁷ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Nevzat Artuç, "Bir Darbenin Gerçek Öyküsü: 1913 Bâb-ı Âli Baskını", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sa. 10, Isparta 2004, s. 61-76; Celal Bayar, *a.g.e.*, c. IV, s. 1-64; Ali Canip Yöntem, "Bâb-ı Âli Baskını'nın Bilinmeyen Tarafları", *Yakın Tarihimiz*, c. II, Sa. 26, İstanbul 1962, s. 387-389; *L'illustration*, 3649, 1 Fevrier 1913 (1 Şubat 1913), s. 79-87; BOA, *HR.HMŞ.İŞO*, 108/8, lef. 2/1; Şehbenderzade Filibeli Ahmet, *Muhalefetin İflası İtilaf ve Hürriyet Fırkası* (Sad. Ahmet Eryüksel), İstanbul 1991, s. 19-20; Şeref Çavuşoğlu, "Benim Gördüğüm Bâb-ı Âli Baskını", *Yakın Tarihimiz*, c. I, Sa. 7, İstanbul 1962, s. 193-197; Şeyhülislam Cemalettin Efendi, *Siyasi Hatıralar* (Sad. Ziyaeddin Engin), İstanbul 1978, s. 116-117; Kazım Nami Duru, *a.g.e.*, s. 54-55; A. Fuat Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 77-83; Mevlazade Rifat, *a.g.e.*, s. 80-88; Hasan Amca, *a.g.e.*, s. 121-128; Halil Menteşe, *a.g.e.*, s. 153; M. Ragıp Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdeleri ve Yakub Cemil Niçin Öldürüldü?*, c. II, İstanbul 1975, s. 392; M. Şükrü Hanoğlu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, Der Yay., İstanbul 1989, s. 217; Y. Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. II/4, s. 252-293; Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, c. XVI, İstanbul 1983, s. 9965.

arkasına dönmüş ve Cemal Bey'e hitaben: “*Cemal Bey, oğlum! Rica ederim İstanbul Muhafızlığı'nı deruhte ve payitahtın inzibatını temin için her ne tedbir ittihazını münasip görürsen dakika kaybetmeksizin hepsini icra et*” demiştir⁴⁶⁹. Sadrazamın bu sözleri üzerine Cemal Bey, resmen İstanbul Muhafızlığı'na getirilmiş, kendi ifadesiyle artık memleketin umumi siyasetiyle doğrudan doğruya uğraşmaya başlamış oldu⁴⁷⁰.

1- Taklib-i Hükümet (Hükümeti Devirme) Teşebbüsü ve Cemal Beyin Tutumu

Bâb-ı Âli Baskını'ndan sonra Mahmut Şevket Paşa Sadrazam ve ikinci defa Harbiye Nazırı olmuş⁴⁷¹, Nazım Paşadan boşalan Başkumandanlık Vekâleti'ne ise, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi İzzet Paşa getirilmiştir. Mahmut Şevket Paşa, baskının yapıldığı 23 Ocak 1913 Perşembe akşamında, İstanbul'un güvenliğinin sağlanması amacıyla teşkilatçı ve disiplinci karakterine inandığı Cemal Beyi oldukça geniş yetkilerle İstanbul Muhafızlığı'na tayin etmişti⁴⁷². Mahmut Şevket Paşa, iç güvenlik hususunda bir başka tedbir olarak İstanbul Muhafızı Cemal Beyin emrinde

⁴⁶⁸ Behçet Cemal, *a.g.m.*, s. 17-18; Mevlazade Rıfat, *a.g.e.*, s. 79; Soner Yalçın, *Teşkilatın İki Silahşörü*, İstanbul 2001, s. 130. Cemal Bey, Edirne'nin geri alınması yönünde çok istekli olduğunu Hatıralar'ında da açıkça dile getirmiştir. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 67.

⁴⁶⁹ Celal Bayar, *a.g.e.*, c. IV, s. 34; Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 19.

⁴⁷⁰ Cemal Bey, ileriki yıllarda kaleme aldığı Hatıralar'ına da bu cümlelerle başlamıştır. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 19.

⁴⁷¹ Mahmut Şevket Paşa Kabinesi şu isimlerden oluşuyordu. Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, Şura-yı Devlet Reisi Said Halim Paşa, Dâhiliye Nazırı Hacı Adil Bey, Hariciye Nazırı Vekili Atina sefir-i sabıkı Muhtar Bey, Bahriye Nazırı erkân-ı harbiye mirlivalarından Mahmut Paşa, Adliye Nazırı İstanbul vali-i sabıkı İbrahim Bey, Maliye Nazırı Divan-ı Muhasebat Reisi Refet Bey, Nafia Nazırı Ayandan Basarya Efendi, Evkâf Nazırı Hayri Bey, Ticaret ve Ziraat Nazırı Aydın vali-i sabıkı Celal Bey, Posta ve Telgraf Nazırı Maliye müfettişlerinden Oskan Efendi, Maarif Nazırı Saruhan mutasarrıf-ı sabıkı Şükrü Bey. Bkz. BOA, *DUİT*, 4/13-1, 16 Safer 1331/11 Kânun-ı sâni 1328 (24 Ocak 1913); A. Fuat Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 81-82. Mahmut Şevket Paşa, ilk harbiye nazırlığı görevini Said Paşa Hükümeti zamanında deruhte etmişti. Ancak, 9 Temmuz 1912'de ordunun siyasete bulaşmasını ve yorgunluğunu bahane ederek görevinden istifa etmiş ve Heyet-i Ayân azalığına tayin olunmuştu. Onun yerine ise, Bahriye Nazırı Hurşit Paşa tayin edilmişti. Bkz. BOA, *DUİT*, 4/10-11, lef. 1, 2, 3, 26 Haziran 1328 (9 Temmuz 1912).

⁴⁷² Cemal Beyin Hatıralar'ında yeralan “*Hatıralara Giriş*” bölümünde, bu husus açıkça belirtilmiştir. Yalnız burada 23 Ocak yerine yanlışlıkla 23 Aralık tarihi gösterilmiştir. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 21. Cemal Bey, İstanbul Muhafızlığı göreviyle aynı zamanda İttihatçı yeni hükümetin koruyuculuğunu da üzerine almış oluyordu. Ziya Şakir, *Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı Talat, Enver ve Cemal Paşalar*, s. 185-186. İstanbul Muhafızlığı, Bâb-ı Âli caddesinde, İran Konsolosluğu'nun karşısında, bir ara gazeteciler cemiyeti olarak da kullanılan binadır. Bkz. Kazım Nami Duru, *a.g.e.*, s. 74; Mevlanzade Rıfat, *a.g.e.*, s. 80. Cemal Bey, bazı zamanlar evine gitmeyip muhafızlık binasında yatıp-kalkmıştı. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 89.

özel birlikler oluşturulmasını sağlamıştır. Genç ve aydın İttihatçılardan oluşan ve “*Muhafız Taburları*” adı verilen bu birlikler sayesinde hem zabıta kuvvetleri takviye edilecek, hem de muhaliflerin olası bir darbe girişiminin önüne geçilmiş olacaktı. Cemal Bey, bu tedbirlere ek olarak yapmış olduğu istihbarat çalışmalarıyla muhalifleri adeta kımlıdayamaz hale getirmiştir⁴⁷³. Alınan bu sıkı önlemlere karşın başkentteki gergin havayı dağıtmak isteyen Cemal Bey, muhaliflere dostluk mesajları vermeyi ihmal etmemiştir. Bu amaçla İttihatçıların büyük bir kin ve nefret duyduğu eski Sadrazam Kamil Paşa ile Şeyhülislam Cemalettin Efendiyi evlerine göndermiş, eski Dâhiliye Nazırı Reşid Bey ile Maliye Nazırı Abdurrahman Beyleri canlarının güvenliği için⁴⁷⁴ muhafızlık binasında iki gün süreyle misafir etmiştir⁴⁷⁵. Bu örnek davranışıyla olası faciaların önüne geçmiş olan Cemal Bey, iç barışı sağlama hususunda kararlı olduğunu göstermek amacıyla Bâb-ı Âli Baskını sırasında öldürülen Nazım Paşa için görkemli bir cenaze merasimi düzenlemiştir⁴⁷⁶. Böylece

⁴⁷³ Ziya Şakir, *Mahmut Şevket Paşa*, s. 151-153. Dr. Abdullah Cevdet, Cemal Beyin bu davranışını şu şekilde yorumlamıştır: “*İstanbul Muhafızı Cemal Bey, soğukkanlılığı ile olayların üstüne gidince, küçük bir grubun eleştirisine uğramıştır. Ancak o, çoğunluğun rahatı ve güveni için böyle davranmıştır.*” Dr. Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 2078.

⁴⁷⁴ Nitekim İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin ünlü fedailerinden Yakup Cemil, Reşid ve Abdurrahman Beyleri öldürmek için İstanbul Muhafızı Cemal Beyden izin istemiş, ancak Cemal Bey: “*Olamaz! Hükümet kurulmuştur. Usulsüz, kanunsuz, sebepsiz kimse öldürülemez!*” sözleriyle olası bir cinayetin önüne geçmiştir. Celal Bayar, onun bu davranışını hukuka ve insan haklarına karşı büyük bir saygı ifadesi olarak görmüştür. Bayar bu cümleden hareketle, Bâb-ı Âli Baskını’nı gerçekleştirenlerin asla anayasadan ayrılmadıklarını iddia etmiştir. Bkz. Celal Bayar, *a.g.e.*, c. IV, s. 37-47; S. Nafiz Tansu, *a.g.e.*, s. 128.

⁴⁷⁵ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 23; Celal Bayar, *a.g.e.*, c. IV, s. 38. Cemal Bey bu kararı Talat Beyle birlikte almıştır. S. Nafiz Tansu, *a.g.e.*, s. 218. Cemal Bey ayrıca Gümölcinelî İsmail, Ali Kemal ve Rıza Nur Beylerin yurt dışına çıkmalarına yardımcı olmuştur. Onun bu ılımlı politikasında Mahmut Şevket Paşanın uyarılarının da önemli bir etkisi olmuştur. Bkz. S. Nafiz Tansu, *a.g.e.*, s.133-134. Cemal Bey, Hatıralar’ında ılımlı siyasetinin kanıtı olarak Ali Kemal ve Rıza Nur Beylere ait beşi yurt dışından birisi de İstanbul’dan olmak üzere altı adet teşekkür mektuplarını aynen yayınlamıştır. Mektuplar için Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 27-31. Cemal Beyin muhaliflere karşı ılımlı siyaseti hakkında ayrıca bkz. Celal Bayar, *a.g.e.*, c. IV, s. 38-40; A. Bedevi Kuran, *Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi*, s. 173-174. Ancak Kuran, Cemal Beyin hoşgörüsünün bütün muhalifleri kapsamadığını, başkalarına ibret olsun diye özellikle kendisini, Satvet Lütfi ve mülazım Lütfi Beyleri idam ettirmek istediğini, ancak Mahmut Şevket Paşanın karşı çıkması üzerine amacına ulaşamadığını iddia etmiştir. Bkz. A. Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 327.

⁴⁷⁶ Nazım Paşanın cenazesine yabancı devlet temsilcileri de katılmıştı. Cemal Bey, Fransız askeri ataşesine Paşanın asıl katillerinin Avrupalılar olduğunu ve özellikle İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya’nın Balkanlar’daki fesat hareketlerinin bu cinayete sebebiyet verdiğini açıkça dile getirmiştir. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 24-25. Cemal Beyin barışçıl çabaları hükümet tarafından da desteklenmiş, bu amaçla 11 Şubat 1913’de siyasal genel af ilan edilmiştir. Hükümetin bu barışçı yaklaşımı İkdam sahibi Ahmet Cevdet, Sabah baş yazarı

muhalefetin düşmanlık duygularını biraz olsun dağıtmak istemiş, ancak başarılı olamamıştır. Zira, Bâb-ı Âli Baskını ve Nazım Paşanın öldürülmesi olaylarını adeta bir kan davası haline getirmiş olan muhalifler, tıpkı İttihatçılar gibi Bâb-ı Âli'yi basarak Mahmut Şevket Paşa Hükümeti'ni devirmek, İstanbul Muhafızlığı'nı ele geçirmek ve Kamil Paşa ile Prens Sabahattin Beylerin de dâhil olduğu yeni bir hükümet kurma planları yapmaya başlamışlardı⁴⁷⁷. Ülkenin en büyük muhalefet partisi olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Bâb-ı Âli Baskını'ndan sonra oldukça güç kaybettiği için, muhalefet kanadını yalnızca Damat Salih Paşa, Prens Sabahattin ve Şehzade Vahdettin'in başlarını çektiği küçük gruplar temsil ediyordu. Hükümet darbesi fikri, Prens Sabahattin Bey grubundan Dr. Nihad Reşad ve Satvet Lütfi Beyler tarafından destekleniyordu⁴⁷⁸. Onların bu karşı darbe fikriyle ilgili polis müdürlüğü tarafından hazırlanan dosyaya “*Taklib-i Hükümet*” adı verilmiştir. Bu dosyalar İstanbul muhafızlığı, polis müdürlüğü ve divan-ı harbi örfi'de muhafaza edilmiştir⁴⁷⁹.

Ülkenin içerisinde bulunduğu kritik durumdan dolayı herkese birlik çağrısında bulunan İstanbul Muhafızı Cemal Bey bu amaçla, 28 Ocak 1913'te bir bildiri yayınlamıştır. Gazetelerde de yayınlanan söz konusu bildiride; mevcut barış ortamını bozmaya kalkışanların vatanseverlik duygularından yoksun olacağı, milletin onur ve namusunun korunması için milletle hükümetin bir arada olması gerektiği, hükümetin art niyetli kişilere karşı asla taviz vermeyeceği ve onların ısrarla takip edileceği önemle vurgulanmıştır⁴⁸⁰. Böylece Cemal Bey, kavga istemediğini ve barış yanlısı olduğunu bir kez daha göstermiştir.

Diran Kelekyan, İfham yazarı Ferit Tek tarafından olumlu karşılanmıştır. Ancak Prens Sabahattin Bey, hükümetin bize katılın çağrısını kabul etmemiştir. Bkz. Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 325.

⁴⁷⁷ Mevlanzâde Rıfat, *a.g.e.*, s. 88-89.

⁴⁷⁸ BOA, *DH.KMS*, 63/63, lef. 12. Ayrıca bkz. Ali Birinci, *a.g.e.*, s. 202-203. Ahmet Bedevi Kuran'a göre muhalefet Bâb-ı Âli Baskını'yla iktidar fırsatını kaçırdığını anlamış, bu nedenle de kaçırdıkları devlet kuşunu yeniden ele geçirmek için harekete geçmişlerdi. Dolayısıyla, “*Taklib-i Hükümet*” teşebbüsü bir anlamda Bâb-ı Âli Baskını'nın rövanşı olacaktı. Ancak, bu hareketler merkezsiz, plansız, programsız ve teşkilat hamlesi olmaktan çok uzaktı. Bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. II/4, s. 490.

⁴⁷⁹ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 36.

⁴⁸⁰ H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 250-251.

Taklib-i hükümet meselesiyle ilgili araştırmalarını yoğunlaştıran Cemal Bey, elde ettiği sonuçları, 2 Mart 1913'te "*Beyanname-i Resmîyye*" adı altında kamuoyuna açıklayarak Avrupalı devletlerin Türkiye hakkında olumsuz düşüncelere kapılmasını engellemek istemiştir⁴⁸¹. Söz konusu beynamede özetle şu ifadeler yer verilmiştir⁴⁸²:

1)- Mahmut Şevket Paşa Hükümeti, vatanın selameti ve milletin namusu için fedekarca çalışmaktadır. Ancak, beş-on gündenberi elde edilen istihbaratlar neticesinde bazı kötü niyetli kişilerin hükümet aleyhine gizlice faaliyetlerde buldukları anlaşılmıştır⁴⁸³.

2)- Araştırmalarımızın sonuçlarına göre, Prens Sabahattin Beyin manevi himayesinde olan Lütfi Beyin⁴⁸⁴ başkanlığında Erzurumlu Sıtkı, Muş eşrafından birisinin oğlu olan Sait, Horhorlu Hasan ve isimleri belirlenemeyen birkaç kişiden oluşan bir grub hükümeti devirmek istemektedir. Hatta bu kişiler şimdiden yeni kurulacak olan hükümetin Prens Sabahattin Beyin "*Adem-i merkeziyet*" prensibine bağlı olacağını kararlaştırmışlardı⁴⁸⁵. Lütfi Bey, taklib-i hükümet teşebbüsünün en önemli gerekçesi olarak Edirne meselesini ileri sürmektedir⁴⁸⁶.

3)- İhtilalcilerin hazırladıkları darbe planlarına göre: Bâb-ı Âli civarında büyük bir kalabalık toplanacak, Sadrazamdan istifa mektubu alınarak Saray'a gidilecek ve hükümet üyeleri de derhal Divan-ı Âli'ye sevkedileceklerdir⁴⁸⁷. Bu

⁴⁸¹ BOA, *HR. SYS*, 1856/3, lef. 116, 17 Şubat 1328 (2 Mart 1913). Bu beyanname yabancı dillere tercüme edilerek Avrupa gazetelerinde de yayınlanmıştır. Bkz. BOA, *HR. SYS*, 1856/3, lef. 115, 17 Şubat 1328 (2 Mart 1913).

⁴⁸² Cemal Beyin ikinci beyanmesinin tam metni için bkz. BOA, *HR. SYS*, 1856/3, lef. 118, 119, 120, 17 Şubat 1328 (2 Mart 1913). Beyannamenin özeti için bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 258-259; Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. II/4, s. 492.

⁴⁸³ BOA, *HR. SYS*, 1856/3, lef. 118, 17 Şubat 1328 (2 Mart 1913). Beyanname tarihi 2 Mart olduğuna göre İstanbul Muhafızı Cemal Beyin taklib-i hükümet teşebbüsünden, 20-25 Şubat 1913 tarihlerinde kesin olarak emin olduğunu söyleyebiliriz.

⁴⁸⁴ Hüseyin Cahit Yalçın, Vefa Lisesi'nde öğretmenlik yaptığı sıralarda Lütfi Beyin de öğrencileri arasında olduğunu, ancak o sıralarda devrim ve komplo serüvenlerine atılacak karakterde görünmediğini söylemiştir. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 259.

⁴⁸⁵ Cemal Bey Hatıralar'ında Boşnak Satvet Lütfi Bey grubunun darbe sonrası Prens Sabahattin Beyi sadrazamlığa getireceklerini belirtmiştir. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 35.

⁴⁸⁶ BOA, *HR. SYS*, 1856/3, lef. 118.

⁴⁸⁷ İhtilalcilerin hazırladığı bu plan daha önce İttihatçılar tarafından gerçekleştirilen Bâb-ı Âli Baskını'nın planına büyük ölçüde benzemektedir.

arada da, “*Osmanlı Milletine ve Ordusuna Hitap*” başlıklı bir beyanname bastırılıp dağıtılacaktı⁴⁸⁸.

4)- Bu beyannameler Beyoğlu’nda Yunan tebasından Mösyö Pantazi’nin matbaasında basılmıştır. Erzurumlu Sıtkı Efendi, beyannamelerin basılmasında önemli rol oynamıştır⁴⁸⁹.

5)- İhtilal hareketinin en faal üyesi olan Sıtkı Efendi, İran ihtilalcileriyle ilişkide bulunmuştur. Sıtkı Efendiyle birlikte yakalanan İranlı Mehmet Ali Efendi bu ilişkiyi itiraf etmiştir⁴⁹⁰.

6)- Hareketin lideri Lütfi Bey ile diğer bir kaç kişi henüz yakalanmamıştır⁴⁹¹.

İstanbul Muhafızı Cemal Bey, komplo hareketinin arkasında Prens Sabahattin’in olduğunu düşünüyordu⁴⁹². Bu nedenle ona bir mektup yazarak Lütfi Beyin korkmadan ortaya çıkmasını, eğer suçsuzsa zaten serbest bırakılacağını söylemiştir. Ancak Prens, Cemal Beye herhangi bir cevap vermemiştir⁴⁹³. Bu sıralarda muhafızlık göreviyle birlikte şöhretini iyice artırmış olan Cemal Bey,

⁴⁸⁸ BOA, *HR. SYS*, 1856/3, lef. 18-119.

⁴⁸⁹ BOA, *HR. SYS*, 1856/3, lef. 119, 120. Ahmet Bedevi Kuran, Sıtkı Beyin bastırıldığı beyannamelerin Mustafa isimli bir arkadaşı tarafından Cemal Beye verildiğini iddia etmiştir. Bkz. A. Bedevi Kuran, *a.g.e.*, s. 324.

⁴⁹⁰ BOA, *HR. SYS*, 1856/3, lef. 120. Cemal Bey, darbe hareketinin dış bağlantılı olduğu konusunda kesin konuşmaktadır.

⁴⁹¹ BOA, *HR. SYS*, 1856/3, lef. 120. Cemal Bey Hatıralar’ında Safvet Lütfi Beyi Avusturya Sefereti tercümanlarından Lazere’nin evinde kısırdıklarını ancak kapitülasyonların getirdiği hukuki engeller dolayısıyla tevkif edemediklerini söylemektedir. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 35. Safvet Lütfi Bey, 16 Mart 1913 te yakalanmış, ancak, kısa süre sonra serbest bırakılmıştır. Sabahattin Bey hakkında da tutuklama emri çıkarılmıştır. Ali Birinci, *a.g.e.*, s. 205. Cemal Bey, Lütfi ile birlikte Dr. Nihat Reşad Beyi de, komplonun içinde olmakla suçlamıştır. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 36.

⁴⁹² Cemal Bey, Prens Sabahattin’in hem 31 Mart, hem de Halaskaran olaylarının başlıca tertipçisi olduğunu sonradan öğrenmiştir. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 37, 38. Nitekim Kuşçubaşı Eşref bu hususta Cemal Beyi doğrulamıştır. Bkz. Cemal Kutay, *a.g.e.*, c. XVI, s. 9989. Hüseyin Cahit Yalçın da taklib-i hükümet teşebbüsünün liderinin Prens Sabahattin olduğu görüşündedir. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 259. Prens Sabahattin, Talat Beyin uyarısıyla tevkif edilmekten kurtulmuştur. Cemal Bey bu gerçeği 1918 yılında yurt dışına çıktıkları zaman Talat Beyden bizzat duymuştur. Talat Bey, o vakitler ortamın müsait olmaması nedeniyle hanedana mensub bir kişinin tevkif edilmesiyle ortaya çıkabilecek tepkileri önlemek için Prens’e yardımcı olmuştur. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 37; Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. II/4, s. 491..

⁴⁹³ H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 258.

İstanbul'u adeta demir pençesine almıştı⁴⁹⁴. Muhalefetin olası bir darbe girişiminin önlenmesinde onun rolü yadsınamazdı.

2- Mahmut Şevket Paşa Suikastı ve Cemal Bey

Taklib-i hükümet teşebbüsünün başarısızlığına rağmen muhalefet hala darbe fikrinden vazgeçmemişti⁴⁹⁵. Olup bitenlerden, hatta muhtemel suikast planlarından tamamıyla haberdar olan İstanbul Muhafızı Cemal Bey⁴⁹⁶, bu yüzden şehirdeki güvenlik önlemlerini artırmıştır. Bu arada suikast olayından birkaç hafta önce eski Sadrazam Kamil Paşa, Mahmut Şevket Paşanın⁴⁹⁷ izniyle İzmir'den İstanbul'a gelmişti⁴⁹⁸. Bu ziyaretten rahatsız olan Cemal Bey, Kamil Paşayı uyararak şehri terketmesini istemiştir. Gelişmelerden İngiliz elçiliği vasıtasıyla haberdar olan Sadrazam Mahmut Şevket Paşa, oldukça öfkelenmiş ve Cemal Beyi ağır bir şekilde azarlamıştır. Gururu incinen Cemal Bey, bu olay üzerine İstanbul Muhafızlığı görevinden istifa etmiştir. Onun istifası İttihat ve Terakki merkez-i umumi üyeleri üzerinde büyük bir şok etkisi yaratmıştır. Hükümetteki önemli isimler derhal Mahmut Şevket Paşa ile görüşerek Cemal Beyin görevde kalması için ısrarcı olmasını istemişlerdir. Bu tepkiler üzerine Cemal Beyi yanına çağıran Mahmut Şevket Paşa, kısa bir konuşmanın ardından gönlünü almayı başarmış ve istifa kararından vazgeçirmiştir. İstifa olayına neden olan Kamil Paşa ise, ertesi gün İngiliz elçisi Lowther'le birlikte İstanbul'dan ayrılmıştır⁴⁹⁹.

⁴⁹⁴ Yahya Kemal, *a.g.e.*, s. 134-137. Ayrıca bkz. Alan Palmer, *a.g.e.*, s. 221; Hasan Amca, *a.g.e.*, s. 143-144.

⁴⁹⁵ T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. III, s. 518. Ali Birinci ise, Mahmut Şevket suikastinin taklib-i hükümet teşebbüsü ve Hürriyet ve İtilâf Fırkası ile ilişkisi olmadığı görüşündedir. Bkz. Ali Birinci, *a.g.e.*, s. 211-213.

⁴⁹⁶ Öyle ki, Cemal Bey olası bir suikast olayının yalnızca Mahmut Şevket Paşayla sınırlı kalmayacağını aynı zamanda Talat, Enver ve kendisini de içerisine alacağını daha önceden haber almıştı. Celâl Bayar, *a.g.e.*, c. IV, s. 110-111; Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 41. Taklib-i hükümet sanıklarından Hasan Amca da, Cemal'in bu gelişmelerden haberdar olduğu konusunda kesin konuşmaktadır. Bkz. Alpay Kabacalı, *Türkiye'de Siyasal Cinayetler*, İstanbul 1993, s. 156.

⁴⁹⁷ Mahmut Şevket Paşa hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Yakut, *Mahmut Şevket Paşa ve Dönemi* (Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Eskişehir 1998.

⁴⁹⁸ Ali Birinci, *a.g.e.*, s. 212.

⁴⁹⁹ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 48-53; İhsan Nuri Sır, "Cemal Paşa İstanbul Muhafızlığından Nasıl İstifa etmişti?", *Tarih Dünyası*, c. II, Sa. 17, 15 Aralık 1950, s. 719; Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 202-207.

İstanbul Muhafızı Cemal Bey, Mahmut Şevket Paşayı olası bir suikast hareketine karşı uyarılmıştı. Hatta, suikastin gerçekleştiği, 11 Haziran 1913 Çarşamba günü sabahleyin bile bu uyarılarını tekrarlamıştı. Ancak, Mahmut Şevket Paşa: “-Adam!.....İş olacağına varır ne yapalım? El hükmüllillah (Allah'ın hükmü)” diyerek onun bu uyarıları fazla önemsememiştir⁵⁰⁰. Mahmut Şevket Paşa, hem harbiye nazırı hem de sadrazam olduğu için çoğu zaman Harbiye Nezareti'nde (Şimdiki İstanbul Üniversitesi Merkez binası) çalışıyor sonra da, Bâb-ı Âli'ye (Şimdiki İstanbul Valiliği) gidiyordu⁵⁰¹. Paşa, o gün Harbiye Nezareti'ndeki çalışmalarını saat 10:00 gibi bitirmiş ve makam otomobilini hazırlatarak 11:00 sularında yanında yaverleri Eşref, İbrahim ve şöförü olduğu halde Harbiye Nezareti'nden ayrılmıştı. Paşanın makam otomobili Beyazıt Meydanı'nda tramvay yoluna sapacağı sırada Gedikpaşalı bir hanıma ait olduğu iddia edilen cenazeyi taşıyan bir kalabalıkla karşılaştı⁵⁰². Mahmut Şevket Paşa, cenazeye saygı gösterilmesini istediği için otomobilini durdurduğu sırada, yolun diğer kısmındaki bir başka otomobilde gizlenen Ziya, Nazmi ve Topal Tefvik isimli şahıslar hemen harekete geçmişler ve Sadrazamın otomobiline arkadan yaklaşarak ateş etmeye başlamışlardır⁵⁰³. Bu sırada otomobilinin içerisinde oturmakta olan Mahmut Şevket Paşa, aldığı kurşunlar nedeniyle ağır şekilde yaralanmış, bir süre sonra da vefat etmiştir⁵⁰⁴. Yaveri Mülazım İbrahim Efendi de olay yerinde hayatını kaybetmiştir⁵⁰⁵.

İstanbul Muhafızı Cemal Bey, bu sırada Harbiye Nezareti'nde bulunmaktaydı. Silah sesleri üzerine odasından fırlayan Cemal Bey, Mahmut Şevket Paşanın vurulduğunu öğrenmiş, aşağıya indiğinde ise Paşanın kanlar içerisinde Harbiye Nezareti'ne getirildiğini görmüştür. Çok büyük üzüntü duymasına rağmen soğukkanlılığını koruyan Cemal Bey, derhal cinayet mahalline giderek incelemelerde

⁵⁰⁰ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 54; Celal Bayar, *a.g.e.*, c. IV, s. 110-111. Ahmet Bedevi Kuran, İttihatçıların Mahmut Şevket Paşaya olası bir suikastle ilgili bilgi vermediklerini iddia etmiştir. Bkz. A. Bedevi Kuran, *a.g.e.*, s. 328.

⁵⁰¹ Alpay Kabacalı, *a.g.e.*, s. 159.

⁵⁰² Bkz. BOA, *DH.SYS*, 119/1-6, lef. 9.

⁵⁰³ Bkz. BOA, *DH.KMS*, 63/63, lef. 6, 7 Haziran 1329 (20 Haziran 1913).

⁵⁰⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *HR.SYS*, 1857/1, lef. 3, 12 Haziran 1913.

⁵⁰⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *DH.SYS*, 119/1-6.

bulunmuştur⁵⁰⁶. Daha sonra Muhafızlık binasına gelerek sıkı yönetimin artırılması yönünde emirler vermiş ve kısa süre içerisinde İstanbul'a tamamen hâkim olmuştur. Bu arada Muhafızlık binasından ayrılarak Şeref Sokağı'ndaki İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi'ne gitmiş, burada Talat Beyle görüşerek suikastten kendisini haberdar etmiştir. Ancak Talat Bey: “*Eh ne yapalım? Su testisi su yolunda kırılır. İhtimal ki hepimizin akibeti böyle olacak*” sözleriyle son derece sakin davranmıştır⁵⁰⁷.

Suikast sonrasında çalışmalarına ara vermeden devam eden Cemal Bey, hükümet üyelerini acilen toplantıya çağırmıştır. İstanbul Muhafızı, bu hareketiyle hem kabine bunalımını engellemiş, hem de suikast tertipçilerine Hükümetin dimdik ayakta oldukları mesajını vermek istemiştir⁵⁰⁸. Bu kritik günlerde Cemal Bey, adeta İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin lideri gibi davranıyordu. Öyle ki Cemal Bey ismi, Enver ve Talat Beylerden daha fazla anılır hale gelmişti⁵⁰⁹.

Suikastin ertesi günü Mahmut Şevket Paşa için bizzat Cemal Bey tarafından görkemli bir cenaze merasimi hazırlanmış⁵¹⁰, böylece suikast olayının neden olduğu panik havası dağıtılmak istenmiştir⁵¹¹. Cemal Bey, cenaze merasiminin yapıldığı gün gazetelerde bir bildiri yayınlayarak bir gün süreyle sokağa çıkma yasağı

⁵⁰⁶ Yahya Kemal'e göre, Mahmut Şevket Paşa suikasti, Cemal Beyi derinden etkilemiştir. Bu nedenle Cemal Bey, bu olay sonrası daha sert bir kimliğe bürünmüştü. Onun, Suriye'deki otoriter idare tarzında Mahmut Şevket Paşanın öldürülmesinin büyük etkisi olmuştur. Bkz. Yahya Kemal, *a.g.e.*, s. 138.

⁵⁰⁷ Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 210-215.

⁵⁰⁸ Celal Bayar, *a.g.e.*, c. IV, s. 113. Cemal Beyin suikast tertipçilerine karşı tavrı oldukça sert olmuştur. Nitekim suikast zanlılarından Kavaklı Mustafa, 27 Ekim 1913'te, Cemal Beyin teklifi ve ceza kanununun 58. maddesi gereğince, 28 Ekim 1913'te idam edilmiştir. Bkz. BOA, *İ.HB*, 28 Zilhicce 1331/14 Teşrin-i evvel 1329 (27/28 Aralık 1913); BOA, *İ.HB*, 29 Zilhicce 1331/15 Teşrin-i evvel 1329 (28/29 Aralık 1913).

⁵⁰⁹ Hasan Amca, *a.g.e.*, s. 143-145.

⁵¹⁰ Cenaze merasim programının aslı için bkz. BOA., *DH.MTV*, 51/32, lef. 2, 3, 9 Receb 1331 (14 Haziran 1913). İstanbul Muhafızı Cemal Bey, cenaze programını suikastin yapıldığı günün akşamı Harbiye Nezareti'ne bildirmiştir. Bkz. BOA, *DH.MTV*, 51/32, lef. 4, 29/30 Mayıs 1329 (12/13 Haziran 1913). Cenaze merasimi yapıldıktan sonra, söz konusu program 14 Haziran 1913 tarihinde bizzat Cemal Beyin takdim yazısıyla Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiştir. Yazının aslı için bkz. BOA, *DH.MTV*, 51/32, lef. 5, 1 Haziran 1329 (14 Haziran 1913).

⁵¹¹ Bkz. “Cemal Paşanın Hatıralarından Mahmut Şevket Paşanın Katli olayı”, *Yakın Tarihimiz*, c. IV, Sa. 42, İstanbul 1962, s. 67; Celal Bayar, *a.g.e.*, c. IV, s. 113.

uygulamasını başlatmıştır⁵¹². Bu arada Mahmut Şevket Paşadan boşalan Sadrazamlık makamına Hariciye Nazırı Said Halim Paşa, Harbiye Nezareti'ne ise Başkumandanlık Vekâleti uhdesinde kalmak üzere Ahmet İzzet Paşa getirilmiştir⁵¹³.

Suikast olayı, Anadolu'da da büyük yankı uyandırmıştır. Temmuz ayı başlarında Eskişehir şimendifer fabrikası işçilerinin suikastı kınamak için başlattıkları protesto hareketi, kısa bir süre sonra İttihat ve Terakki'ye karşı yapılan bir eylem haline dönüşmüştür. İşçiler, Mahmut Şevket Paşayı İttihatçıların öldürdüğünü söyleyerek İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı ağır hakaretlerde bulunmuşlardır. Gelişmeleri yakından takip eden Cemal Bey, olayların araştırılması için Mehmet Ali Beyin başkanlığında Vahap ve Süleyman Efendilerden oluşan bir komisyon kurarak Eskişehir'e göndermiştir. Söz konusu komisyon, yapmış olduğu incelemelerin ardından bu olayın Eskişehir Hürriyet ve İtilaf Fıkrası'nca düzenlendiği kanaatine varmıştır⁵¹⁴. Bu kanaat üzerine Cemal Bey, olayın sorumlularının yakalanarak İstanbul'a sevkolanmalarını istemiştir. Kısa bir takibin

⁵¹² “*İstanbul Muhafızlığı'ndan*” başlığıyla yayınlanan bildiriye, 12 Haziran Perşembe günü, gece saat 22 ile 04 arası İstanbul ve çevresinde, halktan hiç kimsenin sokaklara çıkmaması ilan edilmiştir. Bkz. *Tanin*, 1629, 12 Haziran 1913, s. 1.

⁵¹³ Said Halim Paşa Kabinesi şu şekilde oluşuyordu: Hariciye Nezareti'ne ilave-i memuriyet olarak Sadrazam Said Halim Paşa, Harbiye Nezareti'ne Başkumandanlık Vekâleti uhdesinde kalmak üzere Ahmet İzzet Paşa, Bahriye Nezareti'ne ibkaen Mahmut Paşa, Dâhiliye Nezareti'ne esbak Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Şura-yı Devlet Riyaseti'ne Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey, Adliye Nezareti'ne ibkaen İbrahim Bey, Maliye Nezareti'ne ibkaen Rafet Bey, Nafia Nezareti'ne Berlin Seferi Osman Nizami Paşa, Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne ayandan Süleyman Elbistanî, Telgraf ve Posta ve Telefon Nezareti'ne ibkaen Oskan Efendi, Maarif Nezareti'ne ibkaen Şükrü Bey, Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne ibkaen Hayri Bey atanmışlardır. Bkz. BOA, *DÜİT*, 4/14-1, 12 Receb 1331/4 Haziran 1329 (17 Haziran 1913). Padişah V. Mehmed Reşad'ın Said Halim Paşaya gönderdiği Hatt-ı Hümayun sureti için bkz. *İkdam*, 5858, 12 Haziran 1913, s. 1. Metin Ayışığı, Ahmet İzzet Paşanın cinayetten bir hafta sonra Harbiye Nazırlığı'na getirildiğini söylemekte ancak kesin tarih belirtmemektedir. Bkz. Metin Ayışığı, *a.g.e.*, s. 103. Buna karşın Tanin gazetesi Ahmet İzzet Paşanın 17 Haziran'da Harbiye Nazırı olduğunu belirtmiştir. Bkz. *Tanin*, 1637, 20 Haziran 1913, s. 1.

⁵¹⁴ İstanbul Muhafızı Cemal Bey, Eskişehir olaylarıyla ilgili beş sayfalık uzun bir rapor hazırlayarak Dâhiliye Nezareti'ne göndermiştir. Cemal Beyin raporundaki en dikkat çekici nokta, Hürriyet ve İtilaf Fıkrası'nın İstanbul'da başaramadığı darbe girişimini Eskişehir'de gerçekleştirmek çabasında olmasıydı. Raporun tamamı için bkz. BOA, *DH. SYS*, 119/1-2, lef. 4/1-4/4, 30 Temmuz 1329 (12 Ağustos 1913). Buna karşılık Ali Birinci, Hürriyet ve İtilaf Fıkrası'nın suikast esnasında varlığının bile şüpheli olduğunu iddia etmektedir. Ancak, Birinci'nin Eskişehir olaylarıyla ilgili bir değerlendirmede bulunmaması oldukça ilginçtir. Bkz. Ali Birinci, *a.g.e.*, s. 207-216.

ardından yakalanan zanlılar, İstanbul'daki divan-ı harb-i örfi'de yargılanarak çeşitli cezalara çarptırılmışlardır⁵¹⁵.

Mahmut Şevket Paşa suikasti çok tartışılmıştır. Cemal Beye göre bu suikast, Prens Sabahattin Bey, Damat Salih Paşa, Kazım Bey, Muhib Bey ve Kemal Mithat Bey tarafından tertiplenmiştir⁵¹⁶. Taklib-i hükümet teşebbüsünden itibaren muhtemel bir komplonun hazırlıklarından haberdar olan Cemal Bey, Kazım Bey ile Damat Salih Paşayı bu konuda uyarıyordu⁵¹⁷. Bu yüzden Damat Salih Paşa, kendisine sert tepki göstermiş ve bu davranışını küstahlık olarak değerlendirmiştir⁵¹⁸. Ancak, Damat Salih Paşa suikast sonrası yapılan yargılamalar neticesinde suçlu bulunarak idam edilince bütün tepkiler Cemal Bey üzerinde toplanmıştır. Özellikle Şehzade Vahdettin, bu konuda Cemal Beyi ağır bir şekilde eleştirmiştir⁵¹⁹. Cemal Bey, suikast öncesi yapmış olduğu istihbarat çalışmaları sonucunda komplo senaryolarının Kamil Paşa üzerine kurulduğuna kanaat getirmiş⁵²⁰ ve Kamil Paşanın suikast olayından bir

⁵¹⁵ BOA, *DH. SYS.*, 119/1-2, lef. 3/2, 30 Haziran 1329 (13 Temmuz 1913). Ayrıca bkz. Kemal Yakut, *a.g.e.*, s. 328.

⁵¹⁶ Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 57-60; S. Nafiz Tansu, *a.g.e.*, s. 169, 177, 178. Cemal Bey, Tanin gazetesine vermiş olduğu bir mülakatta katillerin elebaşısı olan Yüzbaşı Kazım'ın ordudan atılmasının bizzat kendisinin isteğiyle gerçekleştiğini, bu nedenle sözü edilen kişinin kendisine karşı büyük bir nefret beslediğini açıklamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. "İstanbul Muhafızı Cemal Beyefendi ile Mühim Bir Mülakat", *Tanin*, 1640, 10 Haziran 1329 (23 Haziran 1913), s. 1.

⁵¹⁷ "İstanbul Muhafızı Cemal Beyefendi ile Mühim Bir Mülakat", *Tanin*, 1640, 10 Haziran 1329 (23 Haziran 1913), s. 1; Tevfik Çavdar, *a.g.e.*, s. 272-274.

⁵¹⁸ Bkz. "İstanbul Muhafızı Cemal Bey ile Mühim Bir Mülakat", *Tanin*, 1640, 10 Haziran 1329 (23 Haziran 1913), s. 1. Damat Salih Paşa, eski sadrazamlardan Tunuslu Hayrettin Paşanın oğludur. Son derece iyi bir eğitim almış ve Münire Sultan'la evlenerek "Damat" olmuştur. Cemal Bey ile aralarında geçen görüşmelerin ayrıntıları için bkz. Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 158-159, 198-199.

⁵¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 254-255. Oysa ki Cemal Bey, daha taklib-i hükümet teşebbüsleri sırasında Vahdettin'in hükümete karşı tavrı aldığını öğrenmiş ve bu bilgiyi Sadrazam Mahmut Şevket Paşaya arz etmişti. Bkz. Celal Bayar, *a.g.e.*, c. IV, s. 100. Halil Mentеше ve Celal Bayar Vahdettin'in suikastla yakından ilgili olduğu kanısındadırlar. Bkz. Halil Mentеше, *a.g.e.*, s. 64; Celal Bayar, *a.g.e.*, c. IV, s. 123; Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 190-191. Vahdettin ile İttihatçılar, ileriki yıllarda yeniden karşı karşıya gelmişlerdir. TİTE Arşivi'nde elde ettiğimiz bir belgeye göre, 1917 Eylül başlarında Padişah Mehmed Reşad'ın hastalığı ve kendisinin isteği üzerine mabeyn-i hümayun'da bir toplantı düzenlenmiştir. Cemal Paşanın da katıldığı bu toplantıda İzzet Paşa tarafından Şehzade Burhanettin'in naib-i saltanat tayin edilmesi teklif edilmiştir. Ancak, bu teklif usul ve şeriata aykırı olması, Padişahın sağlık durumunun iyiye gitmesi gerekçe gösterilerek reddedilmiştir. Bkz. *TİTE Arşivi*, Kutu No: 85, Belge No: 27.

⁵²⁰ Ziya Şakir, Kamil Paşanın katilleri tanımadığını, dolayısıyla suikastle bir ilgisi olmadığı görüşündedir. Bkz. Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 185-187.

hafta önce İstanbul'a gelmesini bu bağlamda değerlendirmiştir⁵²¹. Cemal Bey, suikastin iç bağlantılarının yanı sıra dış bağlantılarının da oldukça güçlü olduğunu düşünüyordu. Ona göre suikast olayının gerçekleşmesinde İngiliz büyükelçiliğinin büyük rolü olmuştur. Cemal Bey, İngiltere Sefaret Tercümanı Fitzmaurice'nin Kamil Paşayla yakın dost olmasını ve Kamil Paşanın İstanbul'u terkederken yanında İngiltere'nin yeni sefiri Sir Lowther'in bulunmasını⁵²² iddialarına kanıt olarak göstermiştir⁵²³.

İstanbul Muhafızı Cemal Bey, suikast olayını ve tertipçilerini belirlediği halde harekete geçip zanlıları tutuklamadığı için ağır eleştirilere maruz kalmıştır⁵²⁴. Oysa ki Cemal Bey, tutuklamaları haklı gösterecek kadar yasal kanıtlar toplanmasını istediği için beklemek zorunda kalmıştı. Hüseyin Cahit Yalçın onun bu davranışını şu şekilde izah etmiştir: “*Siyasal açıdan bu belki bir yanlışlıktı. Ama bir ülkenin en sarsılmaz, en sonsuz ve gerekli temelini adalet olduğu düşünülecek olursa, Meşrutiyet döneminin beslediği, bu yasaya uyma duygusu karşısında saygıyla eğilmek bir görev olur. İttihatçıları şiddetlerinde bile insafsızlıktan ve son dereceye varmaktan alıkoyan sebep, onlardaki bu ruhtu. Yollarını en sapıttıkları dakikalarda bile kişisel özgürlüğe, adalete, yasaya saygıyı yüreklerinden ve ruhlarından*

⁵²¹ Cemal Beye göre komplocular dikkat çekmemek için öncelikle Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın önde gelen isimlerinden Müşir Şakir Paşayı sadarete getireceklerdi. Ayrıca Çatalca Ordusu Kumandanı Abuk Ahmet Paşa da komplucularla işbirliği yapmıştır. Cemal Bey, 1919 yılında hatıralarını yazarken Şakir Paşa ile Abuk Ahmet Paşanın Damat Ferit Paşa kabinesinde yer almaları üzerine bu şüphelerinde haklı olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 40-60.

⁵²² Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 49-53. Sir Gerard Lowther, suikast sonrası apar topar görevinden ayrılmış ve yerine 17 Haziran 1913'te Sir Louis Mallet atanmıştır. Bkz. Sir Edwin Pears, *a.g.e.*, s. 333. Asaf Bey de, cinayette İngiliz parmağı olduğu görüşünü desteklemektedir. Bkz. Ahmet Turan Alkan, *II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, İstanbul 2001, s. 217. Tunaya, hangi devlet olduğunu belirtmese de, suikastın Avrupa ile olan bağlantılarına dikkat çekmektedir. Bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. III, s. 519. Suikastın, Avrupa büyük devletlerinin müdahalesini sağlamak amacıyla yapıldığı şeklinde görüşler de vardır. Bkz. W. M. Pickthall, *Harp'te Türklerle Birlikte* (Çev. Kemalettin Yiğiter), Ankara 1990, s. 126.

⁵²³ Halil Mentеше de Cemal Beyle aynı görüşte olduğunu belirtmiştir. Bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. III, s. 180-181. Ahmet Emin Yalman'a göre de, suikast olayında kesin olarak İngiltere'nin parmağı bulunmaktadır. Bkz. Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim* (Yayına Haz. Erol Şadi Erdinç), c. I, İstanbul 1987, s. 213-214. Ayrıca bkz. Celal Bayar, *a.g.e.*, c. V, s. 120; Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 179; Ahmet Turan Alkan, *a.g.e.*, s. 217.

⁵²⁴ Alpay Kabacalı, Mahmut Şevket Paşanın günlüğünde suikastle ilgili bir ibareye rastlanılmadığını dolayısıyla uyarılmamış olabileceğini söylemektedir. Kabacalı, Cemal Beyin hatıralarında, Paşanın sadece cinayet günü uyarılmasını, bu tezine delil olarak göstermektedir. Bkz. Alpay Kabacalı, *a.g.e.*, s. 158-161.

*silemediler...*⁵²⁵ Mahmut Şevket Paşa hakkında ayrıntılı bir eser yazan Ziya Şakir de, Cemal Beyin delil toplama ve zanlıları suç üstünde yakalama gayretini haklı bulmuştur. Ziya Şakir'e göre suikast olayında Cemal Beyin tek hatası, suçluları mutlaka yakalayacağı yolunda kendisine aşırı güvenmesi ve zamanında hareket edememesi olmuştur⁵²⁶.

3- İstanbul Muhafızı Cemal Beyin Diğer Faaliyetleri

İttihat ve Terakki Cemiyeti çalışkan, aldığı görevi yerine getirme arzusuna sahip ve dirayetli olduğu için Cemal Beyi daima kritik görevlere getirmiştir. Onun Rumeli Demiryolları Müfettişliği'yle başlayıp Üsküdar Mutasarrıflığı, Adana ve Bağdat Valilikleriyle devam eden görevleri dönemin en hassas şartlarını taşımaktaydı. Mahmut Şevket Paşa, bu gerçekler doğrultusunda Cemal Beyi İstanbul Muhafızlığı'na getirerek başkentteki huzur ve güvenliği sağlamak istemişti. Bu arada Çatalca'da bulunan ordunun harekât üssü kumandanlığı da Cemal Beye tevdi edilmişti. Cemal Bey, hem bu yeni vazifesiyle uğraşüyor, hem de İttihatçılar aleyhine oluşabilecek olası bir darbe girişimini önlemeye çalışıyordu. Cemal Bey, iç güvenlikle ilgili faaliyetlerinin dışında⁵²⁷ İstanbul'da hükümeti zarara uğratan kaçak tütün satışı olayına el atmıştır. Zira o tarihlerde İstanbul sokaklarında bilhassa Sirkeci, Sultan Ahmet, Beyazıt ve Mahmut Paşa yokuşunda alenen kaçak tütün satışı bir hayli artmıştı. Bu olay mali sıkıntılar içindeki hükümeti oldukça güç durumda bırakmıştır. Derhal harekete geçen Cemal Bey, hükümetten aldığı destekle kaçak tütüncülere karşı mücadeleye başlamıştır. Kısa bir süre içerisinde kaçakçıların bir kısmı tutuklanarak mahkum edilmiş, bir kısmı da Cemal Bey tarafından İstanbul dışına sürgün edilmiştir. Bu uygulamalar o kadar etkili olmuştur ki İstanbul'da adi hırsızlık vakalarında bile gözle görülür bir düşüş yaşanmıştır⁵²⁸.

Cemal Bey, çağdaşlaşmanın ancak kadınların da dahil olduğu bir toplumla gerçekleşebileceğine inanıyordu. Ona göre: “*Kadınları esaret altında bulunan*

⁵²⁵ H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 265.

⁵²⁶ Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 260-261.

⁵²⁷ Cemal Paşa , *a.g.e.*, s. 31; M. Şükrü Hanioglu, *a.g.m.*, s. 306; Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 193.

⁵²⁸ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 32.

*milletler felakete uğrayacaklardı*⁵²⁹.” O, bu yüzden kadınlara daha fazla hürriyet verilmesini, sokakta hürmet görmelerini, erkeklerle birlikte müsamerelere katılmalarını yürekten desteklemiştir⁵³⁰. Ancak o yıllarda İstanbul’da kadınlar sokakta, çarşıda, vapurda, köprüde kısacası her yerde sözlü yada fiili tacize uğruyorlardı. Bu tacizler yalnızca erkekler tarafından değil aynı zamanda kadınlar tarafından da yapılmaktaydı. Ceza kanunnamesi sorunu halledebilecek hükümlere sahip değildi. Bu çirkin durumun ortadan kaldırılması konusunda oldukça kararlı olan Cemal Bey, sıkı yönetim idaresinin kendisine vermiş olduğu yetkiyle sert tedbirler almıştır. Alınan kararlara uymayanları İstanbul dışına göndererek cezalandırmıştır. Böylece taciz olayları kısmen de olsa son bulmuştur. Cemal Bey bu başarısını “*Türk kadınının hürriyetine doğru gayet sağlam atılmış bir adım*” olarak değerlendirmiştir⁵³¹.

İstanbul Muhafızı Cemal Bey, yerli basın mensuplarıyla olduğu kadar, yabancı basın mensublarıyla da iyi ilişkiler kurmuştur. Öteden beri Fransa’ya olan hayranlığıyla tanınan Cemal Bey, Fransızca yayınlanan L’Illustration dergisi muhabirlerinden Georges Remond’la oldukça samimi ilişkiler kurmuştur⁵³². Georges Remond, Balkan savaşlarındaki izlenimlerini anlattığı “*Mağlublarla Beraber*” isimli kitabını şu cümlelerle Cemal Beye ithaf etmiştir: “*Memleketin düçar olduğu hezimetler arasında ruhi mağlubiyeti kabul etmeyen ve hakkımda hiç bir vakit şüpheye düşmeyen İstanbul Muhafızı Cemal Beye*⁵³³.”

⁵²⁹ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 33.

⁵³⁰ Yahya Kemal, *a.g.e.*, s. 139.

⁵³¹ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 32-33.

⁵³² Georges Remond, Trablusgarp savaşlarından itibaren L’Illustration dergisi adına Türk askeri harekâtlarını izlemiştir. Afrika’yı baştan sona dolaşan Remond, Türklere karşı hürmeti ve sevgisiyle tanınmıştır. Tasvir-i Efkâr Gazetesi, onu Piyer Loti’den sonra Türklere karşı muhabbeti en fazla olan Avrupalı olarak tanımlanmaktadır. Remond, Balkan Savaşları’nda da bulunmuş ve özellikle de Lüleburgaz ve Çatalca muharebelerini yakından takip etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Tasvir-i Efkâr*, 51-850, 23 Ağustos 1913, s. 1.

⁵³³ *Tasvir-i Efkâr*, 51-850, 23 Ağustos 1913, s. 1. Georges Remond’un bu kitabı, yakın tarihimiz açısından büyük öneme sahiptir. Ancak Remond’un eserine ulaşamadık. Bu eserle ilgili Tasvir-i Efkâr’da ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. Bkz. *Tasvir-i Efkâr*, 51-850, 23 Ağustos 1913, s. 1-2. Ayrıca Cemal Bey de Balkan Savaşlarıyla ilgili düşüncelerini Georges Remond ve Alain de Penennrun’a anlatmıştı. Onun bu görüşleri her iki gazeteci tarafından “*Sur Les Lignes de Feu*” (Ateş Hatlarında) adı altında, Paris’te 1914 yılında kitap olarak basılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Behçet Cemal, *a.g.m.*, s. 15. Cemal Bey, Fransız basınıyla kurduğu sıcak ilişki dolayısıyla L’Illustration dergisinin Ağustos 1913 sayısında yer almıştır. *Tasvir-i Efkâr*, 51-850, 23 Ağustos 1913, s. 1.

Cemal Bey, İstanbul'da Patrikhane yöneticilerinin siyasetle uğraşmaya başlamaları üzerine sert beyanatlarda bulunmuştur. Patrikhane'nin sadece dini meselelerle uğraşması gerektiğinin altını çizen Cemal Bey, bu teşebbüsü “*Küstahane bir cürret*” olarak değerlendirmiştir⁵³⁴. Zaten, çok kısa bir süre sonra da İstanbul'daki Rumca gazeteler kanunlara aykırı yayın yapmalarından dolayı Cemal Bey tarafından kapatılmışlardır⁵³⁵.

G- Edirne'nin Geri Alınışı ve Batı Trakya Meseleleri Karşısında Cemal Bey

1- Edirne'nin Geri Alınışıyla İlgili Düşünceleri

İttihatçılar, Bâb-ı Âli Baskını'nı gerçekleştirirken Edirne'nin geri alınacağını vaat etmişlerdi. Oysa ki Edirne o sırada henüz elden çıkmamış, aksine Mahmut Şevket Paşa Hükümeti döneminde yapılan 30 Mayıs 1913 tarihli Londra Antlaşması⁵³⁶ ile Bulgaristan'a terkedilmiş ve Türk sınırı Midye-Enez çizgisi olarak belirlenmişti⁵³⁷. Bu anlaşmadan yaklaşık on bir gün sonra, Mahmut Şevket Paşanın öldürülmesi İttihatçılara adeta bir uyarı olmuştur. Bu yüzden yeni kurulan Said Halim Paşa kabinesi, ilk iş olarak Edirne meselesini gündemine almıştır⁵³⁸. Bu tarihlerde başlayan İkinci Balkan Savaşı da İttihatçılara aradığı fırsatı vermiştir. Ancak, askeri açıdan Edirne geri alınsa bile büyük devletlerin tutumunun ne olacağı henüz belli değildi. Mahmut Şevket Paşa döneminde bu endişeler yüzünden müdahale fikrinden uzak durulmuştu⁵³⁹.

⁵³⁴ “Rumca Gazeteler Hakkında Bir Mülakat: Cemal Beyin Beyanati”, *Tasvir-i Efkâr*, 124-923, 27 Kasım 1913, s. 1.

⁵³⁵ Bu olay üzerine, İstanbul'daki Rum vatandaşlardan müteşekkil üç kişilik bir heyet önce Adliye ve Dâhiliye Nazırlarını sonra da Sadrazamı ziyaret ederek, gazetelerinin açılmasını istemişlerse de, bir sonuç elde edememişlerdir. *Tasvir-i Efkâr*, 124-923, 27 Kasım 1913, s. 1. Cemal Bey, daha önce de Milli Meşrutiyet Fırkası'nın yayın organı olan İfham gazetesini aleyhte yayınlarından dolayı, kapatmıştı. Bkz. Yavuz Aslan, *a.g.e.*, s. 11.

⁵³⁶ Londra Antlaşması'nın hükümleri için bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. II/2, s. 313-314.

⁵³⁷ Eski Şeyhülislam Cemalettin Efendi hatıralarında bu gerçeğin altını çizerek, Edirne'nin Kamil Paşa kabinesi tarafından değil İttihatçıların çoğunlukta olduğu Mahmut Şevket Paşa kabinesi tarafından Bulgaristan'a terkedildiğini, dolayısıyla da bütün sorumluluğun İttihatçılara ait olduğunu söylemiştir. Bkz. Şeyhülislam Cemalettin Efendi, *a.g.e.*, s. 117.

⁵³⁸ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 360.

⁵³⁹ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 360-361. İstanbul Muhafızı Cemal Bey, Enver Beyle birlikte Mahmut Şevket Paşaya giderek Edirne meselesi üzerinde bir görüşme yapmış ve halkın Londra Antlaşması'ndan çok rahatsız olduğunu, göçmenlerin her an bir olay çıkartabileceklerini söylemişti. Ancak Mahmut Şevket Paşa, Cemal Beyin düşüncelerine pek sıcak bakmamıştı. Bkz. Celal Bayar, *a.g.e.*, c. IV, s. 100.

Cemal Bey, İkinci Balkan Savaşı başlar başlamaz Edirne'nin geri alınması için harekete geçilmesini istiyordu. Talat ve Enver Beyler de zaten bu görüşteydiler⁵⁴⁰. Fakat, kabine üyelerinin büyük bir çoğunluğu Edirne harekâtının daha büyük kayıplara neden olabileceği endişesini taşıyordu. Sadrazam Said Halim Paşanın Cemal Beye hitaben sarfettiği: “*Bir türlü ekseriyeti müdahale cihetine çeviremiyoruz. Ne yapacağımızı şaşırдық*” sözleri hükümetin içinde bulunduğu çıkmazı açıkça ortaya koyuyordu⁵⁴¹. Yaşanan bu kararsızlık üzerine müdahale taraftarları hemen harekete geçti. Dâhiliye Nazırı Talat Bey, öncelikle olası bir müdahale işinin finansmanını karşılamak üzere Cemal Beyle birlikte Reji (Tütün) Umum Müdürü Mösyö Weyl ile 6 Temmuz 1913'te görüşmelere başladı. Görüşmeler sonucunda imtiyaz süresinin on beş yıl daha uzatılması şartıyla bir buçuk milyon altın lira borç verilmesine kara verilmiştir⁵⁴². Böylece Edirne harekâtına katılacak ordunun masrafları için gerekli kaynak kısmen de olsa bulunmuş oldu⁵⁴³. Edirne'nin her ne pahasına olursa olsun geri alınmasını isteyen ve bunu iç siyasetin bir gereği olarak gören Cemal Bey⁵⁴⁴, Mithat Şükrü Beyle birlikte bütün kabine üyelerini tek tek dolaşarak müdahale fikrine ikna etmeye çalışmıştır⁵⁴⁵. Cemal Bey, ikna turlarında Nazır arkadaşlarına harekâtın zorunluluğunu şu cümlelerle anlatmaya çalışmıştır: “*...Eğer bu fırsat kaçırılırsa, yalnızca Edirne'yi kurtarmak iddiasıyla bir hükümet darbesi yapmış ve bu esnada Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili'nin vefatına sebebiyet vermiş olan fırkamızın iktidar mevkiinde kalmak salahiyetini kaybedeceğini ve o zaman bütün fırkanın iktidar mevkiinden çekilmesi lazım geleceğini söyledik...*”⁵⁴⁶

⁵⁴⁰ M. Şükrü Hanioglu , *a.g.m.*, s. 306. Celal Bayar'a göre Edirne'nin geri alınması işinde öncü Talat Beydir. Daha sonra ise Enver Bey gelmektedir. Bayar, bu bölümde Cemal Beyin ismini zikretmemiştir. Bkz. Celal Bayar, *a.g.e.*, c. IV, s. 97.

⁵⁴¹ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 66; Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. II/2, s. 422-423.

⁵⁴² Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 66.

⁵⁴³ Bayur, rejiden alınan bu borçla Edirne harekâtının parasal kısmının halledildiği görüşündedir. Bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. II/2, s. 413.

⁵⁴⁴ Bayur, Cemal Beyin bu görüşünde haklı olduğunu belirtmektedir. Bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. II/2, s. 424.

⁵⁴⁵ Celal Bayar, *a.g.e.*, c. IV, s. 134. Mustafa Ragıp Esatlı, ikna turlarında Enver Beyin de, önemli katkıları olduğu görüşündedir. Bkz. Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 363.

⁵⁴⁶ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 67. Edirne'nin geri alınması meselesinde lehte ve aleyhte olan kabine üyelerinin isimleri için bkz. Celal Bayar, *a.g.e.*, c. IV, s. 138.

Cemal Bey, Edirne'nin alınmasından sonra Dedeagaç, Dimetoka, Gümülcüne, İskeçe ve Sofulu'nun da ahalisinin çoğunluğunun Türk-İslam olması nedeniyle alınmasını zaruri görüyordu⁵⁴⁷. Bu arada Talat Bey, Edirne harekatı için gerekli izni Meclis-i Vükela'dan çıkartmayı başarmıştı. Gelişmeler üzerine İngiltere ve Fransa Edirne harekâtının doğru olmadığını söyleyerek Osmanlı Devleti'ni uyarılmışlardır. Rusya ise, görünüşte böyle bir harekâta karşı olduğunu söylemiş, ancak kararında ısrarcı olmamıştır. Bâb-ı Âli, bu uyarıları önemsememiş ve 13 Temmuz 1913'te Edirne'nin geri alınması yönünde bir karar almıştır⁵⁴⁸. Osmanlı kuvvetleri, 20-21 Temmuz'da Edirne ve Kırklareli'ni fazla zorlamadan ele geçirmişlerdir⁵⁴⁹. Edirne'nin geri alınışı ülkede büyük bir sevinçle karşılanmıştır. Bu başarıyla İttihatçıların ülke içindeki itibarları artmış ve cemiyet içerisindeki huzursuzluklar da ortadan kalkmıştır⁵⁵⁰. Sadrazam Said Halim Paşa, 26 Temmuz 1913'te İkinci Balkan Savaşı sonrasında imzalanan Londra Antlaşması'nın hükümsüz olduğunu ve Osmanlı Devleti'nin güvenliğini sağlamak amacıyla Edirne'ye girmeye mecbur kaldığını belirten bir beyanname yayınlamıştır. Söz konusu beyanname Londra Sefiri Tevfik Paşa vasıtasıyla büyük devletlere duyurulmuştur. Ancak, büyük devletler bu durumu kabul etmemişler ve Osmanlı Devleti'nin Londra Antlaşması'na bağlı kalmasını isteyen bir protesto notası göndermişlerdir. Osmanlı Devleti ilgili devletlerin, 7 Ağustos 1913 tarihli protesto notasını, 11 Ağustos 1913 tarihli karşı notayla reddetmiştir⁵⁵¹. Ancak büyük devletler, silahlı müdahale yerine sözlü yaptırımlarla yetinmişlerdir. Rusya'nın da olup bitenler karşısında sessiz kalması, Osmanlı Devleti'nin işini kolaylaştırmıştır.

⁵⁴⁷ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 68.

⁵⁴⁸ Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. II/2, s. 417. Cemal Bey, Hatıralar'ında Rusya'nın bu tavrını şaşkınlıkla karşıladığını, ancak meselenin aslını sonradan Bulgar Sefiri Toşef'ten öğrendiğini söylemiştir. Toşef'e göre Ruslar, İstanbul'u kendi malları sayıyorlar ve Edirne'yi de İstanbul'un Rumeli'deki hinterlandı olarak görüyorlardı. Bundan dolayı Ruslar, Edirne meselesinde fazla ısrarcı olmamışlardır. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 69.

⁵⁴⁹ Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. II/2, s. 425. H. Cahit Yalçın: "*Salibin girdiği yere hilal geri gelmiştir*" diyerek, Edirne'nin kurtuluşundan duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 267.

⁵⁵⁰ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 363-364. Şeyhülislam Cemalettin Efendi, Edirne'nin kurtuluşunun ilahi bir lütf olduğunu, dolayısıyla da İttihatçıların silah kullanılmadan gerçekleşen bu olay için övünmelerinin yanlış olduğunu belirtmiştir. Bkz. Şeyhülislam Cemalettin Efendi, *a.g.e.*, s. 118.

⁵⁵¹ Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. II/2, s. 436-437.

Avrupa'dan her hangi bir yardımın gelmeyeceğini anlayan Bulgarlar da, Türklerle anlaşmak zorunda kalmışlardır⁵⁵².

İstanbul Muhafızı Cemal Bey, Jurnal'ın İstanbul muhabiri Mösyö Polteripo ile Edirne'nin geri alınışı üzerine bir mülakatta bulunmuştur. 7 Ağustos 1913'te Tasvir-i Efkâr gazetesinde de yayınlanan bu mülakatta Cemal Bey, şu ifadeleri kullanmıştır: “*Osmanlılar, Edirne'yi terk edeceklerini katiyyen düşünmüyorlar. Daha Londra muahedesinin imzasından itibaren ilk fırsattan istifade ederek, bu mevki-i müstahdem ve tarihiyeyi zabt etmek ve mevcudiyet-i Osmaniye'yi muhafaza edebilecek askeri bir hudud tesis eylemek için lazım gelen araziyi işgale karar vermiştik. Bu fırsat zuhur etmiş ve bizde ondan istifade eylemiş bulunuyoruz. Londra muahedesine riayet etmediğimiz için bizi muvazehe ediyorlar. Fakat biz zaten bu muahedeyi keen lem yekün (Sanki yokmuş gibi bir hale getiren) Bulgarlara imtisal (uymaktan) etmekten başka bir şey yapmadık. Çünkü Bulgarlar, Çorlu-Tekfurdağı'ni tahliye etmeyerek, Londra Muahedesine muhalif hareket ediyor, bizi sulhen beklemeye mecbur ediyorlardı. Romanya'nın seferberliğe başladığını ve Yunanistan'ın ilerlediğini gördük. O vakit, bu kadar süratle vüruduna intizar etmediğimiz düşüncenin husule geldiğini anladık. Artık, hareket etmek lazımdı. Bunun için ise hazırдық. Bu sebeple tereddüte lüzum görmedik. Hükümet, bu kararı vermekle, milletin arzu-yu umumiyesini tatmin etmiş oldu. Aksi takdirde, heyecan-ı umumi karşısında terk-i mevkiye mecbur kalacaklardı. Ordumuzun, Trakya'da kalan Bulgarlar'ın üzerine büyük bir şevkle yürüdüklerini sizde gördünüz⁵⁵³.*” Bu sırada muhabir tarafından Cemal Beye büyük devletlerin müdahalesi ve Edirne'den tekrar çıkarılmaları durumunda ne yaparsınız şeklinde bir soru yöneltilince Cemal Bey şu cevabı vermiştir: “*Ümit ederim ki, devletler yeniden işgal ettiğimiz bu araziden bizi çıkarmanın ne kadar tehlikeli olduğunu takdir edeceklerdir. Biz hiç bir müdahale ve hiç bir tehdit önünde sükûn etmeyeceğiz. Edirne'yi tahliye etmektense, Türkiye'nin feci surette ziyanını görmeği tercih ederiz. Hatta hükümet, orduya Edirne'yi tahliye*

⁵⁵² Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. II/2, s. 437-438, 447-448. Veliht Yusuf İzettin Efendinin Ağustos başlarında Edirne'ye yaptığı ziyaret Osmanlı Devleti'nin Edirne'de kalıcı olduğu mesajını vermişti. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. II/2, s. 448. Şeyhülislam Cemalettin Efendiye göre, büyük devletlerin silah kullanmayacakları aşıkardı. Hatta İttihatçıların yerinde başka bir kabine bulunsaydı, daha geniş haklar elde edebilirlerdi. Bkz. Şeyhülislam Cemalettin Efendi, *a.g.e.*, s. 119.

⁵⁵³ *Tasvir-i Efkâr*, 30-834, 7 Ağustos 1913, s. 2.

*için emir verse bile bu emir uygulanmayacaktır*⁵⁵⁴.” Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Cemal Bey Edirne’nin geri alınması ve bir daha bırakılmaması yönünde büyük bir kararlılık göstermiştir. Nitekim, bu mülakattan iki hafta sonra L’Illustration dergisinin Türkiye muhabiri ve Cemal Beyin yakın dostu George Remond, Edirne meselesi üzerine kendisiyle görüşme imkânı elde etmiştir. Remond, başka bir muhabir tarafından yöneltilen “*Edirne’deki bir kaç camiden bu kadar fedakârlık etmemeye, yeniden bu kadar canı tehlikeye atmaya ne lüzum var?*” sorusunu Cemal Beye yönelttiği vakit şu cevabı almıştır: “*Şunu iyi biliniz ki, Edirne bugün Osmanlılığın şan ve namusunu muhafaza emelinde olan bizler için bir nokta-i ittihat, bir gaye-i şan-ı millidir. Eğer Bulgarlar Edirne’yi alırlarsa İstanbul’u da alsınlar. Şam’ı, Bağdat’ı, Musul’u da alsınlar. Ben cephede on beş kişi ile de kalsam yine gaye-i emelim Edirne olacak, yine Edirne diye bağıracağım. Edirne’yi istirdat için uğraşacağım. Erkân-ı hükümetimiz de hiç şüphesiz bu fikirdedirler ve Edirne’nin muhafazası uğrunda, Nazırlarımızın bile hayatlarını tehlikeye koymaya karar vermiş olmaları lazımdır*⁵⁵⁵.”

2- Batı Trakya Meselesi Karşısındaki Tutumu

Osmanlı Devleti, 19 Temmuz’da Edirne üzerine hareket ederken, Bulgarlara vermiş olduğu notada Meriç Nehri’nden öteye geçmeyeceklerini taahhüt etmişti⁵⁵⁶. Bâb-ı Âli bu notayla başlangıçtaki iddialarından vazgeçmiş ve Batı Trakya’da herhangi bir talebinin olmadığını kabul etmiş oluyordu. Öte yandan, Rusya Dışişleri Bakanı Sazanof da Edirne’den öteye gidilmemesi yolunda Osmanlı Hükümeti’ne uyarılarda bulunmuştu⁵⁵⁷. Oysa ki Cemal Bey daha önceden hedefleri arasında yalnızca Edirne’nin değil, Batı Trakya’nın da bulunduğunu söylemişti⁵⁵⁸. Bu

⁵⁵⁴ *Tasvir-i Efkâr*, 30-834, 7 Ağustos 1913, s. 2.

⁵⁵⁵ *Tasvir-i Efkâr*, 51-850, 23 Ağustos 1913, s. 1. George Remond, bu söyleyişi “*Mağlublarla Beraber*” isimli eserinde de yayınlamıştır. Ayrıca L’Illustration dergisi, Ağustos sayısında İstanbul Muhafızı Cemal Beyin resmini yayınlamıştır. Bu resim, birkaç gün sonra *Tasvir-i Efkâr*’da yer almıştır. Bkz. *Tasvir-i Efkâr*, 51-850, 23 Ağustos 1913, s. 1.

⁵⁵⁶ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 69-70; Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. II/2, s. 476.

⁵⁵⁷ Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. II/2, s. 477. Batı Trakya’daki etnik durum şu şekildeydi; Türkler 19586 km² toprak ve 747.628 nüfus, Bulgarlar 2481 km² toprak ve 110.741 nüfus, Yunanlılar ise 1258 km² toprak ve 110.041 nüfusa sahiptirler. Dolayısıyla Türkler, hem toprak ve hem de nüfus açısından ezici bir üstünlüğe sahiptirler. Bkz. *TİTE Arşivi*, Kutu No: 71, Belge No: 9.

⁵⁵⁸ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 68.

gelişmeler devam ederken, 15 Ağustos 1913'te gönüllü Türk birlikleri Batı Trakya'ya girmiştir⁵⁵⁹. Daha sonra Kuşçubaşı Eşref, Selim Sami, Süleyman Askeri, Reşid, Fehmi ve Cihangiroğlu İbrahim Beyler tarafından merkezi Gümülcine olmak üzere, “*Garbî Trakya Hükümet-i Muvakkata-i İslamiyesi*” adı altında bir hükümet kurulmuştur⁵⁶⁰. Bu durum üzerine İstanbul'da Edirne meselesini sonuçlandırmak amacıyla, 5 Eylül 1913'te Bulgar delegeleriyle görüşmelere başlanmıştır. Osmanlı Heyeti Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Bahriye Nazırı Çürüksulu Mahmut Paşa ve Şura-yı Devlet Reisi Halil Beyden oluşuyordu⁵⁶¹. İstanbul Muhafızı Cemal Bey, Erkan-ı Harb Binbaşısı İsmet Bey (İnönü) ile birlikte Osmanlı tarafının askeri müşaviri sıfatıyla görüşmelerde hazır bulunmuştur⁵⁶². Yaklaşık yirmi üç gün süren müzakereler, 29 Eylül 1913'de İstanbul Antlaşması'nın imzalanmasıyla sonuçlanmıştır⁵⁶³. Söz konusu antlaşmayla Batı Trakya tamamen Bulgarlara devredilmiş, buna karşılık Bulgarlardan bölgedeki Türklere geniş haklar verileceğine

⁵⁵⁹ Tefik Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Milli Mücadele*, c. I, Ankara 1992, s. 89.

⁵⁶⁰ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 70. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Cemal Kutay, *1913'te Garbi Trakya'da İlk Türk Cumhuriyeti*, İstanbul 1962; Tefik Bıyıklıoğlu, *a.g.e.*, c. I, s. 69-92. Cemal Bey Hatıralar'ında, Batı Trakya meselsine geniş yer ayırmıştır. Ona göre Batı Trakya geçici hükümeti, Teşkilatı Mahsusa tarafından Temmuz başlarında kurulup, Eylül sonuna kadar yaşamıştır. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 70-71. TİTE Arşivi'nde, Esad İleri tarafından armağan edilen belgeler arasında Cemal Beyin görüşlerini destekleyen bir belgeye rastladık. Bkz. *TİTE Arşivi*, Kutu No: 71, Belge No: 9. Buna karşılık Tefik Bıyıklıoğlu, Cemal Beyin Hatıralar'ında yanılıya düştüğünü söylemektedir. Bıyıklıoğlu'na göre, Teşkilatı Mahsusa 5 Ağustos 1913'te kurulmuş ve Batı Trakya'ya ilk Türk Birlikleri 15 Ağustos 1913'te girmiştir. Batı Trakya Hükümeti de bu tarihten Ekim 1913 sonlarına kadar yaklaşık iki buçuk ay kadar yaşamıştır. Bkz. Tefik Bıyıklıoğlu, *a.g.e.*, c. I, s. 88-89. Philip Stoddard'a göre Teşkilat-ı Mahsusa, 1903-1907 yılları arasında kurulmuş, 1911-1918 yılları arasında da faal olarak çalışmaya başlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Philip Stoddard, *Teşkilât-ı Mahsusa* (Çev. Tansel Demirel), Arba Yay., İstanbul 1994. Bu konuda ayrıca bkz. Cemal Kutay, “Teşkilat-ı Mahsusa”, *Tarih Konuşuyor*, c. I, Sa. 2, Mart 1964, s. 91-96. Ayrıca Kuşçubaşı Eşref de, Cemal Beyin hafızasının yanıldığı görüşündedir. Bkz. Celal Bayar, *a.g.e.*, c. IV, s. 165. Batı Trakya Hükümeti'nin bağımsız bir devlet olduğuna dair Bâb-ı Âli'ye göndermiş olduğu 12 Eylül 1913 tarihli mektup için bkz. Celal Bayar, *a.g.e.*, c. IV., s. 227-228. Bu arada Batı Trakya Hükümeti'ne ait posta pulu ve mühür örnekleri için bkz. *TİTE Arşivi*, Kutu No: 71, Belge No: 9.

⁵⁶¹ Bulgar Delegeleri, Sadrazam Said Halim Paşayı Yeniköy'deki yalısında ziyaret ettikten sonra ilk toplantıyı Hariciye Nezareti'nde gerçekleştirmişlerdir. Bkz. *Tasvir-i Efkâr*, 63-862, 6 Eylül 1913, s. 1.

⁵⁶² *Tasvir-i Efkâr*, 74-873, 17 Eylül 1913, s. 1; Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 73; Ali İhsan Sabis, *Harb Hatıralarım Birinci Dünya Harbi*, c. I, Nehir Yay., İstanbul 1991, s. 31.

⁵⁶³ Müzakereler ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 72-78. İstanbul Antlaşması'nın şartları için bkz. Celal Bayar, *a.g.e.*, c. IV, s. 229-230.

dair teminat almakla yetinilmiştir. Bu şartlara ilave olarak ilerisi için bir Türk-Bulgar ittifakına zemin hazırlanmış olacaktı⁵⁶⁴.

Cemal Bey, Bulgarlarla yapılan İstanbul Antlaşması'nın başlıca mimarı olmuş ve bu anlaşmayı savunmuştur⁵⁶⁵. Ancak, anlaşma haberi Batı Trakya'da büyük bir üzüntüyle karşılanmıştır⁵⁶⁶. Cemal Bey, büyük üzüntü duymasına rağmen, Edirne'nin tehlikeye düşmemesi ve Bulgarlarla yapılan anlaşma hükümleri gereğince Batı Trakya Hükümeti'nin lağvedilmesine razı olmuştur. Bâb-ı Âli'den de bu yönde karar çıkması üzerine Kuşçubaşı Eşrefle eski dostluğu olduğunu ileri süren Cemal Bey, Batı Trakya Hükümeti üyelerini ikna etme işini üzerine almıştır. Cemal Bey, Batı Trakya'ya hareketinden evvel de konuyla ilgili olarak Talat Beye şunları söylemiştir: *“Osmanlı Devleti'nin başında bir Kölemen Beyleri vardı. Yavuz Selim'i ta Mısır'a kadar götüren Tomanbay misalini, koltuğumuzun altındaki yeni çiban gibi debreştirmenin manasını anlamıyorum. Evet, bu arkadaşlar büyük cesaret ve kahramanlık göstermişlerdir. Edirne'yi onların sayesinde kurtardık. Fakat şimdi yeni bir devletin başında karşımıza çıktıkları zaman iş değişir. Ben, Eşref ve Sami Beyleri çok iyi tanırım. Süleyman Askeri ve emsali kıymetli erkan-ı harblerin de yardımıyla orada, bizim burada uğraşıp durduğumuz dertlere girmemiş bir devlet kurarlarsa alimallah, bir müddet sonra ele avuca sığmaz hareketlere başvururlar. Bu tehlike, sindirmeye muvaffak olduğumuz muhalefetten daha büyük tehlikedir. Ben şahsen gidip Eşref Beyle mevzuyu halletmek kararındayım⁵⁶⁷.”*

Cemal Bey, Ekim ayı başlarında önce Dedeâğaç'a ardından Gümülcine ve İskeçe'ye giderek⁵⁶⁸ Eşref Beyle görüşmüş⁵⁶⁹ ve Bulgaristan'la yapılan İstanbul

⁵⁶⁴ Y.Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. II/2, s. 483; Tefik Bıyıklıoğlu, *a.g.e.*, c. I, s. 84-85.

⁵⁶⁵ Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. I, s. 86. Nitekim Cemal Bey, Hatıralar'ında kendisinin Bulgar Generali Savofla Büyük Ada'ya giderek anlaşmanın esaslarını tespit etmekle görevlendirildiğini söylemiştir. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 73. Padişah V. Mehmed Reşad, Bulgarlarla yapılan müzakerelerle Osmanlı heyetinin askeri müşavirliğini yapan Miralay Cemal Beyi hizmetlerinden dolayı, *İkinci Rütbeden Mecidi Nişanı* ile ödüllendirilmiştir. Bkz. BOA, *İ.TAL*, 5/6 Zilhicce 1333, 23/24 Teşrin-i evvel 1329 (5/6 Kasım 1913). Ali İhsan Sabis ise, Cemal Bey ile Savof arasında Türkçe ve Fransızca olarak hazırlanan protokolün resmi yanının olmadığını iddia etmiştir. Bkz. A. İhsan Sabis, *a.g.e.*, c. I, s. 32.

⁵⁶⁶ Tefik Bıyıklıoğlu, *a.g.e.*, c. I, s. 86.

⁵⁶⁷ Cemal Kutay, *a.g.e.*, s. 223.

⁵⁶⁸ Cemal Beyin Batı Trakya'ya tam olarak hangi tarihte ulaştığı hakkında kesin bir bilgiye ulaşamadık. Tefik Bıyıklıoğlu, Ekim başları olduğunu iddia etmiştir. Bkz. Tefik Bıyıklıoğlu, *a.g.e.*, c. I, s. 86. İstanbul Antlaşması 29 Eylül'de imzalandığına göre, bu

Antlaşması gereğince Batı Trakya Hükümeti'nin lağvedileceğini bildirmiştir⁵⁷⁰. Eşref Bey ve arkadaşları, istemiyerek bu karara uymak zorunda kalmışlar ve Cemal Beyle birlikte İstanbul'a dönmüşlerdir. Sofya'da bulunan Süleyman Askeri Bey de alınan bu karar nedeniyle İstanbul'a dönmüştür⁵⁷¹.

H- İstanbul Muhafızlığı'nın Lağvı ve Cemal Beyin Birinci Kolordu Kumandan Vekilliği'ne Atanması

1- İstanbul Muhafızlığı'nın Lağvedilmesi

Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Ahmet İzzet Paşa, öteden beri politikayı sevmemiş ve ordunun siyasetle uğraşmasının yanlışlığını defalarca dile getirmişti. İzzet Paşa bu sebeble, Mahmut Şevket Paşa suikastından sonra İstanbul'a adeta tek başına hükmeden Muhafız Cemal Beye karşı tavrı almış ve Sadaret'e bir tezkere göndererek İstanbul Muhafızlığı'nın kaldırılmasını talep etmiştir. O, bu kararının gerekçelerini şu şekilde açıklamıştır: “*Ordunun tanzim ve tensiki, devlet için bir mesele-i hayatiyedir. Ordudan politikacılığı, bu müthiş afeti çıkarmak, gayr-ı muktedirleri ayıklamak, bir çok zamandan beri ve alehusus şu beş seneden beri atalet ve sefahate alışmış olan zabitanı vazifeye alıştırmak, efrad-ı askeriyyeyi teşci ve ta'lim etmekteki değişiklikleri kolay görenler bulunsa dahi, akli başında bir adam için derece-i usreti bi-hakkın takdir olunabilir. Bendeniz, Cemal Beyefendinin askeri meziyetlerini takdir eder ve bu sebepten dolayı hakkında bir muhabbet beslerim. Fakat, bu sene için arka arkaya gelen iki ihtilâl olayında zimedhâl olan muhafızlık erkânı ve umumiyetle askeri zabıta heyetinin aldıkları tavrı ve hal benim niyyet ve tasarımlarımla uzlaşması mümkün değildir. Hâlbuki, bunların değiştirilmesi*

ziyaretin Ekim'in ilk günlerinde olması muhtemeldir. Cemal Bey, Batı Trakya'ya Ömer Naci Beyle birlikte gitmiştir. Bkz. *TİTE Arşivi*, Kutu No: 71, Belge No: 9.

⁵⁶⁹ Gelişmelerden rahatsız olan Eşref Bey, Cemal Beyin Batı Trakya sınırları içerisine girmesine mani olmak istemiş ve bu nedenle ondan ayrı bir pasaport istemişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cemal Kutay, *a.g.e.*, s. 223.

⁵⁷⁰ Tevfik Bıyıklıoğlu, *a.g.e.*, c. I, s. 87.

⁵⁷¹ Tevfik Bıyıklıoğlu, *a.g.e.*, c. I, s. 87. Kuşçubaşı Eşref Bey, Batı Trakya meselesi dolayısıyla Cemal Beyi ağır bir şekilde eleştirmiştir. Bkz. Celâl Bayar, *a.g.e.*, c. IV. s. 166. Cemal Kutay da, İstanbul Muhafızlığı'nın yanlış yaptığı kanısındadır. Zira, içeride durum müsait idi. Dışarıda da Rusya'nın Batı Trakya meselesine fazla bir ilgisi yoktu. Dolayısıyla, Cemal Beyin tarih önünde büyük bir mesuliyeti vardır. Bkz. Cemal Kutay, *a.g.e.*, s. 224-225. Bayur ise, Rusya'nın o anki tavrının kestirilemediğini, dolayısıyla Cemal Beyin tavrının yerinde olduğu görüşündedir. Bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. II/2, s. 490. Bizce de, dönemin şartları dikkate alındığında Bayur'un görüşleri gerçeğe daha yakın görünmektedir.

*ihimali Cemal Beyce müşküldür. Bir izzet-i nefis meselesi halindedir. Bu meselede bendeniz ihmal gösterirsem ekseriyeti zabitanca, eski imtiyazlı zâbitan sayısında görülen bu heyet azâsı, insanlık icabı tavırlarını yükseltecek (küçük şûrây-ı askeriler) teşekkül edecektir. Eskiden hiç olmazsa bir nâzır-ı mes'ul etrâfında müteşekkil bir kurum bâki kaldıkça, sulh zamanında nâzır ve başkumandan sıfatıyla iş görebilmekliğim mümkün olmayıp, halbuki nezaretin rütbe ve ünvanına ve hele maaşına rağbet edecek derecede vicdansız olmadığımın, kabulde kendimi mazur görürüm. Evvel ve ahir söylediğim gibi bir kurumda bir nazır, makina değil, bilakis harekete geçiren bir kuvvettir. Sırf kanun ve vicdan onu faaliyete sevkeder yok, eğer vazife ve me'muriyetimde devamım zaruri ise, bu arzumun kabulü de zaruri ve elzemdir...*⁵⁷²

Ahmet İzzet Paşa, 29 Ekim 1913'te de Sadaret'e göndermiş olduğu yazısıyla İstanbul Muhafızlığı'nın lağvedilmesi ve Muhafız Cemal Beyin İstanbul'da Birinci Kolordu Kumandan Vekilliğ'in'e atanması hakkındaki görüşlerini bildirmiştir⁵⁷³. Hükümet, İzzet Paşanın önerilerini uygun bulmuş ve 30 Ekim 1913 tarihli irade-i seniyye ile duruma resmiyet kazandırmıştır⁵⁷⁴. Böylece, Bâb-ı Âli Baskını sonrası İstanbul Muhafızlığı'na atanan Cemal Bey, yaklaşık dokuz ay sonra bu görevinden istemiyerek ayrılmış oldu. Ancak bu olay Cemal Beyin, dolayısıyla diğer İttihatçıların, Ahmet İzzet Paşaya olan güvenin sarsılmasına neden olmuştur⁵⁷⁵.

2- Birinci Kolordu Kumandan Vekiliğine Atanması

Miralay Cemal Bey, İstanbul Muhafızlığı'nın lağvedilmesinin ardından Ahmet İzzet Paşanın önerisiyle, 30 Ekim 1913'te birinci kolordu kumandan vekilliğinin yanısıra idare-i örfiyye reisliği görevini de üzerine almıştır. Hükümet, İstanbul Muhafızlığı sırasında olduğu gibi, sıkıyönetimle ilgili alınması gereken

⁵⁷² Metin Ayışığı, *a.g.e.*, s. 104-105.

⁵⁷³ BOA, *İ.HB*, 28 Zil'kâde 1331/16 Teşrin-i evvel 1329 (29 Ekim 1913).

⁵⁷⁴ İrade-i seniyye'nin aslı şu şekildedir: “*İstanbul Muhafızlığı'nın lağvı ile muhafız-ı hazır Erkan-ı Harbiye Miralay Cemal Beyin Birinci Kolordu Kumandanlığı Vekâleti'ne tayini tensib edilmiştir. Bu irade-i seniyye'nin icrasına harbiye nazırı memurdur.*” Bkz. BOA, *İ.HB*, 29 Zilkâde 1331/17 Teşrin-i evvel 1329 (30 Ekim 1913). Ayrıca bkz. *İkdam*, 9119, 8 Ağustos 1922, s. 1.

⁵⁷⁵ Metin Ayışığı, *a.g.e.*, s. 105-106.

tedbirler konusunda da Cemal Beyi yetkili kılmıştır⁵⁷⁶. Aslında Cemal Bey, 31 Mart'tan bu yana İstanbul'daki bütün sıkıyönetim idarelerinde bulunmuştu. Dolayısıyla, elde ettiği tecrübeler nedeniyle kendisinden istifade edilmek istenmesi fazla yadırganmamalıdır.

Cemal Bey, birinci kolordu kumandan vekili olarak sıkı yönetim ve asayiş tedbirlerinin yanı sıra Türk tayyareciliğinin gelişimine de büyük destek vermiştir. O, bu amaçla, 21 Kasım 1913'te Talat Beyle birlikte Ayastefanos'taki tayyare(uçak) karargâhını ziyaret etmiş, hatta tayyareci kıyafeti giyerek uçak üzerinde resim bile çektirmiştir. Cemal Bey, bu ziyaretinde Türk tayyareciliğinin sorunlarını dinlemiş ve gereken bütün desteğin verileceğini taahhüt etmiştir. Cemal Beyin bu sözleri ve tayyare karargâhı ziyareti İstanbul basını tarafından büyük takdirle karşılanmıştır⁵⁷⁷.

Birinci Kolordu Kumandan Vekili Cemal Bey, 4 Aralık 1913'te, kolordu mensublarına hitaben dokuz maddelik bir tamim yayınlamıştır. Cemal Beyin disiplinli ve teşkilatçı karakterini yansıtan bu tamimde özetle şu hususlara dikkat edilmesi istenmiştir:

1)- Diyaneti zayıf olan bir ordu, vatan hizmetini göremez. Bu nedenle Birinci Kolordu'nun İslam dinine olan bağlılıkları artırılmalıdır.

2)- En büyük rütbeden en küçüğüne kadar herkes iş görebilme selahiyetine sahip olmalıdır.

3)- Her rütbe sahibi, verdiği emri mutlaka takip etmelidir.

4)- Fazla kağıt israfı önlenmelidir.

5)- Emirlerin mutlaka zamanında hatta, dakikasında yerine getirilmesine dikkat edilecektir.

6)- Askerlerin talim ve terbiyesi harb gerçeklerine uygun olarak yapılmalıdır. Bir asker silahına hâkim, nişancılıkta mahir, araziden köstebek gibi istifade

⁵⁷⁶ Mesela, Mahmut Şevket Paşa suikasti zanlılarından Kavaklı Mustafa, idama mahkum olduğu zaman, hükümet idam hükmünün basına verilip-verilmemesi konusunda İdare-i Örfiyye Reisi Cemal Beye başvurmuştu. BOA, *DH.KMS*, 11/6, lef. 1/1, 2 15 Teşrin-i sâni 1329 (29 Kasım 1913).

⁵⁷⁷ *Tasvir-i Efkâr*, 109-908, 9 Teşrin-i sâni 1329 (22 Kasım 1913). Ayrıca bkz. *Nevsâl-i Osmâni*, 1330 (1914), s. 449.

edebilecek durumda olmalıdır. Ayrıca, süngü muharebelerine hazırlıklı ve yürüyüşlerini sukunet altında icra edebilecek ve her türlü teçhizatıyla günlük 4 km. yol katedebilecek durumda olmalıdır.

7)- Arazi ve tatbikat vazifesinde kendisini ve kıtasını yetiştirmemiş bir zabıt ya da kumandan başarılı olamayacaktır.

8)- Ümera ve zabitan yalnız efradı değil, kendi kendilerini de yetiştirmek zorundadırlar. Zabitan, binicilik konusunda daha hassas olmalıdır.

9)- Askerin talim ve terbiyesinde iki esas unsur vardır: Birincisi ruh ve fikir, ikincisi de idman, talim hareketleri ve askeri oyunlar gibi fiziksel aktivitelerdir⁵⁷⁸.

3- Birinci Kolordu Kumandan Vekilliği ve İdare-i Örfiyye Reisliği Görevlerinden Ayrılması

Cemal Beyin birinci kolordu kumandan vekilliği ve idare-i örfiyye reisliği görevlerinden ayrılmasının en önemli nedeni, Liman von Sanders başkanlığındaki kırk bir kişilik Alman ıslah heyetinin Türkiye'ye gelmesi olmuştur. Sanılanın aksine, Alman ıslah heyetinin Türkiye'ye çağırılması fikri Enver Bey'e değil, Mahmut Şevket Paşaya aittir. Mahmut Şevket Paşa, ordudaki subayların çoğunluğunun Alman ekolünde yetişmelerinden dolayı bu projeyi gündeme getirmiş ve bizzat Cemal Beyle de paylaşmıştır. Mahmut Şevket Paşanın ölümünden sonra yerine geçen İzzet Paşa, 28 Kasım 1913'de Alman ordusundan çeşitli sınıf ve birliklere mensup kırk bir subayın beşer yıllık süreyle Türkiye'de görevlendirilmelerine izin veren kararı Meclis-i Vükelâ'dan çıkartmayı başarmıştır⁵⁷⁹. Söz konusu Alman heyetinin tüm masrafları ve Türk subaylarının yurt dışındaki seyahat ve talim giderleri için 100 Liralık ödenek ayrılarak bütün yetkiler Harbiye Nazırı İzzet Paşaya verilmiştir⁵⁸⁰. Liman von Sanders başkanlığındaki Alman askeri heyeti, Aralık ayı başlarında

⁵⁷⁸ Cemal Bey tarafından yayınlanan söz konusu tamimin tam metni için bkz. *Tasvir-i Efkâr*, 118-917, 21 Teşrin-i sâni 1913 (4 Aralık 1913), s. 3. Cemal Beyin bu tamimi, Osmanlı ordularının büyük bir zaaf içerisinde olduklarının da bir kanıtı olmuştur. Nitekim bir kaç ay sonra harbiye nazırı olacak olan Enver Bey, orduda yapacağı büyük ıslahat hareketinde Cemal Beyin söz konusu tamiminden azami derecede istifade etmiş olmalıdır.

⁵⁷⁹ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 87-91.

⁵⁸⁰ Metin Ayıışı, *a.g.e.*, s. 110-111.

Türkiye'ye gelmiştir⁵⁸¹. Heyet başkanı Liman von Sanders, 5 Aralık 1913'te⁵⁸² Cemal Beyin yerine birinci kolordu kumandanlığı vekâletine atanmıştır⁵⁸³. Bu durumdan rahatsız olan Cemal Bey, idare-i örfiyye reisliğinden de ayrılmıştır. Yabancı olduğu için bu görevi üstlenemeyen Sanders'in yerine Miralay Faik Bey atanmıştır⁵⁸⁴.

I- Cemal Beyin Hükümette Görev Alması

1- Nafia Nazırlığı'na Vekâleten Atanması

Cemal Bey, İstanbul Muhafızlığı'nın ardından 5 Aralık 1913'te birinci kolordu kumandan vekilliği görevinden de ayrılmıştı. İttihatçılar, Said Halim Paşa Hükümetiyle başlayan tam iktidar dönemlerinde, programlarını daha iyi uygulayabilmek için kendi arkadaşlarını kabineye dâhil etmek arzusundaydılar. Mevcut Nafia Nazırı Osman Nizamı Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti mensubu değildi. Ayrıca, o tarihlerde ülkedeki bayındırlık hizmetleri için Fransa'dan borç para alınması meselesi gündeme gelmiş, bu nedenle de Fransa'ya yakınlığıyla bilinen Cemal Bey ismi sıkça telaffuz edilmeye başlamıştı⁵⁸⁵. Esasında Osmanlı Devleti bu

⁵⁸¹ Gelişmelerden son derece rahatsız olan İngiliz Büyükelçisi Mallet'in, Dışişleri Bakanı Grey'e gönderdiği 3 Aralık 1912 tarihli rapora göre, Osmanlı subaylarının bir kısmı Alman heyetinden rahatsız olarak hükümete muhtıra vermişlerdir. Aynı raporda Cemal Beyin de muhtıracı subaylarla birlikte olduğu iddia edilmiştir Alman ıslah heyetinin Türkiye'ye gelmesi Rusya, İngiltere ve Fransa tarafından endişeyle karşılanmış ve söz konusu devletlerin Osmanlı Devleti'ne baskı yapmalarına neden olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Jehuda L. Wallach, *a.g.e.*, s. 92, 125. Fransa'ya yakınlığıyla bilen Cemal Beyin, görevinden ayrılmasına neden olacak bu gelişmelere tepki göstermiş olması son derece normal karşılanmalıdır. Konuyla ilgili olarak bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 92.

⁵⁸² Cemal Bey Hatıralar'ında Alman ıslah heyeti Türkiye'ye geldikten iki gün sonra görevini bıraktığını söylemiştir. Cemal Bey, Hatıralar'ının bir sonraki sayfasında ise "*Heyetin gelişinin ertesi günü Nafia Nezaretine iradem sunuldu, ertesi günü de Birinci Kolordu Kumandanlığı'na gelerek görevi Liman'a resmen devrettim.*" demiştir. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 91-92. Oysa ki Cemal Bey, 16/17 Aralık 1913'te Nafia Nezaretine atanmıştır. İrade-i seniyye sureti için bkz. BOA, *DUİT*, 4/14 lef. 3, 17 Muharrem 1332/4 Kanun-ı evvel 1329 (16/17 Aralık 1913). Bu nedenle Cemal Beyin bahsettiği iki gün önceki tarihin 14/15 Aralık 1913 olması gerekmektedir. Ancak Jehuda Wallach, Sanders'in atama tarihiyle ilgili olarak Alman Büyükelçisi Wagenheim'in Dışişleri Bakanlığı'na göndermiş olduğu 5 Aralık 1913 gün ve 671 sayılı belgeyi kaynak göstermiştir. Dolayısıyla bu konuda Cemal Beyin hafızasının yanlış olduğu kanaatindeyiz.

⁵⁸³ Jehuda L. Wallach, *a.g.e.*, s. 114. Liman von Sanders, 7 Ocak 1914'te bu göreve asaleten atanmıştır. Buna ek olarak Sanders'e 13 Ocak 1914 tarihli Meclis-i Vükela kararıyla önce korgenerallik daha sonra da mareşallik rütbesi verilmiştir. Bkz. Jehuda L. Wallach, *a.g.e.*, s. 117, 127.

⁵⁸⁴ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 91-92; Jehuda L. Wallach, *a.g.e.*, s. 117.

⁵⁸⁵ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 100-101.

tür durumlara alışıkta. Zira, 19. yüzyıldan itibaren uygulanan denge siyaseti çerçevesinde pek çok devlet adamı bu şekilde göreve getirilmişti. Dolayısıyla Said Halim Paşa Hükümeti de, Fransa'dan alınacak borç para hususunda içlerinde Fransa'ya en yakın isimlerden biri olan Cemal Beyi kullanmak istiyordu. İzlenen bu denge siyaseti ve İttihatçı olması dolayısıyla Cemal Bey, 16/17 Aralık 1913'te Nafia Nazırlığı'na vekâleten atanmıştır⁵⁸⁶. Cemal Bey, yaklaşık yetmiş gün sonra da bu göreve asaleten atanmıştır⁵⁸⁷.

Cemal Bey, bayındırlık işlerine pek de yabancı sayılmazdı. Zira II. Meşrutiyet'in ilanından önce Rumeli demiryolları müfettişliği görevi sırasında yol ve köprü inşaatlarında bulunmuş ve bir hayli deneyim kazanmıştı. Bu nedenle yaklaşık seksen beş gün sürecek Nafia Nazırlığı döneminde oldukça önemli projelere imza atmıştır⁵⁸⁸.

2- Nafia Nezareti'ndeki İcraatları

a- Demiryolları

Nafia Nezareti'ne yeni atanmış olan Cemal Bey, Dr. Abdullah Cevdet'le yapmış olduğu mülakatta demiryollarıyla ilgili yapacağı icraatları şu şekilde

⁵⁸⁶ BOA, *DUİT*, 4/14-3, 17 Muharrem 1332/4 Kanun-ı evvel 1329 (16/17 Aralık 1913). Bu sırada Nafia Nazırı Osman Nizami Paşa, henüz görevinden alınmamış ve zorunlu olarak iki ay izne çıkarılmıştı. Bkz. BOA, *DUİT*, 4/14-4, 18 Muharrem/5 Kanun-ı evvel 1329 (17/18 Aralık 1913). Osman Nizami Paşa, iki aylık izin süresi dolmadan 22 Ocak 1914'te bir ay daha izne çıkarılmıştır. Bkz. BOA, *DUİT*, 4/14-7, 26 Rebiülevvel 1332/9 Şubat 1329 (22 Ocak 1914).

⁵⁸⁷ BOA, *DUİT*, 4/14-8, 29 Rebiülevvel 1332/12 Şubat 1329 (25 Şubat 1914) Cemal Bey, Hatıralar'ında Nafia Nazırlığı'na asaleten atanış tarihi olarak 14 Şubat 1329/27 Şubat 1913 tarihini vermiştir. Ayrıca Hanioglu da yanlış olarak, Kasım 1913 tarihini vermektedir. Bkz. M. Şükrü Hanioglu, *a.g.m.*, s. 106. Cemal Bey, Nafia Nazırlığı'ndan ayrıldıktan sonra yerine sırasıyla; Çürüksulu Mahmut Paşa, Ahmet Nesimi Bey ve Abbas Paşa tayin edilmişlerdir. Bkz. BOA, *DUİT*, 4/14-17, 4/14-18, 16/17 Zilhicce 1332 ve 23/25 Teşrin-i evvel 1330 (5/7 Kasım 1914).

⁵⁸⁸ Cemal Bey, Nafia Nazırı olarak yapmayı düşündüğü icraatlarını ve karşılaştığı güçlükleri 22 Şubat 1914'te Dr. Abdullah Cevdet'e anlatmıştır. Nafia Nezareti'nde (Bugünkü İstanbul İl Millî Eğitim Müdürlüğü Binası) gerçekleşen bu uzun mülakat, iki bölüm halinde 22 Şubat ile 14 Mart 1914 tarihleri arasında *İçtihad* dergisinde yayımlanmıştır. Bkz. *İçtihad*, 93-96, 13 Şubat 1329/6 Mart 1330 (22 Şubat /14 Mart 1914), s. 2077-2081, 2150-2151. Dr. Abdullah Cevdet hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Şükrü Hanioglu, *Dr. Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul 1981; H. Ziya Ülken, *a.g.e.*, s. 246-256. Dr. Abdullah Cevdet, Cemal Paşayla mülakatından yaklaşık bir ay sonra Enver Paşayla da görüşmüş ve bu görüşmeyi "*Harbiye Nazırımız Enver Paşa ile Mülakat*" başlığı altında *İçtihad* dergisininin 103 numaralı ve 24 Nisan 1914 tarihli sayısında yayımlanmıştır. Bkz. M. Şükrü Hanioglu, *a.g.e.*, s. 293-294.

sıralamıştır: “Fransa’dan alınacak borç paranın seksen üç milyon franklık kısmı Samsun-Sivas demiryolu hattına tahsis olunacak. Bu para bittikten sonra diğer borçlanmalardan ayrılacak paralarla hattın inşaatı bitirmeye çalışılacaktır. Samsun-Sivas hattından sonra Sivas-Erzincan hattı inşasına devam edilecek ve bu hatların imtiyazı Fransızlara verilecektir. Ankara-Sivas hattı ise, Almanlara verilecek ve bu hat Kayseri üzerinden Ulukışla’ya ulaştırılacaktır⁵⁸⁹. Memleketin stratejik bölgelerdeki demiryolu hatları geniş hatlı ve devlet teminatı altında olacaktır. Mesela İstanbul-Bağdat, İstanbul-Erzurum, İstanbul-İzmir, Karadeniz havzasını Akdeniz havzasına bağlayacak olan hatlar bu tip özel hatlardır. Bunun yanında mahalli öneme sahip hatlar dar tutulmalı ve devlet teminatı verilmemelidir. Mesela Çanakkale-İzmir, Aydın-Muğla ve Marmaris hatları bu şekilde olmalıdır. Yani öncelik stratejik hatlarda olmalıdır. Çanakkale-İzmir hattı, devlet teminatı olmadan Fransız Omnium d’Entrepris adlı şirkete ihale edilmiştir. Bu hattın kilometre değeri 11.000 Frank’dan pahalı olursa inşaatı devam edilmeyecektir⁵⁹⁰.”

Nafia Nazır Vekili Cemal Bey, İtalyanların Ege Adaları’na karşılık Antalya-Muğla demiryolu imtiyazını elde etmek istemelerine şiddetle karşı çıkmış ve ülke menfaatlerini korumaya özen göstermiştir⁵⁹¹. Cemal Beyin en önemli icraatlarından birisi de, imtiyazların yabancılara verilmesine karşılık, demiryollarıyla ilgili tutulan defterlerin ve işletme muamelelerinin Türkçe yapılmasını zorunlu kılması olmuştur⁵⁹².

b- Şose Yollar

Ülke dahilindeki şose yollar inşaatı ihalesi, daha önceden bir Fransız kumpanyasına verilmiş, Nafia Nazır Cemal Bey de bu anlaşmayı aynen devam ettirmiştir. Anlaşma şartları gereğince, kumpanya ayda 12.000 Lira almak koşuluyla bir yılda toplam 900.000 Liralık iş yapacaktı. Ancak, yeni borç para bulunamaması nedeniyle yol inşaatlarında istenilen neticeye ulaşılamamış, sadece 300.000 Liralık iş vücuda getirilmişti. Kumpanya’ya ise sözleşme gereği 140.000 Lira ödenmiştir.

⁵⁸⁹ *İctihad*, 93, 13 Şubat 1329 (26 Şubat 1914), s. 2078.

⁵⁹⁰ *İctihad*, 93, 13 Şubat 1329 (26 Şubat 1914), s. 2080.

⁵⁹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 102-105.

⁵⁹² *İctihad*, 93, 13 Şubat 1329 (26 Şubat 1914), s. 2081.

Cemal Bey bu konuda kumpanyanın bir suçu olmadığını ve sorunun devletin mali yetersizliğinden kaynaklandığını iddia ederek, Fransız şirketini savunmuştur. Onun bu savunmalarına rağmen, yol yapımıyla ilgili usulsüzlük iddiaları da önemli boyutlara ulaşmıştır. Hükümet mühendisleri ve yerel halkın iddialarına göre, Fransız kumpanyası fazla para alabilmek için yolları uzatmakta ve gereksiz köprüler inşaa etmekteydiler. Cemal Bey, iddialardan son derece rahatsız olmuş ve Paris'in en iyi mühendislik üniversitelerinde eğitim görmüş Fransız mühendislerinin işlerine karışılmasını şiddetle kınamıştır⁵⁹³.

Cemal Beyin bir diğer önemli icraatı, turuk-u umumiye (Karayolları) şirketi ile Nafia Nezareti fen heyeti arasındaki anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak olmuştur. Zira, her iki taraf birbirlerine karşı güvensizlik duydukları için yol ve köprü yapımında aksaklıklar meydana geliyordu. İki tarafın yetkililerini bir araya getiren Cemal Bey, sorunları ortadan kaldırmış ve işlerin süratle yerine getirilmesini sağlamıştır⁵⁹⁴.

c- Sulama Projeleri

Nafia Nazırı Cemal Bey, ülkede geniş çaplı bir sulama projesini hayata geçirmek istiyordu. Bu amaçla ilk iş olarak Konya ovasının canlandırılması ve sulanması işini Maliye Nezareti'yle anlaşarak beş sene müddetle bir Fransız kumpanyasına vermiştir. Söz konusu projenin toplam maliyeti 19.5 milyon Frank olarak hesaplanmış ve proje kapsamında yıllık 550.000 dönüm olmak üzere beş yılda toplam 2.750.000 dönüm arazinin sulama işi tamamlanacaktı. Proje sonunda ise, çiftçilerden dönüm başına 25 Kuruş sulama bedeli alınacaktı. Böylece, şimdiye kadar hiç istifade edilmeyen arazilerden ürün elde edilmiş olacaktı. Cemal Bey, Konya ovası sulama projesi sonucunda buradan alınacak yıllık 150.000 Liralık öşür geliriyle demiryollarının teminat akçelerinin karşılanabileceğini ve hazinenin önemli bir yükten kurtarabileceğini savunmuştur⁵⁹⁵. Cemal Bey, Konya ovasından başka Adana, Menderes ve Mihallıççık ovalarının da suya kavuşturulmaları için elinden gelen bütün gayreti göstereceğini söylemiştir. Ayrıca, Meriç'teki bataklıkların kurutulması,

⁵⁹³ *İçtihad*, 93, 13 Şubat 1329 (26 Şubat 1914), s. 2079. Cemal Bey, hangi güzergahlarda şose yol çalışması yapıldığına dair herhangi bir bilgi vermemiştir.

⁵⁹⁴ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 106.

Meriç nehrinin seyr-ü sefere uygun hale getirilmesi, Amik ovasının kurutulması ve Asi nehrinin tanzimi, Cemal Beyin öncelikli hedefleri arasında yer almıştır. Bunların dışında, Dicle nehrinin tanzimi ve Mezopotamya ovasının sulanması için çalışmalar yapılacağı bizzat kendisi tarafından ifade edilmiştir⁵⁹⁶.

d- Liman İnşaatları

Cemal Bey, öncelikli olarak Trablusşam, Cifa, Yafa, Tekfurdağı, Samsun ve Trabzon limanlarının inşası için uğraşacağını belirtmiş, gerekli mali kaynak için de, şunları söylemiştir: “*Suriye sahilindeki limanlar için Fransız şirketiyle müzakereler devam etmektedir. Samsun-Trabzon limanları için Türkiye Milli Bankasıyla görüşülmüştür*”⁵⁹⁷.

Cemal Bey, son olarak demiryolu ve liman inşaatlarında sadece borçlanma yoluna gidilmeyeceğini, aynı zamanda başta gümrük vergisi olmak üzere çeşitli kalemlerdeki vergi oranlarının artırılmasıyla kaynak sorununun giderileceğini ifade etmiştir⁵⁹⁸.

3- Cemal Paşanın Harbiye Nazırlığı Meselesi

İttihat ve Terakki Cemiyeti, tam iktidar dönemine başlamasına rağmen, hükümette hala İttihatçı olmayan isimler bulunmaktaydı. Oysa ki, bu sırada muhalefet tamamen sindirilmiş ve Edirne'nin geri alınışıyla birlikte cemiyetin nüfuz ve itibarı yeniden artmıştı. Dolayısıyla İttihatçıların istedikleri değişiklikleri yapabilmeleri için son derece elverişli bir ortam oluşmuştu⁵⁹⁹. Ayrıca, hükümete tam olarak hâkim olabilmek için harbiye nazırlığı koltuğunda İttihatçı bir ismin

⁵⁹⁵ *İctihad*, 96, 1 Mart 1330 (14 Mart 1914), s. 2150.

⁵⁹⁶ *İctihad*, 96, 1 Mart 1330 (14 Mart 1914) s. 2150-2151. Cemal Beyin bu projeleri 1915 yılında Ticaret ve Ziraat Nazırı olan Ahmet Nesimi Bey tarafından da desteklenmiş ve hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s. 46-47.

⁵⁹⁷ *İctihad*, 96, 1 Mart 1330 (14 Mart 1914), s. 2151.

⁵⁹⁸ *İctihad*, 96, 1 Mart 1330 (14 Mart 1914), s. 2151. Cemal Bey, Dr. Abdullah Cevdet'le yapmış olduğu mülakatın ikinci kısmı yayınlandığı sırada, Bahriye Nazırlığı'na atanmıştı. Hatta *İctihad* dergisi, mülakatın sonunda Cemal Beyin resminin altına yeni Bahriye Nazırı notunu düşmüştür. Bkz. *İctihad*, 96, 1 Mart 1330 (14 Mart 1914), s. 2151.

⁵⁹⁹ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 368-369.

bulunması son derece öneliydi⁶⁰⁰. Mevcut Harbiye Nazırı İzzet Paşa, sevilen ve başarılı bir asker olmasına karşın, İttihatçı değildi. Bir siyaset adamı olmayan, hatta ordudan siyaseti uzaklaştırmaya çalışan İzzet Paşa, kendi savunduğu ordunun gençleştirilmesi işini, siyasi gerekçelerden ötürü bir türlü hayata geçiremiyordu⁶⁰¹. Sadrazam Said Halim Paşa ile Talat ve Halil Beyler, İzzet Paşayı ikna etmeye çalıştılsa da başarılı olamamışlardır. Esasında, bu ikna turlarının samimi olduğunu söylemek yukarıda belirttiğimiz gerekçelerden dolayı oldukça güçtür⁶⁰². Ayrıca, daha önceden belirttiğimiz gibi İzzet Paşa ile cemiyet arasındaki ipler birkaç hafta önce İstanbul Muhafızlığı'nın lağvı meselesiyle adeta kopma noktasına gelmişti. Başta Cemal Bey olmak üzere, İttihatçıların çoğunluğu İzzet Paşaya karşı tavır almış durumdaydı. Sonuçta baskılara daha fazla dayanamayan İzzet Paşa, 1 Ocak 1914'te istifa etmek zorunda kalmıştır⁶⁰³.

İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde Harbiye Nazırlığı'na iki aday vardı. Bunlar Enver ve Cemal Beylerdi. Cemiyetin önde gelen isimlerinden Talat Bey, Cemal Beyi destekliyordu⁶⁰⁴. Talat Bey bu mevzuyu Cemal Beyle görüşüp bir plan bile hazırlamıştı. Söz konusu plana göre; Cemal Bey önce Nafia Nazır vekilliğine getirilerek kabineye sokulacak, daha sonra Bahriye Nazırlığı'na, oradan da Harbiye Nezareti'ne atanarak Enver Bey saf dışı edilecekti⁶⁰⁵. Gerçekten de Cemal Bey, 16

⁶⁰⁰ H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 275.

⁶⁰¹ Metin Ayışığı, *a.g.e.*, s. 111-112. Ordunun gençleştirilmesi fikri, Balkan Savaşları'nın hüsrarla sonuçlanması üzerine gündeme gelmişti. Harbiye Nazırı İzzet Paşa, kendisinin de taraftar olduğu bu projeyi: "*Bunların hepsi benim arkadaşımdır, bu işi yapamayacağım. Mezuniyet alayım, birisi vekâlet etsin yapsın*" sözleriyle hayata geçirememiştir. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. II/4, s. 316; Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 178-179.

⁶⁰² Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. II/4, s. 317; H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 275.

⁶⁰³ BOA, *DÜİT*, 4/14-6, lef. 1, 4 Safer 1332/21 Kanun-ı evvel 1329 (1/3 Ocak 1914). Bayur ve Metin Ayışığı ise, İzzet Paşanın istifa tarihini 3 Ocak 1914 olarak göstermişlerdir. Bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. II/4, s. 319; Metin Ayışığı, *a.g.e.*, s. 112.

⁶⁰⁴ Cemal Kutay, "Enver Paşanın Harbiye Nazırlığı'nda Bilinmeyen Hakikatlar", *Tarih Konuşuyor*, c. I, Sa. 2, Mart 1964, s. 140; Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, c. III, s. 414; Soner Yalçın, *a.g.e.*, s. 75. S. Nafiz Tansu'ya göre Talat Bey, Cemal, Enver ve Fethi Beyleri aynı kabinede görmek istemiyordu. Zira, Talat'ın en büyük korkusu Enver ve Cemal'in kendisine karşı ittifak oluşturmalarıydı. Bkz. S. Nafiz Tansu, *a.g.e.*, s. 226-235. Bu nedenle, Talat'ın Cemal'i desteklerken asıl amacının kendi gücünü muhafaza etmek olduğunu söyleyebiliriz.

⁶⁰⁵ Soner Yalçın, *a.g.e.*, s. 175. Ayrıca, benzer iddialar için bkz. Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, c. II, s. 414. S. Nafiz Tansu'ya göre, Cemal'in en büyük arzusu harbiye nazırı olmaktı. Tansu, Talat'ın hazırladığı planın Cemal tarafından desteklenmesini, hatta Cemal'in bu dolaylı yollardan sıkılarak: "...O zaman da, Enver'in harbiye nazırlığına geçmesi için meydan bırakmış olmayacakmıyız?" şeklindeki sözlerini iddialarına kanıt olarak

Aralık 1913'te nafia nazır vekili olarak kabineye girmişti. Ancak, cemiyet içerisindeki fedailer grubu, Enver Beyi Harbiye Nazırı yapma düşüncesindeydiler. Bu amaçla Enver, Cemal ve Talat Beylerle ayrı ayrı görüşme bile yapmışlardı. Cemal Beyle görüşmeye memur edilen Sapançalı Hakkı, Yakup Cemil ve İhsan Beyler güya kendisine destek vereceklerini söylemişlerdi. Ancak, asıl niyetleri Enver'in Harbiye Nazırlığı için nabız yoklamaktı⁶⁰⁶.

Öte yandan Enver Bey, Harbiye Nazırı olmak istediğini bizzat Sadrazam Said Halim Paşaya açıklamıştı. Bu fikre sıcak bakmayan Said Halim Paşa, durumdan Talat Beyi haberdar etmiş ve Enver'i bu fikirden vazgeçirmesini istemiştir. Ancak Talat Bey de meseleyi Cemal Beye havale etmekle yetinmiştir. Bunun üzerine Cemal Bey, Enver Beyle görüşerek Harbiye Nazırlığı fikrinden vazgeçmesini istemişse de başarılı olamamıştır⁶⁰⁷.

Sonuçta Enver Bey, II. Meşrutiyet'in ilanı sırasında elde ettiği şöhreti, saraya damat namzeti olması ve kendisine yürekten bağlı fedai grubunun çabaları sayesinde Cemal Beyle girdiği bu mücadeleden galib ayrılmıştır⁶⁰⁸. İzzet Paşanın istifa ettiği, 1 Ocak 1914'te Yarbey Enver Bey, Bingazi ve Balkan savaşlarındaki hizmetlerinden dolayı kıdemine altı sene eklenerek, iki rütbe birden almış ve Mirvalığa (Tuğgeneral) terfi ettirilmiştir. Enver Bey, 2 Ocak 1914'te ise resmen harbiye nazırlığına atanmıştır⁶⁰⁹. Miralay Cemal Beyin Enver Beyden rütbece üstte ve Talat Beyle

göstermektedir. Tansu, daha da ileri giderek Cemal'in Bahriye Nazırı olduktan sonra bile bu hevesinden vazgeçmediğini iddia etmiştir. Bkz. S. Nafiz Tansu, *a.g.e.*, s. 221-223, 235. Cemal Kutay da Cemal'in İstanbul Muhafızlığı'nı, Harbiye Nazırlığı'na geçmek için basamak olarak kullandığını iddia etmiştir. Bkz. Cemal Kutay, *a.g.m.*, s. 138.

⁶⁰⁶ Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, c. II, s. 416-417; Cemal Kutay, *a.g.m.*, s. 138-140.

⁶⁰⁷ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 369. Cemal Beyin geçici bir süre için Harbiye Nazırı olmak istediği şeklinde iddialar da bulunmaktadır. Bkz. Soner Yalçın, *a.g.e.*, s. 174.

⁶⁰⁸ H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 275-276. Mustafa Kemal Paşa ise, Cemal Paşanın Harbiye Nazırı olamamasını şu cümlelerle açıklamaya çalışmıştır: “*Cemal korkmasaydı, Sadrazam da olurdu, Başkumandan da o olurdu.*” Bkz. F. Rıfki Atay, *Çankaya*, İstanbul 1998, s. 101. Enver Paşa, Harbiye Nazırı olduktan sonra, 4 Mart 1914'te Naciye Sultanla evlenerek resmen “*Damat*” olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Can Dündar, “Yüzyılın Aşkları (Aşkını Ağaca Kazıdı.)”, *Milliyet*, 1 Haziran 2004, s. 17.

⁶⁰⁹ BOA, *DÜİT*, 4/14/6, lef. 1, 4 Safer 1332/21 Kanun-ı evvel 1329 (01/03 Ocak 1914). Enver Paşanın Harbiye Nazırı olduğuna dair irade-i seniyye sureti için bkz. BOA, *DÜİT*, 4/14-6, lef. 2, 5 Safer 1332/21 Kanun-ı evvel 1329 (02/03 Ocak 1914). Bayur, Enver Paşanın Harbiye Nazırlığıyla ilgili Takvim-i Vekâyi'de yayımlanan irade-i seniyye'nin, 20 Ocak 1914 tarihli olduğunu, bu nedenle Padişah V. Mehmed Reşad'ın tayin olayından çok sonra haberdar olduğunu iddia etmiştir. Oysa ki, 5 Safer 1332 (2 Ocak 1914) tarihli irade, bizzat

birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisindeki pek çok üyenin desteğini almış olmasına rağmen⁶¹⁰, Harbiye Nazırı olamaması düşündürücüdür. Nitekim İttihatçıların önde gelen isimlerinden Diyarbakır Valisi Cami Bey, Enver Beyin harbiye nazırı olduğunu öğrendiğinde çok şaşırılmış ve Dâhiliye Nezareti'ne şu ilginç telgrafi göndermiştir: “*Bugünkü ajansın verdiği malumata nazaran İstanbul'da yine bir gayri tabilik olacak. İzzet Paşanın istifası, Enver Beyin Harbiye Nezareti havadisi doğru mudur? Fikrimce, Cemal Beyin Harbiye Nazırı olması ve Enver Beyin de Erkan-ı Harbiye Riyaseti'ni işgal etmesi her surette daha münasip olur...*”⁶¹¹. İzzet Paşa ve Mustafa Kemal (Atatürk) Bey gibi önemli şahsiyetler de, Enver Beyin harbiye nazırlığına pek sıcak bakmamışlardı⁶¹².

Cemal Bey, Harbiye Nazırı olamasa da bu meseleden istifade etmesini bilmiştir. Sadrazam Said Halim Paşa, 1/3 Ocak 1914 tarihli yazısıyla, Nafia Nazır vekili Miralay Cemal Beyin Balkan Savaşları'ndaki *hizmet-i fedakaranesinden*

Padişah tarafından imzalanmıştır. Dolayısıyla, Bayur'un iddialarına katılmamız mümkün değildir. Bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. II/4, s. 320.

⁶¹⁰ Kazım Karabekir'in “*Cemal Beyin Harbiye Nazırlığına kimse taraftar olmamıştı*” şeklindeki iddialarını ise kabul etmemiz mümkün değildir. İddialar için bkz. Kazım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik?*, c. II, Emre Yayınları, İstanbul 1995, s. 18.

⁶¹¹ BOA, *DH.KMS*, 11/6, lef. 4, 7 Safer 1332/22 Kanun-ı evvel 1329 (4 Ocak 1914). Buna karşın Van Valisi Tahsin Bey ise, Enver Paşanın Harbiye Nazırlığı'nı saygıyla karşılamış, onun Türk ordusunu yeniden eski ihtişamlı günlere kavuşturacağını söylemiştir. Bkz. BOA, *DH.KMS*, 11/6, lef. 8, 22 Kanun-ı evvel 1329 (4 Ocak 1914). Celal Bayar ve Dr. Nazım tarafından çıkarılan Halka Doğru gazetesi: “*İnkılâb, Trablus ve Edirne'nin büyük kahramanı Enver Paşa, Osmanlı Ordusunun başına geçti. Bu hadise, kendiliğinden o kadar büyük ve ümit vericidir ki, başka söz söylemek istemez*” ifadeleri ile Enver Paşaya destek vermiştir. Bkz. *Halka Doğru*, Sa. 28.

⁶¹² Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. II/4, s. 318; Metin Ayıışı, *a.g.e.*, s. 112. Birinci Kolordu Kumandanlığı'na tayin olunan Liman von Sanders ve Avusturya'nın İstanbul'daki askeri ataşesi Pomiankowski de, Enver Paşanın bu makama layık olmadığı görüşündedirler. Bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. II/4, s. 320; J. Pomiankowski, *a.g.e.*, s. 39. Cemal Bey ise, Hatıralar'ında bu meseleden bahsetmemekle birlikte: “*Enver'in harbiye nazırlığı aynı yaşta ve sınıf arkadaşı olan Mısır'lı Aziz Ali Beyi Arap milliyetçiliğine itmiştir.*” şeklindeki ifadeleriyle memnuniyetsizliğini üstü kapalı bir şekilde dile getirmiştir. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 85. Öte yandan, Enver Beyin Harbiye Nazırı olmasında büyük çaba gösteren fedai grubunun liderlerinden Yakup Cemil, 1916 yılı içerisinde Enver'i Harbiye Nazırlığı'ndan indirip, yerine Cemal, Mustafa Kemal ve Fethi Beylerden birisini getirmek amacıyla darbe girişiminde bulunmuş, ancak başarılı olamayarak idam edilmiştir. Bkz. Soner Yalçın, *a.g.e.*, s. 258. Bu arada ilginç bir noktayı belirtmekte fayda vardır. Yakup Cemil, idam edilmeden önce mahkeme başkanı Vehbi Beye verdiği ifadesinde, üç değişik hükümet modelinden bahsetmiştir. Buna göre, Cemal Bey ilk iki listede sadrazam, üçüncü listede ise Harbiye ve Bahriye Nazırı olarak gösterilmiştir. Ancak, Cemal Beyin bu komplo hareketinin içinde olduğuna dair herhangi bir bilgiye sahip değildir. İddialar için bkz. M. Ragıp Esatlı, *a.g.e.*, c. II, s. 674-675. Yakup Cemil olayı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Ragıp Esatlı, *a.g.e.*, c. II, s. 395-712; F. Rıfki Atay, *a.g.e.*, s. 99-101.

dolayı kıdemine üç yıl zam edilerek rütbesinin Mirlivalığa çıkarılmasını teklif etmiştir. Said Halim Paşa, bu hususta Miralay Cemal Beyin İstanbul Muhafızlığı görevi sırasındaki üstün hizmetlerinin de göz önüne alındığını ayrıca belirtmiştir⁶¹³. Nihayet, 3 Ocak 1914 tarihli irade-i seniyye ile Cemal Bey, Mirlivalık rütbesine yükseltilerek *Paşa* olmuştur⁶¹⁴.

⁶¹³ BOA, *İ.HB*, 4 Safer 1332/21 Kanun-ı evvel 1329 (1/3 Ocak 1914). M. Şükrü Hanioglu ise, Aralık 1913 tarihini vermektedir. Ancak, bu tarihi kabul etmemiz mümkün değildir. Bkz. M. Şükrü Hanioglu, *a.g.m.*, s. 306.

⁶¹⁴ Cemal Beyin Mirlivalığa (Tuğgeneralliğe) terfi ettiğini gösteren irade-i Seniyye, şu şekildedir: “*Balkan muharebesindeki hizmet-ı hasenesinden dolayı, kıdemine üç sene zam dilmış olan Nafia Nazır Vekili Miralay Cemal Beyin hadd-i asgari müddeti ikmal etmesine mebni rütbesi Mirlivalığa terfi edilmiştir.*” BOA, *İ.HB*, 5 Safer 1332/21 Kanun-ı evvel 1329 (2/3 Ocak 1914). Ayrıca bkz. Dz.K.K., Deniz Arşivi, *Künye Defteri*, Defter No: 1, Sayfa No: 4/2-1. Ayrıca bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. II/4, s. 320.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA CEMAL PAŞA

A- Cemal Paşanın Bahriye Nazırlığı

1- Bahriye Nazırlığı'na Atanması

Enver Paşa, Harbiye Nazırı olduktan sonra ordunun yeniden yapılanması ve gençleştirilmesi çalışmalarına hız vermiş, özellikle üst rütbelerdeki pek çok yaşlı askeri emekliliğe sevk etmişti⁶¹⁵. Yaklaşık üç yıllık döneme yayılmış olan bu çalışmalar sonucunda 1000 ile 2000 civarındaki yaşlı asker zorun olarak emekli edilmiştir⁶¹⁶. Enver Paşa böylece Balkan Savaşları sırasında ordunun perişanlığına sebep olan görevlileri cezalandırmış oluyordu⁶¹⁷. Ancak, onun gençleştirme çabaları kara kuvvetleriyle sınırlı kalmıştı⁶¹⁸. Bu yüzden deniz kuvvetlerinde de aynı radikal tedbirlerin alınması gerekmektedir. Bahriye Nazırı Çürüksulu Mahmut Paşa, çok namuslu ve dürüst bir şahsiyet olmakla birlikte, gerekli düzenlemeleri başlatacak cesarete sahip değildi. Kabine arkadaşlarının bu yöndeki tekliflerine de pek sıcak bakmıyordu. Öte yandan, beş-altı ay evvel Brezilya'dan satın alınan Sultan Osman drenotuyla İngiltere'de inşa ettirilen Reşadiye drenotunun teslim alınması işi gittikçe gecikiyordu. Yine Balkan Savaşları sırasında ağır hasar almış gemilerimizin

⁶¹⁵ Enver Paşa, Harbiye Nazırı olur olmaz 6 Ocak 1914 tarihli iradeyle ordudaki tasfiye işlemlerini resmi olarak başlatmıştır. Tasfiye işlemleri yaklaşık üç yıllık bir döneme yayılmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden elde ettiğimiz belgelere göre tasfiye işlemleri 1917 yılı Eylül başlarına kadar devam etmiştir. Bkz. BOA, *DUİT*, 78/1, lef. 1-126, 13 Cemâziyelevvel 1334/23 Rebiülevvel 1335 (18 Mart 1916/17 Ocak 1917); BOA, *DUİT*, 78/2, lef. 1-200, 29 Rebiülevvel 1335/13 Zil'kâde 1335 (23 Ocak /1 Eylül 1917). Enver Paşanın ordudaki gençleştirme çabalarıyla ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde çok sayıda belge bulunmaktadır. Nitekim söz konusu belgelerde gençleştirme işinin yalnızca üst rütbelere için uygulanmadığını çavuş, onbaşı ve silah atıcı erlerin bile bu uygulama kapsamında olduğunu görmekteyiz. Mesela Enver Paşa, 24 Temmuz 1916'da Sadaret'e arz etmiş olduğu yazısında bir çavuş, bir onbaşı ve kırk sekiz er'in emekliliğe sevk edildiğini belirtmiştir. Bkz. BOA, *DUİT*, 78-1/39, lef. 1, 23 Ramazan 1334/11 Temmuz 1332 (24 Temmuz 1916). Bu konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. BOA, *DUİT*, 78-1/52, lef. 1-229 Ramazan 1334/17 Temmuz 1332 (30 Temmuz 1916); BOA, *DUİT*, 78-1/123,124, lef. 1-2, 9/14 Rebiülevvel 1335/21/26 Kanun-ı evvel 1332 (3/8 Ocak 1917).

⁶¹⁶ J. Pamiankowski, *a.g.e.*, s. 40. Ancak, şunu hemen belirtelim ki kesin rakamlara sahip değiliz. Zira bu konu ayrı bir çalışmayı gerektirmektedir.

⁶¹⁷ Pamiankowski'ye göre, Enver Paşanın asıl amacı II. Abdülhamit'in himayesiyle yükselmiş olan ehliyetsiz Paşalardan kurtulmaktır. Bkz. J. Pamiankowski, *a.g.e.*, s. 39.

⁶¹⁸ Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, c. II, s. 347-350; Celalettin Yavuz, "Ahmet Cemal Paşanın Bahriye Nazırlığı Döneminde Osmanlı Türk Bahriyesinde Reform Arayışları", *7. Askeri Tarih Semineri Bildirileri II*, Genelkurmay Basım Evi, Ankara 2001, s. 69.

tamiratına çaba harcanmamakta ve İngiliz ıslah heyetinin bahriyedeki yeni düzenlemelerin gerektiği yönündeki teklifleri dikkate alınmamaktaydı. Ayrıca yaklaşan Yunan tehlikesine karşı, donanmanın güçlendirilmesine yönelik hiçbir adım atılmamaktaydı⁶¹⁹. Bu yüzden Sadrazam Said Halim Paşa, Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Bahriye Nezareti'nde bir görev değişikliğine gidilmesinin zaruri olduğuna kanaat getirmişler ve Cemal Paşa ismi üzerinde anlaşmaya varmışlardır. Bu durum, Bahriye Nazırı Çürüksulu Mahmut Paşaya da bildirilmiştir⁶²⁰. Mahmut Paşanın kırılmasını önlemek amacıyla da kabine içerisinde başka bir göreve atanmasına karar verilmiştir. Kabinedeki bu değişiklik 9/10 Mart 1914 Pazartesi/Salı günü gerçekleşmiş, Nafia Nazırı Cemal Paşa Bahriye Nezareti'ne, Bahriye Nazırı Çürüksulu Mahmut Paşa da Cemal Paşanın yerine Nafia Nezareti'ne atanmıştır⁶²¹.

2- Bahriye Nezareti'ndeki⁶²² İcraatları

a- İlk Islahat Projeleri

Cemal Paşa, Bahriye Nazırı olur olmaz İngiliz Islah Heyeti Başkanı Amiral Limpus'la uzun bir görüşme yapmış⁶²³, ardından daha önceki heyet başkanı Amiral

⁶¹⁹ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 107-108.

⁶²⁰ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 108.

⁶²¹ İrade-i seniyye'nin aslı şu şekildedir: “*Nafia Nezareti'ne Bahriye Nazırı Mahmut ve Bahriye Nezareti'ne de Nafia Nazırı Cemal Paşalar naklen tayin olunmuşlardır. Bu irade-i seniyye'nin icrasına sadaret memurdur*”. BOA, *DUİT*, 4/14, lef. 10, 12 Rebiülâhîr 1332/25 Şubat 1329 (9/10 Mart 1914); Dz.K.K., Deniz Arşivi, *Künye Defteri*, 1/4, 12 Rebiülâhîr 1332/25 Şubat 1329 (9-10 Mart 1914). Cemal Paşa, Hatıralar'ında Bahriye Nezareti'ne ilk atanma tarihini 26 Şubat 1330 (11 Mart 1914) olarak göstermiştir. Ancak Paşa, Hatıralar'ını günlük şeklinde değil, 1919 yılında kaleme aldığı için bazı önemli tarihleri tam olarak hatırlayamamıştır. Nitekim 26 Şubat 1330 Rumi tarihi, 11 Mart 1914'e değil, 11 Mart 1915'e tekabül etmektedir. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 106. Hatıralar'ın İngilizce baskısında ise kesin bir tarih verilmemekte, yalnızca “*Şubat ayı içerisinde*” tabiri kullanılmıştır. Bkz. Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman 1913-1919*, s. 80. Cemal Paşa, 4 Şubat 1917 de, Said Halim Paşanın sağlık nedenleri dolayısıyla istifa etmesi üzerine, yerine kurulan Birinci Talat Paşa Kabinesi'nde ve 6 Mayıs 1918'de kurulan İkinci Talat Paşa Kabinesi'nde de Bahriye Nazırı olarak görev yapmıştır. Bkz. BOA, *DUİT*, 4/15-1, lef. 1, 2, 11 Rebiülâhîr 1335/22 Kanun-ı sâni 1332 (04 Şubat 1917); BOA, *DUİT*, 4/16-1, lef. 2, 27 Ramazan 1336/6 Temmuz 1334 (6 Temmuz/6 Mayıs 1918).

⁶²² Bahriye Nezareti'nin kuruluşu ve Osmanlı bahriye teşkilatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. A. İhsan Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, Ankara 2001, s. 66-328; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 389-546; İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire*, Ankara 1992.

⁶²³ Osmanlı deniz kuvvetlerinde ıslahat hareketleri III. Selim döneminde ivme kazanmış ve yurtdışından, özellikle İngiltere'den, getirilen uzman heyetlerden istifade edilmeye

Gamble ve Amiral Limpus tarafından Bahriye Nezareti'nin düzeltilmesiyle ilgili verilmiş olan raporları tetkik etmiştir. Cemal Paşa incelemeleri sonucunda, bahriye teşkilatının bürokratik işlemler dolayısıyla hantallaştığına ve iş göremeyecek hale geldiğine kanaat getirmiştir. Bu nedenle ilk iş olarak, bahriye şurasıyla nezaret müsteşarlığının kaldırılmasına karar vermiştir. Ayrıca Gamble ve Limpus'un raporlarından esinlenerek nezaretle ilgili bir teşkilat nizamnamesi kaleme almıştır. Yeni nizamnameye göre nezaret müsteşarlığı ve bahriye şurası kaldırıyor, bahriye nezareti dört daire, bir sıhhiye müfettişliği ve bir de muhasebe müdüriyetinden oluşuyordu. Her dairenin reisi, kendi idaresine ilişkin işlerin hepsi hakkında kesin kararlar veremeye mecbur olacaktı. Böylece, Bahriye Nezareti bürokrasinin etkisinden kurtularak süratle iş görebilecek hale gelecekti⁶²⁴. Söz konusu düzenlemelerin ardından çalışmaların ara vermeden devam eden Cemal Paşa, deniz yoluyla yapılacak olan kaçakçılığı engellemek ve o tarihlerde başıboş olan Osmanlı limanlarını kontrol altına alabilmek amacıyla İstanbul Liman Komutanlığı'na bağlı olan Osmanlı limanlarını altı bölgeye ayırarak Samsun, İstanbul, İzmir ve Beyrut liman başkanlıklarını kurmuştur. Paşa bunlara ilave olarak, Kızıldeniz'deki limanları Kızıldeniz Komodorluğu'na bağlamış⁶²⁵, Fransa'dan satın alınan gambotları Karadeniz, Akdeniz, Suriye ve Kızıldeniz sahillerinde görevlendirmiştir. Böylece Osmanlı sularında sahil güvenlik birimleri meydana getirilmiş oldu⁶²⁶. Cemal Paşa, yeni tesis edilen liman başkanlıklarına en becerikli ve en faal olan subayların atanmasına özen göstermiştir⁶²⁷. Ayrıca, mevcut bahriye zabitlerini harp

başlanmış, 1839 yılından itibaren Osmanlı bahriyesi tamamıyla İngiliz denizcilerine teslim edilmiştir. Bunlar arasında, Sir B. W.Walker, Sir. A. Slade, Amiral H. Hobart ve Sir H. F.Woods, I. Meşrutiyet'e kadar görev yapmışlardır. I. Meşrutiyet'in ilanından sonra ise, Amiral Gamble, Amiral Wlliams ve son olarak da Amiral Limpus Osmanlı bahriyesinde uzman olarak görev almışlardır. Amiral Limpus, 3 Mayıs 1912'de Osmanlı bahriyesindeki görevine başlamış, hizmet koşullarına ait tüzük de 6 Haziran 1912 yılında Takvim-i Vekayi'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. On üç maddeden oluşan bu tüzükte; Amiral Limpus'un bahriye nazırının deniz işleri danışmanı olduğu, Osmanlı bahriyesini düzeltme, donanmanın komutasını ele alma, gemilerin yeterliliklerini artırma, subay, er ve erbaşların yetiştirilmesi gibi hükümler yer almaktaydı. Amiral Limpus, Goben-Breslau olayına kadar Türkiye'de kalmış, bu olay sonrasında yerine Amiral Souchon atanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fahri Çoker, *Bahriyemizin Yakın Tarihinden Kesitler*, Ankara 1994, s. 166-177.

⁶²⁴ Cemal Paşa .a.g.e., s. 108-109.

⁶²⁵ Cemal Paşa, a.g.e., s. 110.

⁶²⁶ Cemal Paşa, a.g.e., s. 110-111.

⁶²⁷ Cemal Paşa, a.g.e., s. 111.

donanmasında, sahil güvenlik birimlerinde ve liman başkanlıklarında görevlendirilmek üzere üç bölüme ayırmıştır⁶²⁸.

Osmanlı tersanelerinin⁶²⁹ ıslahı işiyle de ilgilenen Cemal Paşa, selefi Çürüksulu Mahmud Paşa döneminde hayata geçirilmek istenen projelere destek vermiştir⁶³⁰. Bunların başında Haliç tersanelerinin ıslahı, İzmit Körfezi'nde her türlü yeni araç ve gereçlerle donatılmış bir tersane ve bir de yüzer havuz inşası projeleri gelmekteydi⁶³¹. Söz konusu projeler, İngiliz Armstrong-Vickers şirketine ihale edilmiş, proje kapsamındaki tersanelerin işletmeciliği de otuz yıl süreyle aynı şirkete verilmişti. Böylece Osmanlı bahriyesinde tam anlamıyla bir İngiliz egemenliği söz konusu olmuştu. Cemal Paşa, gerek Amiral Limpus ve gerekse tersane ihalesini alan İngiliz şirketinin çalışmalarından son derece memnundu⁶³². Armstrong-Vickers şirketi, ihaleyle ilgili iki aylık bir araştırma sonucunda Cemal Paşaya bir rapor sunmuş ve İzmit tersanesinden vazgeçilerek ağırlığı Haliç tersanesinin ıslahına verilmesini istemiştir⁶³³.

Cemal Paşa, yukarıdaki projelerinin dışında bahriye personelinin rütbe isimleriyle de ilgilenmiş ve bu konuda yeni düzenlemeler getirmiştir. Buna göre Bahriye Nezareti'ndeki yeni rütbe isimleri şu şekilde olmuştur:

⁶²⁸ Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması, Cemal Paşanın bu projelerini hayata geçirmesine engel olmuştur. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 111.

⁶²⁹ Tersane, Arapça dârü's-sinâa kelimesinin Avrupalı denizciler tarafından tersane şeklinde telaffuz edilmesi sonucu Türkçe'ye geçmiş bir kelimedir. Osmanlılarda tersane, hem gemilerin inşâ ve techiz edildiği teşkilatlı müessese, hem de gemilerin inşâ edildiği gözler manasında kullanılmıştır. Bkz. İdris Bostan, *a.g.e.*, s. 1-2.

⁶³⁰ Bu projeler, Amiral Limpus'un 3 Ekim 1912 tarihli raporundan esinlenerek hayata geçirilmişti. Bkz. Celalettin Yavuz, *a.g.m.*, s. 75.

⁶³¹ Cemal Paşa, savaşın başlamasıyla birlikte yüzer havuzların inşası için Alman şirketleriyle anlaşmış ve Deutche Bank'tan üç milyon Lira civarında kredi almıştır. Ancak, savaş ekonomisi ve Cemal Paşanın Şam'da IV. Ordu'nun başında olması gibi nedenlerden dolayı, Deutche Bank'a ödeme yapılamamıştır. Cemal Paşa bu yüzden Maliye Nazırı Cavid Beyin ağır eleştirilerine maruz kalmıştır. Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 78/214, 26 Temmuz 1333 (26 Temmuz 1917). Cemal Paşa, yüzer havuzların inşası işiyle Alman Ferik Amiral Karafet'i görevlendirmiştir. Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 71/110, 16 Kanun-ı evvel 1332 (29 Aralık 1916).

⁶³² Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 117-119; Celalettin Yavuz, *a.g.m.*, s. 75. Bilal Şimşir'e göre, İngilizler Osmanlı donanmasının güçlenmesini istemedikleri için ıslahat adı altında oyalama taktiği uygulamışlardır. Bkz. Bilal N. Şimşir, *Ege Sorunu, Belgeler (1912-1913)*, c. I, TTK Basım Evi, Ankara 1989, s. L-LI.

⁶³³ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 118-119; Celalettin Yavuz, *a.g.m.*, s. 75-76.

<u>Eski Rütbe İsmi</u>	<u>Yeni Rütbe İsmi</u>
Müşir	MüşirAmiral Paşa
Miralay	Kalyon Kaptanı Bey
Kaymakam	Fırkateyn Kaptanı
Binbaşı	Kuruvvet Kaptanı Efendi ⁶³⁴ .

b- Bahriye Nezareti'nde Tekaüd (Emeklilik) Uygulamaları

Cemal Paşa, Enver Paşanın kara ordusunda başlatmış olduğu gençleştirme ve yeniden yapılanma hareketini deniz kuvvetlerinde de gerçekleştirmek amacıyla Bahriye Nezareti'nin başına getirilmişti. Paşa, bahriye nazırı olduktan iki hafta sonra, 24 Mart 1914 Salı günü yayınlamış olduğu bildiriye: “*Bilcümle zabitanın vazife-i mevdualarına dikkat etmelerini ve her türlü evrak ve muamelat-ı askeriye-i ehemmiyet telakki ederek, ötede beride işaa etmemelerini ve alehusus matbuat sütunlarına geçmemesine itina eylemelerini ihtar eylerim*⁶³⁵” diyerek, yeniden yapılanmanın ilk işaretlerini vermişti. Hatta: “*Bahriye zabitlerinden emekliliklerine veya askerlikle ilişkilerinin kesilmesine karar verdiklerim hakkında pek kat'i prensiplerim vardı*⁶³⁶” şeklindeki sözleriyle de, bu konuda ne kadar kararlı olduğunu göstermiştir. Bu amaçla ilk iş olarak merkez liman reisleri arasında yaşlı ilerlemiş olanları derhal emekli etmiş ve onların yerine daha genç ve enerjik subayları getirmiştir⁶³⁷. Ayrıca, mevcut bahriye subaylarını üç kategoriye ayırarak belirli standartlar getirmek istemiş, bunlara uymayanları da derhal emekliliğe sevk etmiştir⁶³⁸. Cemal Paşanın emekliye ayırdığı kişiler arasında yaşlı ilerlemiş olanların yanı sıra, görevlerini layıkıyla yerine getiremeyenler de bulunmaktaydı. Nitekim Paşa, 12 Aralık 1916'da Sadaret'e göndermiş olduğu yazısında Bahriye Nezareti'nde görevli on üst düzey memurun derhal emekli edilmesini istemiş ve gerekçe olarak da: “*Vazife-i mevduâlarını ifa hususunda mevcudiyet*

⁶³⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Bahriye Salnâmesi*, 1330 (1914), s. 43-44.

⁶³⁵ Dz.K.K., Deniz Arşivi, *Mülga Bahriye Nezareti*, Defter No: 308, Sayfa No: 315, 11 Mart 1330 (24 Mart 1914).

⁶³⁶ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 111.

⁶³⁷ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 111.

⁶³⁸ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 111.

*gösteremediklerini*⁶³⁹ göstermiştir. Bu on kişilik listede tersane ve havuzlar yükleme müdürü, emekli sandığı görevlileri, dördüncü dairede birinci sınıf kâtip gibi önemli mevkilerden bürokratlar bulunmaktaydı⁶⁴⁰. İstanbul Tersanesi'nde görevli bazı üst düzey subaylar bile söz konusu uygulamalardan nasibini almışlardır⁶⁴¹. Paşa ayrıca, verilen emirleri yerine getirmeyen⁶⁴², askeriyeye ait önemli evrakların muhafazasında gerekli ihtimamı göstermeyip lakayt davranan subayları da, hiç çekinmeden emekli etmiştir⁶⁴³.

Daha öncede belirttiğimiz üzere, Cemal Paşa emeklilik (tekaüd) meselesinde öncelikli olarak hantal bürokratik yapı içerisinde vazifesini yerine getiremeyen görevlileri hedef almıştır. Ayrıca, kendi disiplinli ve teşkilatçı karakterine uymayan subayları da ordudan uzaklaştırmıştır. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması nedeniyle bu hedefe tam anlamıyla ulaştığını söylemek güçtür. Öte yandan Cemal Paşanın gençleştirme operasyonu Enver Paşaninki ile mukayese edilmeyecek derecede dar kapsamlı olmuştur.

⁶³⁹ Listenin tamamı için bkz. BOA, *DÜİT*, 83/1-27, lef. 2, 16 Safer 1335/29 Teşrin-i sâni 1332 (12 Aralık 1916). Cemal Paşa, bu uygulamalarını, emeklilik tüzüğü'nün ikinci maddesine dayandırmıştır. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 112. Cemal Paşa Hatıralar'ında emeklilik meselesiyle ilgili dört ayrı olay anlatmış, hepsinde de vazifelerin yerine getirilmemesi gerekçesini ileri sürmüştür. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 112-115. Cemal Paşanın bu uygulamalarının resmiyet kazandığına dair irade-i seniyye sureti için bkz. BOA, *DÜİT*, 83/1-27, lef. 2, 18 Safer 1335/1 Kanun-ı evvel 1332 (14 Aralık 1916).

⁶⁴⁰ Listenin tamamı için bkz. BOA, *DÜİT*, 83/1-27, lef. 2, 16 Safer 1335/29 Teşrin-i sâni 1332 (12 Aralık 1916).

⁶⁴¹ BOA, *DÜİT*, 83/1-59, lef. 1-2, 4-6 Nisan 1334/22-24 Cemâziyelâhir 1336 (4-6 Şubat/6-8 Mart 1918).

⁶⁴² Mesela, harekâta hazır durumda olan Nevşehir ganbotunun, 13 Mart 1914'te hareket etmesi emrolunduğu halde, gemi para alamadığı gerekçesiyle ertesi gün yola çıkmıştır. Cemal Paşa, bu olay üzerine gemi kaptanı Yüzbaşı Mustafa Efendiye emre itaatsizlikten azletmiştir. Bkz. Dz.K.K., Deniz Arşivi, *Mülga Bahriye Nezareti*, Defter No: 308, Sayfa No: 316, 1 Mart 1330 (14 Mart 1914).

⁶⁴³ Dz.K.K., Deniz Arşivi, *Mülga Bahriye Nezareti*, Defter No: 308, Sayfa No: 315, 11 Mart 1330 (24 Mart 1914). Cemal Paşa buna karşılık normal yollardan emekli olan ve yardıma muhtaç durumda bulunan bahriye zabitanlarına ise sahip çıkmış, onların ihtiyaçlarının karşılanması için büyük çaba göstermiştir. Nitekim, Şam'da bulunduğu sırada Bahriye Nezareti Müsteşarı Vasıf Paşaya gönderdiği, 26 Kasım 1917 tarihli telgrafında, bahriye emeklilerinin oldukça kötü şartlar altında yaşadıklarını öğrendiğini, eski silah arkadaşlarının yardımına koşmayı bir vazife kabul ettiğini, özellikle de bir iş göremeyecek derecede olanların isimlerinin belirlenerek altı aylık zaruri ihtiyaçlarının karşılanmasını emretmiştir. Bkz. Dz.K.K., Deniz Arşivi, *Mülga Bahriye Nezareti*, Defter No: 549, Sayfa No: 250, 26 Teşrin-i sâni 1333 (26 Kasım 1917).

c)- Bahriye Nezareti'ndeki Teftişleri

Cemal Paşa, Bahriye Nezareti'ndeki aksaklıkları yerinde görmek amacıyla bazen gizli, bazen de önceden belirlenen uzun teşrifat programlarıyla sık sık teftiş gezilerine çıkmıştır. Nitekim henüz üç aylık Bahriye Nazırı iken donanmanın er ve zabitanıyla bayramlaşmak isteyen Cemal Paşa, birkaç gün evvelden haber vererek bütün harp gemilerinin mürettebatının belirtilen gün ve saatte tersane meydanında toplanmasını emretmiştir. Cemal Paşa, 10 Haziran 1914 Cuma günü saat 9.00 civarında büyük üniformasıyla tersane meydanına geldiğinde ise, Donanma Komutanı Tahir Bey ve bir iki subay dışında mürettebatın orada olmadığını görmüştür. Bu durum karşısında oldukça öfkelenen Paşa, Tahir Bey'e bu durumun nedenini sorduğunda, ondan şu cevabı almıştır: *“Efendim, hava yağmurlu olduğundan belki gelmezsiniz düşüncesiyle boş yere askeri ıslatmamak için içtima ettirmedim⁶⁴⁴.”* Disipline büyük önem vermesiyle tanınan Cemal Paşa, bu olay üzerine aynı gün bir nezaret emri yayınlayarak şu ifadeleri sarfetmiştir:

1)- Bu gün Osmanlı bahriyesi için affedilmeyecek bir vakıa karşısında kaldığımı büyük bir teessüfle beyan ederim.

2)- Barbaros, Turgut, Mesudiye, Hamidiye ve Mecidiye mürettebatının bugün saat 9 00'da Camialtı Meydanı'nda toplanmaları, daha önceden verilen emirle sabit olduğu halde, meydana vardığımda Tahir Bey maiyyetindeki bir-iki zabitten başka kimse olmadığı görülmüştür.

3)- Daha garibi, bu elim olayın sebebi sorulduğunda yağmurdan dolayı asker biraz gecikmiştir cevabı alınmış idi.

4)- Bugün yağmurdan dolayı geciken asker, yarın düşman karşısında hiçbir şey yapamayacaktır. Verilen emirleri harfi harfine icra etmeyen ve tayin edilen saatlere riayet edemeyen bir kuvve-i askeriye ve bahriyenin akıbeti hezimettir. Bir daha tekrar edilmemesini ihtar ederim.

⁶⁴⁴ Cemal Paşa, Hatıralar'ında bu olaydan bahsetmekle birlikte olayın tarihini belirtmemiştir. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 113.

5)- Komodor Tahir Bey, aldığı emri yağmur bahanesiyle icra ettirmeyecek kadar basiretsizlik gösterdiğinden, görevinden alınmış, üç gün göz hapsine alınmıştır. İş bu emri birinci daire reisi icra edecektir.

6)- Kalyon Kaptanı Eşbi Bey, Donanma Komodoru Vekâleti'ne tayin edilmiştir. Emirlerine harfiyyen itaat olunmasını tavsiye ederim.

7)- Her zaman olduğu gibi bu defa da, cümlelerinizi vazifenize dört elle sarılmağa davet ederim (Ahmed Cemal Bahriye Nazırı)⁶⁴⁵.

İlkinde yaşadığı hayal kırıklığına rağmen teftiş geleneğini aksatmadan sürdüren Cemal Paşa, bu kez 9 Aralık 1916'da yeni bir tamim yayınlarak iki gün sonra Donanma-yı Hümayun'u teftiş edeceğini, Turgut Zırhlısı ile Hamidiye kruvazörünü de denetleyeceğini ifade etmiştir⁶⁴⁶. Bir önceki teftiş olayından gerekli ders alınmış olmalı ki, hem donanma komutanlığı ve hem de Turgut ve Hamidiye gemilerinin komutanları tarafından uzun bir teşrifat programı hazırlanmıştır. Söz konusu programda özetle şu hususlara dikkat edilmesi istenmiştir:

1)- Cemal Paşa Hazretleri, 11 Aralık 1916 Pazartesi günü öğleden evvel saat 10.00'da Turgut Reis zırhlısına teşrif buyuracaklar ve merasim-i mahsus ile sancak tarafı iskele ağzında donanma-yı hümayun ikinci kumandanı ve erkân-ı harbiyesi tarafından karşılanacaktır.

2)- Heyet erkânının Cemal Paşaya takdiminden sonra, Cemal Paşa evvela bölükleri mevkilerinde teftiş buyuracaklardır (10.05-10.35).

3)- Tekmil bölüklerinin teftişi tamamlandıktan sonra, harb-i umumi talim borusu çalacak ve merbut faraziye üzerine harp talimi icra olunacak. Cemal Paşa bu talimi izlerken kendisine izahat verilecektir (10.40-11.10).

4)- Harb-i umumi talimi hitam bulunca, bütün zabitan ve efrad, Cemal Paşanın onuruna yapılan bu talimin muhtelif aşamalarını tenkid için bir araya toplanacak (11.15-11.35).

⁶⁴⁵ Dz.K.K., Deniz Arşivi, *Mülga Bahriye Nezareti*, Defter No: 484, Sayfa No: 314, 16 Receb 1332/28 Mayıs 1330 (10 Haziran 1914).

⁶⁴⁶ Dz.K.K., Deniz Arşivi, *Mülga Bahriye Nezareti*, Defter No: 484, Sayfa No: 272-273, 26 Teşrin-i sani 1332 (9 Aralık 1916).

5)- Tenkid tamamlandıktan sonra, Cemal Paşa hazretleri teftiş için Hamidiye Kruvazörü'ne teşrif buyuracaklardır.

6)- Cemal Paşa Hamidiye Kruvazörü'nde bölükleri teftiş edeceklerdir(11.45-12.05).

7)- İşbu teftişi müteakip, harb-i umumi borusu çalacak ve Hamidiye Kruvazörü üzerinde harb talimi icra olunacak. Bu talim esnasında, Cemal Paşa, gemi üzerindeki asker mangalarını sırasıyla teftiş edecek ve kendisine izahat verilecektir(12.10-12.30).

8)- Bu talim sona erdikten sonra, Turgut Reis Zırhlısı da, Cemal Paşa tarafından teftiş edilecektir (12.35-13.10)⁶⁴⁷.

Cemal Paşa, yapmış olduğu teftişler sonucunda bahriye zabitanlarının eksikliklerini tespit etmiş ve bu eksikliklerin giderilmesi amacıyla 1 Şubat 1917'de yedi maddelik bir emirname daha yayınlamıştır. Söz konusu emirname, Amiral Suşon vasıtasıyla ilgili birimlere duyurulmuştur. Emirnamede bahriye zabitanlarının askeri hayatlarını geliştirmeleri için aşağıda belirtilen hususlara özellikle riayet edilmesi istenmiştir:

“1) -Haftada üç defa silahlı ve silahsız piyade talimleri icra olunacaktır. Bu hususlar için Harbiye Nezareti'nde ita olunan teçhizat kullanılacaktır.

2)- Bu bâbda, kumandayı bizzat zabitan deruhte ederek, küçük zabitan bölükleri dâhilinde bulunacak ve zabitan-ı müselliha bulunacaktır. Keskin ve simli kumanda itasına ehemmiyet verilecektir.

3)- İkinci kapudanlar, talimi idare edecekleri gibi, süvariler dahi bunu idare edeceklerdir.

4)- Her talimatın nihayetinde bir tabur teşkil olunarak, zabitan dahi, dahil olduğu halde, büyük kitleler halinde talim icra edilecektir. Ve bu derece ile on talimde, bu zabıt gemilere kumanda etmek ferasetine malik olacaktır.

5)- Bu talimler ordu-yı hümayun talimatnamesine göre kemal-i ciddiyetle icra olunacaktır.

6)- Zabitanın jimnastik dersleri tertip olunarak, bunlara her zabıt iştirak edecektir. Bu husus için muvafık mahal intihab olunmalıdır. Kıdemli bir Osmanlı zabitanının idaresinde olunarak, Alman usulü jimnastik dersleri, bir Alman zabıt tarafından izah ve icra edilecektir.

7)- Bu bâbda görülecek terakkiyattan memnun kalınacağını beyan ederim⁶⁴⁸.

d- Bahriye'de Kıyafet Değişikliği

Cemal Paşa, kıyafeti çağdaşlaşmanın başlıca işareti olarak görmekteydi. Daha önce Üsküdar Mutasarrıflığı ve İstanbul Muhafızlığı görevleri sırasında yapmış olduğu icraatlarla giyim ve kuşamın toplum hayatında çok önemli bir yere sahip olduğunu göstermek istemişti. Bahriye Nazırı olduktan sonra aynı düşüncelerini bu kez Osmanlı bahriyesi için hayata geçirmeye çalışmıştır. Nitekim, yeni görevine başlar başlamaz derhal bu konuya eğilmiş ve bahriye mensuplarının kıyafetlerinde değişikliğe gidilmesi yönünde çalışmalar başlatmıştır. Ancak, bunları birden bire değil, kademeli olarak gerçekleştirmeye gayret etmiştir. Bu amaçla ilk olarak 16 Nisan 1914'te, 14 Mayıs 1909 tarihli Zabitan ve Bahriye Elbisesi Nizâmnamesi'ne ek olarak, üç maddelik yeni bir layiha hazırlatmıştır⁶⁴⁹. Söz konusu layiha ile bahriye teşkilatında görevli her sınıf ümera ve zabitanın resmi üniforma olarak giydikleri pelerinler, rütbelerini gösterecek şekilde düzenlenmiştir⁶⁵⁰. Böylece, daha önceden karışıklığa neden olan işaretsiz pelerinler devri sona ermiştir⁶⁵¹.

⁶⁴⁷ Dz.K.K., Deniz Arşivi, *Mülga Bahriye Nezareti*, Defter No: 484, Sayfa No: 271, 26 Teşrin-i sâni 1332 (9 Aralık 1916).

⁶⁴⁸ Dz.K.K., Deniz Arşivi, *Mülga Bahriye Nezareti*, Defter No: 484, Sayfa No: 3, 19 Kanun-ı sâni 1332 (1 Şubat 1917). Cemal Paşa, yaklaşık iki hafta sonra yine Amiral Suşon vasıtasıyla bir yazılı emir daha göndererek, 24 Aralık 1916 tarihinden itibaren nöbetçi gemiler tarafından öğle topu atılmasını (Özellikle de saat 12'de) emretmiştir. Bkz. Dz.K.K., Deniz Arşivi, *Mülga Bahriye Nezareti*, Defter No: 484, Sayfa No: 168, 13 Aralık 1916. Bundan başka, Başkumandanlık Erkan-ı Harbiye Reisi Ferik Bronzart Paşanın isteğiyle Bahriye Nezareti'nden gönderilecek olan telgrafnamelerde tarihten evvel sıra numaralarının yazılması karara bağlanmıştır. Bkz. Dz.K.K., Deniz Arşivi, *Mülga Bahriye Nezareti*, Defter No: 308, Sayfa No: 36, 29 Teşrin-i evvel 1333 (29 Ekim 1917).

⁶⁴⁹ Bahriye ümera ve zabitanının yeni pelerinlerinin özelliklerini belirten bu layihanın tam metni için bkz. BOA, *DÜİT*, 15-1/4-8, lef. 1, 20 Cemâziyelevvel 1332/3 Nisan 1330 (16 Nisan 1914).

⁶⁵⁰ BOA, *DÜİT*, 15-1/4-8, lef. 2, 19 Cemâziyelevvel 1332/2 Nisan 1330 (15 Nisan 1914).

⁶⁵¹ BOA, *DÜİT*, 15-1/4-8, lef. 1, 19 Cemâziyelevvel 1332/1 Nisan 1330 (14 Nisan 1914).

Cemal Paşa, Alman ordusundaki deniz subaylarının kıyafetinden esinlenerek Osmanlı bahriye subaylarının daha rahat hareket edebilmeleri amacıyla mevcut uzun kılıçların yerine, kısa kılıç takılmasını uygun görmüştür. Onun bu isteği doğrultusunda Bahriye Nezareti'nce hazırlanan layiha sureti 4 Eylül 1915'te Şura-yı Devlet'e havale edilmiştir. Şura-yı Devlet, 10/11 Ekim 1915'te almış olduğu kararla yeni layihayı kabul etmiştir⁶⁵². Yaklaşık bir ay sonra, 22 Haziran 1909 tarihli Bahriye-i Şahane Zabitanının Resmi Elbisesi Hakkındaki Nizamname'ye ek olarak hazırlanmış on maddelik yeni bir nizamnameyle, bahriye zabitanının resmi elbiselerinde bulunan kemer, püskül, kabza ve sırmalı kemerler üzerinde yeni düzenlemelere gidilmiştir⁶⁵³. Cemal Paşa, yine Alman deniz subaylarından esinlenerek bütün bahriye mensuplarına (ümera, zabitan, tabib, kâtip, talebe) yeni espalet (omuzluk) takılması zorunluluğu getirmiştir. Ayrıca, Bahriye Nezareti'nde Yüzbaşı Celal Beyin başkanlığında toplanan komisyon tarafından mevcut elbise nizamnamesine ek olarak yeni bir layiha daha hazırlanmıştır. Söz konusu layiha, 27 Ekim 1915'te Şura-yı Devlet'e gönderilmiş⁶⁵⁴ ve yaklaşık üç aylık bir müzakereden sonra kabul edilerek yürürlüğe girmiştir⁶⁵⁵. Cemal Paşanın bahriye teşkilatındaki en önemli yeniliklerinden bir diğeri ise, fesin yerine yeni model serpuşları getirmesi olmuştur. Paşa, 20 ve 23 Nisan 1916'da Şam'dan Bahriye Nezareti'ne iki adet telgraf göndererek yeni model serpuşları çok beğendiğini ifade etmişti⁶⁵⁶. Paşa bu görüşlerini 2 Temmuz 1916'da Sadaret makamına da iletmiş ve fes yerine serpuş giyilmesinin gerekçelerini şu şekilde açıklamıştır: “*Bütün bahriye mensuplarının bu gün giymekte olduğu fesler, hem tekdüze ve hem de tedarik edilmesi güç olduğu için bazı müşkilatlar ortaya çıkmaktadır. Zaten kara ordusunda ve sivil hayatta fes*

⁶⁵² BOA, *DÜİT*, lef. 1, 27 Eylül 1331/1 Zilhicce 1333 (10/11 Ekim 1915).

⁶⁵³ BOA, *İMM*, lef. 3/1, 3/2, 5 Teşrin-i sâni 1331/10 Muharrem 1334 (18/19 Kasım 1915). Bu nizamname, Cemal Paşa Suriye'de bulunduğu için Bahriye Nezareti'ne vekillik eden Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından imzalanmıştır. Bkz. BOA, *İMM*, lef. 3/2, 5 Teşrin-i sâni 1331/10 Muharrem 1334 (18/19 Kasım 1915).

⁶⁵⁴ BOA, *DÜİT*, 15-1/4-9, lef. 3, 27 Rebiülevvel 1334/21 Kanun-ı sâni 1331 (2/3 Şubat 1916).

⁶⁵⁵ BOA, *DÜİT*, 15-1/4-9, lef. 2, 12 Rebiülâhir 1334/3 Şubat 1331 (16 Şubat 1916). Bahriye mensuplarının kullanacağı yeni espaletler (omuzluklar) ın resimleri için bkz. BOA, *DÜİT*, 15-1/4-9, lef. 4, 13 Rebiülâhir 1334/4 Şubat 1331 (17 Şubat 1916). Bu nizamname, Cemal Paşanın yerine Bahriye Nazırı Vekili ve Dâhiliye Nazırı Talat Bey tarafından imzalanmıştır. Bkz. BOA, *DÜİT*, 15-1/4-9, lef. 2, 12 Rebiülâhir 1334/3 Şubat 1331 (16 Şubat 1916).

⁶⁵⁶ TTK, *KOA*, Nr. 1/63, 7/10 Nisan 1332 (20/23 Nisan 1916).

kullanımı giderek azalmaktadır. Ayrıca feslerin üzerindeki boya ve lekeleri çıkarmak oldukça güçtür. Kara ordusunda da kabul edilen yeni model serpuşlar, fese göre daha pratik kullanım imkânına sahiptir. Bundan dolayı Bahriye teşkilatında da yeni model serpuş kullanılmasını uygun görmekteyim⁶⁵⁷.”

Cemal Paşa, 11/12 Eylül 1916’da birincisi dört ve ikincisi ise, üç maddeden oluşan yeni bir nizamname daha hazırlatmıştır. Bu nizamnameyle ceket ve kaputlar yeniden düzenlenmiş⁶⁵⁸, en küçük rütbeden en üst rütbeye kadar bütün bahriye mensuplarının omuzlarında taşıyacağı apoletler ayrıntılı olarak belirlenmiştir. Buna göre; firkateyn kaptanlarının apoletlerinde bir, kalyon kaptanlarının apoletlerinde iki, komodor apoletlerinde üç beyaz yıldız olacak, kuruvvet kaptanları ve liva amiral paşaların apoletlerinde ise bu yıldızlar olmayacaktır. Böylece apoletlerdeki tek beyaz yıldız “*Ferik*”, iki beyaz yıldız “*Birinci Ferik*” ve üç beyaz yıldız da, “*Müşir*” rütbelerini temsil edecektir⁶⁵⁹.

e- Bahriye Nezareti’nde Eğitimle İlgili Çalışmalar

Cemal Paşa, Osmanlı bahriyesinin iyi yetişmiş personelle düzeltilebileceği inancında olduğu için eğitim konusuna el atmış ve reform niteliğinde hamleler gerçekleştirmiştir. Osmanlı bahriye mekteplerinin başına ilk defa olarak Türk deniz subaylarının getirilmesi bu hamlelerin başlangıcı olmuştur. Şevket ve Fethi Bey isimli iki deniz subayı, bahriye mekteplerinden sorumlu tutulmuş ve tüm istekleri Cemal Paşa tarafından yerine getirilmeye çalışılmıştır. Bütün bahriye mekteplerinin bir merkezde toplanmasına gayret gösteren Cemal Paşa, Heybeliada’yı bu iş için en uygun yer olarak görmüştür. Bu amaçla Mekteb-i Bahriye-i Şahane’nin⁶⁶⁰ dışında,

⁶⁵⁷ TTK, KOA, Nr. I/63, 19 Haziran 1332 (2 Temmuz 1916).

⁶⁵⁸ BOA, *Nizâmât Defteri*, 17/25, 29 Ağustos 1332/13 Zilkade 1334 (11/12 Eylül 1916), s. 81-82. Bu nizamname Cemal Paşanın yerine Bahriye Nazırı Vekili ve Dâhiliye Nazırı Talat Bey tarafından imzalanmıştır.

⁶⁵⁹ BOA, *Nizâmât Defteri*, 27/25, 29 Ağustos 1332/13 Zil’kade 1334 (11/12 Eylül 1916), s. 82. Bu nizamname Cemal Paşanın yerine, Bahriye Nazırı Vekili ve Dâhiliye Nazırı Talat Bey tarafından imzalanmıştır.

⁶⁶⁰ Mekteb-i Bahriye-i Şahane, Birinci Dünya Savaşı yıllarının, hatta mütareke döneminin, eğitim ve toplumsal hayat açısından en seçkin okullarından biri olmuştur. Bkz. Celalettin Yavuz, *a.g.m.*, s. 73. Nitekim, Heybeliada’daki Mekteb-i Bahriye-i Şahane ve diğer bahriye mekteplerindeki öğrencilere ait 1916 yılı Şubat ayına ait yemek listeleri incelendiğinde bu durum daha iyi anlaşılacaktır. Zira söz konusu listelerde ekmek, et, piriç, mercimek, makarna, sade yağ, mevsimlik sebze, çay, kaşar peyniri, zeytin, yumurta, reçel vb. gibi o

yeni mektepler açılarak Heybeliada adeta bir bahriye adası haline getirilmiştir⁶⁶¹. Cemal Paşa ayrıca, Heybeliada'daki Rum Ticaret Okulu'na el atmış, burayı 1916 yılında Makine ve Kâtip Subay Okulu haline dönüştürmüştür. Yine, adadaki erkek sanatoryumu binasını da satın alınarak Bahriye Mızıka Okulu'nu kurmuştur. Bunlara ilave olarak Heybeliada'daki Rum Ruhban Okulu'na el koymuş, burayı hazırlık sınıfları için bir aday okulu haline getirmiştir. Bu okul 1 Ekim 1918 tarihinden itibaren Deniz Talebesi Okulu (Deniz Harp Okulu) olarak kullanılmaya başlanmıştır⁶⁶².

Cemal Paşa, Alman Amiral Suşon'un talebi üzerine Heybeliada'daki Mekteb-i Bahriye-i Şahane'de haftada yirmi beş saat olmak üzere, Almanca dersleri koydurtmuştur⁶⁶³. Bu amaçla Berlin'deki Hariciye Nezareti yetkililerince de tavsiye edilen Almanca öğretmeni Mösyö Wiedow'la anlaşmaya varılmıştır⁶⁶⁴. Bahriye Müsteşarı Vasıf Paşa, 1 Kasım 1917'de toplam on beş maddeden oluşan bir mukaveleyle Mösyö Wiedow'u Heybeliada'ya getirtmiş ve göreve başlatmıştır⁶⁶⁵.

dönem için önemli sayılabilecek gıdalar yer almıştır. Listelerin tamamı için bkz. BOA, *İMM*, 1 Cemâziyelevvel 1334 (6 Mart 1916), lef. 4, 5, 8, 17, 18.

⁶⁶¹ Celalettin Yavuz, *a.g.m.*, s. 73. Osmanlı Devleti'nde modern anlamda ilk bahriye mektebi 1773 yılında Kasımpaşa Tersanesi'nde "Mühendishane-i Bahri" adı altında kurulmuştur. II. Mahmut'un emriyle 1834 yılında Heybeliada'ya taşınmış olan bu okula birkaç yıl içinde yeni binalar eklenmiş ve Avrupa'dan hocalar getirilmiştir. Öğrenci sayısındaki artış nedeniyle mektep tekrar Kasımpaşa'daki binasına (Bugün Deniz Hastanesi olarak kullanılmaktadır) taşınmışsa da, 1851'de yeniden Heybeliada'ya naklolunmuştur. Abdülaziz ve II. Abdülhamit dönemlerinde yeni ilave ve tamiratlarla Mekteb-i Bahriye, dönemin en gözde okulları arasında gösterilmiştir. Mektep halen Deniz Lisesi olarak kullanılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İ. Kayabalı-C. Arslanoğlu, "I. Dünya Savaşı'nda Türk Donanması", *Türk Kültürü*, Sa. 129, Yıl: XI, Temmuz 1973, s. 791; Hüsnü Tengüz, *Osmanlı Bahriyesi'nin Mazisi*, İstanbul 1995, s. 56-57.

⁶⁶² Celalettin Yavuz, *a.g.m.*, s. 73-74; İ. Kayabalı-C. Arslanoğlu, *a.g.m.*, s. 791.

⁶⁶³ Osmanlı Donanma-yı Hümayun Birinci Kumandanı Amiral Suşon, 28 Şubat 1917 tarihli yazısında, donanma gemilerinde iyi derecede Almanca bilen subaylara ihtiyaç olduğunu belirtmişti. Dolayısıyla Mekteb-i Bahriye-i Şahane'de Almanca derslerinin konulmasında, Amiral Suşon'un önemli rol oynadığını söyleyebiliriz. Suşon'un ilgili yazısı için bkz. Dz.K.K. Deniz Arşivi, *Mülga Bahriye Nezareti*, Defter No: 484, Sayfa No: 34, 28 Şubat 1917.

⁶⁶⁴ Dz.K.K. Deniz Arşivi, *Mülga Bahriye Nezareti*, Defter No: 528, Sayfa No: 29, 14 Teşrin-i sani 1334 (14 Kasım 1917).

⁶⁶⁵ Mösyö Wiedow'la Vasıf Paşa arasında Türkçe ve Almanca olarak hazırlanan mukavelede özet olarak şu hususlar yer almıştır: Mösyö Wiedow, aylık 25 Lira maaşla Heybeliada'daki Mekteb-i Bahriye-i Şahane'de görevlendirilmiştir. Almanca dersleri haftalık 25 saat olup, Wiedow, Heybeliada'da ikamet edecektir. Mukavele, taraflardan birinin isteği ile fesh olunabilecektir. Ayrıca, Wiedow birden fazla hasta olup da görev yapamazsa, fesih kararı alınabilecektir. Bunun dışında Wiedow, mektebin dahili nizamnamelerine itaat edecek, yalnızca Temmuz ve Ağustos aylarında, mektep tatildeyken ve mektep müdürünün onayı ile Heybeliada'dan ayrılacaktır. Mukavelelerin Türkçe sureti için bkz. Dz.K.K. Deniz Arşivi,

Cemal Paşa, yine farklı bir uygulama olarak dönemin ünlü tarihçilerinden Yusuf Akçura'yı aylık 2000 Kuruş maaşla, Mekteb-i Bahriye-i Şahane'nin I., II. ve III. sınıflarında tarihle ilgili konferanslar vermesi için görevlendirmiştir⁶⁶⁶. Yusuf Akçura, 18 Aralık 1916'dan Eylül 1917'ye kadar olan eğitim-öğretim döneminde konferanslarına devam etmiştir. Ancak 10 Eylül 1917'de Hilâl-ı Ahmer Cemiyeti'nin temsilcisi olarak yurt dışında görevlendirilince, Darülfünun müderrislerinden Hamdullah Suphi'ye teklif götürülmüştür. Hamdullah Suphi, Yusuf Akçura'nın başlatmış olduğu konferanslar serisini devam ettirmiş⁶⁶⁷, kısa bir süre sonra da Mekteb-i Bahriye-i Şahane'de içtimai ve terbiyevi konferanslar vermek üzere resmen görevlendirilmiştir. Ona da tıpkı Yusuf Akçura gibi aylık 2000 Kuruş maaş bağlanmıştır⁶⁶⁸. Her iki bilim adamının görevlerine, yurt dışında bulunmaları

Mülga Bahriye Nezareti, Defter No: 528, Sayfa No: 42, 1 Teşrin-i sâni 1333 (1 Kasım 1917). Mukavelenin Almanca sureti için bkz. Dz.K.K., Deniz Arşivi, *Mülga Bahriye Nezareti*, Defter No: 528, Sayfa No: 27-28, 1 November 1917 (1 Kasım 1917).

⁶⁶⁶ Dz.K.K. Deniz Arşivi, *Mülga Bahriye Nezareti*, Defter No: 528, Sayfa No: 278, 5/7 Kanun-ı evvel 1332 (18/20 Aralık 1916). Yusuf Akçura, 1876 yılında Volga nehri kıyısında Simbir kentinde doğmuş, babasının ölümü üzerine annesiyle birlikte 1883'te İstanbul'a göç etmiştir. Eğitimini Harp Okulu'nda tamamladıktan sonra orduda görev almış, ancak II. Abdülhamit yönetimine karşı faaliyetlerde bulunduğu için askerlik mesleğinden çıkarılarak Trablusgarb'a sürülmüştür. Daha sonra buradan Avrupa'ya kaçmış, 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte yeniden İstanbul'a dönmüştür. Yusuf Akçura, Türk Derneği, Türk Yurdu ve Türk Ocağı'nın kurucuları arasında olup, Türkçülük fikrinin en önde gelen savunucularındandır. Başlıca fikirlerini Üç Tarz-ı Siyaset, Siyaset ve İktisat, ve Fikir Cereyanları adlı kitaplarında toplamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset* (Enver Ziya Karal'ın Önsözü) Ankara 1998, s. 1-18; H. Ziya Ülken, *a.g.e.*, s. 387-394; Yusuf Akçura, *Yeni Türk Devleti'nin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, (Yayına Haz. Nejat Sefercioğlu), Ankara 2001, s. XI-XXII, 161-188. Yusuf Akçura, Türk Ocağı ve Türk Yurdu dergisinin bağımsızlığını korumak adına İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne resmen üye olmamıştır. Bkz. Füsün Üstel, *İmparatorluktan Ulus Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, İstanbul 1997, s. 71.

⁶⁶⁷ Dz.K.K., Deniz Arşivi, *Mülga Bahriye Nezareti*, Defter No: 528, Sayfa No: 279, 28 Ağustos 1333 (10 Eylül 1917). 1885 yılında İstanbul'da doğmuş olan Hamdullah Suphi Bey, eğitimini II. Abdülhamit'in emriyle Galatasaray Sultanisi'nde tamamlamıştır. İleriki yıllarda Ayasofya Rüştiyesi, Darümuallimin, Darülfünun, Darülbedayi ve Bahriye Mektebi'nde İslam, Selçuklu ve Osmanlı Tarihi başta olmak üzere çeşitli alanlarda dersler vermiştir. 1912 yılında Yusuf Akçura vasıtasıyla Türk Ocağı'na üye olmuş, organizasyon yeteneği ve etkileyici konuşması sayesinde başkanlığa kadar yükselmiştir. Hamdullah Suphi, Türk Ocağı toplantılarına katılan Cemal ve Talat Paşalarla yakın ilişkiler kurmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Füsün Üstel, *a.g.e.*, s. 58-382. Hamdullah Suphi, Bahriye Mektebi'nde görev almadan önce, Halide Edip Adıvar'la birlikte Cemal Paşa tarafından Suriye'ye davet edilmiştir. Cemal Paşa, Suriye'deki eski Türk-İslam mimarisi eserleriyle ilgili çalışmalar yapılması hususunda Hamdullah Suphi'den istifade etmek istemişti. Bkz. H. Edip Adıvar, *Memoirs of Halide Edip*, s. 391.

⁶⁶⁸ Dz.K.K., Deniz Arşivi, *Mülga Bahriye Nezareti*, Defter No: 528, Sayfa No: 287, 26 Nisan 1334 (26 Şubat 1918).

nedeniyle 30 Eylül 1918'de son verilmiştir⁶⁶⁹. Cemal Paşa, Türkçülük akımının önde gelen iki ismini Mekteb-i Bahriye-i Şahane'de görevlendirmekle eğitimde Türkçü ve milliyetçi bir anlayışı benimsediğini açıkça ortaya koymuştur.

Bahriye Nazırı Cemal Paşa, subay okulları dışında bahriye teşkilatında önemli görevler üstlenen gemici çıraklarının eğitimiyle de yakından ilgilenmiş ve onlar için yeni düzenlemeler getirmiştir. Bu düzenlemeler, 3 Şubat 1916 tarihli nizamnameyle ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Gemici Çırakları Nizamnamesi olarak bilinen bu nizamname üzerinde bazı küçük değişiklikler yapılmış ve 18 Mart 1916'da son haliyle yürürlüğe konulmuştur. Buna göre: gemici çıraklarının eğitim süresi Eylül ayından itibaren üç yıl altı ay olacak, birinci yıl kışla gemisinde, ikinci yıl seyyar talim gemisinde, üçüncü yıl yine kışla gemisinde ve son altı ayda ise piyade talim kursunda eğitime devam edilecekti. Birinci yılın sonunda yazılı ve sözlü olmak üzere toplam iki sınav yapılacak, başarısız olan öğrenciler sınıf tekrarı cezası alacaklar, bir kez daha başarısız olurlarsa ihraç edileceklerdi. Başarılı olan öğrenciler, geriye kalan iki yıl altı aylık süreyi tamamladıktan sonra Temmuz ve Ağustos aylarında mezun edilerek donanmada görevlendirileceklerdi⁶⁷⁰.

Cemal Paşa, bu çabalarının yanı sıra Bahriye Nezareti'nde büyük bir kütüphane oluşturmuştur. Bu kütüphanenin zenginleştirilmesi için denizcilikle ilgili yeni çıkan kitaplar, haritalar, risaleler satın almış, hatta Almanya, Fransa ve İngiltere'den denizcilikle ilgili muhtelif kitaplar getirtmişti⁶⁷¹. Ayrıca donanmanın yetişmiş eleman ihtiyacının karşılanması amacıyla bahriye zabitlerinden bir kısmını Avrupa'ya tahsile göndermiştir⁶⁷².

⁶⁶⁹ Dz.K.K., Deniz Arşivi, *Mülga Bahriye Nezareti*, Defter No: 528, Sayfa No: 301, 30 Teşrin-i sâni 1334 (30 Eylül 1918).

⁶⁷⁰ Gemici çırakları nizamnamesinin tam metni için bkz. BOA, *Nizamât Defteri*, Nr. 27/25, s. 168-169, 5 Cemâziyelâhir 1336/18 Mart 1334 (18 Mart 1918).

⁶⁷¹ Bkz. MAZC, İçtima Senesi: 4, İnikat: 37, C: I, 14 Mart 1334 (14 Mart 1918), TBMM Basım Evi Ankara 1991, s. 112.

⁶⁷² Bu zabitler, Donanma Kumandanlığı'nın vermiş olduğu raporlar doğrultusunda seçilmekte ve topçu zabıtlığı, tayyarecilik, tahtelbahr(Denizaltı) zabıtlığı gibi alanlarda ihtisas görmekteydiler. Öğrenciler savaş nedeniyle genellikle Almanya'ya gönderilmekteydi. Cemal Paşanın verdiği rakamlara göre 1918 yılında yüz zabıt tahsilini tamamlayarak yurda dönmüş, dört yüz zabıt ise hala Almanya'da tahsillerine devam etmekteydi. Bu zabıtların bütçeye yıllık maliyetleri ise, ortalama 57.000 Lira civarındaydı. Bkz. MAZC, İçtima Senesi: 4, İnikat: 37, C: I, 14 Mart 1334 (14 Ocak 1918), TBMM Basım Evi Ankara 1991, s. 111.

3- Osmanlı Donanmasını Güçlendirme Çabaları

Cemal Paşanın Osmanlı donanmasını güçlendirmek istemesinin en önemli sebebi, Balkanlar'daki güç dengelerinin gözle görülür bir şekilde değişmeye başlamış olmasıdır. Ona göre, Avrupa'nın büyük devletlerinden Avusturya Arnavutluk'ta, Fransa Bulgaristan'da, Rusya da Yunanistan'da bir takım gizli emeller peşindeydi. Özellikle Yunanistan, Rusya'nın desteğini arkasına alarak Amerika ve İngiltere'den yeni savaş gemileri almış, donanmasını hatırı sayılır biçimde kuvvetlendirmişti. Ege'nin karşı yakasındaki bu gelişmeler, Cemal Paşayı oldukça kaygılandırıyor. Ayrıca, Yunanistan ile Osmanlı Devleti arasında henüz çözüme kavuşturulamayan adalar meselesi de bu kaygıları daha da artırıyor. Nitekim Cemal Paşa, Enver Paşaya göndermiş olduğu, 27 Haziran 1914 tarihli mektubunda bu düşüncelerini açıkça dile getirmişti⁶⁷³. Bu yüzden donanmanın güçlendirilmesi çalışmalarına hız veren Cemal Paşa, ilk iş olarak İngiliz Armstrong Şirketi ile, 2 Mayıs 1914'te bir mukavele imzalamış ve aşağıdaki siparişleri vermiştir⁶⁷⁴.

- 1)- 2.272.000 İngiliz lirası karşılığı bir adet birinci sınıf zırhlı.
- 2)- 830.000 İngiliz lirası karşılığı iki adet gemi.
- 3)- 620.000. İngiliz lirası karşılığı dört adet torpido.
- 4)- 250.000. İngiliz lirası karşılığı iki adet tahtelbahr (Denizaltı).

⁶⁷³ TTK, *EPA*, Nr. 1231, 14 Haziran 1330 (27 Haziran 1914). Cemal Paşa, Hatıralar'ında da donanmayı güçlendirme çabalarının en önemli sebebi olarak Yunan donanmasındaki gelişmeleri göstermiştir. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 121. Paşanın adalar meselesinin çözümü hakkındaki görüşleri ise şu şekildeydi: Yabancı bir prens veya valinin idaresinde olmak şartıyla Sakız, Midilli, Rodos, Herke, İncirli, İstanköy, Kilimli, Levros ve Lepsos adaları Osmanlı Devleti'ne bırakıldığı takdirde Semadirek, Patmas, Astropolya, İlyaki, Sömbeki ve Kaşot adaları Yunanistan'a devredilecekti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şerafettin Turan, "Rodos ve 12 Ada'nın Türk Hakimiyetinden Çıkışı", *Belleten*, c. XXIX, Sa. 113, Ocak 1965, s. 101-102; Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 136; Celal Bayar, *a.g.e.*, c. IV, s. 194.

⁶⁷⁴ Bahriye Nazırı Cemal Paşa ile İngiliz Armstrong Limited Şirketi arasında dört maddeden oluşan mukavele sureti için bkz. BOA, *Mukavelât Defteri*, Defter No: 24, Sayfa No: 131-134, 16/19 Nisan 1330 (29 Nisan/2 Mayıs 1914), s. 131-134. Yunan donanmasıyla rekabet, Yunanistan'ın 1911 Nisan'ında "Averof" zırhlısını satın almasıyla başlamıştır. Osmanlı Devleti, Yunanistan'a misilleme olarak, 4 Nisan 1911'de İngiliz Armstrong Şirketi'ne Sultan Osman ve Reşadiye adı verilecek olan iki dretnot (zırhlı gemi) siparişi vermişti. Yapılan anlaşmaya göre, bu iki gemi 1914 yazında teslim edilecektir. Bkz. Fahri Çoker, *a.g.e.*, s. 158. Bu anlaşmanın yapılmasında İngiliz Amirali Limpus'un önemli etkisi olmuştur. Bkz. Frank G. Weber, *Eagles On The Crescent*, New York 1970, s. 60.

Söz konusu mukavele gereğince İngiliz şirketi, bu siparişleri en fazla üç yıl içinde teslim edecekti. Buna karşılık Osmanlı maliyesi, sekiz yüz milyon franklık eski borçtan ayrı olarak altı milyon İngiliz lirası daha borçlanacaktı. Gemilerin silah ve mühimmat ihtiyacı şirket fabrikalarında bulunmadığı için İngiltere bahriyesinin onayıyla İngiltere'deki fabrikalardan temin edilecekti⁶⁷⁵.

Bahriye Nezareti'nin 1914 yılı bütçesi yaklaşık olarak 21.333.213 Kuruş civarındaydı⁶⁷⁶. Bu rakamlarla Osmanlı deniz kuvvetlerinin istenilen duruma getirilmesi oldukça zordu. Bu yüzden Cemal Paşa, Osmanlı deniz kuvvetlerinin güçlendirilmesi amacıyla ülke genelinde büyük bir yardım ve bağış kampanyası başlatmıştır. Osmanlı Donanma Cemiyeti tarafından organize edilen kampanyaya, Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Dâhiliye Nazırı Talat Bey büyük destek vermişlerdir⁶⁷⁷. Talat Bey söz konusu kampanyaya öylesine inanmıştı ki, deniz kuvvetlerinin güçlendirilmesine katkıda bulunanların muhtelif cinsten donanma madalyalarıyla onurlandırılmalarını bile teklif etmiştir. Bâb-ı Âli tarafından da kabul gören bu teklife göre Osmanlı donanmasına bağışta bulunanlar, bağış miktarlarına göre altın, gümüş, nikel ve tunç donanma madalyalarıyla taltif edileceklerdi⁶⁷⁸. Kampanya, ülke genelinde büyük ilgi görmüş, özellikle İstanbul ve Anadolu'da görev yapan sivil ve askeri erkân, imkânları ölçüsünde donanmaya bağışta

⁶⁷⁵ BOA, *Mukâvelât Defteri*, Defter No: 24, 16/19 Nisan 1330 (29 Nisan/2 Mayıs 1914), s. 132.

⁶⁷⁶ BOA, *İ.MLU*, 19 Rebi'ülevvel 1333/21 Şubat 1330 (6 Mart 1915).

⁶⁷⁷ BOA, *İ.TAL*, 27 Şaban 1332/8 Temmuz 1330 (21 Temmuz 1914). Bahriye Nazırı Cemal Paşa, 27 Mart 1914 Cuma günü, Osmanlı Donanma Cemiyeti Meclis-i Umumi'si tarafından cemiyetin merkez-i umumi azalığına seçilmiş ve Salı günü saat 20'da yapılacak merkez-i umumi toplantısına davet edilmiştir. Bunun üzerine Cemal Paşa, 17 Mart 1330 (30 Mart 1914)te Osmanlı Donanma Cemiyeti'ne bir telgraf göndererek teşekkür etmiş ve 31 Mart 1914 Salı günü yapılacak olan toplantıya katılacağını belirtmiştir. Bkz. Dz.K.K., Deniz Arşivi, *Mülga Bahriye Nezareti*, Defter No: 685, Sayfa No: 216-217, 16/17 Mart 1330 (29-30 Mart 1914). 19 Temmuz 1909 yılında kurulan Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin Nizamnâmesi için bkz. Selahattin Özçelik, *Donanma-yı Osmâni Muavenet-i Milliye Cemiyeti*, Ankara 2000, s. 13-31.

⁶⁷⁸ BOA, *DH.KMS*, 41/41, lef. 1, 2, 29 Eylül/3 Teşrin-i evvel 1332 (12/16 Ekim 1916); BOA, *DUI*, 48/18, lef. 2, 23 Zilhicce 1334/8 Teşrin-i evvel 1332 (21/22 Ekim 1916). Donanma madalyaları hakkında ilk irade-i seniyye 10 Eylül 1912'de çıkarılmıştır. Nizamnameler için bkz. Selahattin Özçelik, *.a.g.e.*, s. 222-224.

bulunmuşlardır⁶⁷⁹. Enver ve Cemal Paşalar da bizzat kendi ceplerinden paralar vererek kampanyayı desteklemişlerdir. Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin teklifiyle⁶⁸⁰ Enver ve Cemal Paşalara donanmaya yaptıkları bu yardım ve hizmetlerden dolayı “*Altın Donanma Madalyası*” verilmiştir⁶⁸¹.

Cemal Paşanın genel merkez üyesi olduğu Osmanlı Donanma Cemiyeti, inşa edilen tersanelerin masraflarını karşılamak amacıyla bağış kampanyasından ayrı, bir donanma piyangosu düzenlemiştir⁶⁸². Çıkarılan piyango tahvilleri İtibar-ı Milli Bankası vasıtasıyla yurdun dört bir tarafına gönderilmiştir⁶⁸³. Piyango biletlerinin satış işlemleri, Osmanlı Donanma Cemiyeti tarafından gönderilmiş olan müfettişlerce kontrol edilmiştir⁶⁸⁴. Cemal Paşa, IV. Ordu Kumandanı olarak Suriye’de bulunmasına rağmen, donanma piyangosu biletlerinin satışına büyük önem vermiş⁶⁸⁵, Suriye ve çevresinde 110.000 adet donanma piyangosu satılmasını sağlamıştır⁶⁸⁶.

⁶⁷⁹ Bağış miktarı 3000 ila 500 Kuruş arasında değişmekteydi. Bağış listeleri için bkz. BOA, *DÜİT*, 48/15, lef. 1, 2, 19 Rebiülâhîr 1335/30 Kanun-ı sâni 1332 (12 Şubat 1917); BOA, *DÜİT*, 48/18, lef. 1, 2, 27 Zilhicce 1334/12 Teşrin-i evvel 1332 (25/26 Ekim 1916).

⁶⁸⁰ Donanma Cemiyeti ve Dâhiliye Nezareti Teşrifat-ı Umumiye Dairesi'nin teklif yazıları için bkz. BOA, *DH.KMS*, 25/58, lef. 1, 2, 3, 8 Temmuz/16 Eylül 1330 (21 Temmuz/29 Eylül 1914).

⁶⁸¹ BOA, *İ.TAL*, 27 Şaban 1332/8 Temmuz 1330 (21 Temmuz 1914); BOA, *MV*, 235/171, 29 Şaban 1332/9 Temmuz 1330 (22/23 Temmuz 1914).

⁶⁸² BOA, *DH.KMS*, 45-40. lef. 1, 11 Temmuz 1333 (11 Temmuz 1917).

⁶⁸³ BOA, *DH.KMS*, 45/40, lef. 2, 6 Temmuz 1333 (6 Temmuz 1917). Donanma piyangoları öncelikli olarak İzmir, Aydın, Karesi, Denizli, Isparta, Burdur, Antalya, Suriye, Halep ve Adana’da satılmıştır. Bkz. BOA, *DH.KMS*, 45/40, lef. 1, 11 Temmuz 1333 (11 Temmuz 1917). Ayrıca, Beyrut ve Cebel-i Lübnan’da da satışlar gerçekleştirilmiştir. Bkz. *TİTE Arşivi*, Kutu No: 197, Belge No: 4, 6 Nisan 1334 (6 Şubat 1918).

⁶⁸⁴ BOA, *DH.KMS*, 45/40, lef. 3/1, 19 Eylül 1333 (19 Eylül 1917).

⁶⁸⁵ Donanma Cemiyeti'nin Suriye'deki şubesinden, İstanbul'daki merkezine gönderilen telgrafta Cemal Paşanın talebi üzerine Suriye'ye yirmi bin bilet gönderildiği belirtilmektedir. Aynı telgrafın devamında ise, Suriye ve çevresinde savaş ortamında istifadeyle bir takım tüccarların piyango biletleri üzerinde vurgunculuk yaptıkları, bu nedenle vurgunculara karşı gerekli önlemlerin alınması istenmiştir. Bkz. *TİTE Arşivi*, Kutu No: 207, Belge No: 3, lef. 13, 19 Kanun-ı evvel 1333 (19 Aralık 1917).

⁶⁸⁶ Suriye, Cebel-i Lübnan ve Beyrut'ta donanma piyangolarının satışıyla bizzat Suriye Valisi Tahsin Bey ilgilenmiştir. Tahsin Bey, Cemal Paşaya göndermiş olduğu 6 Nisan 1334(6 Şubat 1918) tarihli telgrafında, İstanbul'dan gelen 110.000 biletten 70.000 kadarının satılmış olduğunu, geriye kalan 40.000 biletin ise, ertesi güne kadar satılacağını arz ve temin etmiştir. *TİTE Arşivi*, Kutu No: 197, Belge No: 4, lef. 84, 6 Nisan 1334 (6 Şubat 1918). 22 Nisan 1918'de hasılatı tersane inşaatına sarf edilmek üzere birer liralık bir milyon adet yeni tersane piyangosu çıkarılmıştır. Cemal Paşa, Suriye'de bu piyango biletlerinin satışına da gayret göstermiştir. Bkz. Selahattin Özçelik, *a.g.e.*, s. 218-219.

Cemal Paşa, daha önceden İngiltere'ye sipariş edilmiş olan Sultan Osman ve Reşadiye gemilerinin bir an evvel teslim edilmelerini istiyordu. Bu amaçla, söz konusu gemilerin devir teslim işleriyle görevli olan Rauf ve Vasıf Beyleri İstanbul'a davet etmiş, teslim tarihinin kesinleşmesi konusunda İngiliz yetkililerine gerekli belgeleri ulaştırmalarını emrederek tekrar Londra'ya göndermiştir⁶⁸⁷. Paşa, bir yandan da Fransa'yı gücendirmemek amacıyla Fransız Chantier Noumand şirketine altı muhrip ve Creuzat şirketine de iki adet tahtelbahr (denizaltı) siparişinde bulunmuştur⁶⁸⁸. Ayrıca, deniz havacılık mektebinin kurulması konusunda Fransız uzmanlarla anlaşmaya varmış ve on iki adet deniz uçağı siparişinde bulunmuştur⁶⁸⁹.

Cemal Paşa, İngiltere ve Fransa'ya sipariş edilen gemilerin Osmanlı donanmasına katılımıyla birlikte Yunan donanmasına karşı üstünlüğün sağlanacağına inanıyordu. Zira, Sultan Osman'ın gelişi mevcut Yunan donanmasına karşı üstünlüğü artıracak, Reşadiye de bu üstünlüğü pekiştirecekti. Sultan Osman ve Reşadiye dışında yine İngilizlere sipariş edilen Fatih zırhlısı ise, Yunanlıların Fransa'dan alacağı zırhlı gemiye karşılık olacak ve Osmanlı donanmasının üstünlüğü muhafaza edilecekti⁶⁹⁰. Cemal Paşanın bu hamleleri Yunanistan tarafından pek de hoş karşılanmamış, Atina kaynaklı bir çok ajans tarafından Cemal Paşaya suikast yapıldığı yönünde haberler ortaya atılmıştır. Sadrazam Said Halim Paşa, özellikle Mısır'da büyük yankı uyandıran bu haberleri tekzip etmek zorunda kalmıştır⁶⁹¹.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması Cemal Paşanın bütün planlarını alt üst etmiştir. Paşa, bu gelişmeler üzerine donanmanın güçlendirilmesi çalışmaları için

⁶⁸⁷ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 116-117. Rauf Bey, Cemal Paşa ile yaptığı bu görüşmede İngilizlerin teslim tarihini geciktirmek için bahaneler uydurduğunu söylemiştir. Ancak Cemal Paşa, her ne olursa olsun gecikmeye karşı çıkılmasını istemiştir. Fahri Çoker, *a.g.e.*, s. 159.

⁶⁸⁸ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 121.

⁶⁸⁹ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 131.

⁶⁹⁰ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 122.

⁶⁹¹ BOA, *A.MTZ(05)*, 28/67, lef. 1, 2, 3, 15/16 Mart 1330 (28/29 Mart 1914). Cemal Paşa Hatıralar'ında donanmadaki gelişmelerden Yunanistan'ın oldukça rahatsız olduğunu, hatta İngiltere'den satın alınan gemilerin Cebelitarık'tan geçtikten sonra Yunan denizaltıları tarafından batırılma tehlikesiyle karşı karşıya olduğundan bahsetmiş, ancak suikast haberlerine değinmemiştir. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 122-123. 1914 başlarında İngiltere, Fransa ve Rusya'nın adalar meselesinin Yunanistan lehine çözüme kavuşturulması hususunda ortak bir karara varmış olduklarını göz önüne alırsak, Yunanistan'ın ısrarcı

Almanya'ya yönelmek zorunda kalmış, savaş başlarında satın alınan Goben (Yavuz) ve Breslau (Midlli)'ye ilaveten Almanya'dan yirmi dört muhrip ve yirmi dört denizaltı talebinde bulunmuştur. Bu konuda, araları pek de iyi olmamasına rağmen, Amiral Suşon'dan yardım istemiştir⁶⁹². Amiral Suşon durumu, 8 Aralık 1916'da Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Wangenheim'e bildirmiştir⁶⁹³. Konu, 29 Aralık 1916'da Almanya Dışişleri Bakanlığı'nda gündeme getirilmiş, ancak milyarlarca marka mâl olacak böyle bir projeye sıcak bakmama kararı alınmıştır. Alman Hükümeti alınan bu karar nedeniyle güceneceğini düşündüğü Cemal Paşayı, 1917 yılı Ocak ayı içerisinde Almanya'ya davet etmeye karar vermiştir⁶⁹⁴. Ancak, bu sıralarda Osmanlı bahriyesinin Alman kömür müteahiti Mösyö Nie Miller ile Cemal Paşa arasında gerginlik yaşanmaktaydı⁶⁹⁵. Alman Hükümeti, bu gerginlik çözüme kavuşturuluncaya kadar Paşanın ziyaretinin ertelenmesine karar vermiştir. Cemal Paşa, ancak 1917 Ağustos ortalarında ve İmparator'un özel isteğiyle Almanya'ya yeniden davet edilmiştir⁶⁹⁶. Paşa bu davet üzerine, 25 Ağustos 1917'de Almanya'nın başkenti Berlin'e hareket etmiştir⁶⁹⁷. Bu seyahat sırasında kendisine Bahriye

tutumunu daha rahat anlayabiliriz. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bilâl N. Şimşir, "Ege Sorunu-II, III" *Türk Kültürü*, Sa. 239-240, Yıl: XXI, Mart/Nisan 1983, s. 163-137, 201-206.

⁶⁹² Amiral Suşon, Osmanlı Donanması Komutanı olmasına rağmen, Bahriye Nazırı Cemal Paşayı değil, Harbiye Nazırı Enver Paşayı muhatap olarak kabul etmiştir. Bu durumu fark eden Rauf Bey, donanma komutanlığının kendisine verilmesini teklif etmiş, ancak bu teklif Cemal Paşa tarafından kabul edilmemiştir. Bkz. Celalettin Yavuz, *a.g.m.*, s. 82.

⁶⁹³ Suşon'a göre, Cemal Paşa on yıl içerisinde Almanya Bahriye Nezareti'nin desteğiyle oldukça güçlü bir donanma meydana getirmek arzusundaydı. Bkz. Celalettin Yavuz, *a.g.m.*, s. 83-84.

⁶⁹⁴ Celalettin Yavuz, *a.g.m.*, s. 83-84.

⁶⁹⁵ 17 Mayıs 1914'te bizzat Cemal Paşa ile Nie Miller arasında imzalanan mukavele gereğince, Osmanlı Donanması tarafından satın alınan kömür bedeli 18 Ağustos-1 Eylül 1915 tarihine kadar ödenmek zorundaydı. Mösyö Nie Miller, belirlenen tarihte parayı alamadığı için meseleyi Alman dışişleri yetkililerine havale etmişti. Almanya'nın İstanbul Büyükelçiliği tarafından 10 Ocak 1917'de Osmanlı Hariciye Nezareti'ne gönderilen şikâyet yazısının aslı ve tercümesi için bkz. BOA, *HR.H*, 731/44, lef. 1, 2, 3, 10 Kanun-ı sâni 1917 (10 Ocak 1917). Osmanlı Hariciye Nezareti, bu meseleyi Maliye Nezareti'ne havale etmiş ve bir an evvel halledilmesini istemiştir. Bkz. BOA, *HR.H*, 731/44, lef. 3. 4/1, 21 Mart 1333 (21 Mart 1917).

⁶⁹⁶ Dz.K.K, Deniz Arşivi, *Mülga Bahriye Nezareti*, Defter No: 308, Sayfa No: 252, 11 Eylül 1917. Cemal Paşanın Almanya'ya davet edilmesinde bu sıralarda yaşanan Yıldırım Ordular meselesinin de önemli etkisi olmuştur. Enver Paşa ile anlaşılan Almanya, önlerindeki Cemal engelini aşmak için bu seyahati planlamışlardı. Bu konuya ilerleyen bölümlerde ayrıca değinilecektir.

⁶⁹⁷ İlgili irade-i seniyye için bkz. BOA, *DUI.T*, 4/15, lef. 11, 6 Zil'kâde 1336/25 Ağustos 1333 (25 Ağustos 1917); BOA, *MV*, 258/10, 6 Zil'kade 1335/25 Ağustos 1333 (25 Ağustos 1917).

Müsteşarı Vasıf Paşa ve Bahriye Nezareti Erkan-ı Harbiye Reisi Rauf Beyler eşlik etmiştir⁶⁹⁸. Cemal Paşa Almanya'ya ulaştıktan sonra, 29 Ağustos 1917'de Alman Deniz Kuvvetleri Müsteşarı Oramiral Capel ile bir görüşme yapmıştır. Bu görüşme sonucunda, savaş sonrasına bırakılmak kaydıyla Alman deniz kuvvetlerinden on iki denizaltı ve on iki torpido muhribinin Osmanlı donanmasına verilmesine karar verilmiştir⁶⁹⁹. Almanya'daki incelemelerini sürdüren Cemal Paşa, birçok tersaneyi gezerek bilgi almış, bu arada Almanya'nın Baltık donanması komutanıyla görüşerek fikir alışverişinde bulunmuş, daha sonra da Bad Kreuznach'taki Alman silahlı kuvvetleri genel karargâhına uğramıştır. Burada Cemal Paşaya bizzat Almanya İmparatoru tarafından “*Pour Le Merite*” nişanı verilmiştir⁷⁰⁰. Paşa, diğer Alman şehirlerini ve özellikle Krupp silah fabrikalarını da ziyaret etmeyi ihmal etmemiştir⁷⁰¹. Cemal Paşa, 11 Eylül 1917'de Berlin'den Bahriye Nezareti'ne gönderdiği ve donanma dairelerine tebliğ edilmesini istediği telgrafında, Almanya gezisinden ve Alman Bahriyesinin kendisine göstermiş olduğu ilgi ve alakadan dolayı çok memnun kaldığını belirtmiştir. Paşanın söz konusu telgrafındaki en ilginç husus, bu ziyaret sonrası Birinci Dünya Savaşı'nın zaferle sona erdirileceğine dair inancının kuvvetlendiği şeklindeki sözleridir⁷⁰². Almanya'da eğitim gören bahriye talebelerini ziyaret etmeyi ihmal etmemiş olan Cemal Paşa, kuruvvet kaptanı Mehmet Ali Beyi talebelerin durumuyla ilgili rapor hazırlamakla görevlendirmiştir.

⁶⁹⁸ “Rauf Orbay'ın Hatıraları”, *Yakın Tarihimiz*, c. I, Sa. 3, İstanbul 1962, s. 80-81; Celalettin Yavuz, *a.g.m.* s. 84-85. Cemal Paşanın yanında ayrıca yaveri Nusret, Falih Rıfkı, İsmet ve Murat Beyler de bulunmaktaydı. Paşanın seyahat programı ise şu şekilde düzenlenmişti: Doğu Berlin, Fransa Cephesi, Donanma ve Müessesat-ı Bahriye, Viyana ve Ayzonzo Pola. Bkz. TTK, *KOA*, Nr. IV/96, (Tarihsiz).

⁶⁹⁹ Celalettin Yavuz, *a.g.m.*, s. 85; *Bahriye Salnâmesi*, 1334 (1918), s. 7.

⁷⁰⁰ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 233. Bu nişan, Almanya tarafından Cemal Paşaya verilen ikinci nişan olmuştur. Almanya, daha önce Birinci Kanal Seferi sırasında gösterdiği başarılarından dolayı Cemal Paşayı “*İkinci Rütbden Kuruvvay-ı Döfir Nişanı*” ile ödüllendirmişti. Bkz. BOA, *İ.TAL*, 28-29 Cemaziyelevvel 1333/31 Mart-1 Nisan 1331 (13/14 Nisan 1915). Birinci Dünya Savaşı boyunca Almanya Hükümeti tarafından Cemal Paşaya beş adet nişan daha verilmiştir. İsimleri için bkz. *Bahriye Salnâmesi*, 1334 (1918), s. 7.

⁷⁰¹ Celalettin Yavuz, *a.g.m.*, s. 85. Krupp fabrikasında Cemal Paşa ve Osmanlı heyeti için görkemli bir karşılama töreni hazırlanmıştır. Bkz. “*Rauf Orbay'ın Hatıraları*”, s. 80.

⁷⁰² Telgrafın aslı için bkz. Dz.K.K., Deniz Arşivi, *Mülga Bahriye Nezareti*, Defter No: 308, Sayfa No: 252, 11 Eylül 1917. Cemal Paşayı etkilemek için büyük çaba sarfeden Almanlar, Paşanın bu sözleriyle amaçlarına ulaşmış gibi görünmektedirler.

Cemal Paşa daha sonra Almanya'dan Avusturya'ya geçmiş ve buradan da İstanbul'a dönmüştür⁷⁰³.

Cemal Paşanın Osmanlı donanmasını güçlendirme çabalarının sonuncusu, Karadeniz'deki Rus donanmasının ilhakı meselesi olmuştur. Bilindiği üzere, 1917 yılı sonlarında meydana gelen rejim değişikliği, Rusya'nın savaştan çekilmesi sonucunu doğurmuştu. 20 Aralık 1917'de başlayıp, 3 Mart 1918'e kadar süren Berst-Litowsk müzakerelerinde Osmanlı Devleti, Almanya, Avusturya, Bulgaristan ve Rusya arasındaki arazi meseleleri büyük oranda çözüme kavuşturulmuştu⁷⁰⁴. Ancak, Karadeniz'deki Rus donanmasının akıbeti hakkında aynı şeyleri söylemek oldukça zordu. Rus donanması için en büyük tehlike Almanların amansız denizaltı savaşı ve donanmalarının bütünüyle Almanların eline geçmesiydi. O tarihlerde Karadeniz'deki Rus donanması, üç adet dretnot türünden büyük savaş gemisi ve bol sayıda küçük gemilerden oluşuyordu. Osmanlı Hükümeti, bu donanmadan hiç olmazsa bir kısmının kendilerine verilmesini talep etmekteydi. Böylece, Ege Denizi'nde Yavuz zırhlısıyla birlikte düşman donanmalarının tehdidi önlenebilecekti. Konu, 22 Ocak 1918'te Londra Deniz Konferansı'nda ele alınmış, ancak kesin sonuca ulaşamamıştı. Bu sıralarda Osmanlı donanmasına ait Yavuz ve Midilli gemileri, 20 Ocak'ta Rus donanmasının ilhakından gelecek yeni gemilere güvenerek, boğazdan çıkmış, Selanik'e doğru bir denemede bulunmuştu. Ancak, bu iki savaş gemisi mayın tarlasına düştüğü için Midilli batmış, Yavuz ise ağır hasar görmüştür⁷⁰⁵. Yavuz ve Midilli'nin saf dışı kalmaları, Karadeniz'deki Rus donanmasının ilhakı meselesini daha da önemli hale getirmiştir. Harbiye Nazırı Enver Paşa, meselenin halledilmesi için Bahriye Nazırı Cemal Paşayı görevlendirdi. Cemal Paşa, 1918 yılı Mayıs ayı başlarında Batum'a giderek Enver Paşadan gelecek haberleri beklemeye başladı. 8 Mayıs 1918'de Cemal Paşaya telgraf gönderen Enver Paşa, Sivastopol'da bulunan

⁷⁰³ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 234. Mehmet Ali Bey, Almanya'da eğitim gören Türk öğrencilerin durumu ve gördükleri derslerle ilgili on altı sayfalık bir rapor hazırlayarak Bahriye Nazırı Cemal Paşaya takdim etmiştir. Mehmet Ali Beyin raporu için bkz. Dz.K.K., Deniz Arşivi, *Mülga Bahriye Nezareti*, Defter No: 524, Sayfa No: 301-317, 3 Kanun-ı evvel 1917 (3 Aralık 1917). Cemal Paşaya Avusturya Hükümeti tarafından da çeşitli nişan ve madalyalar verilmiştir. Bkz. *Bahriye Salnâmesi*, 1334 (1918), s. 7.

⁷⁰⁴ Berst-Litowsk müzakereleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/4, s. 113-146.

⁷⁰⁵ Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/4, s. 147.

Rus donanmasının ilhakı meselesini Alman meslektaşı Ludendorf'la görüştüğünü, Osmanlı donanmasının Almanlarla birlikte Sivastopol'un işgal edilmesinde önemli rol oynadığını, dolayısıyla Rus donanmasının kendilerine ilhakının en tabi hakları olduğunu belirttiğini, ancak Ludendorf'tan kesin bir cevap alamadığını söylemiştir. Enver Paşa söz konusu telgrafının devamında, Cemal Paşanın Rus donanmasının vaziyetini yerinde görmesi amacıyla Sivastopal'a gitmesini istemiştir⁷⁰⁶. Bu sırada Batum'dan Samsun'a gelen Cemal Paşa, Enver Paşaya gönderdiği 12 Mayıs 1918 tarihli cevabi telgrafında: *“Benim Sivastopol'a azimetim için orada bulunan Rus sefain-i harbiyesi'nin bize verilmesi, suret-i kat'iyede gerçekleştikten sonra caiz olabilir. Sivastapol'a gidip de hiçbir şeyde muvaffak olmadan dönmek, artık Bahriye Nezareti'ni muhafaza etmeliğimi intaç edecektir. Binaenaleyh, teşebbüs-i devletlerinin kat'i neticesi hakkında yarın akşam hareket edeceksen, yarın sabaha kadar Samsun'da umur-ı devletlerine intizar ediyorum. Hürmetle gözlerinizi öperim efendim⁷⁰⁷”* sözleriyle, endişelerini dile getirmiştir. Enver Paşa, Cemal Paşanın bu telgrafına kesin bir cevap vermemiş ve izlenecek siyaseti kendisine bırakmıştır⁷⁰⁸. Bunun üzerine Cemal Paşa, 30 Mayıs 1918'te konuyla ilgili kesin görüşlerini dört madde altında toplamıştır. Buna göre: Karadeniz'deki Rus donanması, Osmanlı Hükümeti'ne devredilmelidir. Devir-teslim işi gerçekleşirse söz konusu donanmanın mürettebatı ve komuta heyeti Osmanlı zabitan ve amirallerinden oluşmalıdır. Ayrıca, gemilerde tadilat yapılmalı ve bu yeni gemiler Yavuz ve Midilli'nin yerini almalıdır⁷⁰⁹. Ancak, Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı'nı kaybedeceğinin anlaşılması ve Karadeniz'deki Rus donanması üzerindeki tehdidin kalkması projenin gerçekleşmesini önlemiştir.

4- Fransa Seyahati

Cemal Paşa, İstanbul muhafızılığı döneminde Türk-Fransız dostluğunun geliştirilmesi amacıyla yapmış olduğu çalışmalar nedeniyle Fransa Hükümeti'nin

⁷⁰⁶ TTK, KOA, Nr. II/706, 8 Mayıs 1334 (8 Mayıs 1918).

⁷⁰⁷ TTK, KOA, Nr. II/707, 12 Mayıs 1334 (12 Mayıs 1918).

⁷⁰⁸ TTK, KOA, Nr. II/708, 13 Mayıs 1334 (13 Mayıs 1918).

⁷⁰⁹ TTK, KOA, Nr. IV/1, 30 Mayıs 1334 (30 Mayıs 1918).

dikkatini çekmişti⁷¹⁰. Paşa, bu sebeple Fransa kamuoyu tarafından yakından takip ediliyordu⁷¹¹. Bu arada ilginç bir gelişme yaşanmış, Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Mösyö Bompard, 28 Haziran 1914'te yakın dostu olan Cemal Paşayla görüşerek hükümetinin Temmuz ayı içerisinde yapacağı deniz manevralarında kendilerini de aralarında görmek istediğini söylemiştir⁷¹². Fransa'nın bu davetinin arkasında, Cemal Paşayı yakından tanımak ve Fransız şirketlerine maddi menfaat sağlama düşüncelerinin yanı sıra, Saraybosna cinayeti nedeniyle daha da gerginleşen Balkanlar'daki güç dengelerini mukayese edebilme arzusu bulunmaktadır. Teklif karşısında şaşırın Cemal Paşa, şayet Sadrazam'ın onayı ve müsaadesi alınırsa memnuniyetle gelebileceğini ifade etmiştir. Mösyö Bompard, ertesi gün Fransız Hükümeti'nin davetini resmen Bâb-ı Âli'ye tebliğ etmiştir⁷¹³. Bu davete olumlu yaklaşan Bâb-ı Âli, 30 Haziran 1914 tarihli irade-i seniyye ile Paşanın Fransa seyahatine resmi müsaadeyi vermiştir⁷¹⁴.

Cemal Paşa, Fransa'ya hareketinden önce Sadrazam Said Halim Paşadan adalar meselesinin halledilmesi hususunda Fransa'nın desteğinin mutlaka sağlanması ve Fransız kamuoyunun Osmanlı Devleti lehine çevrilmesi şeklinde bir talimat almıştır⁷¹⁵. Cemal Paşa bu görüşmenin ardından, 2 Temmuz'da 500 liralık harcırahla

⁷¹⁰ Cemal Paşaya Fransa'ya olan aşırı sevgisinden dolayı "*Fronkofil*" (Fransız dostu) lakabı bile verilmişti. Bkz. Celal Bayar, *a.g.e.*, c. IV, s. 193.

⁷¹¹ Paşanın bu tutumu savaş yıllarında bile değişmemiştir. Bu yüzden bir kaç kez Fransız basınında yer almıştı. Bkz. "Le Role Djemal Pacha", *L'illustration*, 3795, 27 Novembre 1915, s. 570.

⁷¹² Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 132; Halil Mentеше, *a.g.e.*, s. 184.

⁷¹³ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 132; Halil Mentеше, *a.g.e.*, s. 184-185; Celâl Bayar, *a.g.e.*, c. IV, s. 193. Bâb-ı Âli, Fransa'nın bu teklifini aynı gün kabul etmiştir. Bkz. BOA, *MV*, 235/137, 5 Şaban 1332/16 Haziran 1330 (29 Haziran 1914).

⁷¹⁴ İlgili irade-i seniyye şu şekildedir: "*Bahriye Nazırı Cemal Paşanın Fransa Hükümeti tarafından vukubulan davetine binaen, bahri manevralarda bulunmak üzere Fransa'ya azimetine müsaade edilmiş ve bahriye nezaret-i umurunun Harbiye Nazırı Enver Paşanın avdetinde, tevdi-i vekâlet olunmak üzere, Maliye Nazırı Cavid Bey tarafından vekâleten ifasına mezuniyet verilmiştir. İşbu iradenin icrasına Sadaret memurdur.*" BOA, *DUI*, 4/14-15, 6 Şaban 1332/17 Haziran 1330 (30 Haziran 1914).

⁷¹⁵ Said Halim Paşa ayrıca, Balkan devletlerinden hiçbirisi aleyhinde beyanatta bulunmamasını sıkı sıkıya tenbih etmiştir. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 133; A. İhsan Sabis, *a.g.e.*, c. I, s. 58-59. Halil Mentеше, Said Halim Paşanın Cemal Paşaya şartlar uygun olduğu takdirde ittifak teklif etme yetkisi verdiğini iddia etmiştir. Bkz. Halil Mentеше, *a.g.e.*, s. 184-185. Ziya Şakir de buradan hareketle Cemal Paşanın Fransa Seyahatinin en önemli amacının Fransa ile ittifak anlaşması imzalamak olduğunu iddia etmiştir. Bkz. Ziya Şakir, *Talat, Enver Cemal Paşalar*, s. 188.

yola çıkmış ve 3 Temmuz'da Paris'e ulaşmıştır⁷¹⁶. Burada kendisinden evvel Paris'e gelmiş olan Vasıf ve Rauf Beyler tarafından karşılanmış⁷¹⁷, bir süre sonra da Fransa Bahriye ve Harbiye Nazırları tarafından ziyaret edilmiştir. Ertesi gün Fransız Bahriye şirketleri tarafından Sen Germain'de onuruna verilen öğle yemeğine katılan⁷¹⁸ Cemal Paşa aynı gün, eski Fransa Hariciye Nazırını ve Türkiye-Fransa Dostluk Cemiyeti Reisi Mösyö Krupi'yi evlerinde ziyaret etmiş, akşamleyin de Osmanlı Bankası'nın onuruna düzenlediği yemeğe katılmıştır⁷¹⁹.

Cemal Paşa, 6 Temmuz'da Fransız şirketlerinin silah fabrikalarını ziyaret etmiş, ardından Fransa Hava Kuvvetlerine ait uçakların gösterilerini izlemiştir⁷²⁰. Bu arada Rauf Beyi, Sultan Osman ve Reşadiye gemilerinin iadesi işiyle ilgili olarak İngiltere'ye göndermiş, Vasıf ve Nusret Beyleri ise yanından ayırmamıştır⁷²¹. 7 Temmuz Salı günü Lion ve Marsilya üzerinden Toulon'a giden Cemal Paşa, Fransız Deniz Kuvvetleri Kumandanı Amiral Boue de Lapeyre tarafından resmi törenle karşılanmış, Cote d'Azur adlı Amiral gemisine binerek üç gün süren deniz manevralarını izlemiştir⁷²². Paşa, Fransız donanmasının göstermiş olduğu başarılarından dolayı Amiral Boue de Lapeyre'yi hararetli bir şekilde tebrik ettikten sonra Toulon'dan trenle ayrılmıştır⁷²³.

⁷¹⁶ Ayrıca kendisine eşlik eden Vasıf ve yaveri Nusret Beylere ise, 150'şer liradan toplam 300 Lira harcırah verilmiştir. Bkz. BOA, *MV*, 190/21, 7 Şaban 1332/18 Haziran 1330 (1 Temmuz 1914).

⁷¹⁷ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 133, Cemal Paşanın harcırah kararnamesinde, kendisine Vasıf ve Nusret Beylerin eşlik edeceği belirtilmektedir. Buna karşılık Paşa Hatıralar'ında, Vasıf Beyi daha önceden Paris'e gönderdiğini söylemektedir. Bu duruma göre Vasıf Bey, Cemal Paşaya eşlik etmemiş olup, bir gün önceden yani 2 Temmuz'da Paris'e ulaşmış olmalıdır. Ancak, Cemal Paşanın yanılmış olabileceğini de göz ardı etmemeliyiz. Rauf Bey, zaten Londra'dan gelecekti.

⁷¹⁸ *Tanin*, 1989, 23 Haziran 1330 (6 Temmuz 1914), s. 1. Bu arada, Cemal Paşanın Fransa'ya gidişiyle ilgili Takvim-i Vekâyi'de gördüğümüz resmi yazı, 8 Temmuz 1914 tarihli. Bkz. *Takvim-i Vekâyi*, 1866, 25 Haziran 1330 (8 Temmuz 1914).

⁷¹⁹ *Tanin*, 1989, 23 Haziran 1330 (6 Temmuz 1914), s. 1. Cemal Paşa, *L'illustration* dergisi yetkililerini de Sain Georges'teki evlerinde ziyaret etmiştir. Bkz. "Le Role Djemal Pacha", *L'illustration*, 3795, 27 Novembre 1915, s. 570.

⁷²⁰ *Tanin*, 1989, 23 Haziran 1330 (6 Temmuz 1914), s. 1.

⁷²¹ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 133-134.

⁷²² *Tanin*, 1989, 23 Haziran 1330 (6 Temmuz 1914), s. 1. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Tanin*, 1992, 26 Haziran 1330 (9 Temmuz 1914), s. 1.

⁷²³ *Tanin*, 1992, 26 Haziran 1330 (9 Temmuz 1914), s. 1.

10 Temmuz'da Kuruzo denizaltı fabrikasını ziyaret eden Cemal Paşa, burada kendisine verilen izahatı büyük bir dikkatle dinlemiştir⁷²⁴. İki gün sonra Paris'te Vasıf Beyle birlikte Fransız Harbiye Nazırlığı'nın verdiği yemeğe katılmıştır⁷²⁵. Ertesi sabah saat 8.20'de Havre'ye giderek Norman fabrika ve tezgahlarını ziyaret etmiş, inşa edilmekte olan Fransız muhriblerini⁷²⁶ ve Osmanlı Hükümeti tarafından sipariş edilen muhribleri yakından incelemiştir⁷²⁷. Öğleyin Fransız Norman şirketi yetkilileri ile birlikte yemek yiyerek fikir alışverişinde bulunmuştur. Paşa, Havre'den saat 16.00'da ayrılmış, 19.00 sularında Paris'e dönmüş⁷²⁸ ve Türk-Fransız dostluk cemiyeti ile Osmanlı Devleti'nin Paris Büyükelçiliği tarafından onuruna verilen ziyafete katılmıştır. Söz konusu ziyafette Paris Büyükelçisi Refet Paşanın yanı sıra, Türk-Fransız dostluk cemiyeti reisi Mösyö Borto, ve reis vekili Mösyö De Layer, Amiral Boue de Lapeyre, eski Fransız bakanlarından Mösyö Krupi, Norman şirketi Müdürü Mösyö Ferran gibi önemli şahsiyetler bulunmuşlardır. Yemek sırasında Mösyö Krepi, Mösyö Borto ve Cemal Paşa tarafından konuşmalar yapılmıştır. İlk sözü alan Mösyö Krupi; Osmanlı-Fransız dostluk cemiyetinin icraatından bahisle, maksadının iki ülke arasındaki dostluğu geliştirmek olduğunu beyan etmiş, Cemal Paşa hakkında övgü dolu sözler söyledikten sonra, Türkiye ile Fransa arasında daha samimi bir münasebet arzuladığını ifade etmiştir⁷²⁹. Mösyö Borto, Türk-Fransız dostluk cemiyetine yaptığı katkılardan dolayı Cemal Paşa'ya şükranlarını sunmuş, büyük bir memleket olarak gördüğü Türkiye şerefine kadeh kaldırmıştır⁷³⁰. Cemal Paşa ise konuşmasında Fransa'da görmüş olduğu hüsn-ü kabul ve iltifatlara teşekkür etmiş, barış ve dostluk için teşkil edilen bir birliktelik görmüş olmasından dolayı mutlu olduğunu söyledikten sonra Fransa'nın büyüklüğü ve dostluk cemiyetinin saadeti temennisinde bulunarak konuşmasına son vermiştir⁷³¹.

⁷²⁴ *Tanin*, 1995, 29 Haziran 1330 (12 Temmuz 1914), s. 1.

⁷²⁵ *Tanin*, 1998, 2 Temmuz 1330 (15 Temmuz 1914), s. 1.

⁷²⁶ *Tanin*, 1997, 1 Temmuz 1330 (14 Temmuz 1914), s. 1.

⁷²⁷ *Tanin*, 1989, 23 Haziran 1330 (6 Temmuz 1914), s. 1.

⁷²⁸ *Tanin*, 1997, 1 Temmuz 1330 (14 Temmuz 1914), s. 1.

⁷²⁹ *Tanin*, 1997, 1 Temmuz 1330 (14 Temmuz 1914), s. 1.

⁷³⁰ *Tanin*, 1997, 1 Temmuz 1330 (14 Temmuz 1914), s. 1.

⁷³¹ *Tanin*, 1997, 1 Temmuz 1330 (14 Temmuz 1914), s. 1.

14 Temmuz'da milli bayram münasebetiyle düzenlenen büyük resmi geçitte hazır bulunan Cemal Paşa, aynı günün akşamında Fransa Cumhurbaşkanı tarafından Şanzelize'de verilen garden partisine katılmıştır⁷³². Yaklaşık dört gün sonra da Paris'ten ayrılarak ülkeye dönmüştür⁷³³.

Cemal Paşanın Fransa Seyahati yerli ve yabancı basın tarafından büyük bir ilgiyle karşılanmıştır. Nitekim seyahatin ilk günlerinde Tanin gazetesi muhabirleriyle bir mülakat yapan Cemal Paşa, kendisine gösterilen hüsn-ü kabulden, hoş ve dostça bir zaman geçirmesi için tertip edilen programlardan dolayı Fransa'ya teşekkür ettiğini, Osmanlı donanmasının güçlendirilmesi çalışmalarında büyük ölçüde Fransa'dan istifade edeceğini ancak bu mesailerin Osmanlı Devleti'nin barış ve güven içinde yaşaması amacıyla yapıldığını ifade etmişti. Bunun dışında, Osmanlı Devleti ile Yunanistan ihtilafına değinen Cemal Paşa, bu meselenin barış yoluyla sona erdirileceği inancında olduğunu da sözlerine ilave etmiştir⁷³⁴. Paşa, Tekodopari gazetesi yazarlarından Mösyö Harbert'la yaptığı mülakatında ise şunları söylemiştir: *“Türkiye'nin teslimatı meselesine gelince, bizim maksadımız harbten korkacak bir vaziyetde kalmamak ve saplandığımız zaman öteden beriden muavenet ve bölünmeğe muhtaç olmaksızın kendi kendimizi müdafaa etmek için lazım gelen vesaiti tedarik etmekten ibarettir. Biz, rastgelenin eline geçecek bir şekilde olarak kalmak istemiyoruz. Maksadımız, tecavüze maruz olmamaktır. Hiçbir hükümetin Türkiye kadar sulh ve sükun içinde yaşamağa ihtiyacı yoktur. Terakkimiz için, bütün milletlerin muavenetine muhtaç bulunmak bir ve en büyük arzumuzdur. Türkiye'nin düvel-i muazzama grublarından hiç biri tarafından intihab edilmek ihtiyacında bulunmamasıdır⁷³⁵.”*

Yukarıdaki beyanatlardan da anlaşılacağı üzere Cemal Paşa, adalar meselenin halli ve Türk-Fransız ittifakının gerçekleştirilmesi konusunda oldukça ümitliydi. Ancak, Fransız Hariciyesinde görevli Mösyö Viviani ve Mösyö Margerie ile yapmış olduğu görüşmeler, onun ümitlerini sona erdirmiştir. Zira Fransa, adalar meselesinde

⁷³² Tanin, 1989, 23 Haziran 1330 (6 Temmuz 1914), s. 1.

⁷³³ Cemal Paşanın Hatıralar'ında, büyük bir baskı hatası olarak, Paris'ten ayrılış tarihi 18 Temmuz 1918 olarak gösterilmiştir. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 137. Hatıralar'ın İngilizce baskısının da ise sadece, 18 Temmuz tarihi gösterilmiştir. Bkz. Djemal Pasha, *a.g.e.*, s. 107.

⁷³⁴ Tanin, 1989, 23 Haziran 1330 (6 Temmuz 1914), s. 1.

Yunanistan'dan yana tavır alırken, ittifak meselesinde de Rusya'yı öne sürerek olumsuz cevap vermiştir⁷³⁶. Fransız Hükümeti'nin bu tavrı, bazı Fransız gazeteleri tarafından bile eleştirilmiştir. Mesela, Cemal Paşanın yakın dostu Georges Remond, bir Fransız dergisinde çıkmış olan makaleyi Fransa'dan ayrılmadan evvel Cemal Paşaya vermişti. Bu makalede şöyle deniliyordu: “*Cemal Paşa, Paris'e geldi. Akdeniz donanması manevralarında bulundu. Resmi ve gayri resmi çevreler kendisi alkışladı. Legion d'Honneur'le taltif olundu. Bunların hepsi pekâlâ... Fakat, Cemal Paşanın her şeyden ziyade sevdiği vatani için Fransa Hükümeti maddi olarak neler vaat etti? Bizim bildiğimize göre, Cemal Paşa en hararetli Türk vatanseverlerindedir. Şahsına ait alkışlardan hiç biri, bu vatanseveri memleketi için hiçbir şey elde etmeden dönüyorsa, İstanbul'a gider gitmez Fransa'nın hoşuna gitmeyecek teşebbüslerde bulunmasından dolayı darılmaya hiç hakkımız olamaz*”⁷³⁷.

5- Bahriye Nezareti Bütçesi Görüşmelerinde Ahmet Rıza Bey'le Münakaşası

Bahriye Nazırı Cemal Paşa, aynı zamanda IV. Ordu Kumandanı olması dolayısıyla Meclis-i Ayan'da gerçekleştirilen 1915 ve 1916 yılı bütçe görüşmelerine katılamamış, yerine muhasebe müdürünü görevlendirmişti. Paşa, IV. Ordu'daki görevinden ayrılıp İstanbul'a döndükten sonra Meclis-i Ayan'daki bütçe görüşmelerine katılmıştır. Nitekim, 2 Ocak 1918 tarihinde Meclis-i Ayan'a gelerek Bahriye Nezareti'nin 1917 yılına ait 1.602.015. Lira, 17 Kuruş'luk bütçesine, 50.000.000 Kuruş'luk ilave yapılması talebinde bulunmuştur. Bu arada, Meclis-i Ayan üyesi Ahmet Rıza Bey söz alarak, Cemal Paşaya şu soruları yöneltmiştir: “*Cemal Paşa Hazretleri Bahriye Nazırı sıfatıyla mı geldiler, yoksa ordu kumandanı sıfatıyla mı?*” Cemal Paşa, bu sorulara cevap vermeyince, Ahmet Rıza Bey eleştirilerini daha da artırarak şunları söylemiştir: “*Herhalde heyet-i umumiye hakkında mütalaatıma muhasebe müdürü beyin cevap verebileceklerini zannetmiyorum. Biz nazırlarımızı ancak bir tahsisat istedikleri zaman Meclis'te*

⁷³⁵ Tanin, 1989, 23 Haziran 1330 (6 Temmuz 1914), s. 1.

⁷³⁶ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 134-137; Celâl Bayar, *a.g.e.*, c. IV, s. 193-194; A.İhsan Sabis, *a.g.e.*, c. I, s. 61; Halil Mentеше, *a.g.e.*, s. 187; Ziya Şakir, *1914 Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik?*, İstanbul 1943, s. 14-15 ve 32-33. Bu arada şunu da hemen belirtelim ki, Cemal Paşa 24-28 Ocak 1914 tarihinde, İstanbul'daki Fransız işgüderine adalar meselesi ve ittifak konusundaki düşüncelerini söylemiş ancak Paris'ten aradığı desteği bulamamıştı. Böylece Cemal Paşa, ikinci kez reddedilmiş oluyordu. Bkz. Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 379-380.

görebiliyoruz. Bahriye nazırını da bidayet-i muharebeden beri ancak bugün görebildik. Kendileri zaten şimdiye kadar umur-u bahriye ile meşgul olmuyorlardı. Suriye ve Mısır yolunda bulunuyorlardı Bahriye'nin bugünkü hali nedir?" Cemal Paşa, Ahmet Rıza Bey'e yine cevap vermemiş, bu konuda muhasebe müdürü Tevfik Beyi görevlendirmiştir⁷³⁸.

Cemal Paşa, 11 Mart 1918'de Meclis-i Ayan'da düzenlenen Bahriye Nezareti'nin 1918 yılı bütçe görüşmelerine de katılmıştır. Bu görüşmelerde, Bahriye Nezareti'nin 1918 bütçesi, 1917 yılı bütçesine 102.042 Lira, 43 Kuruş'luk ilaveyle 1.704.157. Lira olarak kabul edilmiştir⁷³⁹. Meclis-i Ayan üyesi Ahmet Rıza Bey, görüşmeler devam ederken söz almış ve Bahriye Nazırı Cemal Paşadan bazı hususların aydınlatılmasını istemiştir. Ahmet Rıza Beyin cevaplandırılmasını istediği hususlar özetle şunlardır:

1)- Bahriye Nezareti bütçesi fazla değil midir?

2)- Avrupa'ya tahsil için gönderilen öğrencilerin seçimi nasıl yapılıyor? Bu öğrenciler nerelere gönderiliyor?

3)- Örtülü ödenekteki 5000 Lira ile kırtasiye giderleri için harcanan 2500 Lira'nın akıbeti ne olmuştur?

4)- Bahriye Matbaası ne haldedir?

5)- Bahriye Nezareti'nin bir kütüphanesi var mıdır?

O tarihte Dâhiliye Nazır Vekilliğini de yürüten Cemal Paşa, Ahmet Rıza Bey'e şu şekilde cevap vermiştir:

1)- Bahriye Nezareti'nin bütçesi harpten önce bütçe ile aynı değerdedir. Biz, eğer hakiki bütçemizi takdim etmiş olsak, 1.700.000 Lira'nın yetersiz olduğunu rahatlıkla görebiliriz. Ancak, her türlü mesaimizi sarfederek bu bütçe ile sene sonunu getirmeye çalışacağız. Binaenaleyh, bahriye bütçesinde daha fazla tasarruf etme imkânına sahip değiliz.

⁷³⁷ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 137.

⁷³⁸ MAZC, Devre: 3, İçtima senesi: 4, İnikad: 16, 3 Kânun-ı sâni 1334 (3 Ocak 1918), TBMM Basım Evi, Ankara 1990, s. 202-203.

2)- Bahriye Nezareti, şubat-ı muhtelifede ihtisas peyda etmek, tahtelbahr (Denizaltı) zabıtlığı, topçu zabıtlığı ve teyyarecilik zabıtlığı alanlarında tahsil eylemleri amacıyla Avrupa'ya zabitan göndermektedir. Bunların seçiminde, genel durumlarına ve zekalarına dair donanma kumandanlığı tarafından verilen mazbatalar dikkate alınır. Şimdiye kadar yüz öğrenci gönderilmiş olup, bugün Almanya'da dört yüz öğrenci daha tahsillerine devam etmektedirler.

3)- Örtülü ödenek için doğal olarak bir şey söyleyemem. Kırtasiyeye gelince, bizim birçok gemilerimiz vardır. Bu gemilerde kullanılmak üzere birçok defterler tertip ve tab ettirmek icap eder. Bunun içinde, bittabi fazla kağıda lüzum vardır. Bu sebepten dolayı, kırtasiye giderleri için harcanan 2.500. Lira bile kafi gelmemektedir.

4)- Umur-u bahriyeye müteallik birçok kitaplar tercüme edildikten sonra matbaamızda tab ediliyor. Bunlardan başka, Bahriye Nezareti'ne ait defterler de matbaamızda tab ediliyor. Binaenaleyh, matbaa-i bahriye'nin 9.000. Lira'dan olan maaşat faslı, varidatına nazaran pek cüz'î miktardadır. Biz arzu etmiştik ki, Matbaa-i Bahriye'nin varidat ve mesarifatı kendisine ait olsun ve bu matbaa adeta mülhak bir bütçe ile idare edilsin. Ancak, Maliye Nezareti daha Meşrutiyet'in başlarında bunu kabul etmedi⁷⁴⁰.

5)- Bahriye Nezareti'nin büyük bir kütüphanesi mevcuttur. Biz bu kütüphaneyi her zaman mükemmel surette tezyin ve tevsî etmeye çalışıyoruz. En yeni Bahriye kitaplarına nerelerde tesadüf edersek satın alıyoruz. Almanca, İngilizce, Fransızca kitaplar getiriyoruz. Zabitanımızın fikren terakkiyatını sağlamak için buna mecburuz⁷⁴¹.

⁷³⁹ MAZC, Devre: 3, İçtima senesi: 4, İnikad: 37, 14 Mart 1334 (14 Mart 1918), TBMM Basım Evi, Ankara 1991, s. 109.

⁷⁴⁰ Ahmet Rıza Bey, bu sözler üzerine Cemal Paşadan Meclis-i Ayan kütüphanesi için kitap isteğinde bulunmuştur. Cemal Paşa, bahriye matbaasında tab edilen kitapların çoğunun mesleki olduğunu ancak çok istiyorsa gönderebileceğini söylemiştir. Bkz. MAZC, Devre: 3, İçtima senesi: 4, İnikad: 37, 14 Mart 1334 (14 Mart 1918), s. 113.

⁷⁴¹ Ahmet Rıza Bey, Cemal Paşanın bu cevaplarına rağmen, pek de tatmin olmamıştır. Müzakerelerin tam metni için bkz. MAZC, Devre: 3, İçtima senesi: 4, İnikad: 37, 14 Mart 1334 (14 Mart 1918), s. 110-113.

6- Ülke İçerisindeki Cemiyetlerle İlişkisi

a- Türk Ocağı ve Cemal Paşa

Türkçülük fikri, II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Osmanlı siyasi hayatına girmeye başlamış, ancak 1911 yılına kadar Osmanlılık fikrinin gölgesi altında fazla gelişme imkânı bulamamıştır⁷⁴². 18 Ocak 1908'te Türk Derneği, 3 Temmuz 1911'de Türk Ocağı ve 31 Ağustos 1911'de Türk Yurdu cemiyetlerinin kuruluşu, Türkçülük akımına ivme kazandırmıştır⁷⁴³. 22 Mart 1912'de resmi olarak kuruluşunu ilan eden Türk Ocağı, Türk milliyetçiliğinin örgütlenmesi hususunda oldukça önemli bir rol oynamıştır⁷⁴⁴. Yirminci yüzyılın hâkim fikri olan milliyetçilik akımından etkilenen Türk Ocağı, dönemin önemli aydınlarının isteğiyle kurulmuştur. Başlangıçta, siyasetle uğraşmamaya büyük özen göstermiş olmasına rağmen⁷⁴⁵, zamanla kendi ideolojisini benimseyen İttihat ve Terakki Cemiyeti ile kaynaşmıştır⁷⁴⁶. Bunun en önemli göstergesi ise, mütareke döneminde İttihatçılarla birlikte Türk Ocağı üyelerinin de takibata uğramış olmasıdır⁷⁴⁷. Dolayısıyla Ocak'la İttihat ve Terakki arasında oldukça güçlü bağlar bulunmaktaydı. Bu konuda en büyük etken, Türkçülük fikrinin önde gelen savunucularından Ziya Gökalp'in Türk Ocağı'na katılması olmuştur. Zira, Ziya Gökalp aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkez-i umumi azalığı görevini de yürütmekteydi⁷⁴⁸.

Cemal Paşa, gençlik yıllarından itibaren Türkçülük fikrine sıcak bakmaktaydı. II. Meşrutiyet'i, Türklerin devlet yönetiminde daha etkin olması için Anayasa'nın getirilmesi olarak değerlendiren Cemal Paşa⁷⁴⁹, o tarihlerde henüz

⁷⁴² T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. I, s. 440.

⁷⁴³ T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. I, s. 440.

⁷⁴⁴ Türk Derneği, Türk Yurdu ve Türk Ocağı Cemiyetlerinin kurucularının isimleri için bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. I, s. 465-467. Türk Ocağı'nın 1912 yılı Nizamnâmesi için bkz. Füsun Üstel, *a.g.e.*, s. 100-103.

⁷⁴⁵ Nitekim, Türk Ocağı'nın 1918 Nizamnâmesinin üçüncü maddesinde bu husus açıkça belirtilmişti. Nizamnamenin tam metni için bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. I, s. 465-467.

⁷⁴⁶ T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. I, s. 459.

⁷⁴⁷ Türk Ocağı 1931 yılında kapatılmış, yerine Halkevleri Cemiyeti kurulmuştu. Ancak, 1949 yılında Türk Ocağı yeniden kurulmuştur. Bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. I, s. 459.

⁷⁴⁸ T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. I, s. 460; Füsun Üstel, *a.g.e.*, s. 71.

⁷⁴⁹ Kemal H. Karpat, *a.g.m.*, s. 293.

İttihat ve Terakki yönetimince önemsenmeyen Türk Ocağı'na sahip çıkmıştır⁷⁵⁰. Paşa, ocağın önde gelen isimlerinden Ziya Gökalp tarafından fertçi olarak suçlanmasına rağmen, Türk Ocağı'yla ilişkisini asla kesmemiş⁷⁵¹, fırsat buldukça Türk Ocağı'nı ziyaret etmiş ve bu ziyaretlerinde “*Biz de Ocaklıyız*” şeklinde açıklamalarda bulunmuştur⁷⁵². Özellikle 1918 yılı içerisinde ziyaretlerini artıran Cemal Paşa, Ocak'ta heyecanlı konuşmalar yapmış ve bu konuşmalarının sonunda ise, sözlerini şu cümlelerle bitirmiştir: “*Türk Ocağı'nın milletimizin şan ve şerefine layık muhteşem bir mabet içinde çalıştığını görmeden Allah benim canımı almasın!*”⁷⁵³”

Balkan Savaşları sonrası Türk Ocağı reisliğine getirilen Hamdullah Suphi Bey, Türk Ocağı'nın güçlenmesi adına İttihat ve Terakki içerisindeki Türkçü isimlerle, özellikle Cemal Paşayla yakın ilişkiler kurmuştur⁷⁵⁴. Onunla Cemal Paşa arasındaki bu yakınlaşma, Türk Ocağı'yla sınırlı kalmamıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi Cemal Paşa, Suriye'de bulunduğu sıralarda bölgedeki Türk mimarisiyle ilgili çalışmalar hususunda Hamdullah Suphi'yi, 1916 yazında Suriye'ye davet etmişti⁷⁵⁵. Yine Cemal Paşa, 1917 ve 1918 yılları içerisinde, Bahriye Mektebi'nde tarih dersleri vermesi için Yusuf Akçura'yla birlikte Hamdullah Suphi'yi de görevlendirmişti⁷⁵⁶. Buradan da anlaşılacağı gibi, Cemal Paşa Türk Ocağı'na ve onun reisine sahip çıkmıştır. Öte yandan Hamdullah Suphi Bey de ortak

⁷⁵⁰ Kazım Nami Duru, Birinci Dünya Savaşı'na gelinceye kadar, İttihat ve Terakki içinde Türk Ocağı'na karşı farklı görüşler bulunduğunu ve Osmanlıcılık görüşünün ağır bastığını belirtmiştir. Bkz. Füsün Üstel, *a.g.e.*, s. 70.

⁷⁵¹ F. Rıfki Atay, *a.g.e.*, s. 63.

⁷⁵² Bu bilgi bizzat Tekin Alp tarafından, 1915 yılında kaleme alınan, *The Turks and Pan-Turks Ideal* adlı eserde zikredilmiştir. Aktaran Füsün Üstel, *a.g.e.*, s. 72 (73 No'lu dipnot).

⁷⁵³ Füsün Üstel, *a.g.e.*, s. 73 (74 No'lu dipnot).

⁷⁵⁴ Füsün Üstel, *a.g.e.*, s. 73.

⁷⁵⁵ Halide Edip Adıvar, *a.g.e.*, s. 391.

⁷⁵⁶ Dz.K.K., Deniz Arşivi, *Mülga Bahriye Nezâreti*, Defter No: 528, Sayfa No: 278, 279, 287 28 Ağustos 1917/26 Şubat 1918. Yusuf Akçura ve Hamdullah Suphi Beylerin Bahriye Mektebi'ndeki görevleri 30 Kasım 1918'te sona ermiştir. Bkz. Dz.K.K., Deniz Arşivi *Mülga Bahriye Nezâreti*, Defter No: 528, Sayfa No: 299-301, 30 Teşrin-i sâni 1918 (30 Kasım 1918).

ideolojilere sahip olduğu Cemal Paşadan istifade etmeye, onun desteğini almaya özen göstermiştir⁷⁵⁷.

Cemal Paşa, Türk Ocağı'na maddi yardımlarda da bulunmuştur. Uluğ İğdemir'e göre Paşa, Bahriye Nazırlığı'nın son dönemlerinde Türk Ocağı'nın çeşitli faaliyetlerinde kullanılmak üzere Hamdullah Suphi'ye 10.000 Altın lira vermiştir⁷⁵⁸. Cemal Paşa, 29 Haziran 1918'de yapılan Türk Ocağı toplantısına “*Türk Ocağı'nın eser-i hamiyet ve insaniyete bademâ dahi kemal-i muvaffakiyetle devam etmesi ...*” şeklinde bir telgraf göndererek desteğini sürdürmüştür. Onun bu telgrafı hem şahsı, hem de İttihat ve Terakki Cemiyeti adına, Türk Ocağı'na gösterilen ilginin en önemli işareti olmuştur⁷⁵⁹.

b- Türk Gücü ve Cemal Paşa

Türk Gücü Cemiyeti, 1913 yılı Haziran ayında İstanbul'da kurulmuştur. Cemiyetin ilk kurucusu ve reisi o dönem İstanbul Muhafızı olan Cemal Paşadır⁷⁶⁰. Türk Gücü Cemiyeti'nin amacı, Türk gibi güçlü atasözünü yeniden hayata geçirmek ve Türk ordusu için bedenen sağlam nesiller yetiştirmektir. Zira, o yıllarda askere alınan her bin gençten yüzde doksanı hasta ve çürük çıkmaktaydı. Bu durumda Türk ırkı yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı⁷⁶¹. Türk Gücü Cemiyeti, bu nedenle spora büyük önem vermiş ve cemiyete alınan yirmi yaşını tamamlamış gençlerin uzun yürüyüşler, jimnastik, gemicilik (kürek ve yelken), güreş, boks, kılıç, kalkan,

⁷⁵⁷ Bu tespit, Türk Ocağı'nın 3 Temmuz 1911'deki ilk kurucuları arasında bulunan Ferit Celâl Bey'e aittir. Aktaran Füsün Üstel, *a.g.e.*, s. 73.

⁷⁵⁸ Agâh Sırrı Levend ise, bu paranın 18.000. Altın Lira civarında olduğunu iddia etmiştir. Ayrıca, Cemal Paşadan sonra Bahriye Nazırı olan Rauf Orbay, İmparatorluğun parçalanmasına Türkçülük fikrinin sebep olduğunu öne sürerek, Cemal Paşa tarafından verilen paraları geri istemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Füsün Üstel, *a.g.e.*, s. 74-75.

⁷⁵⁹ Füsün Üstel, *a.g.e.*, s. 94.

⁷⁶⁰ Cemiyetin diğer üyeleri ise şu şekilde belirlenmiştir: Reis vekili Atıf Bey, kâtip Falih Rıfkı Bey, azalar Dr. Tevfik Rüştü Bey, Ethem Nejat Bey, Basri Bey, Tahsin Bey. Bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. I, s. 483-484. Türk Gücü Cemiyeti'nin nizamnamesi için bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. I, s. 487-492; Fevziye Abdullah Tansel, “Memleketimizde Gençler İçin Kurulan İlk Dernekler, Gazete ve Dergiler(1913-1920)”, *Belleten*, c. LI, Sa. 199, Nisan 1987, s. 288-289.

⁷⁶¹ T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. III, s. 363. Türk Gücü Cemiyeti'nin nizamnamesinin giriş kısmında bu husus ayrıntılarıyla ele alınmıştır. Bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. I, s. 487-488.

golf, futbol, tenis, bisiklet ve otomobil kullanmak gibi çok çeşitli spor dallarıyla uğraşmasını şart koşmuştur⁷⁶².

Türk Gücü Cemiyeti “*Huyumuzu ve suyumuzu düzeltmek*” sloganıyla sosyal hayata da el atmıştır. Ormanlar yetiştirmek için ağaç bayramları, tütün aleyhine propagandalar, bulaşıcı hastalıklara karşı sağlık kitapları yazarak halka dağıtmak, üçten fazla çocuğa sahip muhtaç ailelere yardım etmek, okul ve medrese mezunu üyelerini köylere öğretmen olarak göndermek, cemiyetin toplumsal işlevlerinin en önemli göstergesi olmuştur⁷⁶³.

Cemal Paşa, İstanbul Muhafızlığı’nda olduğu gibi Bahriye Nazırlığı döneminde de Türk Gücü Cemiyeti’ne büyük destek vermiştir. Bahriye nazırlığıyla birlikte, Bahriye Nezareti’nin bütün imkânlarını söz konusu cemiyet yararına seferber etmiştir. Deniz sporlarına, özellikle de yelkencilik sporuna ilgisi olan Cemal Paşa, daha önce sekteye uğrayan bu sporla ilgili çalışmaları yeniden başlatmış, sporcu gençlere yeni yelkenliler tahsis etmiştir. Türk Gücü Cemiyeti, yapmış olduğu bu büyük hizmetler nedeniyle, Paşaya şükranlarını sunmuştur⁷⁶⁴.

c- Aktif Olarak Görev Aldığı Diğer Cemiyetler

Cemal Paşa, 13 Şubat 1914’te kurulan Müdafaa-i Milliye (Milli Savunma) Cemiyeti’nin de kurucu üyesidir. Balkan Savaşları’nın umutsuzluk dolu havası içinde kurulan bu cemiyet, kültür ve sağlık amacının yanı sıra askeri bir niteliğe de sahipti. Cemiyetin nizamnamesine göre, ülke insanları bir yandan savaşa hazırlanırken, bir yandan da cephe gerisinde nasıl davranmaları hususunda eğitime tabi tutulacaklardı⁷⁶⁵. 17 Ekim 1914’te çıkarılan ve altında Bahriye Nazırı Cemal

⁷⁶² Türk Gücü Nizamnamesi, 25. Madde. Bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. I, s. 491.

⁷⁶³ Türk Gücü Nizamnamesi, 1, 8, 9, 15. Maddeler. Bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. I, s. 488-490; T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. III, s. 364.

⁷⁶⁴ *TİTE Arşivi*, Kutu No: 224, Belge No: 19, lef. 4, 1 Eylül 1332 (14 Eylül 1916). Cemal Paşa, Altınordu İdman Yurdu spor klübünü himayesine almıştı. O sıralarda Talat Beyin himayesinde bulunan Burdağır? İdman Yurdu’nu mağlub ederek şampiyon olan Altınordu İdman Yurdu, karadaki bu başarılarını denizlerde de devam ettirmek için, Donanma Cemiyeti vasıtasıyla Cemal Paşadan yardım talebinde bulunmuştu. Paşa bu talepleri geri çevirmemiş, deniz sporlarına da gereken desteği sağlamaya çalışmıştır. Altınordu İdman Yurdu’ndan Donanma Cemiyeti’ne yazılan telgrafın sureti için bkz. *TİTE Arşivi*, Kutu No: 224, Belge No: 19, lef. 5, 5 Haziran 1330 (18 Haziran 1914).

⁷⁶⁵ T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. I, s. 475. Müdafaa-i Milliye Cemiyeti’nin Nizamnamesi için bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. I, s. 476-482.

Paşa dâhil tüm kabine üyelerinin imzalarının bulunduğu irade-i seniyye'ye göre, seferberlik ilanı halinde bilumum muamelat ve sarfiyatın Müdafaa-i Milliye Cemiyeti tarafından gerçekleştirilmesine ve cemiyet merkezine Harbiye Nezareti'nden bir memurun atanmasına karar verilmiştir⁷⁶⁶. Böylece Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, döneminin en büyük sivil savunma örgütü haline getirilmiş oldu.

Cemal Paşa, Bahriye Nazırı olması dolayısıyla Osmanlı Donanma Cemiyeti ile de yakından ilgilenmiştir. Osmanlı Donanma Cemiyeti, Osmanlı Devleti'nin büyük devletler arasındaki yerini muhafaza ve umumi menfaatlerimizi temin etmek, ihtiyacımıza göre bir deniz kuvveti meydana getirmek amacıyla, 19 Temmuz 1909'da İstanbul'da kurulmuştur⁷⁶⁷. Cemal Paşa, Osmanlı Donanma Cemiyeti Meclis-i Umumisi'nce, 27 Mart 1914 Cuma günü, söz konusu cemiyetin merkez-i umumi üyeliğine seçilmiştir⁷⁶⁸. Paşa, dört gün sonra da Cemiyet'in meclis-i umumi toplantısına bizzat katılmıştır⁷⁶⁹. Cemal Paşa ayrıca Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin güçlendirilmesi ve maddi sorunlarının giderilmesi hususunda da büyük çaba harcamıştır. Bu amaçla Suriye ve havalisinde donanma yararına çıkarılan piyango biletlerinin satışını bizzat kendisi takip etmiştir⁷⁷⁰.

Cemal Paşa, 1914 yılının ilk aylarında (Muhtemelen Mart ayı içerisinde) İstanbul ve Paris'te genel merkezleri bulunan Fransa-Türkiye Dostluk Cemiyeti'nin kuruluşuna öncülük etmiştir. Cemiyetin İstanbul'daki reisi Halit Ziya (Uşaklıgil) iken, Paris'teki reisi eski Fransız Hariciye Nazırı Mösyö Krupi idi⁷⁷¹. Cemiyetin

⁷⁶⁶ T. Zafer Tunaya, söz konusu iradenin tarihini Teşrin-i evvel 1330 (Ekim 1914) olarak göstermiş, ancak hangi gün olduğunu belirtmemiştir. Bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. I, s. 475. İrade-i seniyye'nin aslı için bkz. BOA, *DH.MTV*, 35/8, lef. 54, 27 Zil'kâde 1332/4 Teşrin-i evvel 1330 (16/17 Ekim 1914); BOA, *DH.MTV*, 35/8, lef. 53/1, 6 Teşrin-i evvel 1330 (19 Ekim 1914).

⁷⁶⁷ Osmanlı Donanma Cemiyeti Nizamnâmesi, Madde 1. Nizamnâmenin tam metni için bkz. Selahattin Özçelik, *a.g.e.*, s. 15-21 ve Ek-1.

⁷⁶⁸ Dz.K.K., Deniz Arşivi, *Mülga Bahriye Nezareti*, Defter No: 685, Sayfa No: 217, 16 Mart 1330 (29 Mart 1914).

⁷⁶⁹ Dz.K.K., Deniz Arşivi, *Mülga Bahriye Nezareti*, Defter No: 685, Sayfa No: 216, 17 Mart 1330 (30 Mart 1914).

⁷⁷⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. *TİTE Arşivi*, Kutu No: 197, 207, Belge No: 4, 3, lef. 84, 13, 13-25 Eylül/19 Kanun-ı evvel 1333 (25 Eylül/19 Aralık 1917). Ayrıca bkz. Selahattin Özçelik, *a.g.e.*, s. 219. Satılan piyango biletlerinin sayısı ile ilgili rakamları daha önceden verdiğimiz için burada tekrar etmeğe lüzum görmedik.

⁷⁷¹ Bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. II, s. 521; Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. II, Ankara 1998, s. 272.

İstanbul teşkilatına ait nizamnameleri, Fransız ve Türklerden oluşan kurucu heyet tarafından kaleme alınmıştır. Söz konusu cemiyet, nizamnamesini Dâhiliye Nezareti'ne gönderdikten sonra Beyoğlu'nda “*Union Française*” salonunda törenle açılmıştır. Cemal Paşanın böyle bir cemiyet kurmasındaki amaç, Fransız kamuoyunu Türkiye lehine çevirmektir⁷⁷².

B- Birinci Dünya Savaşı'na Giriş Senaryoları ve Cemal Paşa

1- Savaş Öncesi Tutumu

Cemal Paşa, Birinci Dünya Savaşı öncesi Avrupa'daki bloklaşma hareketlerini yakından takip etmekteydi⁷⁷³. Hatta, 1914 Şubat ayı başlarında henüz Nafia Nazırı iken Üçlü İttifak aleyhinde gazetelere beyanatlar bile vermişti. Bu durum, Üçlü İttifak'ın en önemli üyelerinden birisi olan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından pek de hoş karşılanmamıştır. Nitekim, 24 Şubat 1914'te Osmanlı Devleti'nin Viyana Sefareti'ni ziyaret eden Dışişleri Bakanı Kont Berchtold, Büyükelçi Hüseyin Hilmi Paşayla yapmış olduğu görüşmede, Paşanın söz konusu beyanatlarından duyduğu rahatsızlığı açıkça dile getirmiştir. Berchtold, Balkanlar'da Rusya'nın teşvikiyle oluşacak Bulgar-Sırp yakınlaşmasına karşı, Osmanlı-Bulgar veya Osmanlı-Bulgar-Romanya ittifakını desteklediklerini ifade ettikten sonra, konuyu Cemal Paşaya getirmiştir. Paşanın Tan (Tanin olmalıdır) gazetesinde yayınlanan Üçlü İttifak aleyhindeki beyanatlarını okuduğunu söyleyen Berchtold, bu durumu şiddetle kınadığını ifade etmiştir. Bunun üzerine Hüseyin Hilmi Paşa, Cemal Paşanın bu ifadelerini onun çok ihtiyatkâr olmasına bağladığını,

⁷⁷² Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 131-132. Tunaya'nın da ifade ettiği gibi, cemiyetin kuruluş ve çalışmalarına ilişkin belgeler yetersizdir. Öte yandan söz konusu cemiyet, Mütareke döneminde, “*Türk-Fransız Muhipleri Cemiyeti*” adı altında yeniden faaliyete geçirilmek istenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. II, s. 521-524; Sina Akşin, *a.g.e.*, c. II, s. 272-273.

⁷⁷³ Avrupa'daki bloklaşma hareketleri, Üçlü İttifak ve Üçlü İtilaf şeklinde kendisini göstermiştir. Üçlü İttifak, 20 Mayıs 1882'de Viyana'da İtalya, Almanya ve Avusturya-Macaristan arasında imzalanan anlaşmanın sonucunda ortaya çıkmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-01914)*, TTK Yay., Ankara 2003, s. 334-367; Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, c. I, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1993, s. 23-27; Pierre Renouvin, *Birinci Dünya Savaşı* (Çev. Adnan Cemgil), İstanbul 1982, s. 123-124. Üçlü İtilaf ise, 1894 Fransa-Rusya, 1904 İngiltere-Fransa ve 1907 İngiltere-Rusya anlaşmalarıyla tamamlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 380-443; Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, c. I, s. 28-35. Cemal Paşa ve Cavid Bey, İtilaf bloğundan yana tavır almışlardı. Bkz. Frank G. Weber, *Eagles On The Crescent*, New York 1970, s. 62-63.

ancak kendisinin de bu tür beyanların açığa çıkarılmasına karşı olduğunu söyleyerek Berchtold'u ikna etmeye çalışmıştır⁷⁷⁴.

Cemal Paşanın İtlaf Devletleri'nin yanında yer almasının en önemli sebebi, Rus tehdidi olmuştur. Ona göre Rusya, Osmanlı Devleti'nin can düşmanıydı ve İstanbul'u ele geçirmek fikrinden asla vazgeçmeyecekti⁷⁷⁵. Rusya'ya karşı izlenecek en doğru siyaset ise, Türkiye'yi yalnız başına bırakmamaktı⁷⁷⁶. Nitekim, Paşanın önce Fransa'ya ve hemen arkasından Sir Louis Mallet aracılığıyla İngiltere'ye yapmış olduğu ittifak tekliflerinde⁷⁷⁷ bu anlayış etkili olmuştur. Ancak, 10 Mayıs 1914'te Talat Bey ve 3/16 Ağustos 1914'te Enver Paşa tarafından Rusya'ya yapılan ittifak tekliflerinin kabul edilmemesi⁷⁷⁸, Cemal Paşanın söz konusu endişelerinin artmasına neden olmuştur.

Cemal Paşa, kabindeki pek çok arkadaşı gibi savaş fikrine karşı idi⁷⁷⁹. Temmuz ayı içerisinde kendisiyle bir görüşme yapmış olan Avusturya-Macaristan Askeri Ataşesi J. Pomiankowski, Paşanın savaş fikrine sıcak bakmadığını, ancak

⁷⁷⁴ Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşanın 25 Şubat 1914'te Hariciye Nezareti'ne göndermiş olduğu iki sayfalık raporun tamamı için bkz. BOA, *HR. SYS*, 171/68, lef. 1, 2, 25 Şubat 1914.

⁷⁷⁵ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 143. Oysa ki, Rusya böyle bir düşünceye sahip olmadığını her platformda dile getiriyordu. Nitekim Rus Dışişleri Bakanı Sazanov, 14 Eylül 1914 tarihli bildirgesinde, Osmanlı Devleti'nden herhangi bir talepte bulunmadıklarını açıkça ifade etmişti. Bkz. Alan Bodger, "Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler* (Çev. Ahmet Fethi), Editör: Marian Kent, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999, s. 111.

⁷⁷⁶ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 114. Von Kressentein'a göre Cemal Paşa, harp kararının, Rusya hakkında verilecek kati karardan sonra verilmesini istemekteydi. Bkz. Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 8.

⁷⁷⁷ Halil Mentеше'nin anlattıklarına göre Cemal Paşa, Sadrazam Said Halim Paşanın onayını aldıktan sonra, 20/22 Ağustos 1914'te, Sir Louis Mallet'e ittifak teklifinde bulunmuştur. Mallet, Cemal Paşaya verdiği cevapta; Rusların şimdilik tecavüz niyetleri olmadığını, Osmanlı Devleti'nin güvelüğünün İngiltere ve Fransa'nın garantisi altında olduğunu, dolayısıyla da bunun için yeni bir senet verilmesine gerek olmadığını belirtmiştir. Bkz. *Halil Mentеше'nin Anıları*, s. 194-195, 198.

⁷⁷⁸ Lord Kinross, *a.g.e.*, s. 602; Kazım Karabekir, *Cihan Harbine Nasıl Girdik?*, s. 8-9. Enver Paşa tarafından Rusya'ya yapılan ittifak teklifinde; Kafkasya hududundaki Türk ordularının çekilmesi, Alman subayların ülkeden uzaklaştırılması, buna karşılık adalar meselesinin Türkiye lehine halledilmesi, Batı Trakya'dan arazi alınması ve anlaşması ve anlaşma süresinin toplam on yıl olması gibi hükümler bulunmaktaydı. Halil Mentеше, *a.g.e.*, s. 197. Ayrıntılı bilgi için bkz. Celal Bayar, *a.g.e.*, c. IV, s. 182-187.

⁷⁷⁹ Bayram Kodaman, "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi", s. 177. Nitekim Von Kressentein, Alman genelkurmayının yoğun baskısına rağmen, Türkiye'nin hemen savaşa

olası bir İngiliz-Rus saldırısına karşı da tedbiri elden bırakmama niyetinde olduğunu söylemiştir⁷⁸⁰. Nitekim Cemal Paşanın Fransa seyahatinin hemen sonrasında, 22 Temmuz 1914'te Meclis-i Mebusan'da, İstanbul Mebusu Kirkor Zohrap'ın bedelli askerlik teklifine şiddetle karşı çıkmış olması, bu bağlamda değerlendirilebilir⁷⁸¹. Ayrıca, Paşanın Ekim ayı içerisinde eşiyle birlikte ziyaretine gittiği Halide Edip Adivar'a söylemiş olduğu şu sözler, savaş fikrinden ne kadar uzak olduğunu ortaya koymaktadır: “*Hayır Halide Hanım savaşa girmeyeceğiz. Onları(kabine üyelerini) ikna edebilecek güce sahibim. Eğer, başarısız olursam istifa ederim*”⁷⁸².”

2- Almanya ile İttifak ve Savaşa Girme Fikrini Benimsemesi

Cemal Paşanın ittifak anlaşması umuduyla gittiği Fransa'dan ele boş dönmesi üzerine⁷⁸³ İttihat ve Terakki Hükümeti, Rusya tehlikesine karşı Almanya'ya yaklaşmaya başlamıştır⁷⁸⁴. Cemal Paşanın yurda dönüşünden bir gün sonra, Enver Paşa Alman elçisi Wangenheim'e, ertesi gün de Said Halim Paşa Avusturya elçisi

girmemesinde Cemal Paşanın önemli rolü olduğunu iddia etmiştir. Bkz. Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 7.

⁷⁸⁰ J. Pomiankowski, *a.g.e.*, s. 64. General Esposito da, Cemal Paşanın eski bir Pan-Turancı olmasına rağmen savaştan uzak durmak niyetinde olduğunu belirtmektedir. Bkz. Vincent J. Esposito, *A Concise History of World War I*, New York 1965, s. 187. Lord Kinross ise, Cemal Paşanın mümkün olduğunca savaşa geç girilmesinden yana olduğunu söylemektedir. Bkz. Lord Kinross, *The Ottoman Centuries The Rise And Fall Of The Empire*, London 1977, s. 603.

⁷⁸¹ Cemal Paşa, Kirkor Zöhrab Efendinin bakaya kalan asker kaçaklarının affedilmesi ve bedelli askerlik uygulamasıyla hazineye önemli bir gelir elde edilmesi teklifine şu gerekçelerle karşı çıkmıştır: “*Mükellefiyet-i askeriyeden en ziyade nazar-ı dikkate alınacak mesele efradın mükellefiyet-i askeriyeden yakasını kurtaramayacak ahkam vaz'ından ibarettir. Binaenaleyh, bendeniz esas itibariyle bir mükellefin firar suretiyle kendi hizmetini ifa etmemiş olmasını, hiçbir vakitte kabil-i askeriyeye'nin kutsiyetini takdir edemeyip de firar edenler, hiçbir suretle medar-ı af bir bahane ve bir özür gösteremezler... Bu marazi-i içtimai, bilhassa bu gibi fikirlerden ileri geliyor. Çünkü, daima böyleleri affediliyor. Herkes bu affın kabil-i icra olduğunu görüyor. Hiçbir zaman davete icabet etmiyor. Binaenaleyh, bir illet ki, sizin hissiyatınız da onun müvellididir.*” Metnin tamamı için bkz. MMZC, Devre: 3, İçtima senesi: 1 İnikat: 41, TBMM Basım Evi Ankara 1991, s. 577-578.

⁷⁸² Halide Hanım, bu konuda Cavid Beyle de görüşmüş ve benzer bir cevap almıştır. Ancak, savaşa girildiği vakit Cavid Bey sözünde durarak istifa etmiş, Cemal Paşa ise, aynı davranışı sergilememiştir. Bkz. H. Edip Adivar, *a.g.e.*, s. 381-382.

⁷⁸³ Feroz Ahmad, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler* (Çev. Ahmet Fethi), Editör: Marian Kent, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999, s. 18.

⁷⁸⁴ A. İhsan Sabis, *a.g.e.*, c. I, s. 72 ,110; Jehuda L. Wallach, *a.g.e.*, s. 141.

Pallavicini'ye ittifak teklifinde bulunmuşlardır⁷⁸⁵. Gelişmeler üzerine Wangenheim, 23 Temmuz'da Alman Dışişleri Bakanlığı'na bir telgraf göndererek; Pallavicini'yle görüşüğünü, Türkiye ile yapılacak olası bir anlaşmanın Üçlü İttifak'a büyük bir yük getireceğini ifade etmiş ve ittifak teklifine soğuk bakmıştır⁷⁸⁶. Ancak, Alman İmparatoru II. Wilhelm, Wangenheim'in bu görüşlerine katılmamış ve özel danışmanı Wedel aracılığıyla, 24 Temmuz 1914'te Türkiye'nin Üçlü İttifak'a mutlaka dâhil edilmesini istemiştir⁷⁸⁷. II. Wilhelm'in amacı, Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı bir asker deposu olarak kullanabilmektir⁷⁸⁸. Nitekim, Almanya Başbakanı Hollweg, 31 Temmuz 1914'te Wangenheim'a gönderdiği telgrafında Türkiye'nin Rusya'ya karşı iş görüp göremeyeceğinin araştırılmasını, aksi takdirde böyle bir ittifaka gerek kalmayacağını ifade etmişti⁷⁸⁹. Türk tarafı ise, Rus tehdidine karşı yalnız kalmamak amacıyla ve yalnızca savunmaya yönelik bir anlaşma umut ediyordu⁷⁹⁰. Bu gelişmeler yaşanırken Sadrazam Said Halim Paşa, 25 Temmuz 1914'te Almanya ile yapılacak ittifak anlaşması için Padişah'tan gerekli ruhsatnameyi almış⁷⁹¹, hemen ertesi günü de müzakerelere başlamıştır. Gelişmelerden Sadrazamın dışında Enver, Talat ve Halil Beylerin bilgisi bulunmaktaydı. Yaklaşık bir hafta süren yoğun görüşmelerin ardından, Türk-Alman ittifakı, 2 Ağustos 1914'te Said Halim Paşa ile Wangenheim tarafından imzalanmıştır⁷⁹². Söz konusu anlaşmanın en önemli maddesi ise, “*Eğer Rusya,*

⁷⁸⁵ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 383; Ulrich Trümpener, “Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler* (Çev. Ahmet Fethi), Editör: Marian Kent, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999, s. 144.

⁷⁸⁶ Ernest Jackh, *a.g.e.*, s. 28.

⁷⁸⁷ Ernest Jackh, *a.g.e.*, s. 28-29; Jehuda L. Wallach, *a.g.e.*, s. 141.

⁷⁸⁸ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 383.

⁷⁸⁹ Ernest Jackh, *a.g.e.*, s. 34-35.

⁷⁹⁰ Said Halim Paşanın 6 Kasım 1918'de Divân-ı Âli'de vermiş olduğu sözlü ifadelerinden. Bkz. Vahid Çabuk, “Said Halim ve Talat Paşa Kabinelerinin Divân-ı Âli'ye sevkleri Hakkında”, *BTTD*, Sa. 15, Mayıs 1986, s. 39-40. Ernest Jackh da, “*Rusların Boğazlar üzerindeki tarihi emelleri Genç Türkleri Almanya ile İttifaka sürüklemiştir*” diyerek, bu görüşü desteklemiştir. Bkz. Ernest Jackh, *a.g.e.*, s. 146.

⁷⁹¹ Ruhsatname sureti şu şekilde hazırlanmıştı: “*Devlet-i Âliyyemiz ile Almanya tarafından da kabul edilmiş olan muahedeyi daha ziyade temin ve tevsi eylemek üzere tecdid için Sadrazam ve Hariciye Nazırımız Mehmed Said Paşa Hazretlerine canib-i seniyyül cevâib-i şehriyaranemden mezuniyet verilmiştir.*” Bkz. A. Fuat Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 115.

⁷⁹² Çürüksulu Mahmut Paşanın 1 Kasım 1918'de Divân-ı Âli'ye verdiği yazılı ifadedden. Bkz. Vahid Çabuk, *a.g.m.*, Sa. 19, Eylül 1986, s. 54. Sekiz maddeden oluşan İttifak

Avusturya-Sırbistan savaşına müdahalede bulunursa, Türkiye ve Almanya da savaşa katılacaktır.” şeklindeki ikinci maddesi olmuştur. Anlaşmadan bir gün önce, Almanya’nın Rusya’ya harp ilan etmesi, Almanların ittifak anlaşmasıyla neyi amaçladıklarını açıkça ortaya koymuştur⁷⁹³.

Cemal Paşa hem müzakerelerden, hem de 2 Ağustos 1914 tarihli ittifak anlaşmasından haberdar edilmemiştir⁷⁹⁴. Sadrazam Said Halim Paşa, söz konusu ittifak anlaşmasının imzalanmasından birkaç gün sonra, Cemal Paşayı Yeniköy’deki yalısına davet ederek, gelişmeler hakkında bilgi vermiştir. Bu durum karşısında oldukça şaşırın Cemal Paşa, Avusturya ve İtalya’nın da durumlarını öğrenmek istemiş, Sadrazam’ın her iki devletin söz konusu anlaşmaya sıcak batkılarını ifade etmesi üzerine rahatlamıştır⁷⁹⁵. Cemal Paşa, Rusya tehlikesine karşı böyle bir ittifak anlaşmasını memnuniyetle kabul etmiş ve gelişmeler karşısında kendisinin de aynı şekilde davranacağını söylemiştir⁷⁹⁶. Ancak, anlaşmanın kendisinden ve kabinedeki diğer arkadaşlarından gizlenmesine oldukça içerlemiştir. Said Halim Paşanın “*Devlet sırrının vaktinden evvel etrafa duyurulmaması*” şeklindeki açıklamalarına rağmen⁷⁹⁷, bir an istifa etmeyi bile düşünmüş, fakat daha sonra bu kararından vazgeçmiştir. Paşa, bu davranışının nedenini ise şu şekilde izah etmiştir:

anlaşması 31 Aralık 1918 yılına kadar geçerli olup, anlaşma bitimine altı ay kala yürürlükten kalkması için herhangi bir girişim olmadığı takdirde, beş yıl daha uzatılabilecekti. Anlaşma hükümlerinin tamamı için bkz. Ernest Jackh, *a.g.e.*, s. 37-38.

⁷⁹³ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 384; Bayram Kodaman, *a.g.e.*, s. 178. Sadrazam Said Halim Paşa ile Adliye Nazırı İbrahim Bey, 1-17 Kasım 1918’te Divân-ı Âli’ye verdikleri ifadelerinde, Yunanistan’ın bile bizimle ittifak yapmaya tenezzül etmediği bir ortamda Almanya’nın teklifini önemli gördüklerini, anlaşmada savaşa girme diye bir hükmün bulunmadığını ve sadece savunmaya yönelik olarak yapıldığını söyleyerek Alman ittifakını savunmuşlardır. Bkz. Vahit Çabuk, *a.g.m.*, Sa. 17-20, Temmuz-Ekim 1986, s. 49, 61. Buna karşılık, Nafia Nazırı Çürüksulu Mahmut Paşa, 1 Kasım 1918’de Divân-ı Âli’ye verdiği ifadesinde, ittifakın imzalanmasını savaşın kabulü anlamına geldiğini söylemiştir. Bkz. Vahid Çabuk, *a.g.m.*, Sa. 19, Eylül 1986, s. 54.

⁷⁹⁴ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 138; F. Rıfkı Atay, *Batış Yılları*, İstanbul 1999, s. 74; A. Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 347; Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 384; Bayram Kodaman, *a.g.m.*, s. 178; Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *History Of The Ottoman Empire And Modern Turkey*, c. II, New York 1977, s. 311; David Fromkim, *a.g.e.*, s. 48. H. Cahit Yalçın ise, Cemal Paşanın ittifak anlaşmasından haberdar olup olmadığını bilmediğini söylemektedir. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 289.

⁷⁹⁵ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 140-142; Ziya Şakir, *1914 Cihan Harbine Nasıl Girdik?*, İstanbul 1943, s. 30-35.

⁷⁹⁶ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 142-144; Feroz Ahmad, *a.g.m.*, s. 18.

⁷⁹⁷ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 141. Ayrıca bkz. A. İhsan Sabis, *a.g.e.*, c. I, s. 115.

“... Halbuki esasını şimdi benim de muvafık gördüğüm bir ittifakın müzakeresi sırasında bana haber vermedikleri için bunu bir izzet-i nefis meselesi yapıp istifa etmek , aramızda her zaman ihtilaf görmek için can atan tufeylilerin ekmeğine yağ sürmekle ve memlekette ittihat ve Terakki'nin zayıflamasıyla neticelenecekti. Bunu, bir prensib meselesi yapmaya ise imkân yoktu. Çünkü, gerçekten o zaman kabinede bulunan bazı zatlardan bu işin gizli tutulmasına ben de taraftardım. O halde, prensib nazariyesine ben kendim muhalefet etmiş olacaktım. Bu itibarla herhalde izzet-i nefsim son derece rencide edilmiş olmasına rağmen istifa etmemeye ve memlekette İttihat ve Terakki'yi sağlam bir kütle halinde göstermek için tahammül etmeye karar verdim ⁷⁹⁸.”

İttifak anlaşmasına rağmen Cemal Paşa, Birinci Dünya Savaşı'nın ilk günlerinde bile savaşa girmeme fikrini muhafaza etmiş, ancak muhtemel bir saldırı için de seferberlik hazırlıklarının kısa süre içerisinde tamamlanmasını istemiştir ⁷⁹⁹. Bu arada ise, İtilaf Devletleriyle olan münasebetlerini devam ettirmiş, hatta 20-22 Ağustos'ta Sir Louis Mallet aracılığıyla İngiltere'ye ittifak teklifinde bile bulunmuştur ⁸⁰⁰. Onun bu tavrını Liman von Sanders şu cümlelerle açıklamaya çalışmıştır: “O (Cemal), 9 Ağustos'ta bile bir takım Fransızları kendi yurtlarına götüren Üçlü İtilaf gemilerine giderek bir demeç verir, onlara mutlu bir dönüş ve askeri şeref dileğinde bulunur. 6 Eylül'de de tanıdığım bir subay, Cemal'in ancak Avusturya ve Almanya tarafından Rusya'ya karşı kesin sonuç elde edildikten sonra yansızlıktan ayrılma düşüncesinde olduğunu söylemişti. Hiç şüphesiz Cemal,

⁷⁹⁸ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 147-148. Cemal Paşanın bu sözleri, onun İttihat ve Terakki'ye olan aşırı sevgisinin, bir başka ifadeyle İttihatçılık şiarının göstergesi olmuştur.

⁷⁹⁹ Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 7; Muzaffer Tepekaya, “Osmanlı-Alman İlişkileri(1870-1916)”, *Türkler*, c. XIII, Editörler: H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, s. 40-41.

⁸⁰⁰ Halil Menteşe, *a.g.e.*, s. 194-195, 198. Ayrıca bkz. Muzaffer Tepekaya, *a.g.e.*, s. 40-41. Bayur, Mallet-Cemal görüşmesini 19 Ağustos 1914 olarak göstermiş ve görüşmenin Cemal Paşanın aşırı isteklerinden dolayı bir sonuca ulaşamadığını belirtmiştir. Bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/1, s. 153-154. Cemal Paşa, bu görüşmenin yanı sıra özellikle Fransa'yla ilgili gelişmeleri de yakından takip etmiştir. Mesela, Cavid Beyin 22 Mayıs 1915'te Fransızlar'ın sulh teklifinde bulunduğu ancak kabul edilmediği şeklinde Cemal Paşaya göndermiş olduğu telgrafını bu bağlamda düşünebiliriz. Telgrafın aslı için bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 53/81, 8 Receb 1333 (22 Mayıs 1915). Hatta Cemal Paşa, Fransız hükümetinde meydana gelen değişiklikleri ve yeni kabine üyelerinin isimlerini, zor şartlar altında da olsa, haber almayı ihmal etmemiştir. BOA, *DH.ŞFR*, 75/73, 14 Cemâziyelâhir 1335 (6 Nisan 1917).

Türkiye'nin yönetici kimselerinden biri idi. Onun Alman dostu Enver'in tarafına katılmasının geçek bir önemi olmuştu⁸⁰¹.”

Cemal Paşa, savaş karşıtı düşüncelerini Ekim'in ilk haftalarına kadar muhafaza etmiştir. Nitekim, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, 20 Eylül 1914'de yapmış olduğu toplantıda Enver Paşa, özellikle Cemal Paşa ve Cavid Beyi sırf bu tutumlarından dolayı eleştirmişti⁸⁰². Ayrıca, 21 Eylül'de donanmayı Karadeniz'e çıkarmak isteyen Amiral Suşon'a karşı takındığı tavır⁸⁰³ ve Ekim'in ilk günlerinde Halide Edip'e söylemiş olduğu savaş karşıtı sözler⁸⁰⁴, Cemal Paşanın henüz düşüncelerinde bir değişiklik olmadığını kanıtı durumundadır. Bayur, Cemal Paşanın Eylül sonları veya Ekim başlarında savaş fikrini kabullendiğini iddia etmiştir⁸⁰⁵. Halide Edip'in ifadeleri de bu iddiayı güçlendirmektedir. Ancak, Cemal Paşa Hatıralar'ında Ekim ayının on birinci günü Tarabya'daki Alman elçiliğinde Enver, Talat ve Halil Beylerle birlikte Wangeheim'in verdiği yemeğe katıldıklarını ve elçiden para hakkındaki tekliflerinin kabul edildiğine dair haber aldıklarını⁸⁰⁶ aynı günün akşamı konunun İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi'nde de görüşüldüğünü ve o zamana dek tarafsızlık fikrinin savunucusu olarak söz aldığını ve şunları söylediğini ifade etmiştir: “*Evvela, Almanların bize altı ay daha müsaade edeceklerine ihtimal vermek katiiyen doğu olmaz. Eğer Almanlar, bizim kuvvetimizden hemen istifade etmezlerse, bu kış esnasında büyük felaketlere uğramaları ihtimali pek çoktur. Binaenaleyh, ittifakımız icaplarından olarak harbe dâhil olacaksak, seferberliğimizi tamamlamış olduğumuz şu sırada ve hemen dahil olmamız icap eder. Şimdiki halde, Yavuz ve Midilli sayesinde Rusların Karadeniz donanmasına hâkim bulunuyoruz. Eğer altı ay daha bekleyecek olursak, Rusların*

⁸⁰¹ Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/1, s. 196.

⁸⁰² Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/1, s. 197.

⁸⁰³ Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s. 381.

⁸⁰⁴ Halide Edip Adivar, *a.g.e.*, s. 381.

⁸⁰⁵ Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/1, s. 197.

⁸⁰⁶ 27 Eylül 1914'te Sadrazam Said Halim Paşanın evinde Almanya'dan para bulma imkânı üzerinde durulmuş ve Almanya'ya bir teklif sunulmuştu. 11 Ekim'de Almanya'dan gelen olumlu cevap, 20 Ekim'de Enver, Talat, Cemal ve Halil Paşalar tarafından onaylanmış ve paraların ilk taksidi 26 Ekim'de İstanbul'a ulaşmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/1, s. 191-192. Fromkim, paraların 12-17 Ekim tarihleri arasında Almanya'dan yola çıkarıldığını iddia etmektedir. Bkz. David Fromkim, *a.g.e.*, s. 61-62.

Karadeniz donanmasına bir dretnot ilave olunacağından, deniz hâkimiyetini tamamen elimizden kaçırmış olacağız. Binaenaleyh, şu günlerde, Rus donanmasının büyük kısmını Karadeniz'in herhangi bir noktasında sıkıştırıp harbe mecbur etmek suretiyle, birçok Rus gemisini saftan hariç kılmaya muvaffak olursak, Karadeniz hâkimiyetini uzun müddet muhafaza etmiş oluruz. O halde ben, ya şimdi harbe girmek veyahut hiç harbe girmeyerek, sonuna kadar tarafsızlığımızı muhafaza etmek şıklarından başkasına taraftar olamam. İkinci şıkka ise ittifakımız manidir...⁸⁰⁷”

Bu cümlelerden de anlaşılacağı üzere, Cemal Paşa, 11 Ekim 1914 tarihinde savaşa girme fikrini benimsemiştir. Oadaki bu değişiklik en fazla Halide Edip'i şaşırtmıştır. Bunun üzerine Cemal Paşa, Halide Edip'e değişikliğin nedenini şu şekilde izah etmiştir: *“Eğer İtilaf Devletleri savaşı kazanacak olursa, Ruslar İstanbul'a gireceklerdir. Ayrıca, İtilaf Devletleri Rusya'ya karşı garanti vermiyorlardı. Oysaki, Türk-Alman ittifakı kazanırsa ki öyle olacak, kapitülasyonlar kalkacak ve yabancı devlet müdahalelerinden kurtulmuş olacağız⁸⁰⁸.”*

Cemal Paşa, bu tarihten itibaren savaş fikrini haklı gerekçelere dayandırmaya çalışmıştır. Nitekim, 26 Ekim 1914'te Donanma Mecmuası'nda yayınlanan *“İslam ve Muharebe”* başlıklı bir makalede; Mısır'ın % 92'sinin Müslüman olduğundan, İran ve Hindistan'daki Müslümanların çoğunun Türkleri destekleyeceğinden ve İtilaf Devletleri'nin bundan zarar göreceğinden bahsedilmekteydi. Söz konusu makalenin altında Velihaht Yusuf İzzettin, Talat, Cemal ve Bedri Beylerin imzası bulunmaktaydı⁸⁰⁹. Cemal Paşa, IV. Ordu Kumandanı olarak Suriye'ye gitmeden önce gazetecilere vermiş olduğu ziyafette, savaşa girme nedeniyle ilgili şu sözleri sarf etmiştir: *“Bugünkü harp, yıkmaya uğraştıkları imparatorluğumuzun mirasını paylaşamadıkları için yapılmaktadır... Efendiler, eğer Osmanlı Hükümeti bu harbe*

⁸⁰⁷ Cemal Paşa, Hatıralar'ını yazarken o gün için yayınlanmasında sakınca gördüğü bazı bilgilerin üzerlerini çizmişti. Bu kısımlar, Hatıralar'ın 2001 baskısında Alpay Kabacalı tarafından kitaba eklenmiştir. Kanaatimizce Bayur, Hatıralar'ın bu kısmını göremediği için kesin bir tarih vermekten kaçınmıştır. Konuya ilişkin olarak bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 164. Fromkim ise, Cemal Paşanın 10 Ekim'de Enver, Talat ve Halil Beylerle birlikte savaş fikrini kabul ettiğini iddia etmiştir. Bkz. David Fromkim, *a.g.e.*, s. 61-62.

⁸⁰⁸ Halide Edip Adivar, *a.g.e.*, s. 382.

⁸⁰⁹ Kazım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik?*, c. II, Emre Yay., İstanbul 1995, s. 217-220.

iştirak etmemiş olsaydı, memleketin istiklâli tamamıyla tehlikeye girmiş olacaktı⁸¹⁰.” Paşa, 21 Aralık 1917’de Theodor Wiegand’la yapmış olduğu mülakatta da şunları söylemiştir: *“Tarafsız kalsaydık, durumumuz Yunanistan’daki gibi tamamen çekilmez olurdu. İtilaf Devletleri’ne bağlanmış olsaydık ve onlar galip gelselerdi, geleceğimiz mühürlenecekti. Çünkü galip devletler kısa süre sonra memleketimizi taksim edeceklerdi. Bu sebeple tehlikeleri aşabilmek için Almanya’nın yanında olmak zorundaydık. İtilaf Devletleri ile birlikte kazanmış olsaydık, kaderimiz yine aynı olacaktı. Şu anda müttefik devletlerin galip gelme şansının hala olması, belki bizi Rus, İngiliz, Fransızların taksim etme tehlikelerinden uzun süre kurtarmış olacak⁸¹¹.”* Savaşın son günlerinde Cemal Paşa ve yaveri Falih Rıfki’yla Büyükkada’ya giden Yakup Kadri Karaosmanoğlu da Paşaya aynı soruları yöneltmiş ve şu cevabı almıştı: *“İki sebeple. Ruslar vatani işgal edeceklerdi. Ve bir daha çıkmayacaklardı Hazine bomboştur ve değil müdafaa için, maaş verebilmek için bile para yoktu. Bir yere dayanmak mecburiyetinde idik. Her kapıya başvurduk. Aradığımızı kısmen de olsa Amanlar’da bulduk⁸¹².”*

Sonuç olarak Cemal Paşanın savaş fikrini benimsemesinde; Rusya’dan gelebilecek olan muhtemel bir saldırı korkusu, kapitülasyonlardan kurtulma arzusu ve devletin içinde bulunduğu mali sıkıntılar etkili olmuştur. Bunların dışında başta Cavid Bey olmak üzere, cemiyet içindeki savaş karşıtlarının aşırı İttihatçılar

⁸¹⁰ “Cemal, Enver Paşalara Göre İlk Dünya Savaşına Niçin Girmiştik?”, *Yakın Tarihimiz*, Sa. 5, Yıl: 1962, s. 150-151. Said Halim Paşa da, bu konuda Cemal Paşa ile aynı görüşleri paylaşmaktadır. Bkz. Said Halim Paşa, *Buhranlarımız* (Yayına Haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul 1998, s. 293, 304. İttihat ve Terakki’nin 28 Eylül 1916’da yapılan yedinci kongresinde kabul edilen savaşa girme gerekçesiyle Cemal Paşanın görüşleri paralellik arz etmektedir. Ayrıntılar için Bkz. Eşref Yağcıoğlu, *a.g.e.*, s. 16-17.

⁸¹¹ Muzaffer Tepekaya, *a.g.e.*, s. 56.

⁸¹² Falih Rıfki Bey, bu cevabı şu şekilde hükme bağlamıştı: *“Bir maaş imparatorluğunun sonu böyle biter.”* Bkz. Cemal Kutay, “İmparatorluğumuzu Savaşa Sokan Sebepler”, *Tarih Konuşuyor*, c. VIII, Sa. 55, Ağustos 1968, s. 3814-3815. Falih Rıfki Atay, ayrıca Zeytindağı isimli eserinde Cemal Paşanın *“Hazine tamtakırdı, aylık vermek izin harbe girdik”* şeklindeki sözlerine yer vermiştir. Bkz. F. Rıfki Atay, *Zeytindağı*, s. 120. Konuya ilişkin olarak ayrıca bkz. A. İhsan Sabis, *a.g.e.*, c. I, s. 216; Fatih Çekirge, “Acı Miras”, *Star*, 27 Şubat 2003, s. 7. Cemal Paşa, bu tespitlerinde haksız sayılmazdı Zira, Birinci Talat Paşa Kabinesi’nde yeniden Maliye Nazırlığı’na getirilen Cavid Bey, 3 Mart 1917’de, Meclis-i Mebusan’da gerçekleştirilen bütçe görüşmelerinde yapmış olduğu meşhur konuşmasında bu acı gerçeği itiraf etmişti. Bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/4, s. 501-503.

tarafından vatan hainliğiyle suçlanmış olmaları⁸¹³, Cemal Paşa üzerinde de psikolojik bir baskı oluşturmuş olmalıdır.

3- Karadeniz Olayı ve Cemal Paşa

Almanya, 2 Ağustos 1914'te İtilaf Devletleri'ne karşı resmen savaş ilan etmişti⁸¹⁴. Bu tehlikeli durum üzerine Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Osmanlı denizlerinin güvenliğini sağlamak amacıyla, 4 Ağustos'ta İstanbul ve Çanakkale boğazlarına mayınlar döşeterek ulaşıma kapatmıştır. Bu konuda gazetelerde de ilan edilen şu beyannameyi yayınlattır: *“Bahr-ı siyah boğazı torpil ile kapanmıştır. Sefain-i ticariye, hükümet tarafından tahsis edilmiş kılavuzların idaresi altında geçecektir. Kılavuzluk için, Anadolu Kavağı'nda mevki-i müstahkem kumandanlığına müracaat olunması ilan olunur*⁸¹⁵. ” Birkaç gün sonra, Alman deniz kuvvetlerine ait Goben ve Breslau adlı savaş gemileri Amiral Suşon'un komutası altında Akdeniz'e açılmış ve Fransa'nın kuzeybatı Afrika'daki topraklarını bombalamışlardı⁸¹⁶. Bu olay üzerine bölgede bulunan İngiliz savaş gemileri Goben ve Breslau'yu takibe başlamıştır. Zor durumda kalan Alman gemileri, 8 Ağustos'ta rotasını Çanakkale'ye çevirmiştir. Aynı günün sabahında Alman deniz ataşesi Albay Human, Bahriye Nezareti'ne gelerek Cemal Paşayla bir görüşme yapmıştır. Human bu görüşmede; Alman gemilerinin İngilizler tarafından takip edilmeleri nedeniyle Çanakkale'ye doğru hareket ettiklerini söylemiş ve gemilerin kömür sıkıntısı içerisinde

⁸¹³ H. Edip Adivar, *a.g.e.*, s. 328.

⁸¹⁴ Olayın Türk basınındaki yankıları için bkz. *Tanin*, 2016, 31 Temmuz 1330 (3 Ağustos 1914), s. 1.

⁸¹⁵ BOA, *HR.H*, 704/37, lef. 3, 22 Temmuz 1330 (4 Ağustos 1914). Aynı gün yayınlanan ikinci ilanda ise, boğazlardaki tüm fener ve şamandıraların kaldırıldığı duyurulmuştur. Bkz. BOA, *HR.H*, 704/37, lef. 2, 22 Temmuz 1330 (4 Ağustos 1914). Bu ilanın hemen ertesi günü, 5 Ağustos 1914'te İskoçya'nın Edinburg şehrinde bulunan fakat İngiliz bayrağı taşıyan Fraygifort isimli bir ticaret gemisi Anadolu Kavağı civarında mayına çarparak büyük hasara uğramıştır. Bkz. BOA, *HR.H*, 704/37, lef. 1/1, 20 Eylül 1914. Osmanlı Hariciye Nezareti, suçun ikazlarını dikkate almayan İngiliz gemisinde olduğunu söyleyerek tazminat talebinde bulunmuştur. Bkz. BOA, *HR.H*, 704/37, lef. 1/2, 20 Eylül 1914. Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Fraygifort olayına el koyarak, derhal gerekli hukuki girişimleri başlatmıştır. Bu amaçla Bahriye Nezareti Hukuk Müşavirliği'yle birlikte Beyoğlu adli katipliğinde bir cevabi protestoname hazırlattır. Söz konusu protestonamede; 4 Ağustos 1914'te ilan edilen şartlara uyulmadığı gerekçesiyle İngiliz gemisinin hiçbir hak talebinde bulunamayacağını ifade edilmiştir. Bkz. BOA, *HR.H*, 704/37, lef. 12, 24 Teşrin-i sâni 1330 (7 Aralık 1914).

⁸¹⁶ Bayram Kodaman, *“1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi”*, s. 178; M. Şevki Yazman, *“Goben ve Breslau Alman Harp Gemileri Nasıl Yavuz ve Midilli Olmuşlardı?”*, *Tarih Konuşuyor*, c. IV, Sa. 19, Ağustos 1965, s. 1557-1558.

olmalarından dolayı Bahriye Nezareti'ne ait kömür depolarından beş-altı bin ton kömür verilmesi talebinde bulunmuştu⁸¹⁷. Bu görüşmeye kadar olup bitenlerden haberdar olmayan⁸¹⁸ Cemal Paşa, oldukça şaşırmış ve derhal Said Halim Paşa, Enver Paşa ve Talat Beyle telefonda durum değerlendirmesinde bulunmuştur. Onlardan gelen olumlu cevaplar üzerine Albay Human'ın isteklerini yerine getirmiştir⁸¹⁹. Goben ve Breslau, 10 Ağustos'ta Türk sularına girerek Çanakkale'ye sığınmıştır⁸²⁰. Uluslararası hukuk kurallarına göre Osmanlı Devleti, tarafsız bir devlet olarak yirmi dört saat içerisinde bu iki gemiyi ya kara suları dışarısına çıkaracak ya da silahlarından arındırıp bir limanda ikamet ettirecekti. Aksi takdirde İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan etme hakkına sahip olacaktı⁸²¹. Bu sebeple Cemal Paşa, 11 Ağustos'ta Said Halim Paşanın yalısında yapılan toplantıda endişelerini açıkça dile getirmiş ve savaşa neden olabilecek teşebbüslerden ısrarla kaçınılmasını istemiştir⁸²². Toplantıda bulunanlardan Halil Bey, gemilerin satın alınmasını teklif ederek gerginliğin tırmanmasını önlemek istemiştir⁸²³. Söz konusu teklif, Almanya tarafından da kabul edilince gemilerin toplam seksen milyon Mark'a satın alındığı ilan edilmiştir⁸²⁴. Cemal Paşa, satış işlemleri gerçekleştikten sonra bir

⁸¹⁷ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 151.

⁸¹⁸ Ziya Şakir'e göre, Enver, Talat ve Said Halim, Cemal'den önce bu gelişmelerden haberdar olmuşlardır. Bkz. Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 100-103. Jehuda L. Wdallach ise, Türkiye'de bulunan Alman askeri heyetinin, Goben-Breslau'yu takip eden İngiliz gemilerine ateş açılması yolunda Enver Paşaya yoğun baskı yapıldığını iddia etmektedir. Bkz. Jehuda L. Wallach, *a.g.e.*, s.137.

⁸¹⁹ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 151-152. Said Halim Paşa, gemilerin Çanakkale'ye girişlerini, Almanlarla yapılan İttifak anlaşmasının sonucu olarak görmüştür. Bkz. *Said Halim ve Mehmet Talat Paşa Kabinelerinin Divân-ı Âli'ye sevkleri Hakkında...*, İstanbul 1334, s. 9.

⁸²⁰ Bayram Kodaman, *a.g.m.*, s. 178; Lord Kinrooss, *The Otoman Centuries The Rise And Fall of The Turkish Empire*, London 1977, s. 604. Bu olayda, Alman Von Kressentein'in çok büyük etkisi olmuştur. Von Kressentein, Enver Paşayı gemilerin Çanakkale'ye sokulması hususunda ikna etmiştir. Bkz. Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, c. II, s. 531-536; Kress Von Kressentein, *a.g.e.*, s. 9-10; M. Şevki Yazman, *a.g.e.*, s. 1558-1560.

⁸²¹ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 152; Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 9; Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, c. I, s. 108-109; Mustafa Özden, "Goben ve Breslau Nasıl Yavuz ve Midilli oldular? ", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sa. 107, Kasım 1995, s. 27.

⁸²² Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 152-153.

⁸²³ Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, c. II, s. 538. Ziya Şakir'e göre, teklif Talat Bey tarafından yapılmıştır. Bkz. Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 112-113. Cemal Paşa ise, Hatıralar'ında teklifin kim tarafından yapıldığını belirtmemiştir. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 153.

⁸²⁴ Kazım Karabekir, *a.g.e.*, c. II, s. 192; Bayram Kodaman, *a.g.m.*, s. 179. ABD Büyükelçisi Morgenthau'ya göre Alman elçisi Wangenheim, 4 Ağustos'ta Amiral Suşon'a talimat vererek gemilere Türk bayrağı çekilmesini istemişti. Frank Weber, bu iddiaya

yandan basına bu iki geminin İngilizlerin gasbettiği Sultan Osman ve Reşadiye'nin yerine alındığına dair demeçler vermiş⁸²⁵, bir yandan da gazetecilerden bu konuda kendilerini haklı gösterecek makaleler yayınlamalarını rica etmiştir⁸²⁶. Paşa, daha sonra durumdan İngiliz Amiral Limpus'u haberdar etmiştir. Amiral Limpus, gemilerin satın alınmasını olumlu karşılamış olmasına rağmen, Cemal Paşanın isteğiyle görevinden uzaklaştırılmış⁸²⁷, yerine Alman Amiral Suşon atanmıştır⁸²⁸. Bu arada “Yavuz” ve “Midilli” isimlerini almış olan⁸²⁹ Alman gemileri, 11 Ağustos'ta,

dayanarak gemilerin satış fikrinin daha önceden Almanya tarafından tertiplenmiş olduğunu iddia etmiştir. Bkz. Frank G. Weber, *a.g.e.*, s. 71-72. Öte yandan bu satış göstermelik bir olaydı. Çünkü, gemiler ancak Alman parlamentosunun onayıyla satılabilirdi. Bu nedenle, gemilerin mülkiyeti Birinci Dünya Savaşı boyunca Almanya'ya ait olmuştur. Goben ve Breslau, ancak savaş sonrasında resmen Osmanlı Devleti'nin malı olmuştur. Konuya ilişkin olarak bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 154; Jehuda L. Wallach, *a.g.e.*, s. 137. Nitekim Almanlar Birinci Dünya Savaşı boyunca Osmanlı Devleti'yle yapmış olduğu tüm yazışmalarda gemilerin Almanca isimlerini kullanmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Jehuda L. Wallach, *a.g.e.*, s. 137-138. İtilaf Devletleri, bu durumu bilmelerine rağmen fazla ileri gidememişlerdir. Bkz. A. Fuat Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 115; Frank G. Weber, *a.g.e.*, s. 71-72; Bayram Kodaman, *a.g.m.*, s. 179. Fromkim'e göre, Goben-Breslau olayı, İngiltere'nin beceriksizliği yüzünden ortaya çıkmıştır. Bkz. David Fromkim, *a.g.e.*, s. 53.

⁸²⁵ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 154; Lord Kinross, *a.g.e.*, s. 604; Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 116-117. Von Kressentein, İngiltere'nin bu tutumunun, Almanya'nın işini kolaylaştırdığını söylemiştir. Bkz. Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 9. Sultan Osman ve Reşadiye gemilerine el konulması fikri İngiltere Deniz Bakanı W. Churchill'e aitti. Ayrıntılı bilgi için bkz. David Fromkim, *a.g.e.*, s. 44-47.

⁸²⁶ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 154. Cemal Paşanın bu isteği sonucunda, 11 Ağustos'ta basında “Osmanlılara Müjde” başlığı altında gemilerin satın alındığı, Almanların her cephede başarıyla savaştığı ve Paris'e 100 km. mesafe kadar yaklaştığı şeklinde haberler çıkmıştır. Bkz. Kazım Karabekir, *a.g.e.*, c. II, s. 193-195.

⁸²⁷ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 154-156; Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 118-119.

⁸²⁸ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 156; A.İhsan Sabis, *a.g.e.*, c. I, s. 228-229. Amiral Suşon, 9 Eylül 1914'te bu göreve asaleten atanmıştır. Bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/1, s. 205; Jehuda L. Wallach, *a.g.e.*, s. 137. Karabekir, Arif Hikmet Paşanın yerine Suşon'un donanma komutanlığına atanmasını haksız bir uygulama olarak görmüş ve Cemal Paşayı da, bu nedenle ağır şekilde eleştirmiştir. Karabekir, daha da ileri giderek Almanlara karşı olmakla bilinen Cemal Paşanın bu atamayla Almanya'nın yanında savaş girme fikrini benimsediğini iddia etmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. Kazım Karabekir, *a.g.e.*, c. II, s. 269-271. Öte yandan, Amiral Suşon resmi olarak atanmasına rağmen kendisini daima Almanya'ya karşı sorumlu olarak görmüş ve Türk Amirali olmadığını ifade etmiştir. Bkz. Jehuda L. Wallach, *a.g.e.*, s. 137-138. Amiral Suşon, 1917 Eylül'ünde Türkiye'den ayrılmış, yerine bir başka Alman Amirali Von Rebuier atanmıştır. Jehuda L. Wallach, *a.g.e.*, s. 218; İ. Kayabalı-C. Arslanoğlu, *a.g.m.*, s. 729.

⁸²⁹ Gemilere verilen isimler oldukça dikkat çekiciydi. Osmanlı Hükümeti Breslau'ya “Midilli” ismini vermekle adadan vazgeçmediğini göstermek istemişti. Bkz. Bilâl N. Şimşir, “Ege Sorunu”, *Türk Kültürü*, Sa. 240, Yıl: XXI, Nisan 1983, s. 204. Ayrıca, Bahriye Nazırı Cemal Paşanın Midilli kökenli olmasının da söz konusu ismin verilmesinde bir başka etken olabileceğini göz ardı etmemek gerekir. Goben'e verilen “Yavuz” ismi ise, olası bir Mısır seferi için mesaj olmalıdır.

İstanbul'a gelerek, Moda açıklarında demirlemişler⁸³⁰, dört gün sonra da Heybeliada'da Cemal Paşa tarafından karşılanmışlar ve kayık yarışları münasebetiyle adaya gelmiş olan Padişah önünde bir geçit resmi yapmışlardır⁸³¹. Ertesi gün düzenlenen bir merasimle, her iki gemiye Türk bayrağı çekilmiştir⁸³².

Amiral Suşon, Ağustos ayının sonlarına doğru donanma komutanı sıfatıyla Türk donanmasına Marmara Denizi'nde iki günlük manevra yaptırdıktan sonra şu şekilde bir rapor hazırlamıştır: "*Türk bahriyelilerini deniz tutuyor, ölü gibi yatıyorlar. Çok fırtınalı olan Karadeniz'de ileride iş görebilmek için bunlar denize alıştırılmak lazımdır. Bunun için tekmil harp filosu ile Karadeniz'e çıkmak müsaadesinin verilmesine rica ederim*"⁸³³. Suşon'un bu raporu, Osmanlı yetkili makamlarınca uygun görülmüş ve Türk donanması Eylül'ün ilk iki haftasında Karadeniz'e çıkarak talimler yapmaya başlamıştır⁸³⁴. Suşon, bu ortamdan istifadeyle, 14 Eylül 1914'te, Bahriye Nazırı Cemal Paşaya şu telgrafi göndermiştir: "*Resmi geçit zamanının mümkün merteye sür'atle işarını rica ederim. Miladi 15 Eylül 1914 günü Karadeniz'e çıkmak istiyorum*"⁸³⁵. Suşon'un bu isteğine Cemal Paşa, aynı gün şu cevabı vermiştir: "*Efrensi Eylül'ün on beşinci günü Karadeniz'e çıkılması münasip değildir. Donanmanın Karadeniz'e çıkması Hükümet-i Osmaniye'ce siyasi teşebbüs olup, buna ancak kabine heyeti canibinden karar verilmek ve ona müsteniden icra edilmek lazımdır. Zat-ı valaları bu babda doğrudan doğruya karar veremeyeceğiniz gibi, bu babda doğrudan doğruya gerek Bahriye Nezareti'nin ve gerek Başkumandanlık Vekâleti'nin selahiyeti yoktur. Zinhar bir yanlış harekete meydan verilmemesi tavsiye olunur. On yedinci Perşembe günü icra edilecek resmi geçit*

⁸³⁰ Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 9; Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 156. Goben (Yavuz) Kruvazörü 23.000 ton ağırlığında, 186 m. uzunluğunda olup, 28 Mart 1911'de denize indirildi. Breslau (Midilli) Kruvazörü ise, 45.500 ton ağırlığında, 136 m. uzunluğunda olup, 16 Mayıs 1911'de denize indirildi. Daha geniş bilgi için bkz. İ. Kayabalı-C. Arslanoğlu, *a.g.m.*, s.685.

⁸³¹ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 156; Kazım Karabekir, *a.g.e.*, c. II, s. 269.

⁸³² Hans Hüner, *İki Bayrak Altında* (Çev. Hüsnü Erentok), İstanbul 1976, s. 66; M. Şevki Yazman, *a.g.m.*, s. 1560.

⁸³³ A. İhsan Sabis, *a.g.e.*, c. II, s. 59.

⁸³⁴ A. İhsan Sabis, *a.g.e.*, c. II, s. 59.

⁸³⁵ Cemal Akbay, "Birinci Dünya Harbi'nde Türkiye'yi Harbe Sürükleyen Karadeniz Olayı", *Askeri Tarih Bülteni*, Sa. 25, Yıl: 13, Ağustos 1988, s. 37.

hususatı ile iştilgal edilmesi ve evvelki mektupla talep eylediğim hususatı bildirmenizi temenni ederim. Ol babda. Bahriye Nazırı Ahmed Cemal⁸³⁶.”

Amiral Suşon, Cemal Paşadan aldığı olumsuz cevaba rağmen, 17 Eylül’de Türk donanmasına güzel bir resmi geçit yaptırarak takdir ve alkış toplamıştır. Fakat, bu tarihlerde Alman orduları Marn’da Fransızlara karşı ağır kayıplar veriyordu. Bu nedenle Suşon, donanmanın Karadeniz’e açılması yönünde bir kez daha teklifte bulunmuş, ancak Osmanlı Hükümeti Ruslarla olası bir çatışmayı göze almadığı için bu teklifi reddetmiştir. Yalnızca Enver Paşa, sırf talim maksadıyla ve aynı gün dönülmesi şartıyla Suşon’a sözlü emir vermişti⁸³⁷. Suşon, Enver Paşadan almış olduğu bu destekle, 21 Eylül 1914 Pazartesi günü emrindeki harp gemileriyle birlikte Karadeniz’e çıkmıştır⁸³⁸. Olayı haber alan Sadrazam Said Halim Paşa çok endişelenmiş ve derhal Enver Paşayı aramış, bulamayınca da Bahriye Nazırı Cemal Paşayla durum değerlendirmesinde bulunmuştur. Sadrazamla aynı kaygıları taşıyan Cemal Paşa, Suşon’a telsizle ulaşarak donanmanın derhal boğaza geri dönmesini emretmiştir. Fakat Suşon, ilk başta bu emre itaat etmek istememiş ve Cemal Paşaya şu cevabı vermiştir: “*Harp filosunun hareketi hakkında, Bahriye Nazırı’ndan değil, umumi karargâhtan emir verilmesi lazım geldiğini*”. Bu cevap üzerine oldukça öfkelenen Cemal Paşa: “*Donanmanın kuvve-i külliye elinde Karadeniz’e çıkması devletin harici siyasetiyle alakadardır. Bu hususta Karargâh-ı Umumiye’nin salahiyeti olmadığından hemen geri dönülmesi lazımdır*”⁸³⁹ sözleriyle Suşon’a büyük tepki göstermiştir. Suşon, bu emir üzerine daha fazla ısrarcı olamamış ve boğaza geri dönmek zorunda kalmıştır⁸⁴⁰. Cemal Paşanın böylesine bir tepki göstermesinin nedeni, Alman amiralinin başına buyruk hareket ederek Osmanlı Devleti’ni zor durumda bırakmış olmasıydı⁸⁴¹.

⁸³⁶ Cemal Paşa, *a.g. e.*, s. 162.

⁸³⁷ A. İhsan Sabis, *a.g.e.*, c. II, s. 60-61. Enver Paşa, bu emiri verdikten sonra, 21 Eylül’de, Edirne’de teftişlerde bulunmak gayesi ile İstanbul’dan ayrılmıştı. A. İhsan Sabis, *a.g.e.*, c. II, s. 61.

⁸³⁸ Buna karşın Karabekir, Suşon’un Karadeniz’e çıkılması yönünde aceleci olunmasını isteyen 10 Eylül tarihli bir başka raporundan bahsetmekte ve yalnızca Hafız Hakkı’nın bu rapora karşı çıktığını iddia etmektedir. Bkz. Kazım Karabekir, *a.g.e.*, c. II, s. 306-311.

⁸³⁹ A. İhsan Sabis, *a.g.e.*, c. II, s. 61.

⁸⁴⁰ A. İhsan Sabis, *a.g.e.*, c. I, s. 183; Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 314-316.

⁸⁴¹ A. İhsan Sabis, *a.g.e.*, c. II, s. 62; Ziya Şakir, *a.g.e.s.*, s. 314-316.

Karadeniz Olayı sonrasında Berlin'deki Türk Büyükelçiliği, Alman yetkili makamlarıyla Suşon'un yetkilerinin belirlenmesi konusunda bir görüşme yapmıştır. 23 Eylül'de gerçekleşen bu görüşmelerde; Suşon'un hem Türk donanmasının kumandanı ve hem de Türkiye'deki Alman subayları tarafından uygulanacak donanma reform programlarının başlıca sorumlusu olduğu yönünde uzlaşmaya varılmıştır⁸⁴². Ertesi gün yani, 24 Eylül'de, Cemal Paşa-Suşon görüşmesi gerçekleşmiş ve Suşon'un yetkilerinin ne olacağı konusu ele alınmıştır. Söz konusu görüşmede Cemal Paşa, Suşon'a Türk Başkumandanlığı'nın emri altında çalışıp çalışmayacağını sormuş, Suşon da kesin bir ifadeyle: "*Türk Başkumandanlığı'nın emri olmadıkça hiçbir girişimde bulunmayacağını*"⁸⁴³ taahhüt etmiştir. Cemal Paşa, bu görüşmeden memnun ayrılmış, ancak Suşon'u kendi emri altında çalışmaya ikna edememiştir.

Ekim başlarında Almanya, Osmanlı Devleti'nin bir an önce savaşa girmesi yönündeki baskılarını artırmaya başlamıştır⁸⁴⁴. Wangenheim'in Türk Hükümeti'nin Almanya'dan istediği borç paranın kabul edildiğine dair, 11 Ekim 1914 tarihli bildirisini üzerine, durum daha da netleşmeye başlamıştır⁸⁴⁵. Kabine içerisinde savaş karşıtı olarak bilinen Cemal Paşa bile, bu haberden etkilenmiş ve savaş fikrini benimseye başlamıştır⁸⁴⁶. Cemal Paşaya göre, Almanlar para meselesini hallettikten sonra Türkiye'yi mutlaka savaşa sokmak için uğraşacaklardı. Nitekim Paşa, bu durumu şu cümlelerle ifade etmiştir: "... *Enver Paşanın ifadesinden çıkarabildiğime göre, Osmanlı Ordusu Başkumandan Vekili, Amiral Suşon'a Karadeniz'e çıkmaması hakkında bir emir vermiş olsa bile zannediyorum ki Amiral deniz fırkası kumandanı sıfatını takınarak bu emre artık itaat etmeyecek. Böyle bir vaziyet, hükümetin acz ve zaafını gösterir ki, memleketin menfaatleri namına katiyen cevaz verilemez. Alman Hükümeti'nin bizim daha altı ay tarafsızlığımızı muhafaza etmekliğimiz noktasına rıza göstermesi için ne türlü siyasi tedbirlere müracaat ederseniz ediniz, fakat herhalde donanmanın Karadeniz'e çıkmasına mani olmaktan artık*

⁸⁴² Jehuda L. Wallach, *a.g.e.*, s. 138.

⁸⁴³ Jehuda L. Wallach, *a.g.e.*, s. 138.

⁸⁴⁴ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 162; J. Pomiankowski, *a.g.e.*, s. 64; A. İhsan Sabis, *a.g.e.*, c. II, s. 69-70.

⁸⁴⁵ A. İhsan Sabis, *a.g.e.*, c. II, s. 68-69.

*vazgeçilmelidir*⁸⁴⁷.” Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Cemal Paşa, Almanya’nın Osmanlı Devleti’ni savaşa sokma konusunda ne kadar istekli olduğunu ve eninde sonunda savaş gerçeğiyle karşı karşıya kalınacağını düşünüyordu. Nitekim, Liman von Sanders, 20 Ekim’de Enver Paşayla yapmış olduğu görüşmede Almanya’nın görüşlerini tehditvari bir şekilde açıklamıştır⁸⁴⁸. Bu olay üzerine Enver Paşa, 22 Ekim’de Suşon’a sözlü olarak şu emri vermiştir: “*Türk Donanması Karadeniz’de deniz hâkimiyetini kazanmalıdır. Rus donanmasını arayınız ve bulduğunuz yerde harp ilan etmeden ona saldırınız*⁸⁴⁹.” Enver Paşa, Almanların bununla yetinmemesi üzerine, Cemal Paşa ve Talat Beyin de görüşlerini alarak, 24 Ekim’de yukarıdaki emrini yazılı olarak vermiştir⁸⁵⁰. Aynı gün Cemal Paşa da “*Bütün Gemi Komutanlarına*” başlığı altında şu emri vermiştir: “*Donanma-yı hümayun komutanlığına tayin buyurulan Amiral Suşon cenabları tarafından, donanma-yı hümayun’un talim için Karadeniz’de bulunduğu sırada vereceği her nevi emirlere harfiyyen itaat edilmesini ve bu hususta kat’iyyen tereddüt gösterilmeyerek, emirlerin gereğinin her türlü haller ve şartlar dairesinde yapılmasını isterim. Bahriye Nazırı Ahmed Cemal*⁸⁵¹.”

Gelişmelerden memnun olan Amiral Suşon, 27 Ekim’de Yavuz, Midilli, Hamidiye, Berk, Gayret ve Numune gemilerinden oluşan Osmanlı filosuyla Karadeniz’e açılmış⁸⁵² ve 29 Ekim’de Sivastopol, Odesa ve Kefe limanlarını bombalatmıştır⁸⁵³. Ayrıca, Bahriye Nezareti’ne göndermiş olduğu telsiz raporlarıyla

⁸⁴⁶ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 165.

⁸⁴⁷ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 167.

⁸⁴⁸ A. İhsan Sabis, *a.g.e.*, c. II, s. 70.

⁸⁴⁹ Jehuda L. Wallach, *a.g.e.*, s. 50; Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/1, s. 229.

⁸⁵⁰ Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/1, s. 231; Jehuda L. Wallach, *a.g.e.*, s. 150.

⁸⁵¹ Cemal Akbay, *a.g.m.*, s. 41; Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, c. II, s. 564; Erol Mütercimler, *İmparatorluğun çöküşüne Denizden Bakış*, İstanbul 2003, s. 242. Karabekir, Bayur ve Ziya Şakir ise, Cemal Paşanın bu emri donanmanın Karadeniz’e çıkacağı 27 Ekim günü verdiğini iddia etmişlerdir. Bkz. Kazım Karabekir, *a.g.e.*, c. II, s. 381; Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/1, s. 235; Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 326.

⁸⁵² Hans Hüner, *a.g.e.*, s. 70-71. Sabis’e göre Suşon, 27 Ekim günü beyaz zarfların içinde, 27 Ekim 1914 tarihli ve Cemal Paşa imzalı emirleri tüm gemi kumandanlarına dağıtmıştır. Bu emirler, 24 Ekim tarihli emrin aynısıydı. Bkz. A. İhsan Sabis, *a.g.e.*, c. II, s. 102. Ayrıca, Karabekir de bu iddiaları doğrulamaktadır. Bkz. Kazım Karabekir, *a.g.e.*, c. II, s. 381.

⁸⁵³ A. İhsan Sabis, *a.g.e.*, c. II, s. 103; Frank G. Weber, *a.g.e.*, s. 85; Bayram Kodaman, *a.g.m.*, s. 180. Bombalama olayı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hans Hüner, *a.g.e.*, s. 170-

da baskının ayrıntılarını bildirmiştir⁸⁵⁴. Bunun üzerine Cemal Paşa, bu raporun arkasına kendi el yazısıyla şunları yazmıştır: “... *Karadeniz Olayı için yarın basında resmi bir bildiri yayınlanması uygun olur ve herhalde Rusları en evvel saldırgan göstermek pekâlâ olur ve yarın büyük devletlere Rusların bu harekâtını protesto etmek üzere bir resmi yazı dahi gönderilmelidir. Yarın gene görüşürüz. Yine geri çevrilmek üzere Başkumandan Paşa Hazretlerine takdim. Ahmed Cemal*⁸⁵⁵”.

Yukarıdaki cümlelerden de anlaşılacağı gibi, Cemal Paşa, Karadeniz’de meydana gelen bombalama olayından önceden haberdar edilmişti⁸⁵⁶. Nitekim Paşa Hatıralar’ında, olay günü Cercle d’Orient (Mason Locası)’da olduğunu, hiçbir şeyden habersiz gibi davrandığını, ancak bombalama hadisesinin gerçekleşeceğini beş-altı saat öncesinden Enver Paşadan öğrendiğini itiraf etmiştir⁸⁵⁷. Ancak, Paşanın

175. S. Nafiz Tansu, Suşon’un hatıralarına dayanarak bombalama olayının Türkiye’nin savaşa dahil edilmesi amacıyla Almanya tarafından önceden tertiplendiğini iddia etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. S. Nafiz Tansu, *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler* (Anlatan: Galip Vardar), İstanbul 2003, s. 362. Şerif Hüseyin’in oğlu Abdullah ise, Karadeniz Olayı’nı büyük bir hata olarak değerlendirmiştir. Bkz. *Memoirs of King Abdullah of Transjordan*, Edited By: Philip P. Graves, London 1950, s. 130.

⁸⁵⁴ Amiral Suşon, 29 Ekim 1914’te farklı saatlerde üç ayrı rapor göndermiştir. Karadeniz Olayı’nın ayrıntılarıyla anlatıldığı bu raporlarda, Rusların boğaza mayın dökmek niyetinde oldukları belirtilmekte, ancak ilk hamlenin Ruslar’dan geldiğine dair herhangi bir ibare bulunmamaktadır. Raporların tamamı için bkz. Cemal Akbay, *a.g.e.*, s. 38-40; Kazım Karabekir, *a.g.e.*, c. II, s. 363-367.

⁸⁵⁵ Cemal Akbay, *a.g.e.*, s. 41.

⁸⁵⁶ *Said Halim ve Mehmet Talat Paşa Kabinelerinin Divân-ı Âli’ye Sevkleri Hakkında...* İstanbul 1334, s. 16. Bayur, Cemal Paşanın bu olayı bilmemesine imkân yoktur demiştir. Bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. II/1, s. 235. Karabekir, Cemal Paşanın olaydan haberdar olduğunu, ancak bunu Hatıralar’ında itiraf etmediğini söylemiştir. Bkz. Kazım Karabekir, *a.g.e.*, c. II, s. 380. Karabekir burada yanılıya düşmüştür. Çünkü, Cemal Paşa Hatıralar’ının müsveddesinde bu olayı itiraf etmiştir. Ancak, o zaman yayınlanmasını uygun görmediği için üzerlerini çizmişti. Hatıralar’ın Alpay Kabacalı tarafından yayına hazırlanan 2001 baskısının 168. sayfasında, Cemal Paşanın bu itirafları yayınlanmıştır. Pomiankowski ve Hans Hüner de, Cemal Paşanın Karadeniz olayından kesinlikle haberdar olduğunu ifade etmişlerdir. Bkz. J. Pomiankowski, *a.g.e.*, s. 79; Hans Hüner, *a.g.e.*, s. 69.

⁸⁵⁷ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 168. Cemal Paşa, 18 Kasım’da, Küçükçekmece sirtlarında yapılan tatbikattan sonra, yıkımına karar verilen Rus kilisesi karşısında bu gerçeği, subayları karşısında yapmış olduğu konuşmasında da dile getirerek şöyle demiştir: “*Karadeniz’de donanmamız tarafından yapılan harekât, bazı korkakların sandıkları gibi sırf bir Alman amiralinin Osmanlı Hükümeti’ni bir emri vaki karşısında bulundurmak için kendiliğinden yaptığı bir teşebbüs değildir. Bu harekât özel bir emirle yaptırılmıştır. Alman Genarelleri ve Amiralleri Osmanlı Hükümeti emrinde birer icra vasıtasından başka bir şey değildir. Osmanlı milletinin mukadderatını idare etmek gibi bir sorumluluğu üstlenmiş olan insanlar, kimsenin nüfuz ve etkisi altında olmamış, fikir ve karlarında bağımsızdırlar. Türkler, zelilce yaşamaktansa, milli bağımsızlıklarını ve haklarını silahlarıyla elde etmek ya da, şerefle ölmek için savaşa girmişlerdir.*” Kazım Karabekir, *a.g.e.*, c. II, s. 383; Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/1, s. 241. Bu arada, Karadeniz Olayı’nın bir Alman komplosu olduğu yolunda

olaydan haberdar değilmiş gibi davranmış olması, farklı yorumlara neden olmuştur⁸⁵⁸.

Karadeniz Olayı'ndan başta Sadrazam olmak üzere, kabinenin çoğu üyesi haberdar edilmemişti⁸⁵⁹. Olup bitenleri sonradan öğrenmiş olan Sadrazam Said Halim Paşa, bombalama olayının savaşa neden olmasının engellenmesini aksi takdirde istifa edeceğini söylemiş⁸⁶⁰, ancak kabinedeki arkadaşlarının ısrarıyla bu kararından vazgeçmiştir⁸⁶¹. Said Halim Paşa, son bir hamleyle İtilaf Devletleri elçilerinden İstanbul'u terk etmemelerini istemiş, ancak başarılı olamamıştır⁸⁶². Bunun üzerine, 3 Kasım'da Rusya, 5 Kasım'da da, İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan etmişlerdir⁸⁶³. Osmanlı Devleti de, 11 Kasım'da, adı geçen devletlere karşılık vermiş ve böylece Birinci Dünya Savaşı'na resmen girmiş oldu⁸⁶⁴.

iddialar da bulunmaktadır. Bkz. Emir Şekip Arslan, *Osmanlı Tarihi ve I. Dünya Savaşı Anıları*, (Çev. Selda Meydan-Ahmet Meydan), Çatı Yay., İstanbul 2005, s. 331; David Fromkin, *a.g.e.*, s. 62.

⁸⁵⁸ Mesela, Bayur'a göre Paşa, suçsuz olduğunu herkese göstermek için bu şekilde davranmıştır. Bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/1, s. 244. Karabekir, Karadeniz Olayı sonrasında, Cemal Paşanın Sinan Paşa Camii'nde, Enver ve Başyaver Hurşit Paşanın olduğu ortamda horoz gibi bağırdığını, Hurşit Paşanın ikazı üzerine sustuğunu söylemiştir. Ona göre bu olay, savaşın Enver ve Cemal Paşaların bilgisi altında çıktığının göstergesiydi. Bkz. Kazım Karabekir. *a.g.e.*, c. II, s. 362.

⁸⁵⁹ A. Fuat Türk geldi, *a.g.e.*, s. 116. *Said Halim ve Mehmet Talat Paşa Kabinelerinin Divân-ı Âliye Sevkleri Hakkında...* İstanbul 1334, s. 15-16. Talat Paşa, İttihat ve Terakki'nin son kongresinde yapmış olduğu konuşmasında kendisinin bile olayı sonradan öğrendiğini söylemiştir. Bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. II, s. 83-87. Enver ve Cemal Paşalar, olayı bildikleri halde bunu niçin Sadrazam'dan gizlemişlerdir? En kuvvetli olasılık, Sadrazamın Karadeniz Olayı'na karşı çıkmasını engellemektir. Nitekim Said Halim Paşa söz konusu olayı öğrendikten sonra çok sert tepki göstermiş, Enver ve Cemal Paşalara bunun nedenlerini sormuş, ancak bilmiyoruz şeklinde cevap almıştır. Bkz. Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 331-333. Said Halim Paşa ancak olayın Alman ricali tarafından tertiplendirildiğine inandırıldıktan sonra istifa kararından vazgeçirilebilmiştir. Bkz. Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 317-318.

⁸⁶⁰ M. Hanefi Bostan, *Said Halim Paşa*, İstanbul 1992, s. 56.

⁸⁶¹ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 318; M. Hanefi Bostan, *a.g.e.*, s. 56.

⁸⁶² Frank G. Weber, *a.g.e.*, s. 86.

⁸⁶³ Bayram Kodaman, *a.g.m.*, s. 180. Fahrettin Altay'a göre Cemal Paşa, Çamlıca'da yapılan ordu manevraları sırasında bu haberi almış ve "Korktuğum oldu" diyerek, İstanbul'a dönmüştür. Bkz. Fahrettin Altay, *10 Yıl Savaş ve Sonrası Görüp Geçirdiklerim*, İstanbul 1988, s. 80.

⁸⁶⁴ Padişah V. Mehmed Reşad ve kabine üyelerinin imzasını taşıyan irade'nin tam metni için bkz. Cemal Kutay, "İmparatorluğumuzun Son Harp Hali İradesi", *Tarih Konuşuyor*, c. VII, Sa. 46, Kasım 1967, s. 3448-3449. Savaşa resmen girilmesi, Said Halim Paşa Hükümeti içerisinde çözümleri de beraberinde getirmiştir. Savaşa taraftar olmayan Maliye Nazırı Cavid, Nafia Nazırı Çürüksulu Mahmut, Ticaret ve Ziraat Nazırı Süleyman Elbistani ve

Osmanlı Devleti'nin fiilen Birinci Dünya Savaşı'na girmesine neden olan Goben ve Breslau gemileri, savaş sırasında Karadeniz'deki Rus donanmasına karşı faaliyetlerini devam ettirmişlerdir⁸⁶⁵. Goben ve Breslau ayrıca, 19 Ocak 1918'te Von Hippel komutasında Sakız ve Midilli adalarına baskın yapmak ve Ege'deki İngiliz donanmasına darbe vurmak amacıyla Çanakkale Boğazı'ndan çıkmışlardır⁸⁶⁶. Enver ve Cemal Paşalar, sonradan haberdar edildikleri için herhangi bir müdahalede bulunamamışlardır. Neticede bu girişim, Breslau'nun batması ve Goben'in de ağır hasar almasıyla sonuçlanmıştır⁸⁶⁷. Çok müteessir olan Cemal Paşa, 2 Şubat 1918'te İstinye'de bakıma alınmış olan Goben'de şu konuşmayı yapmıştır: “*Arkadaşlarım! Ben buraya filo komutanı ekselansın Çanakkale'de emrindeki kuvvetlerle yapmış olduğu parlak harekâta Yavuz ile Midilli'nin göstermiş olduğu kahramanlık ve şecaate olan hayranlığımı sizlere ifade etmek için gelmiş bulunuyorum. Savaşın başlarında, dört bir tarafı düşmanla çevrili bir bölgeden kurtulmayı başararak tüm dünyanın dikkatlerini üzerlerine çekmiş bulunan Yavuz'la Midilli'nin isimleri, bütün Türklerin sevgi ve saygısını kazanmıştır. Bu gemilerin kahramanca harekâtını izleyen Türk Milleti, onların boğaza girmeyi başarmalarını içten gelen bir sevinçle karşıladı. Yavuz'la Midilli'nin Karadeniz'de defalarca göstermiş oldukları kahramanca savaşları ve son kez Ege Denizi'ndeki taarruzi harekâtları, mağrur İngilizlere bir kere daha şunu gösterecek ki, Türk Filosu her zaman için düşmanını yenecek kudrettedir. Ve yine onlar ispat ederek öğretmiştir ki, denizlerin hâkimiyeti yalnız İngilizlere ait değildir. Düşmanına öldürücü darbeler indiren seci bir filonun elbette ki kendisi de bazı kayıplara maruz kalacaktır. Bu düşüncenin doğruluğunu onlar defalarca düşmanlarına ispat ettiler. Kahraman Alman personelinin Türk arkadaşları ile gemide geçirdikleri birleşik hayattan kati olarak şunu öğrendim ki,*

Posta Telgraf Nazırı Oksan Efendiler, alınan savaş kararını gerekçe göstererek, 5 Kasım 1914'te istifa etmişlerdir. İstifalar aynı gün kabul edilmiş ve yerlerine yeni atamalar yapılmıştır. Buna göre: Maliye Nezareti Vekâleti'ne Dâhiliye Nazırı Talat, Ticaret ve Ziraat Nezareti ve Nafia Nezareti Vekâletlerine İstanbul Mebusu Ahmed Nesimi Bey, Posta Telefon ve Telgraf Nezareti Vekâleti'ne Maarif Nazırı Şükrü Bey tayin edilmişlerdir. İrade-i seniyye sureti için bkz. BOA, *DUİT*, 4/14-17, 16 Zilhicce 1332/23 Teşrin-i evvel 1330 (5 Kasım 1914). Nafia Nezareti'ne, daha sonra Sadrazam Said Halim Paşanın kardeşi Abbas Halim Paşa tayin edilmiştir. Bkz. A. Fuat Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 117. Cavid Bey, bu istifanın ardından, 10 Şubat 1917'de yeniden Maliye Nazırı olarak kabineye girmiştir. İrade seniyye için bkz. BOA, *DUİT*, 4-7/15-4, 17 Rebiülâhir 1335/28 Kanun-ı sâni 1332 (10 Şubat 1917).

⁸⁶⁵ Daha geniş bilgi için bkz. Hans Hüner, *a.g.e.*, s. 76-156.

⁸⁶⁶ Hans Hüner, *a.g.e.*, s. 150-151; Jehuda L. Wallach, *a.g.e.*, s. 218.

Türk personelinin de kalpleri aynı ateşle çarpmış ve her iki ulusun denizcileri memleketlerinin zaferle dolu geleceği uğrunda omuz omuza ve büyük fedakârlık çarpışmışlardır. Midilli battı!... Bu gerçek beni kalbimin en derin noktasından vuruyor... Ben kendimi ancak, İmparatorluk gemisi Breslau'nun batışını Alman ve Türk denizcilerinin bir kahramanlık sembolü olarak telâkki etmekle teselli ediyorum. Mukadderat, geminin batması için öyle bir yer seçmişti ki, bu yol onun ismini taşıdığı adaya doğru gidiyordu, bu yol Midilli adasını tekrar bize getirecektir. Türk filosu, Midilli personelinin anısını daima üstün tutacak ve Midilli'nin şerefle battığı yerden her geçişinde Midilli ile onun kahraman ölümlerini gurur ve şükranla anacaktır⁸⁶⁸.”

C- Birinci Dünya Savaşı'nda Cemal Paşa

1- IV. Ordu Kumandanlığı'na Atanması

Cemal Paşa, 5 Kasım 1914'te Bahriye Nazırlığı uhdesinde kalmak üzere, İstanbul ve çevresinde bulunan II. Ordu Kumandanlığı'na atanmıştı⁸⁶⁹. Bu arada Harbiye Nazırı Enver Paşa, IV. Ordu Kumandanı Halepli Zeki Paşayı olası bir Mısır seferi için görevlendirmek istiyordu⁸⁷⁰. Fakat, Zeki Paşa Mısır üzerine yapılacak bir harekâtın başarı getirmeyeceğini öne sürerek, Enver Paşanın bu teklifini kabul etmemiştir⁸⁷¹. Bunun üzerine Enver Paşa, Nişantaşı'ndaki evine davet ettiği Cemal Paşadan hem Mısır seferini icra, hem de Suriye ve Filistin'deki asayişin temin etmesini istemiştir⁸⁷². Teklif karşısında şaşırarak Cemal Paşa, kendisine şu cevabı vermiştir: “*Benim icra kabiliyetimin nerede vatan için daha faydalı ve lüzumlu olduğuna kanaat hâsıl edersiniz, oraya gidip vazife ifa etmek, benim için en*

⁸⁶⁷ Jehuda L. Wallach, *a.g.e.*, s. 218.

⁸⁶⁸ Hans Hüner, *a.g.e.*, s. 157.

⁸⁶⁹ Ziya Şakir, *Talat, Enver, Cemal Paşalar*, s. 189; A. İhsan Sabis, *a.g.e.*, c. I, s. 157. Von Kressentein ise, yanlış olarak 2 Ağustos 1914 tarihini vermiştir. Bkz. Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 45.

⁸⁷⁰ Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 15; Jehuda L. Wallach, *a.g.e.*, s. 175.

⁸⁷¹ A. Fuat Erden, *Paris'ten Tih Sahrasına*, Ankara 1949, s. 25-26; Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/1, s. 410. Zeki Paşa, 50 yaşlarında ve aslen Kürttür. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmemiştir. Nazik, iyilik sever ve etrafına neşe veren bir zat olmasına rağmen, askeri yeteneği zayıftı. Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 19; Jehuda L. Wallach, *a.g.e.*, s. 175; Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/1, s. 410-411. Emir Şekip Arslan, Enver Paşanın, Zeki Paşayı Mısır harekâtı için yeterli görmediğini ifade etmiştir. Bkz. Emir Şekip Arslan, *a.g.e.*, s. 333.

*mukaddes bir vazifedir. Binaenaleyh, teklif ettiğiniz IV. Ordu Kumandanlığı'nı teşekkür ve istekle kabul eder ve bir iki gün zarfında memuriyet mahalline hareket ederim*⁸⁷³.” Almış olduğu bu cevaptan memnun olan Enver Paşa, 18 Kasım 1914 tarihli bir emirle, Cemal Paşayı Bahriye Nazırlığı yine uhdesinde kalmak şartıyla IV. Ordu Kumandanlığı ile Suriye, Filistin, Hicaz ve Kilikya Genel Valiliği'ne tayin etmiştir⁸⁷⁴. Cemal Paşa, atama emrini aldıktan sonra aynı gün Başkumandanlık Vekaleti'ne şu raporu vermiştir: “18 Kasım 1914 tarih ve 4096/1026 sayılı yüce buyrukları gereğince, IV. Ordu Kumandanlığı'nı üzerime almış bulunuyorum. Tanrı'nın yardımıyla, 21 Kasım 1914 Cumartesi günü hareket edeceğim”⁸⁷⁵.

Cemal Paşanın IV. Ordu Kumandanlığı'na atanmasıyla ilgili çeşitli iddialar ortaya atılmıştır. Ali İhsan Sabis'e göre bu atama, Enver-Cemal çekişmesinin doğal bir sonucuydu. Zira Enver Paşa, kendisine rakip olarak gördüğü kişileri birer birer İstanbul'dan uzaklaştırıyordu. Sabis, bu iddialarına delil olarak Hafız Hakkı ve Mahmut Kamil Paşaların da İstanbul dışındaki görevlere atanmalarını göstermiştir⁸⁷⁶. William Cleveland'a göre Cemal Paşa, İttihat ve Terakki yönetimi tarafından, bölgede başlayan Arap milliyetçilik hareketlerine karşı bir tedbir unsuru olarak gönderilmişti⁸⁷⁷. Bayur'a göre, IV. Ordu Kumandanlığı ve Mısır seferi fikri Cemal Paşa için sürpriz olmamıştır. Nitekim, Cemal Paşa daha savaş başlamadan önce

⁸⁷² Enver Paşanın Cemal Paşaya yaptığı teklifin tamamı için bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 172-173; Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/1, s. 411-412. Sabis, Enver-Cemal görüşmesinin 19 Kasım'da gerçekleştiğini iddia etmiştir. Bkz. A. İhsan Sabis, *a.g.e.*, c. II, s. 119.

⁸⁷³ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 173.

⁸⁷⁴ Cemal Kemal, *Birinci Dünya Harbi'nde Filistin Cephesi* (A. Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2003, s. 102; Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/1, s. 411; A. Fuad Erden, *IV. Ordu Mücmel Tarihçesi*, Ankara 1948, s. 12. Enver Paşanın, II. Ordu Kumandanlığı'na hitaben göndermiş olduğu toplam üç maddelik emirname sureti için bkz. A. Fuad Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 13.

⁸⁷⁵ Cemal Kemal, *a.g.e.*, s. 102. Cemal Paşa, Hatıralar'ında bu tarihi doğrulamaktadır. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 173. IV. Ordu, 6 Eylül 1914'te VIII. ve XII. Kolorduların birleştirilmesiyle kurulmuş ve ilk kumandanı Zeki Paşa olmuştur. Bkz. A. Fuad Erden, *IV. Ordu Mücmel Tarihçesi*, s. 12; İsmet Görgülü, *a.g.e.*, s. 138.

⁸⁷⁶ A. İhsan Sabis, *a.g.e.*, c. I, s. 131-132, 143. L'illustration dergisinde yayınlanan bir makalede de kesin olmamakla birlikte bu yönde iddialar bulunduğu belirtilmiştir. Bkz. “Le Role Djemal Pacha”, *L'illustration*, 3795, 27 Novembre 1915, s. 570. Von Kressentein da bu görüşü savunmuştur. Bkz. Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 44. Frank Weber ise, Cemal Paşanın rakibi Enver Paşaya karşı popülaritesini korumak amacıyla IV. Ordu Kumandanlığı'nı kabul ettiğini iddia etmiştir. Frank G. Weber, *a.g.e.*, s. 98

⁸⁷⁷ William I. Cleveland, *a.g.e.*, s. 76.

Fransız elçisi Mösyö Bompard'a: "*Mısır benim Alsas-Loren'imdir*" demiş ve eğer savaşa girildiği takdirde orayı almak işiyle uğraşacağını söylemiştir. Bayur, Cemal Paşanın Suriye'ye gitmeden önce Cavid Beye yapmış olduğu veda ziyaretinde, Mısır seferiyle ilgili bütün planların zihninde hazır olduğunu söylediğini iddia etmiştir. Bayur, bu iddialarına delil olarak ise, Cemal Paşanın Mısır Hidivi'ne karşı soğuk davranmasını, hatta fetihten sonra Mısır'a kendisinin hâkim olmak istemesini göstermiştir⁸⁷⁸. Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Andre Mandelstam da Bayur'un iddialarını destekler mahiyette iddialar ortaya atmıştır. Mandelstam'a göre, Cemal Paşa Mısırın alınmasına yönelik aşırı tutkusu nedeniyle IV. Ordu Kumandanlığı'na getirilmiştir⁸⁷⁹.

Sonuç olarak Cemal Paşa Mısır seferini icra etmek, bölgedeki huzur ve asayişini temin etmek ve Arap milliyetçi hareketlerine karşı gerekli tedbirleri almak amacıyla IV. Ordu Kumandanlığı'na getirilmiştir. Buradan hareketle Atay, Cebesoy, Bayur ve Mandelstam'ın Paşayla ilgili olarak ileri sürdükleri Mısır fatihliği iddialarını fazla abartılı bulduğumuzu söyleyebiliriz. Çünkü Paşanın Suriye'ye hareketinden evvel Haydarpaşa'da sarfetmiş olduğu iddialı sözler, Mısır fatihliğinden ziyade, ordunun motivasyonunu sağlamaya yönelikti. Nitekim Paşa, bu konudaki eleştirilere şu şekilde cevap vermiştir: "*Efendiler ben İngilizleri Mısır'dan kovmak bahanesiyle Suriye'ye giriyorum. Amma bizim vasıtalarımız bu vazifeyi yerine getirmeye yeterli değildir. Binaenaleyh ben hiçbir şeye muvaffak olamayarak İstanbul'a döneceğim... Ne yapalım mukadderat böyle imiş demekliğimi mi istiyorlardı ?...*"⁸⁸⁰

⁸⁷⁸ Bayur, Cavid Beyin notlarına dayanarak söz konusu ziyaretin 8/12 Kasım 1914 tarihlerinde gerçekleştiğini iddia etmiştir. Bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/1, s. 411-412. Sabis, bu ziyareti doğrulamış, ancak 21 Kasım 1914 tarihinde gerçekleştiğini söylemiştir. Bkz. A. İhsan Sabis, *a.g.e.*, c. II, s. 119-120. Oysa ki Cemal Paşa, 18 Kasım'da IV. Ordu Kumandanlığı'na atanmış ve aynı gün vermiş olduğu raporla 21 Kasım'da Şam'a hareket edeceğini söylemiştir. Dolayısıyla, Bayur'un belirttiği Cemal-Cavid görüşmesinin 21 Kasım'da gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Benzer iddialar için bkz. Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, c. III, s. 158.

⁸⁷⁹ Andre Mandelstam, *Le Sort de l' Empire Ottoman*, Paris 1917, s. 178. Ali Fuat Cebesoy, Kanal Seferi öncesi Cemal Paşayla görüşüğünü, Paşanın kesin bir şey söylemese de Mısır fatihi olmayı ima ettiğini söylemiştir. Bkz. A. Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul 1953, s. 19-20. Falih Rıfık Atay, Mısır fatihliği meselesinden dolayı Cemal Paşayı hayalcilikle suçlamıştır. Bkz. F. Rıfık Atay, *Çankaya*, s. 86.

⁸⁸⁰ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 174.

II. Ordu'daki kurmay heyetini⁸⁸¹ yanına almayı ihmal etmeyen Cemal Paşa, 21 Kasım 1914'te Haydarpaşa'dan görkemli bir törenle Şam'a uğurlanmıştır⁸⁸². Yaklaşık iki haftalık uzun ve zahmetli bir yolculuktan sonra, 8 Aralık'ta Şam'a ulaşmış olan Cemal Paşa⁸⁸³, burada adeta taç giyen krallar gibi görkemli bir törenle karşılanmış⁸⁸⁴ ve ordu karargâhını "*Damaskus Palas*" otelinde kurmuştur⁸⁸⁵.

2- Birinci Kanal Seferi ve Cemal Paşa

a- Birinci Kanal Seferi Fikrinin Ortaya Çıkışı

Süveyş Kanalı, on yıllık zorlu ve yorucu bir çalışmanın ardından, 17 Kasım 1869'da ulaşıma açılmıştı⁸⁸⁶. Yaklaşık altı yıl sonra kanalın toplam 200.000 olan hisselerinden 176.602'sine sahip olan İngiltere, ileriki yıllarda Kıbrıs, Mısır, Somali ve Sudan'ı işgal ederek Süveyş'teki hâkimiyetini güçlendirmiştir⁸⁸⁷. 22 Ekim 1888'te on yedi devletin katılımıyla gerçekleştirilen İstanbul Konferansı sonucunda "*Süveyş*

⁸⁸¹ Cemal Paşa IV. Ordu'nun başına geçtikten sonra, söz konusu kurmay heyetinden Von Frankenberg IV. Ordu Kurmay Başkanı, Ali Fuad Erden IV. Ordu Harekât Şube Müdürü, Mersinli Cemal Paşa VIII. Kolordu Kumandanı ve Ali Fuad Cebesoy da VIII. Kolordu Kurmay Başkanı olmuştur. IV. Ordu kadrosu için bkz. İsmet Görgülü, *a.g.e.*, s. 138. Cemal Paşanın ayrılmasının ardından II. Ordu Kumandanlığı lağvedilmiştir. Bkz. A. Fuad Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 13; A. İhsan Sabis, *a.g.e.*, s. 240. Ancak Aralık ayı sonlarında II. Ordu yeniden kurulmuş, I. Ordu Kumandanı Liman von Sanders, vekâleten II. Ordu Kumandanlığı'na atanmıştır. 20 Aralık 1914'te ise, Albay Mahmud Kamil Bey, Paşalığa terfi ettirilerek II. Ordu Kumandanlığı'na getirilmiştir. Bkz. A. İhsan Sabis, *a.g.e.*, c. II, s. 240-241, 325.

⁸⁸² Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 189. Cemal Paşa Haydarpaşa'da kendisini uğurlamaya gelenlere hitaben yapmış olduğu konuşmada Mısır'ı almaya gittiğini ve başarısız olursa ölmeden dönmeyeceğini söylemiştir. Konuşmanın tamamı için bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 174; Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 189.

⁸⁸³ Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 44. Cemal Paşa, Konya-Pozantı-Tarsus-Adana-İskenderun-Halep üzerinden Şam'a ulaşmıştır. Bu yolculuk sırasında yaşadıklarını Hatıralar'ında ayrıntılarıyla anlatmıştır. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 175-181. Yolculuğa tanıklık etmiş olan Ali Fuad Erden, Cemal Paşanın Adana ve İskenderun'da büyük bir coşkuyla karşılandığını Halep, Hama, Humus ve Baalbek'te Arap şairlerinin Cemal Paşa için şiirler, kasideler okuduklarını söylemiştir. Bkz. A. Fuad Erden, *Paris'ten Tih Sahrasına*, s. 32-34.

⁸⁸⁴ Bkz. Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 44.

⁸⁸⁵ Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 183; A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 34.

⁸⁸⁶ Süveyş Kanalı ilk açıldığı sırada 168 km uzunluğunda, 60-100 m genişliğinde ve 8-9 m derinliğinde olup, geçiş süresi 50-55 saat civarındaydı. Daha sonra yapılan düzenlemelerle Kanal'ın uzunluğu 171 km'ye, genişliği 120-200 m'ye ve derinliği 12-13 m'ye çıkarılmış, geçiş süresi de, 12-15 saate düşürülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Danyal Bediz, "Süveyş Kanalı'nın Önemi", *AÜDTCFD*, c. IX, Sa. 3, Ankara 1951, s. 331-334.

⁸⁸⁷ Danyal Bediz, *a.g.m.*, s. 342.

Kanalı Protokolü” imzalanmıştır⁸⁸⁸. Söz konusu protokole göre; kanal savaş ve barış dönemlerinde açık bulundurulacak, üzerinde hiçbir askeri tesis inşa edilemeyecekti⁸⁸⁹. Osmanlı Devleti, neredeyse bütün haklarını kaybetmiş olmasına rağmen Mısır ve Süveyş’le olan ilgisini kesmemiş, aksine yapmış olduğu istihbarat çalışmalarıyla Mısır’daki İngiliz askeri kuvvetlerini yakından takip etmiştir⁸⁹⁰. İstihbarat çalışmaları, Yemen’de başlayan İdris isyanı dolayısıyla⁸⁹¹, 1913 yılından itibaren daha da artırılmıştır⁸⁹².

Süveyş Kanalı’na bir sefer düzenlenmesi fikri, İngiltere’nin Hindistan’la olan bağlantılarını kesmek ve Mısır’da bir Alman idaresi tesis ederek Kuzey Afrika’da kontrolü ele geçirmek isteyen Almanya tarafından ortaya atılmıştır⁸⁹³. Nitekim, Bronzart Paşanın, 5 Ağustos 1914’te, Alman Dışişleri Bakanlığı’na göndermiş olduğu raporda:“...*Hindistan, Mısır ve Kafkaslar’da isyan çıkarmak son derece*

⁸⁸⁸ Mısır’ın tahliyesi, 1887 yılında Kamil Paşa Hükümeti döneminde gerçekleştirmişti. Fransızca olarak hazırlanan tahliye anlaşması için bkz BOA, *HR.HMŞ.İŞO*, 151/2, lef. 113. Süveyş Kanalı Protokolü ise, bir yıl sonra ve yine Kamil Paşa Hükümeti döneminde imzalanmıştır. Fransızca olarak düzenlenen protokol metni için bkz. BOA, *HR.HMŞ.İŞO*, 41/1-3, lef. 8/5.

⁸⁸⁹ Danyal Bediz, *a.g.m.*, s. 343.

⁸⁹⁰ Mesela, 1912 yılı istihbarat raporlarına göre Mısır’da otuz bin İngiliz askeri bulunmaktaydı. Kudüs Mutasarrıflığı’ndan alınan bir başka istihbaratta ise, Mayıs ayı başlarında İngiltere ile Fransa arasında gizli bir anlaşma yapılmış ve Mısır ve Flistin’in İngiltere’ye, Kıbrıs’ın da Fransa’ya bırakılmasına karar verilmiştir. Bkz. BOA, *A.MTZ(05)*, 9-c/300-1, 30 Nisan 1328 (13 Mayıs 1912).

⁸⁹¹ Hükümet bu amaçla Süveyş Kanalı üzerinden Yemen’e asker sevk edebilmek için İngiltere nezdinde girişimlerde bulunmuştu. Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *A.MTZ(05)*, 8-ç/291-2, lef. 14, 21, 7/15 Haziran 1329 (20/28 Haziran 1913).

⁸⁹² Mesela Londra Sefiri Tevfik Paşa, Mayıs sonlarında göndermiş olduğu raporunda İngilizlerin İskenderiye’de bir harp limanı inşasına başladıklarına dikkat çekmekteydi. BOA, *A.MTZ(05)*, 8-ç/295, lef. 25, 7 Mayıs 1329 (20 Mayıs 1913); BOA, *A.MTZ(05)*, 30/47, 6 Haziran 1329 (19 Haziran 1913). Mısır Fevkalade Komiserliği’nden gelen telgraflarda ise, bu tür faaliyetlerin önemsenmemesi belirtilmiştir. Bkz. BOA, *A.MTZ(05)*, 8-ç/295, lef. 3, 6 Teşrin-i sâni 1329 (19 Kasım 1913). Buna karşılık İngiliz Hükümeti de boş durmamış, Sina yarımadasında istihbarat çalışmalarını ve askeri hazırlıklarını artırmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA., *A.MTZ(05)*, 8-4/295, lef. 2, 1, 9, 4 Mart 1324 (17 Mart 1913); BOA, *A.MTZ(05)*, 32-A/6, 3/4 Mart 1329 (16/17 Mart 1913); BOA, *A.MTZ(05)*, 30/45, 1 Haziran 1329 (14 Haziran 1913); BOA, *DH. KMS*, 10/18, lef. 2, 3/1, 4, 5, 6, 7, 8, 3/5 Kanun-ı sâni 1329 (16/18 ocak 1914).

⁸⁹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. A. İhsan Sabis, *a.g.e.*, c. I, s. 270; Frank G. Weber, *a.g.e.*, s. 87; Ernest Jackh, *a.g.e.*, s. 178-179; Philip H. Stoddard, *a.g.e.*, s. 18; Miralay Behçet, *Büyük Harpte Mısır Seferi*, İstanbul 1930, s. 1; Fahri Belen, *I. Cihan Harbi’nde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri*, c. II, Ankara 1964, s. 56. Buna karşın bazı Alman genarelleri ise, Kanal seferini anlamsız ve amaçsız olarak değerlendirmiştir. Bkz. Jehuda L. Wallach, *a.g.e.*, s. 3, 59, 92, 97, 98.

*önemlidir...*⁸⁹⁴ sözleri bu gerçeği gözler önüne sermektedir. Almanya'nın diğer amacı ise, Osmanlı Devleti'nin bir an önce savaşa girmesini sağlamaktır⁸⁹⁵. Bu sayede Türkler, İtilaf bloğundan tamamen kopartılmış ve cihad faktörüyle birlikte İngiliz sömürgelerindeki Müslümanlar ayaklanmış olacaktı⁸⁹⁶. Bu gerçek, Enver Paşa tarafından Bern Sefiri Celâl Beye⁸⁹⁷ gönderilmiş olan, 20 Eylül 1917 tarihli şifreli telgrafta açıkça dile getirilmiştir⁸⁹⁸.

Kanal seferiyle ilgili Türk-Alman görüşmeleri 1914 Ağustos'unda başlamış ve Ekim'e kadar devam etmiştir⁸⁹⁹. Enver Paşa, Almanya ile ittifak anlaşmasının yapıldığı gün Şam'da bulunan IV Ordu Kumandanı Zeki Paşaya, Mısır seferine hazırlanılması emrini vermiş, VIII. Kolordu Kumandanı Mersinli Cemal Paşayı da sefer hazırlıklarıyla görevlendirmiştir. Almanya da buna karşılık, Kress von Kressentein başkanlığındaki beş kişilik askeri heyeti Ekim başlarında Şam'a göndermiş⁹⁰⁰, ardından Enver Paşanın da ısrarlarıyla bir miktar para göndermeye razı olmuştur⁹⁰¹. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinin ardından Kanal seferi fikri daha

⁸⁹⁴ Raporun tamamı için bkz. Philip H. Stoddard, *a.g.e.*, s. 18-19. Bronzart Paşa, Ekim ayı içerisinde göndermiş olduğu raporlarında cihad fikrinin önemini belirtmeye devam etmiştir. Bkz. Philip H. Stoddard, *a.g.e.*, s. 18.

⁸⁹⁵ Y Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/1, s. 415. Almanya, bu uğurda Enver ve Said Halim Paşalarla arası açık olan Mısır Hidivi Abbas Halim Paşayı bile kendi yanlarına çekmeye çalışmıştır. Frank G. Weber, *a.g.e.*, s. 89-90.

⁸⁹⁶ Jehuda L. Wallach, *a.g.e.*, s. 175; Peter Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun* (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul 1994, s. 107.

⁸⁹⁷ Celal Bey, 23 Nisan 1917'de Lahey'den Bern Sefareti'ne tayin olmuştur. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 323, D. 1304, F. 13-1, 23 Nisan 1333 (23 Nisan 1917).

⁸⁹⁸ Enver Paşa söz konusu telgrafında, Almanya'nın İngiltere ile Hindistan arasındaki bağlantıları kesmek ve Afrika'daki sömürgeleriyle irtibatını temin etmek maksadıyla Süveyş Kanalı'nın ele geçirilmesine büyük önem verdiğini bizzat ifade etmişti. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 323, D. 1304, F. 12-6, 20 Eylül 1333(20 Eylül 1917).

⁸⁹⁹ J. Pomiankowski, *a.g.e.*, s. 92.

⁹⁰⁰ Jehuda L. Wallach, *a.g.e.*, s. 175. Von Kressentein, 8 Ekim'de Kanal'a ilk keşif gezisini gerçekleştirmiştir. Bkz. Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 20-25, 118.

⁹⁰¹ Bu konuda Enver Paşanın yanı sıra, İstanbul'daki Alman askeri heyetinden Albay Von Lossow'un Kanala yapmış olduğu keşif gezisi sonrasında Hükümeti'ne gönddiği raporların da önemli etkisi olmuştur. Bkz. Ernest Jackh, *a.g.e.*, s. 179.

fazla ön plana çıkmıştır⁹⁰². Enver Paşa, Kasım sonlarında Cemal Paşayı IV. Ordu Kumandanlığı'na getirerek Kanal harekâtını başlatmış oldu⁹⁰³.

b- Birinci Kanal Seferi İçin Yapılan Hazırlıklar

Cemal Paşa, 21 Kasım 1914'de Haydarpaşa'dan trenle Şam'a hareket etmiştir⁹⁰⁴. Paşa, 25 Kasım'da Adana'ya ulaştığında Enver Paşaya bir telgraf göndererek, VIII. Kolordu'nun ulaşım işiyle görevli olan Halep-Şam demiryolunun güvenliğinin sağlanmasını istemiştir⁹⁰⁵. Ertesi gün de Başkumandanlık'a yollamış olduğu üç sayfalık ayrıntılı raporuyla; Adana'nın Suriye ile Anadolu arasında stratejik bir noktada bulunduğunu söylemiş ve bölgeye derhal bir fırka gönderilmesini talep etmiştir⁹⁰⁶. Paşa, ayrıca yayınlamış olduğu ordu emriyle Adana vilayeti ile Suriye sahil demiryolunun muhafazasının önemini belirtmiş ve bunun sonucunda askeri güvenlik noktalarını şu şekilde belirlemiştir:

- 1)- X. Fırka Kumandanlığı, Adana Vilayeti.
- 2)- XII. Kolordu Kumandanlığı, Halep Vilayeti ve Trablusşam.
- 3)- Cebel-i Lübnan Müfreze Kumandanlığı, Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı, Beyrut Vilayeti ve Sayda Kazası.
- 4)- Kudüs Müfreze Kumandanlığı, Beyrut Vilayeti'nin geri kalanı ile Kudüs Mutasarrıflığı⁹⁰⁷.

Cemal Paşa, dâhili emniyetin sağlanmasının ardından söz konusu ordu emrinin yedinci maddesi gereğince, divan-ı harbi örfi'lerin teşkil edilmesini sağlamıştır⁹⁰⁸. 30 Kasım'da Halep'e varan Paşa⁹⁰⁹, iki gün sonra Başkumandanlık'a

⁹⁰² Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 118.

⁹⁰³ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 172. İngilizler bütün gelişmelerden haberdar olmalarına karşılık, Ekim sonlarına kadar Süveyş Kanalı'nda herhangi bir kısıtlamaya gitmemişlerdir. Bkz. BOA, *HR.HMŞ.İŞO*, 41/1-3, lef. 6/1, 6/2.

⁹⁰⁴ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 173.

⁹⁰⁵ *ATASE Arşivi*, K. 159, D. 704, F. 4, 4/1, 4/2, 4/3, 12 Teşrin-i sâni 1330 (25 Kasım 1914).

⁹⁰⁶ *ATASE Arşivi*, K. 159, D. 704, F. 4/7, 13 Teşrin- i sâni 1330 (26 Kasım 1914). Ancak, Enver Paşa, 2 Aralık'ta göndermiş olduğu cevabi telgrafında, İngilterenin Adana taraflarına çıkartma yapmasının çok zor olduğunu söyleyerek, ayrıca bir fırka gönderilemeyeceğini ifade etmiştir. *ATASE Arşivi*, K. 159, D. 704, F. 4/10, 19 Teşrin -i sâni 1330 (2 Aralık 1914)

⁹⁰⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. *ATASE Arşivi*, K. 161, D. 712, F. 1, 2, 2/1-2/8.

⁹⁰⁸ *ATASE Arşivi*, K. 161, D. 712, F. 1/1.

bir telgraf daha göndererek Adana'daki X. Fırka'nın cepheye nakli için izin istemiş ve sefere katılacak kuvvetlere bizzat kendisinin kumanda edeceğini belirtmiştir⁹¹⁰. Cemal Paşaya göre Adana'daki X. Fırka, Lübnan sahillerinde düşmanın olası çıkartma harekâtına karşı önlemler işler başarabilirdi⁹¹¹. Ancak onun bu önerisi, Enver Paşa tarafından uygun görülmemiştir⁹¹².

Çalışmalarına ara vermeden devam eden Cemal Paşa, Mısır ve Süveyş Kanalı'yla ilgili çeşitli ölçeklerde haritalar hazırlatmıştır⁹¹³. Bunlara ilave olarak, Almanya'dan gönderilen ve Almanca olarak hazırlanmış haritalardan istifade etmiştir⁹¹⁴. Ayrıca, Dâhiliye Nezareti'ne bir yazı göndererek Berlin ve Viyana basınının Kanal seferine destek vermelerinin sağlanmasını ve Mısır'daki İngiliz askeri kuvvetleri hakkında çıkan haberlerin kendisine ulaştırılmasını istemiştir⁹¹⁵. Bu

⁹⁰⁹ ATASE Arşivi, K. 531, D. 2076, F. 13-1, 17 Teşrin-i sâni 1330 (30 Kasım 1914).

⁹¹⁰ Paşanın söz konusu telgrafı şu şekildeydi: “..... IV Ordu Kumandanlığı'na tayin buyurulmağla beraber, Suriye'yi müdafâ ile birlikte Mısır seferini ifâ etmek vazifesini deruhte eyledim. Kuvvay-ı mürettebenin lüzum görülen muntıkada bir an evvel tahşid edilmesi kanaatindeyim. Binaenaleyh, X. Fırka'yı da Baalbek-Riyaf havalisinde toplamak istiyorum. Mısır heyet-i seferiyesinin bir kumanda altında bulunması hakkındaki nokta-i nazar-ı devletlerinin bütün ispatını takdir eylediğime, Mısır'a karşı istimal olunacak bilcümle kuvvetlere (VIII. Kolordu, III. Fırka, Hicaz Kuvve-i seferiyesi, Urban) doğrudan doğruya ve bizzat kumanda edeceğim ve gerek kuvve-i tedafîye, gerek kuvve-i seferiye'nin işesini temin için ittihaz-ı tedabirde kusur etmeyeceğim.” Bkz. ATASE Arşivi, K. 159, D. 704, F. 15, 19 Teşrin-i sâni 1330 (2 Aralık 1914).

⁹¹¹ ATASE Arşivi, K. 159, D. 704, F. 15, 19 Teşrin-i sâni 1330 (2 Aralık 1914).

⁹¹² ATASE Arşivi, K. 159, D. 704, F. 15, 19 Teşrin-i sâni 1330 (2 Aralık 1914). Cemal Paşa, üç dört gün evvel de Adana'ya takviye kuvvet gönderilmesi talebinde bulunmuş, ancak bu talep Enver Paşa tarafından kabul edilmemişti. Cemal Paşanın ikinci defa rededilmesi, Enver Paşa ile aralarında bir takım anlaşmazlıkların yaşandığını göstermektedir.

⁹¹³ Haritalar için bkz. ATASE Arşivi, K. 161, D. 712, F. 2/19, 2/20, 2/21, 2/22. Bu haritalarda Kanal'ın doğusunda yer alan ve “Cemal Paşa Tepesi” olarak adlandırılan bölgeler kırmızı noktalarla belirtilmiştir. Bkz. ATASE Arşivi, K. 161, D. 712, F. 2/48. Cemal Paşa, Kanal seferi sırasında IV. Ordu Karagahını bu tepe üzerinde kurmuştu. Bkz. ATASE Arşivi, K. 171, D. 742, F. 2/32-33, 23 Kanun-ı sâni 1330 (5 Şubat 1915).

⁹¹⁴ Bkz. ATASE Arşivi, K. 163, D. 717 A, F. 1-11.

⁹¹⁵ BOA, DH.KMS, 30/67, lef. 2, 29 Teşrin-i sâni 1330 (12 Aralık 1914); BOA, DH.KMS, 30/64, 28 Kanun-ı sâni 1330 (11 Aralık 1914). Cemal Paşa, Birinci Kanal Seferi sırasında basının önemini çok iyi kavramıştır. Nitekim, 8 Temmuz 1917'de Dâhiliye Nezareti'ne başvurarak askerlerin şerefli mücadelesinin mutlaka basına aktarılması gerektiğini söylemiştir. Bkz. BOA, DH.KMS, 45/21, lef. 2, 8 Temmuz 1333 (8 Temmuz 1917). Paşa, 1917 Sina cephesindeki çarpışmalar sırasında yine aynı gerekçeyle Dâhiliye Nezareti'ne başvurmuş ve Tanin muhabiri Ahmet Emin Beyin (Yalman) cepheye gönderilmesi ricasında bulunmuştur. BOA, DH.KMS, 45/21, lef. 1, 8 Temmuz 1333 (8 Temmuz 1917).

arada yerli basında Mısır ve Süveyş Kanalı'yla ilgili olumlu haberler artmaya başlamıştır⁹¹⁶.

17 Aralık 1914'de Beyrut'a gelen Cemal Paşa, Başkumandanlık'tan daha önce Adana, Suriye ve Lübnan için önerdiği sahil güvenlik şeridinin Akabe ve Sayda'ya kadar genişletilmesi ve İngiliz-Fransız çıkartma harekâtlarına karşı dikkatli olunması taleplerinde bulunmuştur⁹¹⁷. Cemal Paşa, cephe gerisi güvenliği konusundaki bu ısrarcı tutumunu son güne kadar devam ettirmiştir⁹¹⁸. 1915 Ocak ayının ilk haftasında Kudüs'e ulaşmış olan Cemal Paşa, IV. Ordu karargâhını burada kurmuş⁹¹⁹, daha sonra Birüssebe'ye geçerek kıtaları teftiş etmiştir. Bu teftişten oldukça memnun kalan Paşa, Birüssebe'den Başkumandanlık'a gönderdiği, 13 Ocak 1915 tarihli telgrafla gece yarısından itibaren Kanal'a doğru hareket edeceğini bildirmiştir⁹²⁰. Ancak bu hareket dört gün gecikmeyle, 17 Ocak'ta⁹²¹ gerçekleşebilmiş, Birüssebe'den ayrılan Cemal Paşa, üç günlük yürüyüşün ardından, 20 Ocak'ta İbin'e (El Ariş'in güneyinde) ulaşmıştır. Bu sırada İngilizler tarafından Mısır halkına dağıtılan beyannamelerde, Kafkas cephesinde Hasan İzzet Paşanın esir edildiği ve Osmanlı ordularının Ruslar tarafından bozguna uğratıldığına dair haberler yer almaya başlamıştı. Bu haberlere çok üzülen Cemal Paşa, meselenin açıklığına

⁹¹⁶ Mesela, 24 Kasım 1914 tarihli Tanin'de: “*Güzel Mısır'ın İngilizlerden mutlaka kurtarılacağı*” iddasında bulunulmuştur. Tanin gazetesi ayrıca, Süveyş Kanalı'nın kısa bir tarihçesi ve kuşbakışı krokisini de vermeyi ihmal etmemiştir. Bkz. *Tanin*, 2128, 11 Teşrin-i sâni 1330 (24 Kasım 1914). Yaklaşık bir ay sonra, “*Mısır'da Sunusilerin Muvaffakiyeti*” başlığı altında yayınlanan bir makalede ise, pek çok Hintli askerin isyan ederek İngilizlerle çatışmaya girdikleri, hatta Sudan'a kaçarak yerli halkı İngiltere aleyhine kışkırtıklarından bahsedilmiştir. Bkz. *Tanin*, 2154, 7 Kanun-ı evvel 1330 (20 Aralık 1914). Tanin, Ocak ayı içerisinde Viyana basınından alıntılar yaparak, Türklerin Kanal seferini başarıyla gerçekleştireceğini, cihad beyannamesiyle Mısır halkının Türk ordusuyla kaynaşacağını ve başarıya ulaşacaklarını iddia etmiştir. Bkz. *Tanin*, 2168, 2192, 3/14 Kanun-ı sâni 1330 (16/27 Ocak 1915).

⁹¹⁷ *ATASE Arşivi*, K. 531, D. 2076, F. 17-6, 20, 4/5 Kanun-ı evvel 1330 (17/18 Aralık 1914).

⁹¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. *ATASE Arşivi*, K. 171, D. 742, F. 2/4-13, 23 Kanun-ı sâni 1330 (5 Şubat 1915).

⁹¹⁹ *ATASE Arşivi*, K. 531, D. 2076, F. 29, 30 Kanun-ı evvel 1330 (12 Ocak 1915); Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 189.

⁹²⁰ *ATASE Arşivi*, K. 531, D. 2076, F. 31, 31 Kanun-ı evvel 1330 (13 Ocak 1915).

⁹²¹ *ATASE Arşivi*, K. 531, D. 2076, F. 33, 4 Kanun-ı sâni 1330 (17 Ocak 1915). Cemal Paşa Hatıralar'ında hareket tarihini 15 Ocak olarak göstermektedir. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 189.

kavuşturulması için derhal Başkumandanlık'tan bilgi istemiştir⁹²². Bunun üzerine Enver Paşa, haberlerin ordunun moralini bozmak amacıyla ve kasıtlı olarak çıkartıldığını söyleyerek Cemal Paşayı rahatlatmaya çalışmıştır⁹²³. Bu sözlerle yetinmeyen Cemal Paşa, ordunun bozulmuş olan moralini yeniden yükseltmek amacıyla Medine'den Sancak-ı Şerif'i getirtmiştir⁹²⁴. Mevlevi tarikatının Hintli Müslümanlar üzerindeki etkisinden istifade etmek isteyen Enver Paşa da, İstanbul'daki Mevlevi şeyhleriyle görüşerek Veled Çelebi komutasında bir Mevlevi gönüllü birliği oluşturulmasını sağlamıştır. Konya'daki katılımlarla sayısı daha da artan Mevlevi gönüllü birliği, IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşanın emrine verilmiştir. Şam ve Halep'te atış talimi yaptırılan Mevleviler, daha çok cephe gerisinde mücadele etmişler ve IV. Ordu'nun moral kaynağı olmuşlardır⁹²⁵. Cemal Paşa, Süveys'e doğru hareketinden bir kaç gün evvel İbin'den Enver Paşaya âdeti vasiyet niteliğinde bir telgraf göndermiş ve sefer sırasında ölürse, yerine kendisinin geçmesini istemiştir. Enver Paşa ise: "...Sizi Mısır fatih-i sânisini olarak selamlamak isterim" sözleriyle Cemal Paşaya olan desteğini sürdürmüştür⁹²⁶.

c- Birinci Kanal Seferi Öncesi İstihbarat Çalışmaları

Kanal seferi öncesinde istihbarat çalışmalarına çok büyük önem veren Cemal Paşa bu konuda; Roma ve Atina sefarelerinden, Teşkilat-ı Mahsusa tarafından gerçekleştirilen çalışmalardan, esir edilen ve iltica eden Hintli askerlerden azami derecede faydalanmaya çalışmıştır. Mısır'la ilgili istihbarat çalışmalarına önceki IV. Ordu Kumandanı Halepli Zeki Paşa döneminde başlayan ve bu alanda oldukça

⁹²² ATASE Arşivi, K. 162, D. 713, F. 7, 12 Kanun-ı sâni 1330 (25 Ocak 1915).

⁹²³ ATASE Arşivi, K. 162, D. 713, F. 7/2,7/3, 12 Kanun-ı sâni 1330 (25 Ocak 1915).

⁹²⁴ Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 49.

⁹²⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 49/209, 13 Rebiülevvel 1333 (4 Şubat 1915); Philip H. Stoddard, *a.g.e.*, s. 62-63; Cemal Kutay, "Çilelerin Sonunda Erişilen Olgunluk", *Tarih Konuşuyor*, c. II, Sa. 11, Aralık 1964, s. 879; *Tanin*, 2183, 5 Kanun-ı sâni 1330 (18 Ocak 1915). Bu arada Kanal seferi hazırlıklarını yakından takip eden Almanlar ise, Kanal etrafındaki ve İskenderiye-Süveys arasındaki telgraf hatlarına zarar verilmesinin önemine dikkat çekmiştir. Bkz. ATASE Arşivi, K. 159, D. 704, F. 11, 11/1, 11/2, 29 Aralık 1914.

⁹²⁶ Cemal ve Enver Paşalara ait söz konusu telgrafların tamamı için bkz. A. Fuad Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 29-30.

başarılı olan Roma Sefiri Tayyib Bey⁹²⁷, Aralık ve Ocak aylarında bizzat IV. Ordu Kumandanlığı'na göndermiş olduğu telgraflarla, Mısır'daki İngiliz askeri durumu hakkında önemli bilgiler vermiştir⁹²⁸. Tayyib Bey, Avrupa basınında çıkan haberleri yakından takip etmiş, Mısır ve Hindistan'dan gelen kişilerle irtibata geçmiş ve bunun sonucunda elde etmiş olduğu bilgileri düzenli olarak Cemal Paşaya bildirmiştir⁹²⁹. Paşaya Roma dışında, Atina sefaretinden de istihbarat bilgileri ulaştırılmıştır⁹³⁰.

Cemal Paşa, Roma ve Atina sefaretlerinin yanı sıra, Teşkilat-ı Mahsusa tarafından yapılan istihbarat çalışmalarından da faydalanmıştır⁹³¹. Harbiye Nazırı Enver Paşa, Kanal seferi için İzmitli Mümtaz ve Sapançalı Hakkı komutasındaki Teşkilat-ı Mahsusa birliğini daha önceden Şam'a göndermişti. Söz konusu birliğin görevi Suriye ve Filistin'deki Arap aşiretlerinin sefere katılmasını sağlamaktı. Daha sonra Kuşçubaşı Eşref, Sina ve Hicaz'daki bedevi Araplardan kuvvet toplamak amacıyla bölgeye gönderilmiştir⁹³². Teşkilat-ı Mahsusa'nın çalışmaları olumlu sonuç vermiş ve yaklaşık olarak 1000 kişilik gönüllü bedevi birliği oluşturulmuştur⁹³³.

⁹²⁷ Mesela Tayyib Bey, 15 Kasım 1914'de Zeki Paşaya göndermiş olduğu istihbarat raporunda, İtalya'nın, İngiltere ve Fransa'nın baskısı sonucu Üçlü İttifak'tan ayrıldığını, Japon askerlerinin Kanal'a gelmeleriyle ilgili haberlerin doğru olmadığını söylemişti. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 531, D. 2076, F. 2, 4, 2 Teşrin-i sâni 1330 (15 Kasım 1914). Tayyib Bey bir başka raporunda ise, İngilizlerin Kıbrıs'lı Rumlar'dan bile gönüllü topladıklarını belirtmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *ATASE Arşivi*, K. 531, D. 2076, F. 5, 5 Teşrin-i sâni 1330 (18 Kasım 1914).

⁹²⁸ Tayyib Beyin, 1914 Kasım ve Aralık ayları içerisinde göndermiş olduğu raporlara göre Mısır'daki toplam İngiliz askeri sayısı 130.000 civarındaydı. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 531, D. 2076, F. 4/3, 4/5, 4/7, Teşrin-i sâni 1330 (17 Kasım 1914); *ATASE Arşivi*, K. 531, D. 2076, F. 4, 5, 17 Kanun-ı evvel 1330 (30 Aralık 1914). Ayrıca bkz. *ATASE Arşivi*, K. 531, D. 2076, F. 16-2, 8 Kanun-ı sâni 1330 (21 Ocak 1915).

⁹²⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. *ATASE Arşivi*, K. 531, D. 2076, F.4-5, 17 Kanun-ı evvel 1330 (30 Aralık 1914).

⁹³⁰ Mesela, Atina Sefareti'nden Cemal Paşaya gönderilen 20 Aralık tarihli raporda, İsmailiye ve Süveyş hudud köprülerinin İngilizler tarafından tahrip edildiği ve Mısır'daki İngiliz askeri sayısının seksen ile yüz bin arasında olduğu bilgisi bulunmaktaydı. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 531, D. 2076, F. 4-6, 7 Kanun-ı evvel 1330 (20 Aralık 1914). Bu konuda ayrıca bkz. *ATASE Arşivi*, K. 532, D. 2080, F. 1, 1-1, 12 Kanun-ı evvel 1331 (25 Aralık 1915).

⁹³¹ Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kanal seferi sırasındaki icraatları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Philip H. Stoddard, *a.g.e.*, s. 32-183.

⁹³² Philip H. Stoddard, *a.g.e.*, s. 87.

⁹³³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Philip H. Stoddard, *a.g.e.*, s. 88-89; Fahri Belen, *a.g.e.*, s. 59. Cemal Paşa Hatıralar'ında Birinci Kanal Seferi sırasında Arap gönüllülerinin göstermiş olduğu başarılarından övgüyle söz etmiş ve bu durumu Arapların Halife'ye olan bağlılıklarının bir kanıtı olarak göstermek istemiştir. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 190.

Buna ilave olarak, 4700 kişilik Hicaz Kuvve-i seferiyesi de Kanal seferine katılmak üzere, 22 Ocak 1915’de Medine’den hareket etmiştir⁹³⁴.

Cemal Paşa, bu seferin başarıya ulaşabilmesi için Mısır ve Hindistan’da bir ayaklanma çıkarılarak İngilizlerin arkadan vurulmasını zaruri görüyordu⁹³⁵. Ayrıca Trablusgarb’daki Sunusiler’in batıdan Mısır’a saldırarak İngilizleri zor duruma düşürmeleri, Cemal Paşanın yükünü oldukça hafifletmiş olacaktı⁹³⁶. Bu nedenle Enver Paşa, Şeyh Ahmet Sunusi’yi ikna edebilmek için büyük çaba göstermiş⁹³⁷ ve bu uğurda tahsisat-ı mesture (örtülü ödenek) imkanlarını seferber etmekten çekinmemiştir⁹³⁸.

⁹³⁴ ATASE Arşivi, K. 162, D. 713, F. 7/2, 7/3, 12/13 Kanun-ı sâni 1330 (25/26 Ocak 1915). 28 Ocak’ta Maan’a ulaşan Hicaz Kuvve-i Seferiyesi’ni teftiş eden Cemal Paşa, bu teftiştten oldukça memnun kalmıştır. Bkz. ATASE Arşivi, K. 165, D. 725, F. 1, 15 Kanun-ı sâni 1330 (28 Ocak 1915) Emir Şekip Arslan da 110 kişilik Dürzi gönüllü birliğiyle Hicaz Kuvve-i Seferiyesi’ne dahil olmuştur. Bkz. Emir Şekip Arslan, *a.g.e.*, s. 337; Miralay Behçet, *a.g.e.*, s. 8; Philip H. Stoddard, *a.g.e.*, s. 88-89.

⁹³⁵ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 190-191; Peter Hopkirk, *a.g.e.*, s. 107. Teşkilat-ı Mahsusa, Kanal seferinden üç-dört ay önce Mısır ve Hindistan ile ilgili projeler hazırlamaya başlamıştı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Philip H. Stoddard, *a.g.e.*, s. 56, 81, 96-97,183.

⁹³⁶ George Aston, *The Great War of 1914-1918*, London 1930, s. 130; Vincent J. Esposito, *a.g.e.*, s. 201-202. 19. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti’nin müsadeseyle Trablusgarb’a yeleştirilen Sunusiler, zamanla bölgede önemli bir güç haline gelmişlerdir. Bir nevi tarikat olan Sunusiler’in başına 1902 yılında Seyyit Ahmet geçmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi Hicaz Asir, Yemen ve Libya Harekâtı (1914-1918)*(Yayına Haz. Şükrü Erkal), c. VI, Genelkurmay ATASE Yay., Ankara 1978, s. 32-38; *L’illustration*, 3616, 15 Juin 1912 (15 Haziran 1912), s. 526-528.

⁹³⁷ Daha önce Trablusgarb’ta bulunan ve bölgeyi yakından tanıyan Enver Paşa, Sunusiler’in Kanal seferi için vazgeçilmez bir unsur olduğunu düşünüyordu. Paşa bu yüzden Aralık ayı başlarında Roma’ya çağrılan Trablusgarb ve Bingazi ümerasına para, silah ve mühimmat yardımı yapılacağı sözünü vermiştir. Bkz. ATASE Arşivi, K. 531, D. 2076, F. 15, 19 Teşri-i sâni 1330 (2 Aralık 1914). Enver Paşa ayrıca, Sunusiler’in İngilizler tarafından elde edilmelerini engellemeye çalışmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. ATASE Arşivi, K. 162, D. 713, F. 4, 18 Kanun-ı sâni 1330 (31 Aralık 1914). Ancak, onun bütün çabalarına rağmen, Sunusiler’e yeterli miktarda para ve silah yardımı yapılamamıştır. Bkz. “Şeyh Sunusi Hazretleri İle Mülakat”, *Vakit*, 313, 4 Eylül 1918. Cemal Paşa da Sunusiler hakkında, olumlu düşüncelere sahipti. Bkz. ATASE Arşivi, K. 1855, D. 127, F. 1, 3 Ağustos 1333 (3 Ağustos 1917). Ayrıca Başbakanlık Arşivi’nde elde ettiğimiz bir fotoğrafta, Cemal Paşanın Şeyh Ahmet Sunusi’yi Sirkeci tren istasyonundaki karşılama anı görülmektedir. Söz konusu fotoğraf, Şeyh Sunusi’nin 1918 Ağustosunda gerçekleştirmiş olduğu ziyaret esnasında çekilmiş olmalıdır. Bkz. BOA, *YEE.KP*, 84-41/4110. (Tarihsiz)

⁹³⁸ Türk Tarih Kurumu Kazım Orbay Arşivi’nde rastladığımız bir belgeye göre Enver Paşa tahsisat-ı mesture’den Sunusiler için para verilmesini emretmiştir. Enver Paşa imzalı bu tarihsiz pusulanın Kanal seferi öncesine ait olma olasılığı yüksektir. Bkz. TTK, *KOA*, IV/277. Enver Paşanın bu çabalarına karşılık İngilizler de, Sunusiler’i elde etmek için uğraşmışlardır. Bkz. ATASE Arşivi, K. 162, D. 713, F. 4, 18 Kanun-ı evvel 1330 (31 Aralık 1914) Başarılı olamayınca da, Mısır halkına bir beyanname yayımlayarak, Sunusiler’e yardım

Cemal Paşa, savaş sırasında Türk ordusuna iltica eden Hintli müslüman askerlerden de İngiliz ordusuyla ilgili önemli bilgiler elde etmiştir⁹³⁹. Buna ek olarak Hindistan'da ayaklanmalar çıkarmak amacıyla Nizamettin adlı bir Hintli'yi casus olarak kullanmıştır. Cemal Paşa tarafından Kanal seferi öncesi İstanbul Ticaret Mektebi'ne alınmış olan Nizamettin, daha sonra casusluk faaliyetleri için Hindistan'a gönderilmiştir⁹⁴⁰. Bu arada Enver Paşa, İstanbul'da bulunan Hindistan İstiklâl Cemiyeti ile yakından ilgilenmiş ve Teşkilat-ı Mahsusa üyelerinin bir kısmını Hindistan'a göndermiş⁹⁴¹, bir kısmını da Mısır'daki Hintli askerleri ikna etmekle görevlendirilmiştir. Enver Paşa, bu çalışmalardan Cemal Paşayı haberdar etmeyi ihmal etmemiştir⁹⁴².

d- Birinci Kanal Seferi

Cemal Paşa, düşmanı şaşırtmak amacıyla Kanal hücumunun üç koldan gerçekleştirilmesini planlamıştı. Buna göre; merkez kuvveti Birüssebe-ibin üzerinden İsmailiye'ye, sağ kol kuvveti kuzeyden Kantara'ya ve sol kol kuvveti de güneyden Süveyş'e doğru harekete geçilecekti⁹⁴³. Ayrıca, su ihtiyaçlarını azaltmak için gece yürüyüşü yapıp gündüz istirahat edilecekti⁹⁴⁴. Bu konuda Cemal Paşa ile VIII. Kolordu Kumandanı Mersinli Cemal Paşa arasında görüş farklılıkları ortaya çıkmış,

edenlerin idamla cezalandırılacağını söylemişlerdir. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 532, D. 2080, F. 19, 11 Mart 1332 (24 Mart 1916).

⁹³⁹ Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 531, D. 2076, F. 21, 21-1, 21-2, 21-3, 21-4, 16 Kanun-ı evvel 1330/8 Kanun-ı sâni 1330 (29 Aralık 1914/21 Ocak 1915).

⁹⁴⁰ Bu bilgiler Nizamettin'in gazeteci sıfatıyla Milli Mücadele'yi izlemek için Anadolu'ya gelmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Hatta, Nizamettin'in anlattıklarına önce inanılmamış ve İngiliz casusu olabileceği şeklinde dedikodular bile üretilmişti. Bkz. *TİTE Arşivi*, Kutu No: 57, Belge No: 128 (Belge üzerinde bir tarihe rastlayamadık. Fakat İzmir'in işgaliyle ilgili bilgilerin yer alması nedeniyle, söz konusu belgenin 1919-1920 yıllarına ait olma olasılığı oldukça yüksektir.) Cemal Paşa kendi bölgesinde yapılan yabancı casusluk faaliyetleri karşısında ise, oldukça acımasız olmuştur. Mesela Paşa, Şam'da yakalanan bir Sırlı casusu, elde yeterli delil olmamasına rağmen derhal asmak istemiş, ancak Ahmet Rasim'in ricası üzerine bu karardan vazgeçmiştir. Bkz Ahmet Rasim, "Cemal Paşa ile Şam'da", *İkdam*, 9116, 2 Ağustos 1922, s. 3; Ahmet Rasim, *MuharrirBu Ya?*, s. 143.

⁹⁴¹ Philip H. Stoddard, *a.g.e.*, s. 93-94. Hindistan'da Teşkilat-ı Mahsusa'ya yardımcı olanlar arasında Mahatma Gandhi, Muhammed Ali Cinnah ve Şair Muhammed İkbâl gibi oldukça önemli isimler bulunmaktaydı. Bkz. Soner Yalçın, *Teşkilatın İki Silahşörü*, s. 183-184.

Ancak, bütün çabalara rağmen, katılım istenilen düzeyde olmamıştır. Bkz. Philip H. Stoddard, *a.g.e.*, s. 93-94.

⁹⁴³ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 191; Philip H. Stoddard, *a.g.e.*, s. 89; Fahri Belen, *a.g.e.*, s. 63. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz. Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 53-55.

ancak sorun daha fazla büyümeden Cemal Paşa tarafından ortadan kaldırılmıştır⁹⁴⁵. Öte yandan su, deve ve asker sıkıntısı tam olarak giderilememiş ve ağır silahların çölden getirilmesi mümkün olmamıştır⁹⁴⁶.

Cemal Paşa, 2 Şubat 1915'te Kanal Harekâtını başlatmaya karar vermiştir. Söz konusu harekât, düşmanın görüş mesafesini azaltmak amacıyla gece gerçekleştirilecekti. Ancak, gece yarısından itibaren başlayan şiddetli kum fırtınası buna engel olmuştur⁹⁴⁷. Nihayet, sabahın ilk ışıklarıyla birlikte taarruz hareketi başlamış⁹⁴⁸, ağırlık Kanal'ın en dar yeri olan Timsah gölü ile Acı göl arasındaki noktaya verilmiştir. Yaklaşık otuz saat süren şiddetli çarpışmalar neticesinde düşmana ait bir gemi batırılmıştır⁹⁴⁹. Altı yüz kadar Türk askeri tombazlarla Kanal'ı geçmişse de arkadan destek gelmemesi nedeniyle esir düşmüştür. İngilizlerin ağır top atışları üzerine, Türk taarruzu tamamen durdurulmuştur. Cemal Paşa derhal kurmayları Von Frankenberg, Von Kressentein ve Mersinli Cemal Paşalarla görüşerek bir durum değerlendirmesi yapmıştır. Mersinli Cemal Paşa ile Von Frankenberg çekilme kararının alınmasını isterlerken, Von Kressentein başarı ümidinin ortadan kalktığını ancak ordunun şerefi için harekate devam edilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Başarı ümidi olmadıktan sonra şerefin bir işe

⁹⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. *ATASE Arşivi*, K. 171, D. 742, F. 2/4, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 21, 23 Kanun-ı sâni 1330 (5 Şubat 1915).

⁹⁴⁵ Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 171, D. 742, F. 32, 33, 23 Kanun-ı sâni 1330 (5 Şubat 1915). Mersinli Cemal Paşa, Kanal'a bir an evvel hareket edilmesi hususunda oldukça ısrarcı olmuştur. Buna karşın Cemal Paşa, Hicaz Kuvve-i Seferiyesi'ni beklemek, iâşe ve su ihtiyaçlarının tamamlanması için biraz daha zamana ihtiyaç olduğunu savunmuştur. Bkz. Miralay Behçet, *a.g.e.*, s. 10-11. Hicaz Kuvve-i Seferiye'sinin ancak, 28 Ocak'ta Maan'dan hareket edebildiğini dikkate alacak olursak, Cemal Paşanın teklifinin daha gerçekçi olduğunu iddia edebiliriz. Konuya ilişkin olarak bkz. *ATASE Arşivi*, K. 165, D. 725, F. 1, 15 Kanun-ı sâni 1330 (28 Ocak 1915).

⁹⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 54-55; George Antonius, *The Arab Awakening*, London 1955, s. 151.

⁹⁴⁷ İsmet İnönü, *a.g.e.*, c. I, s. 116.

⁹⁴⁸ Kanal seferi sonrasında, Cemal Paşanın Başkumandanlık Vekâleti'ne göndermiş olduğu 5 Şubat 1915 tarihli rapordan. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 531, D. 2076, F. 38-1, 38-2; *ATASE Arşivi*, K. 162, D. 713, F. 20, 20-1, 23 Kanun-ı sâni 1330 (5 Şubat 1915). Bu konuda ayrıca bkz. F. Rıfki Atay, *Zeytinadağı*, s. 113.

⁹⁴⁹ Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 531, D. 2076, F. 38-2; *ATASE Arşivi*, K. 162, D. 713, F. 20-1, 23 Kanun-ı sâni 1330 (5 Şubat 1915).

yaramayacağını söyleyen Cemal Paşa, 3 Şubat akşamı çekilme kararı almıştır⁹⁵⁰. Cemal Paşa, almış olduğu bu çekilme kararıyla ikinci Sarıkamış faciasının yaşanmasını engellemiştir⁹⁵¹.

e- Birinci Kanal Seferi'yle İlgili Düşünceleri

Cemal Paşa, çekilme kararının ardından iki günlük bir yürüyüşle İkinci Habra'ya ulaşmış ve hiç vakit kaybetmeden Başkumandanlık Vekâleti'ne bir rapor göndermiştir. Toplam beş sayfa olan söz konusu raporda, özetle şu hususlara yer verilmiştir:

1)- İngilizlerin aylardan beri Kanal'ı kuvvetli bir şekilde tahkim ettiklerine dair istihbaratların doğru çıkmıştır.

2)- Birüssebe-Kanal arasındaki 300 km'lik yol altı gün zarfında ve tek bir zayıat verilmeden başarıyla katedilmiştir. İaşe ve su sıkıntısı asgariye indirilmiştir.

3)- 2 Şubat'ta öğleden sonra şiddetli kum fırtınası çıkmış ve gece yarısına kadar devam etmiştir. Bu nedenle hücum iki saat kadar gecikmiş ve 2/3 Şubat gecesi fecirle beraber Kanala taarruz başlamış ve tam otuz saat devam etmiştir.

4)- Taarruz, Timsah ve Acı göl arasında gerçekleştirilmiştir. Her iki gölde düşmana ait bir gemi batırılmış ve askerlerimiz çok büyük fedakârlıklar göstermişlerdir.

5)- Düşmanın ağır silahları nedeniyle Kanal geçilememiştir. Ancak, bu taarruz neticesinde düşmanın savunma tertibatı esaslı bir şekilde öğrenilmiştir⁹⁵².

Çekilme hareketına devam eden Cemal Paşa, 7 Şubat'ta Cefcafe'ye ulaşmış, buradan Başkumandanlık makamına göndermiş olduğu ikinci raporunda çekilme

⁹⁵⁰ A. Faud Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 45; Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 193-195; Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/1, s. 418-419; A. İhsan Sabis, *a.g.e.*, c. II, s. 325; Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, c. III, s. 168. Von Kressentein'e göre Alman Genelkurmay'ı da aynı görüşteydi. Bkz. Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 59.

⁹⁵¹ A. İhsan Sabis, *a.g.e.*, c. II, s. 348. F. Rıfki Atay da Cemal Paşanın çekilme kararıyla on beş bin Türk gencinin hayatını kurtardığını söylemiştir. Bkz. F. Rıfki Atay, *a.g.e.*, s. 105. Bütün zorluklara rağmen çekilme hareketi başarıyla tamamlanmıştır. Türk birlikleri 15 Şubat'ta Birüssebe ve 20 Şubat'ta Gazze'de toplanmaya başlamışlardır. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 195. Ayrıca bkz. Ayfer Özçelik, *Ali Fuat Cebesoy*, Ankara 1993, s. 14.

kararının haklılığını savunmuştur⁹⁵³. Ertesi gün İbin'e ulaşan Cemal Paşa, Enver Paşanın Kanaldaki seyr-i sefainin engellenmesi hususundaki önerilerine de açıklık getirmiştir. Cemal Paşaya göre, bu husus için Kanal önünde sürekli bir kuvvet bulundurmak gerekiyordu. Ayrıca, su erzak ve cephane yetersizliğinden dolayı böyle bir teşebbüs mümkün değildi⁹⁵⁴. Paşa, 10 Şubat tarihli üçüncü raporunda; tayyare kollarının bir an evvel teşkil edilerek Kanala gönderilmesini istemiş ve yeni bir Kanal seferi için Von Frankenberg'in hazırlamış olduğu istihbarat raporlarını kendilerine takdim edeceğini söylemiştir. Söz konusu raporun en ilginç yanı ise, İngiliz resmi beyanlarının şiddetle yalanlanması olmuştur. Zira, Cemal Paşa tombazlar dışında hiçbir malzeme kaybı olmadığını, perişanlığı gösterir hiçbir olayın yaşanmadığını ve sadece Kanalin geçilemediğini söyleyerek ısrarla başarılı olduğunu vurgulamıştır⁹⁵⁵. Paşa 13 Şubat tarihli dördüncü raporunda ise, ikinci Kanal seferi için hazırlıklara daha şimdiden başlanıldığını, Von Kressentein'ı bu amaçla çöl dahilindeki bütün istihbaratı sağlamakla görevlendirdiğini ifade etmiştir⁹⁵⁶. Paşa, ertesini gün Başkumandanlık Vekâleti'ne göndermiş olduğu bir başka yazıyla da IV. Ordu'nun yanı sıra Halep, Lübnan ve Şam yönetiminin de doğrudan doğruya kendisine bağlı kalmasını istemiştir⁹⁵⁷.

Cemal Paşanın yukarıda özetlemeye çalıştığımız söz konusu dört raporunu incelediğimizde şu iki husus dikkatimizi çekmektedir: 1-Birinci Kanal Seferi başarıyla ve amacına uygun olarak gerçekleştirilmiştir⁹⁵⁸. 2-Bu sefer sonucunda

⁹⁵² Raporun tamamı için bkz. *ATASE Arşivi*, K. 531, D. 2076, F. 38, 38-1, 38-2, 38-3; *ATASE Arşivi*, K. 162, D. 713, F. 20, 20-1, 23 Kanun-ı sâni 1330 (5 Şubat 1915); A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 48-50.

⁹⁵³ Bkz. A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 50.

⁹⁵⁴ Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 162, D. 713, F. 23, 23-1, 26 Kanun-ı sâni 1330 (8 Şubat 1915). Cemal Paşa raporunun devamında, İngilizlerin Kanal önündeki durumunu ayrıntılılarıyla ortaya koymuştur. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 162, D. 713, F. 20-2, 20-3, 26 Kanun-ı sâni 1330 (8 Şubat 1915).

⁹⁵⁵ Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 162, D. 713, F. 27, 28 Kanun-ı sâni 1330 (10 Şubat 1915). İngiliz resmi beyanları tombazlar dışında pek çok deve, obüs ve mitralyözün ele geçirildiğini iddia etmişti. Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 49/270, 270-1, 31 Kanun-ı sâni 1330 (13 Şubat 1915).

⁹⁵⁶ Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 162, D. 713, F.32, 31 Kanun-ı sâni 1330 (13 Şubat 1915). Ayrıca bkz. İsmet İnönü, *a.g.e.*, c. I, s. 116.

⁹⁵⁷ *ATASE Arşivi*, K. 162, D. 713, F. 32, 31 Kanun-ı sâni 1330 (13 Şubat 1915).

⁹⁵⁸ Cemal Paşa, bu kanaatini Hatıralar'ında da ifade etmiştir. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 196.

düşmanın savunma hattı esaslı bir şekilde öğrenilmiştir. Bu nedenle Kanal seferi bir keşif taarruzu olup, asıl sefer (İkinci Kanal seferi) için zemin hazırlanılmıştır.

f- Birinci Kanal Seferi'nin Yankıları

Cemal Paşa, yukarıda belirttiğimiz raporlarında Kanal seferinin başarılı olduğunu iddia etmişti. Ancak, özellikle Şam'da Kanal seferinin büyük bir hüsrarla sonuçlandığı, bu yüzden Cemal Paşanın azledilip yerine Liman von Sanders'in atanacağı şeklinde dedikodular üretilmeye başlanmıştı. Bu dedikodulardan oldukça rahatsız olan Cemal Paşa, 25 Şubat'ta Enver Paşaya hitaben şu telgrafi göndermiştir: *“Benim azledildiğim ve yerime Liman Paşanın geleceği ve sizin dahi bir ay teftiş için buraya geleceğinize dair Şam'da dolaşan bir takım uydurma haber aldım. IV. Ordu'ca Kanal'a icra kılınan keşif taarruzunun pek mükemmel ve fedakarane ifa edilmiş olmasının mucib-i takdirat olduğuna dair imzanızla namıma açık bir telgraf yazmanızı ve bunun bir suretini Osmanlı Ajansı vasıtasıyla da Suriye vilayetine tebliğ ettirmenizi rica ederim. Bir madalya ile de, taraf-ı Padişahi'den taltif edilsem tezkib bittabi daha müessir olur⁹⁵⁹.”* Bu telgrafa ancak iki gün sonra cevap verebilen Enver Paşa ise, Cemal Paşayı tebrik ederek şu ifadeleri kullanmıştır: *“IV. Ordu kıtaatının kumandanız altında Süveyş Kanalı'na karşı elde ettiği muvaffakiyet, bilhassa mahluliyet-i seniyye-i cenab-ı padişahiye müstelzim olmuş ve zat-ı alilerinin muharebe altın liyakat ve erkân-ı harbiyeniz reisinin de, muharebe gümüş imtiyaz madalyaları ile taltifi irade ve IV. Ordu-yı humayunlarına tebliği ferman buyurulmuştur. Tebşir ve tebrik eylerim⁹⁶⁰.”* Buradan da anlaşılacağı üzere Başkumandan Vekili Enver Paşa, Birinci Kanal Seferi sonrasında Cemal Paşanın yanında yer almış ve onun *“Muharebe Altın Liyakat Madalyası”* ile taltif edilmesini sağlamıştır⁹⁶¹. Enver Paşanın Cemal Paşaya olan desteği bununla sınırlı kalmamıştır.

⁹⁵⁹ Bkz. ATASE Arşivi, K. 162, D. 713, F. 20-7, 12 Şubat 1330 (25 Şubat 1915).

⁹⁶⁰ Bkz. ATASE Arşivi, K. 162, D. 713, F. 20-8, 14 Şubat 1330 (27 Şubat 1915).

⁹⁶¹ Cemal Paşaya verilen *“Altın Muharebe Liyakat”* madalyasına ait irade 26 Şubat tarihlidir. Bu durumda Enver Paşa, Cemal Paşanın madalya teklifiyle ilgili 25 Şubat tarihli telgrafın ardından hiç vakit geçirmeden hazırlıklara başlamış olmalıdır. Cemal Paşaya verilen söz konusu madalyayla ilgili irade için bkz. BOA, İ.TAL, 11 Rebiülâhîr 1333/13 Şubat 1330 (26 Şubat 1915). Bu arada Cemal Paşanın almış olduğu *“Altın Muharebe Liyakat”* madalyası İstanbul'da *“Murassa Osmâni Nişanı”* olarak algılanmıştı. Bu olaydan rahatsız olan Cemal Paşa, Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e başvurarak hatanın düzeltilmesini istemişti. Talat Bey de konuyla ilgili olarak Cemal Paşaya şu telgrafi göndermiştir: *“Osmâni Nişanı, Altın Liyakat Madalyası'ndan galat olsa gerek. Kılncı tezkibe lüzum görmem.”* Bkz. BOA, DH.ŞFR, 52/5,

Aynı zamanda Harbiye Nazırı olan Enver Paşanın teklifiyle⁹⁶², Mısır'dan Kanal'a kadar olan çöl mintikasındaki bütün askeri kıtaata zamlı maaş verilmesi yönünde bir kanun layıhası çıkarılmıştır⁹⁶³. Öte yandan Enver Paşanın Cemal Paşaya karşı sergilemiş olduğu bu tavrın, Dahiliye Nazırı Talat Bey tarafından da sergilenmiş olduğunu söylemek oldukça güçtür. Zira Cemal Paşa, Şubat sonlarında Kanal seferiyle ilgili İngiliz resmi tebliğlerinin tekzip edilmesi amacıyla Dahiliye Nezareti'ne başvurmuş, ancak onun bu isteği Dahiliye Nazırı Talat Bey tarafından uygun karşılanmamıştır⁹⁶⁴. Ayrıca Cemal Paşanın, Kanal Seferi'nin hemen akabinde Ahmet Rasim'e söylemiş olduğu: “*Ben senin Talat Beyinden korkmam!*”⁹⁶⁵ şeklindeki sözleri, bu tarihlerde ikili arasında bir gerginliğin yaşandığı sonucunu ortaya koymaktadır.

Birinci Kanal seferi, yerli ve yabancı basında farklı şekilde algılanmıştır. Harekâtı başarılı bulan Tanin'e göre, Kanal'ı muhafaza etmekle görevli Hintli askerler o kadar çok bunalmışlardı ki Kanal'da dolaşan Yunus balıklarına bile Türk askeri sanarak ateşe etmişlerdi⁹⁶⁶. Kanal Seferi, Yunan basınında da geniş yankı uyandırmıştır. Bu seferden övgüyle söz eden Yunan gazetelerine göre, Mısır'daki İngiliz işgali tehlikeye düşmüştü⁹⁶⁷. Buna karşılık İngiliz resmi tebliğlerinde ise,

1 Nisan 1331 (14 Nisan 1915). Bu arada, Alman Hükümeti de Kanal seferinde göstermiş olduğu başarılarından dolayı Cemal Paşayı “*Croix de fer Nişanı*” ile ödüllendirmiştir. Bkz. BOA, *İ.TAL*, 29 Cemâziyelevvel 1331/1 Nisan 1331 (14 Nisan 1915).

⁹⁶² BOA, *İMMS*, 24 Rebiülâhir 1333/26 Şubat 1330 (11 Mart 1915).

⁹⁶³ Kanun layıhası için bkz. BOA, *İMMS*, 29 Rebiülâhir 1333/3 Mart 1331 (16 Mart 1915). Aynı gün çıkarılan ikinci bir kanunla, ilan-ı harpten itibaren geçerli olmak kaydıyla, ordu kumandanlarının maaşları aylık 15.000 Kuruş olarak kabul edilmiştir. Bkz. BOA, *İMMS*, 29 Rebiülâhir 1331 (16 Mart 1915). Bu uygulamadan IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa da yararlanmış. 1913-14 yılları arasında Birinci Ferik maaşının 7000 Kuruş olduğu dikkate alınırsa, henüz Mirliva rütbesinde olan Cemal Paşanın almış olduğu ücretin bir hayli yüksek olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca şunu da belirtelim ki, İttihat ve Terakki Hükümeti, 15 Nisan 1916'da para birimindeki kargaşalığa son vermek amacıyla yeni bir kanun çıkartmış ve 100 Kuruş'un 1 Altın Lira'ya eşit olduğunu kabul etmiştir. Bkz. Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara 1994, s. 154. Yeni düzenlemeye göre, Cemal Paşanın bu tarihteki maaşının 150 Altın Lira olduğunu söyleyebiliriz.

⁹⁶⁴ Konuya ilişkin olarak bkz. BOA, *DH.KMS*, 30/67, lef. 6, 12 Şubat 1330 (25 Şubat 1915).

⁹⁶⁵ Bkz. Ahmet Rasim, *a.g.e.*, s. 163-164.

⁹⁶⁶ *Tanin*, 2206, 28 Kanun-ı sâni 1330 (10 Şubat 1915). Tanin'in Kanal seferiyle ilgili ümitvar yayımları Şubat ayı boyunca devam etmiştir. Bkz. *Tanin*, 2207-2218, 1/9 Şubat 1330 (14/22 Şubat 1915).

⁹⁶⁷ Bu iddialar Tanin tarafından ortaya atılmıştır. Bkz. *Tanin*, 2212, 3 Şubat 1330 (16 Şubat 1915).

Kanal seferiyle ilgili alaycı ifadeler yer verilmiştir. Reuter Ajans tarafından yayımlanan bu haberlerde; Kanal Seferi'nin Londra'da gülünç olarak değerlendirildiği, pek çok Türk askerinin firar ederek İngilizlere sığındığı, hatta Enver Paşanın sadık yaveri Mümtaz Beyin komutasındaki birliklerin dahi firariler arasında bulunduğu belirtilmekteydi. Nitekim, 5 Şubat tarihli bir İngiliz tebliğinde, başarısızlığın nedeni olarak hücumun geç başlaması, gün ışığında Türk askerlerinin farkedilmesi ve yeterli kuvvetle saldırılmaması gösterilmekteydi. Söz konusu tebliğin devamında Türklerin 2400'ü ölü ve 600'ü de esir olmak üzere toplam 3000 kişilik zayıyat vermesine karşılık, İngilizlerin 15'i ölü ve 58'i esir olmak üzere toplam 73 kişilik zayıyat verdiği belirtilmekteydi. Ayrıca, Türklere ait 3 mitralyöz ile 86 mühimmat yüklü deve ele geçirilmişti⁹⁶⁸. 8 şubat tarihli bir başka İngiliz tebliğinde ise, Kanal Seferi'nin ana hedefi konumunda olan İsmailiye şehrinde hiçbir hasar meydana gelmediği belirtilmekteydi⁹⁶⁹.

Cemal Paşa, bu haberleri tekdüz etmek için 27 Nisan'da kırk iki sayfalık uzun bir rapor hazırlamıştır⁹⁷⁰. Söz konusu raporda Birinci Kanal Seferi ile ilgili askeri ve teknik konuların yanı sıra asker, silah, cephane miktarları ve menzil teşkilatları hakkında ayrıntılı bilgilere yer verilmiş⁹⁷¹, sefere iştirak eden gönüllü birlik mevcudları rakamlarla gösterilmiştir⁹⁷². Raporun devamında ise, Birinci Kanal Seferi'yle ilgili zayıyat cetveli oluşturulmuştur. Buna göre:

⁹⁶⁸ İngiliz resmi tebliğleri, Hariciye Nezareti tarafından Cemal Paşaya günü gününe bildirilmiştir. Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 49/270, 31 Kanun-ı sâni 1330 (13 Şubat 1915). İngiliz tebliğlerindeki bu iddialar, Tanin tarafından yalanlanmıştır. Bkz. *Tanin*, 2218, 9 Şubat 1330 (22 Şubat 1915). Bu konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. David Fromkin, *a.g.e.*, s. 111-112.

⁹⁶⁹ BOA, *DH.ŞFR*, 49/270-1, 31 Kanun-ı sâni 1330 (13 Şubat 1915).

⁹⁷⁰ Raporun tamamı için bkz. *ATASE Arşivi*, K. 171, D. 742, F. 2 ile 2-46, 14 Nisan 1331 (27 Nisan 1915).

⁹⁷¹ Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 171, D. 742, F. 2,2-1.

⁹⁷² Gönüllü birliklerin dağılımı şu şekildeydi:

Çerkes Süvari Alayı	:270 kişi
Kürt Süvari Alayı	:100 kişi
Trablusgarp Müfrezesi	:200 kişi
Şekip Arslan Müfrezesi	:110 kişi

(Cebel-i Lübnan Dürzilerinden mürekkep) Nurettin Efendi Müfrezesi:270 kişi. Bu birliklerden Kürt Süvari birliği, Şekip Arslan ve Nurettin Efendi müfrezeleri sonradan Hicaz Kuvve-i Seferiyesi'ne dahil edilmişlerdir. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 171, D. 742, F. 2-1.

	<u>Kayıp</u>	<u>Yaralı</u>	<u>Şehit</u>
Er:	803	399	106
Zabit:	16	18	18

Toplam zaiyat: 1360⁹⁷³.

Birinci Kanal Seferi sonrası IV. Ordu kuvvetlerinin önemli bir kısmı Hicaz, Çanakkale, Irak ve Kafkas cephelerine nakledilmiştir⁹⁷⁴. Cemal Paşa, özellikle Çanakkale cephesine asker ve cephane sevki konusunda gerekli yardımı yapmaya hazır olduğunu bildirmiştir. Çanakkale Savaşlarını yakından takip eden Paşa, İngiliz ve Fransız donanmalarının Çanakkale'ye karşı hücumunun başarısız olacaklarını söylemiş ve şimdiden ordumuzu tebrik ederim diyerek cephedeki Türk askerlerine moral vermiştir⁹⁷⁵.

Birinci Kanal Seferi ve Cemal Paşayla ilgili çeşitli iddialar ortaya atılmıştır. Bu seferi bir hata ve Cemal Paşayı da hayalci olarak suçlayanların yanı sıra⁹⁷⁶, seferin amacına ulaştığı ve Paşanın da görevini layıkıyla yerine getirdiğine dair görüş belirtenler de olmuştur⁹⁷⁷. Kanaatimizce Cemal Paşa, daha seferin başından itibaren

⁹⁷³ *ATASE Arşivi*, K. 171, D. 743, F. 2-46. Cemal Paşanın raporunun altında hesaplamalarda yapılan bir yanlışlık sonucu olsa gerek toplam zaiyat 1410 olarak gösterilmiştir. Cemal Paşa, Hatıralar'ında vermiş olduğu rakamlarda ise toplam zayıtı 1296 olarak göstermiştir. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 197. Cemalettin Taşkıran'a göre ise, 192 şehit, 566 yaralı ve 717 kayıp olmak üzere toplam zaiyat 1475'dir. Bkz. Cemalettin Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim(Birinci Dünya Savaşında Türk Esirleri)*, İstanbul 2001, s. 30, 51.

⁹⁷⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. A.Fuat Erden, *a.g.e.*, s. 65-67; Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 203-205.

⁹⁷⁵ Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 162, D. 713, F. 67, 20 Şbat 1330 (5 Mart 1915). Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Haziran ayı içerisinde Cemal Paşaya göndermiş olduğu telgrafında Çanakkale'de genel ahvalin iyi olduğunu söyledikten sonra, Gelibolu'da İngilizce bilen personel ihtiyacı için yardımcı olmasını istemişti. Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 53/300, 26 Receb 1333 (9 Haziran 1915). Çanakkale cephesine yapılan yardımlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 74-75; Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 203-204.

⁹⁷⁶ İddialar için bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/1, s. 412-421; Miralay Behçet, *a.g.e.*, s. 34. Kanal Seferi sırasında Cemal Paşanın yanında bulunan Ahmet Rasim de:“*Karadan Mısır seferi! ... Selim'lik Napolyonluk bir iş... Onların ki can da, bunların ki patlıcan değil a!... Olur vesselam*” sözleriyle bu harekâti alaya almıştır. Bkz. *İkdam*, 9116, 2 Ağustos 1922. Ayrıca, Aydemir de Paşanın Hatıralar'ındaki çelişkili ifadelerini eleştirmiş ve onun asıl amacının Mısır'daki Hidiv ailesinin tahtına oturmak olduğunu iddia etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, c. III, s. 162-169.

⁹⁷⁷ Nitekim Frank Weber, Birinci Kanal Seferi'nin Türklere diplomatik açıdan iyi bir pazarlık imkânı verdiğini, çölde güçlü bir duruma getirdiğini ve İngilizleri Mısır'da önemli bir kuvvet bırakmaya mecbur ettiğini, dolayısıyla da bu harekâtın asla bir hata olmadığını iddia etmiştir. Bkz. Frank G. Weber, *a.g.e.*, s. 104. Ayrıca Von Kressentein de, bu hareketin asla bir hata olmadığını iddia etmiştir. Bkz. Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 62.

Mısır'ın alınmasının imkânsız olduğunun farkındaydı. Haydarpaşa istasyonunda yapmış olduğu konuşmalar, olması gerektiği gibiydi. Zira, hiçbir komutan daha savaş başlamadan yenilgiyi peşinen kabul etmemiştir. Dolayısıyla Cemal Paşa, Mısır'ın fethinden ziyade, orada mümkün olduğunca fazla İngiliz askerini meşgul etmeyi hedeflemiş olmalıdır. Buradan hareketle Aydemir ve Bayur'un "*Mısır'da bir Cemal Paşa hanedanının kurulması*" şeklindeki iddialarını abartılı bulduğumuzu da bir kez daha iddia etmek durumundayız.

3- İkinci Kanal Seferi ve Cemal Paşa

Cemal Paşa, Birinci Kanal Seferi sonrasında Başkumandanlık Vekâleti'ne göndermiş olduğu raporlarında, bu seferin bir keşif taarruzu niteliğinde olduğunu ve düşmanın savunma tertibatının öğrenilerek, asıl sefer için uygun zemin hazırlanıldığını söylemişti. Paşa bu ifadeleriyle, Süveyş üzerine yapılacak yeni bir harekâtın işaretlerini vermiş oluyordu. Öte yandan Enver Paşa da İngilizlerin Mısır'dan Çanakkale'ye serbestçe kuvvet göndermelerinin engellenmesi amacıyla yeni bir Kanal seferinin yapılması fikrini destekliyordu⁹⁷⁸. Haziran ayından itibaren, ilkinden farklı olarak, Mısır Seferi tabirini kullanmaya başlayan Cemal Paşa⁹⁷⁹, böylece yeni harekâtın Süveyş'le sınırlı kalmayıp, Mısır'ı da içerisine alacağı ima ediyordu. Ancak Çanakkale savaşlarının uzaması, Suriye'de baş gösteren çekirge felaketi ve Almanya'dan istenilen düzeyde yardım gelmemesi gibi nedenlerden dolayı, 1915 yılı içerisinde düşünülen söz konusu seferin ertelenmesi gündeme gelmiştir. Sonuçta "*Büyük Mısır Seferi*" fikrinden vazgeçilip, yalnızca Süveyş Kanalı'yla sınırlı bir harekât yapılmasına karar verilmiştir⁹⁸⁰.

a- İkinci Kanal Seferi İçin Yapılan Hazırlıklar

Cemal Paşa, İkinci Kanal Seferi için ilk iş olarak İbin'de Kress von Kressentein başkanlığında bir çöl kumandanlığı tesis ettirmiştir. Böylece hem Kanala karşı taciz hareketleri idare edilecek, hem de çölde yapılacak olan hazırlıklar koruma

⁹⁷⁸ Y.Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 186.

⁹⁷⁹ Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 163, D. 717A, F. 1-1, 1/2 Haziran 1331 (14/15 Haziran 1915).

⁹⁸⁰ A. Fuad Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 153-167; Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 76. Enver Paşa, 11 Ağustos 1915'te Cemal Paşaya göndermiş olduğu telgrafında: "*Vaziyet-i umumiye-i siyasiye dolayısıyla İkinci Mısır seferinin ertelendiğini*" söylemiştir. Bkz. A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 153-154.

altına alınacaktı⁹⁸¹. Çalışmalarını sürdüren Cemal Paşa, 14/15 Haziran 1915'te Başkumandanlık Vekâleti'ne gönderilmek üzere yirmi altı maddelik uzun bir rapor hazırlamıştır. Söz konusu raporda, yeni bir Kanal harekâtının yapılabilmesi için gerekli şartlar özetle şu şekilde belirtilmiştir⁹⁸²:

1)- Mısır seyyar ordusunun nizam-ı harbi rabt edilmiş, işbu nizam-ı harbiye nazaran oluşturulan seyyar ordu elli yedi tabur piyade, yirmi mitralyöz bölüğü, sekiz süvari veya hecinsüvari bölüğü ve yirmi üç bataryadır.

2)- Suriye ve Filistin kuvve-i işgaliyesi ber vech-i ati olmak lazımdır:

a)-Halep ve Adana mıntıkları için dokuzar tabur, birer fırka.

b)- Lübnan mıntıkası için altı taburlu bir fırka.

c)- Filistin mıntıkası için iki fırkalı bir kolordu (Fırkalar da dokuzar taburlu olacak).

d)- İhtiyat olmak üzere ayrıca bir fırka.

e)- Birinci Mısır seferi esnasında İngilizlerin Suriye ve Filistin'e tecavüz etmemeleri, ikinci Mısır seferi esnasında tecavüz etmeyeceklerini ispat etmez. Bilakis sahile pek yakın olan Mısır şimendiferini zapt etmek üzere taarruz etmeleri muhtemeldir. Bu nedenle mükemmel bir “*Türk Fırkası*” olması lazımdır.

3)- Kanal önünde daha uzun süre kalacak ordunun günlük iaşesinin şimendifer munteha noktasından itibaren her gün Kanala kadar muntazaman celbini temin etmek ve her ihtimale binaen bir aylık ihtiyat erzakının harekât başlamadan çölün vesaitindeki anbarlara iddihar eylemek esastır. Bu esasa nazaran çöl dâhilinde Birüssebe ve İbin'de iki çöl menzil müfettişliği kurulacaktır⁹⁸³.

⁹⁸¹ A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 73. Enver Paşa, hem Von Kressentein hem de Bronzart Paşa ile Ekim ayı içerisinde bir görüşme yaparak, taarruz fikrini savunmuştur. Enver Paşa bu fikrini, 13 Ekim 1915'te Cemal Paşaya da bildirmiştir. Bkz. TTK *KOA*, Nr. II/224, 30 Eylül 1331 (13 Ekim 1915).

⁹⁸² Raporun tamamı için bkz. *ATASE Arşivi*, K. 163, D. 717A, F. 1 ile 1-7, 1/2 Haziran 1331 (14/15 Haziran 1915).

⁹⁸³ Cemal Paşa, bu iki merkezde toplam kırk beş menzil noktası oluşturmuştur. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 163, D. 717A, F. 2, 14 Temmuz 1331 (27 Temmuz 1915). Ayrıca Söz konusu menzil noktalarıyla ilgili ayrıntılı krokiler hazırlanmıştır. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 163, D. 717A, F. 1-8 ile 1-19.

4)- Birinci ve üçüncü maddelere nazaran gerek harekât mıntikasından, gerekse çöl anbarlarından erzak ve cephane nakliyatı için araba ve deve miktarları şu şekilde tespit edilmiştir:

	<u>Araba</u>	<u>Deve</u>
Çöl kadrosu için	–	4.460
Su nakliyatı için	–	9.392
Erzak nakliyatı için	4.786	14.667
Cephane nakliyatı için	1.533	4.509
Çöl dahilinde mevki-i muhtelifde bulunacak _		3.000
% 10 İhtiyat tanzim	–	3.603
% 5 İhtiyat tanzim	<u>316</u>	
Yekûn	6.635	39.631 ⁹⁸⁴

5)- Mevcut malzemeye ilaveten yeni malzemelerin Dersaadet tarafından 1 Teşrin-i sâni 1331(14 Kasım 1915) tarihine kadar Birüssebe'ye vasıl olması gerekmektedir.

6)- Acil ulaşım için yüz yirmişer otomobilden oluşan otomobil kıtaları kurulmalıdır. Bu otomobillerle birlikte benzin ve tamirhane heyetinin de gönderilmesi gerekmektedir. Daha önceki listede istenen 4656 adet arabadan tenzil edilerek, 4156 adet talep ediyorum⁹⁸⁵.

7)- Çölde su ihtiyacı için menzil teşkilatlarından faydalanılacak. Ayrıca, su nakliyatı için gerekli malzemeler, 1 Teşrin-i evvel 1331(14 Ekim 1915) tarihine kadar Şam'a vasıl olmalıdır⁹⁸⁶.

8)- Almanya'dan gönderilmesi lazım olan eşya ve teçhizatın da, 1 Teşrin-i evvel 1331(14 Ekim 1915) tarihine kadar Şam'a vasıl olması gerekmektedir.

⁹⁸⁴ Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 163, D. 717A, F. 1-2. Cemal Paşa, bu maddenin altına IV. Ordu mıntikasında bir tane bile araba kıtasının bulunmadığı notunu ilave etmiştir.

⁹⁸⁵ Ayrıntılar için bkz. *ATASE Arşivi*, K. 163, D. 717A, F. 1-3.

⁹⁸⁶ Ayrıntılar için bkz. *ATASE Arşivi*, K. 163, D. 717A, F. 1-4.

9)- Tayyare müfrezesi ile telsiz-telgraf memurlarının Almanlardan dikkatle seçilmesini rica ederim.

10)- Mısır Seferi'nin mahiyet-i hususiyesine nazaran orduya ber vech-i ati kumanda heyetlerinin ilavesini elzem görüyorum⁹⁸⁷.

11)- Ordu karargâhı fevkalade noksandır.

12)- İkinci Kanal Seferi'nde, Kanal önlerinde ağleb-i ihtimal haftalarca kalınacaktır.

13)- İkinci Kanal seferi kumandanlarının, birinci Kanal seferine iştirak etmiş zevattan intihab edilmesini elzem görüyorum. Bu mülahazata binaen Suriye Kuvve-i Seyyare Kumandanlığı'na Fahri Paşanın, Filistin Kuvve-i Müdafaası Kumandanlığı'na VIII Kolordu Kumandanı Cemal Paşanın(Mersinli) ve Birinci Kuvve-i Seferiye Kumandanlığı'na da, Von Kress Beyin atanmasını zaruri görüyorum⁹⁸⁸.

14)- Bütün hazırlıkların esasını deve meselesi teşkil etmektedir. Bu işin yerine getirilmesi için para gönderilmesini talep ediyorum. Ayrıca sıhhiye malzemesi, sıhhiye memuru ve baytar gönderilmesi gerekmektedir.

15)- Arzettiğim hususat, Mısır seferinin icrasını temin etmek için asgari miktarlardır⁹⁸⁹.

İkinci Kanal Seferi hazırlıklarını büyük bir titizlikle sürdüren Cemal Paşa, yukarıda özetlemeye çalıştığımız raporundaki taleplerinin karşılanmaması üzerine, 21 Temmuz 1915'de Enver Paşaya yeni bir rapor göndermiş ve deve, para, dekovil ve su malzemesi eksikliğinin giderilmesi yönündeki isteklerini yinelemiştir⁹⁹⁰. Bu sırada Ayınsofar'daki⁹⁹¹ yazlığında bulunan Cemal Paşa, 27 Temmuz-4 Ağustos

⁹⁸⁷ Ayrıntılar için bkz. *ATASE Arşivi*, K. 163, D. 717A, F. 1-5.

⁹⁸⁸ *ATASE Arşivi*, K. 163, D. 717A, F. 1-6.

⁹⁸⁹ *ATASE Arşivi*, K. 163, D. 717A, F. 1-7.

⁹⁹⁰ *ATASE Arşivi*, K. 163, D. 717A, F. 1, 8 Temmuz 1331 (21 Temmuz 1915); A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 146-150.

⁹⁹¹ Ayınsofar, Beyrut'un 30 km doğusunda ve deniz seviyesinden 1700 m yükseklikte bir sayfiye yeri idi. Beyrutlular ve zengin Mısırlılar, yaz akşamlarını burada geçiriyorlardı. Cemal Paşa, 20 Haziran 1915'te karargâhını buraya taşımıştı. Bkz. Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 78-79.

tarihli ve Enver Paşaya başlıklı raporlarında ise çöl menzil teşkilatı, tayyare-telsiz-telgraf müfrezeleri, personel sayısı ve bir haftalık erzak miktarına dair ayrıntılı bilgilere yer vermiştir⁹⁹². O günkü şartlarda Osmanlı Hükümeti'nin Paşanın bu taleplerini karşılayabilmesi oldukça zor görünüyordu. Bu yüzden Cemal Paşa, müttefik devletlerin özellikle de Almanya'nın yardımı olmaksızın⁹⁹³ yeni bir Kanal Seferi'nin gerçekleştirilemeyeceğini, buna karşılık Almanların bu harekattan daha büyük kazançlar elde edeceğini düşünmekteydi. Paşa bu konudaki düşüncelerini 28 Ağustos'ta Başkumandanlık Vekaleti'ne göndermiş olduğu telgrafında şu cümlelerle ifade etmiştir: “... İngilizlerin elinden Mısır'ı almak, Almanya'nın menafi-i iktizasından olduğu ve Mısır'ın İngilizleri şimdiden tahmini mümkün olmayan netayice sevkedeceği nazar-ı dikkate alınır, Almanya'nın nakit olarak büyük fedakârlıklar icrasından çekinmeyeceğine eminim⁹⁹⁴.” Cemal Paşanın bu yazısı üzerine harekete geçen Enver Paşa, gerekli para ve malzeme yardımının sağlanması amacıyla Von Kressentein'ı derhal Almanya'ya göndermiştir⁹⁹⁵. Ancak Almanya, ilk seferdeki başarısızlıktan dolayı olsa gerek, yardım konusunda fazla istekli davranmamıştır⁹⁹⁶. Ancak Almanya'nın bu konuda tamamen kayıtsız kaldığını söyleyemeyiz. Almanlar “Paşa Harekâtı” adını verdikleri İkinci Kanal Seferi'ne, istenilen seviyede olamasa bile katkıda bulunmuşlardır⁹⁹⁷. Cemal Paşanın Başkumandanlık Vekâleti'ne göndermiş olduğu raporlara göre, bu yardımları şu şekilde sıralayabiliriz:

⁹⁹² Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 163, D. 717A, F. 2, 1-20, 1-29, 14/22 Temmuz 1331 (27 Temmuz/4 Ağustos 1915). Cemal Paşanın ısrarla üzerinde durduğu tayyare müfrezesi; altı tayyare, üç büyük tayyare, dokuz pilot, dokuz zabıt, mükemmel bir tamirhane ve fotoğraf heyetlerinden oluşuyordu. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 163, D. 717A, F. 1-23.

⁹⁹³ Cemal Paşa, Almanya'dan nakit paranın yanısıra tayyare, tayyare müfrezesi, silah, cephane ve lokomotif gönderilmesini talep etmişti. Paşanın konuyla ilgili yazısı için bkz. *ATASE Arşivi*, K. 163, D. 730, F. 9, 62, 62-9, 9 Mayıs 1332 (22 Mayıs 1916). Cemal Paşa, müttefik devletlerden ayrıca dağ obüs bataryaları, seri atışlı toplar ve bunları kullanabilecek Alman ve Avusturyalı subaylar talep etmiştir. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 163, D. 717A, F. 5, 28 Temmuz 1331 (10 Ağustos 1915).

⁹⁹⁴ *ATASE Arşivi*, K. 163, D. 717A, F. 5-1, 15 Ağustos 1331 (28 Ağustos 1915).

⁹⁹⁵ Türk yetkilileriyle aynı düşüncelere sahip olan Von Kressentein, Almanya'ya hareketinden evvel Cemal Paşaya bir telgraf göndererek gerekli malzeme ve desteği alarak döneceğini söylemiştir. Bkz. A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 154-155.

⁹⁹⁶ Bayur, Almanya'nın bu tutumunu ikinci Kanal seferine inanmamış olmasına bağlamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 188-194.

1)- Bir tayyare müfrezesi, sekiz makineli tüfek bölümü, bir 15 cm'lik obüs bataryası, bir 10 cm'lik top bataryası, iki 21 cm'lik havan bataryası, dört tayyare savar takımı⁹⁹⁸.

2)- Alman subayları yönetiminde iki sahra hastanesi.

3)- 140 subay ve 1500 er.

4)- Kanal ve çevresini gösterir, 1:250.000 ölçekli ve “*Cemal Paşaya*” başlıklı, 1915 baskılı Almanca haritalar⁹⁹⁹.

Cemal Paşanın İkinci Kanal Seferi hazırlıkları içerisinde demiryolları önemli bir yer tutmuştur. Paşa, asker ve malzeme sevkiyatının daha rahat yapılabilmesi amacıyla Kanala kadar uzanan bir demiryolu projesi başlatmıştır. “*Hicaz Demiryolu Mısır Şubesi*” adı verilen ve yapımına 19 Ocak 1915’de başlanan bu projeye; Hicaz Demiryolu’nun Mesudiye istasyonundan başlanarak Remle, Yafa, Kudüs, Birüssebe, Hafirülvace ve İsmailiye üzerinden Süveyş Kanalı’na ulaşmak hedeflenmiştir¹⁰⁰⁰. Ayrıca, söz konusu demiryolu inşaatına “*Hicaz Demiryolu Mısır Şubesi Ser Mühendisi*” namıyla Alman Meissner Paşa tayin edilmiştir¹⁰⁰¹. Mısır Şubesi, Ekim ortalarında Birüssebe’ye ulaşmıştır. Evkaf Nazırı ve Şeyhülislam Hayri Bey, on ay gibi kısa bir sürede 159 km’lik demir yolu inşaatı nedeniyle IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşayı tebrik etmiştir¹⁰⁰². Hattın bu kadar kısa süre içerisinde

⁹⁹⁷ A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 175; Jehuda L. Wallach, *a.g.e.*, s. 177-181. Cemal Paşa da, bazı resmi yazışmalarında “*Paşa*” rumuzunu kullanmıştır. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 168, D. 730, F. 9, 9 Mayıs 1332 (22 Mayıs 1916).

⁹⁹⁸ Bu yardımlardan bir bölümü 1916 Haziran’ında Birüssebe’ye ulaşmıştır. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 168, D. 730, F. 9,10, 9/23 Mayıs1332 (22 Mayıs/5 Haziran 1916). Cemal Paşanın Almanya’dan tayyare gönderilmesiyle ilgili yazıları için bkz. *ATASE Arşivi*, K. 168, D. 730, F. 17, 33-1, 23 Mayıs/17 Haziran 1332 (5/20 Haziran 1916). Bunlara ilave olarak Yeşilköy’de Alman ekolüne uygun bir pilot okulu açılmış ve çok sayıda Türk subayı havacılık eğitimi için Almanya’ya gönderilmiştir. Birinci Dünya Savaşı boyunca Türkiye’ye getirilen Alman uçaklarının sayısı 460’ı bulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Jehuda L. Wallach, *a.g.e.*, s. 180-181.

⁹⁹⁹ Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 168, D. 730, F. 7, 29 Mart 1332 (11 Nisan 1916). Jehuda L. Wallach’a göre Almanya bir hecinsûvar bölümünün finansmanını da karşılamıştı. Jehuda L. Wallach, *a.g.e.*, s. 177-178.

¹⁰⁰⁰ A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 88. Proje İstanbul-İsmailiye (*i-i*) rumuzuyla da anılıyordu. Bkz. Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 78-79.

¹⁰⁰¹ A Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁰⁰² Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 57/154, 12 Teşrin-i evvel 1331 (25 Ekim 1915). 1915 Ağustos’u itibarıyla Mısır Şubesi için harcanan para 240.000 lira civarındaydı. Bkz. BOA, *D.H.ŞFR*,

tamamlanabilmesinde istimlak sorununun yaşanmasının yanı sıra¹⁰⁰³, bu konuda gerekli deneyim ve tecrübeye sahip Cemal Paşanın büyük rolü olmuştur. Mısır Şubesi'nin Birüssebe-Kanal arasındaki kısmının tamamlanabilmesi için çalışmalara ara verilmeden devam edilmiştir. Hicaz Demiryolu idaresi de, projenin devamı konusunda Cemal Paşayı desteklemiş ve bu konudaki gayretlerini takdirle karşılamıştır¹⁰⁰⁴. 1916 yılında inşaat daha da hızlanmış ve Mart ayı itibarıyla harcanan para 240.000 Lira'ya ulaşmıştır¹⁰⁰⁵. Ancak söz konusu proje, Şerif Hüseyin'in isyanı dolayısıyla İsmailiye'ye 25 km'lik bir mesafe kala durdurulmuştur¹⁰⁰⁶. Cemal Paşa, demiryolu hazırlıklarının yanı sıra, Habra'ya kadar 600 km'lik bir şose yol yaptırmıştır. Bunlara ilave olarak da, Gazze-Birüssebe hattından başlayarak Kanal istikametindeki menzil noktalarında kuyular açtırmış¹⁰⁰⁷, kuzeyden batıya doğru 38 km uzunluğunda su boruları döşetmiş ve çöl dahilinde yüzlerce km uzunluğunda telgraf hatları inşa ettirmiştir¹⁰⁰⁸. Paşa, ilkinde olduğu gibi, ikinci sefer için de gönüllü birlikler oluşturulması yolunda bir takım hazırlıklar yapmıştır. Bu amaçla, Havran mebusu Emir Şekip Arslan Beyi¹⁰⁰⁹ bölgedeki bedevilerden gönüllü alayı kurmakla görevlendirmiş¹⁰¹⁰, daha sonra da Birinci Kuvve-i Seferiye'yi tesis ettirmiştir¹⁰¹¹.

55/264, 15 Ağustos 1331(28 Ağustos 1915). Bu paralar, Osmanlı Bankası aracılığıyla bölgeye ulaştırılmıştır. Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 58/43, 9 Muharrem 1334 (18 Kasım 1915).

¹⁰⁰³ A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁰⁰⁴ Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 60/87, 62/112, 65/19, 16 Rebiülevvel 1334/20 Cemaziyevvel 1334/15 Şaban 1334 (22 Ocak/25 Mart/16 Haziran 1916).

¹⁰⁰⁵ Ocak ayında 30.000 ve Mart ayında da 210.000 Lira olmak üzere. Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 59/257, 62/240, 4 Rebiülevvel 1334/1 Mart 1332 (10 Ocak/16 Mart 1916). Bir önceki yıl gönderilen paralarla yaklaşık olarak 480.000 Lira harcanmış oluyordu.

¹⁰⁰⁶ Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul 1994, s. 224. Cemal Paşa, hattın Temmuz sonuna kadar bitirilmesi için Hicaz Demiryolu İdaresi'yle birlikte büyük çaba sarfetmiştir. Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 66/59, 20 Ramazan 1334(24 Temmuz 1916).

¹⁰⁰⁷ A. Fuat Erden, *a.g.e.*, s. 91. Ayrıca bkz. A. Fuad Erden, *Paris'ten Tih Sahrasına*, s. 12; Jehuda L. Wallach, *a.g.e.*, s. 178.

¹⁰⁰⁸ A. Fuat Erden, *a.g.e.*, s. 13. Ancak, ikinci Kanal seferi başladığında ulaştırma işi henüz tamamlanamamıştı. Bkz. Jehuda L. Wallach, *a.g.e.*, s. 178.

¹⁰⁰⁹ Şekip Arslan, Lübnan'ın Şuf bölgesindeki Dürzi prens ailesine mensuptu. II. Abdülhamit yönetimini tasvip etmeyerek Jön Türk hareketini destekleyen Şekip Arslan, 1913 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olmuştur. Her iki Kanal seferine katılan Şekip Arslan, Cemal Paşaya olan yakınlığıyla tanınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. William I. Cleveland, *a.g.e.*, s. 19-82.

¹⁰¹⁰ Bkz. *MMZC*, Devre: 3, İçtima Senesi: 1, İnikat: 35, 22 Eylül 1915, TBMM Basım Evi, Ankara 1991, s. 494. Şekip Arslan, gönüllü alayların oluşturulması çalışmaları nedeniyle

Ordu karargahını 14 Ekim 1915’de Kudüs’e taşıyan Cemal Paşa, ay sonuna doğru Halep’e gelmiştir. Burada tehcire uğrayan Ermeniler’le yakından ilgilenen Paşa, 22 Kasım’da hem bunların durumunu görüşmek, hem de Toros-Amanos tünelleri inşaatına destek bulmak amacıyla İstanbul’a gitmeye karar vermiştir. Ancak Pozantı’ya ulaştığında Enver Paşanın gelmeyin emri üzerine geri dönmek zorunda kalmıştır¹⁰¹². Paşa, yaklaşık bir hafta sonra bu defa Enver Paşa tarafından İstanbul’a davet edilince yeniden yola çıkmak zorunda kalmıştır. Yol boyunca tehcir edilen Ermenilerle karşılaşan Cemal Paşa:“*İstanbul’dakiler bunları görmedikleri için rahat davranıyorlar*” diyerek üzüntüsünü dile getirmiştir¹⁰¹³. 5 Aralık’ta Harbiye Nezareti’nde gerçekleşen görüşmede Enver Paşa, Çanakkale savaşlarının sona ermesiyle birlikte ağırlığın Kanala verileceğini ifade etmiş¹⁰¹⁴, Cemal Paşa ise, hareket için gerekli olan 650.000 Lira’nın bir an önce karşılanmasını talep etmiş, ancak kesin bir cevap alamamıştır. Cemal Paşa, arzu ettiği şekilde gerçekleşmeyen bu görüşmenin ardından önce Padişah Mehmed Reşad tarafından kabul edilmiş, daha sonra da Kızılay hastanesini ziyaret etmiştir¹⁰¹⁵. Cemal Paşa, İstanbul ziyareti sonucunda “*Büyük Mısır Seferi*” yerine, yalnızca Süveyş Kanalı’yla sınırlı bir hareketin yapılacağına kanaat getirmişti. Zira, 17 Kasım 1915’de Enver-Falkenhayn görüşmesi yapılmış ve Almanya’nın Cemal Paşanın isteklerinin tamamını yerine getiremeyeceği anlaşılmıştı. Buna rağmen Cemal Paşa, seferin 1916 şubat ya da Mart ayında yapılmasını istemişti. Yeni plana göre; Kanal geçilmeyecek, Türk kuvvetleri Kanal’ın doğusuna mevzilenerek topçu ateşiyle Kanal’ı taciz edeceklerdi¹⁰¹⁶.

Meclis-i Mebusan’daki görevine devam etmemiş ve 1917 ortalarına kadar izinli sayılmıştır. Bkz. *MMZC*, Devre: 3, İçtima Senesi: 3, İnikat:58, 22 Mart 1917, TBMM Basım Evi, Ankara 1991, s. 296-297.

¹⁰¹¹ Bu birliğin başına Kress von Kressentein getirilmiştir. Kuvve-i Seferiye, öncü birlikti. Mevlevi taburu, Kadiri bölüğü, Alman-Avusturya er ve subaylarından oluşuyordu. Bkz. A. Fuad Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 165-174.

¹⁰¹² Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 85.

¹⁰¹³ Kress von Kressentein, *a.g. e.*, s. 88.

¹⁰¹⁴ A Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 165. Bu görüşmeden yaklaşık iki hafta sonra İngilizler Çanakkale’yi tahliye etmişlerdir. Bkz. A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 165-172.

¹⁰¹⁵ Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 88-89. Cemal Paşa, bu paranın tamamını değil ancak 100.000 Lira’sını alabilmişti. Bkz. Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁰¹⁶ A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 165-167.

Öte yandan İngilizler, Çanakkale Savaşları'ndan sonra Türklerin Mısır'a karşı yeni bir harekâta bulunacaklarını tahmin ediyorlardı¹⁰¹⁷. Bu nedenle, Mısır'daki İngiliz Kuvvetleri Kumandanı General Maxwell, Türklerin 250.000 kişilik bir kuvvetle¹⁰¹⁸ saldırı hazırlığı içinde olduklarını ileri sürerek ek yardım talebinde bulunmuştu. Bu sırada Mısır'ı ziyaret eden İngiliz Savunma Bakanı Lord Kitchner, Maxwell'in almış olduğu önlemleri yeterli bulmamış ve görevine son vermişti. İngiliz hükümeti, Maxwell'in yerine General Murary'i tayin ederek Türk harekâtından çekindiğini göstermiştir. İngilizler, daha da ileri giderek, savunma planlarını değiştirmişler ve Kanalın doğusunda yığınak yapmaya başlamışlardır¹⁰¹⁹.

Hazırlıklarına devam eden Cemal Paşa, Afganistan Emiri Habibullah Hana bir mektup göndererek, kendisini “*Cihad-ı Mukkadese*” davet etmiştir¹⁰²⁰. Enver Paşanın da desteklediği bu davet, İngiliz Hindistan'ına karşı bir tehdit oluşturma amacına yönelikti¹⁰²¹. Ancak, Habibullah Hanın cihad fikrine soğuk bakması ve İngilizlerden çekinmesi nedeniyle Paşanın bu girişiminden istenilen sonuç elde edilememiştir¹⁰²². Bu arada Enver Paşa, Cemal Paşa tarafından yapılan hazırlıkları yerinde görmek ve kendisine destek vermek amacıyla, 1916 Şubat'ında bölgeye

¹⁰¹⁷ Öyle ki İngiliz The Times gazetesi, yapılan hazırlıkları yakından takip ediyor ve Cemal Paşaya övgüler yağdırıyordu. Bkz. A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 101-103.

¹⁰¹⁸ Osmanlı IV. Ordusu, 1916 yılından itibaren yeniden yapılanma sürecine girmiştir. General Maxwell'in iddialarının aksine, Haziran ayı itibarıyla IV Ordu umumi kuvveti şu şekildeydi: 199.850 insan, 24.500 hayvan, 19.375 deve, 101.850 hafif silah (Bu silahların 36.189'u mavzer, 19.859'u Rus tüfenk, 21.000 Martin, 24.816'sı eski silah ve 58.000'i de eski silah), 75 makineli tüfenk ve 244 top. Bu rakamlar bizzat Cemal Paşa tarafından hazırlanan raporlardan alınmıştır. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 168, D. 730, F. 30, 2 Haziran 1332 (15 Haziran 1916). Aynı yıl içinde IV. Ordu'nun aylık masrafı ise, 350.000 Lira'ya ulaşmıştı. Ancak yaşanan ekonomik zorluklar nedeniyle 40.000 Lira'lık ödenekle yetinilmek zorunda kalınmıştır. Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 65/88, 65/104, 13/15 Haziran 1332 (26/28 Haziran 1916).

¹⁰¹⁹ Bkz. A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 189-190; Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 104-106; Jehuda L. Wallach, *a.g.e.*, s. 178; Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, c. III, s. 261-262.

¹⁰²⁰ Cemal Paşanın bu mektubu, ikinci Kanal seferi başlamadan önce Kabil'e ulaşmıştı. Bkz. A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 204-205. George Antonius, Cemal Paşanın Arap kabilelerini teşvik etmek için de “*Cihad*” olgusunu ön plana çıkarttığını ve bu amaçla hem Şerif Hüseyin'e hem de Irak'taki Şii ve Sünni liderlere mesaj gönderdiğini iddia etmiştir. Bkz. George Antonius, *a.g.e.*, s. 142-147.

¹⁰²¹ Peter Hopkirk, *a.g.e.*, s. 118.

¹⁰²² Ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, c. III, Ankara 1987, s. 501-511.

gelmiştir¹⁰²³. Cemal Paşa, bu ziyaretten oldukça memnun kalmıştır. Enver Paşa ise: “Çölün bu kadar değişebileceğine hiç ihtimal vermemiştim” diyerek Cemal Paşayı kutlamış ve göstermiş olduğu misafirperverlikten dolayı da kendisine teşekkür etmiştir¹⁰²⁴. Enver Paşa, daha sonra Cemal Paşayla birlikte Mekke ve Medine’yi ziyaret etmiş ve Mekke Emiri Şerif Hüseyin’le bir görüşme yapmıştır¹⁰²⁵.

Cemal Paşa, 2 Haziran 1916’ da Birinci Kuvve-i Seferiye Kumandanlığı’na hitaben Fransızca-Türkçe ve zâta mahsus olmak üzere, beş maddelik bir tebliğ yayınlamıştır. Bu tebliğde, Mısır’daki İngiliz kuvvetlerinin takriben 200.000 civarında olduğu, düşmanın ileri harekâtının önlenmesi için ne gibi tedbirlerin alınması gerektiği ve ricat hareketinin ancak IV. Ordu emrinde gerçekleştirilebileceği şeklinde ibareler bulunmaktaydı¹⁰²⁶. Söz konusu tebliğin bir diğer amacı ise, Birinci Kuvve-i Seferiye ve onun kumandanı Von Kressentein’in Paşanın emri dışında herhangi bir harekette bulunmasını engellemektir. Zira, bu sıralarda Cemal Paşa ile Von Kressentein arasında bir yetki kargaşası yaşanmaktaydı. Bu kargaşa, ikili arasında bazı tartışmalara bile neden olmuştu¹⁰²⁷. Cemal Paşa bu yüzden, 16 Temmuz 1916 da Ariş’te bulunan Von Kressentein’a oldukça sert bir telgraf dahi göndermiştir. Paşa bu telgrafında şu sözleri sarfetmiştir: “Erzak sevkiyatı hakkında, üç gün evvel yazdığınız telgraf, bir kolordu kumandanının ordu kumandanına karşı istimali muvafık olmayan lisan ile yazıldığı için, yalnız erzak nakliyatını tanzim eyledim. İştigal etmemekten başka bir cevap yazmamayı münasip telakki etmiştim. Mademki ısrar ediyorsunuz işte size cevap yazıyorum: Almanya ve Avusturya

¹⁰²³ A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 185-186. Tanin gazetesi bu ziyarete geniş yer vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Tanin*, 2594, 24 Şubat 1916.

¹⁰²⁴ Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 95; A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 101. Falih Rıfki Atay: “Çöle gömülen bir senelik Türk enerjisi her hangi bir planın içinde toplanır ve teksif olunursa, dört- beş senede bir memleket yapmaya kafidir.” sözleriyle yapılan hazırlıkların ne derece geniş çaplı olduğunu ifade etmiştir. Bkz. F. Rıfki Atay, *a.g.e.*, s. 107.

¹⁰²⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. F. Rıfki Atay, *a.g.e.*, s. 53-58. Ayrıca bkz. *Tanin*, 2598, 28 Şubat 1916. Enver Paşa, Cemal Paşa ile birlikte Kudüs’ü de ziyaret etmişti. Bu ziyaret, özellikle yabancı basında büyük ilgi uyandırmıştı. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 532, D. 2080, F. 5, 6 Mart 1916.

¹⁰²⁶ Tebliğin tamamı için bkz. *ATASE Arşivi*, K. 168, D. 730, F. 62-5, 16 Haziran 1332 (29 Haziran 1916).

¹⁰²⁷ Tartışma, Cemal Paşanın Von Kressentein’a ait telgrafi kontrol etmek istemesiyle başlamıştı. Bkz. Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 93. Ayrıca, Von Kressentein’ın Filistinli Almanların temsil hakkını istemesi gerginliğin daha da artmasına neden olmuştur. Bkz. Jehuda L. Wallach, *a.g.e.*, s. 177.

İmparatorları hazeratı, kendi ordularına mensup olan bir kısım kuvva-yı askeriye'yi sizin emrinize değil, Osmanlı İmparatoru hazretlerinin emrine tevdi buyurmuşlardır. Siz, taraf-ı eşref-i padişahi'den Birinci Kuvve-i Seferiye Kumandanlığı'na tayin buyrulduğunuz için, maiyetinizdeki müttelik kuvvetlerin bir kısmında suret-i hususiyede bahsetmekliğiniz münasip değildir. Bütün efâl ve hareketinizde yalnız bana karşı mesul olduğunuzu unutup iseniz, bunu derhal hatırlatmak isterim. Almanya ve Avusturya ateşemiliterleriyle sizin aranızda hiç bir münasebet-i resmiyye yoktur ki, onlarla muhabere etmek selahiyetini kendinizde görüyorsunuz. Şimendiferlerin nakliyesi kabiliyet-i nakliyesini hatt-ı azamiye çıkarmak için bütün mevcudiyetimle çalıştığıma şüphe etmemeniz gerekir¹⁰²⁸.”

Cemal Paşa, Kanal seferinin başladığı Ağustos ayına kadar çalışmalarına ara vermeden devam etmiş ve bu hususta hiçbir fedakârlıktan çekinmemiştir. Nitekim, 21 Temmuz 1916'da Enver Paşaya göndermiş olduğu telgrafında: “Kanal harekâtının icrasını mümkün kılmak için bir buçuk seneden beri mütemadiyen ne derecede çalışmış isem, şimdi bu harekâtın idamesini temin için icab eden her şeyin yapılması hususunda dahi hep fazla çalışıyorum...”¹⁰²⁹ sözleriyle bu gayretlerini açıkça dile getirmişti. Paşa, söz konusu telgrafının devamında cephe ve mühimmat yardımının bir an önce gönderilmesini ve yapmış olduğu onca fedakârlığın karşılıksız bırakılmamasını istemiştir¹⁰³⁰.

b- İkinci Kanal Seferi Öncesi İstihbarat Çalışmaları

Cemal Paşa, ikinci Kanal seferi öncesinde de istihbarat çalışmalarına büyük önem vermiştir. Ancak, bu seferki çalışmalar ilkinde oranla daha dar kapsamlı olmuştur. Bunun nedeni, önceki istihbarat bilgilerinin ikinci harekât için de kullanılmış olmasıydı. Bunların dışında yeni istihbarat bilgileri, Atina, Bern ve Roma sefarelerinden, Türk-Alman Genelkurmaylarının ortak çalışmalarından, ele geçirilen Hintli esirlerden ve Mısır'da bulunan ajanlardan temin edilmiştir. Cemal Paşa kendisine ulaştırılan raporları Başkumandanlık makamına takdim ederek, Enver

¹⁰²⁸ Bkz. ATASE Arşivi, K. 168, D. 730, F. 110-4, 5 Temmuz 1332 (18 Temmuz 1916).

¹⁰²⁹ Bkz. ATASE Arşivi, K. 168, D. 730, F. 113-1, 8 Temmuz 1332 (21 Temmuz 1916).

¹⁰³⁰ Bkz. ATASE Arşivi, K. 168, D. 730, F. 113-1. Cemal Paşa, Suriye ve Filistin halkının Kanal seferi için göstermiş olduğu çabalara teşekkür etmeyi unutmamış ve bu hususta bir tamim bile yayınlamıştı. Bkz. A. Fuad Erden, a.g.e., s. 242-243.

Paşanın da görüşlerini almaya büyük özen göstermiştir¹⁰³¹. İlkinin aksine, ikinci Kanal seferi öncesi en kapsamlı istihbarat bilgileri Atina Sefareti'nden alınmıştır. Atina Sefiri Galip Bey, Mısır'da bulunan ajanlarından aldığı bilgileri düzenli olarak Cemal Paşaya ulaştırmıştır¹⁰³². Mesela Galip Beyin, 23 Şubat 1916 tarihli yazısında; Mısır'da bulunan İngiliz ordusunun yüzde yirmi beşinin Fransız, Hintli ve yerli Araplardan oluştuğu, on beş-yirmi bin civarında da gönüllü Ermeni ve Yahudi birliklerinin bulunduğu¹⁰³³ dair ilginç bilgiler yer almıştır. Bern Sefareti, İngilizlerin Mısır'da yayınlamış oldukları beyannamelere dikkat çekmiştir. Bu beyannamelerde, Sunusiler'e yardımda bulunanların en ağır şekilde cezalandırılacakları belirtilmekteydi¹⁰³⁴. Roma Sefareti ise, daha önceden İskenderiye'ye yollamış olduğu ajanlar vasıtasıyla elde etmiş olduğu bilgileri Harbiye Nezareti ile IV. Ordu'ya göndermiştir. Roma'dan gönderilen raporlarda, özellikle Avrupa'dan ve Mısır'dan Hindistan'a yeni bir asker sevkiyatı olmadığı hususu üzerinde durulmuştur¹⁰³⁵. Bunlara ilave olarak Harbiye Nezareti, Teşkilat-ı Mahsusa vasıtasıyla Hicaz'daki İngiliz nüfuzunu kırmak, Mısır'daki Müslümanlar arasında dayanışmayı sağlamak ve Hintli Müslüman askerleri kıskırtmak amacıyla bir takım teşebbüslerde bulunmuştur¹⁰³⁶. Alman Genelkurmay yetkilileri de Süveyş Kanalı'yla ilgili İngiliz resmi tebliğlerini¹⁰³⁷ ve İngiliz gazetelerinde çıkan haberleri

¹⁰³¹ Mesela, Cemal Paşa 11 Mart 1916'da Başkumandanlık Vekâleti'ne göndermiş olduğu istihbarat raporunda; İngilizlerin yapılan hazırlıklarından dolayı endişeye kapıldıklarını, bu nedenle de kanalın doğusunda emniyet tedbirleri alabileceklerini söylemişti. İkinci Kanal seferi sırasında, İngilizlerin bu şekilde hareket ettikleri düşünülürse, Paşanın durumu gayet iyi tahlil etmiş olduğunu söyleyebiliriz. Cemal Paşanın ilgili yazısı için bkz. *ATASE Arşivi*, K. 532, D. 2080, F. 8, 27 Şubat 1331 (11 Mart 1916).

¹⁰³² Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 532, D. 2080, F. 9, 9-1, 9-2, 14 Şubat 1331 (27 Şubat 1916).

¹⁰³³ Yazının tamamı için bkz. *ATASE Arşivi*, K. 532, D. 2080, F. 7, 10 Şubat 1331 (23 Şubat 1916). İlginçtir Galip Bey, yaklaşık bir ay sonra göndermiş olduğu bir başka raporunda da Ermeni ve Yahudi gönüllülerin varlığından bahsetmiştir. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 532, D. 2080, F. 7-1, 5 Nisan 1331 (18 Nisan 1916).

¹⁰³⁴ Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 532, D. 2080, F. 19, 11 Mart 1332 (24 Mart 1916).

¹⁰³⁵ Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 524, D. 2045, F. 9, 12-1, 14 Mart/25 Nisan 1915.

¹⁰³⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Philip H. Stoddard, *a.g.e.*, s. 9399.

¹⁰³⁷ Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 532, D. 2080, F. 55-4, 58-6,60-1, 30 Nisan 1916. İngiliz tebliğlerindeki en ilginç konu, Kanala Japon birliklerinin de gelmiş olmasıydı. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 532, D. 2080, F. 17, 22 Mart 1916.

Cemal Paşaya ulaştırmıştırlardır¹⁰³⁸. Cemal Paşa, İngiliz basınında çıkan bu haberleri dikkate alarak yeni stratejiler belirlemiştir¹⁰³⁹.

Cemal Paşa, Kanala yapılan keşif taarruzları sonrasında ele geçirilen Hintli esirlerden de istifade etmeye çalışmıştır¹⁰⁴⁰. Mesela, 15 Nisan 1916'da Başkumandanlık Vekâleti'ne Hintli esirlerin ifadeleriyle ilgili göndermiş olduğu üç sayfalık raporunda; Mısır ve Süveyş'teki asker sayısının 100.000'e ulaştığını¹⁰⁴¹, Süveyş'te bir tayyare müfrezesinin bulunduğunu, Kanalın doğusunda iki tahkimat hattı oluşturulduğunu, İngiliz askerlerinde herhangi bir hastalık bulunmadığını, Müslüman askerler dışında ordunun moralinin iyi olduğunu ve askerlerin maaşının muntazam olarak ödendiğini belirtmiştir¹⁰⁴². Paşanın Hintli Müslüman askerler üzerinde durması boşuna değildi. Çünkü, Mısır'daki Osmanlı ajanlarının bildirdiğine

¹⁰³⁸ Mesela, 10 Mart 1916 tarihli "Daily Telegraph" gazetesinde yayınlanmış bir makalede, yeni bir Türk taarruzunun bu şartlar altında oldukça zor olduğu belirtilmişti. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 532, D. 2080, F. 61-1, 61-2, 22 Mart 1916. Cemal Paşa ayrıca Times, Manchester Guardian gibi İngiliz gazetelerini de yakından takip etmiştir. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 532, D. 2080, F. 43-7, 27 Nisan 1916; Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 206. Hatta, Selanik'te çıkan gazeteler bile Cemal Paşaya ulaştırılmıştı. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 532, D. 2081, F. 21-2, 3 Temmuz 1332 (16 Temmuz 1916). Bunların dışında Alman istihbarat örgütleri tarafından Mısır'da neşredilen gazetelerde yer alan ilginç haberler de Cemal Paşaya ulaştırılmıştı. Mesala, 25 Haziran 1916 tarihli "El-Mukaddem" gazetesinde Enver Paşanın vefat ettiği ve Mısır halkının bu durumdan oldukça müteessir olduğu şeklindeki bir haber, aynı gün Cemal Paşaya ulaştırılmıştı. Ayrıntılı bilgi için bkz. *ATASE Arşivi*, K. 532, D. 2081, F. 14-2, 25 Haziran 1916. Bu arada şu hususu belirtmekte fayda vardır. Alman istihbarat bilgileri bazen doğru çıkmamaktaydı. Cemal Paşanın bu konuyla ilgili yazısı için bkz. *ATASE Arşivi*, K. 532, D. 2081, F. 18-1, 24 Haziran 1332 (7 Temmuz 1916).

¹⁰³⁹ Cemal Paşa Hatıralar'ında, 1915 yılı içerisinde okuduğu Manchester Guardian gazetesinde yayınlanan bir makaleden etkilenerek, Filistin'in denizden bir saldırıya uğrayacağına kanaat getirmiş, bu nedenle de bölgedeki mevzilerin tahkim edilmesini istemişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 206-208.

¹⁰⁴⁰ Nitekim Paşa, 18 Mart'ta Başkumandanlık Vekaleti'ne göndermiş olduğu raporunda, beş Hintli askerinin ele geçirildiğini söylemiştir. Söz konusu raporun tamamı için bkz. *ATASE Arşivi*, K. 532, D. 2080, F. 11-1, 5 Mart 1332 (18 Mart 1916). Cemal Paşanın belirtmiş olduğu Hint askerleri arasında iltica edenler de bulunmaktaydı. Paşa bunların ifadelerinden de azami ölçüde istifade etmiştir. Konuya ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. *ATASE Arşivi*, K. 532, D. 2081, F. 18, 24 Haziran 1332 (7 Temmuz 1916).

¹⁰⁴¹ Oysa ki yaklaşık bir yıl önce bu rakamın 76.000 civarında olduğu belirtilmişti. Bu bilgiler Mısır'da bulunan bir Türk istihbarat görevlisinden alınmıştır. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 524, D. 2045, F. 13, 30 Mayıs 1331 (13 Haziran 1915).

¹⁰⁴² Raporun tamamı için bkz. *ATASE Arşivi*, K. 532, D. 2080, F. 47-1, 47-2, 47-3, 47-6, 2 Nisan 1331 (15 Nisan 1916). Bu bilgilerin yanı sıra, İngiliz ordusunda kolera salgını olduğuna dair haberler de çıkmıştı. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 168, D. 730, F. 26, 26-1, 2 Haziran 1332 (15 Haziran 1916).

göre, 1916 Nisan ayı itibarıyla İngiliz ordusunda yaklaşık olarak 60.000 Hintli asker bulunmaktaydı¹⁰⁴³.

c- İkinci Kanal Seferi ve Filistin Cephesinde Gelişen Olaylar

Enver Paşa, Mart başlarında Cemal Paşaya göndermiş olduğu yazılı emirleriyle Kanal üzerinde tehdit oluşturulması amacıyla hazırlıklara başlanmasını istemişti¹⁰⁴⁴. Bu arada İngilizler, savunma stratejilerini değiştirerek Süveyş'in doğusunda mevzilenmeye başlamışlardı. Enver ve Cemal Paşaların isteğiyle Von Kressentein başkanlığındaki Birinci Kuvve-i Seferiye, 23 Nisan'da bir keşif taarruzu gerçekleştirmiş, Katya önlerinde İngilizlerle yapılan çarpışmalar başarıyla sonuçlandırılmıştı¹⁰⁴⁵. Enver Paşa elde edilen bu başarılarından dolayı IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşayı tebrik etmiştir¹⁰⁴⁶. Katya Savaşı, Cemal Paşa üzerinde büyük bir etki bırakmış ve stratejisinde değişiklik yapmasına neden olmuştur. Zira, ona göre bu savaş tayyare müfrezelerinin önemini bir kez daha gözler önüne sermişti¹⁰⁴⁷. Ayrıca, Suriye ve Filistin'in korunması için bölge sahilinde bir denizaltı üssünün kurulması da artık kaçınılmaz olmuştu¹⁰⁴⁸. Cemal Paşa Hatıralar'ında Katya Savaşı'nın ardından Von Kressentein'in teklifiyle Kanala yeni bir taarruz yapılmasına, Filistin'in savunma güvenliğinin elden bırakılmaması şartıyla, onay verdiğini söylemiştir¹⁰⁴⁹. Oysa ki Paşa, bu taarruzu bizzat kendisi istemişti. Zira, daha birinci Kanal seferinden itibaren bu harekât için büyük hazırlıklar yapmıştı. Hatta, 15 Temmuz 1916'da Şam'dan Enver Paşaya göndermiş olduğu telgrafında;

¹⁰⁴³ *ATASE Arşivi*, K. 532, D. 2080, F. 67-2, 2 Nisan 1332 (30 Nisan 1916). Cemal Paşanın istihbarat raporlarında İngiliz ordusundaki Avusturalya kıtalarıyla ilgili ayrıntılı bilgiler de yer almaktaydı. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 532, D. 2081, F. 56-1, 2, 3, 4, 5.

¹⁰⁴⁴ Enver Paşanın 18 ve 26 Mart tarihli yazılı emirleri için bkz. A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 228-229.

¹⁰⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 229-238; A. Fuad Erden, *Paris'ten Tih Sahrası'na*, s. 16.

¹⁰⁴⁶ A. Fuad Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 239.

¹⁰⁴⁷ Cemal Paşa tarafından Başkumandanlık Vekâleti'ne gönderilen raporun tamamı için bkz. *ATASE Arşivi*, K. 532, D. 2081, F. 8, 7 Haziran 1332 (20 Haziran 1916).

¹⁰⁴⁸ *ATASE Arşivi*, K. 168, D. 730, F. 41, 41-1, 12 Temmuz 1332 (25 Temmuz 1916). Cemal Paşa, bu savaş sonucunda ele geçirilen İngiliz esirlerine iyi davranılmasını ve bunların Ankara hattında çalıştırılmasını istemekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. *ATASE Arşivi*, K. 168, D. 730, F. 104, 3 Temmuz 1332 (16 Temmuz 1916). Bu arada Birinci Dünya savaşında esir düşen İngiliz askerleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Cemalettin Taşkıran, *a.g.e.*, s. 53.

¹⁰⁴⁹ Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 210.

malzeme ve mühimmat desteğinin gerekli olduğunu belirttikten sonra, Hicaz'daki Şerif Hüseyin isyanına rağmen “*Kanal seferini Hicaz meselesine tercih edeceğini*”¹⁰⁵⁰ ifade etmişti. Dolayısıyla, yeni taarruz planı tamamen kendisinin isteği doğrultusunda hazırlanmıştı. Paşanın söz konusu tarruz planı gereğince, Kress von Kressentein başkanlığındaki Birinci Kuvve-i Seferiye, 2 Ağustos 1915’de yaklaşık 10.000 kişilik bir kuvvetle Kanalin 40 km. doğusunda yer alan Romani’ye taarruz etmiştir¹⁰⁵¹. Ancak düşman mevzilerinin kuvvetli tahkim edilmesi ve yoğun topçu ateşi nedeniyle 3/4 Ağustos’ta Sina’ya doğru geri çekilmek zorunda kalmıştır¹⁰⁵². Cemal Paşaya göre Romani başarısızlığının nedenleri İngilizlerin mükemmel bir savunma sistemi kurmaları¹⁰⁵³, şiddetli topçu ateşine maruz kalmaları¹⁰⁵⁴ ve Şerif Hüseyin isyanının başlamış olmasıdır¹⁰⁵⁵. Paşa bu başarısızlığa rağmen, IV. Ordu’nun bölgedeki öneminin daha da arttığı iddiasında bulunmuş, bu yüzden Enver Paşaya göndermiş olduğu raporunda hem Şerif Hüseyin’e hem de İngiliz taarruzlarına karşı IV. Ordu’nun iki Türk fırkasıyla takviye edilmesi talebinde bulunmuştur¹⁰⁵⁶.

Öte yandan Cemal Paşanın kurmay başkanlığını yapan Alman Von Frankenberg, Romani başarısızlığının nedenlerini şu cümlelerle açıklamıştır: “*Bu harekâtın Türk-Alman çıkarlarına yarar sağlamamış olmamasının nedeni bence*

¹⁰⁵⁰ Yazının tamamı için bkz. *ATASE Arşivi*, K. 168, D. 730, F. 102, 2 Temmuz 1332 (15 Temmuz 1916).

¹⁰⁵¹ Jehuda L. Wallach, *a.g.e.*, s. 178. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 113-122. İngiliz resmi tebliğlerinde ise, Türklerin 12.000 kişilik kuvvetle saldırmasına karşın, ağır zayıatlar vererek geri çekildikleri iddia edilmişti. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 532, D. 2081, F. 53-1, 61-4, 4/11 Ağustos 1916.

¹⁰⁵² A. Fuad Erden, *Paris'ten Tih Sahrası'na*, s. 17. İngiliz resmi tebliğlerinde Romani savaşları büyük bir zafer olarak gösterilmiş ve hiç zayıat verilmediği iddia edilmiştir. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 532, D. 2081, F. 3-1, 3-2, 3 Haziran 1917. Söz konusu tebliğlerde, Cemal Paşanın bir baskın hareketi niyetinde olduğu ancak, alınan tedbirler sayesinde buna imkân verilmediği özellikle vurgulanmıştır. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 532, D. 2081, F. 55, 12 Ağustos 1916.

¹⁰⁵³ Cemal Paşanın Romani muharabelerinin ardından Birinci Kuvve-i Seferiye Kumandanlığı’ndan almış olduğu ilk rapordan. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 168, D. 730, F. 102-38, 24 Temmuz 1332 (6 Ağustos 1916).

¹⁰⁵⁴ Birinci Kuvve-i Seferiye Kumandanlığı’ndan Cemal Paşaya gönderilen ikinci rapordan. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 168, D. 730, F. 102-51, 102-54, 25 Temmuz 1332 (7 Ağustos 1916).

¹⁰⁵⁵ *ATASE Arşivi*, K. 168, D. 730, F. 130-5, 23 Temmuz 1332 (5 Ağustos 1916).

*harekâtın başından sonuna kadar yarım yamalak yapılmış olmasıdır. Neyin elde edilmek istendiği açıkça bilinmiyordu. Bu yüzden amaçla araç hiçbir zaman birbirine uymadı*¹⁰⁵⁷ ...” Birinci Kuvve-i Seferiye Kumandanı Kress von Kressentein, harekâtın ilkbaharda yapılması gerekirken Temmuz-Ağustos ayında yapılmasının yanlış olduğunu, çekirge felaketi nedeniyle erzak temininde güçlük çekildiğini ve Şerif Hüseyin isyanı dolayısıyla Kanal seferinin ikinci plana düştüğünü söyleyerek¹⁰⁵⁸, Romani yenilgisinin iç yüzünü açıklamaya çalışmıştır. Von Kressentein daha da ileri giderek, bu yenilgiyle Türk-Alman subayları arasındaki gerginliğin doruğa ulaştığını iddia etmiştir¹⁰⁵⁹. Cemal Paşaya yakın isimlerden Falih Rıfki Atay ise, Romani harekâtını şu cümlelerle ifade etmiştir: “*Üstün kuvvetler karşısında adım adım mağlubiyet*¹⁰⁶⁰.”

Cemal Paşa, Romani başarısızlığının ardından El-Ariş-Nahil hattında zayıf ileri karakollar kurularak Filistin’e çekilme kararı almıştır¹⁰⁶¹. Burada güçlü bir savunma hattı oluşturarak, kışın Hicaz’a sefer düzenlemek istemiş, ancak Enver Paşanın karşı çıkması nedeniyle bu planını uygulayamamıştır¹⁰⁶². Bu arada 7 Aralık 1916’da iş başına gelen Lyod George Hükümeti, mevcut stratejilerinde yeniden değişikliğe gitmiş ve Sina’dan Türklerin atılması için taarruz emri vermiştir. Birinci Gazze Savaşı olarak bilinen ilk taarruz hareketi sonucunda, İngiliz birlikleri 21 Aralık’ta El-Ariş’e girmeyi başarmışlardır¹⁰⁶³. Bu durum üzerine Cemal Paşa için El Ariş ile çölü tahliye emri vermekten başka çare kalmamıştır¹⁰⁶⁴. Yaklaşık üç hafta sonra, İngilizler yeniden Gazze üzerine taarruz etmişler, ancak bu defa başarılı

¹⁰⁵⁶ Cemal Paşa söz konusu raporunun devamında ise, bu iki fırkanın Halep ve Rayak’ta konuşlandırılmasının daha uygun olacağını belirtmiştir. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 168, D. 730, F. 130-5, 23 Temmuz 1332 (5 Ağustos 1916).

¹⁰⁵⁷ Jehuda L. Wallach, *a.g.e.*, s. 178-179.

¹⁰⁵⁸ Bkz. Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 114-115.

¹⁰⁵⁹ Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 123. Ayrıca bkz. Y. Hikmet Bayur, c. III/3, s. 351-352.

¹⁰⁶⁰ F. Rıfki Atay, *a.g.e.*, s. 126. Liman von Sanders, 13 Aralık 1917 tarihli raporunda, ikinci Kanal seferinin anlamsız olduğunu ve İngilizlerin karşı taarruz hareketlerine zemin hazırlanıldığını iddia ederek Cemal Paşayı eleştirmiştir. Bkz. A. Nimet Kurat, *a.g.e.*, s. 20-21.

¹⁰⁶¹ Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 125.

¹⁰⁶² Kress von Kressentein. *a.g.e.*, s. 125-128.

¹⁰⁶³ Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 352-353; Fahrettin Altay, *a.g.e.*, s. 125-126.

¹⁰⁶⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 123-131.

olamayarak geri çekilmek zorunda kalmışlardır¹⁰⁶⁵. Cemal Paşa, 17/20 Nisan 1917 tarihleri arasında gerçekleşen İkinci Gazze Savaşı sonucunda, İngilizlerin Çanakkale'den sonra bu mağlubiyeti de unutamayacaklarını ve bu zaferle İngiliz kibir ve inadının kırıldığını söylemiştir¹⁰⁶⁶. Osmanlı Hükümeti, her iki Gazze Savaşları'nda göstermiş olduğu üstün başarılarından dolayı Cemal Paşanın "*Murassa Osmâni Nişanı*" ile taltif edilmesine karar vermiştir¹⁰⁶⁷.

4- Yıldırım Orduları Meselesi ve Cemal Paşanın Suriye'den Ayrılışı

İkinci Gazze Savaşı'nın ardından Bağdat'ın geri alınması¹⁰⁶⁸ gündeme gelmişti. Bu fikir, bölgedeki nüfuzunu İngiltere'ye kaptırmak istemeyen Almanya tarafından destekleniyordu¹⁰⁶⁹. Oysa Cemal Paşa, Filistin tehlikede oldukça Bağdat üzerine yapılacak bir harekâtın yanlış olacağı kanaatindeydi¹⁰⁷⁰. O, bu düşüncelerini 1917 Haziran'ında Filistin cephesini teftişe gelen Enver Paşaya da açmış ve şunları söylemişti: "...Bağdat seferini yapmaktansa, Halep'te önemli bir kuvvet toplattırılarak bu kuvvetin ihtiyaç duyulduğu zaman istenilen tarafa sevk edileceğini söyledim ve dedim ki; Eğer Halep'te böyle bir ordu toplanacak olursa, şayet Ruslar II. Ordu cephesini tazyik ederlerse oraya yardım edilebileceği gibi İngilizler Bağdat'tan Fırat veya Dicle boyunca ilerlemeğe yeltenirlerse onlara karşı koymak mümkün olur. Hele en ziyade korktuğumuz bir Adana çıkarması fikrini İtilaf

¹⁰⁶⁵ Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 356.

¹⁰⁶⁶ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 219-220.

¹⁰⁶⁷ İrade-i seniyye şu şekildedir: "*Gazze Muharebatında subud eden hıdmat-ı fevkaladesine binaen Bahriye Nazırı ve IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya Murassa Osmani Nişanı ita olundu.*" Bkz. BOA, *DUİT*, 4/1-2, lef. 7, 26 Şaban 1335/17 Haziran 1333 (17 Haziran 1917).

¹⁰⁶⁸ Bağdat, 1917 başlarında İngilizler tarafından ele geçirilmişti. VI. Ordu kumandanı Halil Paşa, bu konuda bütün sorumluluğun Almanlara ait olduğunu iddia etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Taylan Sorgun, *İttihad ve Terakki'den Cumhuriyet'e Halil Paşa Bitmeyen Savaş*, İstanbul 2003, s. 132-140.

¹⁰⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 376-379; J. Pomiankowski, *a.g.e.*, s. 247. Türkiye'de görev yapan Alman Genarellerinden Von Seect'in 4 Kasım 1918 ve Liman von Sanders'in 27 Mart 1919 tarihli raporlarında Almanya'nın böyle bir harekete kalkışması büyük bir hata olarak değerlendirilmiştir. Bkz. A. Nimet Kurat, *a.g.e.*, s. 72, 80.

¹⁰⁷⁰ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 224; Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 160; Fahrettin Altay, *a.g.e.*, s. 126; Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 148. Soner Yalçın, Paşanın bu düşüncesinde Irak'taki petrol gerçeğinden habersiz olabileceğinin önemli rolü olduğunu iddia etmiştir. Bkz. Soner Yalçın, *Efendi*, Doğan Kitap, İstanbul 2004, s. 223. Ancak, Paşanın bir kaç sene öncesine kadar Bağdat valisi olduğu gerçeğini de göz önüne alacak olursak, bölgedeki petrol kaynaklarından habersiz olmasının mümkün olmadığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla, Paşanın

devletlerine tamamen terk etmiş oluruz. Bu sonbahar için Gazze cephesine bir hücum hazırlığı yaptıklarına hiç şüphe etmediğim İngilizler, Halep'te böyle bir ordunun her ihtimale karşı hazır olduğunu görürlerse bu taarruzdan belki de vazgeçmeye mecbur olurlar. Kısacası Bağdat hareketini sakıncalı buluyorum¹⁰⁷¹.”

Ne var ki Enver Paşa, Almanya'dan alınacak yardımın tehlikeye düşmemesi adına Bağdat harekâtının yanında yer almıştır¹⁰⁷². Bu olay, ikilinin arasının açılmasına neden olmuştur¹⁰⁷³. Oldukça öfkelenen Cemal Paşa: “*Onun hiçbir vakit bir kıtaya komuta etmemiş olmaması ve bu sebepten kıtaatın ihtiyaçları ve ahval-i ruhiyesi hakkında hiçbir bilgisi olmaması bir felakettir... Nereye saldırdı ise muvaffakiyetsizlikle neticelenmiştir. Kafkasya'daki her iki taarruz cinayetti. Kıtalar açlıktan öldürülmüştür. Hakikaten Bağdat'a karşı taarruz yapılacaksa bu da felaketle neticelenecektir. Çünkü, menzil hizmetlerinin durumu kaale alınmamaktadır. Beni tamamen ikinci bir ihtilal yapmağa tahrik ediyorlar¹⁰⁷⁴”* sözleriyle tepkisini dile getirmiştir. İkili arasındaki bu gerginlik devam ederken Enver Paşa, Mayıs ayı içerisinde Cemal Paşaya bir telgraf göndererek eski Alman Genelkurmay Başkanı Falkenhayn'ın birkaç ay sonra bölgeye bir inceleme gezisi yapacağından dolayı gerekli kolaylığın sağlanmasını rica etmiştir¹⁰⁷⁵. Yaklaşık bir ay

Bağdat harekâtına karşı çıkmasında öncelik petrol meselesinde olmamış, askeri ve stratejik kaygılar ağır basmıştır.

¹⁰⁷¹ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 224.

¹⁰⁷² Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 378-379. Sadrazam Talat Paşa da, bu amaçla Berlin'e giderek Bağdat'ın geri alınması meselesini görüşmüştü. Bayur, Enver ve Talat'ın bu tutumlarının yanlış olduğunu iddia etmiştir. Bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 161.

¹⁰⁷³ Ayrıca Cemal Paşanın Kudüs'teki Yahudileri ve Arapları tahliye projesinin Enver Paşa tarafından kabul edilmemesi, ikili gerginliğin artıran bir başka neden olmuştur. Bkz. Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 161. Bayur'a göre Cemal Paşanın Kudüs'ü tahliye planı tamamen güvenliği sağlamaya yönelik bir adımdır. Bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 388.

¹⁰⁷⁴ Cemal Paşa bu sözleri yanında bulunan Von Kressentein'a söylemiştir. Bkz. Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 162.

¹⁰⁷⁵ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 221. Cemal Paşa, Enver Paşanın bu emri gereğince, Falkenhayn'la birlikte gelecek olan Alman heyeti için Halep'te üç adet oldukça geniş ev, bin tonluk erzak deposu, altı yüz hayvanlık ahır ve levazım deposu inşa ettirmiştir. Cemal Paşanın belirttiğine göre, Falkenhayn Suriye'ye yaklaşık olarak 100-150 kişilik bir heyetle gelecekti. Konuya ilişkin olarak bkz. TTK, *KOA*, Nr. II/129, 21 Eylül 1333 (21 Eylül 1917). (Yalnız, Cemal Paşa bu tarihte İstanbul'dan henüz ayrılmamıştı. Dolayısıyla bu işi Suriye'deki kurmaylarına havale etmiş olmalıdır.) Von Kressentein da, Falkenhayn'ın 100-150 kişilik bir heyetle Suriye'ye geldiğini doğrulamaktadır. Bkz. Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 172. Öte yandan Enver Paşa bu konuyla ilgili gelişmeleri bizzat kendisi takip etmiş ve Cemal Paşayı da bundan haberdar etmiştir. Bkz. TTK, *KOA*, Nr. II/127, 23 Eylül 1333 (23 Eylül 1917). Cemal Paşanın yukarıda açıklamaya çalıştığımız telgrafının 21 Eylül tarihli olduğunu

sonra da teftiş amacıyla Filistin cephesine gelmiştir. Enver Paşa, teftiş sırasında Cemal Paşaya Bağdat'ı geri almak için II. Ordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa kumandasında bir ordu teşkil etmek ve bu orduyla Halil Paşa kumandasındaki VI. Ordu'yu Yıldırım Ordu Kumandanlığı adı altında birleştirmek niyetinde olduğunu söylemiştir¹⁰⁷⁶. Daha sonra, Kafkas Orduları Kumandanı İzzet Paşa ve II. Ordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşaları da çağırarak Halep'te bir toplantı düzenlemiştir. Enver Paşa söz konusu toplantıda, Bağdat harekâtından geri dönüş olamayacağını ve Yıldırım Orduları Kumandanlığı'na Falkenhayn'nın tayin edileceğini kesin bir ifadeyle dile getirmiştir¹⁰⁷⁷. Bu karara itiraz eden Cemal Paşa, istifa etmek istemiş, ancak İzzet Paşanın yoğun çabaları sonucunda bu kararından vazgeçirilmiştir¹⁰⁷⁸.

Cemal Paşanın Bağdat harekâtına muhalefeti, Almanya'yı endişelendirmişti. Bu sebeple Enver Paşayla yapılan görüşmelerden sonra, Cemal Paşanın Almanya gezisine çıkarılması ve yokluğunda da Yıldırım meselesinin halledilmesine karar verilmiştir¹⁰⁷⁹. Gelişmelerden habersiz olan Cemal Paşa, 29 Temmuz 1917'de Enver

dikkate alacak olursak, Falkenhayn'ın söz konusu ziyaretinin Eylül sonlarıyla Ekim başlarında gerçekleştirilmiş olduğunu söyleyebiliriz.

¹⁰⁷⁶ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 223-224.

¹⁰⁷⁷ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 224-225. Cemal Paşaya göre Falkenhayn, Berlin ziyareti sırasında bizzat Talat Paşa tarafından davet edilmişti. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 227. Buna karşılık General Von Sect ise, 4 Kasım 1918 tarihli raporunda Falkenhayn'ın rastgele tayin edildiğini iddia etmiştir. Bkz. A. Nimet Kurat, *a.g.e.*, s. 72.

¹⁰⁷⁸ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 226. Von Kressentein'a göre Cemal Paşa, IV. Ordu'dan istifa ederek İstanbul'a dönmek ve Enver Paşayla mücadelesine devam etmek niyetindeydi. Bkz. Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 163. Bu arada şu hususu belirtmekte fayda vardır. Cemal Paşa, her ne kadar istifa kararından vazgeçirildiyse de artık Suriye'de daha fazla kalamıyacağını farkındaydı. Türk Tarih Kurumu Kazım Orbay Arşivi'nde elde ettiğimiz bir belgeye göre Paşa, ailesini İstanbul'a göndermek için 24 ve 29 Haziran 1917 tarihlerinde iki telgraf göndermişti. Söz konusu telgrafların, Enver Paşanın Halep toplantısını müteakip İstanbul'a dönmesinden hemen sonra yazıldığını dikkate alacak olursak, Cemal Paşanın istifa konusunda oldukça ciddi olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Söz konusu telgraflar için bkz. TTK, *KOA*, Nr. V/107, II/1080, 24/29 Haziran 1333 (24/29 Haziran 1917). Enver Paşa, Cemal Paşanın bu isteklerini olumlu karşılayarak gerekenin yapılacağı sözünü vermiştir. Bkz. TTK, *KOA*, Nr. II/1081, 25 Haziran 1333 (25 Haziran 1917). Cemal Paşa, yaklaşık bir ay sonra, bu defa da Sina cephesinde savaşan IV. Ordu'nun açlık ve parasızlığını bahane ederek bir kez daha istifa etmek istemiş, ancak Enver Paşanın: "...*Para için ordudan ayrılmağa mecburiyet yoktur. Cavid Beyin itirazına rağmen sizi parasız bırakmayacağım...*" sözleri üzerine bu kararından vazgeçmiştir. Bkz. TTK, *KOA*, Nr. II/1074-2, 1, 31 Temmuz/1Ağustos 1333 (31 Temmuz/1 Ağustos 1917).

¹⁰⁷⁹ Bayur, Falkenhayn'ın da Cemal Paşanın Almanya seyahatine çıkarılması için girişimlerde bulunduğunu iddia etmiştir. Bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 420. Jehuda Wallach, Enver Paşanın Alman yardımının tehlikeye düşmemesi amacıyla bu

Paşaya, IV. Ordu'nun ihtiyaçlarıyla ilgili dört maddelik bir telgraf göndermiş ve bunları temin etmek için İstanbul'a gelmek istediğini bildirmişti¹⁰⁸⁰. Bu durum, Cemal Paşanın Almanya gezisine çıkarılması için kaçırılmayacak bir fırsattı. Bu nedenle Enver Paşa, bir yandan Cemal Paşayla görüşerek İstanbul'a derhal gelmesini söylemiş, diğer taraftan da Alman yetkilileriyle irtibata geçerek ziyaret işinin bir an önce halledilmesini istemiştir¹⁰⁸¹. Enver Paşanın bu girişimleri sonucu, Cemal Paşa İstanbul'a geldikten birkaç hafta sonra, Almanya İmparatoru'nun özel isteğiyle resmen Almanya'ya davet edilmiş¹⁰⁸², 25 Ağustos 1917 tarihli irade ile de Almanya'ya hareket etmiştir¹⁰⁸³. Onun Almanya'ya gitmesinin ardından hiç vakit geçirmeden çalışmalara başlayan Enver Paşa, 2 Eylül'de Almanya'da bulunan Cemal Paşaya göndermiş olduğu telgrafla, Falkenhayn'ın Filistin'le ilgili taarruz planının kabul edildiğini bildirmiştir. Cemal Paşa, Alman askeri makamlarına bu kararın yanlışlığını anlatmaya çalıştıysa da başarılı olamamıştır¹⁰⁸⁴.

Cemal Paşa, ancak Eylül ortalarında İstanbul'a dönebilmiştir. Bu sırada Yıldırım Ordular Grup Kumandanlığı'na atanmış olan Falkenhayn ile VII. Ordu Kumandanlığına tayin edilen Mustafa Kemal Paşa arasında bir yetki tartışması yaşanmaktaydı. Falkenhayn'ın kendisine tahsis edilen bölge içindeki Arap işlerine

seyahati planladığını iddia etmektedir. Bkz. Jehuda L. Wallach, *a.g.e.*, s. 196. Von Kressentein da Yıldırım meselesinin Cemal'in olmadığı bir zamanda daha kolay halledilebileceğine inanıldığı için Almanya seyahatinin gündeme geldiğini söylemiştir. Bkz. Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 171. Bu arada Yıldırım işine karşı olan Alman Genarelleri de bulunmaktaydı. Bunların başında Liman von Sanders gelmekteydi. Sanders, 27 Mart 1919 tarihli raporunda, Yıldırım işinin Almanya'ya milyarlarca Mark'a mal olduğunu söylemiş ve bu meseleyi Almanya'nın en büyük hatası olarak değerlendirmiştir. Bkz. A. Nimet Kurat, *a.g.e.*, s. 80.

¹⁰⁸⁰ Bkz. TTK, *KOA*, Nr. II/220, 29 Temmuz 1333 (29 Temmuz 1917).

¹⁰⁸¹ Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 420.

¹⁰⁸² Bkz. Dz.KK, *Deniz Arşivi*, Defter No: 308, Sayfa No: 252, 11 Eylül 1917. Cemal Paşa, aynı zamanda Avusturya İmparatoru tarafından da özel bir davet almıştı. Bu yüzden Almanya ziyaretinin hemen arkasından Avusturya'yı ziyaret etmiştir. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 232-234.

¹⁰⁸³ Bkz. BOA, *DUİT*, 4/15, lef. 11, 6 Zil'kade 1336/25 Ağustos 1333 (25 Ağustos 1917). Almanya seyahatine Paşanın Bahriye Nazırlığı bahsinde değinmiştik. Bu nedenle seyahatin ayrıntılarını yeniden anlatma gereği duymadık.

¹⁰⁸⁴ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 234; Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 420. Cemal Paşa, ayrıca Enver Paşaya şu telgrafla göndererek bu kararı protesto etmiştir: "*Almanların başına bir Verdün felekati getirmiş olan General Falkenhayn, bizim başımıza da bir Filistin taarruzu belası getirecektir.*" Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 233.

müdahale etmesini kabullenemeyen Mustafa Kemal Paşa¹⁰⁸⁵, 20 Eylül'de Başkumandan Vekili Enver Paşa, IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa ve Sadrazam Talat Paşaya hitaben beş maddelik oldukça sert bir rapor göndermiştir¹⁰⁸⁶. Mustafa Kemal Paşa söz konusu raporunda, Falkenhayn ve Yıldırım meselesinden duyduğu rahatsızlığı gerekçeleriyle açıklamaya çalışmıştır. Raporun en ilginç noktası, IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşanın saf dışı edilerek, bütün savaş yetkilerinin Falkenhayn'da toplanmasının yanlış olduğunun vurgulanmasıydı. Raporun beşinci maddesinde ise, eğer Falkenhayn'ın Sina'daki çarpışmaları yönetmesi isteniyorsa, bunun bir Türk kumandanı (Muhtemelen Cemal Paşa) yönetimi altında olması zaruri görülüyordu. Buradan da anlaşılacağı üzere Mustafa Kemal Paşa, Falkenhayn'ın yetkilerinin kısıtlanmasını ve Cemal Paşanın emri altında çalıştırılmasını arzu etmiştir¹⁰⁸⁷. Mustafa Kemal Paşa, 24 Eylül'de Enver ve Cemal Paşalara hitaben hazırlanmış olduğu dört maddelik zeyl raporunda¹⁰⁸⁸ daha da ileri giderek, Falkenhayn'ın Sina cephesinde asla vazife alamıyacağını, aksi takdirde istifa edeceğini söylemiştir¹⁰⁸⁹. Buna karşılık Enver Paşa, 2 Ekim'de Mustafa Kemal Paşanın her iki raporuna birden, Falkenhayn'a itimat edilmesi yönünde bir cevap

¹⁰⁸⁵ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 236.

¹⁰⁸⁶ 20 Eylül 1917 tarihli raporun tamamı için bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 400-407; Y. Hikmet Bayur, "Mustafa Kemal'in Falkenhayn'la Çatışmasıyla İlgili Henüz Yayınlanmamış Bir Raporu", *Bellekten*, c. XX, Sa. 77-80, A. Fuad Erden, *Atatürk*, İstanbul 1952, s. 28-35; A. Fuad Erden, "Atatürk", *Dünya*, 8-10 Temmuz 1952; Atatürk Araştırma Merkezi, *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, c. IV, Ankara 1991, s. 1-8; Şükrü Tezer, *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, TTK Yay., Ankara 1999, s. 141-147; M. Sunullah Arısoy, *M. Kemal Atatürk'ün Söyleyip Yazdıkları*, TTK Yay., Ankara 1989, s. 275-281; *Atatürk Ansiklopedisi* (Yayına Haz. K. Zeki Gençosman-N. Ahmet Banoğlu), c. III, İstanbul 1971, s. 43-49. Bayur'a göre, raporun aslı Cemal Paşaya gönderilmiştir. Daha sonra da Enver ve Talat Paşalara ayrı ayrı gönderilmiştir. Bayur, bu raporun bir günde hazırlanamayacağını iddia ederek, Cemal Paşa ile Mustafa Kemal Paşanın daha önceden uzun uzadıya görüşerek raporu hazırlanmış olabileceklerini iddia etmiştir. Bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 398-399. Cemal Paşanın Eylül sonlarına kadar Almanya ve İstanbul'da bulunmasını göz önüne alırsak, Bayur'un zikrettiği Cemal-Mustafa Kemal görüşmesinin Haziran ayında gerçekleştirilen Halep toplantısının ardından yapıldığını söyleyebiliriz.

¹⁰⁸⁷ Mustafa Kemal Paşa, Cemal Paşanın uzun süredir Suriye ve Filistin'de olması dolayısıyla böyle bir karara varmış olmalıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 404-405, 408; Şükrü Tezer, *a.g.e.*, s. 350.

¹⁰⁸⁸ Zeyl raporun tamamı için bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 409-413; Y. Hikmet Bayur, *a.g.m.*, s. 627-632; Atatürk Araştırma Merkezi, *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, c. IV, s. 8-12.

¹⁰⁸⁹ Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 413.

vermekle yetinmiş¹⁰⁹⁰, ayrıca IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşayı da her iki komutan arasında arabuluculuk vazifesiyle görevlendirmiştir¹⁰⁹¹. Bu gelişmeler yaşanırken, 27 Eylül 1917 tarihli bir emirle IV. Ordu lağvedilmiş, yerine Suriye ve Garbi Arabistan Umum Kumandanlığı adı altında yeni bir ordu kurulmuştur. Bu sıralarda henüz İstanbul'dan ayrılmamış olan Cemal Paşa, aynı gün bu yeni ordunun kumandanlığına tayin edilmiş ve Hicaz, Asir ve Yemen cepheleri de kendisine bağlanmıştır¹⁰⁹².

Arabulucu rolüyle, Ekim başlarında Halep'e gelen Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa ile Falkenhayn meselesini uzun uzadıya görüşmüştür. Bu görüşmede Cemal Paşa, Falkenhayn'ın gelmesiyle Suriye'deki otoritesinin sona ereceğini söylemiş, Mustafa Kemal Paşa da Falkenhayn'ın emri altında çalışmasının mümkün olamayacağını kesin bir dille ifade etmiştir¹⁰⁹³. Neticede her iki Paşa, bu mesele üzerinde ortak hareket edilmesi yönünde bir karara varmışlardır. Alınan karara istinaden Mustafa Kemal Paşa, durumun düzelmemesini gerekçe göstererek istifa etmiş ve hemen ardından İstanbul'a dönmüştür. Aynı karar gereği Cemal Paşa da istifa edecekken, o tarihlerde Şam'da bir ziyarette bulunan Enver Paşa ile Azmi, Tahsin ve Bedri Beylerin yoğun ısrarları sonucu yine bu kararından vazgeçmek zorunda kalmıştır. Bu durum, Mustafa Kemal Paşanın Cemal Paşaya güvenmesine neden olmuştur¹⁰⁹⁴.

Cemal Paşa her ne kadar istifa etmediyse de, gerek Yıldırım meselesi ve gerekse IV. Ordu'nun lağvedilmesi nedeniyle oldukça sıkıntılı günler geçirmekteydi. Oluşan bu yeni durum, Paşanın Suriye'deki konumunu neredeyse anlamsız hale

¹⁰⁹⁰ Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 414-415.

¹⁰⁹¹ Şükrü Tezer, *a.g.e.*, s. 154.

¹⁰⁹² Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 235; Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 421. Ordu içerisinde gerginliklere yol açan Falkenhayn ise, daha önceden VI., VII. ve VIII. Ordulardan oluşan Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığı'na getirilmişti. Cemal Paşa, bu atamaya oldukça sert tepki göstermiş, Falkenhayn'ı Suriye'de kendi yerine göz koymakla suçlamıştır. Bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 421; Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 235.

¹⁰⁹³ Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 236-237. Bu gelişmeler yaşanırken Cemal Paşa 22 Ekim 1917'de en büyük askeri rütbe olan Birinci Ferikliğe terfi etmiştir. İlgili irade şu şekildedir: "Suriye ve Garbi Arabistan Umum kumandanı ve Bahriye Nazırı Ferik Ahmed Cemal Paşa ibni Necib Çengelköy (2- 309), Birinci Ferikliğe terfii..." Bkz. BOA, *DÜİT*, 4/1-2, lef. 19, 5 Muharrem 1336/22 Teşrin-i evvel 1333 (22 Ekim 1917).

¹⁰⁹⁴ Cemal Paşa, daha sonra Mustafa Kemal Paşayla görüşerek gönlünü almaya çalışmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 236-237. VII. Ordu Kumandanlığı'ndan istifa

getirmişti. Nitekim, Paşa bu konudaki rahatsızlığını Enver Paşaya şu cümlelerle ifade etmeye çalışmıştır: “Eğer, Suriye’de iyi bir yönetim isterseniz ya ben, ya Falkenhayn! İkimizden birinin buradan geri alınması ve bütün işlerin yalnız bir kumanda altında birleştirilmesi gerekir¹⁰⁹⁵...” Cemal Paşa daha da ileri giderek, Kasım sonlarına doğru bölgeden kesin olarak ayrılmaya karar vermiştir. O, bu düşüncelerini Enver Paşaya göndermiş olduğu ve çok gizli kalmasını istediği 20 Kasım 1917 tarihli telgrafında açıkça dile getirmiştir. Telgraftaki dikkat çekici hususlar şu şekildeydi:

1)- Mersinli Cemal Paşa, sizden alacağı direktifler dairesinde Suriye’nin siyaset-i umumiyesini idare edebilecek vaziyete geldi. Burada kendisine gerek Arapların ve gerekse Türklerin pek ziyade hürmet ve itimatları vardır. Ben artık burada katiyen duramayacak vaziyete geldim.

2)- IV. Ordu’yu yeniden ihdas ediniz. IV. Ordu’ya Araplarla ve Arap siyasetiyle olacak mesaisinde serbest ve yalnız Karargâh-ı Umumiye ile merbut bulunmak selahiyetini veriniz. Yıldırım, kendisine ait faaliyetin sevk ve iaşesi gibi hususat için, IV. Ordu’ya emir vermek selahiyetine haiz olsun.

3)- Suriye ve Garbi Arabistan Umum Kumandanlığı ilga edilsin.

4)- VIII. Kolordu Kumandanlığı’na bizim erkan-ı harbiye reisi Fuad Bey (A. Fuad Erden) tayin edilsin. Cemal Paşaya (Mersinli Cemal Paşa) azami muavenette bulunularak birlikte sarf-ı mesai edilsin¹⁰⁹⁶.

Cemal Paşa bu telgraftan üç gün sonra, yine Enver Paşaya, toplam üç maddelik bir zeyl telgrafı göndermiştir. Telgrafın içeriği şöyleydi:

etmiş olan Mustafa Kemal Paşanın yerine ise, Fevzi Çakmak Paşa getirilmişti. Bkz. Fahrettin Altay, *a.g.e.*, s. 127.

¹⁰⁹⁵ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 239. Ayrıca bkz. Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 171. Enver Paşa, Cemal Paşanın ecnebi bir kumandan altında çalışamayacağını ve bu durumun büyük müşkilat yaratacağını ve oldukça geniş yetkilere sahip Falkenhayn’ın Türk yetkililere karşı kaba ve sert davranışlar içinde bulunduğunun farkındaydı. Enver Paşa bu görüşlerini Eylül sonlarında Bern Sefiri Celal Beyle paylaşmıştı. Dolayısıyla olup-bitenlerin farkında olan Enver Paşanın olaylara seyirci kalmasının haklı bir gerekçesi olmalıdır. Akla en uygun olanı da Almanya’dan gelecek olan para ve silah yardımdır. Enver Paşadan Celal Beye gönderilen yazı için bkz. *ATASE Arşivi*, K. 323, D. 104, F. 12-7,8, 20 Eylül 1333 (20 Eylül 1917).

¹⁰⁹⁶ Telgrafın tamamı için bkz. TTK, *KOA*, Nr. II/530, lef. 1, 2, 3, 20 Teşrin-i sâni 1333 (20 Kasım 1917).

“Başkumandan Vekili Enver Paşa Hazretlerine(Fevkalâde Müstaceldir. Bizzat hal buyurulacaktır.)

Sizin için daha suhuletle icray-ı imkânı temin ve bütün düşündüğümüz mahzurları izale mütaalasıyla benim İstanbul’a avdetim için atideki şekli kabul ederim:

1)- Ahval-i sıhhiyesine mebni Suriye ve Garbi Arabistan Umum Kumandanı Cemal Paşaya (Kendisi) beş ay müddetle mezuniyet ita edilmiştir. VIII. Kolordu Kumandanı Cemal Paşa (Mersinli), Suriye ve Garbi Arabistan Umum Kumandanlığı Vekâleti’ne tayin edilmiştir. Müşarünileyh, ordu kumandanlığı selahiyetine haizdir.

2)- Suriye ve Garbi Arabistan Umum Kumandanlığı Erkan-ı Harbiye Reisi Ali Fuad Bey (Erden), VIII. Kolordu Kumandanlığı’na tayin edilmiştir.

Bu kabul edilecek olursa, lüzum ve ihtiyaç gördüğünüz anda tekrar emir ve kumandayı deruhte etmek üzere hemen Suriye’ye avdet edebilirim. Ve oranın siyasetine bir taraftan müdahale-i vukuuna müsaade etmem. Cevabının tehir ettirilmemesini istirham eylerim efendim. Fi 23 Teşrin-i sâni 1333. Suriye ve Garbi Arabistan Umum Kumandanı Ahmed Cemal¹⁰⁹⁷.”

Enver Paşa, Cemal Paşanın yukarıda belirttiğimiz her iki telgrafına aynı günlerde cevap vermiş ve işaret edilen hususları aynen kabul etmiştir¹⁰⁹⁸. Ayrıca 27 Kasım’da bir telgraf daha göndererek, Suriye ve Garbi Arabistan Umum Kumandanlığı uhdesinde kalmak ve beş ay müddetle izinli olmak kaydıyla İstanbul’a dönmesinin uygun olacağını bildirmiştir¹⁰⁹⁹. Cemal Paşa ise, bu tavrından dolayı Enver Paşaya teşekkür etmiştir¹¹⁰⁰.

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı gibi, Yıldırım Ordular Grubu’nun kurularak başına Alman Falkenhayn’ın getirilmesi, Cemal Paşanın Suriye’de kalmasını anlamsız hale getirmişti. Enver Paşa, bu durumun farkında olmasına rağmen, Almanya’dan beklenen askeri ve mali yardımın kesintiye uğramaması

¹⁰⁹⁷ TTK, KOA, Nr. II/692, 23 Teşrin-i sâni 1333 (23 Kasım 1917).

¹⁰⁹⁸ Enver Paşanın cevabi telgrafları için bkz. TTK, KOA, Nr. II/693, 691, 20/23 Teşrin-i sâni 1333 (20/23 Kasım 1917).

¹⁰⁹⁹ TTK, KOA; Nr. II/695, 27 Teşrin-i sâni 1333 (27 Kasım 1917).

¹¹⁰⁰ TTK, KOA, Nr. II/694, 27 Teşrin-i sâni 1333 (27 Kasım 1917).

düşüncesiyle, Cemal Paşaya gereken desteği sağlayamamıştı. Buna karşın Cemal Paşa, meselenin başından itibaren rahatsızlığını defalarca dile getirmiş ve hatta birkaç defa istifa teşebbüsünde bile bulunmuştu. Ancak, gerek şartların elverişli olmaması, gerekse Enver Paşa ve yakın arkadaşlarının ısrarı, onu bu kararından vazgeçirmişti. Fakat Cemal Paşa, 20 ve 23 Kasım tarihli telgraflarında işaret ettiği gibi, daha fazla dayanamamış ve Suriye'den kesin olarak ayrılmaya karar vermiştir. Onun her iki telgrafında da dikkatimizi çeken bazı hususlar bulunmaktadır. İlk husus, kendisinden sonra Suriye'deki idari yapılanmanın nasıl olması gerektiği; ikinci husus ise, mevcut görevinden istifa etmeyip, beş ay müddetle izinli olarak İstanbul'a dönmesinin sağlanmasıydı¹¹⁰¹. Böylece ihtiyaç duyulması halinde, büyük bir ihtimalle Yıldırım meselesi halledildikten sonra, Suriye'ye yeniden dönebilecekti. Nitekim Paşa bu fikrini 20 ve 23 Kasım tarihli telgraflarında açıkça dile getirmişti¹¹⁰².

¹¹⁰¹ Nitekim Cemal Paşa, Aralık başlarında İstanbul'a döndüğünde hala Suriye ve Garbi Arabistan Umum Kumandanı idi. Mersinli Cemal Paşa, bu göreve vekâleten getirilmişti. Bu husus, Cemal Paşanın 23 Kasım tarihli telgrafında açıkça belirtilmişti. Nitekim, VIII. Kolordu Kumandanlığı'na getirilmiş olan Ali Fuad Erden, 5 Ocak 1918 tarihinde Suriye ve Garbi Arabistan Umum Kumandanı ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa Hazretlerine başlığıyla, bir harp telgrafi göndermişti. Öyle görülüyor ki, Cemal Paşaya en yakın isimlerden olan Ali Fuad Bey bile, yaşanan bu gelişmelerden haberdar edilmemişti. Bkz. BOA, *DHKMS*, 46-1/29, lef. 2, 5 Ocak 1334 (5 Ocak 1918).

¹¹⁰² Cemal Paşa Hatıralar'ında, Enver Paşanın 1918 Eylül başlarında Suriye ve Filistin'i kurtarmak amacıyla kendisini Yıldırım Orduları'nın başına getirmek istediğinden bahsetmiştir. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 244-245. Nitekim 10 Ağustos 1918 tarihli yerel Beyrut gazetesinde Türk ordusunun İngilizler karşısında başarılar elde ettiğine dair haberleri dikkate alacak olursak, Cemal Paşanın yeniden Suriye'ye gitme durumunun ciddi manada gündeme geldiğini söyleyebiliriz. Bkz. *Beyrut*, 2193, 10 Ağustos 1334 (10 Ağustos 1918); BOA, *Y.PRK. GZT*, 60/46, 10 Ağustos 1334 (10 Ağustos 1918). Cemal Paşa bu gelişmelerin yaşandığı sırada 28 Temmuz itibarıyla bir ay müddetle izin alarak Macaristan kaplıcalarına gitmişti. Bkz. BOA, *DUİT*, 4/16-4, 28 Temmuz 1334 (28 Temmuz 1918). Paşa, ancak 31 Ağustos'ta Budapeşte'den İstanbul'a hareket etmiş, muhtemelen Eylül'ün ilk haftasında İstanbul'a dönmüştür. Bkz. TTK, *KOA*, Nr. III/117, 28 Ağustos 1918. Bu arada şu hususu belirtmekte fayda vardır. Cemal Paşanın Macaristan ziyareti yalnızca sağlık nedenlerinden dolayı olmayabilir. Zira, 29 Haziran'da Avusturya-Macaristan İmparatoru tarafından Cemal Paşaya birinci rütbeden "*Merit-i Sivil Nişanı*" verilmişti. Dolayısıyla Cemal Paşa bu ziyaretinde İmparator'a teşekkür etmeyi de düşünmüş olabilir. Ancak Paşanın ziyareti sırasında İmparatorla görüşüp-görüşmediğine dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Cemal Paşaya verilen nişan sureti için bkz. BOA, *DUİT*, 4/1-2, lef. 25, 29 Haziran 1334 (29 Haziran 1918). Ne var ki, 18 Eylül'de gerçekleşen İngiliz taaruzu bu teşebbüsün yarıda kalmasına neden olmuştur. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 244-245.

Cemal Paşanın Suriye'den ayrılmasıyla ilgili bardağı taşıran son damla, 9 Aralık'ta Kudüs'ün düşmesi olmuştur¹¹⁰³. O, bu konudaki düşüncelerini Enver Paşaya göndermiş olduğu 11 Aralık 1917 tarihli telgrafında şu şekilde dile getirmiştir: “*Başkumandan Vekili Enver Paşa Hazretlerine (Zat-ı Alilerine Mahsustur) Kudüs'ün müdafaa-i mutlaka temin edilmeden evvel mevcut kuvvetlerin Kudüs'ü tahliyesi ziyan-ı arkasında, taarruzi harekât içinde israf etmek suretiyle Kudüs'ün sukutuna sebebiyet verilmesinde maddi-manevi mesuliyetin Falkenhayn Paşaya ait olduğu kanaatinde bulunduğumdan bağırarak Paşa atveli (uzantısı) olan bu adamı affetmeyeceğimi arz ederim. Fi 11 Kanun-ı evvel 1333. Suriye ve Garbi Arabistan Umum Kumandanı Ahmed Cemal*¹¹⁰⁴”

Bu telgrafın ardından Cemal Paşa, Kasım ayında Enver Paşa ile kararlaştırdıkları plan gereğince, Kudüs'ün düşmesini bahane ederek, 12 Aralık 1917'de Suriye'den ayrılmıştır¹¹⁰⁵. Ayrılış haberini Falkenhayn'a ancak, 29 Aralık tarihli bir telgrafla bildirmiştir. Falkenhayn, söz konusu telgraftan dolayı Cemal Paşaya teşekkür etmiş ve “...*Zaten müşterek hareket edemiyorduk...*¹¹⁰⁶” sözleriyle memnuniyetini gizlememiştir. Cemal Paşa İstanbul'a döndükten kısa bir süre sonra, 2 Ocak 1918'de Suriye ve Garbi Arabistan Umum Kumandanlığı lağvedilerek IV. Ordu yeniden kurulmuştur. Mersinli Cemal Paşa, Cemal Paşanın 20 Kasım 1917 tarihli telgrafında işaret ettiği üzere, IV. Ordu Kumandanlığı'na getirilmiştir. Bölgedeki en büyük rakibi Cemal Paşadan kurtulan Falkenhayn ise, bu yeni durum

¹¹⁰³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Şükrü Mahmud Nedim, *Filistin Savaşı* (Çev. Abdullah Es), Ankara 1995, s. 106.

¹¹⁰⁴ TTK, *KOA*, Nr. II/4, 11 Kanun-ı evvel 1333 (11 Aralık 1917). Cemal Paşa Kudüs'ün düştüğü haberini Ali Fuad Beyden (Erden) almıştır. Ali Fuad Bey de tek sorumlu olarak Falkenhayn'ı göstermekteydi. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 242. Von Kressentin da, Cemal Paşa ve Ali Fuad Beyle aynı kanıdadır. Bkz. Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 197-198; Jehuda L. Wallach, *a.g.e.*, s. 201. Cemal Paşa, Falkenhayn'ı eleştirmekle kalmamış daha da ileri giderek görevden alınmasını ve yerine Mustafa Kemal Paşanın getirilmesini teklif etmişti. Ancak Enver Paşa, yukarıda belirttiğimiz nedenlerden dolayı, bu teklifi kabul etmedi. Bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 430-431.

¹¹⁰⁵ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 243. Cemal Paşa ayrılırken Suriye halkına hitaben bir veda mesajı yayınlamış ve yapılan icraatların devam edeceğini sözünü vermiştir. Bkz. J. Pomiankowski, *a.g.e.*, s. 257.

¹¹⁰⁶ Falkenhayn Cemal Paşanın beş aylık izin sonunda tekrar Suriye'ye döneceğini düşünmüş olmalı ki, bu telgrafının devamında Suriye ve Garbi Arabistan Umum Kumandanlığı'nın da Enver Paşanın isteğiyle kendi emri altına girdiğini söylemiştir. Bkz. TTK, *KOA*, Nr. II/96, 30 Kanun-ı evvel 1333 (30 Aralık 1917).

karşısında oldukça mutlu olmuştur¹¹⁰⁷. Ancak, onun bu mutluluğu fazla uzun sürmemiştir. Falkenhayn, Kudüs'ün düşüşü ve bölgedeki Türk komutanlarıyla geçinememesi¹¹⁰⁸ gibi olaylar gerekçe gösterilerek, 25 Şubat 1918'de görevinden alınmış ve yerine bir başka Alman Liman von Sanders getirilmiştir¹¹⁰⁹. Ne var ki, komuta kademesindeki bu değişiklik de Filistin cephesindeki kötü gidişatı durduramamıştır. Ekim ayı içerisinde İngiliz kuvvetleri bölgeye tamamen hakim olmuşlardır¹¹¹⁰.

D- Cemal Paşa ve Suriye

1- Suriye'deki İdare Tarzı

Cemal Paşa, 18 Kasım 1914'te Mısır seferini icra ve bölgedeki asayişini temin etmek maksadıyla, IV. Ordu Kumandanlığı'nın yanı sıra Suriye, Filistin, Hicaz ve Kilikya bölgeleri genel valiliğine atanmıştı. Paşa, 8 Aralık 1914'ten 12 Aralık 1917'ye kadar yaklaşık olarak üç yıl süreyle Suriye'de kalmıştır. Daha önceki

¹¹⁰⁷ Yıldırım Ordular Grubu Kumandanı Müşir Falkenhayn'dan II. Ordu Kumandanlığı'na gönderilen telgraftan. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 2681, D. 215, F. 5, 18 Şubat 1334 (18 Şubat 1918). Bu arada şunu da hemen belirtelim ki, Cemal Paşa İstanbul'a dönmüş olmasına rağmen Suriye ve Filistin'le olan ilgisini kesmemiştir. Yeni IV. Ordu Kumandanı Mersinli Cemal, aynı zamanda Dâhiliye Nazır Vekili olan Cemal Paşa ile sürekli görüş alışverişinde bulunmuştur. Bkz. BOA, *DH.KMS*, 46-1/29, lef. 1/1 8 Kanun-ı sâni 1334 (8 Ocak 1918); BOA, *DH.KMS*, 47/8, lef. 1/1, 2, 17 Mart 1334 (17 Mart 1918). Bu arada Cemal Paşanın İstanbul'a dönmesinin ardından İttihat ve Terakki içerisinde yeni bir iktidar savaşı başlamıştır. Bayur'a göre Cemal Paşa, gözünü sadrazamlık koltuğuna dikmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/4, s. 346-347.

¹¹⁰⁸ Nitekim yeni IV. Ordu Kumandanı Mersinli Cemal Paşa, Falkenhayn'ın görevden alındığı gün Enver Paşaya göndermiş olduğu telgrafında, Alman meslekdaşlarından duyduğu rahatsızlığı dile getirerek yetki karmaşasının giderilmesini istemiştir. Falkenhayn'ın aynı gün görevden uzaklaştırılmasında bu telgrafın etkisini gözardı etmemek gerekir. Söz konusu telgrafın tam metni için bkz. TTK, *KOA*, Nr. II/910, 25 Şubat 1334 (25 Şubat 1918).

¹¹⁰⁹ Enver Paşa tarafından, IV. Ordu Kumandanı Mersinli Cemal Paşaya gönderilen telgraftan. Tamamı için bkz. TTK, *KOA*, Nr. II/909, 26 Şubat 1334 (26 Şubat 1918). Ayrıca bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 431. Sanders de tıpkı Falkenhayn gibi Türk meslektaşlarıyla anlaşmazlıklar yaşamıştı. Mesela, 18 Ekim 1918'de Enver Paşaya göndermiş olduğu özel mektubunda, ricat hareketinde çok ağır hatalar işlediği ve kendisinden izinsiz hareketlerde bulunduğu gerekçesiyle IV. Ordu Kumandanı Mersinli Cemal Paşayı şikâyet etmiş ve cezalandırılmasını istemiştir. Liman von Sanders'in şikâyet mektubunun tamamı için bkz. *ATASE Arşivi*, K. 3754, D. 5, F. 12-3, 18 Ekim 1334 (18 Ekim 1918).

¹¹¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Zeine N. Zeine, *The Struggle For Arab Independence*, Beirut 1960, s. 25-29. 10 Ekim tarihli İngiliz "*The Pall Mall*" gazetesi, Türklerin IV. VII. ve VIII. Ordularının dağıldığını, 80.000 Türk askerinin esir edildiğini söyleyerek durumun vahametini ortaya koymuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. *The Pall Mall*, 16662, 10 October 1918; BOA, *Y. PRK. GZT*, 46/1, 10 Ekim 1918.

bölümlerde de ifade ettiğimiz gibi, onun bölgeye gelişiyle ilgili çeşitli iddialar ortaya atılmıştı. Ancak, Cemal Paşanın Suriye'ye gönderiliş amacının daha iyi anlaşılabilmesi için Suriye'nin mazi ve haldeki şartlarının iyi analiz edilmesi gerekmektedir¹¹¹¹. Nitekim, 1910-1911 yılları arasında Suriye ve çevresinde incelemelerde bulunan Tanin muhabiri Ahmet Şerif'e¹¹¹² göre, İttihat ve Terakki bu bölgede yeterince güçlü değildi¹¹¹³. Ayrıca Şam başta olmak üzere, söz konusu bölgenin tamamında bir düzensizlik ve karmaşa hâkimdi¹¹¹⁴. Bununla birlikte aynı bölgede Araplık-Türklük meselesi de vardı¹¹¹⁵. 1912 yılında “*Jurnal Dökür*” gazetesine beyanatta bulunan eski Sadrazam Kamil Paşa, kanunlar çerçevesinde Suriye ve bütün Arap coğrafyasına muhtariyet verilmesinden bahsetmiştir¹¹¹⁶. Buradan hareketle Cemal Paşa, Kanal Seferi'ni icra etmenin yanı sıra bölgedeki otorite boşluğunu gidermek, Arap milliyetçilik hareketlerine engel olmak ve muhtariyet çalışmalarının önüne geçmek maksadıyla İttihat ve Terakki yönetimi tarafından bilinçli olarak Suriye'ye gönderilmiştir. Otorite sağlanması ve bölgedeki önemli problemlerin çözümünden hareketle, Cemal Paşanın oldukça başarılı

¹¹¹¹ Bu konuda yapılmış geniş çaplı bir araştırma için bkz. Sabahattin Samur, *Suriye Vilayeti'nin İdari ve Sosyal Yapısı(1840-1908)* (A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1989.

¹¹¹² Ahmet Şerif, II. Meşrutiyet Türkiyesini neredeyse baştan sona gezerek idari, mali ve eğitsel konularda önemli gözlemlerde bulunmuş ve bu gözlemlerini Tanin gazetesindeki köşesinde yayınlamıştır. Ahmet Şerif, Sina Akşin'in deyimiyile II. Meşrutiyet döneminin Evliya Çelebisiydi. Bkz. Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin* (Yayına Haz. Çetin Börekçi), c. I, TTK Yay., Ankara 1999, s. XI-XIX.

¹¹¹³ Ahmet Şerif'e göre İttihat ve Terakki'nin Şam'daki en büyük hatası, Suriyelilerin desteklediği Şükrü el Aseli'nin yerine başka bir aday çıkarmış olmasıydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Şerif, *a.g.e.*, c. II, s. 147-149.

¹¹¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Şerif, *a.g.e.*, c. II, s. 101-149. Nitekim Von Kreessentein, Cemal Paşanın enerjik yapısıyla Zeki Paşadan daha üstün olduğunu ve devlet dairelerindeki pasif yapıyı kırarak zinde bir hale getireceğini iddia etmiştir. Bkz. Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 44.

¹¹¹⁵ Ahmet Şerif, *a.g.e.*, c. II, s. 126-127, 144.

¹¹¹⁶ Kamil Paşanın beyanatının tamamı için bkz. BOA, *AMTZ(05)*, 27/35, lef. 1, 2, 3, 28 Şubat 1328 (10 Nisan 1912). Kamil Paşa, bu görüşlerini 1916 yılında Mısır'da bulunduğu sıralarda tekar gündeme getirmişti. Bu yüzden Cemal Paşa, Mısır'da bulunan ajanları vasıtasıyla Kamil Paşayı yakından takip ettirmiştir. Bkz. *Aliye Divanı Harbi Örfisi* (Yayına Haz. Ayşe H. Aydın), Arba Yay., İstanbul 1993, s. 76. Suriye'ye muhtariyet verilmesi konusu, 1916 yılında Suriye'ye davet edilen Halide Edip Adivar tarafından, Falih Rıfki ve Bahattin Şakir Beylerin bulunduğu ortamda dile getirilmişti. Ancak Halide Hanım, bu fikirlerini Lübnan'ı Konyalılaştırma amacı güden Cemal Paşaya açıklama cüreti gösterememiştir. Bkz. F. Rıfki Atay, *a.g.e.*, s. 64.

olduğunu iddia etmek de mümkündür¹¹¹⁷. Onun bu başarısını emir subayı Falih Rıfki Atay, şu cümlelerle ifade etmeye çalışmıştır: “*Dördüncü Ordu karargâhına gidiş, hele Şam’dan sonra, artık bir mabede çıkılıyor gibi baş döndürür. Bir terör havası vardır. Ses daha pestir ve Cemal ismi Tevrat’tan, İncil’den alınma mukaddes bir ada benzer*¹¹¹⁸”.

Cemal Paşanın Suriye’deki otoriter idare tarzı bazı kesimlerce farklı şekilde algılanmıştır. Ali Fuad Erden’e göre Cemal Paşa Suriye ve Arabistan’ın taşsız kralı¹¹¹⁹; W. Cleveland’a göre bölgedeki korku rejiminin mimarı¹¹²⁰; Frank Weber’e göre Suriye’deki tek otorite, adeta bağımsız bir Paşa, neredeyse her şeye gücü yeten bir lord ve sanki bağımsız bir Suriye kralı¹¹²¹; Ahmet Bedevi Kuran’a göre ise, Suriye’deki gaddarane yönetimin müsebbibi idi¹¹²². Falih Rıfki Atay’ın da belirttiği gibi, Cemal Paşanın aşırı otoriter yönetim anlayışının en önemli nedeni, Suriye’nin bir Osmanlı toprağı olarak kalmasının sağlanmasıydı¹¹²³. Paşanın Suriye’deki idare tarzı, dönemin İstanbul basınında da oldukça geniş bir biçimde yer almıştır. Nitekim

¹¹¹⁷ Bkz. H. Edip Adivar, *a.g.e.*, s. 424. Gazeteci Hasan Cemal, Bağdat’a yapmış olduğu ziyaret sırasında şairler kahvesi olarak bilinen yerde, dedesi IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşanın 1916 yılında Şerif Hüseyin’in oğlu Emir Ali ile birlikte Şam’da çekilmiş bir fotoğrafının asılı olduğunu belirtmiştir. Bkz. “Hasan Cemal’in Bağdat Günlüğü”, *Milliyet*, 16 Kasım 2003, s. 15. Bu durum Cemal Paşa isminin bölgede hala tanındığı gerçeğini açıkça ortaya koymaktadır.

¹¹¹⁸ F. Rıfki Atay, *a.g.e.*, s. 13. Ali Fuad Erden, Suriye’de Cemal Paşa için kasideler yazıldığını ve neredeyse ilah düzeyine çıkarıldığını, bu üç yıllık süre zarfında Suriye halkının Cemal Paşaya karşı hiçbir itirazda bulunmadığını söylemiştir. Bu kasidelerden bir tanesi şu şekildeydi: “*Celâl-i Cemâl’in önünde müluk ve hükümdaran titrer. Ve cemâl-i Cemâl’in önünde şems-ü kamer iğtirap eder.*” Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Fuad Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 191-193.

¹¹¹⁹ Bkz. A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 109. Von Kressentin, Cemal Paşanın daha Şam’a ilk gelişinde taç giyen bir kral gibi merasimle karşılandığını iddia etmiştir. Bkz. Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 44. Mandelstam ise, Cemal Paşanın Cuma günleri Padişah Mehmed Reşad gibi selamlıklar düzenlediğinden bahsetmiştir. Bkz. Andre Mandelstam, *a.g.e.*, s. 178. Falih Rıfki Atay, Cemal Paşanın Cuma selamlığının, adeta bir halife alayı gibi gösterişli ve şatafatlı olduğunu belirtmiştir. Bkz. F. Rıfki Atay, *a.g.e.*, s. 76.

¹¹²⁰ Bkz. W. I. Cleveland, *a.g.e.*, s. 76-77. Ahmet Rasim, Cemal Paşanın otoriter idare tarzının Vali Hulusi Beyi rahatsız ettiğini ve Arapları kuşkulandığını iddia etmiştir. Bkz. Ahmet Rasim, “Cemal Paşa ile Şam’da”, *İkdam*, 9116, 2 Ağustos 1922, s. 3.

¹¹²¹ Bkz. Frank G. Weber, *a.g.e.*, s. 107, 136.

¹¹²² Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 597-598. Cemal Paşanın idare tarzı, bazı araştırmacılar tarafından kitlesel terör olarak adlandırılmaktadır. Bkz. Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar* (Çev.Türkan Yöney), İstanbul 1998, s. 218. Ancak bilimsel kaygılardan uzak böylesi bir yaklaşımı kabul etmemiz mümkün değildir.

6 Kasım 1918 tarihli Vakit gazetesinde “*Cemal Paşanın Suriye’de Usul-ü İdaresi*” isimli bir makalede şöyle denilmekteydi: “*Cemal Paşa, IV. Ordu Kumandanlığı göreviyle fevkalade yetki ile Suriye’ye geldikten sonra orada kendisine mahsus bir usul-ü idare tesis etmiştir. Cemal Paşa, Suriye’ye varır varmaz, ahval-i mahalliyeyi tedkike başlamış ve Suriye vilayetini hüsn-ü idare etmek için ahaliyi memnun etmek lazım geleceğine karar vermiştir*¹¹²⁴. Bunun için de Paşa, her şeyden evvel debdebe lüzumunu ikmal etmiştir. Cemal Paşa esasen, âlâyişe ve fevkalade saltanat ve ihtişama meclup idi. Suriyelilere kendisinde büyük bir nüfuz bulunduğunu göstermek için takım takım otomobiller, takım takım mabetler, takım takım evet efendimci alayı tertip etmiştir. Paşa adeta Suriye’nin mutlak hükümdarı gibi bir resmi selamlık icra ediyordu. Cemal Paşa, küçük emirlerinin tehir veya adem-i icrası ihtimaline karşı idam cezası ile etrafı tedhiş ederdi...İşte bu tarzda idare tarzı, Suriye’nin dağlarına taşlarına kadar işlemiş idi. Bu tesirattan dolayı, vaktiyle Abdülhamit devrinde İstanbul’un şurasında burasında Zat-ı Şahane’nin dışçibaşısı gibi levhalar görüldüğü gibi, Suriye’de dahi müsemma bir kunduracı dükkânının önünde Suriye ve Garbi Arabistan Umum Kumandanı Cemal Paşa Hazretlerinin Kunduracıbaşısı gibi levhalar görülmüştür¹¹²⁵.”

Bu durum Fransa, İngiltere ve Rusya’nın dikkatinden kaçmamış, Kasım 1915-Mart 1916 tarihleri arasında Cemal Paşayla ilgili yoğun tartışma ve yazışmalara sebebiyet vermiştir¹¹²⁶. İtilaf Devletleri, Cemal Paşanın gösterişli idaresini, İstanbul’daki bazı İttihat ve Terakki erkânıyla olan anlaşmazlıklarını¹¹²⁷,

¹¹²³ Bkz. F. Rıfki Atay, *a.g.e.*, s. 64.

¹¹²⁴ Nitekim Halide Edip Adıvar da, yukarıda ifade edilen kanıyı doğrulamıştır. Bkz. H. Edip Adıvar, *a.g.e.*, s. 400.

¹¹²⁵ Bkz. *Vakit*, 373, 6 Teşrin-i sani 1918 (6 Kasım 1918).

¹¹²⁶ Bu konu 27 Kasım 1915 tarihli L’illustration dergisinde yayınlanmış olan bir makalede gündeme getirilmiştir. Söz konusu makale, Atina kaynaklı haberlere dayanarak Cemal Paşanın İstanbul’a karşı muhtemel bir isyan hazırlığında olduğunu iddia etmişti. Bkz. *L’illustration*, 3795, 27 Novembre 1915, s. 570.

¹¹²⁷ A. Bedevi Kuran, bu iddialara delil olarak Cemal Paşanın ipek meselesi dolayısıyla İsmail Canbulat ve Talat Beylere göndermiş olduğu sert mektupları göstermiştir. Bkz. A. Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 351; A. Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 579. Falih Rıfki Atay da, ortalıkta bu tür rivayetlerin dolaştığını hatta, İsmail Canbulat’ın bu amaçla bir teftiş seyahatine bile kalkıştığını doğrulamıştır. Bkz. F. Rıfki Atay, *a.g.e.*, s. 76. M. Ragıp Esatlı ise, Dr. Nazım ve Bahaeddin Şakir Beylerin Şam’a giderek incelemelerde bulduklarını ve

Almanlara karşı olumsuz düşüncelerini ve Ermenilere karşı iyi davranışlarını fırsat bilerek, Osmanlı Devleti'ni parçalamayı düşünmüşlerdi. Özellikle Rusya hizmetindeki bazı Ermeni ileri gelenleri, böyle bir durumda Cemal'i elde etmenin daha kolay olacağına inanmışlardı. Bu nedenle “*Cemal Paşanın Sultanlığı Meselesi*”¹¹²⁸ olarak da bilinen bu projeyi ilk ortaya atanlar, Rusya'daki Ermeni lobisi olmuştur¹¹²⁹. Söz konusu projenin mimarlarından Rus Dışişleri Bakanı Sazanov, 25 Aralık 1915'te İngiltere, Fransa ve İtalya Hükümetlerine şu telgrafı göndermiştir:

“İstanbul Ermeni çevrelerinden bildiriliyor ki, güya eğer devletler kendisine aşağıdaki şartları teklif edecek olursa, Cemal'i İstanbul Hükümeti aleyhine açık bir ayaklanmaya meylettirmek için ümit vardır.

1)- *Sultanın başkanlığı altında Suriye, Filistin, Irak, Arabistan, Kilikya ile Ermenistan ve Kürdistan muhtar eyaletlerinden mürekkep olacak olan Türkiye Asya'sının masuniyet ve bağımsızlığını devletler tekeffül ederler.*

2)- *Babadan büyük oğula veraset suretiyle geçmek üzere Sultan olarak Cemal Paşanın ilan edilmesi.*

3)- *Cemal Paşa, İstanbul Hükümetini ve Sultanı Almanların elinde esir ve binaenaleyh mülga sayarak bunlar aleyhine sefer açmayı taahhüt edecek.*

4)- *Onun İstanbul üzerine sefer açması halinde devletler onu silah, erzak, teçhizat ve topçu ile teçhiz edeceklerdir.*

5)- *Savaşın sonunda devletler, Cemal'e mali yardımda bulunacaklardır.*

İstanbul'a döndüklerinde Cemal Paşa hakkında olumsuz propaganda yaptıklarını ileri sürmüştür. Bkz. M. Ragıp Esatlı, *a.g.e.*, c. II, s. 424.

¹¹²⁸ Bu konuyla ilgili bir hayli yaygın bulunduğu için burada yeniden tekrarına lüzum görmedik. Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Bedevi Kuran, *a.g.e.*, s. 350-352; Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 224-235; Ali Güler, “Cemal Paşa ve Ona Atfedilen Bir Ermeni-Rus Projesi”, *Askeri Tarih Bülteni*, Sa. 45, Ankara 1998, s. 9-23; M. Z., “Cemal Paşanın Sultanlığı Meselesi”, *Resimli Tarih Mecmuası*, Sa. 1, Ocak 1950, s. 2-15; Raif S. Karadağ, “Ruslar Cemal Paşayı Sultan Yapmak İstemişlerdi”, *Yakın Tarihimiz*, c. I, Sa. 3, s. 391-393; Frank G. Weber, *a.g.e.*, s. 153-156; David Fromkin, *a.g.e.*, s. 206-207; Murat Bardakçı, *Şahbaba*, İstanbul 2002, s. 83-84.

¹¹²⁹ Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 224. Frank Weber, İngiliz belgelerinde bu konuyla ilgili şu hususların yer aldığını söylemektedir: Ermeni lobisinin bu desteğine karşılık Cemal, Ermenilerin otonomi fikrini kabul edecek, olası bir Ermeni Devleti Hıristiyan bir prens tarafından yönetilecek ve Ermeniler Cemal tarafından hükümet özel temsilcileri olarak Kopenhag ve Stockholm'e gönderilerek İngilizlerle kontak kurmaları sağlanacaktı. Bkz. Frank G. Weber, *a.g.e.*, s. 153-154.

6)- Cemal İstanbul'un ve Boğazların ziyanına razı olacak.

7)- Cemal şimdiden itibaren Ermenileri kurtarmak ve savaşın sonuna kadar onları beslemek için tedbirler almayı üstlenir.

Sazanov, ayrıca şu fikirleri de ileri sürmüştür: “Her türlü iç karışıklıklar yalnız ve ancak Türkiye'nin gücünü azaltır ve bize yarar. Dolayısıyla, bize sadık Ermeniler vasıtasıyla Cemal ile gizli görüşmelere girilmelidir. Eğer Cemal, Almanları kovmağa ve İstanbul Hükümetini devirmeğe muvaffak olmasa dahi, Osmanlı İmparatorluğu'nda fesat ve karışıklık çıkarılması bile bizim için faydasız değildir¹¹³⁰ ...”

Sazanov'un bu önerileri, yalnızca İtalya tarafından kabul görmüştür. İngiltere ve Fransa, projenin çıkarlarına uygun olmadığını öne sürerek, Rusya'ya karşı çıkmışlardır¹¹³¹. Buna karşılık, İngiliz ve Rus belgelerinde ima yoluyla dahi olsa, Cemal Paşanın ağzından çıkmış bir tek söz bile bulunamamıştır. Ayrıca, Cemal Paşanın ne Hatıralar'ında ne de ulaşabildiğimiz yazılı belgelerinde, sultanlık meselesiyle alakalı en ufak bir ipucuna dahi rastlayamadık. Başta Bayur olmak üzere, araştırmacıların tamamı da bu görüş üzerinde hem fikirdirler¹¹³². Zaten böyle bir olasılığın olması da düşünülemezdi. Zira, daha önceki bölümlerde de dile getirdiğimiz gibi, aşırı bir Türk milliyetçisi ve İttihatçı olan Cemal Paşanın, böylesine bir ihanetin içerisinde olması, kendisini ve savunduğu davayı tamamıyla inkâr etmesi anlamına gelirdi¹¹³³.

Cemal Paşa, Suriye'de Bahriye Nazırı ve IV. Ordu Kumandanı olmasının yanı sıra bölgedeki en yüksek emretme makamı olmuştur¹¹³⁴. Dolayısıyla Suriye ve

¹¹³⁰ Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 226-227; Ali Güler, *a.g.m.*, s. 21-22; A. Bedevi Kuran, *a.g.e.*, s. 349; Raif S. Karadağ, *a.g.m.*, s. 39-40; M. Z., *a.g.m.*, s. 1314.

¹¹³¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 228-230; Frank G. Weber, *a.g.e.*, s. 154-155.

¹¹³² Bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 230-235.

¹¹³³ Tunaya da aynı görüştedir. Bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. III, s. 278. Falih Rıfkı Atay ise farklı bir yaklaşımla, Cemal Paşanın böylesine bir harekete cüret edebilecek çapta birisi olmadığını iddia etmiştir. Bkz. F. Rıfkı Atay, *a.g.e.*, s. 50.

¹¹³⁴ Cemal Paşa yanlış bir şekilde Suriye valisi olarak anılmaktadır. Oysa ki, Suriye Valiliği'ne 1915 yılında, Cemal Paşanın uygulamalarından rahatsız olan Hulusi Beyin yerine eski İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey, 1916 yılında ise Tahsin Bey atanmıştır. Bkz. BOA, *İMM*, 7 Zilhicce 1333/3 Teşrin-i evvel 1331 (16 Ekim 1915); BOA, *DH.ŞFR*, 69/49, 21

Beyrut valileri kendisine bağılı olarak çalışmıştır. Paşa, bölgedeki bütün idari ve mali yetkililerin yanı sıra¹¹³⁵; ruhani reislerin tayin ve azil işleri¹¹³⁶, Ermeni, Rum ve Maruni Patrikhanelerinin teşkilat yapıları ve aza seçimleri gibi konularda da söz sahibi olmuştur¹¹³⁷. Öte yandan hükümet, Paşanın otoritesini göz ardı etmemiş ve bölgedeki pek çok sorunun çözümünü onun takdirine bırakmıştır¹¹³⁸. Bunların yanı sıra Cemal Paşa Suriye’de idari değişikliklerde de bulunmuş, Cebel-i Lübnan’ın imtiyazlı durumunun kaldırılması için, 6 Nisan 1915’te Sadaret’e başvurmuştur. Onun bu isteğı, 11 Temmuz 1915’te de kabul edilmiştir. Yeni düzenlemeye göre, Cebel-i Lübnan doğrudan Dâhiliye Nezareti’ne bağlandığı gibi, Katolik Mutasarrıf

Ramazan 1334 (22 Temmuz 1916); *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye*, İstanbul 1334(1918), s. 628-639. Bölgedeki diğer valiliklere ise şu isimler atanmıştır: Beyrut Vilayeti Valiliğı’ne Suriye Valiliğı’nden naklen Azmi Bey, Basra ve Bağdat Vilayetleri Valiliğine Halil Paşa, Halep Vilayeti Valiliğı’ne Bedri Bey, Hicaz Vilayeti Valiliğı’ne Galip Paşa. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye*, İstanbul 1334(1918), s. 558, 566, 576, 598, 602.

¹¹³⁵ Von Kressentein, Cemal Paşanın daha Şam’a gelir gelmez iki valinin değiştirilmesini istediğini ve bu arzusunun kabul edildiğini söylemiştir. Bkz. Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 44. Ayrıca, Kudüs İstinaf Müdde-i Umumisi’nin, Kudüs Divan-ı Harp Müdde-i Umumiliğı’nde görevlendirilmesinde bile Cemal Paşanın izni alınmıştır. Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 52/230, 22 Nisan 1331 (5 Mayıs 1915). 1916 yılında gündeme gelen Kudüs’ün tahliyesi meselesindeki tahkikat görevi, Paşanın isteğı üzerine Halep Valisi’ne verilmiştir. Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 69/180, 20 Teşrin-i evvel 1332 (2 Kasım 1916). Bunların dışında, bölgedeki mali konularda da tek yetkili Cemal Paşa olmuştur. Nitekim, Maliye Nezareti’nden Beyrut Vilayeti’ne çekilen telgrafta; savaş şartları nedeniyle vilayetçe talep edilen 25.000 Liralık ödeneğın kendilerine havale edilemeyeceğı, bu nedenle söz konusu paranın Cemal Paşa namına her ay yatırılan 250.000 Lira’dan mahsup edilmesi istenmiştir. Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 59/35, 9 Kanun-ı evvel 1331 (22 Aralık 1915). Bunlara ek olarak, Anglo Palestin Bankası’nın tasfiye işlemleri için yine Cemal Paşanın görüşlerine başvurulmuştur. Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 57/414, 5 Muharrem 1334 (14 Kasım 1915).

¹¹³⁶ Adliye ve Mezahip Nezareti’nin, Mısır Mevleviyeti ve Kadılığı’nın kimlere tevcih edilmesi hususunda Cemal Paşanın görüşlerine başvurması buna en güzel örnektir. Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 61/216, 24 Şubat 1331 (8 Mart 1915). Bunun yanında bölgedeki diğer dinlere mensup ruhani reislerin atanma ve azil işlerinde de Cemal Paşa oldukça geniş yetkilere sahipti. Ayrıca Mısır’da bulunan Rum Melkit Patriğı’nin azli ve yerine tayin edilecek yeni patrikin seçimi, Sis Katagikosu’nun Kudüs’e sevk edilmesi, Baalbek ve Harran metropolitleri hakkında gereken muamelelerin yapılması gibi hususlar, Paşanın yetki ve selahiyetlerini açıklar niteliktedir. Konuya ilişkin olarak bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 57/265, 57/304, 60/195, 21-24 Teşrin-i evvel 1331/19 Kanun-ı sâni 1331 (3-6 Kasım 1915/1 Şubat 1916).

¹¹³⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 75/87, 8 Nisan 1333 (11 Nisan 1917). Öyle ki Kudüs Ermeni Patriğı Şehak Efendi, cemaati ve mezhebiyle ilgili resmi başvurularını bile Adliye ve Mezahip Nezareti yerine Cemal Paşaya yapmaktaydı. Şehak Efendi, bu davranışı nedeniyle Adliye ve Mezahip Nezareti tarafından uyarılmıştı. Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 69/71, 10 Teşrin-i evvel 1332 (23 Ekim 1916).

¹¹³⁸ Mesela, bölgedeki jandarma zabitanın maaşlarına yapılacak zam konusunda hükümet, Cemal Paşayı tek yetkili kılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 48/95, 8 Kanun-ı evvel 1330 (21 Aralık 1914).

Ohannes Kuyumcuyan azledilmiş¹¹³⁹, yerine İttihatçı Ali Münif Bey getirilmiştir. Cemal Paşa, Lübnan halkına hitaben bir beyanname yayınlayarak, yapılan değişikliklerin kendi menfaatleri gereği olduğunun altını çizmiş¹¹⁴⁰, bu sayede, İngiltere ve Fransa'nın Lübnan üzerindeki emellerinin önüne geçebilmeyi amaçlamıştır¹¹⁴¹.

Cemal Paşa Suriye vilayeti dâhilindeki Ermeni, Dürzi ve Maruni vatandaşlarla oldukça iyi geçinmiştir. Halide Edip Adıvar'a göre, Cemal Paşa ve İzmir Valisi Rahmi Bey, İttihatçılar arasında gayrimüslim vatandaşlara en fazla saygıyı gösteren şahıslar olarak bilinmektedirler¹¹⁴². Nitekim Cemal Paşa, tehcire maruz kalan Ermenilere sahip çıkmış ve bu konuda en yakın arkadaşlarını dahi bir kenara atmaktan çekinmemiştir¹¹⁴³. Hatta Paşa, mağdur durumda bulunan Ermeni kadınları ve çocukları için Şam'da bir yetimhane açtırmış ve IV. Ordu'nun bütün imkânlarını bu uğurda seferber etmiştir¹¹⁴⁴. Bunun dışında Cemal Paşa, yıllardır devletle kavgalı olan Dürzileri¹¹⁴⁵ kendi tarafına çekmeyi başarmıştır¹¹⁴⁶. Paşa bu hususu, Hatıralar'ında şu cümlelerle ifade etmiştir: “*Suriye'nin en cesur, en silahşor, en kolay ayaklanabilecek bir kavmini kendime düşman etmektense, onlarla bir anlaşma zemini bularak kendilerinden yararlanmaya çalışmak bence daha doğru*

¹¹³⁹ Ohannes Efendi, 21 Şubat 1915'te yine Cemal Paşanın takdiriyle mutasarrıf tayin edilmişti. Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 50/59, 6 Rebiülâhîr 1333 (21 Şubat 1915).

¹¹⁴⁰ Beyanname için bkz. A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 244.

¹¹⁴¹ Bkz. A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 244; Ömer Osman Umar, *Osmanlı Yönetiminde ve Fransız Mandası Döneminde Suriye'de Arap Bağımsızlık Hareketleri(1908-1938)* (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi), Elazığ 1999, s. 286. Mandelstam, bu atamanın Enver, Talat ve Cemal Paşalar tarafından Hıristiyan halka karşı kasıtlı olarak gerçekleştirildiğini iddia etmiştir. Bkz. Andre Mandelstam, *a.g.e.*, s. 336-337.

¹¹⁴² Bkz. H. Edip Adıvar, *a.g.e.*, s. 389. Cemal Paşa, Hatıralar'ında Amerikan Sefiri Morgenthau ile Rus Sefiri Mandelstam'ın Suriye Hıristiyanlarına zulüm yapıyor iddialarına şiddetle karşı çıkmıştır. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 262-263.

¹¹⁴³ Öyle ki, Cemal Paşa Suriye'de Ermenilere karşı suikast hazırlıklarında olan iki İttihatçı arkadaşını idam ettirmiştir. Bkz. H. Edip Adıvar, *a.g.e.*, s. 389. Falih Rıfkı Atay'ın ifadesine göre Cemal Paşa, Ermenilerin Suriye'de siyasal ve sosyal açıdan herhangi bir sakıncaya neden olmayacağını, bunun aksine, Arap milliyetçilik hareketlerine karşı güçlü bir tampon vazifesi göreceklerini düşünüyordu. Bkz. F. Rıfkı Atay, *a.g.e.*, s. 65-66.

¹¹⁴⁴ Bkz. H. Edip Adıvar, *a.g.e.*, s. 389-406. Bu olay karşısında Ermeni kadınları, Cemal Paşanın kendilerine bir Hızır gibi yetiştiğini söylemişler ve boyunlarında onun resimlerini taşımışlardı. Ayrıntılı bilgi için bkz. H. Edip Adıvar, *a.g.e.*, s. 406-407.

¹¹⁴⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Şerif, *a.g.e.*, c. II, s. 213-240; *Beyrut Vilayet Salnâmesi*, Dersaadet 1333(1917), s. 15-18.

idi.¹¹⁴⁷ Onun bu başarısında Dürzilerin ileri gelenlerinden Emir Şekip Arslan'ın büyük rolü olmuştur. Bu yüzden Emir Şekip Arslan, Cemal Paşanın adamı sıfatıyla çoğu Arap kabileleri tarafından şiddetle eleştirilmiştir¹¹⁴⁸. Ayrıca, Cemal Paşa Lübnan Marunilerine de son derece şefkatle yaklaşmış, 1915-16 yılları arasında baş gösteren kıtlık olayında onlar için elinden gelen bütün gayreti göstermiştir¹¹⁴⁹

2- Suriye'de İaşe Meselesi

Savaş şartları nedeniyle 1915 yılı içerisinde zahire fiyatlarında fahiş bir artış gözlenmişti. Bölgenin zahire ihtiyacı güçlükle Suriye'den karşılanabilmekteydi. Nisan ayı içerisinde yaşanan çekirge felaketi durumu daha da zorlaştırmış ve halkın açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalmasına yol açmıştı¹¹⁵⁰. Ertesi yıl salgın hastalıklardaki artış nedeniyle, durum daha da kötüleşmişti¹¹⁵¹. Beyrut ve Cebel-i Lübnan'da dört yüz bini aşkın insan için iaşe sorunu had safhaya ulaşmış¹¹⁵², bu yüzden dış yardım kaçınılmaz olmuştu. Bu sıralarda İstanbul'da da aynı sıkıntılar baş göstermişti. Bu nedenle Cemal Paşa, Talat Beyin başkanlığında kurulan iaşe

¹¹⁴⁶ F. Rıfki Atay, *a.g.e.*, s. 70.

¹¹⁴⁷ Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s.263-264. Cemal Paşanın bu konudaki başarısına en güzel örnek, Dürzilerin resmi müracaatlarını Suriye Vilayeti yerine, kendisinden sonra IV. Ordu Kumandanlığı'na getirilen Mersinli Cemal Paşaya yapmış olmalarını gösterebiliriz. Öyle ki dönemin Dâhiliye Nazırı İsmail Canbulat, bu nedenle Suriye Vilayeti'ne bir uyarı yazısı göndermek zorunda kalmıştı. Anlaşıldığı kadarıyla, Cemal Paşanın başarılı icraatlarının etkisi kendisinden sonra da devam etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 90/43, 90/180, 5/21 Ağustos 1334(5/21 Ağustos 1918).

¹¹⁴⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. William I. Cleveand, *a.g.e.*, s. 80-83. Ancak, Şekip Arslan kısa süre sonra Cemal Paşanın otoriter idare tarzından rahatsız olmuş ve ikilinin arası bozulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Emir Şekip Arslan, *Osmanlı Tarihi ve I. Dünya Savaşı Anıları*, s. 346-376.

¹¹⁴⁹ Cemal Paşa, 1916 yılında Maruni Patriği'yle onun yönetimi altındaki yetimler evi ve dini müesseseler için üç yüz bin kilo zahire, 1917 yılında ise, önemli miktarda para yardımında bulunmuştur. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 350-351. William Cleveland, Cemal Paşanın Şam'a ilk geldiği sırada, Maruni lideri Huveyk'i göz önünde tutmak için Şam'da ikamete mecbur ettiğini, bu durumun gerginliğe neden olduğunu ve Şekip Arslan'ın araya girmesiyle birlikte Cemal Paşanın tavrında bir yumuşama görüldüğünü iddia etmiştir. Bkz. William I. Cleveland, *a.g.e.*, s. 81-82.

¹¹⁵⁰ Cemal Paşa, yaklaşan Hac mevsimi dolayısıyla, hacı kabilelerinin zahire ihtiyacının da Suriye ve IV. Ordu ambarlarından karşılanmasını sağlamıştı. Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 56/123, 9 Ağustos 1331 (22 Ağustos 1915).

¹¹⁵¹ Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 64/116, 10 Mayıs 1332 (23 Mayıs 1916).

¹¹⁵² Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 343-351.

teşkilatından¹¹⁵³ 250.000 Lira yardım ve ordu bütçesinden birkaç bin liralık sermaye ile Kudüs, Kerek, Havran, Şam ve Hama Sancaklarının mahsulâtını satın alarak¹¹⁵⁴, halkı karaborsacıların elinden kurtarmak istemiştir¹¹⁵⁵. Bu arada 1917 yılı baharında, Suriye’de, Osmanlı kâğıt parasının değerini kaybettiğine dair dedikodular yayılmaya başlamış¹¹⁵⁶, ahali de satacağı mahsulâtının madeni parayla ödenmesini talep etmişti. Oldukça öfkelenen Cemal Paşa, 11 Nisan’da Adana, Suriye, Halep, Beyrut vilayetleri ile Kudüs ve Lübnan mutasarrıflıklarına hitaben bir beyanname yayınlamıştır. Bu beyannamede; Osmanlı kâğıt parasının Almanya hatta Fransa’da bile muteber olduğu, bu durumun ihtikârdan ileri geldiği, kâğıt para ve altın para arasında bir fark olmadığı belirtildikten sonra, 15 Mayıs 1917 tarihine kadar bu fark kaldırılmazsa yukarıda zikredilen vali ve mutasarrıflar ile tüm banka direktörleri, büyük tüccar ve esnafların kura usulüyle Anadolu ve Rumeli’ye “teb’id”¹¹⁵⁷,

¹¹⁵³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/4, s. 523-544; Zafer Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat (1908-1918)*, Ankara 1982, s. 267-312.

¹¹⁵⁴ Cemal Paşa, ayrıca tarıma destek vermek amacıyla IV. Ordu tarafından derlenen “*Kadın AmeleTaburlarını*” Çukurova’ya sevk etmiştir. Bkz. Zafer Toprak, *a.g.e.*, s. 316.

¹¹⁵⁵ Cemal Paşa, işe meselesinde din farkı gözetmemiş, bölgedeki bütün vatandaşlara eşit derecede yardım etmeye çalışmıştır. Bu hususu Başkumandanlık Vekâleti’ne göndermiş olduğu 25 Haziran 1916 tarihli telgrafında açıkça dile getirmişti. Bkz. *KOA*, Nr. II/349, 12 Haziran 1332 (25 Haziran 1916). Bu arada, Hıristiyan ahalinin kasten aç bırakıldığına dair haberlere ise, şiddetle karşı çıkmıştır. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 352-354. Elie Kedouire de Paşayı doğrulayarak, savaş şartları içerisinde böyle durumların yaşanmasının doğal olduğunu söylemiş ve onun Suriye’de yaşanan kıtlığa karşı mücadele ettiğini belirtmiştir. Bkz. Elie Kedouire, *England and The Middle East (The Destruction of The Otoman Empire 1914-1921)*, London 1987, s. 63-64. Öte yandan Cemal Paşa, Amerikalı Siyonistlerin Kudüs’te yardım adı altında propaganda yapmalarından oldukça rahatsız olmuştur. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 351. Ayrıca bir Yahudi Fırkası’nın, kendi işleri için hükümetten habersiz bir Avusturyalı tüccar ile anlaşma yapması üzerine, bu iki kişinin Kudüs Divan-ı Harbi Örfisi’ne havale edilmesini ve 25 Lira gibi ağır para cezasına çarptırılmalarını sağlamıştır. Cemal Paşanın konuyla ilgili Başkumandanlık Vekâleti’ne göndermiş olduğu yazısı için bkz. *ATASE Arşivi*, K. 168, D. 730, F. 82, 20 Haziran 1332 (3 Temmuz 1916). Konuya ilişkin olarak ayrıca bkz. *ATASE Arşivi*, K. 536, D. 2095, F. 10-3, 20 Haziran 1332 (3 Temmuz 1916).

¹¹⁵⁶ Bu dedikodular İstanbul’da da yayılmıştı. Yeniden Maliye Nazırı olan Cavid Bey, 3 Mart 1917’de Meclis-i Mebusan’da gerçekleştirilen bütçe görüşmeleri sırasında yapmış olduğu meşhur konuşması sırasında, dedikoduların asılsız olduğunu iddia etmiş ve halka güven vermeye çalışmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/4, s. 501-511. Ancak, söz konusu iddiaların asılsız olmadığı 1917 sonlarında ortaya çıkmıştır. Zira, yıl başında elli milyon Lira olan kâğıt para hacmi, yıl sonunda yüz milyona ve 1918’de yüz elli sekiz milyon Lira’ya ulaşmış madeni para hacminde ise, her hangi bir artış söz konusu olmamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, İstanbul 1999, s. 242.

¹¹⁵⁷ Teb’id: Uzaklaştırma, uzağa sürme, kovma. Ferit Develioğlu, *a.g.e.*, s. 1048.

edileceği belirtilmiştir¹¹⁵⁸. Fakat, sürenin dolmasına iki gün kala, Dâhiliye Nazırı Talat Beyden Cemal Paşaya bir uyarı telgrafı gelmiştir. Talat Bey bu telgrafında; hadiseleri Cavid Beyden öğrendiğini, beyannamede yer alan tebid maddesinin hükümet programına ve Kanun-i Esasi'ye aykırı olduğunu, ayrıca hem millet, hem de müttefik devletler nezdinde itibarlarının korunması için, bir an önce bu beyannamenin hükümsüzlüğünün ilan edilmesini istemiştir¹¹⁵⁹.

Ancak bu sıralarda patlak veren Şerif Hüseyin isyanı, onun bu çalışmalarını sekteye uğratmıştır. Cemal Paşa, halkın açlıktan telef olmasını engellemek için Maruni Patriği vasıtasıyla Papa ve Amerikan Üniversitesi Müdürü vasıtasıyla da Amerikan Başkanı Wilson nezdinde iâşe ve tıbbi yardım gönderilmesi için girişimlerde bulunmuştur¹¹⁶⁰. Fakat bu girişimlerden bir sonuç alamamıştır. İtilaf Devletleri, İskenderiye'ye gelen yardımların ordu için kullanılacağını öne sürerek, buna izin vermemişlerdir. Cemal Paşanın yoğun çabalarına karşın, İtilaf Devletleri'nin ambargosu devam etmiştir. Sonuçta, Cebel-i Lübnan ve Beyrut'ta pek çok insan açlıktan ölmüştür. Cemal Paşa, Amerikan Sefiri Morgenthau ve Rus Sefiri Mandelstam tarafından olayların tek suçlusunu gösterilmiştir¹¹⁶¹. Ancak Paşa, Hatıralar'ında bu iddiaları tamamen yalanlamış ve gerçek sorumluların Şerif Hüseyin ile ambargoyu kaldırmayan İtilaf Devletleri olduğunu iddia etmiştir¹¹⁶².

¹¹⁵⁸ Beyannamenin tam metni için bkz. A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 240-241. Bu tamim, Cemal Paşanın emriyle yerel Fırat gazetesinde de yayınlanmıştır. Konuya ilişkin olarak bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 76/112, 13 Mayıs 1333 (13 Mayıs 1917).

¹¹⁵⁹ Talat Beyin yazısı için bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 76/112, 13 Mayıs 1333 (13 Mayıs 1917). Cemal Paşanın söz konusu kişileri teb'id edip-etmediğine dair bir bilgiye ulaşamadık. Ancak şurası bir gerçektir ki, Cemal Paşa bütün çabalarına rağmen Suriye'deki para meselesinin önünü alamamıştır. Bkz. A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 241.

¹¹⁶⁰ Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 347-351. Hükümet, Cemal Paşanın Amerikan Başkanı nezdindeki girişimlerine destek vermek amacıyla Suriye ve Kudüs'e Amerika'dan gelecek erzak ve diğer malzemelerin gümrük resminden muaf tutulacağı kararını almıştır. Kararnameye ilişkin olarak bkz. BOA, *MV*, 204/81, 30 Teşrin-i sâni 1332 (13 Aralık 1916); BOA, *İMLU*, 9 Rebiülevvel 1334 (15 Ocak 1916). Bu kararlara ilave olarak, Suriye ve Halep vilayetlerinde nüfus ve emlak tahriri tespitine gidilmiştir. Bkz. BOA, *MV*, 200/57, 203/74, 3 Şubat 1331/30 Teşrin-i sâni 1332 (16 Şubat/13 Aralık 1916).

¹¹⁶¹ Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 354. Buna karşın Elie Kedouire, Paşanın Suriye'de Müslümanlara karşı izlemiş olduğu ılımlı politikanın aksine, Lübnan'da Hıristiyan ve Dürzilere karşı oldukça sert davrandığını, şehre yiyeceklerin girmesini yasakladığını iddia etmiştir. Bkz. Elie Kedouire, *a.g.e.*, s. 64.

¹¹⁶² Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 354-355. Şekip Arslan da kıtlık olayının başlıca sorumlusu olarak İtilaf Devletleri'ni göstermiştir. Bkz. Emir Şekip Arslan, *a.g.e.*, s. 379-384.

3- İmar ve İskân Faaliyetleri

Cemal Paşa Şam'a ilk geldiği sıralarda, Anadolu'yu Suriye'ye bağlayan yolların yetersiz olduğunu yerinde müşahede etmişti. Bu yüzden ilk iş olarak ulaşım meselesini ele almıştır. Onun bu konudaki hassasiyetinin temel nedeni güvenlikti. Zira Paşa, İngilizlerin Filistin üzerine yapacakları muhtemel bir taarruz hareketine karşı asker ve malzeme sevkiyatı için şose yolların inşa edilmesini hayati bir mesele olarak görüyordu¹¹⁶³. Bu amaçla, Pozantı-Tarsus ve Osmaniye-İslâhiye-Katma yollarının tamiri için Adana Valisi İsmail Hakkı ve Halep Valisi Celal Beyleri görevlendirmiştir. Ayrıca, vilayet başmühendislerinin yanına yeterli sayıda subay ve amele göndermiş ve ordu bütçesinden ayırmış olduğu ödeneklerle inşaatlara büyük destek sağlamıştır¹¹⁶⁴. Paşa, sekiz aylık kısa ve yoğun bir çalışma neticesinde Pozantı-Halep şosesini kullanılabilir hale getirmiştir¹¹⁶⁵. Bununla da yetinmeyen Cemal Paşa, Suriye-Filistin şosesinin inşası için Mersinli Cemal Paşa ve Şam Valisi Hulusi Beyleri görevlendirmiştir. 1915 yılının sonlarına gelindiğinde ise, Şam-Kuneytara-Kudüs-Amman¹¹⁶⁶ ve Kudüs-Birüssebe şoseleri tamamlanmış, buna ek olarak Kudüs-Yafa-Şam ve Beyrut şoseleri tamir ettirilerek, IV. Ordu mıntıkası içerisindeki karayolu bağlantıları tamamlamaya çalışılmıştır¹¹⁶⁷. Cemal Paşanın bir

¹¹⁶³ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 356-357.

¹¹⁶⁴ Cemal Paşanın bu harcamaları Suriye vilayet bütçesinden karşılaması oldukça güçlü. Zira, 1917 yılı vilayet bütçesi incelendiğinde, 6.843.000 Kuruşluk gelire karşılık, 9.853.328 Kuruş gider bulunmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *DUİT*, 66-2/9-1.

¹¹⁶⁵ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 357. Nitekim, Cemal Paşanın davetlisi olarak 1916 yazında Suriye'ye gelen Halide Edip Hanım, Pozantı'dan geçerken yeni binalar, hastaneler, konukevleri, askeri gazinolar ve güzel yollar inşa edildiğini gördüğünü söylemiştir. Bkz. H. Edip Adivar, *a.g.e.*, s. 393.

¹¹⁶⁶ Cemal Paşa, 1916 Şubat'ında bölgeyi teftişe gelen Enver Paşayı Kudüs'ten Amman'a kadar yeni yapılmış olan bu yol üzerinden, otomobille seyahat ettirmişti. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 357-358.

¹¹⁶⁷ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 358. Söz konusu yollar, 20 Teşrin-i evvel 1332 (2 Kasım 1916) tarihli Layiha-i Kanuniye ile Turuk-ı Umumiye idaresine dahil edilmiştir. Kanun sureti şöyleydi: *Madde 1: a). Şam, Kuneytara, Cisir-i Benati Yakup, Taberiye, Nasıra, Akule, Ceneyn, Nablus. b). Amman, Salt, Eriha, Kudüs, Halülrahman, Birüssebe, Hafiretülavce, Kasime, Birülhasana, Birülceza, İsmailiye. c). Cisir-i Benati Yakup, Cedide, Muallaka. d). Hanimesilun, Zeydani, Sergaye yollarının turuk-u umumiye meyânına idhali tensip olunmuştur. Madde 2: İşbu Kanun tarih-i neşrinden muteberdir. Madde 3: Bu kanunun icrasına icrasına Naftia Nazırı memurdur. İşbu Layiha-i Kanuniyyenin Meclis-i Umuminin küşadında kanuniyeti teklif edilmek üzere muvakkaten mevki-i icraya vaz'ını ve Kavânin-i Devlete ilavesini irade eyledim. Metne ilişkin olarak bkz. Meclis-i Umuminin Mün'akid Olmadığı Esnada Heyet-i Vükelaca Ba İrade-i Seniyye Mevki-i İcraya Konulan Levayih-i Kanuniye, 1 Teşrin-i sani 1332 (14 Kasım 1916).*

buçuk yıl içerisinde yeni yaptırdığı ve tamir ettirdiği yollar ve uzunlukları aşağıda gösterilmiştir:

1- Şam-Kuneytara-Cisr-i Benatı-Yakup, Taberiye-Nasıra-Akule(Yeni)	55 km
2- Amman-Eriha(Yeni)	170 km
3- Halilürrahman-Birüssebe(Yeni)	55 km
4- Birüssebe-Hafirülavce-Birülhasana-Cefcafe(Yeni)	180 km
5- Kudüs-Yafa(Tamirat)	62 km
6- Şam-Beyrut(Tamirat)	112 km
7- Zahle-Baalbek(Tamirat)	20 km
8- Reyak-Beyrut(Yeni)	11 km
9- Pozantı-Tarsus(Tamirat)	78 km
10- Osmaniye- İntilli-İslâhiye-Raco-Katma(Tamir ve Yeniden)	120 km
11- Halep İskenderun(Yeni)	<u>140 km</u>

Toplam: 1003 km¹¹⁶⁸.

Cemal Paşa yol inşaatlarıyla birlikte her çeşit ambar, hastane, asker ve hayvanlarının kullanımına uygun ve su tesisatlarını kapsayan menzil teşkilatları da oluşturmuştur. Menzil noktaları, Şam-Kuneytara-Taberiye-Nasıra-Akule-Cüneyn-Nablus-Kudüs ve Halep-İslâhiye-Adana-Pozantı güzergâhları üzerinde bulunmaktaydı. Paşa menzil teşkilatı çalışmalarını Kanal seferi güzergâhlarında da devam ettirmiştir¹¹⁶⁹. Ayrıca, esas uzmanlık alanı olan demiryolu yapımı konusunda da bir hayli başarılı olmuştur. Bu çerçevede Yafa-Kudüs hattını Hicaz Demiryolu'na bağlamış ve hattı “*Hicaz Demiryolu Mısır Şubesi*” olarak da bilinen proje

¹¹⁶⁸ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s.359. Ali Fuad Erden ise, 650 km yeni ve 450 km tamirat olmak üzere, toplam 1100 km şose yol yapıldığını iddia etmiştir. Bkz. A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 91.

¹¹⁶⁹ Cemal Paşanın yollar boyunca belli kilometrelere inşa ettirmiş olduğu menzil noktaları oldukça modern ve gösterişliydi. Mesela, Sina çölünün başlangıç yeri olarak kabul edilen Birüssebe'deki menzil noktasında; binalar, bahçeler, ormancıklar, un fabrikaları, ziraat tecrübe tarlaları ve hatta elektrik üretme tesisleri bile bulunmaktaydı. Enver Paşanın 1916 yılında bölgeye yaptığı teftiş seyahatinde, “*Çölün bu kadar değişeceğine hiç ihtimal vermezdim!*” sözleri, Cemal Paşanın bu konuda ne kadar başarılı olduğunu bir göstergesidir. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 359-360; A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 101.

kapsamında İsmailiye'ye çok yakın bir mesafeye kadar uzatmıştır¹¹⁷⁰. Cemal Paşa, Suriye'de bulunduğu süre içerisinde yaklaşık olarak 500 km'lik demiryolu inşa ettirmiştir¹¹⁷¹.

Cemal Paşa ağır savaş şartlarına ve içindeki birçok meselelere rağmen, kontrolü altında bulunan bölgelerdeki şehirlerin imarına çok büyük önem vermiştir. Bu vesileyle İsviçre'li Profesör Zürcher'den¹¹⁷² yoğun bir şekilde faydalanmıştır¹¹⁷³. Başarılı bir şehir planlamacısı olduğu bilinen Zürcher, IV. Ordu mıntıkasındaki şehirlerde yapmış olduğu incelemeler neticesinde her şehir için ayrı ayrı projeler hazırlamıştır. Bu projelerden bazıları şunlardır:

1)- Kudüs'te; Mescid-i Aksa'nın silüetini bozan unsurların kaldırılması, iç kalenin müze haline getirilmesi, bitişiğindeki arsaya hükümet dairesi ve küçük bir saray yapılması ve son olarak şehrin havasını bozan Bereke deresinin kurutulması.

2)- Şam'da; iç kalenin tanzim edilmesi, parklar yapılması, yeni bulvarlar yanında, banka, hamam, otel ile adliye, posta-telgraf ve belediye gibi resmi dairelerin inşa edilmesi. Ayrıca Paşanın özel isteği doğrultusunda oldukça geniş bir bulvar inşa ettirilmiştir. Söz konusu bu yapı, *Cemal Paşa Bulvarı* olarak anılmaktadır.

3)- Beyrut'ta, limandan hükümet konağına uzanan görkemli bir merdiven, bir saray ve posta-telgraf binası.

4)- Halep'te; iç kalenin tamirâtı, hükümet konağı ve posta-telgraf binasının inşası¹¹⁷⁴.

¹¹⁷⁰ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 362-363; A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 88. Hicaz Demiryolu Mısır Şubesi bahsine ikinci Kanal seferi başlığı altında ayrıntılı bir biçimde yer verdiğimizden dolayı, burada ayrıca tekrar lüzumuna gerek görmedik.

¹¹⁷¹ Cemal Paşanın demiryolu inşaatlarındaki en büyük danışmanı, Bağdat valiliği döneminde de birlikte çalıştığı, Alman Meissner Paşa olmuştur. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 364.

¹¹⁷² Cemal Paşa Hatıralar'ında Zürcher'in; Avrupa'nın sayılı üniversitelerinde eğitim görmüş olduğunu, II. Wilhelm'in Roma'da kurduğu Güzel Sanatlar akademisinde müdürlük yaptığını, Avrupa'daki pek çok şehrin planlamasında bizzat görev aldığını ve gerçek bir sanatçı olduğunu söylemiştir. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 364. Ayrıca bkz. F. Rıfki Atay, *a.g.e.*, s. 73-74.

¹¹⁷³ Bkz. H. Edip Adıvar, *a.g.e.*, s. 424. Cemal Paşa ayrıca, Hamdullah Suphi Beyi Suriye'ye davet ederek, Türk-İslam mimarisi alanında çalışmalarda bulunmasını istemişti. Bkz. H. Edip Adıvar, *a.g.e.*, s. 391.

¹¹⁷⁴ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 364-366. Cemal Paşa, Zürcher'den İstanbul'da da faydalanmak istemiş, bu amaçla Rumelihisarı'nın görünümünün bozulmadan bir bahriye müzesi haline

Cemal Paşa, Suriye'nin imarı hususunda yoğun çaba harcamış¹¹⁷⁵ ve bu uğurda IV. Ordunun bütün imkânlarını seferber etmiştir. Bu amaç doğrultusunda vilayet genelindeki sanatçılar ve Alman mühendislerden azami derecede istifade etmiştir. Falih Rıfkı Atay'ın: “*İhtisası onun kadar iyi kullanan ve verimleştiren devlet adamına pek az rastgeldim. Yazık ki bütün eseri, şimdi bizim olmayan topraklar üstünde kaybolup gitmiştir*”¹¹⁷⁶ sözleri, bu düşüncelerimizi doğrular niteliktedir.

Söz konusu faaliyetlerinin yanı sıra Cemal Paşa, bölgedeki tarihi binaların tamir ve restorasyonu işiyle de çok yakından ilgilenmiştir. Bu amaçla Şam'daki Cami-i Emeviyye, Selimiye Cami, Süleymaniye İmaret ve Tekkesi'nin tamiri ve Selahaddin Eyyubi Türbesi'nin eski haline döndürülmesi için Evkaf Nezareti nezdinde gerekli girişimlerde bulunmuştur¹¹⁷⁷.

Von Kressentein, Cemal Paşanın Suriye'de askeri meziyetlerinden ziyade idari ve teşkilatçı yönünün ön plana çıktığını, bu konuda da oldukça başarılı olduğunu iddia etmiştir¹¹⁷⁸. Halide Edip Adıvar, Cemal Paşanın Mısır seferinde başarılı olamamasına karşın, Suriye'deki halk yararına çalışmalarının oldukça görkemli olduğunu söylemiştir¹¹⁷⁹. Ali Fuad Erden de, Paşanın, imar ve iskân işlerinde uzman olduğunu şu cümlelerle ifade etmiştir: “*Harp sırasında Tih sahrasında imarlar yapmış, düşmanların itiraf ve tasdik ettikleri gibi bir dev eser meydana getirmiş bir adam, sulh zamanı anavatanda neler yapmazdı diye düşündüm.*”

getirilmesi, 2000 yataklı bir otel yapılması ve İstanbul'un mimari açıdan yeniden düzenlenmesi gibi oldukça önemli sayılabilecek projeler dahi hazırlatmıştı. Ancak, Birinci Dünya Savaşı'nın kaybedilmesi bu projelerin hayata geçirilmesini engellemişti. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 366; F. Rıfkı Atay, *a.g.e.*, s. 74.

¹¹⁷⁵ Bkz. H. Edip Adıvar, *a.g.e.*, s. 390.

¹¹⁷⁶ Bkz. F. Rıfkı Atay, *a.g.e.*, s. 73.

¹¹⁷⁷ Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 63/296, 63/298, 8 Receb 1334 (11 Mayıs 1916).

¹¹⁷⁸ Von Kressentein, Cemal Paşanın bu konudaki politikasını eleştirerek, ordunun para ve diğer kaynaklarını, şehirlerin bayındırlığı gibi füzuli işler uğruna tükettiğini iddia etmiştir. Bkz. Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 46. Ancak Ahmet Şerif'in 27 Eylül 1910 yılına ait Suriye'si için sarf ettiği şu cümleler Cemal Paşanın bayındırlık hizmetlerinin haklılığını çok daha iyi açıklamaktadır: “*...Şam şehri, genellikle eksiklik düzensizlik gösterir. Şehrin taksimatında hiçbir zevkin, düzenin etkisi yoktur...Şam, belediyesiyle iftihar edecek kadar bahtiyar bir şehir değildir. Bahsettiğim sokaklar o kadar pis ve murdardır ki, bu halkın bunların arasında nasıl yaşadığına hayret etmemek mümkün değildir.*” Bkz. Ahmet Şerif, *a.g.e.*, c. II, s. 111.

¹¹⁷⁹ Bkz. H. Edip Adıvar, *a.g.e.*, s. 400.

Hakkâri, Van, Siirt, Bitlis, Diyarbakır, Mardin vilayetlerinin umumi valisi olsa Cemal Paşa, on beş-yirmi yılda buralarını yol, şimendifer, su tesisleri, hidroelektrik tesisleri, nehirlerin mecralarını temizleme, su taşmasını önleme, sulama, bataklıkları kurutma, koruyucu tababet, sıhhi tesisat, çocuk, içtimai ve genel hijyen, bayındırlık, tarım, orman ve maadin, ekonomi, küçük ve orta endüstri ve eğitim itibarıyla İsveç, Belçika ve Flemenk değilse de herhalde Romanya ve Macaristan yapabilirdi¹¹⁸⁰.”

4- Suriye ve Beyrut'taki Eğitim ve Kültür Faaliyetleri

Cemal Paşa, Suriye’de siyaset ve ekonominin yanı sıra eğitim faaliyetlerinin de Arap milliyetçiliği ve kültür emperyalizmine karşı etkili bir güç olduğunu düşünüyor bu yüzden Suriye’deki Arapların yabancı okullarda eğitim görme eğilimlerine engel olmak istiyordu¹¹⁸¹. Bu amaç doğrultusunda, emir subayı Falih Rıfki vasıtasıyla 1916 yazında Türk kadınının medar-ı iftihar olarak gördüğü Halide Hanıma bir mektup yollamış ve Suriye’ye davet etmiştir. Paşa söz konusu mektubunda; Suriye’deki Fransız okullarını kapatmaya mecbur olduğunu vurgulamış, bunların yerine Araplara eğitim verecek yeni okulların açılması gerektiğini belirtmiştir. Bunlara ek olarak altyapı ve öğretmen eksikliğinin tamamlanabilmesi için Halide Edip Hanımdan yardım istemiştir¹¹⁸². Bu daveti geri çevirmeyen Halide Edip, birkaç hafta sonra Suriye ve Beyrut’a gitmiş ve yapmış olduğu incelemeler sonucunda ayrıntılı bir rapor hazırlamıştır. Söz konusu rapora göre: Lübnan, Beyrut ve Şam vilayetleri ortak bir eğitim sistemi altında birleştirilecek, üç vilayetin her birinde altı sınıflı bir ilkokul açılacak, bu ilkokulların görevi de öğrencileri normal okullara ve kolejlere hazırlamak olacaktır. Okullarda Türkçe, Arapça ve Fransızca olmak kaydıyla toplam üç dil öğretilicekti¹¹⁸³. Bu raporun ardından Halide Edip, Eylül ortalarında İstanbul’a dönmüştür. Cemal Paşa, Kasım ayında, yine Falih Rıfki aracılığıyla kendisine bir mektup daha göndermiş ve derhal bölgeye gelmesini istemiştir. Bunun üzerine Halide Edip, başta kardeşi Nigar

¹¹⁸⁰ Bkz. A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 105.

¹¹⁸¹ Bkz. H. Edip Adıvar, *a.g.e.*, s. 400-402. Paşanın bu konuda haklı gerekçeleri olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim, bölgede Fransa dışında, Amerikan ve İngiliz misyonerlik faaliyetleri nedeniyle pek çok yabancı okul açılmıştı. Bu okullar, Arap milliyetçilik hareketlerine katkıda bulunuyorlardı. Ayrıntılı bilgi için bkz. George Antonius, *a.g.e.*, s. 35-48.

¹¹⁸² Bkz. H. Edip Adıvar, *a.g.e.*, s. 390.

¹¹⁸³ Bkz. H. Edip Adıvar, *a.g.e.*, s. 402.

Hanım olmak üzere, İstanbul'da daha önce vakıf okullarında çalışmış ve başarılı olmuş elli kadın ve birkaç erkek eğitimciyle birlikte Aralık ortalarında Suriye'ye hareket etmiş¹¹⁸⁴, maiyetindeki eğitim gönüllüleriyle birlikte Aralık sonlarında Şam'a ulaşmış ve buradan Beyrut'a geçerek önceden planlanan eğitim hamlesini başlatmıştır. Halide Edip bu hususta Cemal Paşanın yanı sıra Halep, Beyrut, Lübnan ve Suriye valilerinin de büyük desteğini almıştır. Okulların tüm alt yapı çalışmaları, Cemal Paşanın izniyle, IV. Ordu Karargâhı'ndan karşılanmıştır. Çok yoğun bir çalışma temposunu müteakip, Ocak sonlarında okulların faaliyete geçmesi sağlanmıştır¹¹⁸⁵. Cemal Paşa, bu sıralarda Suriye'de baş gösteren salgın hastalıklar üzerine Dr. Lütfi Beyi¹¹⁸⁶ çağırılmış ve okullar için gerekli olan hijyenik ortamı sağlamaya çalışmıştır¹¹⁸⁷.

Yeni okullar Lübnan, Beyrut, Nasiriyye ve Şam'da açılmıştı. Bu okullar arasında, Beyrut'taki Durü'l Nasirat adı verilen yatılı kız mektebi ve muallim mektebi Beyrut, Şam ve Lübnan'daki yatılı ve normal kız ilkokulları ve yine Beyrut'taki üç-dört bin kız ve kadının devam ettiği sanayi mektepleri ile Suriye'deki Tanail Ziraat Mektebi¹¹⁸⁸, örnek olarak gösterilebilir¹¹⁸⁹. Yeni açılan bu okullar, bölgedeki yabancı okullara rakip olmak ve özellikle Arap halkının dikkatini kendilerine çekmek amacıyla kurulmuştu. Bu amaç doğrultusunda Cemal Paşa, Suriyeli ünlü müzisyen Vedi Sabra'yı söz konusu okullarda müzik dersleri vermekle görevlendirmiştir¹¹⁹⁰. Paşanın bu gayretleri, semerelerini vermekte gecikmemiş ve bölge halkından okullara haddinden fazla ilgi gösterilmiştir. Öyle ki, okullara getirilen giriş sınavlarına rağmen, yirmi kişilik kontenjana yüz yetmiş beş kişi

¹¹⁸⁴ Bkz. H. Edip Adıvar, *a.g.e.*, s. 431-432.

¹¹⁸⁵ Bkz. H. Edip Adıvar, *a.g.e.*, s. 436-437, 445.

¹¹⁸⁶ Dr. Lütfi Bey, Paris Baş Şehbenderliği görevinde bulunmuş ve Avrupa'daki Suriyelilerin durumuyla ilgili Cemal Paşaya raporlar hazırlamıştı. Bu nedenle, onun için Cemal Paşanın adamı yakıştırmaları yapılmıştı. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 536, D. 2095, F. 11-9, Ocak 1917.

¹¹⁸⁷ H. Edip Adıvar, *a.g.e.*, s. 442-443.

¹¹⁸⁸ Bu mektebin tesisine, Cemal Paşa ayrı bir önem bahsetmiş ve okulun idaresini bir Alman müdüre teslim etmiştir. Suriye ve Beyrut'un büyük aileleri, çocuklarını bu okula verebilmek için Cemal Paşaya minnet ve ricalarda bulunmuşlardır. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 368.

¹¹⁸⁹ Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 367; A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 272.

¹¹⁹⁰ Vedi Sabra, Cemal Paşa tarafından 1915 yılında, Fransız propagandası yapmakla suçlanarak Erzurum'a sürgün edilmişti. Bkz. H. Edip Adıvar, *a.g.e.*, s. 452.

başvurmuştu. Lübnan ve Beyrut'taki okullara çoğunlukla Hıristiyan aileler, Şam'daki okullara ise, daha çok Müslüman aileler başvuruyordu. Okullar daha çok kız öğrencilere hitap ediyor olup, müfettişleri genelde Araplardan seçiliyordu¹¹⁹¹. Cemal Paşa, Beyrut Valisi Azmi Beyle birlikte yeni açılan bu okulları sık sık ziyaret etmiş ve eksiklerini gidermeye çalışmıştır. Paşanın üzerinde hassasiyetle durduğu bir başka husus ise, söz konusu okulların laik bir anlayışta hizmet vermesiydi¹¹⁹². Ancak, 4 Mart 1917'de önce Halide Edip'in, daha sonra da Cemal Paşanın Suriye'den ayrılması nedeniyle eğitim hamleleri yarıda kalmıştır¹¹⁹³.

Bu faaliyetlerin dışında Cemal Paşa, Selahaddin-i Eyyubi Medresesi'ni yeniden hizmet verebilecek ilmi bir müessese haline getirmiştir¹¹⁹⁴. Cemal Paşanın bölge için bir başka kültürel icraatı ise, 1916'da, "*Alte Denkmäler Aus Syrien Palastina Und Westarabien (Suriye ve Filistin ve Garbi Arabistan Abidât-ı Atıkası)*" isimli bir kitap hazırlanmış olmasıdır. Eser, bölgenin kültürel zenginliğinin ortaya çıkarılması açısından büyük bir önem taşımaktadır¹¹⁹⁵.

5- Suriye'deki Casusluk Faaliyetleri

Cemal Paşa, Suriye'ye gelir gelmez son derece organize bir casusluk şebekesiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu yüzden bölgeye gelişinin hemen ertesi günü, 9 Aralık 1914'te Başkumandanlık Vekâleti'ne konuyla ilgili uzun ve teferruatlı bir rapor göndermiştir. Casusluk olayının ciddiyeti ve vehameti ise, Paşanın şu sözleriyle anlatılmak istenmiştir: "*Suriye ahvali hakkındaki tedkikatım neticesinde edindiğim kanaata nazaran Suriye casuslarla doludur ve bunların ekserisi düvel-i muazzama şubesindedir*"¹¹⁹⁶. Söz konusu raporunun ardından derhal harekete geçen

¹¹⁹¹ H. Edip Adıvar, *a.g.e.*, s. 439-440.

¹¹⁹² H. Edip Adıvar, *a.g.e.*, s. 440-441.

¹¹⁹³ H. Edip Adıvar, *a.g.e.*, s. 471.

¹¹⁹⁴ Medrese için Cemal Paşa tarafından çok büyük bir ödenek ayrılmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 49/77, 53/72, 3 Rebiülevvel/6 Receb 1333 (19 Ocak/20 Mayıs 1915).

¹¹⁹⁵ Cemal Paşa bu eseri Berlin Eski Eserler Müzesi Profösör Wiegand'a hazırlanmış ve 1918 yılında da Berlin'de bastırmıştır. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 369-370.

¹¹⁹⁶ Raporun tam metni için bkz. *ATASE Arşivi*, K. 533, D. 2082, F. 1, 26 Teşrin-i sâni 1330 (9 Aralık 1914). Cemal Paşa 18 Kasım'da IV. Ordu Kumandanlığı'na tayin olmuş, 8 Aralık tarihinde Suriye'ye gelmişti. Böylesine teferruatlı bir raporun 24 saat gibi kısa bir zaman zarfında hazırlanamayacağını dikkate alacak olursak, ortaya Paşanın daha bölgeye

Cemal Paşa, bölgedeki ruhani reisler ve on sekiz yaşından küçük çocuklar müstesna olmak üzere, casusluk faaliyetlerine adı karışmış kişilerin bir kısmının Urfa'ya sürülmesine, diğer kısmının da Şam ve Halep gibi merkezi yerlere toplanmalarına karar vermiştir. Paşa bu karara istinaden bölgedeki valiliklere gereken talimatları vermiştir. Ayrıca bu kararını, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşaya bildirmiştir. Paşanın bölgeyle ilgili olarak almış olduğu bu önemli karara, üç hafta içerisinde Enver Paşadan tam destek gelmiştir¹¹⁹⁷. Bu arada Cemal Paşanın raporundaki en ilginç nokta, Beyrut Amerikan Konsolosu'yla ilgili yapmış olduğu tespitlerdir. Buna göre, Amerikan Konsolosu Cemal Paşanın uygulamalarından duyduğu rahatsızlığı dile getirince, Cemal Paşa oldukça öfkelenmiş ve konsolosla her türlü resmi münasebeti kestiğini bizzat ifade etmiş ve onu daha dürüst görev yapması hususunda ikaz etmiştir¹¹⁹⁸. Bu durum üzerine Enver Paşa, Hariciye Nezareti'ne Cemal Paşaya gereken desteğin verilmesi şeklinde bir telgraf yollamıştır¹¹⁹⁹. Öte yandan Amerika'nın bölgedeki casusluk faaliyetleri yalnızca Beyrut'la sınırlı kalmamıştır. Nitekim, bu gerçek Paşanın 23 Temmuz 1916 yılında Enver Paşaya göndermiş olduğu şifreli telgrafında açıkça belirtilmiştir. Telgraftan anlaşıldığı üzere, Amerika'nın Şam ve Lazkiye konsolosları da bu tür faaliyetlere karışmışlardır. Cemal Paşa, tıpkı Beyrut örneğinde olduğu gibi, bunlara da hadlerinin bildirilmesini ve hatta azledilmelerini talep etmiştir¹²⁰⁰.

Bölgedeki casusluk faaliyetleri sadece Amerika tarafından değil, aynı zamanda Fransa, İspanya, İngiltere ve Siyonist güçlerce de icra edilmekteydi. Cemal Paşa, Fransa'nın 1905-1906 yılına ait Suriye ve Filistin'i işgal planlarını ele geçirdiğini, 13 Nisan 1915 tarihli şifreli telgrafla Başkumandanlık Vekâleti'ne

atanmadan evvel ciddi bir hazırlığın olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır. Söz konusu raporun ise, bu hazırlığın en önemli kanıtı olduğunu burada ifade etmek durumundayız.

¹¹⁹⁷ Enver Paşanın bu desteğini hem Dâhiliye hem de Hariciye Nezaretleri'ne göndermiş olduğu ivedi telgraflarından anlayabiliyoruz. Zira, Cemal Paşanın bölgeyle ilgili olarak raporunda öne sürmüş olduğu tespitler ve onlara karşı alınması gereken önlemler, Enver Paşa tarafından derhal uygulamaya konulmuştur. Enver Paşanın konuya ilişkin olarak Dahiliye ve Hariciye Nezaretleri'ne göndermiş olduğu yazılar için bkz. *ATASE Arşivi*, K. 533, D. 2082, F. 1-1, 19 Kanun-ı evvel 1330 (1 Ocak 1915); *ATASE Arşivi*, K. 533, D. 2082, F. 1-2, 19 Kanun-ı evvel 1330 (1 Ocak 1915).

¹¹⁹⁸ Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 533, D. 2082, F. 1, 26 Teşrin-i sâni 1330 (9 Aralık 1914).

¹¹⁹⁹ Enver Paşanın telgrafı için bkz. *ATASE Arşivi*, K. 533, D. 2082, F. 1-2, 19 Kanun-ı evvel 1330 (1 Ocak 1915).

¹²⁰⁰ *ATASE Arşivi*, K. 168, D. 730, F. 118, 10 Temmuz 1332 (23 Temmuz 1916).

bildirmiştir. Bu plana ilişkin bütün belgeleri detaylı bir raporla birlikte, 14 Nisan tarihinde aynı makama iletmiştir¹²⁰¹. Paşa, bunun yanı sıra Trablusşam Rum Katolik Metropoliti'nin Fransa hesabına casusluk yaptıklarını belgeleriyle birlikte ortaya çıkarmıştır¹²⁰². Cemal Paşa daha da ileri giderek Beyrut, Halep, Cebel-i Lübnan ve Kudüs'teki Katolik cemaatinden ilgili şahısları bölge dışarısına ihraç etmekten çekinmemiştir¹²⁰³.

Bölgedeki en ilginç casusluk faaliyeti, Kudüs İspanyol Konsolosu tarafından gerçekleştirilmiştir. Papaya bağlı İngiliz, Alman ve Osmanlı vatandaşlarının himayesini üstlenen söz konusu konsolosun davranışları, Cemal Paşayı oldukça rahatsız etmişti. Paşa bu rahatsızlığını, 21 Kasım tarihli telgrafi vasıtasıyla Enver Paşaya bildirmişti¹²⁰⁴. Bu olayda ilginç olan husus, Yıldırım Ordular Grubu Kumandanı Falkenhayn'ın, Cemal Paşanın karşısında yer almış olmasıydı¹²⁰⁵. Buna

¹²⁰¹ Planın ayrıntıları için bkz. *ATASE Arşivi*, K. 171, D. 742, F. 1, 1-2, 1-3, 1-4, 1-5, 1-6, 1-7...1-15, 1 Nisan 1331 (14 Nisan 1915).

¹²⁰² Cemal Paşa, 9 Mart 1916 tarihli telgrafında; Trablusşam Metropoliti Anatoli Serari'nin savaş öncesi ve savaş sırasında Fransa lehine propaganda faaliyetlerinde bulunduğunu, casus kiraladığını ve Suriye'deki Osmanlı askeri harekâtı hakkında Fransa'ya bilgi sızdırdığının belgeleriyle ortaya çıkarıldığını ve sözü edilen şahsın bu nedenle Şam Divan-ı Harbi Örfisi'ne havale edildiğini ifade etmiştir. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 536, D. 2095, F. 7-5, 25 Şubat 1331 (9 Mart 1916). 7 Ekim 1915'te, Miralay İbrahim Beyin başkanlığında yapılan yargılama sonucunda, metropolite istinat edilen suçun gerçekliği ortaya çıkmış ve bu kişi idama mahkum edilmiştir. İdam kararı için bkz. *ATASE Arşivi*, K. 536, D. 2095, F. 12-9, 12-10, 12-11, 24 Eylül 1331 (7 Ekim 1915). İnfaz süreci ise, büyük bir olasılıkla Cemal Paşanın 9 Mart tarihli telgrafının hemen akabinde başlamış ve Mayıs ortalarına doğru sonuçlandırılmıştır. Konuya ilişkin olarak bkz. *ATASE Arşivi*, K. 536, D. 2095, F. 12-1, 12-4, 12-5, 15 Mayıs 1332 (28 Mayıs 1916). Bu sonuç, Başkumandanlık Vekâleti'ne, Hariciye Nezareti vasıtasıyla ancak Eylül başlarında bildirilebilmiştir. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 536, D. 2095, F. 12-6, 28 Ağustos 1332 (10 Eylül 1916). Ayrıca, Cemal Paşa daha Suriye'ye gelmeden birkaç ay önce, Baalbek Rum Metropolidi de Fransız taraftarlığı yaptığı gerekçesiyle Dâhiliye Nazırı Talat Bey tarafından Ankara'ya sürgün edilmişti. Ortamın gergin olmasına rağmen, Roma'daki Papa Vekili'nin ricası üzerine Metropolid, 1917'de İstanbul'a gönderilmişti. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 536, D. 2095, F. 23-3, 23-4, 27 Kanun-i sâni 1333 (27 Aralık 1917).

¹²⁰³ Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 64/207, 22 Mayıs 1332 (4 Haziran 1916).

¹²⁰⁴ Cemal Paşanın konuya ilişkin rahatsızlığı telgraftaki şu cümleyle anlaşılmaktadır: “*Kudüs İspanya Konsolosu'nun Kudüs'te ibkasını pek muzır telakki ediyorum...*” Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 536, D. 2095, F. 38-3, 27 Kanun-ı sâni 1333 (27 Kasım 1917).

¹²⁰⁵ Falkenhayn, Cemal Paşanın konsolos hakkında Enver Paşaya göndermiş olduğu 21 Kasım tarihli telgrafi anında haber almış, kendisi de hiç vakit kaybetmeden aynı tarihte Enver Paşaya başvurmuş ve Cemal Paşaya zıt düşüncelerini şu cümlelerle ifade etmiştir: “*Cemal Paşa Hazretlerinin zannedirim ki, emir-i devletleri üzerine İspanya Konsolosunun Kudüs'ten ihraç edilmesini emir buyurdıkları anlaşılmaktadır. Konsolos muma ileyhin, İngilizlerle Kudüs dahil olduğu takdirde oradaki Alman tebaasıyla Papa'ya tabi olan eşhasın himayesini deruhde edebilecek yegane zat olduğuna, zat-ı devletlerinin nazar-ı*

karşın Cemal Paşa, 27 Kasım'da Enver Paşaya bir telgraf daha göndermiş ve konsolosun derhal Kudüs'ten çıkarılması isteğini tekrarlamıştır¹²⁰⁶. Enver Paşa tarafından ertesi gün gönderilen telgrafta, Cemal Paşanın isteğinin kabul edildiği bildirilmiştir¹²⁰⁷.

Cemal Paşa, Kasım 1916'dan Nisan 1917'ye kadar geçen süre zarfında Filistin bölgesinde çok sayıda İngiliz casusu ele geçirmiştir. Yapılan ayrıntılı sorgulamalar neticesinde, Anadolu'nun güney sahili ve Suriye-Filistin bölgesine ilişkin İngiliz casus teşkilatının yapmış olduğu icraatlara dair çok önemli belgelere ulaşılmıştır. Ayrıca, bu örgütün bölgedeki yapılanmasına ilişkin ciddi deliller de elde edilmiştir. Söz konusu belge ve deliller, 1 Nisan 1917 tarihli ve şifreli bir telgrafla İstanbul'a gönderilmiştir¹²⁰⁸. Paşa bu tarihten sonra da, konuyla ilgili araştırmalarına devam etmiştir. Mesela 20 Eylül 1917 de, Filistin cephesinde İngilizlerle yapılan bir çarpışma neticesinde, pek çok yeni belge ele geçirilmiştir. Bu belgelerde; İngilizlerin Suriye ve Hicaz'da geniş çaplı bir istihbarat ağı kurmuş oldukları, Arapları Türkler aleyhine kışkırtmak için propaganda faaliyetlerinde buldukları, Şerif Faysal'ın, İngilizler hesabına çalıştığı, demiryolu hatları ve karakollara yapılacak baskın hareketlerinin ne şekilde gerçekleştirileceği ayrıntılı bir şekilde belirtilmekteydi¹²⁰⁹. Cemal Paşa bu sebeple Suriye'den ayrıldığı tarihe kadar, İngilizlerin casusluk hareketlerine karşı mücadeleye devam etmiştir¹²¹⁰.

dikkatlerini celb ederim. Fikrimce, Konsolosun Kudüs'te ibkası daha muvafıktır. Herhalde, muma ileyh benim için muzır olmayacaktır." Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 536, D. 2095, F. 38, 21 Kanun-ı sâni 1333 (21 Kasım 1917).

¹²⁰⁶ Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 536, D. 2095, F. 38-3, 27 Kanun-ı sâni 1333 (27 Kasım 1917).

¹²⁰⁷ Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 536, D. 2095, F. 38-4, 28 Kanun-ı sâni 1333 (28 Kasım 1917).

¹²⁰⁸ Raporda, İngilizlerin casusluk teşkilatında Musevilerden, Araplardan, Kıbrıslılardan müteşekkil bir heyet oluşturularak, Filistin'in Osmanlı himayesinden çıkarılması için çalışmalarda bulunulması ve Halep, Şam gibi büyük şehirlerin kumandan ve zabitanlarının ikametlerinin belirlenmesi isteniyordu. Raporun devamında ise, casusların nasıl çalışacaklarına dair talimatnameler bulunmaktaydı. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 536, D. 2095, F. 46, 46-1, 46-2, 46-3, 46-4, 1 Nisan 1917.

¹²⁰⁹ IV. Ordu Kumandanlığı'ndan, Karargah-ı Umumiye Şubesi'ne gönderilen 19 Ekim 1917 tarihli rapordan. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 536, D. 2095, F. 24, 24-15, 24-16, 24-17...24-20, 19 Teşrin-i evvel 1333 (19 Ekim 1917).

¹²¹⁰ Cemal Paşa, Suriye'den ayrılmasından bir hafta kadar önce, Sina Cephesi'nde sırf bu nedenle altmış yedi kişinin tevkif edildiğini belirtmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *ATASE Arşivi*, K. 536, D. 2095, F. 29-3, 29-4, 29-5, 29-6, 2 Kanun-ı evvel 1333 (2 Aralık 1917). İngiliz casusluk faaliyetleri 1918 Eylül ayma kadar devam etmiştir. Yeni IV. Ordu Kumandanı Mersinli Cemal Paşa da, bu konuda hassas davranmış ve Enver Paşa ile görüş

Cemal Paşayı en fazla uğraştıran bir diğer mesele ise, Siyonistlerin Kudüs'teki yoğun casusluk faaliyetleridir. Paşa, bu tür faaliyetlere karışmış Musevileri Şam ve Beyrut'a sürgün etmiş ve aynı zamanda bu kimselerin bölgeden emlak satın almalarını kesin olarak yasaklamıştır¹²¹¹. Amerika'dakiler başta olmak üzere, ülke dışındaki Siyonist örgütler Kudüs ve Filistin'de bağımsız bir Yahudi devleti kurmak için yoğun çaba harcamaktaydılar. Bu gelişmelerden haberdar olan Cemal Paşa¹²¹², Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e başvurarak Siyonistlere karşı mücadele için ayrı bir kanun hazırlanmasını teklif etmiştir. Ancak Talat Bey, böyle bir uygulamanın hem müttefik, hem de tarafsız ülkeler tarafından hoş karşılanmayacağını öne sürerek, meselenin mevcut sıkıyönetim kanunları çerçevesinde halledilmesini istemiştir¹²¹³.

Cemal Paşa, Anadolu'daki casusluk faaliyetlerine karşı da son derece hassas davranmıştır. Bu yüzden, 25 Ağustos'ta İstanbul'dan Almanya'ya hareket edeceği sırada Talat Bey'e yapmış olduğu görüşmede; İtilaf Devletleri'nin Anadolu'da ve bilhassa Çukurova bölgesinde Rum casusları kullandıklarını beyan etmiş ve buna meydan verilmemesi için özel mahalli tedbirlerin alınmasını istemiştir. Cemal Paşanın bu talepleri üzerine Talat Bey, Adana Vilayeti'ne ve İçel Mutasarrıflığı'na birer telgraf göndermiştir. Söz konusu telgrafta düşmanların casusluk yapmalarına

alışverişinde bulunmuştur. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 536, D. 2095, F. 63, 63-1, 18/22 Ağustos 1918.

¹²¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 48/40, 48/277, 51/236, 236-1, 237, 54/219, 29 Muharrem/15-18 Safer/23 Cemâziyelevvel 1333 (18 Aralık 1914/5-20 Ocak/8 Nisan 1915). Bu arada şu hususu belirtmekte fayda vardır. Cemal Paşanın bu uygulamalarını Yahudi düşmanlığı olarak algılamamak gerekir. Zira Paşa, Suriye'de baş gösteren işe meselesinde, Kudüs'teki yoksul Yahudiler için de büyük çaba sarf etmişti. Bkz. *KOA*, Nr. II/349, 12 Haziran 1332 (25 Haziran 1916). Fakat, bu meseleye Amerika'daki Siyonist örgütler karışmak istediğinde ise, büyük tepki göstermiştir. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 168, D. 730, F. 82, 20 Haziran 1332 (3 Temmuz 1916). Bu yüzden Avrupa'daki Siyonist örgütler, Cemal Paşaya cephe almışlar ve onu Filistin'deki Yahudileri katletmekle suçlamışlardı. Bkz. Salahi R. Sonyel, *Minorities And The Destruction Of The Ottoman Empire*, Ankara 1993, s. 443.

¹²¹² Cemal Paşanın konuyla ilgili Harbiye Nezareti'ne göndermiş olduğu yazılar için bkz. *ATASE Arşivi*, K. 536, D. 2095, F. 10-12, 35-7, 23 Kanun-ı evvel 1332/11 Teşrin-i sâni 1333 (5 Ocak/11 Kasım 1917). Bu konuda ayrıca bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 384-386. Cemal Paşa, bu haberleri Siyonistlerin arasına sızdırmış olduğu casusları vasıtasıyla elde etmiştir. Mesela, Yafalı Mehmed eş-Şaftı bunlardan birisiydi. Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 54/367, 27 Haziran 1331 (10 Temmuz 1915).

¹²¹³ Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 72/129, 18 Kanun-ı sâni 1332(31 Ocak 1917). Cemal Paşanın Kudüs'ü tahliye planının güvenlik gerekçeleri arasında söz konusu Siyonist faaliyetler başta yer almıştır. Bu planın gündeme gelmesiyle birlikte, Avrupa basınında Yahudilere zulüm

meydan verilmemesi için sakat, yaşlı, çocuk ve kadınlar dışında şüpheli görülen Rumların vilayete sokulmamaları emredilmiştir¹²¹⁴.

Bölgede İtilaf Devletleri tarafından yapılan yoğun casusluk faaliyetlerine karşı Cemal Paşa da boş durmamış, bizzat Avrupa'ya göndermiş olduğu casuslarla, söz konusu devletlerin planlarına ilişkin bilgi ve belgelere ulaşmaya çalışmıştır. Paşanın Avrupa'da oluşturmuş olduğu istihbarat ağına hizmet edenlerin başında, Paris Baş Şehbenderi Dr. Lütfi Bey gelmekteydi. Dr. Lütfi Bey, 1916 yılı başlarında “*Cemal Paşanın adamı, İttihatçuların Paris şubesi*” suçlamaları ve İttihat ve Terakki'ye muhalif isimlerden Kürt Şerif Paşanın ihbarı yüzünden Fransa'dan ihraç edilmişti¹²¹⁵. Dr. Lütfi Bey, bu tarihten itibaren İsviçre'ye gitmiş ve çalışmalarına burada devam etmiştir. Cemal Paşa, Bern Sefareti vasıtasıyla Dr Lütfi Bey'e ulaşmış ve masraflarının büyük bir kısmını kendisi karşılamıştır¹²¹⁶. Dr. Lütfi Bey, istihbarat çalışmaları neticesinde elde etmiş olduğu bilgileri, bir rapor halinde ve düzenli olarak Cemal Paşaya ulaştırmıştır¹²¹⁷. Dr. Lütfi Beyin istihbarat raporlarında Fransa'nın İstanbul'u Ruslara terk ettiğine dair yapılmış olan gizli anlaşmanın ortaya çıkması ve bu yüzden Türkiye'nin savaşa girişinin haklı gerekçelere dayandığı, Fransız Müslümanlarının Halifeye olan bağlılıkları ve Cemal Paşa hakkında Fransız basının düşüncelerine ilişkin oldukça ilginç bilgiler yer almaktaydı¹²¹⁸. Paşa, bunun dışında

ediliyor şeklinde yanlış haberler yayınlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. TTK, *EPA*, Nr. 1433, 27 Mayıs 1916.

¹²¹⁴ Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 79/219, 79/224, 26 Ağustos 1333 (26 Ağustos 1917).

¹²¹⁵ Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 536, D. 2095, F. 11-4, 11-10, 15 Kanun-ı sâni 1916 (12 Şubat 1917).

¹²¹⁶ Nitekim Cemal Paşa, Dr Lütfi Beyin 16 Ocak 1917 tarihli mektubuna verdiği cevapta, şimdilik 50 Lira gönderdiğinden bahsetmektedir. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 536, D. 2095, F. 11-9. Cemal Paşanın bu parayı tahsisat-ı mesture(örtülü ödenek)ten gönderme ihtimali yüksektir. Zira Paşa, gerek yurt içinde ve gerekse yurt dışında bu tür faaliyetlerin içerisinde bulunmaktaydı. Nitekim Türk Tarih Kurumu, Kazım Orbay Arşivi'nde rastladığımız 29 Haziran 1917 tarihli bir belgede Cemal Paşa, Enver Paşadan 100.000 Liralık tahsisat-ı mesture ödeneği istemiştir. Bkz. TTK, *KOA*, Nr. II/209, 29 Haziran 1917. Enver Paşa da, onun bu talebini geri çevirmemiştir. Bkz. TTK, *KOA*, Nr. II/208, 30 Haziran 1917. Dolayısıyla, Cemal Paşanın bu tür faaliyetler için örtülü ödenekten harcama yapmış olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

¹²¹⁷ Cemal Paşanın, Dr. Lütfi Beyle görüşmek için Hariciye Nezareti'ni atlayarak Bern Sefiriyle doğrudan muhatap olması, Dâhiliye Nazırı Talat Bey tarafından uyarılmasına sebep olmuştur. Talat Beyin ilgili yazısı için bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 78/167, 18 Temmuz 1333 (31 Temmuz 1917).

¹²¹⁸ Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 536, D. 2095, F. 11, 11-1, 11-4, 11-5, 11-7, 15 Ocak/15 Temmuz 196.

Dr. Lütfi Beyden Suriye'deki ayrılıkçılarla, Avrupa'daki Suriyeliler arasında bir görüşme olup olmadığını ve İsviçre'de bulunan Müslüman-Hıristiyan Suriyelilerden aleyhte faaliyette bulunanların ayrı ayrı isimlerini, ifadelerini, adreslerini ve Suriye'deki ailelerinin kimler olduğunun kendisine bildirmesini rica etmiştir¹²¹⁹. Bunun yanı sıra Dr. Lütfi Bey, Cemal Paşaya İsviçre'deki seferberlik hazırlıklarıyla ilgili havadisleri de ulaştırmayı ihmal etmemiştir. Cemal Paşa elde ettiği bu bilgiyi Enver Paşaya takdim etmiş ve konuyla ilgili düşüncesini sormuştur. Bu durum üzerine Enver Paşa, ona, bunun kendilerine karşı bir harb hazırlığı olmadığını ve bu durumun tamamen İsviçre'nin tarafsızlığını korumaya yönelik bir hazırlık olarak anlaşılması gerektiğini bildirmiştir¹²²⁰.

6- Suriye'de Çıkarılacak Gazeteler Meselesi

İttihat ve Terakki Hükümeti, 1913 yılından itibaren özellikle Mısır'da neşrolunan ve aleyhte Arap milliyetçiliği propagandası yapan El-Havadis, El-Saaka, El-Umran, El-Menar, El-Şuab, El-Azam, El-Ehram ve Jurnal Dökir gazetelerinin Osmanlı sınırları içerisine sokulmalarını yasaklamıştı¹²²¹. İttihat ve Terakki yönetiminin karar altına almış olduğu bu uygulamalar, Cemal Paşa tarafından da devam ettirilmiştir. Cemal Paşa, Suriye'nin Osmanlı sınırları içinde kalabilmesi amacıyla bölgedeki basın faaliyetlerini ciddi ve sürekli bir şekilde kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Bu yüzden resmi bir gazete kuruluncaya kadar, bölgede daha önceden kurulmuş olan *er Ray'ül-Am*, *el-Belağü'l-İkbal*, *İttihad-ı İslam*, *Lazkiye*, *es-Safa*, *Mübayil?*, *Jurnal de Beirut* gazetelerine para¹²²² ve kâğıt¹²²³ yardımıyla

¹²¹⁹ Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 536, D. 2095, F. 11-9. (Cemal Paşanın Dr Lütfi Bey'e göndermiş olduğu mektup üzerinde tarih bulunmamaktadır. Ancak Paşanın, Dr Lütfi Beyin 16 Ocak 1917 tarihli mektubuna cevap yazmış olması nedeniyle, bu belgenin 17/18 Ocak 1917 tarihlerine ait olduğunu söyleyebiliriz). Cemal Paşa, Dr Lütfi Beyden bunların dışında bir takım özel isteklerde de bulunmuştur. Mesela Paşa, 1917 Şubat'ında İsviçre'de bulunan eşi ve hasta kızıyla yakından ilgilenmesi için Dr. Lütfi Beyden ricacı olmuştu. Bkz. *ATASE Arşivi*, K.536, D. 2095, F. 11-8, (Muhtemelen 13 Şubat 1917).

¹²²⁰ Bkz. TTK, *KOA*, Nr. II/876-1, 876-2, 24/25 Kanun-u sâni 1332 (6/7 Şubat 1917).

¹²²¹ Bu konuda Dâhiliye Nazırı Talat Beyin büyük gayretleri olmuştu. Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *AMTZ(05)*, 10-c/334-1, lef. 18, 20, 26, 27, 31, 33, 27 Nisan/28 Mayıs/4,15,22 Temmuz 1331 (10-28 Mayıs/14-17 Temmuz/4 Ağustos 1913).

¹²²² Bu paralar şu şekilde dağıtılıyordu. Er-Ray'ül-Am gazetesine aylık 25, Jurnal de Beirut gazetesine 20, Mübayil? gazetesine 15, diğerlerine ise 10 Lira verilecekti. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 531, D. 2078, F. 2, 2-9, 28 Mayıs/3 Eylül 1331 (10 Haziran/16 Eylül 1915).

bulunmuştur. Paşa bununla birlikte, umumi siyaset ve harp havadisleriyle ilgili olarak İstanbul basınından birçok gazeteciyi Suriye'ye getirtmiş ve bu şahısların gazetelerde yayınlanacak yazılarının bedellerini de bizzat IV. Ordu bütçesinden ödemiştir¹²²⁴. Paşa bu desteğin karşılığında söz konusu gazetelerden, *İttihad-ı Anasır* fikri çerçevesinde Padişah ve Halife'ye bağlı kalınması yönünde yayınlar yapılmasını ve hükümet tarafından arzu edilen makalelerin baş sayfada yayınlanmasını talep etmiştir¹²²⁵. Paşa ayrıca, yayınların Suriye ve Beyrut Valileri tarafından sıkı bir şekilde denetlenmesini, hükümetin emrine amade olacak bir şekilde düzenlenmesini ve merkez tarafından gönderilecek müfettişlerce teftiş edilmesini sağlayacak uygulamaları yürürlüğe koymuştur. Sözü edilen gazetelerin her biri, beş yüz nüshasını devletin emrine verecek ve her müsveddesinden ikişer nüsha İstanbul'daki Karargâh-i Umumiye'ye, ikişer nüsha IV. Ordu Kumandanlığı'na ve on nüsha da, İstanbul Matbuat-ı Umumiye Müdüriyeti'ne gönderilecekti¹²²⁶.

Cemal Paşa bu işlerle uğraşırken, Baron Oppenheim isimli bir Alman¹²²⁷, Mayıs sonlarına doğru İstanbul'a gelmişti. Oppenheim, Suriye'de bütün Müslümanları bir çatı altında toplamak maksadıyla *El İslam* adlı Arapça bir gazeteyi yayın hayatına geçirmek için Dâhiliye Nezareti nezdinde girişimlerde bulunmuştu. Sözü edilen gazetenin bütün masrafları ise, Almanya tarafından karşılanacaktı¹²²⁸. Bu amaçla Alman Hükümeti Temmuz ayı içerisinde Osmanlı yetkili makamlarına

¹²²³ Cemal Paşa, Başkumandanlık Vekâleti'ne göndermiş olduğu 14 Haziran 1915 tarihli yazısında, gazeteler için İstanbul'dan kağıt gönderilmesini talep etmişti. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 272, D. 1120, F. 1-1, 1 Haziran 1331 (14 Haziran 1915).

¹²²⁴ Bkz. BOA, *DH. ŞFR*, 54/370, 27 Şaban 1333 (10 Temmuz 1915).

¹²²⁵ Cemal Paşa bu gazeteler dışında, Arap milliyetçileri ve Siyonistler arasına sızarak hükümet lehine casusluk yapmış olan Mehmet eş-Şafti'nin, Suriye dahilinde El-Akdem ismiyle bir gazete çıkarmasına destek vermiştir. Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 54/367, 27 Haziran 1331 (10 Temmuz 1915).

¹²²⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. *ATASE Arşivi*, K. 531, D. 2078, F. 2, 2-7, 2-9, 28 Mayıs/10 Ağustos/3 Eylül 1331 (10 Haziran/7-16 Eylül 1915).

¹²²⁷ Baron Max von Oppenheim, 1896'dan 1910 yılına kadar Almanya'nın Kahire konsolosluğunda çalışmış başarılı bir arkeologdur. İslamiyet ve Ortadoğu konusunda bir hayli bilgi sahibi olan Oppenheim, Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanya tarafından İtilaf Devletleri'ne karşı cihad ilan edilmesi planının arkasındaki kilit isimlerden birisi olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ulrich Trumpener, "Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu" (Çev. Ahmet Fethi), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler* (Editör Marian Kent), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999, s. 140.

¹²²⁸ Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 531, D. 2078, F. 1,2-4,2-6 9 Haziran/3 Eylül 1331 (22 Haziran/16 Eylül 1915).

resmen başvurmuştu. Ancak ne Talat Beyden, ne de Cemal Paşadan konuya ilişkin olarak olumlu bir cevap alamamıştır¹²²⁹. Buna rağmen Oppenheim, oldukça bol miktarda gazete kâğıdıyla, 2 Haziran 1915'te İstanbul'dan Suriye'ye hareket etmiştir¹²³⁰. Dâhiliye Nezareti, Oppenheim'in bir propaganda memuru olarak gönderildiği gerekçesiyle, Cemal Paşayı uyarmış¹²³¹, o da bu uyarıyı dikkate alarak Suriye'ye gelmiş olan Oppenheim'ı yakın takibe almıştır¹²³².

Gelişmeler üzerine Cemal Paşa, Eylül başlarında Suriye'de artık resmi bir gazetenin kurulması zamanının geldiğine kanaat getirmiştir. Paşa, yeni kurulması planlanan gazeteye ilişkin düşüncelerini, 7 Eylül tarihli telgrafıyla Enver Paşaya iletmiştir¹²³³. Cemal Paşa 16 Eylül tarihli bir başka telgrafında ise, yeni kurulacak olan gazetenin amacını ayrıntılı bir biçimde açıklamıştır. Bu telgrafa göre, bölgedeki diğer gazeteler her ne kadar devletin amaçları doğrultusunda yayın yapıyor olsalar da, *El-İslam* gazetesinin kurulmasıyla birlikte, Suriye kamuoyunun tek bir gazete etrafında toplanacağı ve devlet adına daha güvenilir bir yayın organına sahip olunacağı vurgulanmıştır. Gazetenin başyazarlığına ise, Paşanın daha önce karşı çıkmasına rağmen¹²³⁴, Emir Şekip Arslan'ın getirilmesi uygun görülmüştür¹²³⁵. Öyle görülüyor ki Cemal Paşa, Oppenheim'in kurmayı düşündüğü gazeteyi, devletin resmi yayın organı haline getirmeğe karar vermiştir. Cemal Paşa, 8 Eylül'de de gazetenin

¹²²⁹ Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 531, D. 2078, F. 2-6, 3 Eylül 1331 (16 Eylül 1915).

¹²³⁰ Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 531, D. 2078, F. 2-4, 9 Haziran 1331 (22 Haziran 1915).

¹²³¹ Bu uyarı Suriye Valisi Hulisi Bey tarafından yapılmıştı. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 531, D. 2078, F. 2-6, 3 Eylül 1331 (16 Eylül 1915). Ayrıca bkz. *ATASE Arşivi*, K. 272, D. 1120, F. 1-4, 1-5, 1-11, 20 Haziran/2 Temmuz/2-3 Eylül 1331 (3-15 Temmuz/15-16 Eylül 1915).

¹²³² Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 272, D. 1120, F. 1-18, 3 Eylül 1331 (16 Eylül 1915).

¹²³³ Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 531, D. 2078, F. 2-10, 3 Eylül 1331 (16 Eylül 1915).

¹²³⁴ Cemal Paşa Emir Şekip Arslan'ı daha önce mevcut yerel gazetelere müfettiş olarak tayin etmek istemiş, ancak Arslan'ın Dürzi olmasının Müslüman Araplar tarafından hoş karşılanmayacağını düşünmüştü. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 531, D. 2078, F. 2, 2-7, 28 Mayıs/25 Ağustos 1331 (10 Haziran/7 Eylül 1915).

¹²³⁵ Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 531, D. 2078, F. 2-10, 3 Eylül 1331 (16 Eylül 1915). Ö. Osman Umar, doktora çalışmasında, Emir Şekip Arslan'ın gazetenin siyasi müdürlüğüne atandığını iddia etmektedir. Bkz. Ö. Osman Umar, *a.g.e.*, s. 276. Oysa ki Şekip Arslan, Cemal Paşa tarafından gazetenin başyazarlığına atanmıştır. Siyasi müdürlüğe ise, Suriye'nin eşrafından Şeyh Taceddin getirilmiştir. Konuyla ilgili bkz. *ATASE Arşivi*, K. 531, D. 2078, F. 2-10, 2-18. Şekip Arslan, *Hatıralar*'ında Cemal Paşa, Suriye Valisi Hulisi Bey ve yakın arkadaşı Baron Oppenheim'in ısrarları sonucu bu görevi kabul ettiğini ifade etmiştir. Bkz. Şekip Arslan, *a.g.e.*, s. 352.

nizamnamesini Başkumandanlık Vekâleti'ne göndermiştir¹²³⁶. Paşanın gazeteyle ilgili düşünceleri, Enver Paşa tarafından biraz geç de olsa kabul edilmiştir. Bunun üzerine Cemal Paşa, Enver Paşaya teşekkür içeren bir telgraf yollamış ve gazetede kimlerin görev alması gerektiğini de ayrıntılı bir şekilde bildirmiştir¹²³⁷. Yeni kurulan gazetenin programına göre, bölgedeki bütün Müslümanlar, Osmanlı Hükümeti'ne ve Halifeye bağlı olmaya davet edilecekti¹²³⁸. Gazetenin başyazar, heyet-i tahririye müdürü ve idare müdüründen oluşan bir de idare meclisi olacaktı. Başyazar 30 ile 40, heyet-i tahririye müdürü 15, muharrir-i mahsuslar ise, 10 ile 25 Lira arasında değişen aylık maaş alacaklardı¹²³⁹. *El-İslam* gazetesinin yıllık masrafı 5784 Lira, geliri ise, 6840 Lira olarak düşünülmüş ve yıllık kazancı toplam 1056 Lira olarak hesaplanmıştır¹²⁴⁰. Bunun dışında El-Şark gazetesi de, Hilafet'e ve İslami duygulara yönelik yapmış olduğu yayınlarla, Suriye'de Cemal Paşa siyasetinin en önemli parçalarından birisi olmuştur¹²⁴¹.

7- Ermenilerin Suriye'de İskânı

Cemal Paşa, IV. Ordu Kumandanı olduktan sonra, Zeytun'da baş gösteren Ermeni isyanıyla karşı karşıya kalmıştı. Öteden beri sorunlu bir bölge olan

¹²³⁶ Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 272, D. 1120, F. 2-3, 26 Ağustos 1331 (8 Eylül 1915). Cemal Paşa ayrıca gönderdiği telgraflarla derhal harekete geçmek için Enver Paşanın konuyla ilgili düşüncelerini öğrenmek istemiştir. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 531, D. 2078, F. 2-11, 10 Eylül 1331 (23 Eylül 1915).

¹²³⁷ Nitekim Cemal Paşa, yeni gazetenin imtiyaz sahibinin Suriye'nin asil ailelerinden seçerken, idare müdürünün İstanbul'dan gönderilmesini istemişti. Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 531, D. 2078, F. 2-18, 8 Teşrin-i evvel 1331 (21 Ekim 1915).

¹²³⁸ El-İslam gazetesinin programı ve teşkilat yapısı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. *ATASE Arşivi*, K. 531, D. 2078, F. 2-29...2-38. Aynı belgenin tamamı kullanılmamak kaydıyla yapılan bir araştırmada, konuya ilişkin olarak istenilen noktalar açıklanmamakla birlikte, basit bir izahat ve belge transkripsiyonundan öteye de gidilememiştir. Makalede belge tartışmak bir yana, belgenin bir bölümünün sadece orijinal transkripsiyonuyla yetinilmiştir. El İslam Gazetesiyle ilgili olarak ulaşılabildiğimiz çok sayıdaki belge, bu konunun böyle basit bir belge fetişizmiyle geçiştirilemeyeceğini, aksine, çok daha geniş bir araştırmayı gerektirdiğini ifade etmek durumundayız. Söz konusu makaleye ilişkin olarak bkz. Ömer Osman Umar, "Cemal Paşanın Suriye'de Arap Milliyetçilerine Karşı Neşrettiği El-İslam Gazetesi ve Programı", *Askeri Tarih Bülteni*, Yıl: 25, Sa. 49, Ankara 2000, s. 132-137.

¹²³⁹ Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 531, D. 2078, F. 37, 39.

¹²⁴⁰ Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 531, D. 2078, F. 42.

¹²⁴¹ Nitekim 1916 idamları da ilk kez El-Şark'ın özel bir sayısında yayınlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. William I. Cleveland, *a.g.e.*, s. 89-92.

Zeytun'da, seferberliğin ilanyla birlikte çatışmalar yaşanmaya başlamıştı¹²⁴². Bu arada, Mısır'daki İngiliz Kuvvetleri Komutanı General Maxwell'in, 4 Aralık 1914 tarihli bildirisi, Ermeni asilerini cesaretlendirmiştir. Söz konusu bildiri; İskenderun'a askeri bir çıkarma yapılacağı ve bölgedeki Ermenilerle birleşileceği ifade ediliyordu. Gelişmelerden haberdar olan Cemal Paşa, bir yandan gereken tedbirleri almış, öte yandan da konuyla ilgili büyük devletler nezdinde yapılan girişimlerin sonuçlarını beklemiştir. Cemal Paşanın konuya ilişkin akıllı tutumu, İskenderun'un bombalanmasına mani olmuştur¹²⁴³. Buna karşın, bildiriden destek alan IV. Ordu mıntıkasındaki Maraş-Zeytun Ermenileri, Şubat 1915'te isyan hareketini başlatmışlardır. İsyân, Mart sonuna kadar devam etmiştir¹²⁴⁴. IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa, 30 Mart 1915'te olaylara zamanında müdahale etmiş ve bu hususta bir de beyanname yayınlamıştır. Yayımlanan beyanname: Türk ahalinin hiçbir suretle işe karışmaması, herhangi bir taşkınlığa müsamaha edilmemesi, suçsuz Ermenilerin incinmemelerinin temin edilmesi, kolluk kuvvetleri dışında Müslüman ahaliden Ermenilere ilişkin eşkıya muamelesi göreceği belirtilmiştir¹²⁴⁵. Cemal Paşanın Zeytun olaylarında göstermiş olduğu sağduyulu davranış büyük bir takdirle karşılanmıştır¹²⁴⁶. Kudüs'te bulunan Cemal Paşa, Başkumandanlık Vekâleti'ne yazmış olduğu 8/10 Nisan tarihli telgrafnamelerde, Zeytun Ermeni Patriği'nin olaylarda büyük kusurunun olduğunu belirtmiş, Zeytun ve Maraş'taki isyancıların Konya'ya sürgün edilmesini teklif etmiştir¹²⁴⁷. Bu teklif üzerine asi Ermenilerin bir kısmı Konya'ya sürgün edilmiştir. Ancak Dâhiliye Nazırı Talat Bey, 24 Nisan'da Cemal Paşaya bir yazı göndererek, Ermenilerin bu tarihten itibaren Konya'ya sevklerinin güvenlik gerekçeleri nedeniyle mümkün olamayacağını, bu nedenle Adana, İskenderun, Zeytun ve Sis'ten ihracına lüzum görülenlerin Halep'in

¹²⁴² Zeytun İsyânları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Erdal İter, *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyânları (1780-1915)*, Ankara 1995.

¹²⁴³ Dâhiliye Nezareti'nden Şam'da bulunan Cemal Paşaya gönderilen yazı sureti için bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 48/90, 8 Kanun-ı evvel 1330 (21 Aralık 1914).

¹²⁴⁴ Bkz. A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 115-116.

¹²⁴⁵ Bkz. A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 116.

¹²⁴⁶ Bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 206.

¹²⁴⁷ Telgrafname suretleri için bkz. *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl: 31, Sa. 81, Ankara 1982, s. 108-113.

güneydoğusu, Zor ve Urfa'ya sevk edileceklerini bildirmiştir¹²⁴⁸. Alınan bu tedbirlere rağmen olayların bir türlü yatışmaması üzerine, Talat Beyin 6 Mayıs 1915 tarihli kararıyla Zeytun Ermenilerinin tamamının bölgelerinden ihracına karar verilmiştir¹²⁴⁹.

Zeytun'da bu gelişmeler yaşanırken, Doğu Anadolu'daki Ermeni asileri de boş durmamış, Nisan ayı içerisinde Van, Çatak ve Bitlis'te geniş çaplı ayaklanmalar çıkarmışlardır. Rusların da desteğini arkalarına alan Ermeni asileri, Van'ı ele geçirmişlerdir¹²⁵⁰. Bu zamana kadar iyi niyetini koruyan İttihat ve Terakki Hükümeti, 24 Nisan'da vilayetlere göndermiş olduğu bir genelgeyle, Ermeni komite merkezlerinin kapatılmasını, evraklarına el konulmasını ve komite organizatörlerinin tutuklanmasını istemiştir¹²⁵¹. Harbiye Nazırı Enver Paşa, 2 Mayıs'ta Talat Bey'e göndermiş olduğu telgrafla toplu halde bulunan Ermenilerin Rusya içlerine veya Anadolu'nun farklı bölgelerine dağıtılması talimatını vermiştir¹²⁵². Bunun üzerine Talat Bey, Heyet-i Vükela kararını beklemeksizin tehcir kararını başlatmıştır. 1 Haziran 1915'te yürürlüğe giren kanunla, Ermeni tehciri resmi bir hale dönüşmüştür¹²⁵³.

¹²⁴⁸ Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler(1915-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara1995, s. 24. Ayrıca bkz. Erdal İtler, *a.g.e.*, s. 184.

¹²⁴⁹ Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 6.

¹²⁵⁰ Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Mandelstam, bu konuda Ermenilerin masum olduğunu ve sadece kendilerini savunma haklarını kullandıklarını iddia etmiştir. İddialar için bkz. Andre Mandelstam, *a.g.e.*, s. 248-249. Cemal Paşa ise Hatıralar'ında, 8 Haziran 1913'te İngiltere, Fransa ve Rusya arasında Ermenistan ıslahatı adı altında bir projenin bizzat Mandelstam tarafından kaleme alındığını söylemiş ve iddiaları yalanlamıştır. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 403-411. Halide Edip Adıvar da, Mandelstam'ın bu iddiaları ile Osmanlı Devleti'ni parçalamayı amaçladığını ifade ederek, Cemal Paşa ile aynı görüşleri paylaşmıştır. Bkz. H. Edip Adıvar, *a.g.e.*, s. 378.

¹²⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Ankara 2001, s. 38-45; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Van 1990, s. 78-79.

¹²⁵² Azmi Süslü, *a.g.e.*, s.109-110; Yusuf Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 47; Kamuran Gürün, *The Armenian File*, London 1985, s. 204-205.

¹²⁵³ Çalışmamızın bu bölümünde Tehcir olayının ayrıntılarına değinmeyeceğiz. Son yıllarda büyük tartışmaların yaşandığı bu konuda, yeni ve kapsamlı çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Mevcut çalışmalar için bkz. Yusuf Halaçoğlu, *a.g.e.*; Azmi Süslü, *a.g.e.*; Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 35-60; Georges De Maleville, *1915 Osmanlı-Rus Ermeni Trajedisi*(Çev. Nejdet Bakkaloğlu), İstanbul 2003; Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu (1914-1923)*, İstanbul 1996, s.157-174; Cemal Anadol, *Ermeni Dosyası*, İstanbul 2002, s. 350-367; Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s.186-245; Ahmet Rüstem Bey, *Cihan Harbi ve Türk-Ermeni Meselesi*(Çev. Cengiz Aydın), İstanbul 2001; Salahi R. Sonyel, *a.g.e.*, s. 387-429; Halil Metin, *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, Ankara 2001, s. 132-157; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1976. Ayrıca bkz. BOA, *DH.ŞFR*,

Tehcir kararının alınmasında Cemal Paşanın hiçbir rolü olmamış ve bu kararın alınmasına kadar geçen sürede kendisine konuyla ilgili bilgi dahi verilmemiştir¹²⁵⁴. Nitekim Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Emniyet-i Umumiye Müdürü İsmail Canbolat'ı, Ermeni sevkiyatı hakkında lazım gelen izahatı vermek üzere ancak Ekim ayı sonlarında Cemal Paşaya gönderebilmiştir¹²⁵⁵. Tehcirin başlaması üzerine Cemal Paşa, Ermenilerin Adana ve Halep üzerinden Mezopotamya'ya gönderilmelerine karşı çıkmıştır. Ona göre, hükümet tarafından öngörülen bölgeye sevk edilecek Ermeniler, çok büyük zorluklarla karşılaşacaklardı. Paşanın bu düşüncesine dayanak teşkil eden en önemli neden ise, bölgenin oldukça karışık olması ve yeni gelecek Ermeni kabilelerinin bu durumdan menfi yönde etkilenecekleri gerçeğiydi. Öte yandan Cemal Paşanın bu düşüncelerine İttihat ve Terakki içerisinde karşı çıkanlar da olmuştur. Mesela, İttihatçıların önde gelen isimlerinden ve Talat Bey'e yakınlığıyla bilinen Bahattin Şakir Bey: “*Biz Trabzon, Erzurum, Sivas, Bitlis, Mamüretülaziz, Diyarbakır muhacirlerinin yüzde doksan beşini Musul cenubuna gönderiyoruz, siz ise onları Halep'e sevk ediyormuşsunuz*” sözleriyle Cemal Paşanın bu konudaki düşüncelerinden duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. Oldukça öfkelenen Cemal Paşa: “*Bu namda bir vali ve kumandan tanımıyorum*” diyerek Bahattin Şakir'i Enver Paşaya şikâyet etmiştir. Neticede bu mücadeleden galip çıkan taraf Cemal Paşa olmuştur. Onun yoğun ısrarları üzerine, Temmuz ayından itibaren Suriye'ye de Ermeni muhacirleri gönderilmeye başlanmıştır¹²⁵⁶. 28 Mart 1917 tarihinden itibaren ise, Ermenilerin Irak'taki Zor bölgesine sevk edilmelerinden kesin olarak vazgeçilmiş olup, bunun yerine

55-A/14, 80/86; *DH.HMŞ*, 2/14-13, 8/2-4, 8/2-8, 12/25, 12/35, 12/34, 12/45, (Ağustos 1915/Haziran 1921).

¹²⁵⁴ Bkz. *Talat Paşanın Hatıraları*, s. 138; Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 422.

¹²⁵⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. BA. *DH.ŞFR*, 57/155, 57/157-158, 57/313, 15/24 Teşrin-i evvel 1331 (28 Ekim/7 Kasım 1915).

¹²⁵⁶ Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 55-A/14, 21 Şevval 1333 (2 Eylül 1915). İskan-ı Aşayir ve Muhacirin Müdüriyeti'nden Cemal Paşaya gönderilen 1 Temmuz 1915 tarihli telgrafta Suriye'ye Ermeni sevkiyatı için gerekli işlemlerin tamamlandığına dair bilgiler bulunmaktadır. Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 54/270-1, 18 Haziran 1331/18 Şevval 1333 (1 Temmuz 1915). Ayrıca, Talat Beyin Halep vilayetine göndermiş olduğu 29 Temmuz 1915 tarihli telgrafta, Ermeni kabilelerinin kısım kısım Suriye'ye sevklerine başlanıldığından bahsedilmektedir. Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 54-A/167, 16 Temmuz 1331 (29 Temmuz 1915). Bu duruma göre, Ermenilerin Suriye'ye sevkiyatlarına Temmuz ayından itibaren başlanılmıştır. O halde ilk Ermeni kabileleri, Ağustos-Eylül aylarında bölgeye ulaşmıştır.

Suriye'nin kuzey tarafları uygun görülmüştür¹²⁵⁷. Cemal Paşanın, Ermenileri Suriye'ye iskan etmeye yönelik ısrarında insancıl kaygıların yanı sıra, bölgedeki Arap milliyetçilik hareketlerinin de çok büyük etkisi olmuştur¹²⁵⁸.

Cemal Paşaya göre bölgeye nakledilen toplam Ermeni nüfusu ortalama olarak 150.000 civarındadır¹²⁵⁹. Cemal Paşa, IV. Ordu mıntıkasındaki Ermeni sevkiyatının problemsiz bir şekilde gerçekleştirilmesi uğruna çok büyük çaba sarf etmiştir¹²⁶⁰. Nitekim, Paşanın 19 Haziran 1916 tarihli, bölgedeki valilik ve mutasarrıflıklara göndermiş olduğu şu ihtar tebligatı, bu konudaki hassasiyetini açıkça ortaya koymaktadır: “*Kafilelere zulüm yapılmıyormuş. Bu gibi muamelat milli şerefimizi ihlal eder. Bu defalık tevbih ediyorum. Tekerrür ederse failleri ve müsebbipleri divan-ı harbe vereceğim*”¹²⁶¹. Cemal Paşa daha da ileri giderek, sevkiyat sırasında zaafiyet gösteren Osmaniye Mutassarıfı Fethi Bey ve İslahiye Kaymakamı Nusret Beyi görevlerinden azletmiştir. Onun bu tutumu, Dâhiliye Nazırı Talat Beyle tartışmasına sebep olmuştur¹²⁶². Bununla yetinmeyen Cemal Paşa, Ermeni mebusları Zöhrap ve Vartekes Efendileri katleden Çerkez Ahmet ve Nazım isimli iki zanlıyı uzun

¹²⁵⁷ Hatta Talat Bey, Cemal Paşaya göndermiş olduğu yazısında, Suriye’de hangi bölgelerde ne kadar Ermeni iskan edilebileceği konusunda bilgi istemiştir. Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 74/275, 74/281, 28 Mart 1333 (28 Mart 1917).

¹²⁵⁸ F. Rıfki Atay, *a.g.e.*, s. 65-66. Ermeni cemaatleri, göstermiş olduğu bu insancıl davranışlardan dolayı Cemal Paşaya defalarca şükranlarını bildirmişlerdi. Bkz. *Talat Paşanın Hatıraları*, s. 138.

¹²⁵⁹ Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 422. Eski Hariciye Nazırlarından Noradungian Gabriel Efendi ise, Lozan Konferansı tali komisyonuna sunmuş olduğu raporunda 140.000 rakamından bahsetmiştir. Bkz. Azmi Süslü, *a.g.e.*, s. 141.

¹²⁶⁰ Bu konuda Dâhiliye Nezareti de, ilgili valiliklere gereken uyarılarda bulunmuştur. Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 55/292, 16 Ağustos 1331 (29 Ağustos 1915). Bu arada şu hususu belirtmek de fayda vardır. Cemal Paşa Suriye’de yalnızca Ermenilerin iskan işiyle uğraşmamıştır. Aynı zamanda Trablusgarb ve Cezayir’den göç eden Türk-Müslüman muhacirlerinin iskan edilmeleri için de gayret göstermiştir. Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 60/10, 2 Kanun-ı sâni 1331 (15 Ocak 1916).

¹²⁶¹ A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 121.

¹²⁶² Talat Bey, bu olay üzerine Cemal Paşaya oldukça ağır bir telgraf göndermiştir. Söz konusu telgrafta Talat Bey; Mutasarrıf ve kaymakam gibi mülki amirlerin tebdil ve azil işlemlerinin doğrudan Dâhiliye Nezareti’ne bilgi verilerek yapılmasını, Cemal Paşanın söz konusu mülki amirleri haksız olarak görevden aldığını ve bunun sonucunda mağduriyetin giderilmesi maksadıyla tekrar görevlerine dönmelerinin gerekliliğini savunmuştur. Bu olay, birinci Kanal seferi bahsinde de belirttiğimiz gibi, bir Talat-Cemal çekişmesinin de açık bir göstergesidir. Bu konuyla ilgili Talat Beyin yazısı için bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 58/141, 15 Teşrin-i sâni 1331 (28 Kasım 1915).

uğraşlardan sonra yakalatarak idam ettirmiş¹²⁶³ ve IV. Ordu mıntikasındaki Ermeni kabilelerinin iaşesi işiyle de yakından ilgilenmiştir.¹²⁶⁴

Cemal Paşa, Suriye'ye gelen Ermeni kabileleri için yeni köyler ve onların yetim kalan çocukları için belirli şehirlerde yetimhaneler kurdurtmuştur¹²⁶⁵. Bunların iaşesi için hükümet tarafından gönderilen paraların dağıtımı da onun insiyatifine bırakılmıştır¹²⁶⁶. Cemal Paşa, İstanbul'da bulunan eski Ermeni Patriği Ormanyan'ın Şam'da ikamet etmesini¹²⁶⁷ ve Patrikhane'ye 2000 Lira gibi yüklü bir yardımın verilmesini de sağlamıştır¹²⁶⁸. Buna karşın, yabancı ülkelerde yaşayan Ermenilerin bölgeye sızarak propaganda faaliyetlerine katılmalarına engel olmaya çalışmıştır¹²⁶⁹. Ayrıca, çetelerle münasebet içerisinde bulunan Ermenileri tevkif ederek haklarında soruşturma başlatmıştır¹²⁷⁰.

Bu gelişmeler yaşanırken, hükümet ülkedeki Ermenileri Rus Açmiyazın Katogikosluğu'nun tesirinden kurtarmak amacıyla, Sis Katogikosluğu ile İstanbul Patrikliği'nin birleştirilmesine karar vermiştir. Bu amaçla, Kudüs'te ikamet eden Sis Katogikosunu ikna etme görevi, hükümet tarafından Cemal Paşaya verilmiştir¹²⁷¹. Bu

¹²⁶³ F. Rıfki Atay, *a.g.e.*, s. 66-67. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Levon Panos Dabağyan, *Sultan Abdülhamit ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 2001, s. 256-259.

¹²⁶⁴ Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 57/317, 24 Teşrin-i evvel 1331 (6 Kasım 1915).

¹²⁶⁵ Aynı uygulama hükümet tarafından 12 Temmuz tarihli bir genelgeyle ilgili valiliklere de bildirilmiştir. Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 54/411, 28 Haziran 1331 (12 Temmuz 1915). Cemal Paşa, mevcut yetimhanelerin ihtiyacı karşılayamaması üzerine, Ermeni çocuklarını Türk yetimhanelerine yerleştirmiş, kanuni engelleri aşmak için de bu çocuklara Türk-Müslüman isimleri verilmesini sağlamıştır. Bkz. H. Edip Adıvar, *a.g.e.*, s. 428-429.

¹²⁶⁶ Talat Bey, Enver Paşa ile görüş alışverişinde bulunduktan sonra Cemal Paşaya göndermiş olduğu 8 Nisan tarihli telgrafında, Ermenilere yabancılar tarafından gönderilen para yardımlarının kabul edilmemesini ve bu işin yalnızca Cemal Paşanın kontrolü altında yapılmasını özellikle ifade etmiştir. Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 62/276, 26 Mart 1332 (8 Nisan 1916).

¹²⁶⁷ BOA, *DH.ŞFR*, 67/28, 3 Ağustos 1332 (16 Ağustos 1916). Cemal Paşanın girişimiyle, Ormanyan'a birkaç hafta içinde Kudüs'te devamlı ikamet hakkı da verilmiştir. Bkz. *DH.ŞFR*, 67/130, 16 Ağustos 1332 (29 Ağustos 1916).

¹²⁶⁸ BOA, *DH.ŞFR*, 76/147, 15 Mayıs 1333 (15 Mayıs 1917).

¹²⁶⁹ Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 60/35, 66/192, 3 Kanun-ı sani 1331/27 Temmuz 1332 (9 Ağustos/16 Ocak 1916).

¹²⁷⁰ Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 63/307, 30 Nisan 1332 (13 Mayıs 1916).

¹²⁷¹ Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 63/136, 17 Nisan 1332 (30 Nisan 1916). Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 49-59.

görev Paşa tarafından başarıyla yerine getirilmiş olup, ülke içerisindeki tüm Ermeniler Kudüs'te tek bir makama bağlanmıştır¹²⁷².

E- Arap Milliyetçilik Hareketleri Karşısında Cemal Paşa

1- Arap Milliyetçilerine Karşı Uzlaşma Siyaseti

Cemal Paşa, Bağdat valiliği sırasında Arap milliyetçilik hareketleriyle karşı karşıya kalmıştı. Paşa, o dönem için sorunların esas kaynağını bölgede yaşanan sefalet olduğunu düşünmüştü. Bu nedenle, meseleye milliyetçilik bağlamında yaklaşmamış ve uzlaşmacı bir siyaset izlemeye özen göstermiştir. Bu siyaset çerçevesinde de, Arap aşiretleriyle sıkı dostluklar kurmuş ve hatta onları devletin 10 Temmuz resmi bayramlarına bile davet etmişti¹²⁷³.

Cemal Paşanın IV. Ordu Kumandanlığı'na atanmasında, Kanal Seferi'nin yanı sıra, bölgedeki Arap milliyetçilik hareketlerine engel olunması amacı güdülmüştü. Zira, İttihat ve Terakki'nin iktidara geldikten sonra merkezîyetçi ve Türkçü bir siyaset anlayışı benimsemiş olması bölgedeki Arap milliyetçileri tarafından pek de hoş karşılanmamış, bir takım huzursuzlukları da beraberinde getirmiştir¹²⁷⁴. Bu gerçeği gören Cemal Paşa, Suriye'ye geldiği ilk günden itibaren Arap milliyetçilerine karşı uzlaşmacı bir siyaset izlemeye gayret etmiştir¹²⁷⁵. Bu amaçla, bir yandan cihad fikrini ön plana sürerek Müslüman Arapları kazanma gayreti içerisine girmiş¹²⁷⁶, diğer yandan Mısır kaynaklı olup, bölgede Arap milliyetçiliği yanlısı yayınlar yapan gazete ve dergilerin bölgeye sokulmalarını yasaklamıştır. Ayrıca, Abdülkerim-ül Halil, Dr. Abdurrahman Şehbender gibi Arap ihtilalcileri vasıtasıyla genel bir edebiyat müsamesesi düzenlemiştir. Bu müsamerede Arapları öven şiirlerin okunmasından, Arap tarihiyle ilgili nutukların söylenmesinden de oldukça memnun olmuş ve merasimin sonunda oldukça heyecanlı bir konuşma bile yapmıştır. Paşa bu konuşmasında; İttihat ve Terakki'nin Türklerle Arapları aynı halifenin bayrağı altında görmek istediğini, düşmanların iki milleti birbirine

¹²⁷² Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 57.

¹²⁷³ Bkz. BOA, *DH.MTV*, 37/8, lef. 3, 9, 10 Temmuz 1327/18 Haziran 1328 (23 Temmuz 1911/1 Temmuz 1912).

¹²⁷⁴ Philip H. Stoddard, *a.g.e.*, s. 114.

¹²⁷⁵ Bkz. Elie Kedouire, *a.g.e.*, s. 62-63.

düşürmek için büyük çaba sarfettiğini, Türkçülük akımının kesinlikle Araplara karşı bir eylem olarak düşünülmemesini ve Türklerle Arapların “*Etin eti, kanın kanı*” gibi ayrılmaz bir bütün olduklarını ifade etmiştir¹²⁷⁷. Cemal Paşanın bu söz ve davranışları Suriye ve Lübnan’ın Arap ahalisi tarafından memnuniyetle karşılanmış, hükümet lehine gösterilerin yapılmasına ve Arap ileri gelenlerinin çoğunun devlete bağlılık mesajları göndermelerine neden olmuştur¹²⁷⁸. Savaş sırasında Suriye’de bulunmuş olan Hüseyin Kazım Bey, bu durumu şu cümlelerle ifade etmiştir: “*Savaştan önce büyük bir cereyan vücuda getirmiş olan Arap ıslahatçılığı sevdasını olduğu yerde gömmek için birkaç büyük zata büyükçe ünvanlar vermek, bazı kimselere nişanlar dağıtmak ve bazılarına da şurada burada ufak tefek imtiyazlar vermek kafi olmuştu*¹²⁷⁹...”

Cemal Paşa, Suriye’ye geldikten sonra Bağdat, Kerbela, Necef eşrafiyla bölgedeki Arap şeyhlerine, Hicaz’daki İbnürreşid ve İbnisuud’a, Yemen’deki İmam Yahya’ya mektuplar göndererek dostluk mesajları vermiş ve Şam ulemasından Şeyh Bedrettin ve Şeyh Ebül-Hayd Abidin’le yakın dostluklar kurmuştur. Ayrıca, Arap ahaliyi memnun etmek için savaş yükümlülüklerinden muaf tutmuş ve kendilerinden satın alınacak her malın parasının peşin olarak ödeneceği güvencesini vermiştir. Cemal Paşa hem otoriter idare tarzı, hem de halifeye bağlılık ve vatanseverlik temalarını işleyerek Arapları kazanma gayreti içerisinde olmuştur¹²⁸⁰. Bu uğurda, savaşın başında Beyrut ve Şam Fransız konsolosluklarında ele geçirilen belgeleri bile hasır altı etmiştir¹²⁸¹.

¹²⁷⁶ Bkz. George Antonius, *a.g.e.*, s. 147; Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 256.

¹²⁷⁷ Konuşmanın tamamı için bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 256-258.

¹²⁷⁸ Bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 213. Ahmet Bedevi Kuran Cemal Paşanın bu konuşmasıyla Arapları memnun etmediğini bilakis isyana teşvik ettiğini iddia etmiştir. Bkz. A. Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 565.

¹²⁷⁹ Bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 215.

¹²⁸⁰ Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 259-260, 270-272.

¹²⁸¹ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 284.

2- Uzlaşma Siyasetinden Vazgeçmesi

Cemal Paşanın bütün çabalarına karşın Arap ihtilalcileri amaçlarından vazgeçmemişlerdi¹²⁸². Paşa, 1915 Mayıs'ında bazı Mısır gazetelerini ele geçirdiği vakit bunu daha iyi anlamıştır. Fakat, asıl önemli gelişmeler Haziran sonlarında yaşamıştır. Önce IV.Ordu Müftüsü Şeyh Esad Şukayr'ın bazı ihtilalcilerin aleyhte faaliyette bulunmaları hakkında kesin konuşması, daha sonra da IV. Ordu istihbarat şubesinin Mısır'dan Said Şükrü'ye hitaben yazılmış olan 20 Ağustos 1914 tarihli mektubu ele geçirmesi, Cemal Paşanın uzlaşmacı siyasetinden kısmen de olsa vazgeçmesine neden olmuştur¹²⁸³. Zira, söz konusu mektupta; Osmanlı Devleti savaşa girdiği takdirde sağ çıkamayacağı, bütün Arapların aynı tehlike ile karşı karşıya kalacağı, bundan dolayı da hazırlıklı olunması gerektiği tavsiye ediliyordu¹²⁸⁴. Bu arada, Çanakkale Savaşları nedeniyle IV. Ordu'nun önemli bir kısmı cepheye nakledilmiş durumdaydı. Olası bir isyanda oldukça zor durumda kalmabilirdi¹²⁸⁵. Cemal Paşa çok iyi biliyordu ki, Lübnan'da Fransız taraftarları bir hayli çoğunlukta idi. Şerif Hüseyin de, Hicaz'da önemli bir tehdit unsuru idi. Ayrıca, Mısır'daki Arap bağımsızlık cemiyetleri her an bir komploya başvurabilirlerdi.

¹²⁸² Arap milliyetçilik hareketlerinin tarihi, Birinci Dünya Savaşı öncesine dayanmaktadır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.* c. II/2, s. 206-230; George Antonius, *a.g.e.*, s. 31-125; Zekeriyâ Kurşun, *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*, İstanbul 1992, s. 17-153; William I. Cleveland, *The Making of an Arab Nationalist (Ottomanism and Arabism In The Life and Thought of)Satı Al-Husri*, New Jersey 1971, s. 3-46; Rashid Khalidi, "Ottomanism and Arabism in Syria Before 1914: A Reassessment", *The Origins of Arap Nationalism*(Edited by:Rashid Khalidi, Lisa Anderson, Muhammed Muslih and Reva S. Simon), New York 1991, s. 50-72; C. Ernest Dawn, "The Origins of Arab Nationalism", *The Origins of Arap Nationalism* (Edited by:Rashid Khalidi, Lisa Anderson, Muhammed Muslih and Reva S. Simon), New York 1991, s. 3-30; C. Ernest Dawn, *Osmanlı'dan Arapçılığa* (Çev. Bahattin Aydın-Taşkın Temiz), Yöneliş Yay., İstanbul 1998.; M. Şükrü Hanioglu, "The Young Turks and the Arabs Before the Revolution of 1908, *The Origins of Arap Nationalism*(Edited by:Rashid Khalidi, Lisa Anderson, Muhammed Muslih and Reva S. Simon), New York 1991, s. 31-49.

¹²⁸³ Elie Kedouire, Cemal Paşanın bu kararındaki değişikliğin nedeni olarak, Faysal'ın 1915 Mayıs-Haziran ayları içerisinde İstanbul'a yapmış olduğu ziyareti göstermiştir. Bkz. Elie Kedouire, *a.g.e.*, s. 62-63. Paşa, bu tarihten itibaren, sert önlemlerin alınması gerekliliğine inanmıştır. Hatıralar'ında bu düşüncelerini şu cümlelerle ifade etmiştir: "Bu gerçek ortaya çıktıktan sonra da islahatçılara güvenmenin büsbütün saflık olacağına inandım ve bütün hainler hakkında merhametsizce şiddetli takibat yapmaya karar verdim." Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 275. Cemal Paşanın ifadesinde yer alan "Merhametsizce" kelimesi, bazı çevrelerce farklı şekilde yorumlanmıştır. Hâlbuki, Paşa bu kelimeyi isyana kalkışan vatan hainleri için kullanmıştır. Dolayısıyla bütün Arap halkını kastetmemiştir.

¹²⁸⁴ Mektubun tamamı için bkz Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 276-277. Bayur, Cemal Paşanın bu belgeyi fazla ciddiye aldığı iddia etmiştir. Bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 220.

Nitekim, 1916 yılı başlarında Mekke'ye gitmek bahanesiyle Suriye'ye gelip ahaliyi kışkırtmak isteyen Mısırlı birkaç şahsın varlığının haber alınması, Cemal Paşanın bu kuşkularını daha da artırmıştır¹²⁸⁶. Şam ve Beyrut Fransız Konsolosluklarından ele geçirilen belgeler de, böyle bir şüpheyi haklı gösterecek düzeyde idi¹²⁸⁷. Artık daha sert önlemlerin alınması vaktinin geldiğini düşünen Cemal Paşa, meseleyi derhal Harbiye Nezareti ile müzakere ettikten sonra ilgili kişileri yakalatmış ve ihtilalcilere gözdağı vermek amacıyla Beyrut Divan-ı Harbi Örfisi'nde yargılamaların başlatılması talimatını vermiştir. Beyrut'ta 21 Ağustos 1915'te gerçekleştirilen ilk yargılamalar sonucunda, on bir ihtilalci, Arab halkın gözleri önünde idam edilmiştir¹²⁸⁸.

Cemal Paşa, ilk idamların arkasından Suriye, Beyrut ve Cebel-i Lübnan vilayetlerinde Mısır'daki zararlı cemiyetlerle ilişkisi sabit görülen ve devlet aleyhinde faaliyetlerde bulunan bazı Arap aileleri siyasi nedenlerle¹²⁸⁹ Anadolu'ya nakletmeye karar vermiştir¹²⁹⁰. Paşa bu hareketi sürgün değil nakil¹²⁹¹, ceza değil

¹²⁸⁵ Bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 218.

¹²⁸⁶ Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 59/283, 31 Kanun-ı evvel 1331 (13 Ocak 1916). Bu tarihlerde, IV. Ordu istihbarat şubesinden Arap milliyetçilik hareketleriyle ilgisi olanlar hakkında Cemal Paşaya bol miktarda haberler ulaştırılmaktaydı. Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 59/194, 22 Kanun-ı evvel 1331(4 Ocak 1916).

¹²⁸⁷ Bkz. Philip H. Stoddard, *a.g.e.*, s. 123-124.

¹²⁸⁸ William I. Cleveland, *Emir Şekib Arslan*, s. 85.

¹²⁸⁹ Mesela, Talat Bey 19 Şubat 1916'da Cemal Paşaya göndermiş olduğu yazısında, Mısır'da bulunan Fransızca gazetelerle, El-Ahram gazetesinde devlet ricali hakkında sövgü dolu neşriyatlarda bulunan Şükrü Ganem'in, Cebel-i Lübnan'da bulunan ailesinin bölgeden çıkartılmasını istemiştir. Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 61/55, 3 Şubat 1332 (16 Şubat 1916).

¹²⁹⁰ Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 72/66, 9 Kanun-ı sâni 1332 (22 Ocak 1917). Aileler arasında memuriyeti olanlar, gittikleri yerlerde eşdeğer hizmetlere tayin edilmişlerdir. Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 63/92, 10 Nisan 1332 (23 Nisan 1916); *Aliye Divan-ı Harbi Örfisi'nde Rüyet Olunan Mesele-i Siyasiye Hakkında İzahat*, Dersaadet 1332 (Tanin Matbaası), s. 156. (İzahat, TTK Kütüphanesi'nde, A/1720 numarasıyla bulunmaktadır ve Ayşe H. Aydın tarafından, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayrılıkçı Arap Örgütleri Aliye Divan-ı Harb-i Örfisi* adıyla Latin harflerine çevrilmiştir. Bundan sonra eserin künyesi, Latin harflerine çevrilmiş kısmından İzahat ismiyle belirtilecektir.) Ailelerin ulaşım masrafları da devlet tarafından karşılanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 64/293, 31 Mayıs 1332 (13 Haziran 1916).

¹²⁹¹ *İzahat*, s. 155-157. Oysa ki, Talat Bey konuyla ilgili Halep, Adana, Konya, Kütahya, Eskişehir, Karahisar-ı Sahip ve Niğde vilayetlerine göndermiş olduğu 23 Nisan 1916 tarihli yazısında: “IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa tarafından Suriye, Beyrut ve Cebel-i Lübnan'dan Anadolu'ya tebid ve sevk edilmekte olan ailelerin” cümlesinde tebid ifadesini kullanmıştır. Tebid kelimesinin uzaklaştırma, uzağa sürme gibi anlamları olduğu göz önüne alınırsa Talat Beyin, bu olayı Cemal Paşadan farklı yorumlamış olabileceğini

ihtiyat olarak değerlendirmiş, ailenin tüm fertlerinin perişan olmamaları için kadın ve çocukların da nakledildiklerini ifade etmiş ve şu örneği vermiştir: “*Bir Suriyeli vatandaşı, bu olaydan sonra mesela Bursalı bir vatandaş olmuştur*¹²⁹². 23 Nisan 1916 tarihli kararnameyle Suriye’den nakledilmeye başlanılan ailelerin iaşelerinde kullanılmak üzere; Ankara vilayetine 330.000, Konya vilayetine 110.000, Bolu vilayetine 100.000, Kastamonu vilayetine 60.000, Eskişehir vilayetine 360.000, Karesi vilayetine 100.000, Aydın vilayetine 110.000 Kuruş’luk tahsisat gönderilmiştir. Bu vilayetlerin dışında, Edirne, Mamuretilaziz, Kütahya, Sivas, Ankara, Hüdavendigâr, Karahisar-ı Sahip, İzmit, Maraş, Kayseri, Niğde, Teke ve Menteşe vilayetlerine de nakiller yapılmıştır¹²⁹³. Ayrıca nakil işlemleriyle ilgili ayrıntılı bir genelge de yayınlanmıştı. Buna göre;

1)- Her aile, içtimai ve iktisadi durumları ve nüfus yapıları göz önüne alınarak, bölgedeki terk edilmiş evlerden uygun olanlarına yerleştirilecektir. Bu evlerin birbirlerinden farklı olmamasına dikkat edilecektir.

2)- Evlerde tamiri lazım gelen şeyler derhal tamir edilecektir. Ayrıca terk edilmiş evler yeterli olmadığı takdirde, depo olarak kullanılan evlerden, askeriye tarafından fuzuli olarak işgal edilen yerlerden, memurlar için kullanılan evlerden istifade edilecektir¹²⁹⁴.

3)- Bu şekilde de ev bulmak mümkün olmadığı takdirde, muhacirin tahsisatından istifadeyle kiralanacak evler tahsis edilecektir.

söyleyebiliriz. Bkz. *DH.ŞFR*, 63/89, 11 Nisan 1332 (24 Nisan 1916). Refik Halid Karay da, bu hadiseyi tehcir ve sürgün kelimeleriyle ifade etmiştir. Bkz. Refik Halid Karay, *Deli*, İnkılap Yay., İstanbul 2000, s. 56; Refik Halid Karay, *Çete* (Günümüz Türkçesine uyarlayan Ender Karay), İnkılap Yay., İstanbul 2000, s. 76. Bazı batılı araştırmacılar da olayı sürgün olarak değerlendirmişlerdir. Bkz. William I. Cleveland, *a.g.e.*, s. 83.

¹²⁹² *İzahat*, s. 155-157. William I. Cleveland, Cemal Paşanın 1915 yılı içerisinde İngiliz ve Fransız Konsoloslarıyla işbirliği yaptığını öne sürdüğü Cebel-i Lübnan soylularından yirmi kişiyi önce Şam, sonra da Kudüs’e naklettiğini, bu ailelerin Paşaya yakınlığı ile tanınan Emir Şekip Arslan’dan nakillerin durdurulması için ricacı bile olduklarını iddia etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. William I. Cleveland, *a.g.e.*, s. 83. Emir Şekip Arslan, nakil olaylarının Çanakkale Savaşları sonrasında yaşanan zafer sarhoşluğundan güç alınarak yapıldığını ve bu olayın Cemal Paşadan ziyade İttihat ve Terakki Merkez-i Umumiyesi’nce Suriye’deki Arap egemenliğine son verilmek amacıyla kasıtlı olarak tertiplendiğini iddia etmiştir. Bkz. Emir Şekip Arslan, *Osmanlı Tarihi ve I. Dünya Savaşı Anıları*, s. 344-346; *Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları*, s. 71.

¹²⁹³ Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 72/66, 82/72.

¹²⁹⁴ Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 63/145, 10 Nisan 1332 (23 Nisan 1916).

4)- Evlerin eşyaları, muhacirin tahsisatından karşılanmak üzere, terk edilen eşyaların karşılığı nispetinde pazardan satın alınacaktır.

5)- Erbab-ı zanaatdan olanlara, icray-ı sanatlarına uygun mekan ve alet tedarik edilecektir.

6)- Erbab-ı ziraatdan olanlara, derhal kafi miktarda arazi ve hayvan tahsis edilecektir.

7)- Erbab-ı servetten olanlara, memleketlerinde bıraktıkları mal, emlak ve arazi tahsisi edilecektir.

8)- Kendilerine dağıtılacak olan emlak ve arazi gelir getirinceye kadar, iaşaya muhtaç olanların ihtiyacına göre, nüfus başına 5 ila 10 Guruş'a kadar yevmiye verilecektir. Yevmiyeler peşin olmak üzere, aile reislerine verilecektir.

9)- Her aile nakledildikleri yere vardıkça, aile nüfus ve isimleri Dâhiliye Nezareti'ne bildirilecektir. İskan işi tamamlandıktan sonra, buldukları yerin nüfusuna kaydedileceklerdir.

10)- Ailelerin nakilleri, siyasi zorunluluktan ileri gelmektedir. Dolayısıyla bu iskan hareketi bir ceza olarak algılanmamalıdır. Bu nedenle iyi muamele görmeleri ve çevreye uyum sağlamaları temin edilmelidir.

11)- Ailelerin iaşeleri tahsis olunacak, evlerinin tamiri ve bütün masrafları muhacirin tahsisatının iskan kısmından temin edilecektir.

12)- Her bir aileye tahsis edilecek ev, arazi, ile ziraat ve sanayi sermayesi¹²⁹⁵ mahallin en büyük memuru ve maliye memurlarıyla aile reisi tarafından tasdik ve imza edilerek, birer nüshaları Dâhiliye Nezareti ile IV. Ordu Kumandanlığı'na gönderilecektir.

13)- Bu aileler için belirlenen iaşe, yevmiye, eşya gibi masraflar her aile için ayrı ayrı tanzim edilecek ve özel defterlere kaydedilecektir. Bu defterler, her ayın sonunda mahallin en büyük mülki ve mali memurları ile aile reisi tarafından imza ve tasdik edildikten sonra, birer nüshaları Dâhiliye Nezareti ile IV. Ordu Kumandanlığı'na gönderilecektir.

¹²⁹⁵ BOA, *DH.ŞFR*, 63/145a.

14)- Söz konusu aileler, Dâhiliye Nezareti'nin izni olmadan gerek toplu, gerekse ferdi olarak buldukları yerleri terk edemeyeceklerdir¹²⁹⁶.

Birkaç ay sonra ailelerin yevmiye miktarı 20 Kuruş'a çıkarılmıştır. Arap ailelerinin büyük bir kısmı, yevmiyelerini düzenli olarak aldıkları gibi, yeni yerlerinden de oldukça memnun kalmışlardır¹²⁹⁷. Ayrıca bu ailelerin kışlık yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarının karşılanması için seferberlik tahsisatından para bile gönderilmiştir¹²⁹⁸. Fakat yerlerinden memnun olmayıp, kaçıma teşebbüs edenler de olmuştur. Dâhiliye Nezareti, Cemal Paşanın da görüşlerini alarak¹²⁹⁹, bunlar için özel tedbirler almış ve Edirne ve Kastamonu gibi kenar vilayetlere sevk edilmelerini ve her sabah ve akşam yoklama alınarak firar olaylarının önünü almak istemiştir¹³⁰⁰. Bu arada, nakledilmiş ailelerden askere alınanlar da olmuştur. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, geride kalan eş ve çocukların mağdur olmaması için Cemal Paşa nezdinde girişimlerde bulunmuş hatta, bunların yeniden Suriye'ye dönmelerini bile talep etmişti¹³⁰¹. Nakledilen ailelerin sayıları hakkında kesin bir bilgiye sahip olunmamasıyla birlikte, yaklaşık olarak 1000 ile 2000 arasında bir rakam olduğu tahmin edilmektedir¹³⁰².

¹²⁹⁶ BOA, *DH.ŞFR*, 63/145b. Ayrıca bkz. Ömer Osman Umar, *a.g.e.*, s. 278-279.

¹²⁹⁷ Mandelstam da, bu olayı Ermeni tehirci ile mukayese etmiş ve Suriyeli ailelerin Ermenilerden daha iyi şartlar altında nakledildiklerini ifade etmiştir. Bkz. Andre Mandelstam, *a.g.e.*, s. 349.

¹²⁹⁸ Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 82/72, 8 Kanun-ı evvel 1333 (8 Aralık 1917). Ancak, savaş şartları nedeniyle ailelerin mefruşat ve elbise ihtiyaçlarının karşılanmasında bazı güçlükler yaşanmıştır. Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 82/98, 13 Kanun-ı evvel 1333 (13 Aralık 1917). Refik Halid Karay, Arap ailelerinin nakli olayını farklı bir bakış açısıyla şu şekilde değerlendirmiştir: “*Allah rahmet etsin, Paşa (Cemal Paşa) elimizdeki avucumuzdaki altınları Arap illerine çeker, yerine dili dilimize, huyu huyumuza uymaz, burnuzlu maşlahlı sıcak iklim mahlukatı yollardı. Bu çok acayip bir politika tüccarlığı idi. Top attırarak hesapsız bir ticaret...*” Refik Halid Karay, *Deli*, s. 56.

¹²⁹⁹ Dâhiliye Nazırı Talat Bey, nakil olaylarının başından itibaren yaşanan gelişmeleri Cemal Paşaya bildirmiş ve onunla ortak hareket etmeye büyük özen göstermiştir. Talat Beyin ilgili yazıları için bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 64/227, 64/233, 66/91, 24-26 Mayıs/13 Temmuz 1332 (6-8 Haziran/28 Temmuz 1916).

¹³⁰⁰ Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 78/132, 15/16 Temmuz 1333 (15/16 Temmuz 1917). Talat Bey, firar olaylarının önü alınamayınca ilgili valiliklere bir yazı göndererek, alınan tedbirlerin artırılmasını istemiştir. Bkz. BOA., *DH.ŞFR*, 72/66, 9 Kanun-ı sâni 1332 (22 Ocak 1917).

¹³⁰¹ Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 72/207, 29 Kanun-ı sâni 1332 (11 Şubat 1917).

¹³⁰² Bkz. Emir Şekip Arslan, *Osmanlı Tarihi ve I. Dünya Savaşı Anıları*, s. 344; William I. Cleveland, *a.g.e.*, s. 83; Ö. Osman Umar, *a.g.e.*, s. 279. Nakil olayları, 12 Aralık 1918 tarihli kanunla durdurulmuştur. Aynı kanun gereğince, bu iş için görevli Pozantı ve İslahiye teftiş heyetleri de kaldırılmıştır. Bkz. *HTVD*, Sa. 32, Yıl: 9, Haziran 1960, Vesika No: 805.

Cemal Paşa sertlik politikası çerçevesinde, Şam ve Beyrut Fransız Konsoloslugu'nda ele geçirilen belgeleri¹³⁰³ de yürürlüğe koyma zamanının geldiğini düşünmüş ve belgelerde adı geçen şahısları tutuklatarak Lübnan'ın Aliye Kasabasında kurulan Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılanmaları için gerekli talimatları vermiştir. Enver Paşa ve Talat Bey, tutuklanmaları istenen kişilerin önemli mevkilerde bulunmalarından ve 1914 öncesi belgeleriyle suçlanmalarından dolayı, ilk başta bu karara karşı çıkmışlarsa da, daha sonra kabul etmek zorunda kalmışlardır¹³⁰⁴. Cemal Paşa, Hatıralar'ında bu kişilerin daha sonrada aynı faaliyetlerine devam etmiş olduklarını iddia etmiştir¹³⁰⁵. Suçlananlar arasında; Şefik el Müeyyed, Abdülhamit Zöhravi¹³⁰⁶, Şükrü el Aseli¹³⁰⁷ Abdülgani el Arisi,

¹³⁰³ Bu belgeler hem Cemal Paşanın Hatıralar'ında, hem de kendisi tarafından hazırlatılan *İzahat* adlı kitapta yayınlanmıştır . Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 285-295, 313-334; *İzahat*, s. 14-153.

¹³⁰⁴ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 284-302.

¹³⁰⁵ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 302.

¹³⁰⁶ Abdülhamit Zöhravi, 1871 yılında Suriye'de doğdu. Hz. Ali'nin oğlu İmam Hüseyin'in soyundan geldiği kabul edilmektedir. Zira Zöhravi soyadı da, Hz. Ali'nin eşi ve Hz. Muhammed'in kızı Fatma Zehra'dan gelmektedir. Zöhravi, İkinci Meşrutiyet'le birlikte İttihat ve Terakki'nin Hama mebusu olarak Meclis'e girmiş ve oldukça aktif bir tavır sergilemiştir. Meclis'te, yalnızca mekteplilere gazete imtiyazı verilmesini eleştirmiş, bu konuda İttihatçıların önemli isimlerinden Hüseyin Cahit'le hararetli tartışmalarda bulunmuştu. Ayrıca yine mecliste yapmış olduğu bir konuşmasında, Trablusgarp'ın elden çıkmasını eleştirmiş, bu durumun yarın bütün Arap bölgelerini de tehdit edeceğini söylemiştir. Bu arada İttihat ve Terakki'nin Türk milliyetçiliği siyasetinden rahatsız olmuş ve muhalif Hürriyet ve İtilaf Fırkası tarafına geçmiştir. 1913 Haziran'ında ise, Paris'te toplanan ilk Arap kongresinde başkanlığa seçilmiştir. 4 Ocak 1914'te, altı Arap üye ile birlikte Meclis-i Ayan üyeliğine seçilmiştir. Daha sonra da, Adliye Nezareti tarafından Şükrü el Aseli ve Abdülvehhap el İngilizli ile birlikte Suriye'ye müfettiş olarak gönderilmiştir. Zöhravi, Arapların uykularından uyanması gerektiği fikrini savunmuş, bu nedenle İstanbul'daki *El-Münteda El-Edebi El-Arabi* ve Mısır'daki *El La Merkeziye* cemiyetleriyle yakın ilişkilerde bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Tarabein, "Abd al-Hamid al-Zahrawi: The Career and Thought of an Arap Nationalist", *The Origins of Arap Nationalism* (Edited by: Rashid Khalidi, Lisa Anderson, Muhammed Muslih and Reva S. Simon), New York 1991, s. 97-119; *MMZC*, Devre: 1, İçtima Senesi: 1, İnikat: 69, 28 Nisan 1325 (11 Mayıs 1909), TBMM Basım Evi Ankara 1982, s. 323-325; Celal Bayar, *a.g.e.*, c. II, s. 89-91; T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. I, s. 294; *İzahat*, s. 61-62; Zekeriya Kurşun, *a.g.e.*, s. 93-95; "Yakın Tarihimizde Arap Gizli Teşkilatları", *BTTD*, Sa. 35, Ocak 1988, s. 71.

¹³⁰⁷ Şükrü el Aseli, 1911'de Şam'da yapılan seçimlerde İttihatçıların adayına rağmen seçimi kazanarak parlamantoya girmiştir. Meclis-i Mebusan'da yapmış olduğu konuşmalarında eşitlik temesi üzerinde durmuş ve memleketin yarından fazla nüfusuna sahip Araplara merkez dairelerinde ve bakanlıklarda görev verilmemesini eleştirmiştir. İleriki yıllarda Mısır'daki El-La Merkeziye Cemiyeti'ne katılan Aseli, Arnavutluk isyancılarına kutlama telgrafi gönderdiği için büyük tepki çekmiştir. Aseli daha da ileri giderek İstanbul'daki Fransız Konsoloslugu'na başvuruda bulunmuş ve Suriyeli Hıristiyanların Fransız hâkimiyetine hazır olduğunu bildirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zekeriya Kurşun, *a.g.e.*, s. 106-108; *İzahat*, s. 158-159; "Yakın Tarihimizde Arap Gizli Teşkilatları", *BTTD*, Sa. 35, Ocak 1988, s. 71;

Abdülvehhap el İngilizî gibi oldukça tanınmış ve bölgenin ileri gelenlerinden olan kişiler bulunmaktaydı.

Cemal Paşa, İstanbul Polis Müdürlüğü'yle işbirliği yaparak, 1915 Kasım başlarında tevkiflerin derhal başlatılması istemiştir. İlk olarak, el-Münteda el Edebi mensuplarından sayılan ve bazı muhalif eserleri bulunan Cemalettin el-Hatip¹³⁰⁸, birkaç gün sonra da, Şefik el-Müeyyed, Azimzâde Osman ve Ömer Beyler tevkif edilmişlerdir. Bu tutuklamalar İstanbul'da çok büyük bir şaşkınlıkla karşılanmıştır. Dâhiliye Nazırı Talat Bey ve Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey, derhal Cemal Paşaya birer telgraf göndererek tutuklamaların hangi sebepten dolayı gerçekleştiğini sormuşlardır¹³⁰⁹. Bunun üzerine Şam'da bulunan Cemal Paşa, Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu, 10 Ocak 1916 tarihli telgrafında; mülkiye müfettişlerinin incelemeleri sonucunda Şefik el Müeyyed'in Arap devleti kurmak için çalışan gizli cemiyetlere üye olduğunun anlaşıldığını, bu nedenle İstanbul'da bulunan söz konusu kişinin Aliye Divan-ı Harb-i Örfisi'nde yargılanabilmesi için derhal Suriye'ye gönderilmesini istemiştir. Paşa ayrıca, Halep Müfettişi Şükrü el Aseli'nin de aynı gerekçelerle Halep'te tevkif edildiğini bildirmiştir.¹³¹⁰ Dâhiliye Nezareti vakit geçirmeden, 17 Ocak'ta Şefik el Müeyyed ile Abdülvehhap el İngilizî'yi Suriye'ye sevk etmiştir¹³¹¹. Abdulhamit Zöhravi de, 25 Mart'ta tevkif edilerek Suriye'ye gönderilmiştir¹³¹².

1915 yılı sonlarında, Aliye kasabasında başlayan yargılamalar, Nisan ayı içerisinde tamamlanmıştır. İdam cezasıyla yargılanan yirmi-yirmi bir kişiden ancak üç-dördü idama mahkum edilmiştir. Fakat Cemal Paşa, kendisine bu kararı bildiren

Samir Seikaly, "Shukri al-Asali: A Case Study of a Political Activist", *The Origins of Arap Nationalism* (Edited by: Rashid Khalidi, Lisa Anderson, Muhammed Muslih and Reva S. Simon), New York 1991, s. 73-96; Ahmet Şerif, *a.g.e.*, c. II, s. 129-130, 148-149.

¹³⁰⁸ Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 57/356, 58/41, 27 Teşrin-i evvel/5 Teşrin-i sani 1331 (9/18 Kasım 1915).

¹³⁰⁹ Bkz. BOA, *DH. ŞFR*, 57/415, 58/22, 1/4Teşrin-i sani 1331 (14/17 Kasım 1915).

¹³¹⁰ Cemal Paşanın yazısı için bkz. BOA, *DH.KMS*, 36/22, 28 Kanun-ı evvel 1331 (10 Ocak 1916).

¹³¹¹ BOA, *DH.KMS*, 36/22, lef. 1/1, 4 Kanun-ı sâni 1331 (17 Ocak 1916); BOA, *DH.ŞFR*, 60/39, 4 Kanun-ı sâni 1331 (17 Ocak 1916).

¹³¹² İstanbul Polis Müdüriyeti, Cemal Paşaya göndermiş olduğu yazıda Zöhravi'nin Pozantı'dan itibaren özel bir memur eşliğinde Suriye'ye getirileceğini bildirmiştir. Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 62/142, 12 Mart 1332 (25 Mart 1916).

Mahkeme Başkanı Şükrü Beyin kararını beğenmemiş, elinden karar kağıdını alarak¹³¹³, söz konusu kişilerin Fransa ve İngiltere'nin himayesinde bir Arap devleti kurmak, bir Arap Halifeliği tesis etmek, Mısır'daki zararlı cemiyetlerle işbirliği yapmak suçlarından idamlarına karar verildiğini söylemiştir¹³¹⁴. İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimleri, bu konuda Cemal Paşa ile aynı düşünceleri paylaşmalarına karşın, bunlar arasında sanıklardan bazılarının kurtarılması için girişimlerde bulunanlar da olmuştur Ancak, Cemal Paşa bu ricaları kabul etmemiştir¹³¹⁵. İnfazlar Beyrut ve Şam'da, 6 Mayıs 1916'da gerçekleştirilmiştir¹³¹⁶. Birkaç hafta sonra da, durum resmi yazılarla Harbiye Nezareti'ne bildirilmiştir¹³¹⁷. İdamların ertesi günü bütün Şam gazeteleri, Cemal Paşanın vatanın selameti uğruna hainlere gerekli cezayı verdiğini yazmışlar ve Paşaya şükranlarını sunmuşlardı¹³¹⁸. Hatta, Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal ile Şam Mebusu Azmzade Mehmed Paşa bile bu konuda Cemal Paşanın yanında yer almışlardı¹³¹⁹. Cemal Paşa, Ağustos 1915 ve Mayıs 1916'da idam edilen toplam otuz dört kişinin isimlerini, suçlarını ve Fransız Konsoloslugu'nda ele geçirilen belgeleri, 1916'da hazırlanmış olduğu *İzahat* adlı kitapta toplamıştır. Daha sonra, bu kitabı Falih Rıfki aracılığıyla İstanbul'a

¹³¹³ Şükrü Bey, bu olay üzerine Cemal Paşaya itiraz edince, Paşa: “*Tarih kafanda paralansın*” sözleriyle sert tepki göstermiştir. Bkz. A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 261-262.

¹³¹⁴ Şefik el-Müeyyed ve Abdülhamid Zöhravi'nin infazlarının gerçekleştirildiğine dair belgelerde yer alan ifadelerden. Bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. I, s. 629-630. Aliye'de yargılananların sayısı 200'ü geçmemiştir. İdam edilen yirmi-yirmi bir kişi dışındakilere, giyaben idam, kalabentlik, nefy ve kürek gibi cezalar verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *İzahat*, s. 13, 158-168.

¹³¹⁵ Mesela Enver Paşa, Abdülhamit Zöhravi, Talat Bey de Şefik el-Müeyyed için ricacı olmuşlardı. Bkz. F. Rıfki Atay, *a.g.e.*, s. 45. Ayrıca Emir Şekip Arslan, Şeyh Esad Şukayr ve Şeyh Bedrettin de idamların engellenmesi amacıyla Cemal Paşa nezdinde girişimlerde bulunmuşlardır. Bkz. William I. Cleveland, *a.g.e.*, s. 85; Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 300.

¹³¹⁶ İnfazların yedisi Şam'da, on dördü de Beyrut'ta gerçekleştirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 261-264; F. Rıfki Atay, *a.g.e.*, s. 44-48; George Antonius, *a.g.e.*, s. 189; Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 221; William I. Cleveland, *a.g.e.*, s. 85; Ö. Osman Umar, *a.g.e.*, s. 283.

¹³¹⁷ Bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. I, s. 629-630.

¹³¹⁸ Mesela, El-Muktebes gazetesi iri puntolarla: “*Yeryüzünde fesat çıkaranların cezası öldürülmek veya asılmak veya elleri ve ayakları kesilmek*” ifadelerini kullanmıştı. Bkz. A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 266.

¹³¹⁹ Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 302.

göndererek Tanin Gazetesi Matbaası'nda bastırılmıştır¹³²⁰. Söz konusu kitap, kırmızı kapaklı olduğu için “*Kırmızı Kitap*” olarak da adlandırılmıştır¹³²¹.

Cemal Paşa, idamlar dolayısıyla bir kısım Araplar, hatta Türkler tarafından da eleştirilere maruz kalmıştır. Bu eleştirilerin başında idamlar için Padişah onayının niçin alınmadığı sorusu gelmektedir¹³²². Paşa, Hatıralar'ında, bu hükmü yerine getirecek yetkilere sahip olduğunu, Enver Paşa ve Talat Beyle bu konuda anlaşmış olduğunu iddia etmiştir¹³²³. Falih Rıfkı Atay da, savaş nedeniyle böyle bir kanun çıkarıldığını, dolayısıyla Cemal Paşanın idamlar konusunda gerekli yetkiye sahip olduğunu belirtmiştir¹³²⁴. İdamlar konusunda bir başka eleştiri de, idam hükümlerine ait belgelerin, 1913 öncesine ait olması ve aynı tarihli genel aftan niçin muaf tutulmadıklarıyla ilgilidir. Paşa, bu konu hakkında şunları söylemiştir: “*Suriye meselesinin hakikati başlıklı kırmızı kitapta açıkça anlattığım gibi, bu şahıslar umumi aftan evvelki cürümlerini daha sonra da devam ettirmişlerdi. Zaten bu mahkumiyetleri de, işte bu sonradan işlenmiş cürümlerinden ileri gelmiştir. Ancak, umumi aftan evvelki cürümlerine ait vesikalar gayet kuvvetli olduğundan, ihanetin niteliğini, bütün çirkinliği ve açıklığı göstermiş olmak için harp divanı bu vesikaları incelemiş ve yayımlamıştır. Kırmızı kitabın yayımlanmasından sonra dahi bu iddiayı ileri sürmek, hükümetin işinde mutlaka bir hata bulmak çabasında ısrar etme isteğinden başka bir şeye yorulamaz*¹³²⁵”. Yukarıdaki cümlelerden de anlaşılacağı

¹³²⁰ Falih Rıfkı Atay'a göre İzahat, Meclis-i Vükela tarafından onaylanmış ve Talat Bey tarafından da Fransızcaya çevrilmiştir. Bkz. Arif Cemil Denker, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları* (Yayına Haz. Yücel Demirel), İstanbul 1992, s. 168-169.

¹³²¹ Bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 222.

¹³²² Bunların başında Said Halim Paşa gelmektedir. Bkz. Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 324. İdamlar meselesi, Mütareke'den sonra, Divaniye Mebusu Fuad Beyin takririni üzerine Beşinci Şube'de başlayan Said Halim ve Talat Paşa kabinelerinin Divan-ı Ali'deki sorgulamaları sırasında da gündeme gelmiştir. Bkz. O. Selim Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması*, İstanbul 1998, s. 95-99, 272-274. Tevfik Paşa Hükümeti de, 26 Kasım 1918 tarihli Meclis-i Vükela toplantısında Aliye'deki idamların irade-i seniyye olmaksızın gerçekleştirildiği gerekçesiyle sorumlular hakkında takibat başlatılmasına karar vermiştir. Karar sureti için bkz. BOA, *MV*, 217/134, 26 Teşrin-i sâni 1334 (26 Kasım 1918).

¹³²³ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s.301. Ayrıca bkz. Cemal Kutay, “Türk'e Karşı Arap İhaneti”, *Tarih Konuşuyor*, c. I, Sa. 6, Temmuz 1964, s. 457.

¹³²⁴ Bkz. F. Rıfkı Atay, *a.g.e.*, s. 45. Cemal Paşa, idamlar infaz edildikten sonra, ilgili evrakı İstanbul'a göndermiş ve Padişahın onayına sunmuştur. Bkz. A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 263.

¹³²⁵ Paşa, idamlardan sonra Şerif Hüseyin olayı hariç, Suriye'de bir isyanın çıkmaması olmasını iddialarına kanıt olarak göstermiştir. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 301.

üzere, Cemal Paşa bu idamları savunmuş ve böylece Suriye’de asayişin sağlandığını iddia etmiştir.

İdamlar dolayısıyla, yapılan diğer eleştiriler ise şunlardı: İdamlar yapılmıyaydı Suriye’de isyan çıkacak mıydı? Şerif Hüseyin olayının idamlarla bir ilişkisi var mıdır? İdamlar Suriye’nin elden çıkmasına neden olmuş mudur? Cemal Paşa bu üç görüşü kabul etmemiş, aksine idamlar dolayısıyla Suriye’de sükunet ve asayişin sağladığını, Şerif Hüseyin İsyanı’nın, bizzat Şerif’in ahlaksızlığı ve iki yüzlülüğünden kaynaklandığını iddia etmiştir¹³²⁶. Falih Rıfkı Atay’a göre her üç görüş de doğru değildir. Atay, bu konuyu İttihat ve Terakki’nin ittihad-ı anasır fikri çerçevesinde ele almanın daha doğru bir yaklaşım tarzı olacağını belirtmiştir¹³²⁷. Ali Fuad Erden, kesin bir ifade kullanmamakla beraber idam olaylarına pek sıcak bakmamıştır¹³²⁸. Alman Kress von Kressentein, idamlar dolayısıyla Cemal Paşaya yöneltilen eleştirileri haksız bulmuş, ve idamların Türk ordusunun savaş sırasında arkadan hançerlenmesini önlediğini iddia etmiştir¹³²⁹. Eşref Kuşçubaşı da hiçbir hükümetin, hele savaş zamanında, herhangi bir ihanete müsaade edemeyeceğini belirterek, idamları savunmuştur¹³³⁰. Elie Kedouire’ye göre, devlete ihanet etmekle suçlanıp idam edilen bu kişilerin çoğu masumdu. Suçlamalar, yalnızca Nahle el-Mitran, Yusuf el-Hani ve Petro Pavli için doğru kabul edilebilirdi. Dolayısıyla, Cemal Paşa ahlaki bir suç işlemiştir¹³³¹. Bu görüş doğrultusunda; William Cleveland idamların Araplar arasında Türk aleyhtarlığına yol açtığını¹³³², Norman İtzkowitz bu

¹³²⁶ Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 296-301. Teşkilat-ı Mahsusa lideri Kuşçubaşı Eşref, idamların Şerif Hüseyin İsyanı’na meşru bir gerekçe olacağını iddia etmiş ve bu hususta Cemal Paşayla anlaşmazlığa düşmüştü. Bkz. Cemal Kutay, *a.g.m.*, s. 457. Şekip Arslan da Cemal Paşanın idamlar konusunda hatalı olduğunu iddia etmiştir. Bkz. Emir Şekip Arslan, *a.g.e.*, s. 346; *Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları*, s. 70. Cemal Paşa bu düşünceleri nedeniyle Şekip Arslan’ı yanına çağırıp azarlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Emir Şekip Arslan, *Osmanlı Tarihi ve I. Dünya Savaşı Anıları*, s. 357-360.

¹³²⁷ Bkz. F. Rıfkı Atay, *a.g.e.*, s. 45.

¹³²⁸ Bkz. A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 260-268

¹³²⁹ Bkz. Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 111; A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 269.

¹³³⁰ Bkz. Philip H. Stoddard, *a.g.e.*, s. 125.

¹³³¹ Bkz. Elie Kedouire, *a.g.e.*, s. 64.

¹³³² Bkz. William I. Cleveland, *a.g.e.*, s. 85.

nedenle Türklerin Arap desteğini kaybettiğini¹³³³, Hasan Kayalı da, idamların Arap subaylarını radikalleştirdiğini, milliyetçilik hedeflerine yönelttiğini ve Şerif Hüseyin'in etrafında toplanmalarına sebebiyet verdiğini iddia etmektedirler¹³³⁴.

Bayur tarafından aktarılan yarı resmi bir İngiliz tebliğinde: “*Bununla birlikte Türklerin bir yıl sonra (1915) Suriye’de aldıkları enerjik tedbirler sayesinde 1914’ten önce var olmuş olan hiçbir ayaklanma teşkilatı savaş boyunca veya Arap davasının son zaferini anılmayı değer ölçüde kolaylaştırmak için önemli bir tesirde bulunamamıştır*” sözleri Cemal Paşanın yukarıda belirttiğimiz iddialarını desteklemektedir. Ayrıca meşhur İngiliz ajanı Lawrence de, idam olaylarının duyulduğu sırada Faysal’ın yanında olduğunu, pek çok Arap şeyhinin bu konuda Cemal Paşayı haklı bulduğunu belirtmiştir¹³³⁵. Şerif Hüseyin idamlardan çok önce, 1912 yılından itibaren İngilizlerle işbirliği içerisine girmişti. Dolayısıyla, idamlar ile Şerif Hüseyin İsyanı arasında bir ilişki kurmak, pek de sağlıklı bir yaklaşım tarzı değildir¹³³⁶. Burada Cemal Paşanın eleştirilecek tek yönü idam kararları verilirken, 1913 yılına ait belgelerin delil olarak kullanılması ve mahkeme başkanı Şükrü Beyin kararlarına müdahale etmesidir. Paşanın, idam edilen şahıslar şimdi de aynı faaliyetlerin içerisinde sözünün ise, tam olarak aydınlatılamayacağı kanaatindeyiz.

¹³³³ Bkz. Norman İtzkowitz, “Algılamalar Sorunu” (Çev. Gül Çağalı Güven), *İmparatorluk Mirası Balkanlarda ve Ortadoğu’da Osmanlı Damgası*, (Editör: L. Carl Brown), İletişim Yay., İstanbul 2000, s. 56.

¹³³⁴ Bkz. Hasan Kayalı, *a.g.e.*, s. 223-224.

¹³³⁵ Bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 222-223.

¹³³⁶ Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 334-335; Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 242-245.

3- Şerif Hüseyin İsyanı Karşısında Cemal Paşa¹³³⁷

Şerif Hüseyin, 1 Kasım 1908'de Şerif Ali Paşanın azledilmesinin ardından, vezaret payesi verilerek Mekke-i Mükerrerme Eمارeti'ne tayin edilmiştir¹³³⁸. Söz konusu atamada, II. Abdülhamit'in karşı çıkmasına rağmen, İttihatçıların önemli rolü olmuştu. Ancak Şerif Hüseyin, İttihatçıların desteğine ihanetle karşılık vermiş ve 1912 yılından itibaren İngilizlerle ilişkide bulunmaya başlamıştı¹³³⁹. Bu amaçla, oğlu Abdullah'ı, 1913 yılında Mısır'a göndermiş ve Lord Kitchner ile görüşmesini sağlamıştır¹³⁴⁰. İngilizler, Kasım 1914'te kendilerine yardımcı olduğu takdirde Şerif Hüseyin'in bağımsız bir hükümdar olabilmesi için gereken desteğin sağlanacağı sözünü verdiler. Fakat Hüseyin, 1915 yazına kadar, muhtemelen nabız yoklamak için İngilizlere herhangi bir cevap vermemiştir. Bölgedeki Türk Komutanı Ahmet Bey, bu durumu, 3 Mart 1915'te Cemal Paşaya şu şekilde bildirmiştir: “*Emirin vaz-u tavrı sakitane ve mütevazianedir. Fakat, halisane değildir. Oğulları da öyledir. Orduların en ufak muvaffakiyetine zahiren seviniyor gibi görünüyor. Fakat, batinen berakistir.*

¹³³⁷ Şerif Hüseyin İsyanı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 236-308; *Memoirs of King Abdullah*, s. 143-135, 142-153; Mary C. Wilson, *King Abdullah, Britain and The Making of Jordan*, Cambridge University Pres 1987, s. 25-38; George Antonius, *a.g.e.*, s. 184-215; P. Knightly and C. Simpson, *The Secret Lives of Lawrence of Arabia*, London 19169, s. 50-101; Anthony Nutting, *Lawrence of Arabia*, London 1961, s. 17-104; Alexei Vassilev, *The History of Saudi Arabia*, London 1998, s. 240-248; Zeine N. Zeine, *a.g.e.*, s. 8-12; Ömer Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi(1908-1918)*, Ankara 1982, s. 67-154; Orhan Koloğlu, *Bedevi, Lavrens, Arap, Türk*, İstanbul 1993, s. 74-221; Salahi R. Sonyel, “Albay T. E. Lawrence Haşimi Araplarını Osmanlı İmparatorluğuna Karşı Ayaklanmaları İçin Nasıl Aldattı. İngiliz Gizli Belgelerine Göre”, *Bellekten*, c. LI, Sa. 199, Nisan 1987, s. 231-255; Feridun Kandemir, “Şerif Hüseyin ve Hicaz İsyanı”, *Tarih Konuşuyor*, c. 7, Sa. 41, Haziran 1967, s. 3200-3203; C. Ernest Dawn, *a.g.e.*, s. 7-134.

¹³³⁸ İrade-i seniyye sureti için bkz. BOA, *İ.DH*, 6 Şevval 1326 (1 Kasım 1908). Şerif Ali Paşanın azledilmesinden sonra yerine Şerif Abdullah Paşa tayin edilecekti. Ancak Abdullah Paşanın vefat etmesi üzerine, İttihatçıların da isteğiyle, güvenilir bir isim olarak Şerif Hüseyin'de karar kılınmıştı. Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *YA.HUS*, 525/135, lef. 1, 2, 17 Şevval 1326 (12 Kasım 1908); BOA, *Y.PRK.AZJ*, 54/50, 4 Şevval 1326 (31 Ekim 1908). Şekip Arslan, İttihatçıların bu konuda hata yaptıkları görüşünü savunmuştur. Bkz. Emir Şekip Arslan, *a.g.e.*, s. 68.

¹³³⁹ Bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 238.

¹³⁴⁰ Bu görüşmede Lord Kitchner Abdullah'a kesin bir cevap vermekten kaçınmıştır. Kitchner kısa bir süre sonra savaş bakanı olunca, yerine Mac-Mahon atanmış ve Şerif'in yeni muhatabı olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Memoirs of King Abdullah*, s. 128-129; Alexei Vassillev, *a.g.e.*, s. 241. Bu gelişmeler, Hicaz Valisi Vehip Bey tarafından yakından takip edilmekteydi. Vehib Bey, Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu, 16 Ağustos 1914 tarihli yazısında, Şerif Hüseyin'in Mısır'daki İngiliz yetkilileriyle yakın ilişki kurduğunu bildirmiştir. Bkz. BOA, *DH.KMS*, 2-2/1, lef. 25, 3 Ağustos 1330 (16 Ağustos 1914). Vehib

*Şimdilik fırkanın gerek kısmen, gerek umumen avdetine hacet görülmediği maruzdur*¹³⁴¹.”

Cemal Paşa, Şerif Hüseyin’in iyi niyetli olmadığını bilmekle beraber, onun Halife aleyhine isyan bayrağı çekebileceğine ihtimal vermemekteydi¹³⁴². Oysa ki Şerif Hüseyin, 1915 Temmuz’unda Mısır’daki İngiliz Komiseri Mac-Mahon’a bir mektup yollayarak¹³⁴³ askeri alanda işbirliği teklif etmiş, karşılığında ise, Adana ve Mersin’den Hicaz’a kadar olan toprakların kendisine bırakılmasını istemiştir¹³⁴⁴. İngilizler, başlangıçta onun bu isteklerine kesin bir cevap vermekten kaçınmışlardır. Nihayet, 1916 başlarında her iki taraf bazı fedakârlıklarda bulunarak anlaşmaya varmışlardır¹³⁴⁵. Bu arada Şerif Hüseyin, herhangi bir şüpheye meydan vermemek için de oğlu Faysal’ı İstanbul’a göndermiş ve Padişaha bağlılık yeminleri ettirmiştir¹³⁴⁶. Ayrıca, 11 Ocak 1916’da Enver Paşaya bir telgraf göndererek; bölgede genel af ilan edilmesini, Mekke Emareti’nin babadan büyük oğula geçmek kaydıyla kendisine verilmesini ve Hicaz’da idari muhtariyetinin kabul edilmesi gibi bazı taleplerde bulunmuştur. Bu telgrafın bir müsveddesi, Enver Paşa tarafından Cemal Paşaya da gönderilmişti. Cemal Paşa, bunun üzerine Faysal’ı yanına çağırarak azarlamış, daha sonra da onun aracılığıyla Şerif Hüseyin’e bir telgraf göndermiştir¹³⁴⁷. Paşa bu telgrafında, Hüseyin’in genel af isteğinin kabul edilemez olduğunu, emirliğin babadan oğula geçmesi meselesinin şu anki savaş ortamında

Bey, daha önceden de, Mekke Emiri’nin bazı uygunsuz davranışlarından dolayı şikâyetçi olmuştu. Bkz, BOA, *DH.KMS*, 2-2/1, lef. 2, 23 Nisan 1330 (6 Mayıs 1914).

¹³⁴¹ Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 239.

¹³⁴² Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 280. Mekke Emiri, henüz 1914 Ağustos’unda bile Medine civarında trenlere yapılan saldırıları organize etmişti. Bkz. BOA, *DH.KMS*, 2-2/1, 22 Temmuz 1330 (3 Ağustos 1914).

¹³⁴³ Şerif Hüseyin ile Mac-Mahon arasındaki mektuplaşmalar için bkz. Zeine N. Zeine, *a.g.e.*, s. 241-247.

¹³⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 241-243; Cemal Kutay, *Lavrens’e Karşı Kuşçubaşı*, İstanbul 1965, s. 272.

¹³⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 241-244. İngiltere bir yandan da Fransa ve Rusya ile birlikte 9 Mayıs 1916’da Sykes-Picot anlaşmasını imzalamış ve bu anlaşmadan Şerif Hüseyin’i haberdar etmemiştir. Böylece İngilizler, Şerif’i pek de ciddiye almadığını göstermiş oluyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Elie Kedouire, *a.g.e.*, s. 29-66; Zeine N. Zeine, *a.g.e.*, s. 14.

¹³⁴⁶ Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 284. Faysal, 1915 Nisan’ında İstanbul’ gelmiş, Said Halim, Enver ve Talat’la görüşmelerde bulunmuştu. Bkz. George Antonius, *a.g.e.*, s. 157-158.

yersiz olduğunu söylemiş ve yanlış bir hareketinde en ağır bir şekilde cezalandırılacağını ima etmiştir¹³⁴⁸. Cemal Paşanın, karşı tedbir almak yerine tehditle yetinmesi, Şerif Hüseyin'in daha dikkatli davranmasına neden olmuştur¹³⁴⁹. Nitekim Şerif Hüseyin, yaklaşık bir ay sonra Cemal Paşaya göndermiş olduğu cevabi telgrafında, hiçbir şey olmamış gibi davranarak, genel affı sadece iç barışa katkıda bulunmak amacıyla istediğini belirtmiş ve Medine Muhafızı Basri Paşadan şikâyetçi olmuştu. Şerif'ten gelen bu mektup, Cemal Paşanın şüphelerini daha da artırmıştır. Paşa, bu nedenle o tarihlerde Şam'da bulunan Faysal'ı bir kez daha yanına çağırarak babasının yazdığı mektubu göstermiş ve oldukça sert bir şekilde ikaz etmiştir. Hatta daha da ileri giderek; kardeşi Abdullah'ın Basri Paşaya saldırmaktan vazgeçmesini, ikili oynamalarını, eğer dost iseler bunun gereğini yapmalarını, değilse ellerine silah alıp isyan etmelerini bildirmiştir. Faysal, Cemal Paşanın bu öfkesinden çok korkmuş, böyle bir niyetlerinin olmadığını ve Halifeye bağlı olduklarını ifade etmek zorunda kalmıştır¹³⁵⁰.

Cemal Paşa, 1916 Şubat sonlarına doğru teftiş için bölgede bulunan Enver Paşayla birlikte Mekke'ye gitmiş ve burada Şerif Hüseyin tarafından karşılanmıştır. Şerif, sanki hiçbir sorun yokmuş gibi, gayet nazik davranmış ve her iki Paşaya altın kılıç hediye etmiştir. Buna mukabil Enver Paşa da kendisine altın ve gümüş madalyalar vermiştir¹³⁵¹. Cemal Paşa, buradan Medine'ye geçmiş ve 4 Mart'ta Şerif'e bir telgraf yollayarak hediyeler için teşekkür etmiştir. Paşa, telgrafının devamında ise, Halife'nin cihada katılanlara madalya vereceğini, bu nedenle İkinci Kanal Seferi için kendisinden istemiş olduğu hecin süvari bölüğünün bir an önce hazırlanmasını istemiştir¹³⁵². Şerif, 17 Mart'ta Cemal Paşaya gönderdiği cevabi

¹³⁴⁷ Bayur, söz konusu telgrafın Faysal aracılığıyla Cemal Paşaya ulaştırıldığını iddia etmiştir. Bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 248.

¹³⁴⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 297-299; *Memoirs of King Abdullah*, s. 135-136. Bu konu, İttihat ve Terakki'nin 1916 yılındaki kongresinde gündeme gelmiş, Şerif'in, emaretin babadan oğula geçmesi dışındaki isteklerinin kabul edilmesi uygun görülmüştür. Bkz. *Tanin*, 2816, 20 Eylül 1332 (3 Ekim 1916).

¹³⁴⁹ Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 249.

¹³⁵⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 302-304.

¹³⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 176-182.

¹³⁵² Şerif Hüseyin, 1500 kadar hecin süvari birliği oluşturulması karşılığında Cemal Paşadan 50.000 ile 60.000 Lira arasında bir para almıştı. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 304-305; Kress von Kressentein, *a.g.e.*, s. 111; Naci Kaşif Kıcıman, *Medine Müdafası*, İstanbul 1994, s. 23.

telgrafında, hecin süvari birliğinin derhal yola çıkarılacağını bildirdi¹³⁵³. Bu tarihlerde Şam'da bulunan Faysal, Mayıs ortalarında hecin süvari bölümünü Medine'den alıp getirmek bahanesiyle Cemal Paşadan izin istedi¹³⁵⁴. Paşa, bu durumun muhtemel bir isyan teşebbüsü için hazırlık olabileceğini tahmin etmesine rağmen, Faysal'ın gitmesine izin vermiş¹³⁵⁵, buna mukabil Fahrettin Paşayı derhal bölgeye göndermiştir¹³⁵⁶. Nitekim Faysal, Paşanın tahminlerini haklı çıkarırcasına, kardeşi Ali ile birlikte 3 Haziran'da Medine'den ayrıldıktan sonra Mekke'ye gitmemiş, iki şehir arasındaki bir noktada asi bedevilerle birleşmiştir. Gelişmeleri yakından takip eden Medine Muhafızı Basri Paşa, durumdan Beyrut'ta bulunan Cemal Paşayı haberdar etmiş, Paşa da bu bilgileri derhal Enver Paşaya iletmiştir¹³⁵⁷. Tam bu sıralarda Şerif Hüseyin'in, hem Sadaret'e hem de Cemal Paşaya hitaben yazmış olduğu şifreli telgraflarının çözülmeye başlaması, Cemal Paşayı bir hayli kaygılandırmıştır. Zira, söz konusu telgraflarda Şerif Hüseyin, isteklerinin yerine gelmemesini bahane ediyor ve bu nedenle hükümetle olan her türlü resmi bağlantısını kestiğini belirtiyordu¹³⁵⁸. Paşa, kısa bir süre sonra Talat Beyden gelen

Cemal Paşa, gerekli silahları güvenlik tedbiri olarak vermemiştir. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 305. Sadrazam Said Halim Paşa ise, birliklerin gelmemesi halinde, Faysal'ın İstanbul'da rehin tutulacağını bildirmiştir. Bkz. *Memoirs of King Abdullah*, s. 137.

¹³⁵³ Bkz. A. Fuad Erden, *a.g.e.*, s. 182-183. Bu arada ise, Mekke-i mükerrereme emirliği yeniden Şerif Hüseyin'e verilmiş ve daha önce emarete bağlı olan Medine Muhafızlığı da ayrı bir sancak haline getirilmiştir. Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 62/280, 281, 27 Mart 1332 (9 Nisan 1916).

¹³⁵⁴ Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah, bu tarihi 16 Mayıs olarak belirtmiştir. Bkz. *Memoirs of King Abdullah*, s. 140.

¹³⁵⁵ David Fromkim'e göre, Cemal Paşa, bu tarihte olası bir Arap komplosunun kokusunu almıştı. Bkz. David Fromkim, *a.g.e.*, s. 167. Öte yandan Faysal, yanında bulunanların: "Cemal Paşayı da Medineye götürüp esir edelim" şeklindeki teklifini, Arap geleneklerine yakışmayacağı gerekçesiyle kabul etmemiştir. Bkz. Willy Bourgeoi, *Lawrence* (Çev. Nusret Kuruoğlu), İstanbul 1967, s. 26.

¹³⁵⁶ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 305-306.

¹³⁵⁷ Cemal Paşadan Enver Paşaya gönderilmiş olan telgraflar için. bkz. *ATASE Arşivi*, K. 168, D. 730, F. 14, 15-1, 21/23 Mayıs 1332 (3/5 Haziran 1916).

¹³⁵⁸ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 307-309. Bayur, bu konuda Hicaz Valisi Galip Beyin büyük bir gaflet içerisinde olduğunu belirtmiştir. Bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 265-279. İttihat ve Terakki'nin 1916 daki Kongresi'nde, Şerif'in İngiliz kışkırtması ve parasıyla isyan etmiş olduğu vurgulanmıştır. Bkz. *Tanin*, 2816, 20 Eylül 1332 (3 Ekim 1916).

telgrafla, Şerif Hüseyin'in açıkça isyan ettiğini öğrendi¹³⁵⁹. Faysal'ın, 9 Haziran tarihli telgrafiyle da Cemal Paşanın isyan konusunda artık hiçbir şüphesi kalmadı¹³⁶⁰.

Şerif Hüseyin, isyanın hemen ardından Arap halkını kendi lehine çekebilmek için bir takım girişimlerde bulunmuştur. Bu amaçla, 27 Haziran 1916'da bir beyanname yayınlarak isyan ediş sebebini şu gerekçelerle açıklamıştır: İttihat ve Terakki Fırkası iktidara geldiği tarihten itibaren ülkeyi kötü yönetmekte ve özellikle Hicaz bölgesinde çok büyük bir sefalet yaşanmaktadır. Hükümet Enver, Cemal ve Talat'ın tekelindedir. İttihatçılar, Peygambere ve İslamiyet'e hakaret eden İctihad dergisine hiçbir müdahalede bulunmamışlardır. Aliye Divanı'nda masum Arap büyükleri haksız olarak asılmışlardır¹³⁶¹. Şerif Hüseyin, çok geçmeden bir beyanname daha yayınlamış, bu beyannamesinde de Enver, Talat ve Cemal Paşalara yönelik eleştirilerine devam etmiştir. Şerif'e göre, Arapların düşmanlığı yalnızca bu üçlüye karşıydı. Özellikle Cemal Paşayı hedef alan Şerif, onun Şam'da verdiği bir ziyafette, Müslüman kadınlar kullanmasını eleştirmiş ve bu tutumunun hem İslam'a hem de Arap örf ve adetlerine ters olduğunu belirtmiştir¹³⁶². Cemal Paşa, Şerif'in bu suçlamalarına, 23 Ocak 1917'de El-Şark gazetesinde de yayınlamış olduğu karşı bir beyannameyle cevap vermiştir. Cemal Paşa, bu beyannamesinde, utanmaz adam olarak nitelendirdiği Şerif Hüseyin'in şahsi çıkarları uğruna, Hıristiyan devletlerle ittifak ederek cihada karşı geldiğini söylemiştir¹³⁶³.

Cemal Paşa, isyan karşısında İngilizlerin tavrını daha iyi anlayabilmek için Başkumandanlık Vekâleti'ne başvurarak, İngiliz resmi tebliğlerinin gönderilmesini

¹³⁵⁹ Bu telgrafta Talat Bey, Ali ve Faysal'ın asi bedevilerle birlikte Mekke ve Medine postalarını yağmaladıklarını bildirerek gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir. Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 64/264, 26 Mayıs 1332 (8 Haziran 1916). Talat Bey, İngiltere'nin yanı sıra Fransa'nın da isyana destek verdiğini ifade etmiştir. Bkz. *DH.ŞFR*, 69/44, 5 Teşrin-i evvel 1332 (18 Ekim 1916).

¹³⁶⁰ Faysal bu telgrafta, ılımlı Arapların Osmanlı yönetimi tarafından reddedildiğini, Arap gençlerinin cihad için ölmeyi kabul etmediklerini ve şartlarının yerine getirilmemesi halinde 24 saat içerisinde Türk-Arap ilişkilerinin tamamen kopacağı tehdidinde bulunmuştur. Bkz. *Memoirs of King Abdullah*, s. 138.

¹³⁶¹ Beyannamenin tam metni için bkz. Naci Kaşif Kıcıman, *a.g.e.*, s. 46-62; Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 279-282. Ayrıca bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 310-311. Cemal Paşa, Hatıralar'ında, Şerif Hüseyin'in beyannamesindeki gerekçelerin bir isyana neden olamayacağını iddia etmiştir. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 312.

¹³⁶² Beyannamenin tam metni için bkz. Naci Kaşif Kıcıman, *a.g.e.*, s. 62-65.

¹³⁶³ Beyannamenin tam metni için bkz. George Antonius, *a.g.e.*, s. 208.

talep etmiştir¹³⁶⁴. Ayrıca, bu meseleyle ilgili olarak oluşturulacak askeri birliğin sadece Türklerden seçilmesi için gerekli girişimlerde bulunmuştur¹³⁶⁵. Paşa ayrıca, isyanın Arap kabileleri arasında yayılmasını engellemek amacıyla, 19 Ağustos¹³⁶⁶, 7 ve 10 Şubat 1917¹³⁶⁷ tarihlerinde Dâhiliye Nezareti'ne başvurarak, devlete bağlılık gösteren Arap aşiretlerin reislerine nişan ve madalya verilmesini talep etmiştir. Onun bu talebi hükümet tarafından kabul edilmiş, devletin yanında yer alan Arap aşiret reislerine dördüncü ve beşinci rütbelerden Mecidi Nişanları verilmiştir¹³⁶⁸. Cemal Paşa, bu tutumunu bölgeden ayrılıncaya kadar ara vermeden devam ettirmiş¹³⁶⁹ ve Şerif Hüseyin İsyanı'nın bütün Arapları kapsamadığını ispat etmek istemiştir¹³⁷⁰. Bu amaçla da, Beyrut, Lübnan ve Şam'da Arap milliyetçiliği yapan cemiyetler ve hükümet aleyhine neşriyatta bulunan gazetelere karşı daha sert önlemler almaya başlamıştır¹³⁷¹. Ayrıca, isyancıların bölgedeki propaganda faaliyetlerini tespit ettirmiş ve bu konuda deneyim sahibi kişileri ilgili makamlara tayin etmiştir¹³⁷².

¹³⁶⁴ Cemal Paşanın ilgili yazısı için bkz. *ATASE Arşivi*, K. 168, D. 730, F. 68, 16 Haziran 1332 (29 Haziran 1916).

¹³⁶⁵ Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 168, D. 730, F. 70-1, 2, 3 Temmuz 1332 (16 Temmuz 1916).

¹³⁶⁶ Cemal Paşanın ilgili yazıları için bkz. BOA, *DH.KMS*, 41/43, lef. 1, 2, 6 Ağustos 1332 (19 Ağustos 1916).

¹³⁶⁷ Cemal Paşanın ilgili yazıları için bkz. BOA, *DH.KMS*, 43/60, lef. 4, 5, 25/28 Kanun-ı sâni 1332 (7/10 Şubat 1917).

¹³⁶⁸ Konuyla ilgili irade-i seniyye sureti için bkz. BOA, *DH.KMS*, 41/43, lef. 5, 22 Ağustos 1332 (5 Eylül 1916). Listeler için bkz. *DH.KMS*, 43/60, lef. 2, 3, 9, 10, 11, 12, 15, 16, 25 Şaban 1335 (15 Haziran 1917).

¹³⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. *DH.KMS*, 43/60, lef. 1/1, 2, 3, 4/1, 5, 6/1, 7, 7/1, 8, 14/1, 15, 23 Ağustos/4 Kanun-ı evvel 1332 (5 Eylül/17 Aralık 1916); 7 Mart/14 Haziran 1333 (7 Mart/14 Haziran 1917).

¹³⁷⁰ Nitekim Cemal Paşa, isyandan birkaç ay sonra bile pek çok urbanın kendilerine katılmak istediğini, ancak onlara verebilecek erzakları olmadığı için bu teklifleri geri çevirmek zorunda kaldığını ifade etmiştir. Bkz. BOA, *DÜİT*, 58/1-2, 28/29 Ağustos 1332 (10/11 Eylül 1916). Gerçekten de isyan, diğer Arap bölgelerinde Hicaz'daki gibi etkili olamamış, İbni Reşid ve İmam Yahya gibi önemli Arap liderleri Paşanın yanında yer almışlardır. Bkz. George Antonius, *a.g.e.*, s. 204-206. Ayrıca, Şerif Hüseyin Ekim 1916'da Arap krallığını ilan ettiği zaman, Hicaz dışında hiçbir Arap kabilesi kendisini tanımamıştır. Bkz. Alexei Vassilev, *a.g.e.*, s. 243.

¹³⁷¹ Paşa, bu konuda Talat Beyden büyük destek görmüştür. Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 67/159, 67/268, 18/31 Ağustos 1332 (31 Ağustos/13 Eylül 1916). Talat Bey, bölgede Arap murahhası sıfatıyla İngiltere ve Fransa'ya giderek yardım talebinde bulunan kişiler hakkında Cemal Paşayı uyarmış ve Hüseyin'e katılan bir kısım Arap aşiretleri için gerekli önlemlerin alınmasını istemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 75/121, 80/142, 142-1, 142-2, 12 Nisan/17 Teşrin-i evvel 1333 (12 Nisan/17 Ekim 1917).

¹³⁷² Paşa bu amaçla, Hakkı Behiç Beyi Nablus Mutasarrıflığı'na ve Fuad Beyi de, Suriye Vilayet Vekâleti'ne tayin etmiştir. Bkz. BOA, *DH.KMS*, 45/11, lef. 1/1, 2, 22 Temmuz 1333

Paşa, bunlara ilave olarak bölgedeki Arap aşiret liderlerinden İbni Reşid ve İbni Suud'la görüşmüş¹³⁷³ ve devlete bağlılık sözü almıştır¹³⁷⁴. Nitekim İbni Reşid, 4 Nisan 1917'de Cemal Paşaya göndermiş olduğu telgrafında: “*Kendi aşiretlerimin kaffesini ve diğer arzu eden aşairle beraber yola çıktım. İnşallah-u teala, yakın bir zamanda düşmanların perişan olacaklarını tebşire muvafik olurum*” sözleriyle Paşanın yanında yer aldığını göstermiştir¹³⁷⁵. Cemal Paşa, İbni Reşid'in bu tutumundan dolayı, Mekke Muhafızlığı'na atanmasını ve Rumeli Beylerbeyliği payesiyle ödüllendirilmesini talep etmiştir¹³⁷⁶.

Hükümet, Şerif Hüseyin'den boşalan Mekke-i Mükerrerme Emareti'ne, 2 Temmuz 1916'da Şerif Ali Haydar Paşayı tayin etmiştir¹³⁷⁷. Ancak yeni Şerif, isyan

(22 Temmuz 1917). Hüseyin'in Propaganda faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 268-269.

¹³⁷³ Cemal Paşa, isyandan çok kısa bir süre sonra İstanbul'da bulunan İbni Reşid'in vekilini Şam'a davet ederek burada yeni Mekke Emiri Şerif Ali Haydar Paşa ile birlikte bir görüşme yapmak istemiştir. Bkz. BOA, *DH.KMS*, 40/22, lef. 1/1, 2, 29/30 Haziran 1332 (12/13 Temmuz 1916). (Bu belgenin Arşiv katalog özetinde yanlış olarak, Cemal Paşanın hasta kızının İsviçre'ye gönderildiği yazılmıştır.) Cemal Paşa, 28 Temmuz 1916 tarihli Enver Paşaya göndermiş olduğu telgrafında ise, İbni Reşid'in vekili Reşit ile görüştüğünü, bu aşiretleri yanlarına çekebilmek için bol miktarda paraya ihtiyacı olduğunu söylemiştir. Bkz. Orhan Koloğlu, *a.g.e.*, s. 132. Öte yandan Cemal Paşa, İbni Suud'la, 1914 Aralık ayından itibaren görüşmelere başlamıştı. Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 47/466, 30 Teşrin-i sâni 1330 (14 Aralık 1914). Alexei Vassilev, İbni Suud'un isyan sırasında Cemal Paşaya yardım ettiğini, Kasım 1917'de İngilizlerle anlaşma yaptığını ve bu tarihten sonra bile asi Hüseyin'in yanında yer almadığını iddia etmiştir. Bkz. Alexei Vassilev, *a.g.e.*, s. 245-246. Bu arada, şu hususu belirtmekte fayda vardır. İbni Suud, Vassilev'in iddia ettiği gibi Kasım değil, Mart 1917'de Türklerden ayrılarak İngilizlerle anlaşmaya varmıştır. Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 74/106, 12 Mart 1333 (12 Mart 1917).

¹³⁷⁴ Osmanlı Devleti, daha önceki yıllarda İbni Reşid ile İbni Suud arasındaki mücadelede İbni Reşid'i desteklemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *Y.PRK.ASK*, 220/2, lef. 1, 2, 3, 4, 31 Temmuz/3 Ağustos 1320 (13/16 Ağustos 1904); BOA, *YA.HUS*, 511/114, lef. 1, 2, 30 Nisan/6 Mayıs 1323 (13/19 Mayıs 1907).

¹³⁷⁵ Bkz. BOA, *DH.KMS*, 44-1/20, lef. 1/1, 4 Nisan 1333 (4 Nisan 1917).

¹³⁷⁶ Bâb-ı Âli ve Dâhiliye Nezareti, Cemal Paşaya göndermiş olduğu cevabi telgraflarda; İbni Reşid'e Mekke Muhafızlığı'nın verilmesini uygun görmemiş, Rumeli Beylerbeyliği payesinin de daha önceden İbni Suud'a verilmesi dolayısıyla küçük görülebileceğini, bu nedenle kendisine en ufak bir başarısı üzerine vezaret payesi verilmesinin uygun olacağını belirtmiştir. Bkz. BOA, *DH.KMS*, 44-1/20, lef. 1/1, 5 Nisan 1333 (5 Nisan 1917); BOA, *DH.ŞFR*, 75/52, 5 Nisan 1333 (5 Nisan 1917).

¹³⁷⁷ Bkz. *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye*, İstanbul 1334(1918), s. 598; Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 273-274, 283; Zeine N. Zeine, *a.g.e.*, s. 17. Cemal Paşa, Şerif Ali Haydar Paşa ile ilişkilerinde Şerif Cafer Paşadan istifade etmiştir. Bunun karşılığında, Cafer Paşaya gerekli maddi yardımlarda bulunmuştur. Anlaşıldığı kadarıyla Cemal Paşa, Cafer Paşa vasıtasıyla, Ali Haydar Paşaya daha kolay ulaşabilmiştir. Cemal Paşa bunun dışında Şerif Ali Haydar Paşaya 1916 Temmuz'unda 50.000 ve 1917 Şubat'ında ise, 100.000 Liralık bir yardımda bulunmuştur. Bkz. BOA, *Y.EE*, 142/287, 13 Şubat 1332 (26 Şubat 1917); BOA, *DH.ŞFR*, 66/58, 11 Temmuz 1332 (24 Temmuz 1916).

dolayısıyla Mekke'ye gidememiş Medine'de kalmıştı. Hüseyin'in baskılarının daha da artması üzerine Enver Paşa, Cemal Paşaya başvurarak, Ali Haydar Paşanın sıhhi sebepler bahane gösterilerek Şam'a yerleşmesini talep etmişti¹³⁷⁸. Fakat Cemal Paşa, bu öneriye şu gerekçelerle karşı çıkmıştır: Ali Haydar Paşanın Şam'a yerleşmesi, Hüseyin'den korkup telaşa kapıldığı anlamına gelebilirdi. Ayrıca böyle bir hareket, Hüseyin'i daha da cesaretlendirecektir. Bu olasılıklara meydan vermek istemeyen Cemal Paşa, Şerif Ali Haydar Paşanın Medine'de kalmasını zaruri gördüğünü söylemiş, buna ilave olarak Ali Haydar Paşanın altın imtiyaz madalyasıyla taltif edilerek moralinin yükseltilmesini istemiştir¹³⁷⁹.

Bu arada isyan dolayısıyla bölgede yeniden yapılanma sürecine gidilmiştir. Bu amaçla, 15 Şubat 1917'de Hicaz Kuvve-i Seferiye Kumandanı Fahrettin Paşanın yerine Mustafa Kemal Paşa tayin edilmiştir¹³⁸⁰. Fahrettin Paşa ise, 20 Mart 1917'de Medine Muhafızlığı'na tayin edilmiştir¹³⁸¹. Bölgede yapılan bu tayinler, Cemal Paşa tarafından memnuniyetle karşılanmıştır.

Hüseyin isyanı sırasında Cemal Paşa, Hicaz Demiryolu'nun güvenliği ve maden yağı ihtiyacının sağlanmasını hayati bir mesele olarak görmüştür. Özellikle demiryolları için gerekli olan maden yağı eksikliğinin bin an önce giderilmesi istemiştir. Paşa, bu düşüncelerini Başkumandanlık Vekâleti'ne göndermiş olduğu 11 Eylül 1916 tarihli telgrafında açıkça dile getirmiştir¹³⁸².

Öte yandan Cemal Paşa, isyana rağmen Ağustos sonlarına kadar İkinci Kanal Seferi'yle ilgisini kesmemiş, ancak Romani yenilgisi üzerine Sina cephesiyle Hicaz cephesi arasında bir tercih yapmak durumunda kalmıştır. Sonuçta, Enver Paşanın da

¹³⁷⁸ Bkz. TTK, *KOA*, Nr. II/872-2, 18 Kanun-ı sâni 1332 (31 Ocak 1917).

¹³⁷⁹ Bkz. TTK, *KOA*, Nr. II/872-1, 19 Kanun-ı sâni 1332 (1 Şubat 1917).

¹³⁸⁰ Bkz. BOA, *Y.EE*, 142/287, 13 Şubat 1332 (26 Şubat 1917). Bu görev için İsmet Beyin (İnönü) adı geçmesine karşın Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşayı önermiş, Cemal Paşa ise bu kararı büyük bir memnuniyetle kabul etmiştir. Bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/3, s. 327; A. Fuad Erden, *Atatürk*, s. 18-19; A. Fuad Erden, "Atatürk", *Dünya*, 5 Temmuz 1952; A. Fuad Erden, "İsmet İnönü", *Dünya*, 8-9 Eylül 1952.

¹³⁸¹ BOA, *DH.ŞFR*, 74/176, 74/290, 20/28 Mart 1333 (20 Mart 1917).

¹³⁸² Cemal Paşanın ilgili yazısı için bkz. BOA, *DÜİT*, 58/1-2, lef. 3, 28/29 Ağustos 1332 (10/11 Eylül 1916). Hükümet, Cemal Paşanın bu uyarısını dikkate almıştır. Nitekim 4/5 Ekim 1916 tarihli irade ile, Hicaz Demiryolu'nun savaş boyunca Harbiye Nezareti'ne devredilmesine karar verilmiştir. İrade-i seniyye için bkz. BOA, *DÜİT*, 58/1-2, lef. 1, 21/22 Eylül 1332 (4/5 Ekim 1916).

isteğiyle, ağırlığın Hicaz'a verilmesine karar vermiştir. Ancak Hüseyin'in İngilizler tarafından desteklenmesi nedeniyle, bu cephede hedeflenen amaca ulaşamamıştır. Cemal Paşa, Enver Paşayla Şubat ayında yapmış olduğu görüşmeler neticesinde 4 Mart 1917'de Medine ve Hicaz'ın tahliyesi emrini vermiştir¹³⁸³. Fakat Fahrettin Paşa, Medine'nin tahliye edilmesine karşı çıkmıştır. Bunun üzerine Cemal Paşa, durumu Enver Paşayla müzakere etmiş ve Fahrettin Paşanın isteğini kabul etmiştir¹³⁸⁴. Bu karara rağmen Cemal Paşa, 31 Mart tarihinde Fahrettin Paşaya göndermiş olduğu bir yazıyla Medine'deki telgraf şifrelerinin Suriye'ye gönderilmesini emretmiştir¹³⁸⁵. Hükümet de almış olduğu bir kararla, Medine'deki kutsal emanetleri İstanbul'a getirtmiştir¹³⁸⁶.

Bu arada ilginç gelişmeler yaşanmaktaydı. Rusya'da Bolşeviklerin iktidara gelmesiyle birlikte, Çarlık döneminde yapılan gizli *Sykes-Picot Antlaşmasının* (9 Mayıs 1916) tüm ayrıntıları ortaya çıkmıştır. Cemal Paşa, bu olayı isyanı sona erdirmek için mükemmel bir fırsat olarak görmüştür. Bu nedenle anlaşmayı Faysal'a bildirerek, İngiltere ve Fransa'nın gerçek niyetlerini anlatmaya çalışmıştır. Durumdan oldukça rahatsız olan Faysal, konuyu babasına bildirmiş, ancak Hüseyin derhal İngilizlere başvurmuş¹³⁸⁷ ve Paşanın ümitlerini boşa çıkarmıştır. Zira İngilizler, söz konusu anlaşmanın şu an için geçersiz olduğunu, Cemal Paşanın bunu aleyhte bir propaganda malzemesi olarak kullandığını söyleyerek Hüseyin'i yeniden elde etmişlerdi. Hatta, malum anlaşmanın mimarlarından Sir Mark Sykes, Cidde'ye

¹³⁸³ Cemal Paşa, bu kararı Enver Paşanın, 2 Mart'ta göndermiş olduğu yazılı emirleri üzerine almıştı. Ayrıca, bu kararı kerhen vermiştir. Zira, Cemal Paşanın asıl niyeti, Medine'yi tahliye etmek değil, bilakis Mekke'ye girip Hüseyin'e gerekli dersi vermektir. Bkz. A. Fuad Erden, *Atatürk*, s. 23-24; A. Fuad Erden, "Atatürk", *Dünya*, 6 Temmuz 1952.

¹³⁸⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III, s. 327-333.

¹³⁸⁵ Bkz. BOA, *DH.KMS*, 24-2/56, lef. 4, 31 Mart 1333 (31 Mart 1917). Buna karşın Cemal Paşa, 1916 Ekim ve Kasım aylarında Mahmil-i Şerif'in (Mekkeye gönderilen armağanlar) Medine'de kalması ve Harem-i Şerif etrafının düzenlenmesi için Evkaf Nezareti nezdinde girişimlerde bulunmuştur. Böylece, bölgeden henüz ümidinin kesilmediğini göstermek istemişti. Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 69/131, 69/182, 17/20 Teşrin-i evvel 1332 (30 Ekim/2 Kasım 1916).

¹³⁸⁶ İrade-i seniyye sureti için bkz. BOA, *DÜİT*, 52/2-3, 17 Mayıs 1333 (17 Mayıs 1917).

¹³⁸⁷ İngiltere Hükümeti, göstermiş olduğu bu sadakatten dolayı Hüseyin'e teşekkür etmiştir. Bkz. Elie Kedouire, *a.g.e.*, s. 108.

giderek Hüseyin'le bir görüşme bile yapmıştı¹³⁸⁸. Bu girişimden istediği sonucu alamayan Cemal Paşa, son bir hamleyle 6 Aralık 1917'de Beyrut'ta bir konuşma yapmış¹³⁸⁹, şu cümleleriyle Hüseyin'i suçlamaya devam etmiştir: “*Sovyetlerin Sykes-Picot anlaşmasını ortaya çıkarmaları göstermiştir ki, Hüseyin İslam düşmanlarına dayanmış ve Müslümanları felakete sürüklemiştir*¹³⁹⁰”. Ancak, Paşanın bu konuşması da Hüseyin'i durdurmaya yetmemiştir. Hüseyin, 18 Ocak 1918'ten itibaren hutbeleri kendi adına okutmaya başlamış, böylece Osmanlı Halifesiyle tüm bağlarını kopardığını göstermiştir¹³⁹¹. Hüseyin meselesi, Cemal Paşadan sonra IV. Ordu Kumandanı olan Mersinli Cemal Paşa döneminde de devam etmiş, fakat bir kesin bir sonuç elde edilememiştir¹³⁹².

Cemal Paşa, Hatıralar'ında söz konusu isyanın kendi kötü yönetimi nedeniyle değil, bizzat Hüseyin'in ikiyüzlülüğü ve ahlaksızlığı yüzünden çıktığını iddia etmiş ve onun hakkında ağır suçlamalarda bulunmuştur¹³⁹³. Cemal Paşanın bu denli öfkelenmesinin nedeni ise, Hüseyin'in 1915 Temmuzundan itibaren İngilizlerle yapmış olduğu gizli anlaşmaların ortaya çıkmış olmasıdır. Paşa, bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: “*Şimdi anlıyorum ki, bu değerlendirmelerimin hepsi tam bir hayalden ibaretmiş ve Şerif Hüseyin en alçak ikiyüzlülere layık bir şekilde beni de, merkezi hükümeti de ve hatta şanlı Halifemizi de kandırarak Osmanlı Hükümeti aleyhine düşmanlarıyla ittifaktan ve İslamlar arasında ayrılık yaratmak ve fesat çıkarmaktan çekinmemiştir*¹³⁹⁴.” Ayrıca Paşa, 12 Ekim 1919 tarihli Figaro

¹³⁸⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. P. Knightly-C. Simpson, *a.g.e.*, s. 71-73; Zeine N. Zeine, *a.g.e.*, s. 21; Elie Kedouire, *a.g.e.*, s. 107.

¹³⁸⁹ Elie Kedouire'ye göre, Cemal Paşa, İtilaf Devletleri'nin 1917 yılı içerisinde düşmüş oldukları sıkıntılardan faydalanmak istemişti. Dolayısıyla, onun bu ümidi boşuna değildi. Bkz. Elie Kedouire, *a.g.e.*, s. 107.

¹³⁹⁰ Elie Kedouire, *a.g.e.*, s. 107.

¹³⁹¹ Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III, s. 348-349.

¹³⁹² Bkz. TTK, *KOA*, Nr. II/456, 13 Ağustos 1918. Bu arada, İstanbul gazetelerinde Hüseyin'in öldüğü yolunda haberler çıkınca Enver Paşa ümitlenmiş ve meselenin aslını Mersinli Cemal Paşadan sormuştu. Bkz. TTK, *KOA*, Nr. II/462, 10 Ağustos 1918.

¹³⁹³ Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 296. Emir Şekip Arslan da, bu görüşü desteklemekte ve Hüseyin'i suçlamıştır. Ancak Arslan, Cemal Paşanın Arap ailelerinin Suriye'den nakledilmelerinde ve idam olaylarında hatalı olduğunu iddia etmiştir. Bkz. Emir Şekip Arslan, *a.g.e.*, s. 67-69.

¹³⁹⁴ Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 282.

gazetesinde çıkan bir makaleyi¹³⁹⁵ olduğu gibi Hatıraları'nda da yayınlayarak, Hüseyin'in ikiyüzlülüğünü ve kendisinin bir günahı olmadığını ispat etmek istemiştir¹³⁹⁶.

¹³⁹⁵ Şükrü Ganem tarafından yazılan bu makalenin tamamı için bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 336-340.

¹³⁹⁶ Paşa ayrıca, Hüseyin'in İngilizlerle anlaşma yaptığına dair bir belge bulmuş olsaydım, isyanı doğmadan bitirirdim sözleriyle bu konuda oldukça iddialı konuşmuştur. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 305.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

CEMAL PAŞANIN YURT DIŞINDAKİ FAALİYETLERİ VE ÖLÜMÜ

A- Cemal Paşanın Yurt Dışına Çıkışı ve Yankıları

1- Yurt Dışına Çıkışına Neden Olan Gelişmeler¹³⁹⁷

Cemal Paşa, 8 Temmuz 1918'de kurulan İkinci Talat Paşa Kabinesi'nde yeniden Bahriye Nazırı olarak görev almıştır¹³⁹⁸. Paşa, kısa bir süre sonra sıhhi sebeplerden dolayı izin alarak Macaristan kaplıcalarına gitmiş¹³⁹⁹, yaklaşık bir aylık istirahatının ardından 31 Ağustos'ta Budapeşte'den ayrılmış ve Eylül başlarında tekrar İstanbul'a dönmüştür¹⁴⁰⁰. Bu arada yeniden Suriye'ye gitmesi gündeme gelmişse de, İngilizlerin kazandığı sürekli başarılar onun bu düşüncelerini gerçekleştirilmesine olanak tanımamıştır.

¹³⁹⁷ Bu konuda yapılmış bir çok ciddi çalışmada, İttihat ve Terakki liderlerinin anavatanından ayrılmaları, dönemin muhalif gazeteleri ve yazarları kaynak gösterilerek *fırar* kelimesiyle ifade edilmeye çalışılmıştır. Ancak, Paşaların ayrılmadan önce kanuni bir kovuşturma ve soruşturmadan geçmedikleri ve haklarında bir tutuklama kararı olmadığı gerçeği göz önüne alınırsa, bu ifadenin kullanılmasını kabul etmek mümkün değildir. Nitekim bu gerçek, dönemin Harbiye Nazırı İzzet Paşanın konuyla ilgili Sadaret'e göndermiş olduğu, 21 Kasım 1918 tarihli mazbatada açıkça görülmektedir. Zira söz konusu mazbatada, Enver ve Cemal Paşaların haklarında herhangi bir soruşturma ve kovuşturma olmadığı açıkça vurgulanmakta ve yalnızca askeri konularını gereği izin almadan ülkeden ayrılmalarının takibat nedeni olduğu belirtilmektedir. İzzet Paşa da *fırar* kelimesini kullanmaktan özenle kaçınmış ve bunun yerine *gaybubet* (kaybolma, göz önünde olmayış) kelimesini tercih etmiştir. İzzet Paşanın konuyla ilgili Sadaret makamına yolladığı mazbatasını için bkz. BOA, *DUİT*, 79-4/176-2-1, lef. 2, 21 Teşrin-i sâni 1334 (21 Kasım 1918). Söz konusu liderlerin yurt dışına çıkmalarının ardından intikal ettikleri ülkelerle (Almanya ve İsviçre) yapılan resmi yazışmalarda, *fırariler* ifadesinin özellikle seçilmiş olması, yıllardır İttihat ve Terakki yönetimine karşı kin besleyen ve ancak İttihatçı kabinenin istifasıyla iktidara gelebilen muhalefetin kasıtlı tutumuyla açıklanacak bir durumdur. Buradan hareketle şu gerçeği üstüne basarak ifade etmeliyiz ki, modern eserlerdeki söz konusu filolojik yanlışlık onların, ya döneme ilişkin yanlı tavırlarının, ya da konuya ilişkin yeterli bilgi ve belgeye sahip olmamalarından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle biz çalışmamızda, *fırar* yerine *ayrılış*, *çıkış*, *terketme* gibi kelimeleri kullanmayı daha uygun bulduk.

¹³⁹⁸ Kabine şu isimlerden oluşuyordu: Sadrazam ve Dâhiliye Nazırı Mehmet Talat Paşa, Harbiye Nazırı Enver Paşa, Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Evkaf Nazırı Musa Kazım Bey, Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Bey, Şura-yı Devlet Başkanı ve Adliye Nazırı Halil Bey, Maliye Nazırı Cavid Bey, Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Bey ve Posta ve Telgraf Nazırı Haşim Bey. Bkz. *Vakit*, 261, 9 Temmuz 1918. İttihat ve Terakki'nin 18 Temmuz'da yapmış olduğu toplantı neticesinde İsmail Canbulat Dâhiliye Nezareti'ne, Kara Kemal de İaşe Nezareti'ne tayin edilmişlerdir. Bkz. *Vakit*, 269, 19 Temmuz 1334 (19 Temmuz 1918).

¹³⁹⁹ Bkz. BOA, *DUİT*, 4/16-4, 28 Temmuz 1918.

¹⁴⁰⁰ Bkz. TTK, *KOA*, Nr. III/117, 28 Ağustos 1918.

Bu arada, savaşın kaybedileceğinin anlaşılması, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni oldukça zor durumda bırakmıştır. Sadrazam Talat Paşa, bu zorlukları biraz olsun hafifletmek amacıyla Eylül başlarında Berlin'e giderek uygun bir barış anlaşması için temaslarda bulunmaya başlamıştı¹⁴⁰¹. Ne var ki Talat Paşa, istediği sonuçları elde edememiş bu nedenle, 8 Ekim 1918'de hükümetin istifasını vermek zorunda kalmıştır¹⁴⁰². Bu olay üzerine Padişah Vahdettin, Tevfik Paşayı Hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir. Ancak, Tevfik Paşanın başarılı olamaması üzerine, yeni kabine, 14 Ekim 1918'te İzzet Paşa tarafından kurulmuştur¹⁴⁰³.

Öte yandan savaşın tüm faturası İttihat ve Terakki'nin üç liderine, yani Enver, Cemal ve Talat Paşalara çıkarılmıştı. Muhafız basın bu durumdan istifadeyle, İttihatçı liderlerin en ağır şekilde cezalandırılmalarını ve mevcut kabinede yer alan dört İttihatçı nazırın da görevlerinden alınmalarını isteyen yazılar yazmaya başlamıştı. Bu yazılardan Cemal Paşa da büyük ölçüde nasibini almıştır. Özellikle Ali Kemal'in İkdam'daki yazıları Cemal Paşayı oldukça rahatsız etmiştir. İşin en ilginç yanı ise, II. Meşrutiyet dönemine damgasını vurmuş olan Cemal Paşanın, bu yazıları tekzip etmek çabalarının bir sonuç vermemiş olmasıdır¹⁴⁰⁴. Nitekim Falih Rıfkı, bu durumu

¹⁴⁰¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Vakit*, 312, 319, 331, 2/10/25 Eylül 1918.

¹⁴⁰² Ayrıntılı bilgi için bkz. *Vakit*, 344, 8 Teşrin-i evvel 1334 (8 Ekim 1918). Bu konuda Vahdettin'in de büyük gayreti olmuştu. Bkz. Cemal Kutay, "Talat, Enver, Cemal Paşalar Memleketi Niçin ve Nasıl terk etmişlerdi", *Tarih Konuşuyor*, c. I, Sa. 1, Şubat 1964, s. 21-28; Emir Şekip Arslan, *Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları*, s. 7. (Bu eser, *Sürgünde Üç Ölüm* adıyla sadeleştirilerek yeniden yayınlanmıştır. Bkz. Emir Şekip Arslan, *Sürgünde Üç Ölüm* (Yayına Haz. Ömer Hakan Özalp), Truva Yayınları, İstanbul 2004.) Vahdettin'in İttihatçılara, özellikle de Cemal Paşaya soğuk davranmasının nedenlerini "*Mahmut Şevket Paşa Suikasti ve Cemal Bey*" bahsinde açıklamıştık. Bu konuda ayrıca bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. III, s. 518; Halil Menteşe, *a.g.e.*, s. 64.

¹⁴⁰³ Cavid Bey'e göre Padişah Vahdettin, İzzet Paşa Hükümeti'nin kuruluşunda, içerisinde İttihatçı olarak bilinen isimlerin yer almasından dolayı, samimi davranmamıştır. Bkz. Cavid Bey, *Mütareke Devrinin Feci Tarihi* (Yayına Haz. O. Selim Kocahanoğlu), c. I, İstanbul 2000, s. 9-11. Ayrıca İzzet Paşanın daha önce bahsettiğimiz veliahtlık meselesinde Şehzade Burhanettin'den yana tavır almış olması da Vahdettin'in olumsuz tutumunda önemli rol oynamıştır. İzzet Paşa Kabinesi şu isimlerden oluşuyordu: Sadrazam ve Harbiye Nazırı İzzet Paşa, Şeyhülislam Ömer Hulusi Efendi, Adliye Nazırı Hayri Bey, Şura-yı Devlet Başkanı Reşid Akif Paşa, Hariciye Nazırı Nabi Bey (Vekâleten), Dâhiliye Nazırı Fethi Bey, Bahriye Nazırı Rauf Bey, Maliye Nazırı Cavid Bey, Evkaf Nazırı Abdurrahman Şeref Bey, Maarif Nazırı Sait Bey, Nafia Nazırı Ziya Paşa, Ticaret Nazırı Ziya Paşa (Vekâleten), Telgraf ve Posta Nazırı Abdurrahman Şeref Bey (Vekâleten), İaşe Nazırı Celal Muhtar Bey. Bkz. BOA, *DÜİT*, 4/17-1, 14 Teşrin-i evvel 1334(14 Ekim 1918); Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. I, s. 27.

¹⁴⁰⁴ Oysa ki, Cemal Paşanın savaş yılları içerisinde Ali Kemal'e büyük yardımları olmuştu. Bkz. Ziya Şakir, *Talat, Enver ve Cemal Paşalar*, s. 198. Bu nedenle Cavid Bey, onun için:

şu cümlelerle ifade etmiştir: “...*Cemal Paşa, Ali Kemal’in iftirasına yalnız evet veya hayır! diye cevap vermek için hiçbir gazetede üç satırlık yer bulmaya muvaffak olamadı. Eski kumandanımı son kez Boyacıköy’deki yalısında gördüm: Param olmadığını bilirsin, dedi. Enver Paşa kendi elindeki kırk bin altından bir kısmını Talat’la bana verdi. Bunun birazını (İsimlerini sayarak) üç muharrire vermek istiyorum. Hiç olmazsa onlar beni müdafaa eder. Cemal Paşa, bir iki gün sonra arkadaşlarıyla Karadeniz’e gitti. Bu haberi en önce bütün harp yılları Cemal Paşadan yardım gören üç yazardan birinin(Celal Nuri İleri’nin) gazetesinde ve en ağır hücumlarla karışık olarak okudum: Ferre, yefürri, firara!*¹⁴⁰⁵” Cemal Paşa, eleştirilerden öylesine rahatsız olmuştu ki, yurdu terk edişinden birkaç saat evvel Falih Rıfki Beye sırf bu amaçla bir mektup bırakmış ve kendisi hakkında çıkacak eleştirilere cevap vermesini istemiştir. 1 Kasım 1918 tarihli söz konusu mektup şu şekildeydi: “*Oğlum Falih Rıfki, memleketin galeyanı, avam kitlelerini ayaklandırmak için bazı eclaf(reziller) ve esafilin(sefiller) teşebbüsleri beni her zaman için bazı nahoş tecavüzlere maruz bırakabilirdi. Memleketin hayır ve selametine hizmetkâr olmaktan başka, hiçbir emel beslememiş olan benim gibi bir adamın esafil-i nas’ın çarıkları altında kalmayı istemeyeceği bedihidir. Binaenaleyh memlekette sükûn avdet edinceye kadar, daha doğrusu aramıza girecek olan ecnebi kuvvetleri sulh olup vatani gene münhasıran milletin eline bırakıncaya kadar maddi hakaretlerin yetişemeyeceği bir yere çekilmeyi münasip gördüm. Siyasi ve idari ef’al ve icraatımın hesaplarını vermeğe her an hazır olduğumu herkesten fazla sen bilirsin. Verdiğim talimatlar dairesinde, hareket ederek hukuk ve haysiyetimi vikaye(korumak) etmeğe çalışacağına itimat ediyorum. Vesikalarımı evvelki gibi*

“Şu Ali Kemal ne bayağı, ne küçük adam” ifadelerini kullanmıştır. Bkz. Cavid Bey, *a.g.e.*, c. I, s. 199

¹⁴⁰⁵ F. Rıfki Atay, *Zeytindağı*, s. 17. Söz konusu yazarlardan Süleyman Nazif, Cenab Şehabettin, Yahya Kemal ve Celal Nuri İleri, vaktiyle Cemal Paşadan büyük yardımlar görmüşlerdi. Mesela Cemal Paşa, 31 Mart olayı sırasında Ali Kemal’i yurt dışına kaçırarak idam edilmesini önlemişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. F. Rıfki Atay, *Çankaya*, s. 126-127, 138. Ayrıca Paşa, IV. Ordu Kumandanı olduğu sıralarda Süleyman Nazif ve Cenab Şehabettin’i, Suriye’ye davet etmiş ve kendilerine ipek ticaretinde kolaylıklar sağlamıştı. Hatta bu yüzden başı çok ağrımış, çeşitli suçlamalarla karşı karşıya kalmıştır. Bkz. F. Rıfki Atay, *Kurtuluş*, İstanbul 1981, s. 85.

kullanarak aleyhimde yapılabilecek her türlü iftiralara cevap verebilirsin. İnşallah dönüşümde seni mesut ve müsterih görürüm. Gözlerini öperim oğlum¹⁴⁰⁶.”

30 Ekim 1918’de imzalanan Mondros Mütarekesi’nin ardından azınlıkların İstanbul’da özellikle Beyoğlu’nda işgalci subaylarla birlikte yaptığı taşkınlıklar ve intikam yeminleri İttihat ve Terakki içerisinde endişelere neden olmuştu. Öte yandan Roma Sefiri Galip Kemali Bey, Talat Paşaya göndermiş olduğu hususi mektubunda; İngiltere ve Amerika’daki Ermeni ve Rum lobisinin İttihatçı liderler için uluslararası bir mahkeme istediklerini¹⁴⁰⁷, bu mahkemede Türk tarafını Hürriyet ve İtilafçıların temsil edeceğini ve böyle bir şey tecelli ederse, mahkemenin adalet yerine kin ve nefret dağıtacağını bildiriyor ve şu sözlerle de durumun vehametini gözler önüne seriyordu: “Ölümden daha acı hadiselerle karşılaşmamak için memleketi terk ediniz¹⁴⁰⁸”. Bu mektubun dışında, Talat Paşaya dört bir taraftan suikast ihbarları gelmekteydi. Durumun gittikçe tehlikeli boyutlara ulaşması üzerine, 31 Ekim 1918’de, İttihat ve Terakki’nin Şeref Sokağı’ndaki Merkez-i Umumisi’nde, bir toplantı düzenlenmiştir. Cemal Paşanın da katıldığı bu toplantıda¹⁴⁰⁹, parti ileri gelenlerinin yurt dışına çıkıp çıkmamaları hususu ele alınmış¹⁴¹⁰ ve özellikle Kara Kemal’in ısrarıyla ilk tercihten yana karar alınmıştır¹⁴¹¹. Alınan bu kararlar hem Paşaların hayatları kurtarılacak, hem de bütün tepkiler onlar üzerinde yoğunlaşacağı

¹⁴⁰⁶ Cemal Paşa mektubunda zikrettiği belgeleri Seyfi adlı birine vermiş, ancak bu şahıs daha sonra korkuya kapılıp bütün belgeleri yakmıştır. Söz konusu belgelerin hangi konularda olduğuna dair bir bilgiye sahip değiliz. Bkz. F. Rıfkı Atay, *Çankaya*, s. 127-128.

¹⁴⁰⁷ Şekip Arslan ise, bizzat Padişah Vahdettin’in, İngilizlerle gizli bir anlaşma yaparak, İttihatçıları yakalattırıp Ermeni ve Rumların öldürülmeleri suçlarından idam ettirmeyi düşündüğünü iddia etmiştir. Bkz. Emir Şekip Arslan, *a.g.e.*, s. 7.

¹⁴⁰⁸ Bkz. Cemal Kutay, *a.g.m.*, s. 24-25.

¹⁴⁰⁹ Ziya Şakir, Cemal Paşanın bu toplantının düzenlenmesinde önemli rol oynadığını iddia etmiştir. Şakir’e göre Cemal Paşa, Akşam gazetesinde çıkan Bulgar Başbakanı Radoslavof’un Berlin’e kaçtığı haberi üzerine endişeye kapılarak Enver Paşayı aramış ve meselenin hemen ertesi gün Merkez-i Umumi’de müzakere edilmesini istemiştir. Bkz. Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 194-195.

¹⁴¹⁰ T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. III, s. 677-678; Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 196-197; “Cavid Beyin Hatıralarından Paşalar Nasıl Kaçtı”, *Yakın Tarihimiz*, c. II, Sa. 26, s. 397.

¹⁴¹¹ Ziya Şakir, toplantı sırasında, Alman Sefareti’nden bir görevlinin Cemal Paşayla görüşerek umumi vaziyet dolayısıyla burada kalmalarının tehlikeli olacağını, yurt dışına çıkmaları için de gerekli vasıtaları hazırladıklarını söylediğini iddia etmiştir. Bkz. Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 194-195.

için, geride kalan arkadaşları rahat bırakılacaklardı¹⁴¹². Kısa bir süre sonra, Enver Paşanın Kuruçeşme'deki yalısında ikinci bir toplantı daha yapılmıştır. Bu toplantıya Enver Paşanın dışında, Talat, Cemal, Kara Kemal ve Hüsamettin Ertürk katılmışlardır. Enver Paşa toplantı sırasında, Hüsamettin Ertürk'e kendisinin Kafkasya'ya, diğer arkadaşlarının da Berlin'e gitmeye karar verdiklerini söylemiştir¹⁴¹³. Cemal Paşa, toplantıdan ayrıldıktan sonra Boyacıköy'deki evine giderek eşiyle vedalaşmıştır¹⁴¹⁴. Paşanın eşi Seniha Hanım, önce Anadolu'ya gitme niyetinde olduklarını hatta bunun için hazırlık bile yaptıklarını ancak, Enver Paşanın terk etme olayından iki gün evvel (Muhtemelen 30 Ekim) evlerine gelmesiyle birlikte bu düşüncelerinden vazgeçtiklerini ifade etmiştir¹⁴¹⁵. Anlaşıldığı kadarıyla Cemal Paşanın ülkeyi terk etme kararı almasında Enver Paşanın büyük etkisi olmuştur. Ancak Paşa, bu kararını mümkün olduğu kadar gizli tutmağa özen göstermiştir. Nitekim, ülkeden ayrılışından bir gün önce (Muhtemelen 31 Ekim) Paşayla Boyacıköy'deki evinde görüşme imkânını elde eden Şeref Çavuşoğlu, onun ülkeyi terk edeceğine ilişkin en ufak bir izlenime rastlamadığını söylemiştir¹⁴¹⁶.

Bu sıralarda İttihat ve Terakki içerisinde bazı önemli gelişmeler yaşanmaktaydı. Fethi ve Hüseyin Kadri Beyler, muhtemelen önceden alınmış bir karar gereği istifa ederek, Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nı kurdular. Meclis'teki otuz kadar İttihatçı milletvekili de, partiden ayrılarak yeni oluşum içerisinde yerlerini almışlardır. 1 Kasım 1918'de toplanan Dokuzuncu İttihat ve

¹⁴¹² T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. III, s. 678.

¹⁴¹³ Bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/4, s. 712; S. Nafiz Tansu, *a.g.e.*, s. 545. Cavid Bey, Enver Paşanın henüz görevdeyken Harbiye Nezareti bütçesinden Azerbaycan'a 700 bin Lira göndermiş olduğunu iddia etmiştir. Bkz. Cavid Bey, *a.g.e.*, c. I, s. 20-21. Bu bilgiye göre, Enver Paşa yurt dışına çıkmayı çoktan kafasına koymuş olmalıdır. Ancak, Talat Paşanın son güne kadar böyle bir düşüncesi olmadığını söyleyebiliriz. Bkz. Cavid Bey, *a.g.e.*, c. I, s. 47-48.

¹⁴¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 199.

¹⁴¹⁵ Bkz. Feridun Kandemir, "Cemal Paşanın Son Günleri", *Yedigün*, c. IV, Sa. 84, s. 14-15, 17 Ekim 1934 (Cemal Paşanın Eşi Seniha Hanımla Yapılan Mülakattan). Ayrıca bkz. Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 194-195.

¹⁴¹⁶ Oysa ki, Cemal Paşanın Şeref Çavuşoğlu'na söylemiş olduğu şu sözler ülkeden ayrılmaya karar verdiğini göstermektedir: "*İktidarda bulunmuş, namuslu adamlar her zaman millete hesap vermeye mecburdurlar. Ancak, böyle zamanlarda hesap vermek için bir müddet ortadan kaybolmaları lazımdır. Yoksa bugünkü vaziyette hesap vereyim derken güme giderler*". Bkz. Şeref Çavuşoğlu, "İttihat ve Terakki'nin Gizli Planı", *Yakın Tarihimiz*, c. I, Sa. 9, s. 263.

Terakki Kongresi'nde de, fesih kararı alınarak yeni bir fırka çatısı altında birleşmeye karar verilmiştir¹⁴¹⁷.

Talat Paşanın, 1 Kasım 1918'de kongrede yapmış olduğu konuşmasının ardından, Cemal, Enver ve Talat Paşalar ve beraberlerindeki beş kişilik kilit İttihatçı grup (Bahattin Şakir, Dr. Nazım, Bedri Bey, Azmi Bey ve Rüşu Bey) gece saat 24'den sonra¹⁴¹⁸ bir Alman denizaltısıyla¹⁴¹⁹ İstanbul'dan ayrılarak yurdu terk etmişlerdir¹⁴²⁰. Ayrılma olayından önce her üç Paşa da, Sadrazam İzzet Paşaya birer mektup yollayarak ayrılış gerekçelerini kısaca belirtmişlerdir¹⁴²¹. Mektuplar, Paşaların ayrılmasını müteakiben ilgili birime ulaşmıştır. Cemal Paşanın Boyacıköy'deki evinden yazmış olduğu 1 Kasım 1918 tarihli mektubu şu şekildedir:

“Maruzu çaker-i keminelidir;

Uzunca bir müddet düşündükten sonra, bu aralık memleketimizden uzaklaşmayı muvakıb-ı ihtiyat telakki ettim. Biliyorum, birçok mahrum-e-i hayâ eşhas bu uzaklaşmaya başka manalar vermeye çalışacaklar. Lakin siz, herkesten ziyade bilirsiniz ki benim ef'al ve harekâtımda kanundan, kanuni muamelettan tevakki etmemi icap ettirecek hiçbir şey yoktur. Siyasi ve idari icraat ve ef'alimin kâffesi için birer birer cevap vermeye, efkâr-ı millette bunların hesabatını açık alınla edaya

¹⁴¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, c. III, s. 453-462. Kongre devam ederken, 5 Kasım'da alınan bir kararla yeni siyasi hareketin adının “*Teceddüd*” olmasına karar verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sina Akşin, *a.g.e.*, c. I, s. 34-37.

¹⁴¹⁸ Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/4, s. 779. Seniha Hanım, Paşanın Boyacıköy'deki evlerinden geceleyin saat 23 sularında Enver, Talat, Dr. Bahaddin Şakir, Dr. Nazım, Azmi, Rusuhi ve Bedri Beylerin içinde bulunduğu motora binerek ayrıldığını söylemiştir. Bkz. Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. IV, Sa. 84, 17 Ekim 1934, s. 15. (Cemal Paşanın Eşi Seniha Hanımla Yapılan Mülakattan). S. Nafiz Tansu ise, Cemal Paşanın evinden yalnız çıktığını, arkadaşlarıyla denizaltıda buluştuğunu iddia etmiştir. Bkz. S. Nafiz Tansu, *a.g.e.*, s. 546.

¹⁴¹⁹ Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, c. III, s. 471.

¹⁴²⁰ Bu olaydan yaklaşık üç hafta kadar sonra Harbiye Nezareti tarafından hazırlanmış olan tezkerede de Paşaların 1 Kasım'ı 2 Kasım'a bağlayan gece yurdu terk ettikleri belirtilmiştir. Bkz. B.A. *DUİT*, 79-4/176-2-1, lef. 2, 21 Teşrin-i sâni 1334 (21 Kasım 1918) Buna karşın, Paşaların 2/3 Kasım tarihinde ayrıldıkları yönünde iddialar da bulunmaktadır. Bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, “Kurtuluş Savaşı'nda Talat Paşa İle Mustafa Kemal'in Mektuplaşmaları”, *Belleten*, c. XLIV, Sa. 174, Nisan 1980, s. 307; T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. III, s. 678. Ş. Süreyya Aydemir ise, bu konuda 7/8 ve 8/9 Kasım tarihlerini vermiştir. Fakat bu tarihleri kabul etmemiz mümkün değildir. Bkz. Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, c. III, s. 468, 478-479.

¹⁴²¹ Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/4, s. 779-780. Talat Paşanın mektubu için bkz Cemal Kutay, *a.g.m.*, s. 21,27; Cavid Bey, *a.g.e.*, c. I, s. 45.

açığım. Fakat bu galeyanlı zamanlarda suda balık avlamak isteyen garezkarânın itlak-ı lisan eyledikleri bu devr-i heyecanda haksız olarak düçar olabilceğim ufak bir tecavüze tahammül edemeyeceğimi zatı-ı devletleri de takdir buyurursunuz.

Memlekette yalnız kuvve-i milliyenin hâkim olduğu mütareke şeraiti icabında aramıza karışacak olan ecanibin akd-i sulh ile buradan uzaklaştığı zamana kadar, münasebetsiz taşkınlıklara hedef olmayacak bir mevkiye çekilmeyi isterim. Asker olduğum için tenbsib-i devletleri üzerine irade-i seniyye istihsal etmedikçe Avrupa'ya menzunen gitmeye salahiyyetdar olmadığımı bilirim. Fakat bazı mülahazat, bu tarzda istihsali mezuniyete teşebbüs etmekten beni men etti.

Zat-ı şevketsemat-ı hazret-i padişahî, her bir irade-i seniyelerinin en şedit mutavaatkarı olduğuma itimat buyurarak bu hilaf-ı usul hareketimi mazur görürler kanaatindeyim. Maahaza, badema bir fil hizmeti askeriye ifasına kudretyap olamayacağımdan ayrıca takdim ettiğim istida namemi tervic buyurarak muamele-i tekaüdiyemin ifa buyurulmasını suret-i mahsusada istirham eylerim. İstanbul'da pek kimsesiz bırakmaya mecbur olduğum evlat ve ayalimi zatı devletlerinin himayeyi necibanelerinde göreceğime itimadım kavi bulunduğunu arz eder ve kariben yine teşerrüf edebilmek ümidiyle şimdiden veda ederim. Suret-i muhakkakada, müberek ellerinizi öpmekliğime müsaade buyurunuz Paşa hazretleri. Bahriye Nazırı Sabık-ı Birinci Ferik Ahmed Cemal¹⁴²².”

İttihatçı liderleri taşıyan Alman denizatlısı, Rusya'nın Odessa limanına geldiğinde Enver Paşa: “*Yolumuz burada sizinle ayrılıyor*” diyerek, diğer yedi arkadaşından ayrılmıştır¹⁴²³. Cemal Paşa ise, yanındaki diğer arkadaşlarıyla birlikte

¹⁴²² Bkz. Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 202-203. Cemal Paşa, ayrıca Dâhiliye Nazırı Fethi ve Bahriye Nazırı Rauf Beylere de birer mektup bırakmıştır. Cemal Paşanın Rauf Beye yazmış olduğu mektupta otomobil meselesi dikkat çekmektedir. Olay, Rauf Beyin Bahriye Nazırı olmasından sonra, Cemal Paşanın elindeki makam ve diğer otomobilleri geri istemesiyle başlamıştır. Cemal Paşa, biri dışındaki diğer iki otomobilin devlete değil kendisine Fransız ve Alman dostları tarafından hediye edildiğini belirtmiş ve bu konunun idari tahkikata açık olduğunu ifade etmiştir. Rauf Beyin otomobiller konusunda yaptırmış olduğu tahkikata binaen, Cemal Paşanın haklı olduğu anlaşılabilir ve söz konusu otomobiller, Paşanın ailesine iade edilmiştir. Bkz. Rauf Orbay, “Rauf Orbay’ın Hatıraları”, *Yakın Tarihimiz*, c. II, Sa. 18, s. 144; Cavid Bey, *a.g.e.*, c. I, s. 42.

¹⁴²³ Bkz. Emir Şekip Arslan, *a.g.e.*, s. 8-9.

uzun ve yorucu bir tren yolculuğundan sonra Berlin'e ulaşmıştır¹⁴²⁴. Ancak, Bolşevik İhtilali'nin de etkisiyle, Berlin'de durum hiç de iç açıcı değildi. Gergin ortam nedeniyle sürekli yapılan kimlik kontrolleri, Paşa ve arkadaşlarının ayrı ayrı otellere yerleşmelerini zorunlu kılmıştı. Bu olumsuz şartlara daha fazla dayanamayan Cemal Paşa, 15-20 gün sonra gruptan ayrılmış ve daha sakin olduğu gerekçesiyle Münih'e geçmiştir¹⁴²⁵. Burada savaş sırasında tanışmış olduğu Prof. Çürher'in yardımcısı Prof. Zarhe'nin yardımıyla "*Halit Baboviç*"¹⁴²⁶ adıyla bir Boşnak pasaportu elde etmiş ve aynı isimle küçük bir pansiyona yerleşmiştir. Ancak, bu sıralarda Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri'nin İttihatçı Paşaların iadesiyle ilgili Almanya üzerindeki baskılarının artması üzerine, Paşa Münih'ten de ayrılmaya karar vermiştir¹⁴²⁷. Bu işi gerçekleştirmek için yeterli miktarda parası olmadığı için de¹⁴²⁸, o tarihlerde İsviçre'de bulunan eski yaveri İsmet Beyden yardım istemiştir¹⁴²⁹. İsmet Beyin gerekli yardımı temin etmesinin ardından İsviçre'ye geçen Cemal Paşa, Davos yakınlarında Klosters isimli bir kasabaya yerleşmiştir¹⁴³⁰. Cemal Paşa Klosters'te yaklaşık olarak bir yıl kalmış¹⁴³¹ ve bu süre zarfında Hatıraları'nı kaleme almıştır¹⁴³².

¹⁴²⁴ Cemal Paşa, bu tarihlerde Almanya'da bulunan kardeşi Kemal Doğulu vasıtasıyla İstanbul'daki ailesiyle haberleşebilmiştir. Bkz. Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. IV, Sa. 84, 17 Ekim 1934, s. 15 (Cemal Paşanın Eşi Seniha Hanımla Yapılan Mülakattan).

¹⁴²⁵ Cemal Paşa Münih'te, vaktiyle Suriye'de beraber çalışmış olduğu Alman subaylarıyla da görüşme imkânı bulmuştur. Bkz. Emir Şekip Arslan, *a.g.e.*, s. 44.

¹⁴²⁶ Halit Baboviç kimliği, Prof. Zarhe'nin yanında çalışan Bosnalı bir mühendise aittir. Bkz. Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. III, Sa. 73, 1 Ağustos 1934, s. 17.

¹⁴²⁷ Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. III, Sa. 73, 1 Ağustos 1934, s. 16.

¹⁴²⁸ Seniha Hanım, Paşanın İstanbul'dan ayrıldığı sırada yanında parasının olmadığını söylemiştir. Bkz. Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. IV, Sa. 84, 17 Ekim 1934, s. 15 (Cemal Paşanın Eşi Seniha Hanımla Yapılan Mülakattan).

¹⁴²⁹ Bu sıralarda Davos'ta bulunan İsmet Bey, gazetelerde Paşaların teslim edileceğine dair haberler çıktığını, bunun üzerine de Cemal Paşanın kendisine bir mektup yazarak İsviçre'ye geçmesine yardımcı olmasını istediğini ifade etmiştir. Bkz. "Cemal Paşanın Son Faaliyetleri", *İkdam*, 9128, 17 Ağustos 1922, s. 4.

¹⁴³⁰ Cemal Paşanın İsviçre'ye hangi tarihte gitmiş olduğuna dair kesin bir bilgiye sahip değiliz. Ancak, gelişmelere göre bu tarihin Kasım sonları veya Aralık başlangıcı olması muhtemeldir.

¹⁴³¹ Cemal Paşanın Klosters'teki yaşantısı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. III, Sa. 73, 77, 1/29 Ağustos 1934; "Cemal Paşanın Son Faaliyetleri", *İkdam*, 9128, 17 Ağustos 1922, s. 4.

¹⁴³² Yaveri İsmet Bey, Hatıraları Fransızca'ya çevirmiştir. Bkz Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. III, Sa. 77, 29 Ağustos 1934, s. 16. Cemal Paşa, Hatıralar'ını gizli yazmaya özen göstermiştir. Nitekim, komşularının ne yazıyorsunuz şeklindeki sorularını, gençlik

2- Yurt Dışına Çıkışına İlişkin Yankılar

Enver, Cemal ve Talat Paşaların ülkeyi terk etmeleri, İttihatçı aleyhtarlarını yeniden harekete geçirmiştir¹⁴³³. Bu olayı büyük bir fırsat olarak gören muhalifler, hem İzzet Paşa Hükümeti'ni hem de Meclis'teki İttihatçıları ağır şekilde eleştirmişlerdir¹⁴³⁴. Padişah Vahdettin ile İstanbul basınına arkalarına almış olan muhalefet, daha da ileri giderek hükümeti istifaya zorlamıştır. Baskılara dayanamayan İzzet Paşa, 9 Kasım 1918'de istifa etmek zorunda kalmıştır¹⁴³⁵. Yeni kabine, Padişah'a yakınlığıyla bilinen Tefik Paşa tarafından kurulmuştur¹⁴³⁶. Öte yandan İngiltere, Paşaların yurt dışına çıktıkları söylentileri üzerine, ilgili devletler nezdinde diplomatik girişimlerde bulunmuş ve İstanbul'da kalan diğer İttihatçıların ayrılmasının engellenmesi için de gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir¹⁴³⁷.

Enver, Cemal ve Talat Paşaların yurdu terketmeleri, basında da oldukça geniş bir yer bulmuştur¹⁴³⁸. Paşaların 15–20 gün evvelden ülke dışına çıkmayı düşündüklerini iddia eden Vakit gazetesi, bir hafta önce Bedri ve Azmi Beylerin

maceralarıyla ilgili bir roman yazdığını söyleyerek geçirmiştir. Bkz. "Cemal Paşanın Son Faaliyetleri", *İkdam*, 9128, 17 Ağustos 1922, s. 4.

¹⁴³³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Rauf Orbay, "Rauf Orbay'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, c. II, Sa. 22, s. 272-274.

¹⁴³⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Rauf Orbay, "Rauf Orbay'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, c. II, Sa. 18, s. 145-146; Bünyamin Kocaoğlu, *İttihat ve Terakki Fırkası'nın Dağılması* (O. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Samsun 2003, s. 65-70. Zürcher, İzzet Paşanın İttihatçı liderlerin yurt dışına çıkacağından haberdar olduğunu iddia etmektedir. Bkz. Eric Jan Zürcher, *a.g.e.*, s. 72; *Milli Mücadele'de İttihatçılık*, s. 15. Metin Ayışığı ise, bu konuda her hangi bir belgenin olmadığını, ancak İzzet Paşanın ortada hiçbir resmi gerekçe olmadan İttihatçı liderleri tutuklamasının mümkün olamayacağını belirtmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Metin Ayışığı, *a.g.e.*, s. 180-186. Bu duruma göre İzzet Paşanın İttihatçılara karşı biraz müsümahakar davranmış olduğunu söyleyebiliriz. Buna karşılık, mevcut kanunların da İzzet Paşanın elini kolunu bağladığının göz ardı etmemiz gerekir.

¹⁴³⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Cavid Bey, *a.g.e.*, c. I, s. 51-55; Metin Ayışığı, *a.g.e.*, s. 180-198; Sina Akşin, *a.g.e.*, c. I, s. 64-70; A. Fuad Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 30-31; *Mehmet Tefik Beyin II. Abdülhamit, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları* (Yayına Haz. F. Rezzan Hürmen), c. II, İstanbul 1993, s. 133.

¹⁴³⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. *İkdam*, 7813, 12 Teşrin-i sâni 1334 (12 Kasım 1918).

¹⁴³⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sina Akşin, *a.g.e.*, c. I, s. 223.

¹⁴³⁸ Rauf Orbay, "Rauf Orbay'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, c. II, Sa. 18, s. 145-146. Dönemin Bahriye Nazırı Rauf Orbay, olaydan 3 Kasım günü haberdar olduğunu söylemiştir. Bkz. Rauf Orbay, "Rauf Orbay'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, c. II, Sa. 17, s. 114. Bayur da, Cemal ve Enver Paşaların mektuplarının 3 Kasım'da İzzet Paşaya ulaştığını belirtmiştir. Basında ise, konuyla ilgili yazılar 4 Kasım'dan itibaren çıkmaya başlamıştır. Buna göre, Paşaların yurdu terk etmelerinin birkaç gün gizli kalmış olabileceğini söyleyebiliriz. Konuyla

benzer teşebbüslerinin başarısız kalması üzerine, bu teşebbüsün ertelendiğini söylemiştir¹⁴³⁹. Vakıt'e göre, Enver, Cemal ve Talat Paşalar yeni hükümetin vermiş olduğu güvenceye rağmen, kendilerinin nüfuz ve tahakkümleri altında bulunmayan bir mahkeme heyetinde yargılanmak istemedikleri ve özellikle Ermeni meselesinde dış baskılar göz önüne alınarak sorumluluğun kendilerine yükleneceği endişesiyle ülkeyi terk etmişlerdi¹⁴⁴⁰. Söz konusu gazete, bu görüşlere ek olarak her üç Paşanın Sadrazam İzzet Paşaya göndermiş oldukları özel mektuplarından alıntılar yaparak olayın iç yüzünü aydınlatmaya çalışmıştır. Bu mektuplara göre, Cemal Paşa kişisel hesaplaşmalarla karşı karşıya kalmamak amacıyla ayrılma lüzumunu gördüğünü ve sükûnet sağlandıktan sonra gelip hesap vereceğini ifade etmiştir. Enver Paşa, mütarekenin memleketine hizmet etmesine mani olduğunu ve memleketin menfaatine çalışmak, Padişah ve millete hizmet için sırası gelince döneceğini belirtmekteydi. Talat Paşa ise, geçici bir süre İstanbul'dan ayrıldığını ve sırası geldiğinde hesap vermek için yeniden döneceğini söylemekteydi¹⁴⁴¹.

Vakit'te yer alan bir başka habere göre, bu olayda Almanya'nın parmağı bulunmaktaydı. Vakıt bu iddiasına delil olarak, Alman subaylarının olaydan evvel Enver ve Cemal Paşalarla bizzat görüşmelerde bulunmalarını ve yurt dışına çıkmalarını sağlayan denizaltının Almanya'ya ait olmasını göstermiştir¹⁴⁴².

Olay sonrası İstanbul basınında, özellikle Enver ve Cemal Paşaları hedef alan ağır yazılar da yayınlanmıştır. Nitekim, 5 Kasım 1918 tarihli Vakıt Gazetesi'nde, Enver Paşa için şu ifadeler kullanılmıştır: “... *Bu adamlar hesap vermek yerine, canlarını kurtarmak derdine düşmüşlerdir. Bunların içerisinde kaçarken kadın kıyafetleri giymeyi göze almış eski bir Başkumandan Vekili de (Enver Paşa) bulunmaktaydı*¹⁴⁴³.” Vakıt Başyazarı Ahmet Emin de, “Çetecilik Emelleri” adlı makalesinde, Talat Paşa ve arkadaşlarını çete oluşturmakla itham etmiştir. Yine aynı gazetenin, 6 Kasım 1918 tarihli sayısında Enver ve Cemal Paşaların intihar bile

ilgili gazeteler için bkz. *İkdam*, 7805, 4 Teşrin-i sâni 1334 (4 Kasım 1918); *Vakit*, 371, 372, 4/5 Teşrin-i sâni 1334 (4 Kasım 1918); *Atı*, 298, 4 Teşrin-i sâni 1334 (4 Kasım 1918).

¹⁴³⁹ *Vakit*, 372, 5 Teşrin-i sâni 1334(5 Kasım 1918).

¹⁴⁴⁰ *Vakit*, 372, 5 Teşrin-i sâni 1334(5 Kasım 1918).

¹⁴⁴¹ *Vakit*, 372, 5 Teşrin-i sâni 1334(5 Kasım 1918).

¹⁴⁴² *Vakit*, 371, 372, 4/5 Teşrin-i sâni 1334(4/5 Kasım 1918).

edemeyecek derecede kişiliksiz oldukları özellikle vurgulanmış ve onlara istinat edilen suçlamalar, “*İki Ahbap Paşalar*” adlı makalede uzunca anlatılmıştır. Söz konusu makalede; iki Paşanın on senelik siyasi hayatlarında birbirleriyle sürekli rekabet halinde oldukları ve Cemal Paşanın birçok yolsuzluğa karıştığı iddia edilmiştir. Bu iddialara göre Cemal Paşa, Tahsisat-ı Mesture’den (Örtülü Ödenek) çevresindekilere bol bol ihsanlarda bulunmuş ve yakın çevresine askeri rütbelere tevcih etmiştir. Hatta Cemal Paşa, bu nimetlerden bizzat kendisi de yararlanmış ve nazırlık görevinden ayrılmasından kısa bir süre önce 400 teneke gaz, 300 teneke yağ, 1000 okka şeker ve çuvallar dolusu kahve, un ve pirinci zimmetine geçirmiştir¹⁴⁴⁴. Ancak, çirkin bir karalama kampanyasının ürünü olarak algılanması gereken bu türden suçlamaların, Cemal Paşaya atfedilmesini büyük bir talihsizlik örneği olarak görmeliyiz. Nitekim, Paşa bu türden suçlamaların olabileceğini önceden tahmin etmiş ve yurt dışına çıkmazdan evvel eşine yapmış olduğu açıklamada, kesinlikle yolsuzluklara bulaşmadığını ve çocuklarına haram lokma yedirmedeğini ifade etmiştir¹⁴⁴⁵.

2- Yurt Dışına Çıkışın Ardından Hükümetin Aldığı Tedbirler ve Yargılanma Süreci

Paşaların İstanbul’dan ayrılmalarının ardından Sadrazam İzzet Paşa, derhal konuyla ilgili tahkikat başlatmış ve olayda ihmalleri görülen memurları görevlerinden uzaklaştırmıştır. Aynı zamanda Harbiye Nazırlığı görevini de üstlenmiş olan İzzet Paşa, 5 Kasım 1918’de yazılı bir emir çıkartarak Cemal, Enver ve Talat Paşaların görüldükleri yerde tutuklanmalarını istemiştir¹⁴⁴⁶. Hariciye Nezareti de, Alman elçisini çağırarak ülkelerinde bulunduğu öne sürülen İttihatçıların, 11 Ocak 1917’de iki ülke arasında imzalanan ve suçluların iadesini

¹⁴⁴³ *Vakit*, 372, 5 Teşrin-i sâni 1334 (5 Kasım 1918).

¹⁴⁴⁴ *Vakit*, 373, 6 Teşrin-i sâni 1334 (6 Kasım 1918). Ayrıca *Cadı* gazetesi de, 7 Nisan 1919 tarihli sayısında, Cemal Paşanın da aralarında bulunduğu İttihat ve Terakki erkanını cehennem zebanileri olarak göstermiş ve ağır bir dille eleştirmiştir. Bkz. *Cadı*, 21, 6 Receb 1337 (7 Nisan 1919).

¹⁴⁴⁵ Bkz. Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. IV, Sa. 84, 17 Ekim 1934, s. 15. (Cemal Paşanın Eşi Seniha Hanımla Yapılan Mülakat); Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 199.

¹⁴⁴⁶ Bkz. *ATASE Arşivi*, K. 33, D. 125, F. 2, 5 Teşrin-i sâni 1334 (5 Kasım 1918).

içeren anlaşma gereği iadelerini talep etmiştir¹⁴⁴⁷. Hatta İzzet Paşa, Alman silahlı kuvvetleri nezdinde bizzat girişimlerde bulunarak, İttihatçıların iade edilmemeleri halinde iki ülke arasında önemli sorunların yaşanacağını belirtmiştir. Bu durum üzerine Alman yetkilileri ellerinden gelen bütün gayreti göstereceklerini ifade etmişlerdir. Alınan tedbirlere ilaveten, İttihatçıların takibi için Karadeniz’de birkaç torpido gemisi görevlendirilmiş ve teslim olmamaları halinde gemi kaptanlarına ateş açma yetkisi verilmiştir¹⁴⁴⁸. Ayrıca, Divaniye Mebusu Fuad Beyin, 4 Kasım 1918 tarihli önergesi üzerine¹⁴⁴⁹, Meclis-i Mebusan tarafından seçilmiş kırk dört kişiden oluşan Beşinci Şube’de, savaş sırasında görev alan İttihatçı nazırlar hakkında soruşturma başlatılmasına karar verilmiştir¹⁴⁵⁰.

Cemal Paşa ve diğer İttihatçı liderlerin takibine ilişkin en kapsamlı tedbirler, İzzet Paşa sonrasında kurulmuş olan hükümetler tarafından alınmıştır¹⁴⁵¹. Ayrıca, Harbiye Nezareti tarafından hazırlanmış olan, 21 Kasım 1918 tarihli mazbatada, Paşalar hakkında kanuni takibatın yapılma gerekçesi açık bir dille belirtilmiştir. Buna göre asker olan Enver ve Cemal Paşalar, izinsiz olarak yurt dışına çıktıkları için mezuniyet nizamnamesinin 13. ve 50. maddelerini ihlal etmişlerdir. Onların bu davranışları, aynı zamanda askeri ceza kanunnamesinin 132. maddesiyle 200.

¹⁴⁴⁷ Mütarekenin 23. maddesi gereğince Berlin Büyükelçisi Rıfat Paşa, 11 Kasım 1918 tarihli sözlü notayla Alman yetkili makamlarına başvurmuştu. Notadaki ilginç nokta İttihatçıların Ermeni davasının yanı sıra, yanlarında bol miktarda devlet parasının götürdüklerinin belirtilmesiydi. Buna karşılık Almanya Hükümeti, 11 Ocak 1917 tarihli suçluların iadesi anlaşması hükümlerinin yerine getirilmesi halinde söz konusu notayı kabul edeceğini bildirmiştir. Bkz. Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri* (Çev. Cemal Köprülü), Ankara 1991, s. 172.

¹⁴⁴⁸ *Vakit*, 372, 5 Teşrin-i sâni 1334 (5 Kasım 1918).

¹⁴⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Celal Bayar, *a.g.e.*, c. V, s. 8-9.

¹⁴⁵⁰ Cavid Bey, *a.g.e.*, c. I, s. 61. Fuad Beyin önergesi 6 Kasım’da kabul edilmiştir. 9 Kasım’dan itibaren Said Halim Paşa dahil yurt dışına çıkmamış İttihatçı Nazırlar (Said Halim Paşa, Çürüksulu Mahmut Paşa, İbrahim Bey, Ahmet Şükrü Bey, Ahmet Nesimi Bey, Abbas Halim Paşa, Halil Bey, Cavid Bey, Ali Münif Bey, Mustafa Şeref Bey, İsmail Canbulat, Haşim Bey, Kara Kemal Şeyhülislam Hayri Efendi.) Beşinci Şube’ye getirilerek sorgulanmışlardır. Sorgulamaların ayrıntıları için bkz. O. Selim Kocahanoğlu, *İttihat ve Terakki’nin Yargılanması ve Sorgulanması*, s. 501-592.

¹⁴⁵¹ İzzet Paşa Hükümeti’nin ardından 1920 başlarına kadar kurulan Hükümetler şunlardır: Birinci Tevfik Paşa Kabinesi (11 Kasım 1918-12 Ocak 1919), İkinci Tevfik Paşa Kabinesi (13 Ocak-3 Mart 1919), Birinci Damat Ferit kabinesi (4 Mart-15/16 Mayıs 1919), İkinci Damat Ferit kabinesi (19 Mayıs-20 Temmuz 1919), Üçüncü Damat Ferit kabinesi (21 Temmuz-30 Eylül/1 Ekim 1919), Ali Rıza Paşa Kabinesi (2 Ekim 1919-8 Mart 1920). Ayrıntılı bilgi için Bkz. Sina Akşin, *a.g.e.*, c. I, II.

maddesinin 7. firkalarında belirtilen ihlaller kapsamına da girmektedir¹⁴⁵². Bu ihlaller nedeniyle açılan davanın takibi için gerekli resmi soruşturma yazısı, Harbiye Nazırı İzzet Paşa tarafından, 12 Aralık 1918'de Padişah Vahdettin'e ulaştırılmıştır. Durumu memnuniyetle karşılayan Padişah, 16 Aralık 1918 tarihli irade-i seniyye ile bu kararı onaylamıştır¹⁴⁵³.

Hükümet yukarıdaki tedbirlerin yanı sıra, 26 Kasım'da, Enver ve Cemal Paşaların yargılanabilmeleri amacıyla bir komisyon oluşturulmasına karar vermiştir. Müşir Kazım Paşa başkanlığındaki bu komisyon, dört üyeden oluşmaktaydı¹⁴⁵⁴. Komisyonun ilk çalışmaları sonucunda Cemal, Enver ve Talat Paşaların seferberlik ilanı sırasında Osmanlı sınırlarını tecavüze maruz bırakmalarından dolayı bir sene hapse mahkûm edilmelerine karar verilmiştir¹⁴⁵⁵. Bunun dışında hükümet, 26 Kasım tarihli Meclis-i Vükela kararıyla, Aliye'de verilmiş olan idam hükümlerinin Padişah onayı alınmadan gerçekleştirildiğini öne sürerek, Cemal Paşa hakkında ayrı bir tahkikat açılmasına karar vermiştir¹⁴⁵⁶. Öte yandan diğer İttihatçı liderlerle birlikte, Cemal Paşanın da yurt içindeki mal varlığına el konulmuş ve bu malların başka şahıslara devredilmemesine karar verilmiştir¹⁴⁵⁷.

Müşir Kazım Paşa başkanlığındaki komisyonun çalışmaları neticesinde Cemal, Enver ve Talat Paşaların, 13 Nisan 1919 tarihli kararnameyle Divan-ı Harbi

¹⁴⁵² BOA, *DUİT*, 79-4/176-2-1, lef. 2, 21 Teşrin-i sâni 1334. (İzzet Paşa, kendi hükümetinin istifasını vermesinin ardından kurulan Tevfik Paşa kabinesinde harbiye nazırı olarak görev almıştır.)

¹⁴⁵³ Bu konudaki irade-i seniyye için bkz. BOA, *DUİT*, 79-4/176-2-2, lef. 1, 16 Kanun-ı evvel 1334 (16 Aralık 1918). İzzet Paşanın, konuya ilişkin olarak Padişah'a yazmış olduğu yazı için bkz. BOA, *DUİT*, 79-4/176-2-2, lef. 2, 12 Kanun-ı evvel 1334.

¹⁴⁵⁴ Söz konusu komisyonda Müşir Kazım Paşa dışında, Birinci Ferik Hürşit, Ferik Yusuf, Ferik İbrahim Edhem ve Ferik Ahmet Hamdi Paşalar yer almaktaydı. Bkz. BOA, *DUİT*, 79-4/176-2-1, lef. 1, 26 Teşrin-i sâni 1334 (26 Kasım 1918).

¹⁴⁵⁵ İkdâm gazetesi, Komisyonun çalışmalarının ilerlemesiyle birlikte Paşaların daha ağır cezalara çarptırılacağını ve adaletin pençesinden kurtulamayacaklarını iddia etmiştir. Bkz. *İkdâm*, 7865, 3 Ocak 1919.

¹⁴⁵⁶ BOA, *MV*, 217/134, 26 Teşrin-i sâni 1335 (26 Kasım 1919).

¹⁴⁵⁷ BOA, *MV*, 213/41, 1 Kanun-ı evvel 1334 (1 Aralık 1918). İkdâm gazetesi bu haberi iri puntolarla yayınlamıştır. Söz konusu gazete, Enver ve Talat Paşaların emlaklarıyla ilgili açıklama yaparken Cemal Paşanın emlakı konusunda herhangi bir bilgi vermemektedir. Bkz. *İkdâm*, 7857, 26 Aralık 1918. Aynı gazete yaklaşık bir ay sonra yine bu konuyla ilgili bir haber daha yayınlarken Cemal ve Enver Paşalara ait yalıların İtilaf Devletleri tarafından işgal edileceğini iddia etmiştir. Bkz. *İkdâm*, 7885, 23 Ocak 1919.

Örfî'ye sevk edilmeleri karara bağlanmıştır¹⁴⁵⁸. 27 Nisan 1919 Pazartesi günü de, Paşaların giyaben yargılanmasına başlanmıştır¹⁴⁵⁹. İlk duruşma sonucunda Enver, Cemal ve Talat Paşaların, 1913 Bâb-ı Âli Baskını'nı bizzat organize ettiklerine kanaat getirilerek, "...*Cebir ve zor ile şekl-i hükümeti tagyir eylemek*" suçundan ceza kanunnamesinin 45. maddesinin 1. fırcası ile 55. maddesi gereğince idamla yargılanmalarına karar verilmiştir¹⁴⁶⁰. 4 Mayıs 1919 Pazar günü başlayan ikinci duruşmada, Cemal Paşa ve beraberindeki arkadaşlarına ait dosyaların ayrılmasına karar verilmiştir¹⁴⁶¹. 3 ve 24 Haziran tarihleri arası devam eden duruşmalarda ise, Müdde-i Umumi Muavini Reşad Bey, Cemal Paşanın IV. Ordu Kumandanı iken Araplara karşı haksızlık yaptığını belirtmiş ve Aliye'deki idamları eleştirmiştir¹⁴⁶². Mahkeme, Cemal Paşa ve arkadaşları hakkındaki nihai kararını ancak 5 Temmuz 1919'da verebilmiştir. Bu kararlara göre Cemal, Enver ve Talat Paşalar ile Dr. Nazım Beyin idamlarına karar verilmiştir¹⁴⁶³. Alınan idam kararları, Padişah Vahdettin tarafından, 13 Temmuz 1919'da onaylanmıştır¹⁴⁶⁴. Bunun dışında İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimlerinden Cavid, Mustafa, Musa Kazım ve Şerif Beyler giyaben on beşer sene kürek cezasına çarptırılmıştır¹⁴⁶⁵. İkinci Talat Paşa kabinesinde yer alan Refet ve Haşim Beyler ise berat etmiştir. Dr. Bahaddin Şakir

¹⁴⁵⁸ Kararname sureti ve daha ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *HR.HMŞ.İŞO*, 108/2, lef. 35/1; *Sabah*, 4 Haziran 1335 (4 Haziran 1919).

¹⁴⁵⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Vakit*, 540, 29 Nisan 1919; *8 Mart Sene 1335 Tarihli İrade-i Seniyye-i Hazret-i Padişahi İle Teşekkül Eden Divan-ı Harbi Örfî Hey'eti* (Aktaran: O. Selim Kocahanoğlu, İttihat ve Terakki'nin Yargılanması ve Sorgulanması, s. 501).

¹⁴⁶⁰ İlgili kanun hükmü şu şekildedir: *Kanun-ı Esâsi ve hükümetin şekl-i heyeti ve Saltanat-ı Seniyye'nin usul-ü ra'şanını tagyir ve tebdil veya imhaya cebren teşebbüsü sabit olan eşhas idam olunur*. Bkz. BOA, *HR.HMŞ.İŞO*, 108/8, lef. 2/1, Temmuz 1918. Mahkemede, Cemal Paşaya Tehcir sırasında Ermenilere kötü davrandığı şeklinde ilginç suçlamalarda da bulunulmuştur. Bkz. O. Selim Kocahanoğlu, *a.g.e.*, s. 519-520.

¹⁴⁶¹ Bkz. Ferdun Ata, *a.g.e.*, s. 172-173; O. Selim Kocahanoğlu, *a.g.e.*, s. 545-553.

¹⁴⁶² Bkz. Ferdun Ata, *a.g.e.*, s. 179.

¹⁴⁶³ BOA, *DUİT*, 4/16-10, 13 Temmuz 1335 (13 Temmuz 1919). Bkz. Feridun Ata, *Divan-ı Harbi Örfiler ve Ermeni Tehciri Yargulamaları* (S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2003, s. 185-186.

¹⁴⁶⁴ İrade-i seniyye için bkz. BOA, *DUİT*, 4/16-10, 13 Temmuz 1335 (13 Temmuz 1919).

¹⁴⁶⁵ Ancak, Musa Kazım'ın daha önce Şeyhülislamlık vazifesinde bulunmasından dolayı cezası Padişahın da onayı ile geçici sürgüne dönüştürülmüştür. Bkz. Feridun Ata, *a.g.e.*, s. 187-188.

hakkında ise, Ermeni tehciri meselesinden dolayı ayrı bir dava açılmasına karar verilmiştir¹⁴⁶⁶.

Yargılamaların sonuçlandırılmasının ardından Paşaların iadesi meselesi gündeme gelmiştir. Cemal Paşanın iade edilmesi konusu diğer İttihatçı liderlerle birlikte ele alınmıştır. Bu konudaki ilk girişim, olaylara göz yummakla suçlanan İzzet Paşa Hükümeti tarafından yapılmıştır. Sadrazam İzzet Paşa, 5 Kasım 1918’de Berlin Büyükelçisi Rıfat Paşaya göndermiş olduğu ivedi talimatla, iadelere ilişkin olarak gerekli girişimlerin başlatılmasını istemiştir. Türk Hükümeti’nin bu girişimlerine Almanya Hükümeti, 22 Kasım 1918’de Enver Paşanın Almanya’da olmadığı, Talat Paşanın iade edilemeyeceği, Cemal Paşa dâhil diğer İttihatçıların iade edilmesinde ise her hangi bir sakınca olmadığı şeklinde cevap vermiştir¹⁴⁶⁷. Almanya’nın, özellikle Talat Paşaya ilişkin tutumu, onun Osmanlı-Alman ittifakı kurulurken oynadığı rolün ne kadar önemli olduğunu ortaya çıkarmıştır. Öte yandan Almanya’nın aynı tutumu Cemal Paşa için sergilememiş olması fazla şaşırtıcı olmamıştır. Zira Cemal Paşa, daha başından Osmanlı-Alman ittifakına karşı açıkça cephe almış ve buna karşılık alternatif bir Osmanlı-Fransız ittifakı üzerinde diretmiş, Suriye’de bulunduğu sıralarda da Alman çıkarlarına karşı olumsuz bir tavır sergilemiştir.

Osmanlı Hükümeti’nin söz konusu toplu iade istemi, 30 Nisan 1919’da zaman aşımına uğradığı gerekçe gösterilerek reddedilmiştir¹⁴⁶⁸. Almanya’nın diplomatik bir üslupla vermiş olduğu bu red kararına rağmen, Osmanlı Hükümeti iade talebindeki ısrarından 1919 sonlarına kadar vazgeçmemiştir¹⁴⁶⁹. Bu amaçla Cemal Paşa ve diğer İttihatçılar hakkında Adliye Nezareti tarafından yeni tezkereler

¹⁴⁶⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *HR.HMŞ.İŞO*, 108/2, lef. 62, 8 Mart 1335 (8 Mart 1919).

¹⁴⁶⁷ Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/4, s. 781-782.

¹⁴⁶⁸ Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III/4, s. 783. Oysa ki, İstanbul basını iade meselesinde Hükümete büyük destek vermiş hatta paşaların iade edileceği şeklinde açıklamalarda bile bulunmuştu. Ayrıntılı bilgi için bkz. “Firari Paşalar Almanya Tarafından İade Ediliyor”, *İkdam*, 7883, 21 Kanun-i sâni 1334 (21 Ocak 1919).

¹⁴⁶⁹ Bkz. BOA, *HR.HMŞ.İŞO*, 108/2, lef. 4/1, 6, 6/1, 6/2, 6/3, 39/1, 39/2, 3 Haziran/26 Temmuz/11Ağustos 1335 (3 Haziran/26 Temmuz/11 Ağustos 1919); BOA, *HR.HMŞ.İŞO*, 108/8, lef. 2, 21 Kanunu-ı evvel 1335 (21 Aralık 1919).

hazırlanmıştır¹⁴⁷⁰. Bu tezkereler Hariciye Nezareti vasıtasıyla Almanya Hükümeti'ne gönderilmiştir¹⁴⁷¹. Osmanlı Hükümeti, muamelelerin 11 Ocak 1917 tarihli suçluların iadesi anlaşmasına uygun olmasına özen göstermiştir. Bu arada Cemal Paşanın İsviçre'ye gittiğinin anlaşılması üzerine ise, İsviçre Hükümetine de benzer tezkereler yollanmıştır¹⁴⁷². İsviçre Hükümeti de, Cemal Paşanın iade edilmesi talebini kabul etmiştir¹⁴⁷³.

B- Cemal Paşanın Yurt Dışındaki Faaliyetleri

1- Afganistan'a Gitmeye Karar Vermesi

Cemal Paşa, 1918 Aralık başlarında gelmiş olduğu İsviçre'nin Klosters kentinde sakin bir yaşam sürmekteydi. Henüz ne yapacağına dair bir karar vermemiş olan Paşa¹⁴⁷⁴, İstanbul ve Anadolu'daki gelişmeleri de yakından takip etmekteydi. Cemal Paşa güçlükle temin edebildiği yerli ve yabancı gazetelerden Mustafa Kemal Paşanın Samsun'a çıktığına¹⁴⁷⁵ ve Afganistan'da da Emir Amanullah Han'ın¹⁴⁷⁶

¹⁴⁷⁰ Cemal Paşanın iade talebi, Adliye Nezareti tarafından hazırlanmış olan 3 Haziran tarihli ve 39836 numaralı tezkere ile istenmiştir. Bu tezkerede Enver, Talat Paşa ve Dr. Nazım Beyin isimleriyle birlikte şu belgeler bulunmaktadır; 1-Mevkufiyet müzekkeresi, 2-Bir izahname, 3-İadesi talep edilen kişilerin hüviyetlerine ait deliller, 4-Belgelerin Fransızca tercümeleri. Bkz. BOA, *HR.HMŞ.İŞO*, 108/2, lef. 36, 3 Haziran 1335 (3 Haziran 1919). Tezkerede, Cemal Paşa ve arkadaşlarının Divan-ı Harp Mahkemelerinde yapılan yargılamalar sonucunda idama çarptırıldıkları özellikle belirtilmiştir. Bkz. BOA, *HR.HMŞ.İŞO*, 108/8, lef. 2, 2/1,2/2, 5 Mayıs 1335 (5 Mayıs 1919). Fransızca olarak hazırlanan tezkere sureti için bkz. BOA, *HR.HMŞ.İŞO*, 108/2, lef. 23, 24, 25, 5 Juillet 1335(5 Temmuz 1919). Dr. Bahaddin Şakir ve Cemal Azmi Beyler için ise, ayrı tezkere hazırlanmıştır. Bkz. BOA, *HR.HMŞ.İŞO*, 108/2, lef. 32, 32/1, 32/2, 7 Haziran 1335 (7 Haziran 1919). Dr. Bahaddin Şakir, özellikle tehcir sırasında Kürt grupları Ermeniler üzerine sevk etmekle suçlanmıştır. Bkz. BOA, *HR.HMŞ.İŞO*, 108/2, lef. 62,63.

¹⁴⁷¹ Hükümet tarafından hazırlanmış olan tezkerelerin hemen hepsinde Cemal Paşa ve arkadaşları için "Paşa" yerine "Efendi" ünvanı kullanılmıştır. Bkz. BOA, *HR.HMŞ.İŞO*, 108/2, lef. 4/1, 11/2, 13, 36, 40, 3 Haziran/26 Temmuz/11Ağustos 1335 (3 Haziran/26 Temmuz/11 Ağustos 1919); BOA, *HR.HMŞ.İŞO*, 108/8, lef. 2, 21 Kanunu-ı evvel 1335(21 Aralık 1919).

¹⁴⁷² Osmanlı Hükümeti bu konuda İsviçre ile yapılmış olan 21 Nisan 1917 tarihli iade anlaşmasını öne sürmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *HR.HMŞ.İŞO*, 108/2, lef. 6, 6/1, 6/2, 6/3, 39, 39/1.

¹⁴⁷³ İsviçre Hükümeti, Cemal'in yanı sıra İsviçre'de olduğu iddia edilen Cavid ve Talat'm da iadelerini kabul etmiştir. Bkz. H. Cahit Yalçın, "Cavid Bey, Mütareke Devrinin Feci Tarihi", *Tanin*, 4 Temmuz 1946.

¹⁴⁷⁴ Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 206. Cemal Paşanın 1919 yılı içerisinde Cavid Bey'e yazmış olduğu mektuplarında Afganistan ile ilgili bilgilere rastlayamadık.

¹⁴⁷⁵ Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. III, Sa. 77, 29 Ağustos 1934, s. 16.

İngilizlere karşı mücadeleye başladığına dair haberleri öğrenince çok sevinmiştir¹⁴⁷⁷. Bunun yanında Hindistan'da, İngiltere aleyhinde Gandhi önderliğinde başlayan protesto hareketleri de Paşayı mutlu etmiştir¹⁴⁷⁸. Buna karşılık yerli basında kendisi aleyhinde çıkan yazılardan da bir hayli üzüntü duymuştur¹⁴⁷⁹. Cemal Paşa, işte bu tarihlerde, muhtemelen çıkan olumsuz haberlerin de etkisiyle, Afganistan'a gitmeye karar vermiştir. Onun bu düşünceleri, yaveri İsmet Bey'e aktarmış olduğu şu cümlelerinden anlaşılmaktadır: “*Anadolu'daki arkadaşlarımızı rahat bırakmalıyız. Bizim şimdiki halde vatan hudutlarından uzakta çalışmamız lazımdır. Bu hudutlara yaklaşmamız asla doğru olmaz. Ben bu sebeple Afganistan'a gideceğim. Orada müsterek düşman ve bu gün için hemen hemen belli başlı düşman İngilizlere karşı bir cephe alacağım. Ve onları gücümün yettiği kadar yoracağım. Bu suretle bir yandan Afganistan nafi olurken bir taraftan da öz yurduma uzaktan da olsa hizmet edeceğim*¹⁴⁸⁰”. Paşa, almış olduğu bu kararla Anadolu'da Yunanlıları üzerimize saldırtan İngilizleri, Hindistan sınırında rahatsız etmeyi amaçlıyordu¹⁴⁸¹.

¹⁴⁷⁶ Amanullah Han, 19 Şubat'ta İngiliz taraftarlığıyla bilinen babası Habibullah Hanın öldürülmesi üzerine tahta geçmiştir. 13 Nisan 1919'da babasının siyasetinden vazgeçerek İngilizlere savaşa karar vermiştir. 3 Mayıs'ta başlayan savaş, İngilizlerin isteğiyle 8 Ağustos'ta anlaşmayla sona ermiştir. Amanullah Han ayrıca, Afganistan'ı geri kalmışlıktan kurtarıp çağdaşlaştırmak istemiş, bu hususta Mustafa Kemal'den oldukça fazla etkilenmiştir. Onun bu çabaları Afganistan'daki tutucu çevrelerce hoş karşılanmamış ve 1929'da ülkeyi terk etmesine neden olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, Ankara 1987, c. III, s. 530-532, 594-602; Edward Hallet Carr, *The Bolshevik Revolution (1917-1923)*, London 1953, s. 239-292; Cemal Kutay, *Anavatanda Son Beş Osmanlı Türkü*, İstanbul 1962, s. 185-186.

¹⁴⁷⁷ “Cemal Paşanın Son Faaliyetleri”, *İkdam*, 9128, 17 Ağustos 1922, s. 4; Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 206.

¹⁴⁷⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Zafer Hasan Aybek, “Cemal Paşa; Afganistan'ın Teşkilatlanma ve Hindistan Meseleleri”, *Resimli Tarih Mecmuası*, Sa. 7, Temmuz 1950, s. 260; Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III, s. 538-541.

¹⁴⁷⁹ Bu yazıları yazarların başında İkdam Başyazarı Ali Kemal gelmekteydi. Cemal Paşa, Cavid Bey'e yazmış olduğu bir mektubunda bu durumdan bahsetmiş ve Ali Kemal için şu sözleri sarfetmiştir: “*Allah bu Ali Kemal'in belasını versin*”. Cemal Paşadan Cavid Bey'e, 27 Kasım 1919. Bkz. H. Cahit Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları* (Yayın Haz. O. Selim Kocahanoğlu), İstanbul 2000, s. 234-235.

¹⁴⁸⁰ Bkz. Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. IV, Sa. 85, 24 Ekim 1934, s. 6. Arif Cemil'e göre, Cemal Paşa boş kalmaktan sıkıldığı için kendisine bir meşgale aramış, bu sebeple Afganistan'a gitmeye karar vermiştir. Bkz. Arif Cemil, *a.g.e.*, s. 67.

¹⁴⁸¹ Bkz. Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. III, Sa. 73, 1 Ağustos 1934, s. 17.

Cemal Paşa Klosters'teki ikameti sırasında ailesiyle buluşmak için Münih'e gidip geliyordu¹⁴⁸². Ancak gerek Osmanlı Hükümeti'nin, gerekse İtilaf Devletleri'nin İsviçre üzerinde baskılarını artırmaya başlamaları, Cemal Paşayı rahatsız etmiş ve onun İsviçre'deki ikametini zora sokmuştur¹⁴⁸³. Bu yüzden Cemal Paşa, 30 Ekim 1919'da yeniden Almanya'ya geçmiş¹⁴⁸⁴ ve Kasım sonlarına kadar Münih'te kalmıştır.¹⁴⁸⁵ Bu tarihlerde Talat Paşa ve Sovyet hariciyesinde görevli Radek ile Afganistan projesiyle ilgili bir görüşme yaparak onların da fikirlerini sormuştur. Almış olduğu olumlu cevaplar, Cemal Paşayı oldukça ümitlendirmiştir¹⁴⁸⁶. Aralık sonlarına doğru tekrar İsviçre'ye giden Paşa¹⁴⁸⁷, yaklaşık beş ay daha burada kalmış ve Mayıs başlarında, Moskova'ya yapmayı planladığı seyahat için tekrar Almanya'ya dönmüştür¹⁴⁸⁸. Cemal Paşa Afganistan'a gitmek için ailesiyle vedalaşırken, Mustafa Kemal'in Anadolu'da muhakkak başarılı olacağını ve kendisinin de ona yardımcı olmak maksadıyla Afganistan'a gidip İngilizlere karşı

¹⁴⁸² Cemal Paşa, 19 Ağustos'tan 3 Eylül 1919'a kadar Münih'te kalmış sonra tekrar İsviçre'ye dönmüştür. Paşanın İsviçre'deki adresi Ingenieur, Hotel Silvretta/Klosters'tir. Cemal Paşadan Cavid Beye, 2 Ekim 1919. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 227-228. Münih'teki adresi ise, "Professeour Salz, Nymphenburg, 21 Sudb. Schlossrandell 21 München." Cemal Paşadan Cavid Beye, 7 Ekim 1919. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 229-230. Cemal Paşanın ailesine Münih'ten ev tutmuş olmasının nedeni, o tarihlerde Almanya'nın İsviçre'den daha ucuz olmasıydı. Paşanın tutmuş olduğu evin kirası ise günlük 15 İsviçre Frank'ına tekabül eden 100 Alman Markıydı. Bkz. Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olmamış Adam Enver Paşa (Türkiye'den Türkistan'a)*, İstanbul 1995, s. 27.

¹⁴⁸³ Nitekim Paşanın bu rahatsızlığını Cavid Beye yazmış olduğu 2 Ekim 1919 tarihli mektupta açıkça görebiliriz. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 227-228.

¹⁴⁸⁴ Cemal Paşadan Cavid Beye, 29 Ekim 1919. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 233.

¹⁴⁸⁵ Cemal Paşadan Cavid Beye, 27 Kasım 1919. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 234-235. Münih'te Cemal Paşayı Suriye'den tanıyan pek çok Alman subayı bulunmaktaydı. Bu subaylar eski kumandanları Cemal Paşaya yardımcı olmaya çalışmışlardır. Mesela, Cemal Paşanın Halit Baboviç adlı pasaportunun süresinin dolması üzerine, Alman meslektaşlarından Mayer'in yardımıyla kendisine yeni bir pasaport verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. III, Sa. 78, 5 Eylül 1934, s. 14-16. Cemal Paşa eski arkadaşlarından istemiş olduğu borç paraları Münih'teki bankalar vasıtasıyla almaktaydı. Bkz. Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. III, Sa. 77, 29 Ağustos 1934, s. 16.

¹⁴⁸⁶ Bkz. "Cemal Paşanın Son Faaliyetleri", *İkdam*, 9128, 17 Ağustos 1922, s. 4.

¹⁴⁸⁷ Cemal Paşanın İsviçre'ye tam olarak hangi tarihte döndüğü hakkında kesin bir bilgimiz yoktur. Ancak, Cavid Bey, 29 Aralık'ta Cemal'in Zürih'e geldiğini ve burada Talat ile bir görüşme yaptığını söylemiştir. Bkz. Cavid Bey, *Felaket Günleri Mütareke Devrinin Feci Tarihi* (Yayına Haz. O. Selim Kocahanoğlu), c. I, İstanbul 2000, s. 278.

¹⁴⁸⁸ Cemal Paşadan Talat Paşaya, 11 Haziran 1920. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 236-242.

savaşmak niyetinde olduğunu söylemiştir¹⁴⁸⁹. Cemal Paşa tam kararını vermişken, Enver Paşadan İngilizlerle anlaşma zemini aradığına dair bir mektup almışsa da¹⁴⁹⁰, kararından vazgeçmemiştir¹⁴⁹¹.

2- Moskova'ya Gidişi ve Faaliyetleri

Afganistan'a gitmeye karar veren Paşa, 18 Mayıs 1920'de Berlin'den memleketlerine iade edilen Rus esirler arasına karışarak Reval'e geçmiştir. Buradan trenle Petersburg'a¹⁴⁹² daha sonra da 27 Mayıs 1920'de Moskova'ya ulaşmış¹⁴⁹³ ve III. Enternasyonel Lideri Radek'le uzun bir görüşme yapmıştır¹⁴⁹⁴. Radek, görüşme sırasında Cemal Paşa ve arkadaşlarını Ankara Hükümeti'nin resmi temsilcileri sanmıştır¹⁴⁹⁵. Ancak ertesi gün Mustafa Kemal Paşanın, İbrahim Tali Beyi Radek'e göndererek ittifak teklifinde bulunmuş olması, Cemal Paşa ve arkadaşlarının Ankara Hükümeti'nin resmi temsilcisi olmadıkları gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Bu olay üzerine Cemal Paşa, Vajni Jenski adlı Rus yetkiliye, TBMM Hükümeti adına ittifak

¹⁴⁸⁹ Cemal Paşa bu düşünceye o kadar çok inanmıştı ki, eşinin ameliyat olmasını dahi bekleyememiş ve trene binmiştir. Hatta Seniha Hanım, onu ilk kez ağlarken gördüğünü söylemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. IV, Sa. 86, 31 Ekim 1934, s. 15.

¹⁴⁹⁰ Enver Paşadan Cemal Paşaya, 26 Şubat 1920. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 37-38; Masayuki Yamauchi, *The Green Crescent Under The Red Star (Enver Paşa in Soviet Russia 1919-1922)*, Tokyo 1991, s. 89-90. Cavid Bey, Enver Paşanın Cemal Paşayla birlikte Kafkasya'ya gitmek niyetinde olduklarını 21 Şubat 1920'de öğrendiğini söylemektedir. Dolayısıyla Enver'in bu mektubu İngilizleri şaşkırtma amacıyla yazmış olduğunu düşünebiliriz. Bkz. Cavid Bey, *a.g.e.*, c. I, s. 292.

¹⁴⁹¹ Zaten, Enver Paşa da bu girişimlerinden bir sonuç elde edememişti. Bkz. A. Fuat Cebesoy, *a.g.e.*, s. 361.

¹⁴⁹² Bkz. "Cemal Paşanın Son Faaliyetleri", *İkdam*, 9128, 17 Ağustos 1922, s. 4; Arif Cemil, *a.g.e.*, s. 67-68.

¹⁴⁹³ Cemal Paşadan Talat Paşaya, 11 Haziran 1920. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 236-242. Ayrıca bkz. Arif Cemil, *a.g.e.*, s. 73.

¹⁴⁹⁴ İsmet Bey, Cemal Paşanın önce Çiçerin'le görüştüğünü söylemiştir. Bkz. Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. III, Sa. 74, 8 Ağustos 1934, s. 14.

¹⁴⁹⁵ A. Fuat Cebesoy, *a.g.e.*, s. 361-362.

teklif etmek düşüncesiyle Moskova'ya geldiklerini¹⁴⁹⁶ ancak Mustafa Kemal'in söz konusu girişimi üzerine buna gerek kalmadığını ifade etmiştir¹⁴⁹⁷.

4 Haziran 1920'de Çiçerin ve 9 Haziran 1920'de Karahan'la görüşerek projelerini anlatmış olan Cemal Paşa, konuya ilişkin olarak onlardan da olumlu cevaplar almıştır¹⁴⁹⁸. Paşa her ne kadar Ankara'nın resmi görevlisi olmasa da, faaliyetleri hakkında Mustafa Kemal Paşayı sürekli bilgilendirmiştir. Nitekim Cemal Paşa, Çiçerin ve Karahan'la yapmış olduğu görüşmelerin ayrıntılarını, 11 Haziran 1920 tarihli mektubuyla Mustafa Kemal Paşaya ulaştırmıştır. Cemal Paşa bu mektubunun devamında Mustafa Kemal'den, Bedri Beyin Afganistan Sefiri yapılmasını ve kendisine de Ankara temsilcisi olduğuna dair ve Afgan emirine verilmek üzere bir referans yazısı verilmesini istemiştir. Bunun dışında Afganistan'da oluşturacağı genelkurmay heyeti için birkaç subay ile yaveri İsmet Beyin gönderilmesini talep etmiştir¹⁴⁹⁹.

Cemal Paşa Moskova'da bulunduğu süre içerisinde Komünizm gibi yeni bir ideolojiyi yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Nitekim, eşine yazmış olduğu, 11

¹⁴⁹⁶ Kazım Karabekir de bu görüşü doğrulamaktadır. Bkz. Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimizde İttihat ve Terakki Erkanı ve Enver Paşa* (Yayına Haz. Orhan Hülagü), c. I, İstanbul 2001, s. 30-31. Ancak, 22 Aralık 1919-20 Şubat 1920 tarihlerinde Talat Paşayla Mustafa Kemal Paşa arasında geçen mektuplaşmalarda, Mustafa Kemal Paşa İttihatçı liderlere böyle bir yetki vermeyi uygun görmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, *a.g.m.*, s. 315-343.

¹⁴⁹⁷ Cemal Paşadan Talat Paşaya, 11 Haziran 1920. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 236-242. Ayrıca bkz. Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, c. III, s. 530-531.

¹⁴⁹⁸ Cemal Paşadan Talat Paşaya, 11 Haziran 1920. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 236-243. Cemal Paşanın planlarına göre; Afganistan, Hindistan İhtilali için merkez olacak, ordusu yeniden yapılandırılacak ve gerekli silahlar Ruslardan temin edilerek kuvvetli bir Afganistan vücuda getirilecektir. Bu sayede İngiltere'nin Hindistan'daki egemenliği ciddi bir şekilde tehdit edilmiş olacaktır. Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Fuad Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Ankara 1982, s. 378-386. Masayuki Yamauchi ise, Cemal Paşanın Buhara, Hive ve Fergana ile Afganistan'ı Rusların desteğiyle tek bir devlet çatısı altında birleştirmeyi amaçladığını iddia etmektedir. Bkz. Masayuki Yamauchi, *a.g.e.*, s. 30; Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olmamış Adam Enver Paşa (Türkiye'den Türkistan'a)*, İstanbul 1995, s. 37.

¹⁴⁹⁹ Cemal Paşadan Mustafa Kemal Paşaya, 11 Haziran 1920. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 343-348; Hülya Baykal, "Milli Mücadele Döneminde Mustafa Kemal Paşa ile Cemal Paşa Arasında Yazışmalar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. V, Sa.14, Mart 1989, s. 386-389; Sadi Borak, *a.g.e.*, s. 195-196. Cemal Paşa bu düşüncelerini aynı gün yazmış olduğu bir başka mektupla Talat Paşaya da bildirmiştir. Bkz. Cemal Paşadan Talat Paşaya, 11 Haziran 1920. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 236-243.

Temmuz 1920 tarihli mektubunda Komünizm’i öven sözler söylemiştir¹⁵⁰⁰. Talat Paşaya yazmış olduğu 1 Ağustos mektubunda da; III. Enternasyonel’in arzusuyla Bakü’de toplanacak olan Doğu Halkları Kongresi’yle¹⁵⁰¹ ilgili olumlu tavsiyelerde bulunmuş, hatta Doğu’nun ve Batı’nın kurtuluşu için Komünizm’den başka çare yoktur şeklinde ifadeler kullanmıştır¹⁵⁰². Ancak, onun bu düşüncelerinde samimi olduğunu söylemek oldukça güçtür. Cemal Paşa, muhtemelen Afganistan projesinin hayata geçirilmesi uğruna bu türden açıklamalarda bulunmuş olmalıdır. Zira, Rus Hariciye Komiseri Karahan’la yapılan görüşme sırasında Dr. Bahaddin Şakir’in Komünistler aleyhindeki sözlerine karşı çıkması¹⁵⁰³ ve Moskova’daki faaliyetleriyle ilgili olarak Mustafa Kemal Paşayı sürekli bilgilendirmesi bu bağlamda değerlendirilebilir¹⁵⁰⁴.

Cemal Paşa, Afganistan projesini Anadolu’daki harekâta destek vermek amacıyla gerçekleştirmek istiyordu¹⁵⁰⁵. Bu nedenle henüz Moskova’da bulunduğu sıralarda bile düşüncelerini Mustafa Kemal Paşayla paylaşmış ve onun desteğini almağa büyük önem vermişti. Ancak, Mustafa Kemal Paşanın, 20 Haziran 1920’de Sovyet Hükümeti’ne göndermiş olduğu “*Enver, Talat ve Cemal Paşaların Büyük Millet Meclisi namına hiçbir teşebbüsü siyasiye girişmeye selahiyetleri yoktur*”

¹⁵⁰⁰ Söz konusu mektubu yayınlayan Aydemir, Cemal Paşanın Komünizm hakkında hiçbir bilgisinin olmadığını iddia etmiştir. Bkz. Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, c. III, s. 535.

¹⁵⁰¹ 1-7 Eylül 1920’de gerçekleştirilen ve Enver Paşanın da bir konuşma yaptığı bu kongre hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yavuz Aslan, *a.g.e.*, s. 130-206.

¹⁵⁰² Cemal Paşanın kongreyle ilgili tavsiyeleri için bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 252-254; Emel Akal, *Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki ve Bolşevizm*, İstanbul 2002, s. 96-97. Cemal Paşa, 17 Ağustos’ta Mustafa Kemal Paşaya göndermiş olduğu mektubunda Bakü Kongresi’nin önemini anlatmıştır. Bkz. Kazım Karabekir, *a.g.e.*, c. II, s. 138-141. Öte yandan Cemal Paşanın bu yaklaşımı Türkiye’deki Komünistler tarafından yakından takip edilmiştir. Nitekim, 8 Ağustos 1920’de Türkiye Komünist Fırkası adına Hakkı Behiç ve Eyüp Sabri tarafından Cemal Paşaya gönderilmiş olan mektupta, İngiliz emperyalizmine karşı ortak hareket edileceği ifade edilmiştir. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 310-313.

¹⁵⁰³ Cemal Paşadan Talat Paşaya, 5 Temmuz 1920. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 243-251.

¹⁵⁰⁴ Bkz. Cemal Paşadan Mustafa Kemal Paşaya, 3 Haziran 1920. Bkz. Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 382-386; Sadi Borak, *Atatürk’ün Özel Mektupları*, İstanbul 1998, s. 191-195; Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz* (Sad. Faruk Özerengin), İstanbul 1993, s. 87-89. Enver Paşa “*Ali*”, Talat Paşa da “*Sarı*” takma adlarını kullanmışlardır.

¹⁵⁰⁵ Bu husus Cemal Paşanın 3 Haziran ve 11 Temmuz’da Mustafa Kemal Paşaya yazmış olduğu mektuplarında açıkça belirtilmiştir. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 348-350; Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 382-386/389-391. Ayrıca, İsmet Bey de, Cemal Paşa Afganistan’da bulunduğu süre zarfında aklının hep Anadolu’da olduğunu ve Anadolu’ya yardım için

şeklindeki telgrafı üzerine, Cemal Paşa adeta yıkılmıştır. Nitekim, bu hayal kırıklığını Mustafa Kemal Paşaya göndermiş olduğu, 11 Temmuz 1920 tarihli mektubunda açıkça ifade etmiştir. Cemal Paşa bu mektubunda; TBMM adına yurt dışında siyasi girişimlerde bulunmağa yetkili olduklarını bizzat Talat Paşadan öğrendiğini¹⁵⁰⁶, Moskova'ya da bu amaçla geldiğini söylemiştir. Paşa mektubun devamında kendisiyle çok eskiye dayanan bir dostlukları olduğunu belirttikten sonra, büyük bir üzüntü ile artık TBMM adına hiçbir girişimde bulunmayacağını ifade etmiştir¹⁵⁰⁷. Ancak Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşaya asla küsmemiş, bu tarihten sonra da faaliyetleriyle ilgili bilgileri göndermeye devam etmiştir¹⁵⁰⁸.

Cemal Paşa, Moskova'da bulunduğu süre zarfında masrafları Rusya tarafından karşılanan İslam İhtilalleri İttihatı Cemiyeti'ne üye olmuştur. Başta Anadolu, Hindistan ve İran olmak üzere emperyalist devletlerin baskısı altında bulunan Müslümanları kurtarmak amacıyla kurulmuş olan bu cemiyetin başkanlığını Enver Paşa, katib-i umumiliğini Kamil ve M. Ziya Beyler üstlenmişlerdi. Berlin'de bulunan Talat Paşa da, cemiyetin Murahhas üyesiydi. Cemal Paşa, söz konusu cemiyette Afganistan sorumlusu olarak Hindistan ihtilalini organize etmekle

elinden gelen yardımı yapmak istediği belirtmiştir. Bkz. Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. IV, Sa. 79, 12 Eylül 1934, s. 12.

¹⁵⁰⁶ Zafer Hasan Aybek'in iddiasına göre, Balkan savaşları sırasında Hindistan Müslümanları tarafından Türkiye'ye gönderilen Kızılay heyetinin başkanı Muhtar Ahmet Bey, daha o zamanlarda Talat Paşaya başvurarak İttihatçı liderlerden (Enver, Talat ve Cemal) birisinin Afganistan'a gelmesi halinde Hindistan'da bir ihtilal çıkarabileceklerini söylemişti. Talat Bey de bu teklife sıcak bakmıştı. Bkz. Zafer Hasan Aybek, *a.g.m.*, s. 261. Ayrıca, Talat Paşa, 22 Aralık 1919'da Mustafa Kemal Paşaya göndermiş olduğu mektubunda Berlin'de Radek'le yapmış olduğu görüşme sonucunda; Türkistan'da ortak hareket edilmesi konusunda anlaşmaya vardığını, ayrıca Rusların Afganistan vasıtasıyla Hindistan'da ihtilal çıkarma fikrine sıcak baktıklarını söylemişti. Fakat Talat Paşa, söz konusu mektubunda Cemal Paşanın ismini zikretmemiştir. Talat Paşadan Mustafa Kemal Paşaya, 22 Aralık 1919. Bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, *a.g.m.*, s. 315-321. Talat Paşanın bu mektubuna ancak iki ay sonra cevap veren Mustafa Kemal Paşa; Halil ve Nuri Paşaları Azerbaycan ve Kafkasya'da, Enver Paşayı da Türkistan'da kendisiyle ortak hareket etmeye davet ettiğini söylemiştir. Mustafa Kemal Paşadan Talat Paşaya, 29 Şubat 1920. Bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, *a.g.m.*, s. 321-330.

¹⁵⁰⁷ Cemal Paşadan Mustafa Kemal Paşaya, 11 Temmuz 1920. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 348-350; Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 389-391.

¹⁵⁰⁸ Mektuplar için bkz. Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 391-439. Berlin'de bulunan Talat Paşa, Cemal Paşanın Afganistan projesine tam destek vermiş ve bu düşüncesini 14 Temmuz 1920 tarihli mektubuyla Cemal Paşaya bildirmiştir. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 188-189. Talat Paşa, aynı gün Cavid Beye göndermiş olduğu mektubunda ise, Cemal Paşanın Afganistan'a giderek Bolşevikleri telaşa düşürmesine çok sevindiğini söylemiştir. Talat Paşa ayrıca Cemal Paşanın bu hareketinin bir süre için gizli kalması gerektiğini ifade etmiştir. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 156-158.

görevlendirilmişti. Söz konusu cemiyet, 1921 ilkbaharında bir kongre bile düzenlemişti¹⁵⁰⁹. Cemal Paşa, Afganistan'a gittikten sonra Amanullah Hanı da cemiyete yardımcı olmaya ikna etmişti¹⁵¹⁰. Ancak Cemal Paşa, bir süre sonra Enver Paşanın başına buyruk hareketlerinden rahatsız olarak cemiyetle olan bütün bağlarını koparmıştır¹⁵¹¹.

3- Afganistan'a Hareketi

Halil Paşanın, 2 Temmuz 1920'de İran'a gitmesinin ardından¹⁵¹², Cemal Paşa da, 12 Temmuz 1920'de Moskova'dan ayrılarak Bakü üzerinden Türkistan'a gitmiştir. Burada Buhara, Taşkent, Fergane Türkleri ile Moskova Hükümeti'ni barıştırmak istemiş, bu konuda Sovyetlerden söz bile almıştı¹⁵¹³. Cemal Paşa Türkistan'da bulunduğu süre içerisinde hem bölgeyi tanımaya çalışmış, hem de Afganistan hakkında bilgi toplamaya başlamıştır¹⁵¹⁴. Buna ek olarak, Türkistan'la ilgili görmüş olduğu eksikleri tespit etmiş, bunların tamamlanması hususunda ise, Mustafa Kemal Paşadan yardım istemiştir¹⁵¹⁵. Ayrıca, Sovyet yetkilileriyle bir

¹⁵⁰⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, c. I, İstanbul 1991, s. 78-81.

¹⁵¹⁰ Amanullah Han, cemiyete destek olmak üzere 100.000 Rupiya'yı (4.000 Sterlin) Cemal Paşa vasıtasıyla Enver Paşaya göndermiştir. Enver Paşanın bu parayı almış olduğuna dair Amanullah Hana göndermiş olduğu makbuz sureti H. Cahit Yalçın tarafından yayımlanmıştır. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 308. Ayrıca bkz. Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olmamış Adam Enver Paşa*, s. 27.

¹⁵¹¹ Cemal Paşa, bu konuyla ilgili olarak Talat Paşaya göndermiş olduğu 30 Kasım 1920 tarihli mektubunda, cemiyetin başkanlığını Enver Paşanın yapmasından ve Moskova'da bir merkez bürosu oluşturulmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirmişti. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 254-258. Yaklaşık bir yıl sonra Mustafa Kemal Paşaya göndermiş olduğu mektupta ise, cemiyetin tamamen lağvedilmesi gerektiğini Enver Paşanın yakınlarına ilettiğini söylemiştir. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 373-376.

¹⁵¹² Zira, Cemal Paşa bu hareketle İran'ın yanı sıra Bağdat'ın da kurtarılabilceğini düşünüyordu. Cemal Paşadan Talat Paşaya, 5 Temmuz 1920. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 243-251. Halil Paşanın faaliyetleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Taylan Sorgun, *Halil Paşa İttihad ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş*, İstanbul 2003, s. 218-224.

¹⁵¹³ Ali Fuad Cebesoy'a göre, Sovyetler bu sözlerinde pek de samimi değillerdi. Dolayısıyla da Cemal Paşayı aldatıyorlardı. Bkz. A. Fuad Cebesoy, *a.g.e.*, s. 364.

¹⁵¹⁴ Nitekim Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşaya gönderdiği 13 Ağustos tarihli mektubunda Afganistan'la ilgili oldukça geniş bilgi vermiştir. Bkz. Cemal Paşadan Mustafa Kemal Paşaya, 13 Ağustos 1920. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s.351-358; Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 391-398.

¹⁵¹⁵ Cemal Paşanın talepleri arasında, Türkistan'a Türkiye'den çok sayıda bilim adamı getirilmesi de bulunmaktaydı. Cemal Paşadan Mustafa Kemal Paşaya, 13 Ağustos 1920. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 351-358; Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 391-398. Ayrıca bkz. Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 209-210.

görüşme yaparak, Birinci Dünya Savaşı'nda esir düşen Türk subaylarını serbest bıraktırmıştır. Subayların bir kısmını Buhara'da bırakarak Türkistanlı gençleri eğitmekle görevlendirmiş, bir kısmını da beraberinde Afganistan'a götürmüştür¹⁵¹⁶.

Ancak, bu tarihlerde Amanullah Han tarafından Taşkent'e gönderilen memurlar Rusya aleyhinde propaganda yapmaya başlamışlardı. Afgan Hariciye Nazırı Mahmut Tarzi Han ise, gizli olarak İngilizlerle dirsek temasında bulunuyordu. Onların bu tavrı Rusları kuşkulandırmaya başlamıştı¹⁵¹⁷. Nitekim Taşkent'te bulunan Gopez isimli bir Rus görevli bu durumdan duyduğu rahatsızlığı Cemal Paşaya şu şekilde dile getirmiştir: “*Cemal Paşa, Kabil'e gidip ne yapacaksınız? Afganistan bizim için büsbütün kaybolmuştur. Son aldığımız malumata göre, birkaç gün evvel Hindistan'dan avdet etmiş olan Hariciye nazırı Vrodi Kuni, verdiği resmi bir nutukta Hindistan'dan Afganistan'ın hayrı için pek çok şeyler getirmiş olduğunu tebşir ediyordu ki, bu da bizim malumat-ı hususiyemizi takviye ediyor. Binaenaleyh, Afganistan-İngiltere ittifakına bir amri vaki nazarıyla bakabiliriz. O halde sizin Kabil'e gitmeniz bi'l-küllüye faydasız ve belki de muzır olur. Zira Afganlılar sizi tutup İngilizlere teslim bile ederler*”¹⁵¹⁸.

Bu sırada Mustafa Kemal Paşa, 18 Ağustos 1920 tarihli bir genelgeyle Abdurrahman Beyi TBMM adına Afganistan temsilcisi olarak görevlendirmiş¹⁵¹⁹ ve ayrıca Afgan Emirine bir mektup yazarak, ortak düşmanları olan İngilizlere karşı birlikte hareket etmeyi teklif etmiştir¹⁵²⁰. Yaklaşık on bir gün sonra da Cemal Paşa, yanına almış olduğu on beş-on altı kadar Türk subayıyla birlikte Taşkent'ten

¹⁵¹⁶ Bkz. Mehmet Saray, *Afganistan ve Türkler*, İstanbul 1997, s. 166-167; Ali Bademci, *Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Enver Paşa*, c. I, İstanbul 1975, s. 341-342. Hatta Cemal Paşa Afganistan'a gittikten sonra da burada bıraktığı subaylar vasıtasıyla Türkistan'daki gelişmeleri takip etmiştir. Bkz. Mehmet Saray, *a.g.e.*, s. 166-167. Onun bu çalışmaları bölgedeki Türk milliyetçiliğine büyük katkıda bulunmuştur. Bkz. Feridun Kandemir, *a.g.m.*, Sa. 74, 8 Ağustos 1934, s. 14-15.

¹⁵¹⁷ Cemal Paşadan Enver Paşaya, 29 Temmuz 1921. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 266-281; “Tarihi Mektuplar”, *Tanin*, 7/16 Ocak 1945. (H. Cahit Yalçın tarafından Tanin gazetesinde 1944-1946 yılları arasında yayınlanmış olan mektuplar. Bundan sonraki dipnotlarda sadece gazete ismi ve tarihi verilecektir).

¹⁵¹⁸ Cemal Paşadan Enver Paşaya, 29 Temmuz 1921. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 266-281; *Tanin*, 7/16 Ocak 1945.

¹⁵¹⁹ Bkz. Bilal N. Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, c. I, Ankara 1993, s. 5-6.

ayrılarak Afganistan'a hareket etmiştir. Aynı gün Mustafa Kemal Paşaya uzun bir mektup göndererek Afganistan ve Hindistan'daki siyasi gelişmelerle ilgili olarak bilgi vermiştir¹⁵²¹.

Cemal Paşa, iki haftalık yorucu ve zorlu bir yolculuktan sonra 14 Eylül 1920'de Afganistan'ın Herat kentine ulaşmıştır¹⁵²². Onun bu ziyareti, Afganlı yetkililer için sürpriz olmuştur. Paşa, burada Vali ve Ankara'ya gidecek olan Türk subaylarından Ziya ve Rıfat Beylerle bir görüşme yapmış, daha sonra da kendisini Suriye'den tanıyan Afgan Hariciye Nazırı Mahmut Tarzi Han ile görüşmüştür. Tarzi Han, bu görüşmenin ardından derhal Kabil'e giderek Amanullah Han'a durumu bildirmiştir¹⁵²³. Amanullah Hanın, 26 Eylül 1920 tarihli daveti üzerine Cemal Paşa Herat'tan Kabil'e hareket etmiştir¹⁵²⁴. Cemal Paşanın Kabil'e geleceği haberi Afgan basınında büyük yankı uyandırmıştır. Nitekim, Afganistan'daki "*Aman-ı Afgan*" gazetesi, Cemal Paşanın Hindistan'daki İngiliz sömürgeciliğine büyük bir darbe vurmak amacıyla Kabil'e doğru hareket ettiğini bildirmiştir. Aynı gazete, Paşanın yanında bir Mevlevi şeyhinin bulunmasını da olumlu karşılamıştır¹⁵²⁵. Zira,

¹⁵²⁰ Mektubun tamamı için bkz. Bilal N. Şimşir, *a.g.e.*, c. I, s. 6-7. Ankara'nın bu tutumunda Cemal Paşanın Haziran ayından itibaren bölgeyle ilgili vermiş olduğu bilgilerin de etkili olduğunu göz ardı etmemek gerekir.

¹⁵²¹ Cemal Paşadan Mustafa Kemal Paşaya, 29 Ağustos 1920. Bkz. Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 399-400. Bu arada Aydemir'in Cemal Paşayla ilgili Afganistan ve Hindistan hakkında hiçbir bilgisi yoktur ve hatta bir kitap dahi okumamıştır şeklindeki suçlamaların doğru bir tespit olmadığını ifade etmek durumundayız. Bkz. Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, c. III, s. 535. Zira, gerek Paşanın söz konusu mektupları ve gerekse Kanal Seferi bahsinde açıkladığımız bilgiler, Cemal Paşanın Afganistan ve Hindistan hakkında Aydemir'in iddia ettiğinden çok daha fazla bilgiye sahip olduğunu göstermektedir.

¹⁵²² Cemal Paşadan Mustafa Kemal Paşaya, 14 Eylül 1920. Bkz. Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 400-401; Sadi Borak, *a.g.e.*, s. 198-199. Cemal Paşanın Afganistan'a gitmesiyle ilgili olarak Cavid Bey şu sözleri söylemiştir: "*Cemal Paşanın propagandasının İngiliz kuvvetlerine galebe edeceğini kabul etmek biraz güçtür. Mamefihi, ciddi bir arzuyu say ile bu uzun seferi ihtiyar etmiş olması şayan-ı takdirdir.*" Bkz. *Tanin*, 6 Nisan 1946, s.6. Talat Paşa da bu konuda : "*Ne büyük fedakârlık*" şeklinde bir değerlendirmede bulunmuştur. Bkz. *Tanin*, 3 Aralık 1946, s. 6.

¹⁵²³ Bkz. Feridun Kandemir, *a.g.m.*, Sa. 74, 8 Ağustos 1934, s. 15.

¹⁵²⁴ Şekip Arslan'a göre Amanullah Han, Cemal Paşanın Afganistan'a gelmesinden önce Enver Paşayı davet etmişti. Ancak, Enver Paşa Afgan Emirinin bu teklifini kabul etmemiştir. Bkz. Emir Şekip Arslan, *a.g.e.*, s. 20.

¹⁵²⁵ Cemal Paşanın Kanal Seferi sırasında IV. Ordu bünyesi içerisinde bir Mevlevi taburu oluşturduğundan bahsetmiştik. Ayrıca Paşa, Birinci Dünya Savaşı sırasında Afganistan'ı cihada davet etmek için Mevlevi Şeyhi Ubeydullah'ı göndermişti. Paşanın yanında getirdiği Mevlevi Şeyhi ise Bereketullah'tır. Bkz. Zafer Hasan Aybek, *a.g.m.*, s. 260.

Mevlevilik Afganistan ve Hindistan’da oldukça büyük saygı görüyordu¹⁵²⁶. Ekim’in ilk haftasında Kabil’e ulaşan Paşa, burada Amanullah Han tarafından çok samimi bir şekilde kabul edilmiştir¹⁵²⁷.

4- Afganistan’daki İcraatları

Cemal Paşa, Doğu’nun İngiliz emperyalizminden kurtulup yeniden ayağa kalkabilmesi amacıyla, kendisinin Afganistan ve Hindistan, Enver Paşanın İran, Mustafa Kemal Paşanın ise, Anadolu’daki potansiyel gücü harekete geçirmelerini zaruri görüyor ve bu amaçla ortak düşman olan İngilizlere karşı Sovyetlerin desteğinin sağlanmasını istiyordu¹⁵²⁸. Paşa bu hedefler doğrultusunda Kabil’de Amanullah Han’la uzun bir görüşme yapmış ve kendisinden ilk olarak şu hususların yerine getirilmesini istemiştir: “*Afganistan İngilizlerle Ruslar arasında sıkışmış bir vaziyettedir. Ne ordusu ne de muntazam bir hükümeti vardır. Beynelmilel âlemden tecrit edilmiş bir haldedir. Ben size muntazam bir ordu ve asri bir hükümet kuracağım. Size beynelmilel âlemin ufuklarını açacağım. Bunun için sizden on para istemiyorum. Siz terakki ve teceddütperver bir emirsiniz. Her yerde böyle bir inkılâp yapmak isteyen başına bin türlü müşkilat çıkarırlar. Siz karşınıza çıkacak müşkülâtı Türk zabitlerinin eliyle tensik ve tanzim edilecek ordunuza dayanarak yeneceksiniz. Bana itimat ederseniz muvaffak olursunuz*¹⁵²⁹.” Cemal Paşa, oldukça yerinde bir tespitle Afganistan’da modernleşme için yapılacak ilk işin düzenli bir ordu kurmak olduğunu vurgulamıştır. Paşanın, daha Afganistan’a gelmeden önce Mustafa Kemal Paşadan Türk subayları istemesinin nedeni de buydu. Mustafa Kemal Paşa, Anadolu’nun içinde bulunduğu olağanüstü şartlar dolayısıyla subay

¹⁵²⁶ Cemal Paşadan Mustafa Kemal Paşaya, 29 Eylül 1920. Bkz. Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 401-404.

¹⁵²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Feridun Kandemir, *a.g.m.*, Sa. 74, 8 Ağustos 1934, s. 15; Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, c. III, s. 536; Masayuki Yamauchi, *a.g.e.*, s.30. Cavid Bey, Cemal Paşanın Afganistan’daki konumunu şu sözlerle ifade etmeye çalışmıştır: “*Cemal Afganistan’da kendisine verilmiş mevkinin üstünde bir mevkiye sahip olmak iddiasında, adeta makam-ı saltanatın müşavir-i siyasi vaziyetini takınmış.*” Bkz. *Tanin*, 3 Kasım 1946, s. 6.

¹⁵²⁸ Cemal Paşadan Talat Paşaya, 30 Kasım 1920. Bkz. *Tanin*, 1-2 Ocak 1945, s. 3-6; H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 254-258. Cemal Paşanın bu mektubundan sonra Talat Paşaya başka mektubu bulunmamaktadır (H. Cahit Yalçın’ın notu. Bkz. *Tanin*, 4 Ocak 1945, s. 6).

¹⁵²⁹ Bkz. Feridun Kandemir, *a.g.m.*, Sa. 74, 8 Ağustos 1934, s. 15; Hasan Cemal, “Afganistan Makus Talihini Yenemezse Bin Ladinizm Kazanır”, *Milliyet*, 5 Nisan 2002, s. 17.

gönderemeyeceğini belirtmişse de, Cemal Paşanın Afganistan'daki çalışmalarını takdirle karşılamış ve buradaki bütün faaliyetlerini mutlaka Ankara'nın bilgisi dâhilinde yapması gerektiğini söylemiştir¹⁵³⁰.

Cemal Paşaya göre Afganistan'ın en önemli meselesi iç ve dış bağımsızlığının sağlanmasıydı. Ona göre, iç bağımsızlık güçlü bir ordu; dış bağımsızlık ise, Afganistan'ın dünyaya açılmasıyla mümkün olabilirdi. Bu amaçla, Afgan devletinin Avrupa tarafından tanınması gerekmektedir. Paşa, bu konuda Berlin'de bulunan Talat Paşa ile Fransa'daki dostlarından yardım göreceğine inanıyordu. Bu nedenle güçlü ordu kurmak için zaman kaybetmeden hazırlıklara başlamıştır. Bu uğurda özellikle silah ve mühimmat ihtiyacının karşılanmasına yönelik olarak öncelikle Ruslarla görüşmelerde bulunmuştur: “14.000 İngiliz piyade tüfeği, 200 süvari filintası, 24 sahra topu, 12 cebel topu, 12 cebel obüs topu, 28 mitralyöz, 20.000 sandık piyade mermisi, 48.000 atım top mermisi, 10.000 adet el bombası. Bunların dışında özel amaçlar için 20.000 sandık İngiliz fişeği, 50.000 adet tabanca ve 50.000 adet el bombası¹⁵³¹.” Bu konuda sadece Ruslara bağımlı kalmak istememiş olan Paşa, Rusların yanında Almanlarla da işbirliğine gitme yollarını aramıştır. Paşayı Almanlar konusunda umutlandıran yegâne güvence, Talat Paşa ve eski silah arkadaşı Kress von Kressentein olmuştur. Almanlardan yalnızca savaşa yönelik hazırlıklar konusunda işbirliği istemeyen Cemal Paşa, bunun yanında Suriye'de birlikte çalıştığı Meissner Paşa ve bilim heyetinin acilen Afganistan'a gelmesini talep etmiştir¹⁵³².

Düzenli bir ordu için derhal çalışmalara başlayan Cemal Paşa, beraberinde getirmiş olduğu on altı kişilik Türk subayıyla beraber örnek bir kıta teşkil etmiştir. Yeni oluşturulan bu birliği düzenli olarak teftiş eden Paşa, meseleyi ne kadar ciddiye aldığını da göstermek istemiştir¹⁵³³. Yeni teşekkül eden bu birliğin bütün kumanda

¹⁵³⁰ Mustafa Kemal Paşadan Cemal Paşaya, 1 Ekim 1920. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 363-366; Sadi Borak, *a.g.e.*, s. 197-198; Masayuki Yamauchi, *a.g.e.*, s. 108-110. Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 405-408. Sadi Borak söz konusu mektubun tarihini 2 Temmuz, Yamauchi ise 1 Ekim 1921 olarak göstermiştir.

¹⁵³¹ A. Fuad Cebesoy, *a.g.e.*, s. 388.

¹⁵³² Cemal Paşadan Talat Paşaya, 30 Kasım 1920. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 254-258; *Tanin*, 1/2 Ocak 1945, s. 3-6.

¹⁵³³ Hatta Paşa, sırf bu amaçla Farsça bile öğrenmeye çalışmıştır. Bkz. Feridun Kandemir, *a.g.m.*, Sa.74, 8 Ağustos 1934, s. 16.

heyeti Türk subaylardan oluşmaktaydı. Yerli subay yetiştirilmesine yönelik olarak bir de okul açmış olan Paşa, mevcut Harp Dairesi'ni de Harbiye Bakanlığı haline dönüştürmüştür.

Öte yandan Paşa, ordunun acil ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak küçük bir de top-tüfek fabrikası açtırmıştır¹⁵³⁴. Sürdürülen bu faaliyetleri yeterli görmeyen Paşa Ankara'dan subay gönderilmesi ısrarını sürdürmüş ve Afgan ordusunun seri atışlı top ve tüfek ihtiyacının karşılanmasına yönelik olarak, özellikle Almanya'dan yardım alınmasını istemiştir¹⁵³⁵. Bu harcamalar için özel bir bütçe oluşturulmasını sağlamıştır¹⁵³⁶. Ayrıca askeri bir bülten yayınlamak istemiş ve bu konuda Ruslardan gerekli matbaa malzemesinin alınmasını talep etmiştir¹⁵³⁷. Bu faaliyetlerinin yanında bir de tercüme bürosu açtırmış ve askeri konulardaki önemli kitapları Afgan lisanına çevirtme yoluna gitmiştir¹⁵³⁸. Paşa, bu türden askeri düzenlemelerin yanı sıra idari ve mali alanda da bir takım değişiklikler yapmıştır. Yeni idari ve adli düzenlemeler yapan Paşa bütçe kanunu oluşturmuş ve kabine teşkilatında da bir takım değişikliklere gidilmesini sağlamıştır¹⁵³⁹. Bu konuda özellikle hukukçu Bedri Beyden istifade etmiştir¹⁵⁴⁰. Ayrıca Mevlana Ubeydullah vasıtasıyla Afgan-Hint sınırındaki kabilelerle temasa geçmiş ve Hint istiklal hareketini aktif hale getirmeye

¹⁵³⁴ Zafer Hasan Aybek, *a.g.m.*, s. 262; Zeki Sarıhan, *a.g.e.*, s. 82-83 (Kardeşi Kemal Doğulu'nun Trabzon İstikbal gazetesine vermiş olduğu beyanattan).

¹⁵³⁵ Cemal Paşadan Talat Paşaya, 30 Kasım 1920. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 254-258; *Tanin*, 1-2 Ocak 1945, s. 3-6; Zeki Sarıhan, *a.g.e.*, s. 84-85.

¹⁵³⁶ Bedri Bey, bu konuda Von seect ve Von Kressentein ile görüşmelerde bulunmuş ve gerekli desteğin verileceği sözünü almıştır. Amanullah Han da bu amaçla 400.000 Sterlin'lik bir bütçe tahsis etmiştir. Cemal Paşa, Almanya'dan silah satın alınmasını aynı zamanda Ruslara karşı bir koz olarak kullanmayı düşünüyordu. Cemal Paşadan Enver Paşaya, 29 Nisan 1921. Bkz. Masayuki Yamauchi, *The Green Crescent Under The Red Star*, s. 219-220; Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olmamış Adam*, s. 36.

¹⁵³⁷ Cemal Paşadan Enver Paşaya, 17 Mayıs 1921. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 263-266.

¹⁵³⁸ Feridun Kandemir, *a.g.m.*, Sa. 79, 12 Eylül 1934, s. 12-13.

¹⁵³⁹ Feridun Kandemir, *a.g.m.*, Sa. 74, 8 Ağustos 1934, s. 15; Zeki Sarıhan, *a.g.e.*, s. 82-83; David Fromkim, *a.g.e.*, s. 482.

¹⁵⁴⁰ Bedri Bey Afganistan'dan döndükten sonra Dr. Nazım Beyle yapmış olduğu görüşmede Paşanın, Emir nezdinde gayet iyi bir mevki kazandığını, ciddi ve esaslı bir surette çalışmalara başladığını söylemiştir. Dr. Nazım Bey, bu olayı Cavid Beye yazmış olduğu 16 Mayıs 1921 tarihli mektubunda dile getirmiştir. Dr. Nazım Bey mektubunu: "*Fakat bu teşebbüsün icap ettirdiği sabr-ü sebat ve tahammülü gösterebilecek mi?*" sorusuyla bitirmiştir. Bkz. *Tanin*, 14 Temmuz 1946, s. 6.

çalışmıştır¹⁵⁴¹. Avrupa basınına da yakından takip eden Paşa, İngilizlerle ilgili olumsuz haberleri Afgan Emirine ve kabine ileri gelenlerine göstererek onları kendi tarafına çekmeye çalışıyordu¹⁵⁴².

Cemal Paşanın, Rusların işbirliğine dayalı politikası, Afganistan'daki İngiliz yanlıları tarafından hiç te hoş karşılanmamıştır. Daha bölgeye gelmeden önce İngiliz taraftarlarının çoğunlukta olduğunu anlayan Paşa, Emirin kendisinde bile bu etkiyi açıkça görmüş ve bunu değiştirmeye çalışmıştır¹⁵⁴³. Paşanın başlatmış olduğu ıslahat hareketlerini kendi çıkarlarıyla çakışmış olduğunu gören bu kişiler, onun, kabineyle arasının açılması için birçok asılsız iddialar ortaya atmışlardır¹⁵⁴⁴. Bu iddiaların tesiriyle Amanullah Han, Paşanın arzu etmiş olduğu Rus-Afgan ittifakına sıcak bakmamıştır. Buna gerekçe olarak ise, Rusların ülkenin her yerinde konsolosluklar açtığı ve Bolşeviklik propagandası yaptığı bahanesi gösterilmiştir. Rus yetkililerinden bu konuda güvence alınmasına rağmen Emir bir türlü ikna edilememiştir¹⁵⁴⁵. Bunun üzerine sabrı tükenen Paşa, Amanullah Hanı şu şekilde ikaz etmiştir: “*Tehlikeden bihaber görünüyorsunuz. Ben sizi iki tarafı keskin bir kılıç haline getirmek istiyorum, siz ötekinin berikinin sözlerine inanarak, daha keskin ve amansız bir kılıç olduğunuza kani bulunuyorsunuz. Hâlbuki bir demir parçasından başka bir şey değilsiniz!.. Anladınız mı?*” Daha sonra da ya kendisine itimat edilmesini, ya da Afganistan'dan gideceğini söyledi¹⁵⁴⁶. Cemal Paşanın bu sert tavrının etkisiyle Amanullah Han, 28 Şubat 1921'de Sovyet-Afgan anlaşmasını imzalamıştır¹⁵⁴⁷. Ancak ne Amanullah Han, ne de Hariciye Nazırı Tarzi Han bu

¹⁵⁴¹ Zafer Hasan Aybek, *a.g.m.*, s. 263. Cemal Paşanın Kabil gibi Hindistan için oldukça stratejik bir noktada bulunması bile İngiltere'yi rahatsız etmeye yetmiştir. Bkz. David Fromkin, *a.g.e.*, s.482.

¹⁵⁴² Feridun Kandemir, *a.g.m.*, Sa. 79, 12 Eylül 1934, s. 12-13.

¹⁵⁴³ Cemal Paşadan Enver Paşaya 29 Temmuz 1921. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 266-281; *Tanin*, 7/16 Ocak 1945.

¹⁵⁴⁴ Zafer Hasan Aybek, *a.g.m.*, s. 262.

¹⁵⁴⁵ Cavid Bey bu durumun Cemal Paşayla Emir arasında bir kırgınlığa yol açtığını hatta Ruslarla kötü olunduğu takdirde Enver Paşanın Afganistan'a gelip kendi yerini alacağından korktuğunu söylemiştir. Bkz. *Tanin*, 3 Kasım 1946, s. 6.

¹⁵⁴⁶ Bkz. Feridun Kandemir, *a.g.m.*, Sa. 74, 8 Ağustos 1934, s. 16.

¹⁵⁴⁷ Edward Hallet Carr, *a.g.e.*, s. 291; Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III, s. 534.

anlaşmadan memnun olmuştur¹⁵⁴⁸. Söz konusu anlaşmaya göre; iki taraf birbirlerinin bağımsızlıklarını tanıyacaktı, Ruslar belirli Afgan şehirlerinde konsolosluklar açabilecekler ve karşılığında Afganistan'a para malzeme ve uzman yardımında bulunacaklardı¹⁵⁴⁹. Anlaşmanın en önemli sonucu ise, Hindistan üzerindeki İngiliz egemenliğine karşı ciddi bir tehdidin oluşturulmuş olmasıydı¹⁵⁵⁰. 1 Mart 1921'de Türk-Afgan¹⁵⁵¹, 16 Mart 1921 de ise, Türk-Sovyet dostluk anlaşmalarının¹⁵⁵² imzalanmasıyla birlikte bu tehdit daha da artmış ve İngilizleri bir hayli kaygılandırmıştır.

Özellikle Türk-Afgan dostluk anlaşmasında Cemal Paşanın adı resmi olarak anılmamış, fakat daha önce çeşitli nedenlerle açıklamış olduğu fikirlerinin pek çoğunun, söz konusu anlaşmada Ankara Hükümeti tarafından dikkate alındığı anlaşılmaktadır. Mesela, anlaşmanın dördüncü maddesinde yer alan her hangi bir emperyalist devletin taraflardan birisine tecavüzü halinde ortak hareket edilmesi, altıncı ve yedinci maddelerinde belirtilen iki ülke arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkilerinin geliştirilmesi ve Türkiye'den Afganistan'a subay ve öğretmen gönderilmesi gibi hususlar, Cemal Paşanın ileri sürdüğü fikirlerle uyusmaktadır.

5- Afganistan'dan Ayrılışı

a- Afganistan'dan Ayrılış Nedenleri

Cemal Paşanın Afganistan'daki başarılı çalışmaları İngiliz yanlılarını rahatsız etmişti. Ayrıca, Paşanın Amanullah Han üzerinde nüfuz kazanmaya başlaması başta Hariciye Nazırı Mahmut Tarzi Han olmak üzere bazı çevrelerce hoş karşılanılmıyordu. Tarzi Han, Rus-Afgan anlaşması imzalanmış olmasına rağmen İngiltere ile yeni bir anlaşma yapılmasından yana tavır almıştı. Bunun üzerine Cemal Paşa Mayıs ayı

¹⁵⁴⁸ Öyle ki Afgan Emiri, söz konusu anlaşma için büyük çaba sarfeden Cemal Paşaya bir teşekkürü dahi çok görmüştü. Cemal Paşadan Enver Paşaya, 29 Temmuz 1921. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 266-281; *Tanin*, 7/16 Ocak 1945.

¹⁵⁴⁹ Anlaşma maddelerinin tamamı için bkz. Feridun Kandemir, *a.g.m.*, Sa. 79, 12 Eylül 1934, s. 12-13; Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III, s. 534-535.

¹⁵⁵⁰ Edward Hallet Carr, *a.g.e.*, s. 292.

¹⁵⁵¹ Anlaşma TBMM hükümeti adına Yusuf Kemal ve Dr. Rıza Nur, Afganistan adına da Muhammed Veli Han tarafından imzalanmış olup, toplam on maddedir. Anlaşma maddeleri için bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III, s. 536-537.

¹⁵⁵² Anlaşma maddeleri ve ayrıntılı bilgi için bkz. Kamuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri*, Ankara 1991, s. 63-69.

içerisinde Afgan Hariciye Nazırına uzun bir mektup yazarak Afganistan için izlenmesi gereken en uygun siyaset tarzının ne olması gerektiğini ayrıntılarıyla açıklamaya çalışmıştır. Cemal Paşa söz konusu mektubunda, mevcut şartlar dahilinde Afganistan için üç şık bulunduğunu söylemiş ve ilk olarak da İngiliz siyasetini ele almıştır. Paşaya göre, İngilizlerle yapılacak olan bir anlaşmayla belki biraz para ve silah temin edilebilirdi. Fakat, İngilizler bu ittifakla hem Hindistan'daki Müslümanları hareketsiz kılacak hem de İran ve Irak'taki mevkisini güçlendirerek, İslam dünyasına ayağa kalkma fırsatı tanımayacaktı. Ayrıca böyle bir yakınlaşma ile Ruslara karşı cephe alınmış olacaktı. Bu durum ise, Rusların Türkistan'dan sonra Afganistan'a da saldırmasını kaçınılmaz hale getirecektir.

Cemal Paşa ikinci olarak, Afganistan'ın tarafsızlığı politikasını ele almıştır. Buna göre, Afganistan Rusya'ya karşı tarafsızlık politikası uygulayabilirdi. Fakat, Hindistan meselesi varken aynı politikanın İngilizlere karşı uygulanması mümkün değildir.

Cemal Paşa üçüncü olarak, kendisinin de savunmuş olduğu, Ruslarla işbirliği politikasını ele almıştır. Paşaya göre, Ruslarla yapılan ittifak anlaşması sayesinde Hindistan ihtilalcilerine ve dolayısıyla bütün İslam dünyasına gerekli yardım sağlanabilecektir. Ayrıca Rusya, Afganistan için gerekli fabrika, uçak, tren gibi teknik konularda da yardımcı olacaktır. Bunun karşılığında Rusya'nın kârı ise, İngiltere'nin can damarı Hindistan'a yaklaşmak ve onları bu kaynaktan mahrum etmek olacaktır. Cemal Paşa son söz olarak da “*İngiliz yılanının zehirlerine karşı Rus panzehiri kullanmanın*” en akılcı siyaset olacağını belirtmiştir¹⁵⁵³.

Ancak, Cemal Paşanın mektubunun Tarzi Han üzerinde pek de etkili olduğunu söyleyemeyiz. Zira, Tarzi Han Ruslarla yapılmış olan anlaşmaya rağmen yeniden İngilizlerle görüşmeye başlamıştır. Ona göre, Afganistan İngilizlerle

¹⁵⁵³ Cemal Paşadan Afgan Hariciye Nazırına, 26 Cedi 299 (Afgan takviminde verilmiş olan bu mektubun tarihi muhtemelen Mayıs 1921 olmalıdır). Mektubun tamamı için bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 282-287; *Tanin*, 14/16 Ocak 1945, s. 6. Cemal Paşanın bu yaklaşımına o tarihlerde Münih'te bulunan eski arkadaşı Fethi Beyden eleştiri gelmiştir. Fethi Bey 20 Mayıs 1921 tarihli mektubunda; Afganistan'ın ilmen kalkındırılmasının ve ordusunun düzenlenmesinin yerinde bir hareket olduğunun söylemiş ancak, İngilizlere karşı silahlı mücadeleye girerek hem Hindistan'daki Müslümanların hem de Afganistan halkının istikbalini tehlikeye atmanın doğru bir siyaset tarzı olmadığını belirtmiştir. Fethi Beyden (Okyar) Cemal Paşaya, 20 Mayıs 1921. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 390-391; *Tanin*, 8 Şubat 1945, s. 6

anlaşma yapmağa mecburdur. Ruslarla anlaşma yapmaları en çok Türklerin işine gelmektedir. Çünkü, Cemal Paşa, Ruslarla yapılan anlaşmayı Afganistan için değil Anadolu için istemiştir. Oysa ki, Türk Hükümeti bitmişti ve Anadolu'nun hiç bir önemi kalmamıştı¹⁵⁵⁴. Cemal Paşa, Tarzi Han'ın bu sözlerine oldukça kızmış ve Anadolu'nun kahraman evlatlarının böyle bir duruma asla meydan vermeyeceğini kesin bir dille ifade etmiştir¹⁵⁵⁵.

Cemal Paşa, diğer Afgan devlet erkânıyla yapmış olduğu görüşmelerde de, İngiliz taraftarlığının ağır bastığını görmüştür. Hatta bu görüşmeler sırasında Amanullah'a yakınlığıyla bilinen Emniyet-i Umumiye Veziri Şucauddevele, kendisinin de İngiliz ittifakını karşı olmasına rağmen Hariciye Nazırı Tarzi Hanın, Emir üzerinde çok fazla bir etkiye sahip olduğunu ve söz konusu ittifakın gerçekleşmesinin an meselesi olduğunu söylemişti. Şucauddevele daha da ileri giderek, Cemal Paşadan ülkeyi terk etmesinin ve şerefini korumasını istemiştir. Ancak, aynı şahıs ertesi günü Cemal Paşaya gelerek Emirle görüştüğünü ve dünkü sözlerini de ciddiye almamasını söylemiştir. Cemal Paşanın bu çelişkiler ülkesinde daha fazla kalamayacağı aşikârdı. Ancak Paşa, pes etmemiş ve Amanullah Hanla bir kez daha görüşerek İngiliz ittifakından kaçınılmasını istemiştir. Amanullah Han, Cemal Paşaya hak verse de ülke içerisindeki muhalefetten dolayı kararsız bir tavır sergilemiştir. Öte yandan muhalif kanadın başı Tarzi Han da, aniden tavır değiştirerek Cemal Paşaya daha iyi davranmaya başlamıştı¹⁵⁵⁶. Buradan da anlaşılacağı gibi Afganistan'da hala taşlar yerine oturmuş değildi. Cemal Paşayı en fazla meşgul eden konuların başında da Afganlı devlet erkânının bu kararsızlığı gelmektedir. Bu nedenle Cemal Paşa, Afganistan'dan ayrılmayıp mücadeleye devam etme kararı almıştır.

¹⁵⁵⁴ Cemal Paşadan Enver Paşaya, 29 Temmuz 1921. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 266-281; *Tanin*, 7/16 Ocak 1945.

¹⁵⁵⁵ Cemal Paşadan Enver Paşaya, 29 Temmuz 1921. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 266-281; *Tanin*, 7/16 Ocak 1945.

¹⁵⁵⁶ Cemal Paşadan Enver Paşaya, 29 Temmuz 1921. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 266-281; *Tanin*, 7/16 Ocak 1945.

Enver Paşanın, 20 Temmuz 1921’de “*Ali*” imzasıyla göndermiş olduğu “*Afgan hududundayım ve sizinle görüşmek istiyorum*¹⁵⁵⁷” şeklindeki telgrafı, Cemal Paşanın bütün planlarını alt üst etmiş ve hiç planda olmayan bir seyahate çıkmasına sebep olmuştur¹⁵⁵⁸. Zira, bu sıralarda Enver Paşanın bir takım faaliyetleri Moskova ve Ankara’da endişeyle takip ediliyordu. Cemal Paşa, onun yanlış bir harekette bulunmasından çekindiği için söz konusu telgrafı Amanullah Hana göstererek izin istemiştir. Paşa, ayrıca oraya kadar gittikten sonra Moskova’ya uğrayıp Bolşeviklerle görüşmeyi, daha sonra ise, Almanya’ya geçerek ailesiyle görüşmek istediğini söylemiştir. Amanullah Han, seyahatin uzamasından şüphelenerek Paşaya geri dönüp dönmeyeceğinin sormuştur. Bunun üzerine Cemal Paşa, Afgan Emirine geri döneceği hususunda teminat vermiştir. Daha sonra da kendisine verilen Afgan Hükümeti’ne ait “*Serdar Ahmed Cemal Han*” pasaportu ve yaverleriyle birlikte Eylül başlarında resmi merasimle Afganistan’dan ayrılmıştır¹⁵⁵⁹. Cemal Paşanın Afganistan’dan ayrılmasında bir diğer etken ise, İngiltere’nin Afganistan ve Rusya üzerindeki baskıları olmuştur. Özellikle Ruslara verilen, 7 Eylül 1921 tarihli İngiliz notasında; Cemal Paşanın Afganistan’ı İngiltere aleyhine kışkırttığı ve Hindistan’da karışıklık çıkarttığı belirtilmekteydi. Paşa, Moskova’ya ulaştığında söz konusu nota Çiçerin tarafından kendisine gösterilmiş ve bir cevap vermesi istenmiştir. Cemal Paşa, Çiçerin’e vermiş olduğu cevabında; Afgan Emirinin misafiri olarak Kabil’de bulunduğunu, Hindistan’a karşı tecavüzkâr bir fikir beslemediğini, Hintlilerin ise çok önceden İngiliz idaresine karşı mücadeleye başladıklarını söylemek zorunda kalmıştır¹⁵⁶⁰. Ancak onun bu cevabı kendisini uzun zamandır tanıyan İngilizleri ikna etmeye yeterli olmamıştır. Ayrıca, Cemal Paşanın ayrılmasından birkaç ay sonra

¹⁵⁵⁷ Cemal Paşadan Enver Paşaya, 29 Temmuz 1921. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 266-281; *Tanin*, 7/16 Ocak 1945.; Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. III, Sa. 74, 8 Ağustos 1934, s. 16.

¹⁵⁵⁸ İsmet Bey, Cemal Paşanın o tarihlerde kesinlikle böyle bir seyahate çıkmayı düşünmediğini dolayısıyla da ölümüyle sonuçlanan suikast olayının da gerçekleşmeyeceğini iddia etmiştir. Bkz. Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. IV, Sa. 80, 19 Eylül 1934, s. 7.

¹⁵⁵⁹ Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. III, Sa. 74, s. 17.

¹⁵⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Fuad Cebesoy, *a.g.e.*, s. 359-360.

İngilizler, Kabil'e bir heyet göndermiş, 22 Kasım 1922 tarihinde de Afganistan ile bir dostluk anlaşmasının imzalanmasını sağlamışlardır¹⁵⁶¹.

b- Yeniden Moskova'ya Gidişi

Cemal Paşa önceden kararlaştırılan buluşma yerine geldiği halde Enver Paşayla görüşmemiştir. Bunun üzerine Afgan hududundan ayrılarak Moskova'ya doğru yola çıkmıştır. Taşkent'e vardığında Dr. Nazım Beyle karşılaşan Paşa, Enver'in Batum'da olduğu haberini alınca oldukça öfkelenmiştir¹⁵⁶². Ekim başlarında Taşkent'ten Moskova'ya geçen Cemal Paşa, burada yaklaşık beş hafta kalmıştır¹⁵⁶³. Bu süre zarfında Çiçerin ve Troçki ile defalarca görüşmelerde bulunmuştur. Bu görüşmelerde Afganistan'ın durumu, yeni oluşturulacak Afgan ordusuna silah ve teçhizat yardımı yapılması ve İngilizlere karşı alınması gereken önlemler hakkında anlaşmaya varmıştır¹⁵⁶⁴. Cemal Paşa, Moskova'daki faaliyetleri hakkında Amanullah Hanı bilgilendirmeyi de ihmal etmemiştir¹⁵⁶⁵. Ancak Paşa tam Moskova'dan ayrılmak üzereyken, Enver Paşanın Buhara'da Basmacılarla birlikte Ruslara karşı harekete geçtiği haberini almıştır¹⁵⁶⁶. Bu olay, Rusların Cemal Paşaya karşı olan güvenlerinin sarsılmasına neden olduğu gibi onun Afganistan'daki bir yıllık emeklerini de tehlikeye sokmuştur¹⁵⁶⁷. Paşa bu yüzden Almanya seyahatini de bir ay

¹⁵⁶¹ Bkz. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c. III, s. 532-533. Anlaşmanın imzalanmasında, Cemal Paşanın ayrılmasının yanı sıra, Rusların 28 Şubat 1921 tarihli anlaşmanın gereklerini yerine getirmemiş olmalarının büyük rolü olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Fuad Cebesoy, *a.g.e.*, s. 354-355.

¹⁵⁶² Cemal Paşanın öfkelenmesinin nedeni, Enver Paşanın başına buyruk hareket etmesi ve Anadolu'ya geçme planları yapmış olmasıydı. Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. III, Sa. 74, 8 Ağustos 1934, s. 16-17.

¹⁵⁶³ Cemal Paşadan Mustafa Kemal Paşaya, 12 Kasım 1921. Bkz. Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 413-414; Sadi Borak, *a.g.e.*, s. 199-200.

¹⁵⁶⁴ Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. III, Sa. 74, 8 Ağustos 1934, s. 17.

¹⁵⁶⁵ Bkz. Cemal Paşadan Mustafa Kemal Paşaya, 16 Kasım 1921. Bkz. Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 415-416; Sadi Borak, *a.g.e.*, s. 200-201.

¹⁵⁶⁶ Enver Paşanın Buhara'daki faaliyetleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, c. III, s. 624-640.

¹⁵⁶⁷ Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. III, Sa. 75, 15 Ağustos 1934, s. 14-15.

kadar ertelemek zorunda kalmış ve ancak, 18 Kasım 1922’de Moskova’dan ayrılabilmiştir¹⁵⁶⁸.

C- Cemal Paşanın Afganistan Adına Avrupa’daki Faaliyetleri

1- Almanya’daki Faaliyetleri

Cemal Paşa, Moskova’dan ayrıldıktan sonra öncelikle Münih’e geçerek ailesiyle buluşmuştur. Yirmi beş gün kadar Münih’te kaldıktan sonra, o sıralarda Berlin’de bulunan Afganistan Hükümeti temsilcisi Muhammed Veli Hanla görüş alış verişinde bulunmak amacıyla Aralık ortalarında Berlin’e gitmiştir¹⁵⁶⁹.

Cemal Paşa Almanya’da bulunduğu süre zarfında Afganistan projesi için çalışmalarına devam etmiştir. Onun Almanya’dan en önemli beklentisi Afganistan’a bir elçilik heyetinin gönderilmesi ve iç güvenlik için gerekli silahların bir kısmının karşılanması olmuştur. Paşa, bunun yanı sıra Afganistan’da fabrikaların kurulması, madenlerin işletilmesi ve bayındırlık işleri için gerekli alt yapının da Almanlar tarafından oluşturulmasını istemiştir¹⁵⁷⁰. Bu işi, Afganistan’ın ve Rusya’nın yapabileceğine inanmadığı için de, kendi üzerine almayı uygun görmüştür. Cemal Paşa, bu amaçla ilk olarak Berlin’de Almanya’nın büyük sermaye sahipleri Hugo Stinnes ve Sanenau ile birer görüşme yapmıştır. Bu görüşmelerde Afganistan için kendilerinden yardım ve destek istediğini ifade etmiştir. Ancak, her iki Alman işadamı, Paşanın bu isteklerini yerine getirmelerinin mümkün olmadığını şu gerekçelerle açıklamaya çalışmışlardır: *“Cemal Paşa, Afganistan’ın vaziyet-i coğrafiye ve siyasiyyesine dair verdiğiniz izahat tamamen doğrudur ve Almanya Afganistan’ın peyda-i umran etmesine muavenet ederek iktisaden müstefit olacağı gibi Afganistan’ın kesb-i kuvvet etmesine muavenet sayesinde de siyaseten müstefit olabilir. Binaenaleyh, bu işe layık olduğu ehemmiyetle teşebbüs etmek her Alman için bir vecibedir. Fakat, Almanya’nın bugünkü vaziyet-i iktisadiye ve siyasiyyesi*

¹⁵⁶⁸ Cemal Paşanın Afgan Emiri Amanullah Hana Göndermiş Olduğu 1 Temmuz 1922 Tarihli Rapordan. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 288; *Tanin*, 17/23 Ocak 1945; Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. IV, Sa. 80, 19 Eylül 1934, s. 8-9.

¹⁵⁶⁹ Cemal Paşanın Amanullah Hana Göndermiş Olduğu 1 Temmuz 1922 Tarihli Rapordan. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 289; *Tanin*, 17/23 Ocak 1945.

¹⁵⁷⁰ Cemal Paşanın Amanullah Hana Göndermiş Olduğu 1 Temmuz 1922 Tarihli Rapordan. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 288-289; *Tanin*, 17/23 Ocak 1945; Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. III, Sa. 75, 15 Ağustos 1934, s. 15.

buna şimdilik maatteessüf imkân bırakmaz. Evvela, Almanya böyle Afganistan umuru iktisadiyyesi ile alakadar görünmeğe başlar başlamaz düşmanlarımız: Mademki Afganistan'a sarfedecek kadar para ve vesaitte maliksınız, o halde borçlarınızı niçin vermiyorsunuz? derler ve bizi daha ziyade tazyike başlarlar. Saniyen, biz vaziyet-i müşkile-i hazıramızdan kurtulmak için İngiltere'nin müzaheret-i maneviyyesine arz-ı iftikar ediyoruz. Afganistan'ın kuvvetlenmesine yardım etmek demek İngiltere'nin menfaatine muhalif etmek demektir. İngiltere bizim Afganistan'la alakadar olduğumuzu görür görmez bizi Fransa'dan daha ziyade tazyike başlar ve işte o zaman Almanya için iflas muhakkaktır. Binaenaleyh, menhus Versay muahedesinin tadiline ihraz-ı muvaffakiyet etmedikçe Afganistan işleriyle doğrudan doğruya ve gerek bil vasıta alakadar görünmekten tevakki etmeğe mecburuz. Size her kim bunun hilafına bir şey söyleyecek olursa katiyen inanmayınız ve Almanya'dan şimdilik uzun zaman için hiçbir şey beklemeyiniz¹⁵⁷¹.”

Cemal Paşa böylesine bir cevapla karşı karşıya kalacağını tahmin etmiyordu. Zira o, büyük umutlarla Almanya'ya gelmişti. Nitekim daha Afganistan'da bulunduğu sıralarda Talat Paşanın bu işlerle uğraşmasını istemişti¹⁵⁷². Kanaatimizce, Talat Paşanın bir suikast sonucu öldürülmesi¹⁵⁷³, Cemal Paşanın Almanya'daki teşebbüslerinin başarılı olmasını engellemiştir.

2- Fransa'daki Faaliyetleri

a- Fransa Seyahatinin Nedenleri

Cemal Paşa bu olumsuzluklara rağmen, 1922 Şubat ortalarına kadar Berlin'de kalmıştır¹⁵⁷⁴. Bu süre zarfında Muhammed Veli Han ile yeniden görüşerek, Afganistan için Fransa ve İtalya'nın desteğini sağlamaya karar vermiştir¹⁵⁷⁵. Paşa, bu

¹⁵⁷¹ Cemal Paşanın Amanullah Hana Göndermiş Olduğu 1 Temmuz 1922 Tarihli Rapordan. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 289; *Tanin*, 17/23 Ocak 1945.

¹⁵⁷² Cemal Paşadan Talat Paşaya, 30 Kasım 1920. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 254-258; *Tanin*, 1-2 Ocak 1945, s. 3-6.

¹⁵⁷³ Talat Paşa, 15 Mart 1921'de Berlin'de öldürülmüştür. Cemal Paşa bu acı haberi Enver Paşanın kendisine yazmış olduğu 20 Mart 1921 tarihli mektupla öğrenmiştir. Enver Paşadan Cemal Paşaya, 20 Mart 1921. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 65-66.

¹⁵⁷⁴ Cemal Paşanın Amanullah Hana Göndermiş Olduğu 1 Temmuz 1922 Tarihli Rapordan. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 291; *Tanin*, 17/23 Ocak 1945.

¹⁵⁷⁵ Cemal Paşanın Amanullah Hana Göndermiş Olduğu 1 Temmuz 1922 Tarihli rapordan. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 290; *Tanin*, 17/23 Ocak 1945. Cemal Paşa, Avrupa'da

iş için Fransa'da bulunan eski dostlarından gazeteci George Reomand'la görüşerek nabız yoklamıştır¹⁵⁷⁶. Bunun dışında, o tarihlerde Ankara'da bulunan Süreyya Beyi İtalya'da çalışmalarında bulunmakla görevlendirmiştir. Floransa'da bulunan eski dostu Prof. Çürher'den de, Süreyya Beye yardımcı olmasını istemiştir¹⁵⁷⁷. Hatta Paris'e geldiği sırada aynı otelde kaldığı Kont Sforza ile bizzat görüşerek, İtalya'nın Afganistan'a elçilik heyeti göndermesini istemiştir¹⁵⁷⁸.

Cemal Paşa, 14 Ocak 1922'de Berlin'de bulunan Fransa Meclis üyesi Nissier isimli bir zatın kendisiyle görüşmek istediğine dair bir haber almış, ertesi gün söz konusu şahsın oteline giderek bir görüşme yapmıştır. Nissier, bu görüşmede kendisinin Fransa Başbakanı Mösyö Briand tarafından gönderildiğini ve bazı sorularına (Muhtemelen Afganistan'daki faaliyetleriyle ilgili) cevap vermesini istediğini söylemişti. Görüşmenin ardından Paris'e dönen Nissier, Mösyö Briand'a Cemal Paşanın cevaplarını götürmüştür. Yaklaşık bir hafta sonra da Cemal Paşaya bir mektup göndererek; Mösyö Briand'ın istifa etmiş olmasına rağmen kendisiyle görüşmek istediğini, ayrıca, yeni Başbakan Mösyö Pouncare'ye de haber verildiğini ve hükümet tarafından resmi olarak davet edilmesinin sağlanacağını söylemiştir¹⁵⁷⁹. Bir kaç gün sonra Fransa'nın Berlin Büyükelçisi Mösyö Laurent tarafından kabul edilen Cemal Paşa, Fransa Hükümeti tarafından Paris'e davet edilmiştir. Ancak, Fransa Başbakanı Mösyö Pouncare, Paşanın Serdar Ahmed Cemal Han ismiyle değil doğrudan doğruya Cemal Paşa ismiyle seyahat etmesini istemiştir. Fakat, Paşa bunu kabul etmemiş ve pasaportunu “*Afganistan Ordusu Genel Müfettişi Serdar Ahmed Cemal Han*¹⁵⁸⁰” olarak düzenletmiştir¹⁵⁸¹.

Afganistan Hükümeti için çalışmalarda bulunurken Amanullah Han da 18 Şubat'ta Mustafa Kemal Paşaya dostluk mesajlarını içeren bir mektup yollamıştı. Söz konusu mektup için bkz. *İkdam*, 8957, 19 Şubat 1922.

¹⁵⁷⁶ Hatta, Fransız kamuoyunu etkilemek için Hatıraları'nı Fransızca'ya tercüme ettirerek, Paris'te bastırmak istemiştir. Bkz. Jean-Louis-Bacque-Grammont, *a.g.m.*, s. 102.

¹⁵⁷⁷ Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. III, Sa. 75, 15 Ağustos 1934, s. 16.

¹⁵⁷⁸ Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. III, Sa. 75, 15 Ağustos 1934, s. 16.

¹⁵⁷⁹ Cemal Paşanın Amanullah Hana Göndermiş Olduğu 1 Temmuz 1922 Tarihli rapordan. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 290-291; *Tanin*, 17/23 Ocak 1945.

¹⁵⁸⁰ Cemal Paşanın bu ünvanla İsmet Beye yazmış olduğu mektup sureti için bkz. Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. III, Sa. 73, 1 Ağustos 1934, s. 15.

¹⁵⁸¹ Cemal Paşanın Amanullah Hana Göndermiş Olduğu 1 Temmuz 1922 Tarihli Rapordan. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 291; *Tanin*, 17/23 Ocak 1945.

Almanya'dan istediği desteği alamayan Cemal Paşa için, Fransa gezisi çok büyük önem taşıyordu. Zira o, bu seyahati Afganistan'ın Amerika, Fransa ve İtalya gibi büyük devletlerle resmi ilişkiler kurması ve adı geçen devletlerin Kabil'e birer elçilik heyeti göndermeleri açısından büyük bir fırsat olarak görüyordu. Ayrıca o tarihlerde İngiltere ile Fransa arasında meydana gelen bir takım ihtilaflar da onun bu ziyaretini daha anlamlı kılıyordu. Öte yandan Cemal Paşa bu vesileyle Fransa'daki eski dostlarıyla da görüşme imkânı elde edecekti¹⁵⁸². Paşa, seyahat masrafları için Amanullah Hanının kendisine vermiş olduğu 20.000 Frank'ın yanı sıra Muhammed Veli Handan da, 500 İngiliz Lirası almıştır. Paşa, yanında yaveri Nusret Bey olduğu halde 16 Şubat'ta Berlin'den ayrılarak İsviçre'ye gitmiştir¹⁵⁸³. Burada İsviçre Hariciye Nezareti Müsteşarı Vinicher ile görüşmüş, Afganistan projesi için destek istemiştir¹⁵⁸⁴. Bir süre Lozan'da kaldıktan sonra, Fransa'ya hareket etmiştir¹⁵⁸⁵.

b- Fransız Devlet Adamları ve Sanayicileriyle Görüşmesi

Cemal Paşa, 1 Mart 1922'de Paris'e gelmiştir. Bir süre otelinde dinlendikten sonra, 3 Mart'ta Başbakan Poincare ile bir görüşme yapmış ve şu isteklerde bulunmuştur: Kabil'de bir Fransız elçiliği, Afganistan'da demiryolu inşası, madenlerin işletilmesi ve arazi incelemeleri için bir bilim heyetinin gönderilmesi (Bu heyetin masrafları da Fransız Hükümeti tarafından karşılanacaktır) ve Afganistan'a gönderilecek silah ve teçhizatın ihracına müsaade edilmesi. Poincare, bu konuyu ancak Paris'te yapılacak olan yakın doğu barış görüşmelerinden sonra ele alabileceklerin söyleyerek Paşadan bir süre beklemesini istemiştir. Paşa, bu nedenle yaklaşık olarak bir ay Fransa'da kalmıştır. Cemal Paşa, Poincare ile yapacağı

¹⁵⁸² Cemal Paşanın Amanullah Hana Göndermiş Olduğu 1 Temmuz 1922 Tarihli Rapordan. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 291; *Tanin*, 17/23 Ocak 1945; Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. IV, Sa. 81, 26 Eylül 1934, s. 6.

¹⁵⁸³ Cemal Paşanın Amanullah Hana Göndermiş Olduğu 1 Temmuz 1922 Tarihli Rapordan. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 291-292; *Tanin*, 17/23 Ocak 1945; Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. IV, Sa. 81, 26 Eylül 1934, s. 6.

¹⁵⁸⁴ Paşa bu görüşmede Afganistan fevkalade elçisinin çok kısa bir süre içerisinde İsviçre'yi ziyaret edeceğini söylemiştir. Cemal Paşanın Amanullah Hana Göndermiş Olduğu 1 Temmuz 1922 Tarihli Rapordan. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 292; *Tanin*, 17/23 Ocak 1945.

¹⁵⁸⁵ Cemal Paşa Lozan'da bulunduğu sırada İtilaf Devletleri'nin casuslarından oldukça rahatsız olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. III, Sa. 75, 15 Ağustos 1934, s. 15. Lozan'dan Paris'e geçerken Menton şehrinde Hüseyin Cahit Beyle görüşmüştür. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 291.

görüşmeyi beklerken boş durmamış, 6 Mart'ta Fransız Hariciye Nezareti'ne giderek, Umur-u Hariciye Müdür-ü Umumisi Mösyö Peretti'ye de düşüncelerini anlatma fırsatı bulmuştur¹⁵⁸⁶. Paşa, resmi yetkililerle görüşmesinin ardından, Afgan ordusu için ucuz fiyattan tüfek satın alınması ve uçak filosu oluşturulması amacıyla ilgili Fransız şirketleriyle anlaşmaya varmıştır. Ayrıca Creusot top fabrikası yetkililerini Afganistan'da bir top fabrikası kurulması yönünde ikna etmeyi başarmış, Mösyö Laucheur'un demiryolu şirketiyle de gerekli anlaşmaları yapmıştır¹⁵⁸⁷. Buna ilave olarak, Mösyö Briand, Mareşal Liyautey, General Gouraud, Mösyö Laucheur ve Mösyö Bompard gibi Fransa'nın önde gelen isimleriyle görüşmelerde bulunarak Afganistan projesinden bahsetmiş ve destek istemiştir. Ayrıca, o sıralarda Paris'te bulunan Ankara Hükümeti'nin Hariciye Nazırı Yusuf Kemal Bey¹⁵⁸⁸ ve İstanbul Hükümeti'nin Hariciye Nazırı İzzet Paşa ile de görüşmüştür¹⁵⁸⁹.

Cemal Paşa, Mart sonunda Başbakan Poincare ile bir kez daha görüşmüştür. Poincare bu görüşmede; Afganistan'a şimdilik bir elçilik heyeti gönderilmesinin zor olduğunu, buna karşılık bilim heyetinin gönderilebileceğini söylemiş¹⁵⁹⁰, L'illustration muhabiri George Remond'un Afganistan seyahatine çıkması için

¹⁵⁸⁶ Cemal Paşa, bu görüşmede Başbakan Poincare'ye anlatmış olduğu hususları ayrıntılı bir biçimde Peretti'ye de aktarmıştır. Cemal Paşa-Peretti görüşmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 383-385.

¹⁵⁸⁷ Afganistan'dan yeterli miktarda para gelmemesi nedeniyle Paşanın bu çabaları boşa gitmiştir. Cemal Paşanın Amanullah Hana Göndermiş Olduğu 1 Temmuz 1922 Tarihli Rapordan. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 292-293; *Tanin*, 17/23 Ocak 1945; Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. IV, Sa. 81, 26 Eylül 1934, s. 7.

¹⁵⁸⁸ Yusuf Kemal Bey ile Cemal Paşanın görüşmesi 11-24 Mart arasında gerçekleşmiş olmalıdır. Zira, Cemal Paşa söz konusu tarihlerde Mustafa Kemal Paşaya yazmış olduğu iki mektubu Yusuf Kemal Bey vasıtasıyla Ankara'ya ulaştırmıştır. Bkz. Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 423-428.

¹⁵⁸⁹ Cemal Paşanın Amanullah Hana Göndermiş Olduğu 1 Temmuz 1922 Tarihli Rapordan. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 292-293; *Tanin*, 17/23 Ocak 1945; Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. IV, Sa. 81, 26 Eylül 1934, s. 7.

¹⁵⁹⁰ Şekip Arslan bu heyetin gönderildiğine dair bir habere rastlamadığını ancak İtalya'nın bir bilim heyetinin Afganistan'a gittiğini duyduğunu söylemiştir. Bkz. Emir Şekip Arslan, *a.g.e.*, s. 62.

gerekli hükümet onayının çıktığına dair bir de müjde vermiştir.¹⁵⁹¹ Görüşmeden memnun ayrılan Cemal Paşa, Fransa seyahatinin amacına ulaştığını söylemiştir¹⁵⁹².

Cemal Paşa, Fransa'dan ayrılmadan önce Paris'te bir matbuat ve istihbarat bürosu tesis etmek ve bu sayede Dünya kamuoyunun dikkatini Afganistan'a çevirmek istemiş ancak yeterli para bulunamadığı için bu teşebbüsten vazgeçmiştir¹⁵⁹³. 7 Nisan 1922'de yeniden Almanya'ya dönene Cemal Paşa¹⁵⁹⁴, yaklaşık bir ay burada kaldıktan sonra 2 Mayıs 1922'de, Afganistan'a gitmek amacıyla Berlin'den hareket etmiş¹⁵⁹⁵, 8 Mayıs'ta da Moskova'ya ulaşmıştır¹⁵⁹⁶.

c- Paris'te Mösyö Laurent Vibert ile Yapmış Olduğu Söyleşi

Cemal Paşa, Paris'te bulunduğu sırada Fransa'nın Berlin Büyükelçisi Mösyö Laurent Vibert ile Afganistan meselesi dışında bir söyleşi de bulunmuştur. Cemal Paşanın dünya görüşünü de yansıtan "*Le Secret De L'İslam(İslamın Sırları)*" başlıklı bu söyleşi, Fransa'nın Vaucluse bölgesinde bulunan ve Mösyö Laurent Vibert tarafından daha sonra müze haline getirilen Lour Marin Şatosu'ndaki 77 nolu dosyada bulunmaktadır¹⁵⁹⁷. Bu söyleşide Cemal Paşa İslamiyet, Hıristiyanlık ve Museviliğe ait düşüncelerini özetle şu şekilde açıklamaya çalışmıştır:

"İslamiyet tek tanrılı bir dindir. Hıristiyanlık ve Musevilik tamamen yanlış değillerdir. Ama çok tanrıcılık bir hatadır. Ayrıca, söz konusu dinlerin tamamlanmış olduklarına ve İslam'a doğru bir etap olmadıklarına inanmamak da doğru değildir. Bizler, Hıristiyanların ve Musevilerin peygamberlerini kabul ediyoruz ancak, onlar

¹⁵⁹¹ Jean-Louis, Bacque-Grammont, *a.g.m.*, s. 103. Bu habere çok sevinen Cemal Paşa, Remond'un Ankara üzerinden Moskova'ya geçmesi hususunda kendisine gerekli kolaylığın sağlanması için Mustafa Kemal Paşadan yardım istemiştir. Cemal Paşadan Mustafa Kemal Paşaya, 12 Nisan 1922. Bkz. Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 432.

¹⁵⁹² Cemal Paşanın Amanullah Hana Göndermiş Olduğu 1 Temmuz 1922 Tarihli Rapordan. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 293; *Tanin*, 17/23 Ocak 1945; Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. IV, Sa. 81, 26 Eylül 1934, s. 7-8.

¹⁵⁹³ Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. III, Sa. 75, 15 Ağustos 1934, s. 16.

¹⁵⁹⁴ Cemal Paşadan Mustafa Kemal Paşaya, 12 Nisan 1922. Bkz. Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 428-433.

¹⁵⁹⁵ Cemal Paşanın Amanullah Hana Göndermiş Olduğu 1 Temmuz 1922 Tarihli Rapordan. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 294; *Tanin*, 17/23 Ocak 1945; Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. III, Sa. 75, 15 Ağustos 1934, s. 16.

¹⁵⁹⁶ Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. IV, Sa. 81, 26 Eylül 1934, s. 8.

¹⁵⁹⁷ Jean-Louis, Bacque-Grammont, *a.g.m.*, s. 101.

Muhammed'in son peygamber olarak geleceğini bilmelerine rağmen bu gerçeği kabul etmiyorlar. Muhammed, diğerleri gibi bir insandır. Tanrı değildir. Tanrının sevgilisidir. Mesih'i beklemiyoruz. Bunları siz de biliyorsunuz. Zaten her bilgili insanın İslam hakkında bileceği şeydir bunlar. Ama gerçek öğreti bu değildir. Allah, ilk olarak Muhammed'in ruhunu yarattı. Yarattığı bu ruhu hayranlıkla izledi ve onu sevdi. O yalnız kalmasın diye sonradan Dünya'yı yarattı. Dünya, aşkla yaratıldı. Gökyüzü, yeryüzü ve hayvanlar da birkaç gün içinde aşkla yaratıldı. Allah sonra sözlerinin insanlığa aktarılması için birkaç insan yarattı ama onlara tüm gerçeği ve kuralları söylemedi. Çünkü evren yaratılmadan önce Allah'ın kanında yaşayan Muhammed'in ruhu bu en yüce görevi rezerve etmişti. Allah bir gün Muhammed'in ruhunu bir insana verdi ve ona Kuran'ı yazdırarak inananları toplamasını istedi. İşte aşk üzerine yazılmış gerçek İslam dini¹⁵⁹⁸.

Hıristiyanlık ise, kurban üzerine kurulmuştur. İsa, size göre kendini feda ederek Dünya'yı kurtardı. Bizler İsa'yı peygamber olarak kabul ediyoruz. Meryem'e inanıyoruz. Ancak, İsa'nın kendisini feda etmiş olduğunu kabul etmiyoruz. Muhakkak ki, Hıristiyanlık, insan kalbinde her zaman bir endişe bırakır. Çünkü, insan ne yaparsa yapsın hiçbir zaman iyi yaptığından emin olamaz. Oysaki, İslamiyet'te, özel-kamusal ilişkiler ve ibadetler Kuran'da belirtilmiştir. Kitaba sadık kalabilersen endişe etmeden, huzur içerisinde yaşayabilirsiniz¹⁵⁹⁹.

İslamiyet ve Osmanlı'daki çok eşlilik meselesine gelince. Muhammed'in ahlakının güzelliğinden şüpheleniz olmasın. Ama siz, anlamadığınız bazı şeyleri görünce şok oluyorsunuz. Çünkü Muhammed'in kuralı nasıl yerleştirdiğini etüt etmediniz. Mesela, eşlerin sayısı meselesi. Muhammed, evlilik kurallarını düzenlerken, bütün Arapların çok sayıda eşi vardı. Buna karşın, Muhammed tek eşliliği savunmuştur. Ancak hepsine eşit koşullar sunmak, sayıyı dörtle sınırlamak şartlarıyla çok evliliğe izin vermiştir¹⁶⁰⁰.

Osmanlı Padişahlarının çok eşliliği meselesine gelince. Öncelikle Padişahın eşlerini ve kölelerini ayırmak gerekir. Bir Müslüman eşinin veya eşlerinin haricinde

¹⁵⁹⁸ Jean-Louis, Bacque-Grammont, *a.g.m.*, s. 107-108.

¹⁵⁹⁹ Jean-Louis, Bacque-Grammont, *a.g.m.*, s. 108.

¹⁶⁰⁰ Jean-Louis, Bacque-Grammont, *a.g.m.*, s. 109.

de, yediyi geçmemek şartıyla, kadına sahip olabilir. Padişah'ın haremindeki sayı bundan fazla ise, bu bir kötüye kullanmadır. Ama yine de kurala karşı bir şey kanıtlamaz. Şarabın yasaklanması da aynı gerekçelerle açıklanabilir. Muhammed, önceleri şarabı tamamen yasaklamak istemiyordu. Sadece sarhoş bir insanın ibadet etmesini yasaklamayı düşünüyordu. Fakat, bir gün kavga eden iki kişiyle karşılaştı. Niçin bu kadar öfkeli olduklarını sorduğunda sarhoş olduklarını öğrenince içkiyi tamamen yasakladı¹⁶⁰¹.

Savaş kurallarıyla ilgili sorunuza gelince. İslamiyet'te savaş sırasında da öldürme ve yalan söylem yasaklanmıştır. Fakat, düşman bunları kullandığı takdirde bu yasaklar kalkabilir. Dolayısıyla, düşmanın kullanmadığı ya da sahip olmadığı silahları kullanmak yasaktır. Bakın size bir hikâye anlatayım: Bir gün Padişah, imparatorluktaki Müslüman olmayanları yok etmek istemiştir. Ancak, Şeyhülislam onu durdurur ve şöyle der: Bu insanlar senin otoriteni kabul ettiği anda onları Müslüman olmaları için zorlayamazsın. Bunu üzerine Padişah, ona: Çok cesursun, kafanı kestirebilirim deyince Şeyhülislam: Şüphesiz yapabilirsiniz ama benim görevim Allah'ı ve onun kurallarını savunmak ve buna sizin bile uymanızı sağlamaktır. Padişah, aldığı bu cevap karşısında boyun eğmek zorunda kaldı.

Halifelik-Şeyhülislamlık kavramlarıyla ilgili sorularınıza da şu şekilde cevap verebilirim. Halife, Muhammed'in temsilcisidir. Onun soyundan seçilir. Fakat, ruhani güçleri yoktur. Yani, Hıristiyanlık'taki Papa gibi değildir. Dini açıdan diğerleri gibi bir Müslüman'dır. Kuralları yorumlamaya hakkı yoktur. Şeyhülislam ise, Halifenin din işlerinden sorumlu bir bakanıdır. O da, diğerleri gibi bir Müslüman'dır. Zaten İslamiyet'in temel noktası bütün Müslümanların eşit olduğu ilkesidir. Sonuç olarak diyebilirim ki İslamiyet'in sırrı eşitlik, açıklık ve aşk üzerine kurulmuş olmasıdır¹⁶⁰².

¹⁶⁰¹ Jean-Louis, Bacque-Grammont, *a.g.m.*, s. 109.

¹⁶⁰² Jean-Louis, Bacque-Grammont, *a.g.m.*, s. 110-111.

D- Cemal Paşanın Milli Mücadeleyle İlgili Görüşleri ve Mustafa Kemal Paşayla Mektuplaşması

1- Milli Mücadeleye Bakışı

Cemal Paşa ülkeyi terk ettikten sonra İsviçre'deki Klosters kasabasına yerleşmiş ve buradan Anadolu'daki gelişmeleri yakından takip etmiştir. Hatta, Mustafa Kemal Paşanın, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktığını öğrendiği zaman çok büyük bir mutluluk duymuş ve duygularını yanında bulunan İsmet Beyle paylaşmıştır. Paşanın: *“İsmet bir şeyler oluyor. Göreceksin Mustafa Kemal Paşa mutlaka bir iş yapacak...Bu iş olacak, mutlaka olacak¹⁶⁰³.”* şeklindeki sözleri Mustafa Kemal Paşaya ve Milli Mücadeleye ne kadar çok inanmış olduğunu göstermektedir.

Cemal Paşa, yalnızca sözlü değil fiili olarak da Milli Mücadeleye katkıda bulunmak istemiştir. Paşa bu düşüncelerini o tarihlerde Klosters'te bulunan eşi Seniha Hanıma şu şekilde ifade etmiştir: *“Anadolu'daki arkadaşlarımızı, kardeşlerimizi rahat bırakmalıyız. Bizim vatan hudutlarından uzakta çalışmamız lazımdır. Bu hudutlara yaklaşmamız asla doğru olmaz. Ben bu sebeple Afganistan'a gideceğim. Orada, müşterek düşman ve bu gün için hemen hemen belli başlı düşman İngilizlere karşı bir cephe alacağım ve gücümün yettiği kadar yoracağım. Afganistan'a nafi olurken bir yandan da öz yurduma uzaktan da olsa hizmet edeceğim¹⁶⁰⁴ ...”*

Cemal Paşa, Amasya, Erzurum ve Sivas'ta yaşanan tarihi gelişmeleri öğrendiğinde daha da heyecanlanmıştır. Bu nedenle, 7 Ekim 1919'da Cavid Bey'e bir mektup yazarak Mustafa Kemal Paşanın Anadolu'daki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi istemiştir¹⁶⁰⁵. Eski arkadaşı Mustafa Kemal Paşaya en başından beri inanmış olan Cemal Paşa, Moskova'da bulunduğu sırada bizzat ona yazmış olduğu mektubunda duygularını şu şekilde dile getirmiştir.: *“Mustafa Kemal, emin ol ki memleket kurtulacak ve bu kurtuluş münhasıran kahramanlığı ve esarete karşı nefreti her türlü şüpheden azade olan Türk unsuruna senin telkin ettiğin vecd ve*

¹⁶⁰³ Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. III, Sa. 77, 29 Ağustos 1934, s. 16.

¹⁶⁰⁴ Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. I, Sa. 85, 24 Ekim 1934, s. 6.

¹⁶⁰⁵ Cemal Paşadan Cavid Bey'e, 7 Ekim 1919. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 229-230.

*iman sayesinde kabil olacağı için Mustafa Kemal namı şark ve Türk mahlasları arasında en büyük bir mevkii işgal edecek!*¹⁶⁰⁶ Cemal Paşa, Milli Mücadelenin başarıyla sonuçlanacağına o kadar çok inanmıştır ki, Kütahya-Eskişehir savaşlarının yaratmış olduğu karamsarlık havası bile onun bu düşüncelerini değiştirememiştir. Nitekim, Mustafa Kemal Paşaya yazmış olduğu, 29 Temmuz 1921 tarihli mektubunda bu görüşünü açıkça dile getirmiştir: “...Dünyaya harikalar gösteriyorsunuz. Allah yolunuzu açık, kılıcınızı keskin etsin. Benden sizlere, maiyetinizde Türklüğün, Müslümanlığın hayrı için can veren kahramanları kardeşçe binlerce selamlar ve hürmetler! Bu son mücadelatınızda kahpe çocuklarına son yumruğu indirecek olursanız artık memleketi köpeklerin ayakları altında çiğnetmekten kurtarmış olacaksınız. Benim buralara gelmekteki gayelerimin ne olduğunu bundan evvelki mektuplarımda bir dereceye kadar anlatmıştım. Başımıza son Yunan belasını çıkarmış olan İngilizlerin başına bir Hindistan belası açmak ve bu sayede belki bütün dünyaya biraz rahat nefes aldırarak bir hadise-i uzmanın müsebbibi olmak! İşte benim gayem budur. Sizin dâhilde sarfettiğiniz mesaiyi, harici mesai ile teshil ve takviye eylemek...”¹⁶⁰⁷.

Cemal Paşa, Afganistan’da bulunduğu sıralarda Amanullah Hana da, Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadele’den övgüyle söz etmiş ve Yunan ileri harekâtının hiçbir zaman başarıya ulaşamayacağını söylemiştir.¹⁶⁰⁸ Hatta bir keresinde Afgan Hariciye Nazırı Mahmut Tarzi Han’ın Anadolu bitmiştir şeklindeki sözlerine tepki göstererek şu cevabı vermiştir: “Ben, bittabi sizi icbar edip de elinizden bir imza alabilecek kudreti haiz değilim. Yalnız benim yapacağım bir şey varsa Afganistan’ın müstakbel’deki helakına şimdiden bir fatiha okuyarak size veda edip gitmektir. Anadolu’nun mahvolmuş olduğu hakkında kanaatinize ise, “vahibül idrak müzdedad

¹⁶⁰⁶ Cemal Paşa söz konusu mektubun devamında Afganistan’a TBMM tarafından gönderilmiş olduğuna dair bir referans mektubu bile istemiştir. Cemal Paşadan, Mustafa Kemal Paşaya, 3 Haziran 1920. Bkz. Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 382-386; Kazım Karabekir, *a.g.e.*, c. I, s. 23-30; Sadi Borak, *a.g.e.*, s. 191-195.

¹⁶⁰⁷ Cemal Paşadan Mustafa Kemal Paşaya, 29 Temmuz 1921. Bkz. H. Cahit yalçın, *a.g.e.*, s. 368. Cemal Paşa, Yunanlıların asla başarılı olamayacaklarını bir sene öncesinden şu cümlelerle iddia etmişti: “Şu Yunanlı köpeklere mükemmel bir dayak atacak olursan artık meseleye hallolunmuş nazarıyla bakmak mümkün olacaktır. Allah yardımcın olsun”. Bkz. Cemal Paşadan Mustafa Kemal Paşaya, 29 Eylül 1920. Bkz. H. Cahit yalçın, *a.g.e.*, s. 362; Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 401-404.

¹⁶⁰⁸ Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. IV, Sa. 79, 12 Eylül 1934, s. 12.

eylesün iz'anını" demekten başka bir söz bulamadım. Anadolu ab-ı hayat-ı cavidani içmiştir. Onun kahraman evlatları son nefere kadar mahvolmadıkça Anadolu mahvolmaz. Anadolu'nun ölümüne kani olan nice imparatorluklardan bu gün eser bile kalmadı. Hâlbuki Anadolu zinde ve tüvana, ayakta duruyor ve duracaktır¹⁶⁰⁹."

2- Batum Teşebbüsü ve Cemal Paşanın Enver Paşayla İlişisini Kesmesi

Cemal Paşa, başta Enver Paşa olmak üzere, eski İttihatçı arkadaşlarının Mustafa Kemal Paşayı rahatsız etmelerinden çekiniyordu. Bu nedenle, Enver Paşayla görüşerek bu tür faaliyetlerin içerisinde bulunmasını engellemek istiyordu. Ancak, bütün çabalarına rağmen Enver Paşa ile görüşme imkânı bulamamıştır. Son olarak, Enver Paşanın kendisine gönderdiği, 22 Temmuz 1921 tarihli mektubu üzerine buluşma yerine gitmiş ancak yine görüşememiştir¹⁶¹⁰. Bunun üzerine, buluşma noktasından ayrılan Cemal Paşa, önce Moskova'ya daha sonra da Münih'e gitmiştir.

Öte yandan Enver Paşa, 1921 Temmuz'undan itibaren Mustafa Kemal Paşayla ortak hareket etmeyeceğini belli etmeye başlamış, 11 Eylül'de Halil Paşayla birlikte Batum'a gelerek Anadolu'ya geçiş planları yapmaya başlamıştı¹⁶¹¹. Hatta, Kütahya-Eskişehir savaşlarını fırsat bilerek, Anadolu'ya gireceğini açıkça söylemeye başlamıştı¹⁶¹². Gelişmeleri Moskova'da bulunduğu sırada öğrenen Cemal Paşa, 12 Kasım'da Mustafa Kemal Paşaya bir telgraf çekerek Enver Paşayla Halil Paşaların

¹⁶⁰⁹ Cemal Paşadan Enver Paşaya, 29 Temmuz 1921. Bkz. H. Cahit yalçın, *a.g.e.*, s. 266-281.

¹⁶¹⁰ Enver Paşa buluşma yeri olarak Afgan hududunda bir yer demiş ancak kesin bir yer belirtmemiştir. Enver Paşadan Cemal Paşaya, 22 Temmuz 1921. Bkz. Masayuki Yamauchi, *a.g.e.*, s. 263-265. Dr. Nazım Bey, buluşma noktasının Afgan hududunda Çarcevi kasabası olduğunu ancak, Enver Paşanın o sırada Batum'da bulunması ve Anadolu'ya geçme planları yapması nedeniyle Cemal Paşa ile görüşmeye kendisini gönderdiğini söylemiştir. Dr. Nazım Beyden Cavid Beye, 20 Ekim 1921. Bkz. H. Cahit yalçın, *a.g.e.*, s. 135-139. Cemal Kutay, Dr. Nazım Beyin eski Teşkilat-ı Mahsusa üyelerinden Hacı Sami'ye yazmış olduğu mektuba dayanarak, Enver-Cemal görüşmesini Lenin'in engellediğini iddia etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cemal Kutay, *Enver Paşa Lenin'e Karşı*, İstanbul 1955, s. 25-28.

¹⁶¹¹ Enver Paşadan Cemal Paşaya, 7 Temmuz/11 Eylül 1921; Enver Paşadan Mustafa Kemal Paşaya, 16 Temmuz 1921. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 88/98-99, 89-94.

¹⁶¹² Dr. Nazım Bey'den Cavid Beye, 20 Ekim 1921. Bkz. H. Cahit yalçın, *a.g.e.*, s. 135-139. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, c. III, s. 566-585; Feridun Kandemir, *Enver Paşanın Son Günleri*, İstanbul 1955, s. 7-17; Feridun Kandemir, "Enver Paşanın İttihad ve Terakki'yi İhya Teşebbüsü", *Tarih Konuşuyor*, c. VI, Sa. 34, Kasım 1966, s. 2780-2784; Saime Yüceer, "Enver Paşanın Yurt Dışındaki Faaliyetleri", *Askeri Tarih Bülteni*, Sa. 24, Şubat 1988, s. 79-82; M. Z., "Enver Paşanın Atatürk Hakkında Bir Mektubu", *Resimli Tarih Mecmuası*, Sa. 2, Şubat 1950, s. 53-56.

Batum teşebbüslerine engel olmaya çalışacağını ve pek yakında da bunu başaracağını söylemiştir¹⁶¹³. Cemal Paşa, dört gün sonra Mustafa Kemal Paşaya bir mektup daha göndererek, Enver ve Halil Paşaları Kafkasya'dan uzaklaştırmak üzere olduğunu, böylece hem kendi bir yıllık emeğini hem de Anadolu'yu olası bir felaketten kurtarmış olacağını söylemiştir¹⁶¹⁴. Cemal Paşanın bu tutumundan memnun olan Mustafa Kemal Paşa, 26 Kasım'da Ali Fuad Paşaya bir telgraf göndererek; Cemal Paşanın şimdiye kadar dürüst hareket ettiğini bu nedenle derhal Enver Paşayla ilgisini kesmesini istemiştir¹⁶¹⁵. Cemal Paşa da, onun bu isteğini memnuniyetle kabul etmiştir¹⁶¹⁶.

Bu arada, 22 Kasım 1921 tarihli Tevhid-i Efkâr gazetesinde, Cemal Paşanın Batum teşebbüsünün içerisinde yer aldığı, hatta Anadolu'da yeni bir siyasi oluşum peşinde koştuğu şeklinde iddialar ortaya atılmıştır¹⁶¹⁷. Bu haberlere çok üzülen Cemal Paşa, TBMM Hükümeti'nden bir yetkilinin ilgili gazetelerle görüşerek, suçsuzluğunun ortaya çıkarılmasını istemiştir¹⁶¹⁸. Paşa, ayrıca eski emir subayı Falih Rıfki Bey'e de bir mektup göndererek kendisini savunmasını rica etmiştir. 30 Kasım 1921 tarihli mektup şu şekildedir: *“Bazı mühim mesail için Afganistan'dan Avrupa'ya geldiğim sırada gayet garip bir havadisın İstanbul gazetelerini işgal etmekte olduğunu görerek son derece müteaccip oldum. Enver Paşa ve rüfekasının Batum teşebbüsâtından bahsetmek istiyorum. Enver Paşa ve rüfekası deyince, bilmem nasıl bir zihniyetle İstanbul gazetelerinden bazıları benim de bu işde müşarık olduğumu tahmin etmiş ve benim resmim de o meyanda neşredilmiş. Gayet vazih bir*

¹⁶¹³ Cemal Paşadan Mustafa Kemal Paşaya, 12 Kasım 1921. Bkz. A. Fuad Cebesoy, *a.g.e.*, s. 366; Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 414.

¹⁶¹⁴ Cemal Paşadan Mustafa Kemal Paşaya, 16 Kasım 1921. Bkz. A. Fuad Cebesoy, *a.g.e.*, s. 368-369; Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 415-416.

¹⁶¹⁵ Bkz. *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri*, c. IV, s. 441-442; Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 422.

¹⁶¹⁶ Cemal Paşa aynı zamanda Rus yetkilileriyle de görüşerek Mecnun olarak nitelendirdiği Enver Paşayla bütün ilişkisini kestiğini söylemiştir. Cemal Paşadan Mustafa Kemal Paşaya, 30 Kasım 1921. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 373-376; Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 416-417; *Tanin*, 4 Şubat 1945. Cemal Paşa, daha önce Dr. Nazım ve Dr. Bahaddin Şakir Beylerden ayrı hareket etmeye karar vermişti. İlginçtir ki, bu fikrini artık ilişkisini kestiği Enver Paşa ile paylaşmıştı. Cemal Paşadan Enver Paşaya, 29 Nisan 1921. Bkz. Masayuki Yamauchi, *a.g.e.*, s. 219-220.

¹⁶¹⁷ Bkz. F. Rıfki Atay, *Çankaya*, s. 345.

lisan ile beyan etmek mecburiyetindeyim ki, gerek Batum teşebbüsünde ve gerek dâhil-i memlekette fırkalar tesisi işlerinde benim Enver Paşa ile hiçbir alaka ve münasebetim olmadığı gibi mumaileyhi bu teşebbüsünden vaz geçirmek için bir seneyi müteceviz bir zamandan beri kemal-i ciddiyetle meşgul olmuştum. Kabil’de bulunduğum sıralarda haber aldığım bu işler beni fevkalade müteessir etmiş ve kendisini tarık-ı savaba isal için kendisine birçok mektuplar yazmışumdur. Binaenaleyh, Batum teşebbüsü ve Anadolu’da fırkalar tesis ve beyannameler neşri vesaire işlerinde benim Enver Paşa rüfekasından olduğum hakkındaki zehabın tamamıyla hakikate mugayir olduğunun gazetenizle neşredilmesini sizden hassaten rica ederim. Vatanın selametine mugayir hiçbir teşebbüste bulunmayacağıma ve Afganistan’daki mesaimin menafi-i aliye-i vataniyeye tamamıyla mutabık bulunduğuna Anadolu Büyük Millet Meclisi Hükümet-i aliyesinin de kanaat ve itimadı vardır kanaatindeyim. Bu mektubum, aynen gazetenizle neşredilirse millet nazarında bigayri hakkın şüphe tahtında bulunmaktan beni kurtarmış olursunuz Efendim¹⁶¹⁹.”

3- Mustafa Kemal Paşayla Mektuplaşması

Cemal Paşa Afganistan projesi için, 27 Mayıs 1920’de Moskova’ya gelmiş, birkaç gün sonra da Mustafa Kemal Paşayla mektuplaşmaya başlamıştır. İlk mektubunu, 3 Haziran 1920’de yazan Cemal Paşa, Moskova’ya geliş nedenlerini, Rusya’nın Anadolu’ya yardımını temin etmek ve İran ve Hindistan’da ihtilaller çıkararak İngilizlere darbe vurmak olarak ifade etmiştir¹⁶²⁰. 11 Haziran 1920’de ikinci mektubunu gönderen Cemal Paşa, Hindistan ihtilali için Afganistan’a gideceğini ve bu yeni görevinde kendilerinden özellikle subay gönderilmesi hususunda yardımcı olmasını istemiştir¹⁶²¹. Ancak, Mustafa Kemal Paşanın Rus Hükümeti’ne iletilmek üzere Kazım Karabekir Paşaya göndermiş olduğu, 20 Haziran

¹⁶¹⁸ Cemal Paşadan Mustafa Kemal Paşaya, 30 Kasım 1921. Bkz. H. Cahit yalçın, *a.g.e.*, s. 373-376; Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 416-417; *Tanin*, 4 Şubat 1945.

¹⁶¹⁹ Bkz. F. Rıfki Atay, *a.g.e.*, s. 345.

¹⁶²⁰ Bkz. Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 382-386; Kazım Karabekir, *a.g.e.*, c. I, s. 23-30; Bilal N. Şimşir, *Atatürk’le Yazışmalar*, c. I, Ankara 1981, s. 179-180.

¹⁶²¹ Bkz. Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 386-389; A. Fuad Cebesoy, *a.g.e.*, s. 61-63; *Tanin*, 26/27 Ocak 1945.

1920 tarihli telgraf, Cemal Paşayı bir hayli üzümüştür¹⁶²². Nitekim Paşa, 11 Temmuz 1920 tarihli üçüncü mektubunda bu üzüntüsünü açıkça dile getirmesine rağmen Mustafa Kemal Paşaya olan sevgi ve saygısını asla kaybetmemiştir¹⁶²³. Cemal Paşa yaklaşık bir ay sonra Taşkent'ten, 13 Ağustos 1920 tarihli dördüncü mektubunu göndermiştir. Bu mektubunda Türkistan ahvali hakkında ayrıntılı bilgi vermiş ve buraya Anadolu'dan gayri resmi bir bilim heyetinin gönderilerek araştırmalarda bulunmasını istemiştir¹⁶²⁴. Paşa, Taşkent'ten Afganistan'a hareket ederken, 29 Ağustos 1920'de beşinci mektubunu göndererek, Afganistan ve Hindistan'daki siyasi gelişmelerle ilgili bilgi vermiştir¹⁶²⁵.

Cemal Paşa Afganistan sınırlarına girer girmez gönderdiği, 14 Eylül 1920 tarihli altıncı mektubunda, ilk beş mektubunda dile getirdiği yetmiş Türk subayları talebini yinelemiştir¹⁶²⁶. Paşa yaklaşık iki hafta sonra sonra, Kabil'e hareketinden önce yedinci mektubunu göndermiştir. Bu mektubunda ise, Kabil'e hareketi için Amanullah Handan izin geldiğini belirttikten sonra, Hindistan ve İran'daki gelişmelerle ilgili ayrıntılı bilgi vermiştir¹⁶²⁷.

Mustafa Kemal Paşa, Cemal Paşanın bu mektuplarına ilk kez 1 Ekim 1920'de cevap vermiştir. Söz konusu mektupta Mustafa Kemal Paşa; Cemal Paşanın bu gayretlerini takdirle karşıladığını, Anadolu'daki şartlar nedeniyle subay göndermesinin mümkün olmadığını söylemiş ve Afganistan ve Hindistan'daki faaliyetlerin mutlaka Ankara'nın bilgisi dâhilinde gerçekleştirilmesi gerektiğini vurgulamıştır¹⁶²⁸. 10 Temmuz 1921'de Cemal Paşaya ikinci mektubunu gönderen

¹⁶²² Bkz. Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 389 (44. dipnot).

¹⁶²³ Bkz. Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 389-391; H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 348-350; *Tanin*, 28-31 Ocak 1945.

¹⁶²⁴ Bkz. Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 391-398; H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 351-358; TTK, *EPA*, Nr. 1295.

¹⁶²⁵ Bkz. Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 399-400.

¹⁶²⁶ Bkz. Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 400-401.

¹⁶²⁷ Bkz. Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 401-404; H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 359-362; *Tanin*, 3 Şubat 1945.

¹⁶²⁸ Bkz. TTK, *EPA*, Nr. 1296; Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 405-408. Hülya Baykal bu mektubun 11 Ekim tarihli olması gerektiğini iddia etmiştir. Bkz. Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 405 (57. dipnot). Sadi Borak da aynı mektubu hatalı bir biçimde, 2 Temmuz olarak göstermiştir. Bkz. Sadi Borak, *a.g.e.*, s. 197.

Mustafa Kemal Paşa, Afganistan'daki çalışmalarının Ankara tarafından memnuniyetle karşılandığını belirtmiştir¹⁶²⁹.

Mustafa Kemal Paşanın bu mektubuna, 29 Temmuz 1921 tarihli sekizinci mektubu ile cevap veren Cemal Paşa, Kütahya-Eskişehir savaşlarının yaratmış olduğu olumsuz havaya rağmen Yunanlılara gerekli dersi vereceğine şüphesi olmadığını söylemiş, Afganistan'daki çalışmaları hakkında bilgi vermiş, subay isteğini tekrarlamış ve Enver Paşayla görüşmek üzere Afganistan'dan ayrılacağını belirtmiştir. Paşa mektubun devamında da, Mustafa Kemal Paşadan Kabil Sefiri Abdurrahman Beyin Anadolu ruhunu temsil edemediğini söyleyerek Anadolu'dan yeni bir elçi gönderilmesini, olmazsa yanında bulunan Bedri Beyin bu göreve getirilmesini talep etmiştir¹⁶³⁰. Cemal Paşa, 16 Kasım 1921'de Moskova'dan göndermiş olduğu dokuzuncu mektubunda¹⁶³¹ ise, ağırlıklı olarak Enver ve Halil Paşaları Kafkasya ve Buhara'daki teşebbüslerine engel olmak için bütün gayretiyle çalışacağını söylemiştir¹⁶³². Cemal Paşa bu mektubun ardından 18 Kasım 1921'de Moskova'dan ayrılarak Almanya'ya geçmiştir. Münih'ten göndermiş olduğu 30 Kasım 1921 tarihli onuncu mektubunda da, ağırlıklı olarak Enver Paşa meselesine değinmiştir. Cemal Paşa, Enver'in Batum teşebbüsü ile kendisinin hiçbir ilgisinin bulunmadığını ve İstanbul basınında aksi yönde çıkan haberlere çok üzüldüğünü, Ankara Hükümeti'nden bir yetkilinin bu haberleri tekrar etmesini rica etmiştir. Paşa, mektubunun devamında bu faaliyetleri sırasında kendisine bir şey olması halinde, İsmet Bey ile eşi Seniha Hanımın gerekli belgeleri kendisine ulaştıracaklarını bu

¹⁶²⁹ Bu mektubun varlığından Cemal Paşanın Mustafa Kemal Paşaya yazmış olduğu 16 Kasım 1921 tarihli mektubu ile haberdar oluyoruz. Söz konusu mektup yayınlanmamış olduğu için içeriği hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Bkz. Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 408.

¹⁶³⁰ Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 368-372. Mustafa Kemal Paşa, Cemal Paşanın bu isteğini 26 Kasım 1921'de Ali Fuad Paşaya göndermiş olduğu telgrafla yerine getirmiştir. Nitekim Paşanın söz konusu telgrafındaki "...*Cemal Paşa şimdiye kadar gösterdiği dürüst harekette devam ederse kendisini takviye edeceğiz. Her halde Enver Paşa ve saire ile alakasını kesmelidir. Bunları benim tarafımdan kendisine söyleyiniz. Medine Muhafızı Fahrettin Paşayı Afganistan Sefiri yaptık. Cemal Paşanın Afganistan'daki mesaisini yavaş yavaş millete anlatarak mevkiini tahkim edeceğiz. Şimdiye kadar olan iş'aratını hüsnü telakki ve mümkün olanlarını tatbik ettim. Onun tarafından telgrafa ve iş'arı devletinize muntazırım.*" Bkz. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, c. IV, s. 441-442.

¹⁶³¹ Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşaya dört gün önce kısa bir telgraf göndermiştir. 12 Kasım 1921 tarihli bu telgrafında, Enver ve Halil Paşaların Anadolu'ya geçme teşebbüslerine engel olmaya çalıştığını söylemiştir. Bkz. Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 414.

sayede namus ve şerefine sürülen lekenin temizleneceğine inandığını söylemiştir. Ayrıca, dış politikayla ilgili konularda Mustafa Kemal Paşayı yönlendirecek tavsiyelerde bulunmuştur¹⁶³³.

Cemal Paşanın yukarıda bahsettiğimiz mektubunda yer alan tavsiye niteliğindeki sözler, Mustafa Kemal Paşanın pek de hoşuna gitmemiştir¹⁶³⁴. Bu nedenle Mustafa Kemal Paşa, Cemal Paşaya göndermiş olduğu, 2 Ocak 1922 tarihli ikinci mektubunda; Anadolu’da çok büyük bir inkılâp meydana geldiğini, TBMM’nin her şeyin üstünde olduğunu, yeni rejimde aklın ve bilimin egemen olduğunu söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa, mektubunun devamında ise, Cemal Paşanın geçmişi ve geleceği hakkında adeta bir öz eleştiri niteliğinde şu tavsiyelerde bulunmuştur: “*Evvvela, Türkiye halkının idare ve akide şekillerinde inayet-i hak ile gelmiş olan inkılâbın mahiyetini ehemmiyetle tetkik ediniz...Saniyen, Memleket ve millet nazarında iade-i mevki ve itibar için sakin ve mütevekkil ve herhalde acelesiz müspet ve maddi mesai sarfetmek zarureti vardır...Bu takdirde sizi seven dostlarınız sizin için çalışmak zeminine malik olabilirler. Aksi takdirde isminizi yadettikten bile içtinap edebilirler. Salisen, Ef’al ve harekâtınızda isabet için behemahal Ankara’nın sık sık talimat ve nesayihine ihtiyaç zaruridir...Enver’in sözü ile hareketin ve hatta her hangi bir noktada onunla teşrik-i mesainin mucib-i nikbet ve vehamet olduğunda hala tereddüde mahal yoktur. Sizin mazideki en büyük hatanız, ağleb-i ihtimal vicdanınıza muhalif olarak onların içinde kalıp kendi insiyatifinizi terk etmiş olmanızdır*¹⁶³⁵...”

Cemal Paşa, Afganistan projesine uluslararası kamuoyunun dikkatini çekmek amacıyla, 1 Mart 1922’de Paris’e gelmiştir. Paşa, buradaki faaliyetleri hakkında da

¹⁶³² Bkz. Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 414-416.

¹⁶³³ Bu tavsiyelerle ilgili olarak Bkz. Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 418.

¹⁶³⁴ Nitekim Mustafa Kemal Paşa, 29 Aralık 1921’de Ali Fuad Paşaya göndermiş olduğu telgrafında, Cemal Paşanın hala eski İttihad ve Terakki zihniyetinde olduğunu ancak şartların çok değiştiğini şu cümlelerle açıklamaya çalışmıştır: “*Ben milleti İttihat ve Terakki bayrağı altına davet edemem. Ankara’ya nasihat vermek değil, Ankara’nın tamamen nokta-i nazarı ve talimatı dairesinde hareket etmekte nafi olabileceğini ve binaenaleyh tashih-i fikir edinceye kadar kendisiyle idame-i münasebatta mazur bulunduğumu tebliğ etmenizi rica ederim*” Bkz. Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 422; *Tanin*, 19 Aralık 1944.

¹⁶³⁵ Mustafa Kemal Paşa bu mektuba ek olarak aynı tarihli kısa bir mektup daha göndermiş ve kendisinin Afganistan’daki faaliyetlerin takdirle karşıladıklarını ve bu çalışmasında bir

Mustafa Kemal Paşayı bilgilendirmeye çalışmıştır. Bu amaçla, 11 Mart 1922’de göndermiş olduğu on birinci mektubunda; Enver Paşayla olan bütün ilişkisini kestiğini, gerekli girişimlerde bulunulursa İsviçre’deki umumi efkârın Ankara lehine dönebileceğini ve bütün ruhuyla cismiyle Ankara için çalışacağını ifade etmiştir¹⁶³⁶. Mart sonuna kadar Paris’te kalan Cemal Paşa, 24 Mart 1922’de on ikinci mektubunu göndermiştir. Paşa bu mektubunda, bir kez daha Enver Paşanın Anadolu’ya geçme projesinden haberdar olmadığını ve kendisiyle görüşme imkânı bulursa bu işlerden uzak durup sakin bir hayat yaşamasını isteyeceğini ve böylece Anadolu ve Afganistan için müşterek en büyük tehlikenin ortadan kalkacağını söylemiştir. Cemal Paşa mektubun bir sonraki bölümünde ise, Mustafa Kemal Paşanın daha önceden göndermiş olduğu, 2 Ocak 1922 tarihli mektubunda kendisine yöneltmiş olduğu: “Sizin mazideki en büyük hatanız, ağleb-i ihtimal vicdanınıza muhalif olarak onların içinde kalıp kendi insiyatifinizi terk etmiş olmanızdır” şeklindeki eleştirilerine ise şu şekilde cevap vermiştir: “Kanaatlerimi arkadaş hatırı için tebdil etmekte bulunduğuma dair mektubunuzda beyan ettiğiniz fikri kabul edemem. Ben kanaatlerimi arkadaş hatırı için tebdil etmem. Ancak, müttehiden iş görmek menfaat-ı vatan icabatından olduğuna kanaat hâsıl ettiğim zamanlarda, kendi kanaatlerimde sabit kalmak şartıyla arkadaşlarımı yalnız bırakıp onlardan ayrılmayı münasip görmem. Harb-i Umumi esnasında hakkımda yapılan binlerce iftiralara karşı ses çıkarmamış olmaklığım, hatta kendimi müdafaa bile harbin nihayetine tehir etmekliğim münhasıran bu fikirden ileri gelmiştir¹⁶³⁷...”

Cemal Paşanın bu sözlerinden anlaşıldığı kadarıyla Mustafa Kemal Paşanın Enver Paşa meselesi dolayısıyla hala kendisi hakkında tereddütleri bulunmaktadır. Bu nedenle Cemal Paşa mektubuna, Mustafa Kemal Paşanın söz konusu tereddütlerini gidermek ve ileride Anadolu’ya dönebilmek amacıyla, şu sözlerle devam etmiştir: “...Fakat, hūlasaten ve sarahaten şunu tekrar edeyim ki, siz sulh-i milliyi istihsal edinceye kadar bütün kudret ve mevcudiyetimle sizinle beraber çalışacağım. Sizin mevkinizi zaafa uğratacak her teşebbüsü telin edeceğim. Bütün teşebbüsat-ı hariciyemde sizden mülhem olarak her teşkilatımı sizin bir şubeniz

takım serserilere(Enver Paşa ve arkadaşlarına) kapılmamasını söylemiştir. Her iki mektup için bkz. Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 420-423.

¹⁶³⁶ Bkz. Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 424; Bilal N. Şimşir, *a.g.e.*, c. I, Ankara 1981, s. 179-180.

addedeceğim. Hülâsa sulh imza edilinceye kadar, sizden ayrılmayacağım. Sulhün imzasını müteakip memlekete gelerek evvela kendimi temizleyeceğim. Yani eski arkadaşlarım sayesinde şahsıma sürülen lekeleri kökünden tathire çalışacağım ve mesai esnasında sizden de azami muavenet talep edeceğim. Ondan sonra sizinle uzun uzadıya görüşerek siyasi kanaatlerimle siyasi kanaatleriniz arasında tevafuk-ı tam görürsek sizinle beraber sonuna kadar çalışacağım. Eğer kanaatlerimizde ihtilaf görürsek yine hayatımın sonuna kadar size dost kalmak şartıyla bir suret-i tesviye bulacağım. İşte azizim hiç tebeddül etmesi imkân olmayan bir hatt-ı hareket. Bundan sonra size her ne yazarsam, her ne söylersem sanki hep sizin muvaffakiyetinizi temin emeli olduğuna itimat ediniz¹⁶³⁸...” Cemal Paşa mektubunun sonlarına doğru, Paris’teki temaslarından bahsetmiş ve “Bütün ruhumla ve cismimle sizinle beraber çalışmaktan başka bir fikrim yok” sözleriyle mektubuna son vermiştir¹⁶³⁹.

7 Nisan 1922’de Paris’ten ayrılarak Münih’e geçen Cemal Paşa, 12 Nisan 1922’de Mustafa Kemal Paşaya on üçüncü mektubunu göndermiş, Enver Paşayla ilişkisini kestiğine dair açıklamalarını tekrarlamıştır. Cemal Paşa ayrıca, 20 Ocak 1921’de kabul edilen “*Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*” ile ilgili değerlendirmelerde bulunmuş ve söz konusu kanunun eksikliklerine dikkat çekerek bunların ne zaman giderileceğini sormuştur. Fahrettin Paşanın Kabil elçiliğine atanmış olmasından da büyük bir memnuniyet duyduğunu belirtmiştir¹⁶⁴⁰. Mektuptaki en ilginç konu ise, Mustafa Kemal Paşanın Süreyya Bey vasıtasıyla göndermiş olduğu fotoğrafının ve “*Sizi bir gün Anadolu’da ve sine-i millette görmeyi arzuluyoruz*” şeklindeki sözlerinin Cemal Paşayı oldukça mutlu ettiği¹⁶⁴¹. Onun bu mektubuna Mustafa Kemal Paşa, ancak, 20 Haziran 1922’de göndermiş olduğu şu kısa telgrafla cevap

¹⁶³⁷ Bkz. Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 425-426.

¹⁶³⁸ Bkz. Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 426-427.

¹⁶³⁹ Bkz. Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 427-428. Cemal Paşa bu son iki mektubunu Paris’te bulunan Yusuf Kemal Bey vasıtasıyla Ankara’ya göndermiştir.

¹⁶⁴⁰ Mustafa Kemal Paşa, Moskova Büyükelçisi Ali Fuad Paşaya göndermiş olduğu 26 Kasım 1921 tarihli telgrafla Fahrettin Paşanın Afganistan’a tayin edildiğini bildirmiştir. Bkz. *Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, c. IV, s. 441-442. Böylece, Cemal Paşanın 29 Temmuz 1921 tarihli mektubunda belirttiği hususlar, Mustafa Kemal Paşa tarafından da dikkate alınmıştır.

¹⁶⁴¹ Cemal Paşa bu jest karşılık, Moskova’da çektiği bir fotoğrafını Mustafa Kemal Paşaya göndermiştir. Bkz. Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 428-433.

verebilmiştir: “Arzu ettiğiniz, Rus sefiri vasıtasıyla Moskova’ya iblağ edilmiştir. Afganistan’a ait hususat hakkında zaten Fahri Paşaya talimat verilmiştir¹⁶⁴².”

Cemal Paşa bir süre Almanya’da kaldıktan sonra Afganistan’a dönmek amacıyla, 2 Mayıs 1922’de Berlin’den ayrılmış ve 8 Mayıs 1922’de Moskova’ya ulaşmıştır. Burada Sovyet yetkililerle görüştüktan sonra, Temmuz başlarında Tiflis’e gelmiştir. Mustafa Kemal Paşadan Kars veya Trabzon’da gerçekleşmesini istediği bir telgraf görüşmesi haberini beklemek amacıyla bir süre Tiflis’te kalmıştır. Bu sırada, 9 Temmuz 1922’de Bakü-Tiflis yolunda trenden Mustafa Kemal Paşaya on dördüncü ve son mektubunu yazmıştır. Mektubuna yine Enver Paşa meselesiyle başlayan Cemal Paşa, onun Buhara’da Ruslara karşı giriştiği harekâtı eleştirerek asla başarılı olamayacağını söylemiş ve bu olayın Türkistan için en önemli mesele olduğunu, hatta bu olay nedeniyle, Rusların kendisine de şüpheyle baktığını, durumun sanıldığı gibi olmadığını ispatlamak için Rus İzvestia gazetesine bir yazı bile gönderdiğini ifade etmiştir. Cemal Paşa mektubun devamında ise, Ali Fuad Paşanın Moskova elçiliği görevinden ayrılmasına değinmiş¹⁶⁴³, bu olayın Ankara ile Moskova arasındaki dostluğa zarar vermemesini temenni etmiştir. Anadolu’daki askeri harekâtlara da değinen Cemal Paşa, Yunanlıların Kütahya-Eskişehir önlerinde daha fazla tutulmalarının doğru olmadığını ve onları bu hattan atmak için gerekli silahların Ruslardan sağlanabileceği şeklinde tavsiyelerde bulunmuştur¹⁶⁴⁴.

E- Cemal Paşanın Öldürülmesi ve Cenazesinin Erzurum’a Getirilmesi

1- Son Faaliyetleri ve Öldürülmesi

Cemal Paşa, Avrupa’da Afganistan projesi için büyük uğraş verirken, Enver Paşanın Doğu Buhara’da Ruslara karşı açıkça savaşa başladığı haberini almış ve

¹⁶⁴² Mustafa Kemal Paşa, bu telgrafında Cemal Paşanın 12 Nisan tarihli mektubunda belirttiği (Kendisine güven duyulmasına dair Rus Hariciyesine bir yazı yazılması şeklindeki) isteğinin yerine getirilmiş olduğunu açıkça ifade etmiştir. Bkz. Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 433.

¹⁶⁴³ 21 Nisan 1922’de Moskova’da Türk Ataşemilterlik binası Sovyet yetkililerince basılmış ve görevlilere kötü muamele yapılmıştı. Olayı protesto eden Ali Fuad Paşa, 10 Mayıs 1922 tarihinde Moskova’dan ayrılmıştır. Ruslar Ali Fuad Paşayı ikna edebilmek amacıyla Cemal Paşayı aracı yapmışlar ancak, bir sonuç elde edememişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Fuad Cebesoy, *a.g.e.*, s. 428-449.

¹⁶⁴⁴ Mektubun tamamı için bkz. Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 433-439.

oldukça kaygılanmıştı¹⁶⁴⁵. Paşa, Fransa ve Almanya'daki temaslarının ardından Afganistan'da yarım kalan işlerini tamamlamak amacıyla, 8 Mayıs 1922'de Moskova'ya gelmiştir. Ancak, daha önceki ziyaretlerinin aksine, Ruslar tarafından oldukça soğuk bir şekilde karşılanmış, Hariciye Müsteşarı Karahan ile yapmış olduğu görüşmede de bu soğukluğu açıkça hissetmiştir. 10 Mayıs 1922'de gerçekleşen bu görüşmede Karahan, Enver Paşanın kendilerine karşı hareketinde Afganistan ve İngiltere'den para ve silah yardımı aldığıının belirlendiğini, bu nedenle Afganistan'a yapmayı düşündükleri yardımı keseceklerini ve Hindistan ihtilalinden de şimdilik vazgeçtiklerini söylemiştir¹⁶⁴⁶. Bunun üzerine Cemal Paşa, Afganistan'a giderek hem Enver Paşayı ve hem de Amanullah Hanı ikna etmeye çalışacağını, ayrıca Mustafa Kemal Paşayla görüşerek yeni bir hareket planı oluşturmak istediğini söylemişse de, Karahan'ı ikna etmeyi başaramamıştır¹⁶⁴⁷. Birkaç gün sonra Sovyetlerin meşhur istihbarat örgütü Çeka tarafından davet edilen Cemal Paşa, yukarıdaki görüşlerini burada da tekrarlamış ve bu konuda ne gerekiyorsa yapmaya hazır olduğunu söylemiştir. Bu açıklamaları yeterli bulmayan Çeka yetkilileri, daha da ileri giderek Paşanın, Enver Paşa meselesiyle ilgisi bulunmadığına dair basına bir açıklama yapmasını istemişlerdir. Bu teklifi tereddütsüz kabul eden Cemal Paşa, ertesi gün İsvestia gazetesine bu doğrultuda beyanatlar vermiştir. Ancak, bu son çabası da Rusları ikna etmeye yetmemiştir¹⁶⁴⁸.

¹⁶⁴⁵ Cemal Paşa, 12 Nisan 1922'de Mustafa Kemal Paşaya yazmış olduğu mektubunda bu kaygılarını açıkça ifade etmiştir. Bkz. Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 433.

¹⁶⁴⁶ Cemal Paşanın Amanullah Hana Göndermiş Olduğu 1 Temmuz 1922 Tarihli Rapordan. Bkz. H. Cahid Yalçın, *a.g.e.*, s. 294-296. Cemal Paşa bu görüşmenin ardında Hüseyin Cahid Beye göndermiş olduğu mektupta da bu görüşmeden bahsetmiş ve bütün planlarının mahvolduğunu, konuyu Mustafa Kemal Paşaya da bildirip fikirlerini alacağını ancak artık Moskova'da kalamayacağını ancak Afganistan'a gitmekten vazgeçmeyeceğini söylemiştir. Cemal Paşadan Hüseyin Cahit Beye, 14 Mayıs 1922. Bkz. Cemal Kutay, "Cemal Paşanın Bitirilmemiş İfşaat Mektubu" *Tarih Konuşuyor*, c. II, Sa. 11, Aralık 1964, s. 861-864. (Söz konusu mektup, Cemal Paşadan H. Cahid Beye yazılmış olup, 14 Mayıs 1922 tarihlidir. Kutay, mektubun Cemal Paşanın ölümünden sekiz gün önce yazıldığını ve dolayısıyla son mektubu olduğunu iddia etmiştir. Oysa ki, Cemal Paşa, 21 Temmuz'da öldürülmüş ve son mektubunu da 9 Temmuz'da Mustafa Kemal Paşaya yazmıştır.)

¹⁶⁴⁷ Cemal Kutay, *a.g.m.*, s. 862.

¹⁶⁴⁸ Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. III, Sa. 76, 22 Ağustos 1934, s. 14-17. Ali Fuad Paşa da, 10 Mayıs'ta Moskova'dan ayrılırken karşılaştığı Cemal Paşaya, artık burada kalmasının bir anlam taşımadığını söylemiş ve bir an evvel Avrupa'ya gitmesini tavsiye etmişti. Bkz. A. Fuad Cebesoy, *a.g.e.*, s. 449.

Cemal Paşa, bu gelişmelere rağmen yaklaşık iki ay daha Moskova'da kalmıştır. Bu süre içerisinde Rusların kendisi, Afganistan ve Anadolu üzerindeki olumsuz düşüncelerini silmeye çalışmıştır. Ayrıca, 1 Temmuz 1922'de Amanullah Hana uzun bir rapor göndererek, Enver Paşa hadisesinin Afganistan'a, Orta Asya'ya ve Anadolu'ya vermiş olduğu zararları ayrıntılı bir biçimde anlatmıştır. Raporunun devamında ise, Tiflis üzerinden Anadolu'ya geçip Mustafa Kemal Paşanın görüşlerini aldıktan sonra Afganistan'a döneceğini ve yarım kalmış işlerini tamamlayacağını ifade etmiştir¹⁶⁴⁹.

Cemal Paşa, 5 Temmuz 1922'de Moskova'dan ayrılarak Tiflis'e gelmiştir¹⁶⁵⁰. 9 Temmuz 1922'de Mustafa Kemal Paşaya bir mektup göndererek; gerginleşen Türk-Sovyet ilişkilerinin düzeltilmesini, resmi bir yazıyla da Enver Paşayla hiçbir ilgisinin olmadığını ilan edilmesini ve Afganistan meselesini görüşmek üzere Kars veya Trabzon'a davet edilmesini istemiştir¹⁶⁵¹. Mustafa Kemal Paşadan bir haber gelinceye kadar da Tiflis'te kalmayı uygun görmüştür. Paşa, Tiflis'te kaldığı süre zarfında sık sık Türk Temsilciliği'ne giderek, Ahmet Muhtar Bey¹⁶⁵² ile görüş alışverişinde bulunmuştur. 21 Temmuz 1922'de, saat 20.30 civarında Nusret ve Süreyya Beyler ile birlikte yine Türk Temsilciliği'ne gelmiş olan Cemal Paşa, burada bir müddet kalmış, Muhtar Bey ve temsilcilik çalışanlarıyla sohbet etmiştir. Saat 22.30'a doğru Muhtar Beyin karşı çıkmasına rağmen, temsilcilikten ayrılmış, iki yaveri yanında olduğu halde, kaldığı otele doğru hareket etmiştir. On-on beş dakika sonra, Rus Çeka binasının on metre yakınında bulunan Jovkodovski sokağında, bir otomobilden çıkan (tahminen on kişilik) silahlı grubun saldırısına uğramış ve yaverleriyle birlikte hayatını kaybetmiştir¹⁶⁵³. Patlayan silah sesleri üzerine olay

¹⁶⁴⁹ Cemal Paşanın Amanullah Hana Göndermiş Olduğu 1 Temmuz 1922 Tarihli Rapordan. Bkz. H. Cahid Yalçın, *a.g.e.*, s. 296-302.

¹⁶⁵⁰ Cemal Paşadan Mustafa Kemal Paşaya, 9 Temmuz 1922. Bkz. Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 436; Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. III, Sa. 76, 22 Ağustos 1934, s. 16.

¹⁶⁵¹ Cemal Paşadan Mustafa Kemal Paşaya, 9 Temmuz 1922. Bkz. Hülya Baykal, *a.g.m.*, s. 436-438.

¹⁶⁵² Ahmet Muhtar Bey, 27 Ekim 1921'de bu göreve atanmıştır. Ahmet Muhtar Bey ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Fehmi Nuza, "Cemal Paşayı Kimler Öldürdü Veya Öldürttü?", *Türk Kültürü*, XXI/243, Temmuz 1983, s. 454-455.

¹⁶⁵³ Bkz. Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. III, Sa. 76, 22 Ağustos 1934, s. 16-17; Firuz Kesim, "Cemal Paşa Nasıl Katledildi?", *Yakın Tarihimiz*, c. II, Sa. 18, Haziran 1962, s. 131-132; "Cemal Paşa Nasıl Şehid Edildi?", *İkdam*, 9121, 7 Ağustos 1922; "Cemal Paşanın Katli

yerine gelen bir Rus Çeka memuru da, katiller tarafından öldürülmüştür. Ayrıca o sırada tesadüfen yoldan geçen bir kadın da yaralanmıştır. Katiller ise, cinayetin ardından ortadan kaybolmuşlardır¹⁶⁵⁴.

2- Suikast Olayının Yankıları

Cemal Paşanın öldürülmesi, Tiflis'te bulunan Gürcü ve Müslüman halk tarafından büyük bir üzüntüyle karşılanmıştır. Ayrıca, başta Azerbaycan, İran ve Rus olmak üzere, bütün yabancı elçilikler ertesi gün Türk Temsilciliği'ne gelerek Ahmet Muhtar Beye taziye dileklerinde bulunmuşlardır. Taziyelerin ardından Cemal Paşa ve yaverleri Nusret ve Süreyya Beyler için Tiflis Şah Abbas Camisi'nde büyük bir cenaze merasimi düzenlenmiştir. Kafkas ordusuna mensup bir Rus ve Gürcü bölüğü de, bando ve mızıkça eşliğinde merasimde hazır bulunmuşlardı. Cenazeye çok sayıdaki Müslüman ve Gürcü halkın yanı sıra Tiflis'teki devlet erkânı, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, İran ve Almanya elçileri ile Komünist Parti yetkilileri katılmışlardır. Dini merasimin icra edilmesinden sonra, Cemal Paşanın katledilmesinden duyulan büyük üzüntüyle ilgili bir konuşma yapılmış, daha sonra da cenazeler defnedilmiştir. Cenazede bulunanlar, üzüntülerinin Ankara'ya da bildirilmesi için Ahmet Muhtar Beyden ricacı olmuşlardır¹⁶⁵⁵.

Öte yandan Cemal Paşanın şehadetiyle ilgili haberler, birkaç günlük gecikmeyle Türk basınında yer almaya başlamıştır. 26 Temmuz 1922 tarihli Vakit gazetesi, henüz emin olmamakla birlikte Cemal Paşanın Tiflis'te yaverleriyle beraber şehid olduğuna dair söylentilerin dolaşmaya başladığını ifade etmiştir¹⁶⁵⁶. Ertesi günkü sayısında da, suikast haberlerinin hala açıklığa kavuşmadığını ancak gelen haberlere itimat edilmesi gerektiğini belirtmiştir¹⁶⁵⁷. 26 Temmuz 1922 tarihli

Tafsilatı (Trabzon İstikbal Gazetesinden Naklen)", *Peyam-ı Sabah*, 11749, 8 Ağustos 1922. (Yedigün dergisi 22 Ağustos 1934'teki 76. sayısında, Münif Fehim'in çizimiyle, Cemal Paşanın vurulma anını kapak yapmıştır. Paşanın vurulduğu yerin krokisi de suikastin görgü tanıklarından Firuz Kesim tarafından verilmiştir.)

¹⁶⁵⁴ "Cemal Paşanın Katli Tafsilatı (Trabzon İstikbal Gazetesinden Naklen)", *Peyam-ı Sabah*, 11749, 8 Ağustos 1922.

¹⁶⁵⁵ Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. III, Sa. 76, 22 Ağustos 1934, s. 17; "Cemal Paşanın Katli Tafsilatı (Trabzon İstikbal Gazetesinden Naklen)", *Peyam-ı Sabah*, 11749, 8 Ağustos 1922; "Cemal Paşa Nasıl Şehid Edildi?", *İkdam*, 9121, 7 Ağustos 1922. Cemal Paşanın cenazesine Tiflis'te otopsi yapılmış ve bu halde fotoğrafları alınmıştır. Bkz.

¹⁶⁵⁶ Bkz. "Cemal Paşa", *Vakit*, 1660, 26 Temmuz 1922.

¹⁶⁵⁷ "Cemal Paşa", *Vakit*, 1661, 27 Temmuz 1922.

Hâkimiyet-i Milliye gazetesi, “*Şehadet Şayiaları*” başlıklı haberinde Cemal Paşa ve yaverlerinin şehid edildiği yolundaki haberlerin henüz doğrulanmadığını belirtmiştir¹⁶⁵⁸. Daha önce Paşanın aleyhinde bir hayli yayın yapmış olan İkdâm gazetesi de, çıkan şayiaların henüz teyid edilmediğini ve Paşanın katledildiğine dair gelen haberlerden sonra pek çok rivayetin ortaya atıldığını söylemiştir. Söz konusu rivayetlerden birine göre, Cemal Paşa öldürülmemiş olup Almanya’dadır. Diğer bir rivayete göre ise, Cemal Paşa hastalığı nedeniyle Afganistan’dan Moskova’ya geçmiştir. İkdâm gazetesi, ajansların Tiflis’le doğrudan doğruya haberleşme imkânı olmasa da, böyle önemli bir haberin çoktan kendilerine ulaşacağı belirterek kesin bir ifade kullanmaktan kaçınmıştır¹⁶⁵⁹. Suikastla ilgili en doğru bilgileri veren Peyam-ı Sabah gazetesi, “*Cemal Paşa Katledildi*” başlıklı haberinde, Cemal Paşanın, 21 Temmuz 1922’de bir Ermeni tarafından şehid edildiği haberlerinin resmi bir telgrafla doğrulandığını ancak ayrıntılı bilginin henüz ellerine ulaşmadığını bildirmiştir¹⁶⁶⁰. Peyam-ı Sabah 27 Temmuz 1922 tarihli baskısında, bu haberi ortaya atan Yeni Şark gazetesinden yeni bir bilgi olmadığını yalnız, Paşayla birlikte Süreyya ve Nusret Beylerin de şehid olduğunu, İsmet Beyin ise, olaydan çok evvel Ankara’ya geldiğini açıklamıştır¹⁶⁶¹.

Suikast haberleri, İstanbul’da yayın yapan Ermeni ve Rum gazeteleri tarafından farklı şekilde algılanmıştır. Cemal Paşanın öldürülmesinden büyük üzüntü duyan Ermeni gazeteleri, cinayetin kendilerine yüklenmesine bir anlam veremediklerini belirtmişlerdir. Buna karşılık Rum gazeteleri cinayete sevinerek, Cemal Paşanın cezasını bulduğunu söylemişlerdir¹⁶⁶².

Suikast olayının kesinleşmesinin ardından Türk basınında Cemal Paşayla ilgili olumlu yazılar da çıkmaya başlamıştır. İkdâm yazarı Yakup Kadri Bey, “*Altıncı Şehid*” isimli makalesinde, Türk milletinin büyük ve kahraman bir evladını

¹⁶⁵⁸ “Şehadet Şayiası”, *Hakimiyet-i Milliye*, 567, 27 Temmuz 1922.

¹⁶⁵⁹ “Cemal Paşa Hakkında”, *İkdâm*, 9110, 27 Temmuz 1922. İkdâm ve Hakimiyet-i Milliye gazeteleri, Cemal Paşanın katledildiği haberlerini ancak 28/29 Temmuz tarihlerinde doğrulamışlardır. Bkz. “Cemal Paşa”, *Vakit*, 1662, 28 Temmuz 1922; “Cemal Paşanın Şehadeti”, *İkdâm*, 9112, 29 Temmuz 1922; “Cemal Paşa Hiyanet ve Cinayet Kurbanı”, *Hakimiyet-i Milliye*, 568, 28 Temmuz 1922.

¹⁶⁶⁰ “Cemal Paşa Katledildi”, *Peyam-ı Sabah*, 1309, 26 Temmuz 1922.

¹⁶⁶¹ “Cemal Paşa”, *Peyam-ı Sabah*, 1310, 27 Temmuz 1922.

kaybettiğini söyledikten sonra onunu için özetle şu cümleleri kullanmıştır: “*Cemal Paşa daima büyük düşünen bir adamdır. Birinci Dünya Savaşı’nda yürütmüş olduğu Mısır Seferi onun büyüklüğünün en önemli göstergesidir. O, aynı zamanda faydalı bir adamdır. Umran ve intizam fikri onda daima bir endişe halinde mevcuttur. Yollar yapmak, mektepler açmak, hayatı medeniyetin icaplarına göre tanzim etmek onunu pek sevdiği işlerdendi. Harb-i umumi esnasında Suriye’ye seyahat edenler, oradan hayran olarak döndüler. Cemal Paşanın en çok aleyhinde bulunanlar bile onun Kudüs, Şam ve Irak havalisinde bıraktığı umranı inkâr edemiyorlar. Afganistan’daki çalışmaları da onun çağdaşlaşmaya verdiği önemin bir göstergesiydi. Gerek Anadolu’da konuştuğumuz insanlar, gerekse buradan geçenler umumiyetle memleketlerinde başlayan umran ve tekâmül hareketini Cemal Paşaya borçlu olduklarını söylüyorlar*¹⁶⁶³ ...”

3- Suikast Olayına İlişkin İddialar

Cemal Paşanın kimler tarafından ve niçin öldürüldüğü, günümüzde bile hala tartışılan bir konudur. Cinayetin gerçek faillerinin bulunup cezalandırılmamış olmaları, birbirinden farklı iddiaların ortaya atılmasına sebebiyet vermiştir. Biz de Cemal Paşa suikastıyla ilgili en kuvvetli üç iddiayı ele alarak bir sonuca ulaşmaya çalıştık. Birinci ve en güçlü iddiaya göre, Cemal Paşayı Bolşevikler öldürmüştür. Enver Paşanın Afganistan Hükümeti’nin de desteğini alarak Ruslara karşı askeri harekâtlara girişmesi, Cemal Paşaya olan güveninin sarsılmasına neden olmuştur. Cemal Paşa, Enver Paşayla hiçbir ilgisi olmadığına dair yapmış olduğu açıklamalara rağmen, Rusları ikna etmeyi başaramamıştı. Bu nedenle Ruslar, kendisine artık yardımcı olamayacaklarını söyleyerek Moskova’yı terk etmesi uyarısında bulunmuşlardı¹⁶⁶⁴. Aynı tarihlerde Rusların Moskova’yı terk etmesini istediği kişiler arasında bulunan Halil Paşa, Sovyet Merkez Şurası’nda bulunan eski bir arkadaşının kendisine: “*Şura merkezinde Cemal Paşanın öldürülmesine karar verildiğini, ancak bu cinayetin Moskova’da değil Tiflis’te tatbik edileceğini ve suikastı yapanların da*

¹⁶⁶² “Karşı Gazeteler Ne Diyor?”, *Vakit*, 1662, 28 Temmuz 1922.

¹⁶⁶³ Makalenin tamamı için bkz. Yakup Kadri, “Altıncı Şehid”, *İkdam*, 9119, 8 Ağustos 1922.

¹⁶⁶⁴ Nitekim, 10 Mayıs’ta Moskova’dan ayrılan Ali Fuad Paşa da: “*Paşam mümkünse siz de derhal Avrupa’ya hareket ediniz*” sözleriyle Cemal Paşanın hayatının tehlike de olduğunu anlatmak istemiştir. Bkz. A. Fuad Cebesoy, *a.g.e.*, s. 449.

Ermeniler olduğunun ilan edileceği” şeklinde bir ikazda bulunduğunu, kendisinin de bu bilgiyi derhal Cemal Paşaya ulaştırdığını ancak: “*Amma yaptın Halilciğim, beni niye öldürmeye kalksınlar, sonra benim Suriye’de Ermenilere yaptığım yardım herkesin bildiği şeylerdir. Neden olsun bu*” şeklinde cevap aldığını iddia etmiştir¹⁶⁶⁵. Ayrıca, 30 Temmuz 1922 tarihli Peyam-ı Sabah gazetesi de, Avrupa gazetelerinden elde etmiş olduğu haberlere dayanarak, Cemal Paşanın Mustafa Kemal ile Enver Paşaları barıştırmak istemesinden dolayı Ruslar tarafından öldürüldüğünü iddia etmiştir¹⁶⁶⁶. Söz konusu iddialar üzerine, Vakit gazetesi muhabirleri, Türkiye’deki Rus sefaret yetkilileriyle bir mülakat yapmışlardır. Ancak, Ruslar suikast olayı hakkında bilgilerinin olmadığını söylemişlerdir¹⁶⁶⁷. Buna ilave olarak Bolşevik Hükümeti, cinayet sonrası Ankara Hükümeti’ne teessürlerini bildirmiş¹⁶⁶⁸ ve 21 Ağustos 1922’de bir beyanname yayınlarak Cemal Paşanın katillerinin çok kısa süre içerisinde ortaya çıkarılacağı sözünü vermiştir¹⁶⁶⁹.

İkinci iddiaya göre, Cemal Paşa bir İngiliz komplosuna kurban gitmiştir. Zira, Cemal Paşanın Bolşeviklerle birlikte yürüttüğü Afganistan projesi, Hindistan’daki İngiliz egemenliğine karşı büyük bir tehdit oluşturmaktaydı. Ayrıca, Paşa Afganistan’daki İngiliz nüfuzunu kırmak ve bir Rus-Afgan anlaşmasını sağlamak için de büyük çaba göstermiş ve bu konudaki görüşlerini, 1921 sonbaharında İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon’a göndermiş olduğu mektubunda açıkça dile getirmişti¹⁶⁷⁰. Hatta Cemal Paşa, Kabil’deki İngiliz Elçisi Mösyö Dobbo ile yapmış olduğu bir görüşmede: “*Şayet İngilizler Mustafa Kemal ile şerefli bir sulh yapmazlarsa Hindistan’da ihtilal çıkarmak için oraya kuvvetlerimle*

¹⁶⁶⁵ Taylan Sorgun, *a.g.e.*, s. 252.

¹⁶⁶⁶ “Cemal Paşanın Katilleri”, *Peyam-ı Sabah*, 1313, 30 Temmuz 1922. Aynı iddialar 8 Ağustos 1922 tarihli İkdam gazetesi tarafından da tekrarlanmıştır. Bkz. “Cemal Paşanın Hadise-i Şehadeti”, *İkdam*, 9119, 8 Ağustos 1922. Ayrıca, Cemal Paşanın yaveri İsmet Bey ve A. Zeki Velidi Togan da aynı görüşleri savunmuşlardır. Bkz. İsmet Karadoğan, “Cemal Paşayı Ruslar Öldürmüştü”, *Yakın Tarihimiz*, c. II, Sa. 14, s. 36-38; Mehmet Saray, *a.g.e.*, s. 184.

¹⁶⁶⁷ “Cemal Paşanın Katli Şayiaları”, *Vakit*, 1662, 28 Temmuz 1922.

¹⁶⁶⁸ “Cemal Paşa Nasıl Şehid Edildi?”, *Hakimiyet-i Milliye*, 574, 1 Ağustos 1922.

¹⁶⁶⁹ “Cemal Paşanın Katilleri Hakkında”, *Vakit*, 1684, 22 Ağustos 1922.

¹⁶⁷⁰ Cemal Paşa Fransızca yazmış olduğu bu mektubun bir suretini Moskova Sefiri Ali Fuad Paşaya vermişti. Ali Fuad Paşa da 23 Kasım 1921 tarihli bir yazıyla mektubu Ankara’ya

yürüyeceğim¹⁶⁷¹” sözleriyle tehditlerde bulunmuştu. Bu durum İngilizleri bir hayli kaygılandırmıştı. Bu iddiaların hararetli savunucularından olan Şekip Arslan Bey, 25 Temmuz 1922’de Londra’da kalmış olduğu otele bir İngiliz generalinin gelerek: “Müjdeliyorum. Cemal’in öldürüldüğü kesinleşmiştir. Yakında Enver’in de ona katılmasını umalım” şeklinde konuştuğunu, İngiliz gazetelerinin de Cemal Paşanın ölüm haberine çok sevindiklerini belirtmiştir. Şekip Arslan, İngilizlerin Bolşeviklerle mücadele etmesine rağmen Enver ve Cemal Paşaları daha tehlikeli gördüklerini söyleyerek cinayetin kesinlikle İngilizlerin işi olduğunu iddia etmiştir¹⁶⁷².

Üçüncü iddiaya göre ise Cemal Paşa, Talat Paşayla başlayan suikastlar zincirinin bir parçası olarak Ermeniler tarafından öldürülmüştür¹⁶⁷³. Nitekim, Şekip Arslan Bey, Talat Paşanın vurulmasının ardından Berlin’den Enver Paşaya yazmış olduğu, 21 Mart 1921 tarihli mektubunda, Ermeni fedailerinin Talat ve Cemal Paşayı öldürmek için Fransız askeri kılığına girerek, bir sene önceden Berlin’e geldiklerini söylemiştir¹⁶⁷⁴. Şekip Arslan, daha sonra Cemal Paşanın İngilizler tarafından öldürüldüğünü iddia etmiş olsa da, yukarıda belirtmiş olduğumuz mektubu, Ermenilerin suikast zincirleri ile ilgili önemli bir ipucu niteliğindedir. Bunun yanı sıra, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi’nde rastladığımız, 21 Nisan 1922 tarihli bir belgede, İttihatçı liderlere yönelik Ermeni suikastlarıyla ilgili önemli iddialar bulunmaktadır. Bu iddialara göre Amerika’daki bir Ermeni cemiyeti, Talat ve Abbas Halim Paşaları şehid eden Ermeni katillerini mükâfatlandırdıkları gibi, Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşaların öldürülmesi için de tayin ettikleri fedaileri

göndermiştir. Mektubun üzerinde tarih bulunmamaktadır. Söz konusu mektup, Fehmi Nuza tarafından Türkçe’ye çevrilmiştir. Bkz. Fehmi Nuza, *a.g.m.*, s. 459-462.

¹⁶⁷¹ Bu bilgiler 1915’ten beri İngiltere aleyhinde faaliyetlerde bulunan ve daha sonra Pencap’tan kaçarak Afganistan’da Cemal Paşayla birlikte çalışan Hasan Zafer Aybek’in ilgili makalesinden alınmıştır. Aybek, Cemal Paşanın İngilizlere yapmış olduğu bu tehditle, kendi ölüm fermanını hazırladığını iddia etmiştir. Bkz. H. Zafer Aybek, *a.g.m.*, s. 263.

¹⁶⁷² Bkz. Şekip Arslan, *a.g.e.*, s. 63-64.

¹⁶⁷³ Bkz. Masayuki Yamauchi, *The Green Crescent Under The Red Star*, s. 69. Ermeni komitacıları 1915 yılında yürürlüğe konulan Tehcir kanunu nedeniyle hayatını kaybeden vatandaşlarının intikamını almak amacıyla Talat Paşa, Abbas Halim Paşa, Sait Halim Paşa, Dr. Bahaddin Şakir ve Cemal Azmi Beyleri öldürmüşlerdi. Bu arada, Sait Halim Paşanın Ermeni komitacıları tarafından değil, aile içi hesaplaşma sonucu öldürüldüğü ve Ermeni komitacılarının da bu cinayeti üstlendiği şeklinde iddialar da bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cemal Kutay, “Sadrazam Sait Halim Paşayı Kimler Öldürdü?”, *Tarih Konuşuyor*, c. I, Sa. 1, Şubat 1964, s. 48-53.

¹⁶⁷⁴ Şekip Arslan Beyden Enver Paşaya, 21 Mart 1922. Bkz. TTK, *EPA*, Nr. 1200.

Amerika'dan yola çıkarmışlardı. Söz konusu belgede Cemal Paşanın adı zikredilmemiştir¹⁶⁷⁵. Ancak, Ermenilerin ölüm listesinde Cemal Paşanın yürekten bağlı olduğu Mustafa Kemal Paşanın bulunması, böyle bir tehlikenin onun için de söz konusu olacağına göstergesidir. Bunların dışında cinayetin ertesi günü Tiflis'te, Taşnak Cemiyeti'ne mensup 199 kişinin tutuklanmış olması¹⁶⁷⁶ ve Ankara Hükümeti'nin, 23 Ağustos 1922'de Ermenistan'a sert bir nota göndermiş olması, bu iddiaları güçlendirmektedir¹⁶⁷⁷. Bunun yanı sıra, Türkiye Cumhuriyeti'nin Cemal Paşanın ailesine yapmış olduğu yardımlar arasında, Beyoğlu'nda Ermeniler tarafından terkedilmiş bir evin bulunması¹⁶⁷⁸ ve Kazım Karabekir'in Cemal Paşanın cenazesinin Türkiye'ye getirilmesini talep ederken “*Taşnak mezalimi Erzurum'da ebedi bir hatıra bırakmış olur*”¹⁶⁷⁹ şeklindeki sözleri, bu ihtimali daha da kuvvetlendirmektedir. Bu iddialara karşılık Ermeni Hükümeti, cinayetin ertesi günü önce Tiflis'teki Türk Temsilciliği'ne, daha sonra da Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir'e taziye mesajları göndererek suikast olayı ile hiçbir ilgisinin olmadığını göstermek istemiştir¹⁶⁸⁰. İstanbul'daki Ermeni gazeteleri de olaya bu açıdan yaklaşmışlardır. Örneğin *Zamanak* gazetesi, Tiflis Hükümeti'nin canileri henüz yakalayamadığı için böyle bir iddiada bulunmanın doğru olamayacağını, ayrıca Cemal Paşanın Ermeniler tarafından öldürülmesi için hiçbir gerekçenin olmadığını iddia etmiştir¹⁶⁸¹. Bir başka Ermeni gazetesinde de, Cemal Paşanın Ermeniler tarafından değil, Bolşevikler tarafından öldürüldüğü iddia edilmiştir. Söz konusu

¹⁶⁷⁵ Bkz. *TİTE Arşivi*, Kutu No: 52, 57, Belge No: 131, 139, 18/21 Nisan 1922.

¹⁶⁷⁶ “Cemal Paşa Nasıl Şehid Edildi?”, *İkdam*, 9118, 7 Ağustos 1922; “Cemal Paşanın Katli Tafsilatı(Trabzon İstikbal Gazetesi'nden Naklen)”, *Peyam-ı Sabah*, 11749, 8 Ağustos 1922.

¹⁶⁷⁷ Ankara Hükümeti'nin ilgili notasında; Cemal Paşanın Taşnaklar tarafından öldürüldüğünün anlaşıldığı, bu nedenle katillerinin bir an evvel yakalanarak Türkiye'ye iade edilmesi ve eski Türk devlet adamlarına yönelik bu tür suikastlerin devam etmesi halinde Erivan Hükümeti'nin bundan sorumlu tutulacağı açık bir dille ifade edilmiştir. Bkz. “Cemal Paşanın Katline Dair”, *İkdam*, 9135, 24 Ağustos 1922.

¹⁶⁷⁸ Feriköy Tatvala caddesindeki bu ev, Viçen Hokoçyan isminde bir Ermeni tarafından terk edilmiş, 3 Eylül 1923'te de hazineye devredilmiştir. Bkz. Cumhuriyet Arşivi, *Başvekâlet Kalem-i Mahsus Müdiriyeti*, 030 18 01/025 498, 30 Ağustos 1927.

¹⁶⁷⁹ Bkz. Cumhuriyet Arşivi, *Başvekâlet Kalem-i Mahsus Müdiriyeti* 030 10/204 392 17, 8 Ağustos 1338 (8 Ağustos 1922).

¹⁶⁸⁰ “Cemal Paşa Nasıl Şehid Edildi?”, *İkdam*, 9118, 7 Ağustos 1922; “Cemal Paşanın Katli Tafsilatı(Trabzon İstikbal Gazetesinden Naklen)”.

¹⁶⁸¹ *İkdam*, 9139, 28 Ağustos 1922.

gazete buna gerekçe olarak, Bolşeviklerin Enver Paşanın başlatmış olduğu harekâtın içerisinde Cemal Paşanın da olduğuna inanmalarını göstermiştir¹⁶⁸².

4- Cenazesinin Erzurum'a Getirilmesi

Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir, 8 Ağustos 1922'de Erkan-ı Harbiye Riyaseti'ne başvurarak Cemal Paşanın cenazesinin Erzurum'a getirilmesini teklif etmiştir: “Tiflis'te şehid edilen Cemal Paşa ve yaverlerinin tahnit¹⁶⁸³ edilmiş cenazelerinin Tiflis'te defni veya Anadolu'ya nakli Tiflis Mümessillimizden sorulmaktadır. Bu cenazelerin Kars tarikiyle ihtifale-i lâzime¹⁶⁸⁴ ile Erzurum'a celbi ve Erzurum'da merhum Hafız Hakkı Paşa kabrinin yanına gömülmesini münasip görmekteyim. Bu suret ile Taşnak mezalimi Erzurum'da ebedi bir hatıra bırakmış olur. Bu husustaki emrin serian itasını rica ederim¹⁶⁸⁵.” Erkan-ı Harbiye Riyaseti de, TBMM'ne yazmış olduğu resmi bir yazıyla, durumu anlatmış ve kendileri açısından bir sakınca bulunmadığını belirtmiştir¹⁶⁸⁶. Bunun üzerine TBMM, 12 Ağustos 1922 tarihli kararıyla merhumların İstanbul'da bulunan ailelerinin de uygun görmeleri halinde, cenazelerin Anadolu'ya nakledilmelerini kabul etmiştir¹⁶⁸⁷. Cemal Paşanın kardeşi Kemal Doğuluoğlu, bizzat Tiflis'e giderek cenazeleri almış ve Erzurum'a getirmiştir. 28 Eylül 1922'de Cemal Paşa ve yaverleri, Kars Kapısı'nda merhum Hafız Hakkı Paşanın kabri yanında tahsis edilen yerlere sade bir merasimle defnedilmişlerdir¹⁶⁸⁸.

¹⁶⁸² Ayrıntılı bilgi için bkz. “Karşı Gazeteler Ne Diyor?”, *Vakit*, 1662, 28 Temmuz 1922, s. 2. Fehmi Nuza, Ermeni gazetelerinin aynı tepkiyi Talat ve Sait Halim Paşaların öldürülmelerinde göstermemiş olduklarına dikkat çekmekte ve onların bu tutumunu, Cemal Paşanın “*Tehcir*” sırasında kendilerine yardım elini uzatmasına bağlamaktadır. Bkz. Fehmi Nuza, *a.g.m.*, s. 457.

¹⁶⁸³ Ölünün kefenini buhurla tütsüleme, bozulmaması için ilaçlama. Bkz. Ferit Develioğlu, *a.g.e.*, s. 1021.

¹⁶⁸⁴ Büyük bir kalabalıkla yapılan merasim. Bkz. Ferit Develioğlu, *a.g.e.*, s. 418.

¹⁶⁸⁵ Bkz. *Cumhuriyet Arşivi*, 030 10/204 392 17, lef. 3, 8 Ağustos 1338 (8 Ağustos 1922).

¹⁶⁸⁶ Bkz. *Cumhuriyet Arşivi*, 030 10/204 392 17, lef. 2, 8 Ağustos 1338 (8 Ağustos 1922).

¹⁶⁸⁷ Bkz. *Cumhuriyet Arşivi*, 030 10/204 392 17, lef. 1, 8 Ağustos 1338 (8 Ağustos 1922). TBMM'nin almış olduğu bu karar, 23 Ağustos'tan itibaren kamuoyu ile de paylaşılmıştır. Bkz. *İkdam*, 9134, 23 Ağustos 1934. TBMM Hükümeti, 8 Ocak 1923 tarihli kararnameyle de Cemal Paşanın ailesine maaş bağlanmasına karar vermiştir. Bkz. Dz.K.K., Deniz Arşivi, *Künye Defteri*, Defter No: 1, Sayfa No: 4/1-1, 8 Ocak 1339 (8 Ocak 1923).

¹⁶⁸⁸ Bkz. “Cemal Paşanın Cenazesi”, *Vakit*, 1723, 30 Eylül 1922, s. 3; “Cemal Paşa ve Yaverleri Merasimle Defnedildi”, *Sabah*, 11801, 30 Eylül 1922.

Türkiye Cumhuriyeti, 30 Ağustos 1927 tarihli kararname ile Beyoğlu'nda Viçen Hokaçyan tarafından terk edilmiş olup Hükümetçe el konulan toplam 20.000 Lira değerindeki arsa ve dükkânların Cemal Paşanın bakmakla yükümlü olduğu ailesine verilmesine karar vermiştir¹⁶⁸⁹. Ayrıca, 5 Ocak 1961 tarih ve 10705 sayılı kanunla Cemal Paşanın kızı Kamran Cemal'e, babasının yapmış olduğu hizmetler karşılığında, ömür boyu olmak kaydıyla, aylık 500 Lira maaş bağlanmasına karar verilmiştir¹⁶⁹⁰.

¹⁶⁸⁹ Söz konusu kararnamede belirtilen arsa ve dükkânların tam olarak bulunduğu nokta Feriköy, Fransız mezarlığı karşısı, Tatvala caddesi olarak tarif edilmiştir. Kararnamede Cemal Paşanın bakmakla yükümlü olduğu aile efradı ise, eşi Semiha(Seniha), kızı Kamran, oğulları Ahmet Rüşdi, Hasan Necdet, Hasan Behçet, ablası Şaziye ve kız kardeşi Ayşe Sıdika olarak gösterilmiştir. Bkz. Cumhuriyet Arşivi, *Başvekâlet Kalem-i Mahsus Müdiriyeti*, 030 18 01/025 498, 30 Ağustos 1927. Cemal Paşanın eşi Seniha Hanım, 1934 yılında Yedigün dergisinde verdiği beyanatta; Cemal Paşanın sık sık “*Ben ölürsem o(Mustafa Kemal Paşa) sizi unutmaz*” dediğini, gerçekten de Mustafa Kemal Paşanın kendilerine çok büyük yardımları olduğunu söylemiştir. Seniha Hanım, kendisinin ve çocuklarının ulu öndere çok şey borçlu olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Feridun Kandemir, *a.g.m.*, c. IV, Sa. 84, 17 Ekim 1934, s. 15. Öte yandan yukarıda belirtmiş olduğumuz uygulama çerçevesinde, Ermeniler tarafından şehid edilen Talat Paşanın eşi Hayriye Hanıma da 20.000 Lira değerinde arsa ve dükkân tahsis edilmiştir. Hatta, Hayriye Hanıma tahsis edilen binalarda yangın çıkması üzerine, 4621 Liralık değer kaybı daha sonra Hükümetçe karşılanmıştır. Bkz. Cumhuriyet Arşivi, *Başvekâlet Kararlar Dairesi Müdürlüğü*, 030 18 01/87 46 16, 25 Mayıs 1939. Enver Paşa için böyle bir uygulama söz konusu edilmemiştir. Yalnız, 5 Temmuz 1939 tarih ve 4255 sayılı kanunla Enver Paşanın çocukları Mahpeyker, Türkan ve Ali'nin Türkiye'ye gelmelerine müsaade verilmiştir. Bkz. *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. XX, Ankara 1939, s. 1549.

¹⁶⁹⁰ Bkz. *Düstur*, Dördüncü Tertip, c. I, Ankara 1961, s. 1152.

SONUÇ

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üçlü lider kadrosunda en renkli sima olarak temayüz eden Cemal Paşa, hem üstlendiği kritik görevler ve sorumluluklar açısından, hem de yaşamı boyu muhafaza ettiği Türkçülük fikri nedeniyle ele alınması zorunlu olan başarılı bir asker ve devlet adamı kimliğiyle değerlendirilmelidir. Henüz binbaşı rütbesinde iken, Selanik Redif Fırkası Başkanlığı ve Şark Demiryolları Müfettişliği görevlerine atanmış olan Paşa, Eylül 1906'da Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin üyesi olmuş ve bu cemiyetin Rumeli'deki örgütlenmesinde önemli rol oynamıştır. Aynı görevdeyken Balkanlar'da beliren ve Osmanlı Devleti bünyesindeki farklı etnik unsurlar tarafından ortaya atılıp organize edilen özgürlükçü akımlarla tanışmış, bu gerçek onun sonraki yıllarda daha da perçinlenen Türk ulusu eksenli ideolojisinin oluşmasında etkili olmuştur. Daha bu yıllarda karşılaştığı imparatorluk içerisindeki farklı etnik yapıdaki asi unsurlar, ilerleyen yıllarda onun Türkçülük konusundaki hassasiyetinin daha da artmasına ve tüm politikalarının Türkler üzerinde şekillenmesine sebep olmuştur. Buradan hareketle Cemal Paşa, ülkenin kurtuluşu temelindeki her türlü politik ve askeri faaliyetlere ya bizzat katılmış ya da etkin olarak destek vermiştir. Onun bu çabasına en açık delil, Balkanlar'da baş gösteren eşkiyalık hareketlerine karşı gönüllü olarak katılması olmuştur. Paşa, mevcut durumun devamı için gerekli görülen askeri tedbirlerin yanı sıra özellikle Türklerin içinde hakim rol alacağı gerekli yasal düzenlemelerin de geciktirilmeden hayata geçirilmesini savunmuştur. Bu amaçla merkezi Selanik'te bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olmuş, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra cemiyetin merkez-i umumisi tarafından hükümetle görüşmelerde bulunmak üzere İstanbul'a gönderilen yedi kişilik İttihatçı ekipte yer almıştır. Bu tarihten itibaren de İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde sivrilmeye ve güvenilir bir şahsiyet olmaya başlamıştır. Onun yükselen güvenilirliği, 31 Mart Olayı sırasında daha da pekişmiş ve cemiyet bu sebeple Paşayı söz konusu olayla ilgili rapor hazırlamakla görevlendirmiştir. Olayların yatışması ve asayişin sağlanmasının ardından İstanbul'da oluşturulan sıkıyönetim mahkemelerinde de görev alan Paşa, asıl şöhretini Üsküdar Mutasarrıflığı'na atanmasının ardından başlatmış olduğu entari yasağıyla yakalamıştır. Ondaki görev bilinci ve çalışma azmi, çok geçmeden cemiyetin üst düzey yöneticileri tarafından keşfedilmiş ve bu tarihten itibaren sürekli olarak hassas

görevlere getirilmesinde etkili olmuştur. 31 Mart'ın hemen ardından Adana'da patlak veren ve binlerce kişinin ölümüyle sonuçlanan olayların yaralarını sarmak amacıyla bölgeye gönderilen Paşa, devletin bütünlüğünü muhafaza etmek adına ittihad-ı anasır fikrini savunmuş ve Türk-Ermeni ayrımına gitmeden kısa süre içerisinde bölgedeki hayatı normale döndürmüştür. Adana'daki başarılı çalışmalarının ardından Bağdat valiliğiyle ödüllendirilen Paşa, olağanüstü vali olarak görev yaptığı Bağdat Vilayeti'nde yaşanan sorunların kaynağı olarak hükümetin bölgeye yeterince yatırım yapmamasını göstermiştir. Yanlış olduğuna inandığı noktalarda kendi İttihatçı arkadaşlarının da içerisinde bulunduğu merkezi hükümeti bile eleştirmekten çekinmemiş olan Cemal Paşa, ayrıca devletin bölgeye sevgi ve şefkatle yaklaşması gerektiğini savunmuş ve gerekli düzenlemelerin yapılması halinde bölgenin ülke ekonomisine önemli katkılar yapacağını belirtmekten geri durmamıştır. Paşa, bir yandan da bölgedeki Arap ileri gelenleriyle yakın ilişkiler kurarak devlete olan bağlılıklarını artırmaya ve milliyetçilik faaliyetlerinin önünü almaya çalışmıştır. Ne var ki onun bu çabaları, ülke içerisinde yaşanan siyasi çekişmeler nedeniyle yarıda kalmıştır. Bağdat'taki görevinden istifa ederek Birinci Balkan Savaşı'na katılan Paşa, Konya Redif Fırkası Kumandanlığı görevini üstlenmiştir. O, farklılığını burada da göstermiş, 6 Kasım 1912'de III. Kolordu Kumandanlığı'na takdim ettiği raporuyla Birinci Balkan Savaş'ında yaşanan bozgunun iç yüzünü ve alınması gerekli tedbirleri açıklamaya çalışmıştır.

Bâb-1 Âli Baskını'nın hemen ertesi günü Mahmut Şevket Paşa tarafından İstanbul Muhafızlığı'na getirilmiş olan Cemal Paşa, bir yandan asayişli sağlayarak muhalefetin karşı darbe girişimlerini engellemiş, bir yandan da toplumsal hayata yönelik çağdaşlaşma hamlelerini devam ettirmiştir. İstanbul Muhafızlığı göreviyle İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisindeki ağırlığını da artıran Paşa, adeta cemiyetin en kuvvetli şahsiyeti haline gelmiştir. Öyle ki bu sıralarda Cemal ismi, Enver ve Talat'tan daha fazla ön plana çıkmıştır. Cemal Paşa, 16 Aralık 1913'te Nafia Nazırı olarak kabineye girmiş ve oldukça önemli projeler hazırlamış, ancak bu görevinde fazla kalamadığı için söz konusu projelerini hayata geçirememiştir. Cemal Paşa için en önemli dönüm noktası, 1913 sonlarında Enver Paşayla girmiş olduğu Harbiye Nazırlığı mücadelesini kaybetmesi olmuştur. Nitekim bu tarihten itibaren Enver ve Talat Paşalar daha fazla ön plana çıkmaya başlamışlardır.

Cemal Paşa, 9 Mart 1914'te bahriye nazırı olmuş ve Osmanlı donanmasının kuvvetlendirilmesi için büyük uğraşlar vermiştir. Buna ek olarak Enver Paşanın kara ordusunda başlatmış olduğu gençleştirme ve yenileştirme çabalarını deniz kuvvetlerinde devam ettirmek istemiş ve disiplinli ve teşkilatçı özellikleriyle Bahriye Nezareti'ni hantal bürokrasiden kurtarmak için büyük uğraşlar vermiştir. Bu arada Türk Ocağı, Türk Gücü Cemiyeti, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, Donanma Cemiyeti ve Türk-Fransız Dostluk Cemiyeti gibi ülke içerisindeki sivil toplum örgütleriyle yakından ilgilenmiş ve bu cemiyetlerin kurucuları arasında yer almıştır. Spora büyük önem veren Paşa, Bahriye Nezareti'nin bütün imkanlarını bu uğurda seferber etmiş, dönemin en ünlü spor klüpleri arasında yer alan Altınordu İdman Yurdu'nu da himayesi altına almıştır. O, bu konularda Enver ve Talat Paşalardan daha çok istekli ve gayretli olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı öncesi Avrupa'daki bloklaşma hareketlerini yakından takip eden ve öteden beri Fransa'ya olan sempatisiyle bilinen Cemal Paşa, Üçlü İtilaf'tan yana tavır almış, hatta Üçlü İttifak aleyhinde açıkça beyanlarda bile bulunmuştu. Öyle ki onun, bu beyanları Üçlü İttifak'ın önde gelen üyelerinden Avusturya tarafından büyük bir tepkiyle karşılanmıştı. Olası bir savaş durumunda Rus saldırısına maruz kalınacağını düşünen Paşa, Üçlü İtilaf'ın desteğini sağlamak amacıyla Fransa seyahatine çıkmış, fakat eli boş dönmüştür. Bu tarihlerde Almanya ile yapılan ittifaktan habersiz olan Paşa, gelişmeleri sonradan öğrendiğinde istifa etmek istemişti. Ancak tam bir İttihatçı olan ve idealleri uğruna kendi çıkarlarını bir kenara atmaktan çekinmeyen Cemal Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin zarar görmemesi adına istifa kararından vazgeçmiştir. Bu tarihten itibaren yine aynı gerekçelerle Enver ve Talat Paşalarla ortak hareket etmeye gayret göstermiştir. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesine neden olan Karadeniz Olayı'ndan tamamen haberdar olan Cemal Paşa, savaş kararının alınmasının ardından yukarıda belirtmiş olduğumuz özelliğinden dolayı bu kararın haklılığını savunmaya çalışmıştır.

Cemal Paşa, 18 Kasım 1914'te hem Kanal seferini icra etmek, hem de bölgedeki otorite boşluğunu doldurmak amacıyla İttihat ve Terakki yönetimince bilinçli olarak IV. Ordu Kumandanlığı'na getirilmiştir. Almış olduğu bir görevi mutlaka yerine getirme arzusuna sahip olan Paşa, her iki Kanal seferi için oldukça

iddialı konuşmuş ve büyük hazırlıklar yapmıştır. Bunlar arasında çok kısa süre içerisinde Hicaz Demiryolu'na dahil ettirdiği Mısır Şubesi Demiryolu ile çölde inşa ettirdiği mükemmel menzil noktaları zikretmeğe değer çalışmalar olmuştur. Onun böylesi gayretli çalışmalarına rağmen asker ve malzeme eksikliği gibi nedenlerden dolayı istenilen sonuçlara ulaşılamamıştır. Ancak, her iki Kanal seferi sonrasında İngilizlerin Mısır ve Süveyş boyunda önemli miktarda kuvvet bulundurmamak zorunda kaldığını dikkate alacak olursak, Paşanın kısmen de olsa bir başarı yakalamış olduğunu iddia edebiliriz. Öte yandan daha Suriye'ye gelmeden önce yaptırmış olduğu planlı çalışmalar sonucunda, yirminci yüzyılın başlarından itibaren Amerika, İngiltere, Fransa ve Siyonist güçler tarafından Ortadoğu'da gerçekleştirilen casusluk faaliyetlerini ortaya çıkaran Cemal Paşa, bölgenin Osmanlı toprağı olarak kalmasını sağlamak amacıyla büyük çaba sarfetmiştir. O, bu amaçla bölgede basın, eğitim-kültür, imar-iskan ve ekonomi alanlarında oldukça kapsamlı icraatlar yapmış, bazen Osmanlıcılık, bazen de İslamcılık olgularını ön plana çıkartarak bölgenin bir Osmanlı toprağı olarak kalmasını sağlamak istemiştir. Ayrıca bölgede yeşermeye başlayan Arap milliyetçiliğine engel olmak amacıyla Tehcir'e maruz kalan Ermenileri Suriye'de iskan ettirmiş ve uzlaşmacı siyasetinin bir göstergesi olarak bu tür ayrılıkçı oluşumlar içerisinde yer alanları Halife'nin bayrağı altında birleşmeye davet etmiştir. Paşa bu birlik mesajlarına cevap vermeyip, faaliyetlerine devam edenlere karşı ise, sertlik politikasına başvurmuştur. Bu çerçevede bazı Arap milliyetçilerini aileleriyle birlikte Anadolu'ya göç ettirmiş, bazılarını ise Lübnan'ın Âliye kasabasında idam ettirmiştir. Paşa, en fazla eleştirilen icraatları arasında yer alan idamlar konusunda bile o dönemin pek çok Arap ileri gelenlerinin desteğini almayı başarmıştır. Ancak Cemal Paşa, Hicaz'da baş gösteren Şerif Hüseyin İsyanı'na, İkinci Kanal Seferi hazırlıkları ve Şerif'in ihanetine dair delil bulmak kaygıları yüzünden engel olamamıştır. Paşa, Hicaz'da başlayan söz konusu isyanın ardından bir yandan bölgedeki diğer Arap ileri gelenlerini madalya ve nişanlarla onurlandırarak elde etmeye çalışmış, diğer yandan basın yoluyla başlatmış olduğu geniş çaplı propaganda faaliyetleriyle Şerif Hüseyin İsyanı'nın bir Arap isyanı haline gelmesini engellemiştir. Bölgedeki önemli meselelerin çözümü için gerçekleştirilen icraatlardan ve yıllardır karışıklıklara sahne olmasına karşın Şerif Hüseyin dışında ciddi bir isyanla karşılaşılmasından hareketle, Cemal Paşanın Ortadoğu'da otorite

sağlanması hususunda oldukça başarılı olduğunu iddia etmek mümkündür. Onun böylesine büyük bir başarı yakalamış olmasına rağmen Suriye'den ayrılmak zorunda kalmış olmasının en önemli nedeni, Almanya'nın Ortadoğu'da nüfuzunu artırmaya yönelik planlarının bir parçası olarak Liman von Sanders'i Yıldırım Ordular Grubu Komutanlığı'na tayin ettirmesi olmuştur. Zira, Sanders'in gelişmesiyle birlikte Paşanın yetkileri daraltılmış ve bölgedeki o müthiş otoritesi büyük ölçüde zaafa uğratılmıştır. Nitekim Cemal Paşa, bu konudaki endişelerini 20 Kasım 1917 tarihli telgrafıyla Enver Paşaya iletmiş ve 12 Aralık 1917'de de Suriye'den ayrılmıştır. Onun Suriye'den ayrılması ise, daha büyük felaketlere yol açmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte bütün eleştiri okları İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Enver, Talat ve Cemal Paşalardan oluşan üçlü lider kadrosuna çevrilmişti. Cemal Paşa, hakkında hiçbir soruşturma, koğuşturma ve tutuklama kararı bulunmamasına rağmen, gerek iç ve gerekse dış baskılar nedeniyle 1/2 Kasım gecesi yanındaki kilit İttihatçı grubuyla birlikte ülkeden ayrılmak zorunda kalmıştır. Bâb-ı Âli Baskını'ndan itibaren İttihatçılara karşı büyük bir kin besleyen ve bunu adeta siyasi bir kan davası haline getirmiş olan muhalifler, bu durumdan istifadeyle Cemal Paşa hakkında oldukça yakışsız karalama kampanyaları başlatmışlar ve onu hiç de hak etmediği ithamlarla küçültmeye çalışmışlardır. Muhaliflerin bu icraatlarına öteden beri Cemal Paşaya karşı soğuk tavırlarıyla bilinen Padişah Vahdettin ile Bâb-ı Âli de tam destek vermişlerdir. Hatta Bâb-ı Âli, bu hususta ne kadar kararlı olduğunu göstermek amacıyla Paşanın ve diğer İttihatçı liderlerin iadesi için Almanya ve İsviçre Hükümetleri nezdinde yoğun diplomatik temaslarda bulunmuş, ancak bir sonuç alamamıştır. Bu gelişmeler üzerine Paşanın yargılanmasına gıyaben başlanmış ve hakkında çıkarılan onca yolsuzluk ve şaibe iddiaları kanıtlanamamıştır. Bu yüzden Paşa, ancak Bâb-ı Âli Baskını'nda yer alarak hükümet şeklini cebir ve zor kullanarak değiştirme hususunda suçlu bulunmuş ve idama mahkum edilmiştir.

Mustafa Kemal Paşanın Anadolu'da başlatmış olduğu Milli Mücadele, yurt dışında henüz ne yapacağına karar vermemiş olan Cemal Paşa için yeni umutların kaynağı olmuştur. Paşa, bu mücadeleye destek olmak adına Afganistan'a gitmiş, burada Rus yetkilileriyle işbirliği yaparak İngilizlere Hindistan'da büyük bir darbe indirmek, böylece milli mücadeleye katkıda bulunmak istemiştir. Bu arada ise

Mustafa Kemal Paşayla sürekli irtibat halinde olmuş, onun emirleri dahilinde hareket etmeye gayret göstermiştir. Ancak Enver Paşanın hem Ruslarla ve hem de Ankara'yla ipleri koparmış olması onun da sonunu hazırlamıştır. Ruslar, Enver Paşanın faaliyetleri sebebiyle Cemal Paşaya da şüpheyile bakmaya başlamışlardır. Bu beklenmeyen gelişmeler üzerine Anadolu'ya dönmeğe karar veren Cemal Paşa, Tiflis'te Mustafa Kemal Paşadan gelecek haberi beklerken Rus-Ermeni işbirliği çerçevesinde gerçekleştirilmiş olan suikaste kurban gitmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

I-Arşivler

A- Başbakanlık Osmanlı Arşivi

1- Meclis-i Vükelâ Mazbataları (M.V.)

126/58, 126/61, 127/5, 127/10, 127/32, 127/53, 127/55, 127/78, 130/24, 130/69, 130/72, 131/7, 132/86, 134/41, 137/19, 159/67, 190/21, 200/57, 204/71, 213/41, 213/67, 217/34, 225/5, 231/65, 235/137, 235/171, 241/221, 246/95.

2- İradeler

Mabeyni Hümayun İradeleri

23 Z. 1332, 11.S.1333, 24 Ra.1334.

Dosya Usulü İradeler (DUİT)

2/7, 4/1-2, 4/13, 4/15, 4/16, 58/1-2, 78/1-26, 78-2/1-200, 79-3/1-126, 79-4/1-209, 82/1, 82-2/1-87, 84/1-4, 83/1-112.

Dahiliye İradeleri (İ.DH)

6 L 1326, 2 R 1327, 15 B 1327, 17 N 1327, 16 C 1329.

Harbiye İradeleri (İ.HB)

29 Za 1331, 28 Z 1331, 5 S 1332, 10 S 1333.

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MM)

21 B 1329, 29 R 1333, 7 Z 1333, 10 M 1334, 13 R 1334, 1 Ca 1334.

İrade Meclis-i Umumi (İ.MLU)

4 S 1329, 13 S 1329, 19 R 1333, 22 R 1333, 22 Z 1333.

Hususi İradeler

25.L.1326.

İrade Sadaret (İ.A)

16 S 1331, 30 1332?, 13 R 1333, 20 R 1333, 29 Ca. 1333, 9 N 1333, 11 S 1334,

Zaptiye İradeleri (İ.ZB)

29 R 1327.

3-Dahiliye Nezâreti İdare-i Umumiye Evrakı (DH.İUM)

E 41/40.

4-Dahiliye Nezâreti Siyasi Kısım Evrakı (DH.SYS)

73/1, 119/1-2, 119/1-3, 119/1-5, 119/1-7, 119/1-8,119/111, 119/2.

5-Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemi (DH. ŞFR)

47/233, 47/466, 47/476, 47/468, 48/15, 48/35, 48/4048,6448/90, 48/95, 48/106, 48/132, 48/277, 48/305, 49/44, 49/209, 49/270-270/1, 50/59, 50/156, 51/236, 236-1, 237, 52/5, 52/204, 52/230, 53/72, 53/81, 53/300, 54/87, 54/219, 54/382, 54/254, 54/270-1, 54/367, 54/370, 54/411, 54-A/78, 54-A/78, 54-A/153, 54-A/167, 55/184, 55/235, 55/264, 55/292, 55-A/14, 55-A/61, 56/123, 56/186, 56/236, 57/154, 57/155, 57/157-158, 57/261, 57/265, 57/361, 57/304, 57/313, 57/356, 57/399, 57/415, 57/419, 58/22, 58/41, 58/43, 58/59, 59/161, 59/249, 59/257, 59/283, 60/1, 60/32, 60/35, 60/39, 60/63, 60/68, 60/87, 60/195, 61/55, 61/216, 62/112, 62/146, 62/170, 62/240, 62/276, 62/280-281, 63/89, 63/92, 63/1136, 63/145, 145A, 145B, 63/154, 63/296, 63/298, 63/307, 64/39, 64/116, 64/207, 64/293, 64/227, 64/233, 64/264, 65/1a, 65/88, 65/104, 66/49, 66/58, 66/59, 66/91, 66/192, 67/28, 67/130, 67/159, 67/268, 69/44, 69/52, 69/71, 69/131, 69/180, 69/182, 70/139, 71/48-1, 71/108, 71/110, 72/66, 72/117, 72/129, 72/207, 72/224, 73/12, 74/106, 74/113, 74/176, 74/273, 74/275, 74/281, 74/290, 75/52, 75/73, 75/87, 75/121, 76/112, 76/147, 78/132, 78/167, 78/214, 79/219, 80/6, 80/142, 142-1, 142-2, 80/73-96, 80/220, 82/72, 82/98, 90/43, 90/180, 97/230, 97/75, 97/232.

6-Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus (DH.KMS)

1-2/1, 10/18, 11/15, 14/12, 14/32, 17/22, 18/5, 25/5, 30/67, 31/42, 36/5, 36/22, 40/22, 41/41, 41/43, 43/60, 44-/25, 45/11, 45/21, 45/40, 46-1/25, 46-1/29, 48/64, 51-1/64, 63/53, 63/63.

7-Dahiliye Nezâreti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUİ)

1-2/44, 1-2/52, 1-2/56, 1-4/23, 1-5/42, 1-8/29, 1-9/26, 1-10/16-39, 3-2/52, 4-1/57,

8-1/15.

8-Dahiliye Nezâreti Hukuk Müşavirliği Evrakı (DH.HMŞ)

6-2/12-30, 7/2-3, 7/3-27, 8/2-4, 8/2-8, 10/1,2, 10/55, 11/32, 12/35, 12/45, 14/77

9-Dahiliye Nezâreti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Mütenevvi Kısım (DH.MTV)

1/37, 1/38, 3/8, 6-1/28, 7/24, 10/19, 14/6, 18/14, 18/47, 22-2/13, 22-2/15, 23/10, 24/81, 32/8, 32/9, 32/10, 32/17, 32/17, 32/18, 32/22, 32/23, 32/24, 32/27, 32/29, 32-2/43, 33-1/45, 33-1/46, 35/8, 37/8, 40-1/67, 47/4, 51/32, 52-2/17.

10-Hariciye Nezâreti Siyasi Kısım (HR.SYS)

91/4, 96/6, 171/68, 1856/3, 1857/1, 1879/5.

11-Hariciye Nezâreti Hukuk Kısım Evrakı (HR.H)

749/1-19, 751/23-29, 735/2-5, 753/70-117.

12-Hariciye Nezâreti Hukuk Müşavirliği (HR.HMŞ.İŞO)

41/13, 41/1-7, 151/2, 108/2.

13-Divan-ı Hümayun Kalemi Mukavele (A.DVN.MKVL)

53/12.

14-Bâb-ı Âli Evrak Odası Mümtâze Kalemi Mısır Evrakı (A.MTZ.05)

9-C/300-1, 10-C/3341, 27/35, 28/67, 29A/123 30/44, 30/108, 32-A/6.

15-Nizamât Defteri (Defter No)

27/25.

16-Mukavelât Defteri (Defter No)

24.

17-Rumeli Müfettişliği Tasnifi Jandarma Müşiriyet ve Kumandanlık Evrakı (TFR.I AS)

43/4220.

18-Rumeli Müfettişliği Tasnifi Müteferrik Evrak (TRFR.IM)

7/664, 11/1048, 11/1096, 11/1097, 11/1098, 11/1099.

19-Yıldız Esas Evrakı (Y.E.E)

71/47, 74/54, 142/287.

20-Yıldız Tasnifi Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (YA.HUS)

511/114, 514/12, 517/176, 523/113, 523/130, 523/130, 523/142, 525/135.

21-Yıldız Esas Evrakı Sadrazam Kamil Paşa Evrakına Ek (YEE.KP)

86/83-3795, 86/38-3796, 86/41-4110.

22-Yıldız Perakende Gazete (YPRK.GZT)

46/1, 59/35, 60/46.

23-Yıldız Perakende Askeri Arzuhal ve Journaller (YPRK.AZJ)

54/50.

24-Yıldız Perakende Mabeyn Başkitabeti (YPRK.BŞK)

57/25, 62/48, 64/82, 70/103, 71/1.

B- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE)

(Sadece klasör ve dosya numaraları verilmiştir. Fihrist numaraları metin içerisinde belirtilmiştir.)

5/268, 90/459, 159/703, 159/704, 161/712, 162/713, 163/717A, 165/725, 171/742, 171/754A, 168/730, 272/1120, 323/1304, 524/2045, 531/2076, 531/2078, 532/2081, 533/2082, 536/2095, 2076/531, 2080/532, 2681/215.

2-B.D.H-2 Koleksiyonu

1855/127.

3-B.D.H-3 Koleksiyonu

3754-5.

4-İ.S.H-2 Koleksiyonu

324/6-A.

5-İ.S.H-7 Koleksiyonu

33/125.

6-Balkan Harbi Koleksiyonu

536/1.

C- Türk Tarih Kurumu Arşivi1-Enver Paşa Arşivi (EPA)

1102, 1103, 1155, 1157, 1181, 1200, 1231, 1233, 1235, 1244, 1268, 1288, 1289, 1295, 1296, 1347, 1350, 1351, 1373, 1414, 1417, 1433, 1455, 1566, 1661, 1662.

2-Kazım Orbay Arşivi (KOA)

I/63, II/5, 94, 120, 127, 129, 209, 220, 224, 229, 237, 239, 332, 349, 456, 462, 530, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 706, 707, 708, 761, 863, 872, 876, 881, 909, 910, 1074, 1080, 1081, 1103, III/7, IV/1, 96, V/107, VI/4.

D- Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE)

224/19, 207/3, 197/4, 71/9, 59/139, 61/182, 57/128, 57/131.

E- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

03010/257 7312, 03010/204 392 17(242), 03010/204 34217, (245/15), 030 1801/025 498, 030 1801 02/87 4616, 030 1801/016, 7911-86314.

F- Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Deniz Arşivi

1-Mülga Bahriye Nezareti

308/36, 285, 314, 315, 316, 484/32, 34, 168, 271, 272, 273, 504/22, 514/369, 370, 524/301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 528/27, 27, 29, 42, 278, 287, 299, 300, 301, 549/20, 21, 250 658/216, 217.

2-Muhasebe

2801-A/79.

3-Künye Defteri

1-4 (1/1, 1/2, 2/1, 2/2).

II- Süreli Yayınlar

(Gazete, Dergi, Düstur, Salnameler)

(Süreli yayınların tarih, sayı, ve sayfa numaraları metin içerisinde verilmiş olup, Ankara Milli Kütüphane, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Taksim Atatürk Kitaplığı, Deniz Arşivi Kütüphanesi ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanelerinden faydalanılmıştır.)

A- Gazeteler

Atı

Beyrut

Dünya

Halka Doğru

Hakimiyet-i Milliye

Hürriyet

İkdam

Milliyet

Peyam

Payam-ı Sabah

Sabah

Star

Takvim-i Vekayi

Tanin

The Pall Mall

Tasvir-i Efkar

Vakit

B- Dergiler

Askeri Mecmua

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi

Askeri Tarih Bülteni

Belgelerle Türk Tarihi

Diken

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi

İçtihad

Karagöz

Kalem

L'illustration

Resimli Tarih Mecmuası

Türk Dünyası Tarih Dergisi

Tarih ve Toplum

Tarih Konuşuyor

Türk Kültürü

Yakın Tarihimiz

Yedigün.

C- Salnâmeler

Askeri Salnâme

Beyrut Vilayet Salnâmesi

Nevsâl-i Milli

Nevsâl-i Osmani

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye

D- Düstur

Üçüncü Tertip, Cilt 20, İstanbul, 1939

Dördüncü Tertip, Cilt I, İstanbul, 1961

E - İl Yıllığı

Adana İl Yıllığı (1967)

F - Meclis-i Ayan Zabıt Cerideleri**G - Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri****H - TBMM Gizli Celse Zabıtları****III- Tetkikler, Hatıralar, Makaleler ve Diğer****A- Tetkikler ve Hatıralar**

4. Ordu Kumandanlığı. **Aliye Divan-ı Harbi Örfiyesinde Ruyet Olunan Mesele-i Siyasiye Hakkında İzahat**, Tanin Matbaası, Dersaadet, 1332.

ADANIR, Fikret. **Mekadonya Sorunu**, (Çev. İhsan C. Atay), İstanbul, 1996.

ADIVAR, Halide Edip. **Memories of Halide Edip**, London 1926.

AHMAD, Feroz. **İttihatçılıktan Kemalizme**, (Çev. Fatmagül Bertay Baltalı), Kaynak Yay., İstanbul, 1996.

_____, **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, (Çev. Nuran Yavuz), Kaynak Yay., İstanbul, 1995.

Ahmed CEMAL. **Plevne Müdafaası**, Konstantiniyye 1316.

Ahmed Djemal Pasha. **Erinnerungen Zines Turkischen Staatsmannes**, München 1922.

Ahmed Rüstem Bey. **Cihan Harbi ve Ermeni Meselesi**, (Yayına Haz. Cengiz Aydın), İstanbul, 2001.

Ahmet Rasim. **Muharrir Bu Ya** (Yayına Haz. Hikmet Dizdaroğlu), M.E.B. Yay., İstanbul, 1990.

Ahmet Rıza. **Anılar**, Cumhuriyet Gazetesi Yay., İstanbul, 2001.

Ahmet Şerif. **Anadolu'da Tanin**, (Yayına Haz. Çetin Börekçi), Cilt I, T.T.K. Yay., Ankara, 1999.

_____, **Arnavudluk'da, Suriye'de, Trablusgarb'da Tanin**, (Yayına Haz. Çetin Börekçi), Cilt II, T.T.K. Yay., Ankara, 1999.

AKAL, Emel. **Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm**, İstanbul, 2002.

AKÇURA, Yusuf. **Yeni Türk Devleti'nin Öncüleri**, (Yayına Haz. Nejat Sefercioğlu), T.C. Kültür Bakanlığı Cumhuriyet Kitapları, Ankara, 2001.

_____, **Üç Tarz-ı Siyaset**, Ankara, 1998.

AKENGİN, Yahya. **Enver Paşa ve Büyük Ümitler**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1996.

AKŞİN, Sina. **Jön Türkler ve İttihat Terakki**, İmge Yay., Ankara, 1998.

_____, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, Cilt I-II, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara, 1998.

_____, **31 Mart Olayı**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara, 1970.

ALTAY, Fahrettin. **10 Yıl Savaş ve Sonrası Görüp Geçirdiklerim (1912-1922)**, İstanbul, 1988.

AMCA, Hasan. **Doğmayan Hürriyet Bir Devrimin İcyüzü (1908-1918)**, İstanbul, 1989.

ANADOL, Cemal. **Tarihin Işığında Ermeni Dosyası**, İstanbul, 2002.

ANTONIUS, George. **The Arab Awakening**, London 1955.

ANWEPLER, Oskar. **Rusya'da Sovyetler (1905-1921)**, (Çev. Temel Keşoğlu), İstanbul, 1990.

ARISOY, M. Sunullah. **M. Kemal Atatürk'ün Söyleyip Yazdıkları**, Cilt I, T.T.K. Yay., Ankara, 1989.

ARIF, Cemil. **İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları**, Arma Yay., (Yayına Haz. Yücel Demirel), İstanbul, 1992.

ARMAOĞLU, Fahir. **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, T.T.K. Basım Evi, Ankara, 2003

- _____, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1918)**, Cilt I, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1993.
- ARSLAN, Emir Şekip. **Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları**, (Çev. Aziz Akpınarlı), Samsun, 1948.
- ARSLAN, Emir Şekip. **Sürgünde Üç Ölüm** (Yayına Haz. Ömer Hakan Özalp), Truva Yay., İstanbul, 2004.
- ARSLAN, Emir Şekip. **Bir Arap Aydınım Gözüyle Osmanlı Tarihi ve I. Dünya Savaşı Anıları** (Çev. Selda Meydan-Ahmet Meydan), Çatı Yay., İstanbul, 2005.
- ASLAN, Yavuz. **Türkiye Kominist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, Ankara, 1997.
- ASTON, Sir George. **The Great War of 1914-1918**, London, 1930.
- ATA, Feridun. **Divan-ı Harb-i Örfler ve Ermeni Tehciri Yargılamaları**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya, 2003.
- Atatürk Araştırma Merkezi. **ATATÜRK'ÜN Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, Cilt IV, T.T.K. Basım Evi, Ankara, 1991.
- ATATÜRK, Kemal. **NUTUK (1919-1927)**, T.T.K. Basım Evi, Ankara, 1989.
- ATAY, Falih Rıfkı. **Barış Yılları**, İstanbul, 1999.
- _____, **Nutuk Öncesi Atatürk Konuşuyor**, (Derleyen: İsmet Bozdağ), İstanbul, 1998.
- _____, **Atatürk'ün Bana Anlattıkları**, Bates Yay., İstanbul, 1998.
- _____, **Çankaya**, İstanbul, 1998.
- _____, **Zeytindağı**, İstanbul, 1981.
- _____, **Kurtuluş**, İstanbul, 1981.
- ATILHAN, Cevat Rıfat. **Bütün Çıplaklığıyla 31 Mart Faciası**, Sinan Yay., İstanbul, 2000.
- AVCIOĞLU, Doğan. **31 Mart'ta Yabancı Parmağı**, İstanbul, 1998.
- AYDIN, Mahir. **Şarki Rumeli Vilayeti**, Ankara, 1992.
- AYIŞIĞI, Metin. **Mareşal Ahmet İzzet Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)**, Ankara, 1997.

- BABACAN, Hasan. **Mehmed Talât Paşa 1874-1921 (Siyasi Hayatı ve İcraatı)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 1999.
- BARDAKÇI, İlhan. **İmparatorluğa Veda**, İstanbul, 1985.
- BARDAKÇI, Murat. **Şahbaba**, İstanbul, 2002.
- BARGUT, Şemsettin. **Birinci Cihan Harbi'nde ve Kurtuluş Savaşı'nda Türk Deniz Harekatı**, İstanbul, 2000.
- BAYAR, Celal. **Ben De Yazdım**, Cilt I,IV,V, Sabah Gazetesi Yay., İstanbul, 1997.
- BAYINDIR, Seda. **Adana Ermeni İsyanı (1909)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırma Enstitüsü, İstanbul, 1997.
- BAYKAL, Bekir Sıtkı. **Midhat Paşa, Siyasi ve İdari Şahsiyeti, T.C. Ziraat Bankası 100. Kuruluş Yılı Armağanı**, İstanbul, 1964.
- BAYUR, Y.Hikmet. **Balkan Savaşları. I. Balkan Savaşı**, Cilt III, Cumhuriyet Gazetesi Yay., İstanbul, 1999.
- _____, **ATATÜRK**, Ankara, 1997.
- _____, **Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti**, T.T.K. Yay., Ankara, 1995.
- _____, **Türk İnkılabı Tarihi**, Cilt I-II-III., T.T.K. Yay., Ankara, 1991.
- _____, **Hindistan Tarihi**, Cilt III, T.T.K. Yay., Ankara, 1987.
- Bekir Fahri. **Jönler**, (Yayına Haz.: Atilla Özkırmımlı), İletişim Yay., İstanbul, 1985.
- BİREN, Mehmet Tevfik. **II. Abdülhamit, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları**, (Yayına Haz. Rezan Hürmen), Cilt II, Arma Yay., İstanbul, 1993.
- BİRİNCİ, Ali. **Hürriyet ve İtilaf Fırkası**, İstanbul, 1990.
- BORAK, Sadi. **Atatürk'ün Resmi Yayınlarına Girmemiş Söylev Demeç Yazışma ve Söyleşileri**, Kaynak Yay., İstanbul, 1998.
- _____, **Atatürk'ün İstanbul'daki Çalışmaları, (1899-16 Mayıs 1919)**, Kaynak Yay., İstanbul, 1998.
- BOSTAN, M.Hanefi. **Bir İslamcı Düşünür Said Halim Paşa**, İstanbul, 1992.

- BOURGEOİS, Willy. **Lawrence**, (Çev.: Nusret Kuruoğlu), İstanbul, 1967.
- BOZDAĞ, İsmet. **Atatürk'ün Avrasya Devleti**, Tekin Yay., İstanbul, 1998.
- _____, **Atatürk'ün Evrensel Boyutları**, T.C.Kültür Bakanlığı Cumhuriyet Kitapları), Ankara, 1996.
- BOZKURT, Mahmut Esat. **Atatürk İhtilali**, Kaynak Yay., İstanbul, 1995.
- BRIDGE, F.R. **Habsburg Monarşisi ve Osmanlı İmparatorluğu 1900-1918", Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler**, (Çev. Ahmet Fethi, Editör: Marian Kent), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999, s. 36-59.
- BUXTON, Charles Roden. **Turkey in Revolution**, Leipzig 1909.
- CARR, Edward Hallett. **The Bolshevik Revolution (1917-1923)**, London 1953.
- CASTELLAN, Georges. **Balkanların Tarihi**, (Çev. Ayşegül Yaraman Başbuğu), Milliyet Yay., İstanbul, 1995.
- CAVİD BEY. **Felaket Günleri Mütareke Devrinin Feci Tarihi** (Yayına Haz. O. Selim Kocahanoğlu), Cilt.I-II, İstanbul, 2000.
- CEBESOY, A.Fuat. **Sınıf Arkadaşım ATATÜRK**, İnkılap Yay., İstanbul, 1996.
- _____, **Moskova Hatıraları**, Kültür ve Turizm Bak.Yay., Ankara, 1982.
- _____, **Sınıf Arkadaşım ATATÜRK**, İstanbul, 1967.
- _____, **Milli Mücadele Hatıraları**, İstanbul, 1953.
- CEMAL PAŞA. **Hatıralar**, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2001.
- _____, **Hatırat**, (Yayına Haz.: Metin Martı), Arma Yay., İstanbul, 1996.
- _____, **Hatıralar**, (Tamamlayan ve Tertipleyen Behçet Cemal), Selek Yay., İstanbul, 1959.
- _____, **Suriye ve Filistin ve Garbi Arabistan Abidat-ı Atikası (Alte Denkmaler Aus Syrien Palastina Und Westarabien)**, (Yayına Haz. Verlag Von Georg Reimer), Berlin 1918.
- CEMAL, H. **Tekrar Başımıza Gelenler**, (Yayına Haz. Murat Çulcu), Kastaş Yay., İstanbul, 1991.

- CLEVELAND, William I. **Batı'ya Karşı İslam Şekip Arslan'ın Mücadelesi**, (Çev. Selahattin Ayaz), İstanbul, 1991.
- _____, **The Making of An Arab Nationalist Ottomanism And Arabism İn The Life And Thought of Satı'AL'HUSRİ**, Princeton Üniversity Press, New Jersey, 1971.
- ÇAVDAR, Tevfik. **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)**, İmge Yay., İstanbul, 1995.
- _____, **Özgürlük Kavgasında Yaşayan Geçmiş (1860-1918)**, Ankara, 1982.
- ÇOKER, Fahri. **Bahriyemizin Yakın Tarihinden Kesitler**, Ankara, 1994.
- ÇÖL, Emin. **Çanakkale Sina Savaşları**, Ankara, 1977.
- DA MALE VİLLE, Georges. **1915 Osmanlı-Rus Ermeni Trajedisi**, (Çev. Nejat Bakkaloğlu), İstanbul, 2003.
- DABAĞYAN, Levon Panos. **Sultan Abdulhamid Han ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, 2001.
- DAĞLI, Yücel-ÜÇER, Cumhure. **Tarih Çevirme Kılavuzu**, Cilt V, T.T.K. Yay., Ankara, 1997.
- DAWN, C. Ernest, **Osmanlıcılıktan Arapçılığa** (Çev. Bahattin Aydın-Taşkın Temiz), Yöneliş Yay., İstanbul, 1998.
- DEVELİOĞLU, Ferit. **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara, 2002.
- DJEMAL Pahsa. **Memories of a Turkish Statesman 1913-1919**, London, 1919.
- DUMONT, Paul. **Mustafa Kemal**, (Çev. Zeki Çelikel), Kültür Bakanlığı Atatürk Dizisi, Ankara, 1998.
- DURU, Kazım Nami. **İttihat ve Terakki Hatıralarım**, İstanbul, 1957.
- ELDEM, Vedat. **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, T.T.K. Basım Evi, Ankara, 1994.
- ERDEN, Ali Fuat. **Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları**, İstanbul, 1954.
- _____, **Atatürk**, İstanbul, 1952.
- _____, **Paris'ten Tih Sahrasına**, Ankara, 1949.

_____, **I. Cihan Harbinde 4. Ordu Mücmel Tarihçesi**, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 1948.

ESATLI, M. Ragıp. **İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi**, Cilt I-II, İstanbul, 1975.

ESPOSITO, Vincent J. **A Concise History of World War I**, (Prepared for The Encyclopedia Americana Under The Advisory Editorship of Brigadier General Vincent, J. Esposito), New York, 1965.

EYİCİL, Ahmet. **Doktor Nazım Bey**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1988.

FROMKIN, David. **Barışa Son Veren Barış Modern Ortadoğu Nasıl yaratıldı?**, (Çev. Mehmet Harmancı), Sabah Yay., İstanbul, 1993.

GENÇOSMAN, Kemal Zeki-BANOĞLU, Niyazi Ahmet. **Atatürk Ansiklopedisi**, Cilt I,II,III,VIII, İstanbul, 1971.

Genelkurmay Başkanlığı. **Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri Balkan Harbi**, Cilt II/2, Ankara, 1993.

GİLLARD, David. **British Documents on Foreign Affairs. The Near And Middle East (1856-1914)**, Series:B, Part:1, Univercity of Publications of America 1985.

GÖKDEMİR, Ahmet Ender. **Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 1998.

GÖRGÜLÜ, İsmet. **On Yıllık Harbin Kadrosu (1912-1922) Balkan-Birinci Dünya ve İstiklâl Harbi**, Ankara, 1993.

GRAVES, Philip P.. **Memoirs of King Abdullah of Jordan**, London 1950.

GÜLSOY, Ufuk. **Hicaz Demiryolu**, İstanbul, 1994.

GÜNALTAY, Şemsettin. **Yakın Şark III. Suriye ve Filistin**, T.T.K. Basım Evi, Ankara, 1987.

GÜRESİN, Ecvet. **31 Mart İsyanı**, Cumhuriyet Gazetesi, Ankara, 1998.

GÜRÜN, Kamuran. **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Ankara, 1991.

_____, **The Armenian File**, London 1985.

HANIOĞLU, M.Şükrü. **The Young Turks in Opposition**, Oxford Üniversity Press, New York 1995.

- _____, **Kendi Mektuplarında Enver Paşa**, Der Yay., İstanbul, 1989.
- _____, **Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, İstanbul, 1981.
- HİLMİ, Ahmed. **Muhalefetin İflası İtilaf ve Hürriyet Fırkası**, (Sad. Ahmet ERYÜKSEL), Nehir Yay., İstanbul, 1991.
- HOPKIRK, Peter. **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, (Çev. Mehmet HARMANCI), İstanbul, 1995
- HÜNER, Hans. **İki Bayrak Altında. İmparatorluk Gemisi Breslaw/Midilli Kuruvazörünün Hayat ve Savaş Tarihi**, (Çev. Hüsnü ERENTOK), İstanbul, 1976.
- İLTER, Erdal. **Ermeni Meselesi'nin Perspektifi ve Zeytin İsyanları (1780-1915)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1995.
- _____, **Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890-1923)**, İstanbul, 1995.
- İMBERT, Paul. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri**, (Çev. Adnan Cemgil), Engin Yay., İstanbul, Tarihsiz.
- İNÖNÜ, İsmet. **Hatıralar**, (Yayına Haz. Sabahattin Selek), Cilt I, Bilgi Yay., İstanbul, 1985.
- JACKH, Ernest. **Yükselen Hilal Dünkü, Bugünkü ve Yarınki Türkiye**, (Çev. Perihan Kuturman), İstanbul, 1943.
- JAESCHKE, Gotthard. **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, (Çev. Cemal KÖPRÜLÜ), T.T.K. Basım Evi, Ankara, 1991.
- KABACALI, Alpay. **Türkiye'de Siyasal Cinayetler**, İstanbul, 1993.
- KADRİ, Hüseyin Kazım. **Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım**, (Yayına Haz. İsmail KARA), İstanbul, 2000.
- KANDEMİR, Feridun. **Enver Paşa'nın Son Günleri**, İstanbul, 1955.
- KANSU, Aykut. **1908 Devrimi**, İletişim Yay., İstanbul, 1995.
- Kara Kuvvetleri Komutanlığı. **Goltz Paşanın Hatırası ve Hal Tercümesi**, İstanbul, 1953.

Kara, Polat. **Mütareke Döneminde İttihat ve Terakki Kadrolarının Tasfiye Edilmesi ve Talat ve Cemal Paşaların Faaliyetleri** (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

KARABEKİR, Kazım. **İstiklal Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa**, (Yayına Haz. Orhan Hülagu), Cilt I-II, İstanbul, 2001.

_____, **Birinci Cihan Harbine Neden Girdik**, Cilt I-II, İstanbul, 1995.

_____, **Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik**, Cilt III-IV, Emre Yay., İstanbul, 1995.

_____, **İngiltere İtalya ve Habeş Harbi**, Emre Yay., İstanbul, 1995.

_____, **Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik?**, Cilt I-II, İstanbul, 1995

_____, **İttihat ve Terakki Cemiyeti (1896-1909)**, Emre Yay., İstanbul, 1995.

_____, **Ermeni Dosyası**, (Yayına Haz. Faruk Özerengin), İstanbul, 1994.

_____, **İstiklal Harbimiz**, (Sad. Faruk Özerengin), Cilt I-II, Emre Yay., İstanbul, 1993.

_____, **Paşaların Kavgası**, (Yayına Haz. İsmet Bozdağ), Emre Yay., İstanbul, 1992.

_____, **İstiklal Harbimizin Esasları**

KARAY, Refik Halid. **Deli**, İnkılâb Yay., İstanbul, 2000.

_____, **Çete**, İnkılâb Yay., İstanbul, 2000.

_____, **Gurbet Hikayeleri**, İnkılâb Yay., İstanbul, 2000.

KARS, H.Zafer. **1908 Devrim'inin Halk Dinamiği**, Kaynak Yay., İstanbul, 1997.

KAYALI, Hasan. **Jön Türkler Ve Araplar Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)**, (Çev. Türkan Yöney), Tarih Vakfı Yurt Yay, İstanbul, 1998.

KEDOURİE, Elie. **England and The Middle East The Destruction of the Ottoman Empire 1914-1921**, London 1987.

KICIMAN, Naci Kaşif. **Medine Müdafaası Yahud Hicaz Bizden Neden Ayrıldı?**, İstanbul, 1994.

King Abdullah of Jordan. **My Memoirs Completed "Al Takmilah"**, (Transleted from the Arabic by Harold W.Glidden), London and New York, 1978.

- KNIGHTLY, Phillip and Simpson Colin. **The Secret Lives of Lawrence of Arabia**, Times Newspapers, London 1969.
- KOCABAŞ, Süleyman. **Tarihte Türkler ve Almanlar**, Vatan Yay., İstanbul, 1988.
- KOCAHASANOĞLU, Osman Selim. **İttihat ve Terakki'nin Sorgulaması ve Yargılanması**, Temel Yay., İstanbul, 1998.
- KOCAOĞLU, Bünyamin. **İttihat ve Terakki Fırkası'nın Dağılması**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Samsun 2003.
- KODAMAN, Bayram-ÜNAL M. Ali, **Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)**, T.T.K. Yay., Ankara 1996.
- KOLOĞLU, Orhan. **İttihatçılar ve Masonlar**, Eylül Yay., İstanbul, 2002.
- _____, **Bedevi, Lavrens, Arap, Türk**, Arba Yay., İstanbul, 1993.
- KRESSENSTEIN, Kress Von. **Türklerle Beraber Süveyş Kanalına**, (Çev. M. Besim Özalpsan), Askeri Matbaa, İstanbul, 1943.
- _____, **...it Den Türken Zum Suez Kanal**, Berlin, 1938.
- KURAN, Ahmet Bedevi. **Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele**, İstanbul, 1956.
- _____, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, Tan Matbaası, İstanbul, 1945.
- _____, **Harbiye Mektebi'nde Hürriyet Mücadelesi**, İstanbul, Tarih Yok.
- KURAT, Akdes Nimet. **Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerin Raporları**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1966.
- KURŞUN, Zekeriya. **Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri**, İstanbul, 1992.
- KUTAY, Cemal. **Laik Cumhuriyet Karşısında Derviş Vahdetiler Cephesi**, Aksoy Yayıncılık, İstanbul, 1999.
- _____, **Osmanlıdan Cumhuriyete Yüzyılıımızda Bir İnsanımız Hüseyin Rauf Orbay (1881-1964)**, Cilt I-V, Kazancı Yay., İstanbul, 1992.
- _____, **Talat Paşanın Gurbet Hatıraları**, Cilt II-III, İstanbul, 1983.
- _____, **Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi**, Cilt XVI, İstanbul, 1983.

_____, **Lawrens'e Karşı Kuşçubaşı**, İstanbul, 1965.

_____, **Ana Vatan'da Son Beş Osmanlı Türkü**, İstanbul, 1962.

_____, **1913'te Garbi Trakya'da İlk Türk Cumhuriyeti**, İstanbul, 1962.

_____, **1913'te Garbi Trakya'da İlk Türk Cumhuriyeti**, İstanbul, 1962.

_____, **Enver Paşa Lenin'e Karşı**, İstanbul, 1955.

KÜRKÇÜOĞLU, Ömer. **Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)**, Ankara, 1982.

LEONİD Friedrich. **Ankara 1922 İki Komintern Gözlemcisinin Kurtuluş Savaşı Değerlendirmesi**, (Çev. Gizem GÜRTÜK), Kaynak Yay., İstanbul, 1999.

LORD KİNROSS. **ATATÜRK, Bir Milletten Yeniden Doğuşu**, (Çev. Necdet SANDER), İstanbul, 1994.

_____, **The Ottoman Centuries The Rise and Tall of the Turkish Empire**, London, 1977.

LOWRY, Healt W.. **Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsünün Perde Arkası**, (Çev. Belkis Torfilli), İsis Yay., İstanbul, 1991.

_____, **The Story Behind Ambassador Morgenthau's Story**, İsis Yay. İstanbul, 1990.

MANDELSTAM, Andre. **Le Sort de L'Empire Ottoman**, Paris, 1917.

MANTRAN, Robert. **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, (Çev. Server Tanilli), Cilt II, Cem Yay., İstanbul, 1995.

MARDİN, Şerif. **Jön Türkler'in Siyasi Fikirleri(1895-1908)**, İletişim Yay., İstanbul, 1996.

_____, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**,

MENTEŞE, Halil. **Halil Menteşe'nin Anıları**, İstanbul, 1986.

MEVLANZÂDE RIFAT. **31 Mart Bir İhtilalin Hikayesi**, (Sad. Berrin ÜLGENCİ), Pınar Yay., İstanbul, 1996.

_____, **Mevlânzâde Rifat'ın Anıları**, (Yayına Haz. Metin Martı), Arma Yay., İstanbul, 1992.

- MİZANCI MURAD BEY. **Mizancı Murad Bey'in II. Meşrutiyet Dönemi Hatıraları, Tatlı Emeller, Acı Hakikatler**, (Yayına Haz. Celile Eren (ÖKTEN) ARGIT), İstanbul, 1977.
- MÜDERRİSOĞLU, Alptekin. **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, Ankara, 1990.
- MÜTERCİMLER, Erol. **İmparatorluğun Çöküşüne Denizden Bakış**, İstanbul, 2003.
- NEDİM, Şükrü Mahmut. **Filistin Savaşı (1914-1918)**, (Çev. Abdullah Es), Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 1995.
- NUTTİNG, Anthony. **Lawrence of Arabia**, London, 1961.
- OKYAR, Osman. **Milli Mücadele Dönemi Türk-Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal (1920-1921)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1998.
- ÖKE, Mim Kemal. **Ermeni Sorunu (1914-1923)**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- ÖLÇEN, Nejat. **Osmanlı Meclis-i Mebusanında İttihat ve Terakki Zorbalığı**, Ankara, 2000.
- ÖZALP, Kazım-ÖZALP Teoman. **Atatürk'ten Anılar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1998.
- ÖZÇELİK, Ayfer. **Sahibini Arayan Meşrutiyet**, İstanbul, 2001.
- _____, Ali Fuat CEBESOY, Akçağ Yay., Ankara, 1993.
- ÖZÇELİK, Selahattin. **Donanma-yı Osmâni Muavenet-i Milliye Cemiyeti**, T.T.K. Yay. Ankara, 2000.
- ÖZTUNA, Yılmaz. **Osmanlı Devleti Tarihi**, Cilt I, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1948.
- PAMUK, Şevket. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999.
- PEARS, Sir Edwin. **Forty Years In Constantinople (1873-1915)**, London, MCMXVI (1916).
- PETROSYAN, Yuriy Aşatoviç. **Sovyet Gözüyle JönTürkler**, (Çev. Mazlum Beyhan, Ayşe Hacıhasanoğlu), Bilgi Yay., İstanbul, 1974.

- PICKTHALL, William M. **Harpte Türklerle Birlikte**, (Çev. Kemalettin Yiğitler), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1990.
- POMIANKOWSKI, Joseph. **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü, 1914-1918 I. Dünya Savaşı**, (Çev. Kemal TURAN), İstanbul, 1997.
- PRENS SABAHADDİN. **Türkiye Nasıl Kurtarılabılır ve İzahlar**, (Çev. Fahri UNAN), Ankara, 1999.
- RAMSAUR, Ernest Edmonson. **Jön Türkler ve 1908 İhtilali**, (Çev. Nuran ÜLKEN), İstanbul, 1972.
- REFİK, Ahmet. **Kafkas Yollarında**, (Yayına Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul, 1998.
- RENOUVİN, Pierre. **Birinci Dünya Savaşı (1914-1918)**, (Çev. Adnan Cemgil), Altın Kitaplar Yay., Ağustos 1982.
- SABİS, Ali İhsan. **Birinci Cihan Harbi**, Cilt I-II, Nehir Yay., İstanbul, 1991-1992.
- Said Halim Paşa. **Buhranlarımız ve Son Eserleri**, (Yayına Haz. M. Ertuğrul DÜZDAĞ), İz Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- SAMUR, Sabahattin. **Suriye Vilayeti'nin İdari ve Sosyal Yapısı (1840-1908)**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1989.
- SARAY, Mehmet. **Afganistan ve Türkler**, İstanbul, 1997.
- SARIHAN, Zeki. **Kurtuluş Savaşımız'da Türk-Afgan İlişkileri**, Kaynak Yay., İstanbul, 2002.
- SARISAMAN, Sadık. **Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Cephelelerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp**, Genelkurmay ATASE Yay., Ankara, 1999.
- SELEK, Sabahattin. **Anadolu İhtilali**, Cilt I-II, İstanbul, 1987.
- SİMAVİ, Lütfi. **Başmabeyinci Lütfi Bey. Osmanlı Sarayının Son Günleri**, (Yayına Haz. Şemsettin Kutlu), Hürriyet Yay., İstanbul, 1974.

- SONYEL, Salahi R.. **The Great War And The Tragedy of Anatolia, (Turks and Armenians in the) Maelstrom of Major Powers**, T.T.K. Basım Evi, Ankara, 2001.
- _____, **Minorities And The Destruction of The Ottoman Empire**, T.T.K. Basım Evi, Ankara, 1993.
- SORGUN, Taylan. **İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Halil Paşa Bitmeyen Savaş**, İstanbul, 2003.
- _____, **İttihat ve Terakki Devlet Kavgası**, Beyaz Balina Yay., İstanbul, 2001.
- _____, **Mütareke Dönemi ve Bekirağa Bölüğü**, Kamer Yay., İstanbul, 1998.
- _____, **Halil Paşa İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş**, Kamer Yay., İstanbul, 1997.
- STODDARD, Philip Hedrick. **Teşkilat-ı Mahsusa**, (Çev. Tansel Demirel), Arba Yay., İstanbul, 1993.
- SÜSLÜ, Azmi. **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yay., Ankara, 1990.
- ŞEMŞİ, Müfid. **Şemsi Paşa, Arnavudluk ve İttihad-Terakki**, (Yayına Haz.: Ahmed Nezh Galitekin), Nehir Yayınları, İstanbul, 1995.
- ŞERİF PAŞA. **Bir Muhalifin Hatıraları İttihat ve Terakkiye Muhalefet**, Nehir Yay., İstanbul, 1990.
- ŞİMŞİR, Bilal N.. **Atatürk ile Yazışmalar(1920-1923)**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1992.
- _____, **Ege Sorunu Belgeler (1912-1913)**, Cilt I, T.T.K. Basım Evi, Ankara, 1989. TALAT PAŞA. **Talat Paşa'nın Hatıraları**, (Yayına Haz. Enver Bolayır), İstanbul, 1946.
- TANSU, S. Nafiz. **İttihad ve Terakki İçinde Dönerler**, (Anlatan: Galip Vardar), YZY Yay., İstanbul, 2003.
- _____, **İttihad ve Terakki İçinde Dönerler**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1960.
- TAŞKIRAN, Cemalettin. **Ana Ben Ölmedim. I. Dünya Savaşında Türk Esirleri**, T. İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2001.

- TEKELİ, İlhan-İLKİN Selim. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sistemlerinin Oluşumu ve Dönüşümü**, Ankara, 1999.
- TENGİRŞEK, Yusuf Kemal. **Vatan Hizmetinde**, T.C. Kültür Bakanlığı Cumhuriyet Kitapları, Ankara, 2001.
- TENGÜZ, Hüsnü. **Osmanlı Bahriyesinin Mazisi**, İstanbul, 1995.
- TEZER, Şükrü. **Atatürk'ün Hatıra Defteri**, T.T.K. Basım Evi, Ankara, 1999.
- TOKAY, Gül. **Makedonya Sorunu, Jön Türk İhtilâlinin Kökenleri (1903-1908)**, İstanbul, 1996.
- TOPRAK, Zafer. **Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)**, Ankara, 1982.
- TOPUZLU, Cemil. **İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım**, (Yayına Haz. Hüsrev Hatemi-Aykut Kzancıgil), Arma Yay., İstanbul, 1994.
- TROÇKİ. Leon. **Balkan Savaşları**, (Çev. Tansel Güney), İstanbul, 1995.
- TUNAYA, Tarık Zafer. **Türkiye'de Siyasal Partiler**, Cilt I-II-III, İletişim Yay., İstanbul, 2000.
- _____, **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, Yedigün Matbaası, İstanbul, 1960.
- _____, **Hürriyetin İlanı**, Baha Matbaası, İstanbul, 1959.
- TUNÇAY, Mete. **Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)**, c. I, İstanbul, 1991.
- TURAN, Mustafa. **Taşkılla'da 31 Mart Faciası**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1966.
- TÜRKGELDİ, Ali Fuad. **Görüp İşittiklerim**, T.T.K. Basım Evi, Ankara, 1984.
- TÜRKMEN, Zekeriya. **Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması**, İstanbul, 1913.
- ULUATAM, Özhan. **Damlaya Damlaya Ortadoğu'nun Su Sorunu**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1998.
- UMAR, Ömer Osman. **Osmanlı Yönetiminde ve Fransız Mandası Döneminde Suriye'de Arap Bağımsızlık Hareketleri (1908-1918)**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elazığ 1999.

- UŞAKLIGİL, Halit Ziya. **Saray ve Ötesi Son Hatıralar**, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1965.
- ÜLKÜ, İrfan. **KGB Arşivlerinde Enver Paşa**, Kamer Yay., İstanbul, 1996.
- ÜLKÜ, Semahat. **Cemal Paşa, İstanbul Üniversitesi, 1942-43 Dönemi** (Yayınlanmamış Bitirme Tezi, Tez Yöneticisi: M. H. Yinanç), İstanbul, 1943.
- ÜNÜVAR, Veysel. **Kurtuluş Savaşında Bolşeviklerle Sekiz Ay 1920-1921**, (Yayına Haz.: Yaşar Selçuk), İstanbul, 1997.
- VASSİLİEV, Alexei. **The History of Saudi Arabia**, London, 1998.
- WALLACH, Jehuda. **Bir Askeri Yardımın Anatomisi**, (Çev. Fahri ÇELİKER), Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 1985.
- WEBER, Frank G. **Eagles On The Crescent Germany, Austria And The Diplomacy of Turkish Alilance (1914-1918)**, New York, 1970.
- WILSON, Mary C.. **King Abdullah, Britain and the Making of Jordan**, Cambridge University Press, 1987.
- YAĞCIOĞLU, Eşref. **İttihat ve Terakki'nin Son Yılları (1916 Kongre Zabıtları)**, İstanbul, 1992.
- Yahya Kemal. **Siyasi ve Edebi Portreler**, İstanbul, 1986.
- YAKUT, Kemal. **Mahmut Şevket Paşa ve Dönemi**, (Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Eskişehir, 1998.
- YALÇIN, H.Cahit. **İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları**, (Yayına Haz. O. Selim Kocahanoğlu), Temel Yay., İstanbul, 2002.
- _____, **Tanıdıklarım**, İstanbul,2001.
- _____, **Siyasal Anılar**, (Yayına Haz. Rauf Mutluay), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2000.
- YALÇIN, Soner. **Efendi**, Doğan Kitap, İstanbul, 2004.
- YALMAN, Ahmet Emin. **Yakın Tarihte Görüp Geçirdiklerim**, (Yayına Haz. Erol Şadi Erdinç), Cilt I, İstanbul, 1997.

YAMUCHİ, Masayuki. **The Green Crescent Under The Red Star Enver Pasha in Soviet Russia 1919-1922**, Tokyo, 1991.

YAMUCHİ, Masayuki. **Hoşnut Olmamış Adam Enver Paşa (Türkiye'den Türkistan'a)**, İstanbul, 1995.

YERASİMOS, Stefanos. **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, (Çev. Babür Kuzucu), Belge Yay., İstanbul, 1987.

YETİZ, Nurettin. **Cemal Paşanın Hatıraları**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, (Yayınlanmamış Mezuniyet Tezi, Tez Yöneticisi: Cahit Tanyol), İstanbul, 1973.

ZEİNE, Zeine. **The Struggle For Arab İndependence**, Beirut, 1960.

ZİYA, Şakir. **1914 Cihan Harbine Nasıl Girdik?**, İstanbul, 1943.

_____, **Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı: Talat, Enver, Cemal Paşalar**, İstanbul, 1943.

ZÜRCHER, Erik Jan. **Milli Mücadelede İttihatçılık**, (Çev. Nüzhet Salihoğlu), Balam Yay., İstanbul, 1995.

_____, **The Unionist Factor The Role of the Comitte of Union and Progress in The Turkish National Movement (1905-1926)**, Leiden, 1984.

B- Makaleler

ABDULLAH, Cevdet. "Nafia Nazırı Cemal Paşa Hazretleriyle Mülakat", **İçtihad**, Sayı 93-96, 26.02.1914-19.03.1914, s. 2077-2081, 2150-2151.

AHMAD, Feroz. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu" **Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler**, (Çev. Ahmet Fethi, Editör: Marian Kent), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999, s. 6-35.

AKBAY, Cemal. "Birinci Dünya Harbi'nde Türkiye'yi Harbe Sürükleyen Karadeniz Olayı", **Askeri Tarih Bülteni**, Sayı 25, Ankara, 1988, s. 37-45.

- ANET Claude. “Rus İhtilali 3: Kör Döğüşü” (Çev. M. A. Kayabalı), **Hayat Tarih Mecmuası**, Cilt I, Sayı 3, (Nisan 1968), s. 48-53.
- ARTUÇ, Nevzat. “Bir Darbenin Gerçek Öyküsü: 1913 Bâb-ı Âli Baskını”, **Süleyman Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** Sayı 10, Isparta, 2004, s. 61-76.
- _____, “1885 Filibe İsyanı”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 4, Isparta, 1999, s. 265-278.
- AYTEKİN, Halil. “Osmanlı İmparatorluğu’nun Arap Topraklarında Yaptığı Maarif Hizmetleri (1813-1918)”, **Türk Kültürü**, Sayı 304, Ağustos 1988, s. 480-485.
- BARLAS, Kıyameddin. “Afganistan Türklerinin Dünü ve Bugünü” **Türk Kültürü**, Sayı 200, Haziran 1987, s. 325-334.
- BAYKAL Hülya. “Milli Mücadele’de Mustafa Kemal İle Cemal Paşa Arasında Yazışmalar”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt V, Sayı 14, Mart 1989, s. 379-439.
- BAYKAL, Bekir Sıtkı. “93 Meşrutiyeti”, **Bellekten**, Cilt VI, Sayı 21-22, Nisan 1942, s. 45-83.
- BAYKARA, Tuncer. “Türkiye’de Sol’un Tarihine Bir İki Not”, **Türk Kültürü**, Sayı 76, Şubat 1969, s. 295-296.
- BAYUR, Y.Hikmet. “Birinci Genel Savaştan Sonra Yapılan Barış ve Antlaşmalarımız I”, **Bellekten**, Cilt XXIX, Sayı 13, Ocak 1965, s. 499-516.
- _____, “İkinci Meşrutiyet Devri Üzerinde Bazı Düşünceler”, **Bellekten**, Cilt XXIII, Sayı 89-92, Ankara, 1959, s. 267-285.
- _____, “Mustafa Kemal’in Falkenhayn’la Çatışmasıyla İlgili Henüz Yayınlanmamış Bir Raporu”, **Bellekten**, Cilt XX, Sayı 77-80, Ankara, 1956, s. 619-632.
- _____, “Kuvvay-ı Milliye Devrinde Atatürk’ün Dış Siyasa İle İlgili Bazı Görüş ve Davranışları”, **Bellekten**, Cilt XX, Sayı 77-78, Ankara, 1956, s. 659-699.
- BEDİZ, Danyal. “Süveyş Kanalı’nın Önemi”, **A.Ü.D.T.C.F.D.**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1951, Cilt IX, Sayı 3’den ayrı basım.

- BIYIKLIOĞLU, Tevfik. “Birinci Dünya Harbinde (1914-1918) ve Mondros Mütarekesi Sırasında (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922), Boğazlar Problemi”, **Bellekten**, Cilt XXV, Sayı 97-100, s. 81-93
- BİRİNCİ, Ali. “İttihat ve Terakki Cemiyeti Kuruluşu ve İlk Nizamnamesi”, **Tarih Toplum**, Cilt IX, Sayı 52, Nisan 1988, s. 17-23.
- BODGER, Alan. “Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu ve Büyük Güçler**, (Çev. Ahmet Fethi, Editör: Marian Kent), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999, s. 88-128.
- BOZKURT, Gülnihal. “Tanzimat ve Hukuk”, **Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Sempozyumu**, Ankara, 1994, s. 271-277.
- CEMAL PAŞA. “Bu Konu İle Olan İlişisini İçeren 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa’nın Başkomutanlık Vekaletine Gelen Şifresi”, **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Yıl.31, Sayı 82, Şubat 1982, s. 109-112.
- ÇABUK, Vahit. “Sait Halim Paşa ve Talat Paşa Kabinelerinin Divân-ı Âli’ye Sevki İle İlgili Soruşturma Tutanakları”, **B.T.T.D.**, Mayıs-Kasım 1986 (Yazı Dizisi), s.15- 21.
- ÇAĞLAYAN, Tuncer. “Büyük Ermenistan Projesi ve İngiltere”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt XV, Sayı 44, Temmuz 1999, s. 513-528.
- _____, “Dünya Savaşı Sonunda Enver Paşa’nın Kafkasya’daki Planları ve İngiltere”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt XIV, Sayı 41, Temmuz 1998, s. 513-520.
- ÇAVUŞOĞLU, Şeref. “İttihat ve Terakki’nin Gizli Planı”, **Yakın Tarihimiz**, Cilt I, Sayı 9, Yıl 1962, s. 263-264.
- _____, “Benim Gördüğüm Bab-ı Ali Baskını”, **Yakın Tarihimiz**, Cilt I, Sayı 7, Yıl 1962, s. 193-197.
- DANILOV, V.I.. “Kemal Atatürk ve Sovyet-Türk İlişkilerinin Oluşması”, **9. Türk Tarih Kongresi, 21-25 Eylül 1981**, Cilt III, Ankara, 1989, s. 1901-1908.
- DAWN, C.Ernest. “The Origins of Arab Nationalism”, **The Origins of Arab Nationalism**, (Edited by Rashidi Khalidi), Columbia University Press, New York 1991, s. 3-30.

- DEMİREL, Ahmet. “Cemal Paşa”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, Cilt I, İstanbul, 1999, s. 344-345.
- DOĞU ARAŞTIRMA MERKEZİ TEHDİT ARAŞTIRMA GRUBU. “Yakın Tarihimizde Arap Gizli Teşkilatları”, **B.T.T.D.**, Sayı 35, Ocak 1988, s. 71-73.
- DÜNDAR, Can. “Yüzyılın Aşkları (Aşkını Ağaca Kazıdı)”, **Milliyet**, 1 Haziran 2004, s. 17.
- EFENDİYOVA, Nilüfer. “1920’lerin Başlarında Türk Halkının Milli Kurtuluş Savaşının Resmi Sovyet Basınında Yansıtılması”, **9. Türk Tarih Kongresi 21- 25 Eylül 1981**, Cilt III, Ankara, 1989, s. 1883-1889.
- ENGİNSOY, Cemal. “Seçkin Asker Ali Fuat Cebesoy”, **Ali Fuat Cebesoy’u Anma Paneli (10 Ocak 1994)**, Ankara, 1997, s. 17-24.
- ERGİN, Osman. “Bab-ı Ali”, **Tarih Dünyası**, Sayı 9, Ağustos 1950, s. 386-394.
- FULTON, L. Bruce. “Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu ve Büyük Güçler** (Çev. Ahmet Fethi, Editör: Marian Kent), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999, s. 164-198.
- GÖKDEMİR, Raşit. “Büyük Harp Türkiye’ye Kaça Maloldu?”, **Yedigün**, Cilt VIII, Sayı 185, Eylül 1936, s. 3-5.
- GÖVSA, İbrahim Alaaddin. “Cemal Paşa”, **Türk ve Dünya Meşhurları Ansiklopedisi**, İstanbul, 1958, s. 74-75.
- GÜLER, Ali. “Cemal Paşa ve Ona Atfedilen Bir Ermeni-Rus Projesi”, **Askeri Tarih Bülteni**, Sayı 45, Yıl 23, Ağustos 1998, s. 9-24.
- HANİOĞLU, M. Şükrü. “Cemal Paşa”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt VII, İstanbul, 1993, s. 305-307.
- _____, “The Young Turks and the Arabs Before the Revolution of 1908”, **The Origins of Arab Nationalism**, Edited by Rashid Khalidi, Columbia University Press, New York 1991, s. 31-49.
- ITZKOWITZ, Norman. “Algılamalar Sorunu”, **İmparatorluk Mirası Balkanlarda ve Ortadoğuda Osmanlı Damgası**, (Çev. Gül ÇAĞALI GÜVEN, Editör: L. CARL BROWN), İletişim Yay., İstanbul, 2003, s. 50 – 63.

- IYBAR, Mahmut. “İnci Cihan Savaşında Kafkas Cephesinde Enver Paşa Tutsak Olmaktan Nasıl Kurtulabildi”, **Bellekten**, Cilt XLIII, Sayı 169, (Ocak 1979)’dan ayrı basım.
- İREZ, Feryal. “Kaiser Wihelm’in İstanbul’u Ziyareti”, **Tarih ve Toplum**, Cilt 12, Sayı 73, Ocak 1990, s. 11-16.
- JAESCHKE, Gotthard. “Mondros’a Giden Yol”, **Bellekten**, Cilt XXVIII, Sayı 109-112, Ankara, 1964, s. 141-151.
- Jean-Louis Bacque-Grammont. “Une Correspondance Inédite Concernant CEMAL PAŞA”, **Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul, 23-28 Eylül 1985, Tebliğler, III. Türk Tarihi**, Cilt I, İstanbul, 1985, s. 101-111.
- KABACALI, Alpay. “Talat Paşa Suikasti”, **Popüler Tarih**, Sayı 2002, Mart 2002, s. 28-33.
- _____, “Anılar Üzerine”, **Cemal Paşa Hatıralar (Dördüncü Ordu Kumandanı ve Bahriye Nazırı)**, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2001, s. 9-20.
- KANDEMİR, Feridun. “Enver Paşa’nın İttihat ve Terakki’yi İhya Teşebbüsü”, **Tarih Konuşuyor**, Cilt VI, Sayı 34, Kasım 1966, s. 2780-2784.
- _____, “Şerif Hüseyin ve Hicaz İsyanı”, **Tarih Konuşuyor**, Cilt VII, Sayı 41, Haziran 1967, s. 3200-3203.
- _____, “Enver Paşa’nın İttihat ve Terakki’yi İhya Teşebbüsü”, **Tarih Konuşuyor**, Cilt VI, Sayı 34, Kasım 1966, s. 2780-2784.
- _____, “Cemal Paşanın Son Günleri”, **Yedigün Dergisi**, Cilt III-IV, s. 73-85, 1Ağustos-31 Ekim 1934 (Yazı Dizisi).
- KARADAĞ, Raif S.. “Ruslar Cemal Paşa’yı Sultan Yapmak İstemişlerdi”, **Yakın Tarihimiz**, Cilt II, Sayı 13, Yıl: 1962, s. 391-393.
- _____, “Yahudiler, Filistin ve İttihat ve Terakki”, **Yakın Tarihimiz**, Cilt 2, Sayı 21, Yıl: 1962, s. 243-244.
- KARADOĞAN, İsmet. “Cemal Paşa’yı Ruslar Öldürmüştü”, **Yakın Tarihimiz**, Cilt II, Sayı 14, Yıl 1962, s. 36-38.

- KARPAT, Kemal. "The Memoirs of N-Batzaria: The Young Turks and Nationalism", **Middle East Studies**, 6, (1975), Page: 276-299.
- KAYABALI, İ-ARSLANOĞLU C.. "Birinci Dünya Savaşında Türk Donanması", **Türk Kültürü**, Yıl: XI, Sayı 129, Temmuz 1973, s. 681-791.
- KELEŞYILMAZ, Vahdet. "Türk Ordusundan Bir Vefa Örneği ve Teşkilat-ı Mahsusa Belgeleri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt XV, Sayı 44 (Temmuz 1999), s.645-650.
- KENT, Marian. "Büyük Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler**, (Çev. Ahmet Fethi, Editör: Marian Kent), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999, s. 199-237.
- KESİM, Firuz. "Cemal Paşa Nasıl Katledildi", **Yakın Tarihimiz**, Cilt II, Sayı 18, Yıl 1962, s. 131-132.
- KHALİDİ, Rashid. "Ottomans And Arabism in Syria Before 1914; A Reassessment", **Origins of Arab Nationalism**, (Edited by Rashid Khalidi), Columbia University Press, New York 1991, s. 50-72.
- KODAMAN, Bayram. "II. Meşrutiyet Dönemi 1908-1914", **Türkler**, Cilt XIII, (Editörler: H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara, 2002, s. 165-192.
- _____, "31 Mart Hadisesi", **XI. Türk Tarih Kongresinden Ayrı Basım**, T.T.K. Basım Evi, Ankara, 1994.
- _____, "Osmanlı Siyasi Tarihi (1876-1920)", **D.G.B.İ.T.**, Cilt XII, Çağ Yay., İstanbul, 1993, s. 19-200.
- KUTAY, Cemal. "İmparatorluğumuzu Savaşa Sokan Sebepler", **Tarih Konuşuyor**, Cilt VIII, Sayı 55, Ağustos 1968, s. 3812-3816.
- _____, "İmparatorluğumuzun son Harp Hali İradesi", **Tarih Konuşuyor**, Cilt 7, Sayı 46, Kasım 1967, s. 47-49
- _____, "24 Saatlik İtalyan Ültimatomu ve Sonrası", **Tarih Konuşuyor**, Cilt VII, Sayı 44, Eylül 1967, s. 3358-3362.
- _____, "İkinci Meşrutiyetten Günümüze Siyasi Cinayetler", **Tarih Konuşuyor**, Cilt II, Sayı 12, Ocak 1965, s. 955-961.

- _____, “Goltz Paşa’dan Günümüze Gelen Hakikatler”, **Tarih Konuşuyor**, cII, Sayı 12, Ocak 1965, s. 975-983.
- _____, “Mustafa Kemal Paşa’nın Sahibine Verilmeye Tavsiye Mektubu ve Enver Paşa Hadisesi’nin Buhranlı Günleri”, **Tarih Konuşuyor**, Cilt II, Sayı 12, Ocak 1965, s. 993-999.
- _____, “Talat, Enver, Cemal Paşalar Memleketi Niçin ve Nasıl Terketmişlerdi?”, **Tarih Konuşuyor**, Cilt I, Sayı 1 (Şubat 1964), s. 22-29.
- _____, “Enver Paşa’nın Harbiye Nazırlığı’nda Bilinmeyen Hakikatler”, **Tarih Konuşuyor**, Cilt I, Sayı 2, Mart 1964, s. 137-142
- _____, “Teşkilat-ı Mahsusa”, **Tarih Konuşuyor**, Cilt I, Sayı 2, Mart 1964, s. 91-96.
- _____, “Talat Paşa’nın Berlin’deki Son Günleri”, **Tarih Konuşuyor**, Cilt I, Sayı 2, Mart 1964, s. 133-136.
- _____, “Sadrazam Sait Halim Paşa’yı Kimler Öldürdü?”, **Tarih Konuşuyor**, Cilt I, Sayı 1, Şubat 1964, s. 48-53.
- _____, “Talat, Enver, Cemal Paşalar Memleketi Niçin e Nasıl Terketmişlerdir?”, **Tarih Konuşuyor**, Cilt I, Sayı 1, Şubat 1964, s. 22-28.
- _____, “Türk’e Karşı Arab İhaneti, Duygusu, Baskısı”, **Tarih Konuşuyor**, Cilt I, Sayı 6, Temmuz 1964, s. 453-458.
- _____, “Talat Paşa’nın Berlin’deki Son Günleri”, **Tarih Konuşuyor**, Cilt I, Sayı 2, Mart 1964, s. 133-136.
- _____, “Sadriâzam Sait Halim Paşa’yı Kimler Öldürdü?”, **Tarih Konuşuyor**, Cilt I, Sayı 1, Şubat 1964, s. 48-53.
- _____, “Türk’e Karşı Arab İhaneti Arab Duygusu, Arab Baskısı”, **Tarih Konuşuyor**, Cilt I, Sayı 6, Temmuz 1964, s. 453-458.
- _____, “Sadrâzam Sait Halim Paşa’yı Kimler Öldürdü”, **Tarih Konuşuyor**, Cilt I, Sayı 1, Şubat 1964, s. 48-53.
- _____, “Enver Paşa’nın Harbiye Nazırlığı’nda Bilinmeyen Hakikatler”, **Tarih Konuşuyor**, Cilt I, Sayı 2, Mart 1964, s. 137-142.

- _____, “Ali İhsan Paşa Siyasi Sürgünler Adası Malta’dan Ankara’ya Nasıl Kaçtı”, **Tarih Konuşuyor**, Cilt I, Sayı 3, Nisan 1964, s. 193-200.
- _____, “Talat, Enver, Cemal Paşalar Memleketi Niçin ve Nasıl Terketmişlerdi?”, **Tarih Konuşuyor**, Cilt I, Sayı 1, Şubat 1964, s. 22-28.
- _____, “Teşkilat-ı Mahsusa”, **Tarih Konuşuyor**, Cilt I, Sayı 2, Mart 1964, s.91-96.
- _____, “Talat Paşa ve Saray’a Damad Olan Dostları”, **Tarih Konuşuyor**, Cilt II, Sayı 9, Ekim 1964, s. 711-714.
- _____, “Reval’de Osmanlı Devleti’nin Taksimi”, **Tarih Konuşuyor**, Cilt VII, Sayı 41, Haziran 1947, s. 3226-3228.
- M.Z.. “Enver Paşa’nın Atatürk Hakkında Bir Mektubu”, **Resimli Tarih Mecmuası**, Sayı 2, Şubat 1950, s. 53-56.
- MAHMUT MUHTAR PAŞA. “Balkan Harbi Hezimetini”, **B.T.T.D.**, Sayı 4, Haziran 1985, s. 39-46.
- NUZA, Fehmi. “Yunanlılar ve Yunanlılık”, **Türk Kültürü**, Sayı 238, Şubat 1983, s. 108-122.
- _____, “Cemal Paşa’yı Kimler Öldürdü veya Öldürttü?”, **Türk Kültürü**, Cilt XXI, Sayı 243, Temmuz 1983, s. 454-464.
- ÖKE, Mim Kemal. “Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu”, **D.G.B.İ.T.**, Cilt XII, İstanbul, 1989, s. 201-282.
- ÖZDEN, Mustafa. “Goben ve Breslaw Nasıl Yavuz ve Midilli Oldular?”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 107, Kasım 1995, s. 26-29.
- ÖZKAYA, Yücel. “Tanzimat’ın Siyasi Yönden Meşrutiyet’e Etkileri ve Cemiyet-i İslamiye Başkan Vekili Muhiddin Efendi’nin Meşrutiyet Hakkındaki Düşünceleri”, **Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Sempozyumu**, Ankara, 1994, s. 301.304.
- RUSTOW, D.A.. “Djemal Pasha”, **The Encyclopedia of İslam**, Volume II, London 1965, s. 531-532.
- _____, “Enwer Pasha”, **The Encyclopedia of İslam**, Volume II, London 1965, s. 698-702.

- SANDERS, Liman Von. "Harbin Sonu", **Hayat Tarih Mecmuası**, Cilt I, Sayı 3, Yıl 1968, s. 39-47.
- SEIKALY, Samir. "Shukri al-'Asali: A Case Study of a Political Activist", **The Origins of Arab Nationalism**, (Edited by Rashid Khalidi), Columbia University Press, New York 1991, s. 73-96.
- SIR, İhsan Nuri. "Cemal Paşa İstanbul Muhafızlığı'ndan Nasıl İstifa Etmişti?", **Tarih Konuşuyor**, Cilt II, Sayı 17, Aralık 1950, s.719.
- SONYEL, Salahi R.. "İngiliz Belgelerine Göre Mustafa Kemal-Lawrence Görüşmesi", **Bellekten**, Cilt LII, Sayı 205, Ankara, Aralık 1988, s. 1695-1699.
- _____, "Albay T. E. Lawrence, Haşimi Arapları Osmanlı İmparatorluğu'na Karşı Ayaklanmaları İçin Nasıl Aldattı. İngiliz Gizli Belgelerine Göre (7 Belge İle Birlikte)", **Bellekten**, Cilt LI, Sayı 199, nisan 1987, s. 231-255.
- _____, "İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Tem.1908-Aralık 1909)", **Bellekten**, Cilt LI, Sayı 201, Aralık 1987, Ankara, 1996, s. 1241-1290.
- ŞEHSUVAROĞLU, Bedi N.. "İkinci Meşrutiyet ve Atıf Bey", **Bellekten**, Cilt XXIII, s. 89-92, Ankara, 1952, s. 307-332.
- ŞİMŞİR, Bilal N.. "Ege Sorunu 1912-1914", **Türk Kültürü**, Sayı 238-240, Şubat- Nisan 1983.
- _____, "Ege Sorunu", **Türk Kültürü**, Cilt XXI, Sayı 238, 239, 240, Şubat/Mart 1983, s. 68-74, 129-138, 201-206.
- TANSEL, Fevziye Abdullah. "Memleketimizde Gençler İçin Kurulan İlk Dernekler, Gazeteler ve Dergiler", **Bellekten**, Cilt LI, Sayı 199, Nisan 1987, s. 281-304.
- TARABEİN, Ahmet. "Abd al-Hamid al-Zahrawi: The Career and Thought of an Arab Nationalism", **The Origins of Arab Nationalism**, (Edited by Rashid Khalidi), Columbia University Press, New York 1991, s. 97-119.
- TEKELİ, İlhan, İLKİN Selim. "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)**, (Editörler: Osman Okyar-Halil İnalçık), Ankara, 1980, s. 352-374.

- _____, “Kurtuluş Savaşı Sırasında Talat Paşa ile M.Kemal’in Mektuplaşmaları”, **Bellekten**, Cilt XLIV, Sayı 174, Nisan 1980, s. 301-346.
- TEPEKAYA, Muzaffer. “Osmanlı-Alman İlişkileri (1870-1914)”, **Türkler**, Cilt XIII, (Editörler: H. Celal Güzel, K. Çiçek, S. Koca) Ankara, 2002, s. 40-56.
- TEVETOĞLU, Fethi. “Fethi Okyar’ın Günlük Hatıraları”, **Türk Kültürü**, Sayı 82, Ağustos 1969, s. 739-759.
- _____, “Mustafa Suphi’nin Kurduğu Türkiye Komünist Partisi”, **Türk Kültürü**, Sayı 54, Nisan 1967, s. 42-53.
- _____, “Hafî Türkiye Komünist Partisi ve Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası”, **Türk Kültürü**, Sayı 52, Şubat 1967, s. 23-35.
- _____, “Kızılsark Mecmuasının Yayınları ve Vala Nureddin-Ahmed Cevad”, **Türk Kültürü**, Sayı 55, Mayıs 1967, s. 509-521.
- _____, “Meclis-i Mebusan’da Gayri Müslim Sosyalistler”, **Türk Kültürü**, Sayı 51, Ocak 1967, s. 19-33.
- _____, “Atatürk’ün Kapattığı Kızıl Teşekkül:Yeşilordu”, **Türk Kültürü**, Sayı 49, Kasım 1966, s. 62-75.
- _____, “Türkiye’de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler”, **Türk Kültürü**, s. 42-46-47, Nisan-Ağustos-Eylül 1966.
- TİMUR, Taner. “Bir İttihatçı Düşmanı Şerif Paşa ve Meşrutiyet Gazetesi”, **Tarih Toplum**, Aralık 1989, s. 17-20.
- TRUMPENER, Ulrich. “Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu ve Büyük Güçler** (Çev. Ahmet Fethi, Editör: Marian Kent), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999, s. 129-263.
- TUNÇAY, Mete. “Bolşevikler ve İttihatçılar”, **Tarih Toplum**, Cilt IX, Sayı 52, Nisan 1988, s.7-8.
- TURAN, Şerafettin. “İkinci Meşrutiyet Döneminde Ordu-Yönetim İlişkileri”, **2. Askeri Tarih Semineri Bildiriler**, Ankara, 1985, s. 66-84.
- _____, “Rodos ve 12 Ada’nın Türk Hakimiyetinden Çıkışı”, **Bellekten**, Cilt XXIX, Sayı 113, Ocak 1965, s. 77-119.

TÜRKGELDİ, Emin Ali. “Brest-Litowsk Konferansı Hatıraları”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı 13, Mart 1986, s. 46-53.

UMAR, Ömer Osman. “Cemal Paşa’nın Suriye’de Arap Milliyetçilerine Karşı Neşrettiği El-İslam Gazetesi ve Programı”, **Askeri Tarih Bülteni**, Sayı 49, Yıl:25, Ağustos 2000, s. 129-38.

UNAT, Faik Reşit. “Atatürk’ün II.Meşrutiyet İnkılabı’nın Hazırlanmasındaki Rolüne Ait Bir Belge”, **Bellekten**, Cilt XXVI, Sayı 101-104, Ankara, 1962, s. 339-349.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. “1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar”, **Bellekten**, Cilt XX, Sayı 77, (Ocak 1956), Ankara, s. 103-174.

ÜNAL Hasan. “Britain and Ottoman Domestic Politics: From the Young Türk Revolution to the Counter-Revolution, 1908-9”, **Middle Eastern Studies**, Volume 37 Number 2, April 2001, s. 1-22.

ÜNAL, Tahsin. “Milli Mücadele Başlarında Mustafa Kemal”, **Türk Kültürü**, Sayı 73, Kasım 1968, s. 5-50.

_____, “Mustafa Kemal ile Cemal Paşa’nın Muhaberatı”, **Türk Kültürü**, Sayı 13, Kasım 1963, s. 109-113.

YALÇIN, H.Cahit. “Ölüm Yıldönümünde Talat Paşa”, **Yakın Tarihimiz**, Cilt I, Sayı 3, Yıl 1962, s. 88-89.

_____, “Osmanlı Meclisinde Arap Mebusları”, **Yakın Tarihimiz**, Cilt I, Sayı 9, Yıl 1962, s. 265-266.

_____, “31 Mart’ın Provası ve Kendisi”, **Yakın Tarihimiz**, Cilt I, Sayı 5, Yıl 1962, s. 93-94.

_____, “Cemal Paşa”, **Yedigün**, Cilt VII, Sayı 159, Mart 1936, s. 9.

_____, “10 Yılın Hikayesi”, **Yedigün**, Sayı 157-195, Yıl 1936, (Otuz Sekiz Bölümlük Yazı Dizisi).

_____, “Tanıdıklarım: Mithat Şükrü”, **Yedigün**, s.160, Yıl 1936, s. 9-10.

_____, “Tanıdıklarım: Cemal Paşa”, **Yedigün**, Sayı 159, Yıl 1936, s. 9.

_____, “Tanıdıklarım: Talat paşa”, **Yedigün**, Sayı 184-189, Yıl 1935, (Beş Bölümlük Yazı Dizisi).

- YARKIN, İbrahim. “Buhara Hanlığı’nın Sovyet Rusya Tarafından Ortadan Kaldırılması ve Buhara Halk Cumhuriyeti’nin Kuruluşu”, **Türk Kültürü**, Sayı 76, Şubat 1969, s. 297-303.
- _____, “Türkistan’da Uyanış-Milli Hareketler ve Münevver Kari”, **Türk Kültürü**, Sayı 46, (Ağustos 1966), s. 910-917.
- YAVUZ, Celalettin. “Ahmet Cemal Paşa ‘nın Bahriye Nazırlığı Döneminde Türk Bahriyesinde Reform Arayışları”, **Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri-II**, Ankara, 2001, s. 69-87.
- YAZMAN, Şevki. “Goben ve Breslaw Alman Harp Gemileri Nasıl Yavuz ve Midilli Olmuşlardı?”, **Tarih Konuşuyor**, Cilt IV, Sayı 19, Ağustos 1965, s. 1557-1560.
- YÖNTEM, Ali Canip. “Selanik’te 10 Temmuz Sabahı”, **Yakın Tarihimiz**, Cilt II, Sayı 22, Yıl 1962, s. 257-259.
- _____, “Bab-ı Ali Baskını’nın Bilinmeyen Tarafları”, **Yakın Tarihimiz**, Cilt II, Sayı 26, Yıl 1962, s. 387-389.
- Z., M.. “Cemal Paşa’nın Sultanlığı Meselesi”, **Resimli Tarih Mecmuası**, Sayı 7, Temmuz 1950, s. 260-263.

C- Diğer

- Ali Fuat Cebesoy’u Anma Paneli**, “Ali Fuat Cebesoy ve Milli Mücadele’de Türk-Sovyet İlişkileri”, (1 Ocak 1994), Ankara, 1997, s. 5-16.
- Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, “Cemal Paşa”, Cilt VII, İstanbul, 1994, s. 369-370.
- Atatürk’ün Anıları** (Yayına Haz. İsmet GÖRGÜLÜ), Bilgi Yay., Ankara, 1997.
- Atatürk’ün Bütün Eserleri**, Cilt I-II, Kaynak Yay., İstanbul, 1999.
- Atatürk’ün Özel Mektupları**, (Derleyen Sadi BORAK), Kaynak Yay., İstanbul, 1998.
- Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri**, Cilt I-III, T.T.K.Basım Evi, Ankara, 1989.
- Balkan Harbi (1912-1913)**, Genel Kurmay Başkanlığı Yay. Cilt I-II, Ankara, 1993.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekatı 1914-1918, Genelkurmay Basım Evi, Cilt VI, Ankara, 1978.

Cemal Paşa'nın Hatıratı Üzerine Tetkikler, (Vakit Gazetesinin forma halinde tefrikası), İstanbul, 1933.

Harp Tarihi Vesikalar Dergisi, "4. Ordu Mıntıkasında Suriye'den Anadolu'ya Sevk Edilen Araplar", Sayı 31, Yıl 1960, Vesika No: 805.

İttihat ve Terakki'nin Son Yılları (1916 Kongre Zabıtları), (Sad. Eşref Yağcıoğlu), Nehir Yay., İstanbul, 1992.

Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Tekalif-i Kanuniye İle Sait Halim ve Mehmet Talât Paşalar Kabinelerinin Divan-ı Ali'ye Sevkleri Hakkında Beşinci Şube Tarafından İcra Olunan Tahkikat, İstanbul, 1334.

Meclis-i Umumi'nin Mün'akid Olmadığı Esnada Heyet-i Vükelaca Ba İrade-i Seniyye Mevki-i İcraya Konulan Levayih-i Kanuniye, Cüz: I, Numara: 81, s.105, İstanbul, 1332.

Milliyet Büyük Ansiklopedi, "Cemal Paşa", Cilt III, İstanbul, 1990, s. 1033.

Nutuk Vesikalar, T.T.K.Basımevi, Ankara, 1991.

Osmanlı İmparatorluğunda Ayrılkçı Arap Örgütleri. Âliye Divân-ı Harb-i Örfisi (Yayına Haz. Ayşe H. Aydın), Arba Yay., İstanbul, 1993.

Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi, "Cemal Paşa", Cilt II, Türkiye Gazetesi Yay., İstanbul, s.105.

Talat Paşa, Yedigün Neşriyat, İstanbul, 1943.

Türk Ansiklopedisi, "Cemal Paşa", Cilt X, Ankara, 1960, s. 141-143.

Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, "Cemal Paşa", Cilt III, Hürriyet Holding Yay., İstanbul, 1983, s. 1334-1335.

Yakın Tarihimiz, "Alkışlandıktan Sonra Yıkılmak İstenen Mahmut Şevket Paşa", Cilt 1, Sayı 3, Yıl 1962, s. 93-94.

Yakın Tarihimiz, "Cavid Bey'in Hatıralarından Paşalar Nasıl Kaçtı?", Cilt II, Sayı 26, Yıl: 1962, s. 397-398.

Yakın Tarihimiz, “Cavid Bey’in Hatıralarından Paşalar Nasıl Kaçtı”, Cilt II, Sayı 26, Yıl 1962.

Yakın Tarihimiz, “Cemal Paşa’nın Hatıralarından Mahmut Şevket Paşa’nın Katli Olayı”, Cilt IV, Sayı 42, Yıl 1962, s. 67.

Yakın Tarihimiz, “Cemal, Enver Paşalara Göre İlk Dünya Savaşına Niçin Girmiştik”, Cilt I, Sayı 5, Yıl 1962, s. 150-151.

Yakın Tarihimiz, “Çöl Kaplanı Fahrettin Paşa’nın Medine Müdafaası”, Cilt I, Sayı 3, Cilt II, Sayı 14-16, Yıl 1962.

Yakın Tarihimiz, “Fuat Balkan’ın Hatıraları”, Cilt II, Sayı 14, Yıl 1962, s. 39-40

Yakın Tarihimiz, “İttihatçılığın Temelini Atanlar Ethem Ruhi Balkan’ın Hatıralarından”, Cilt II, Sayı 25, Yıl 1962, s. 366-367.

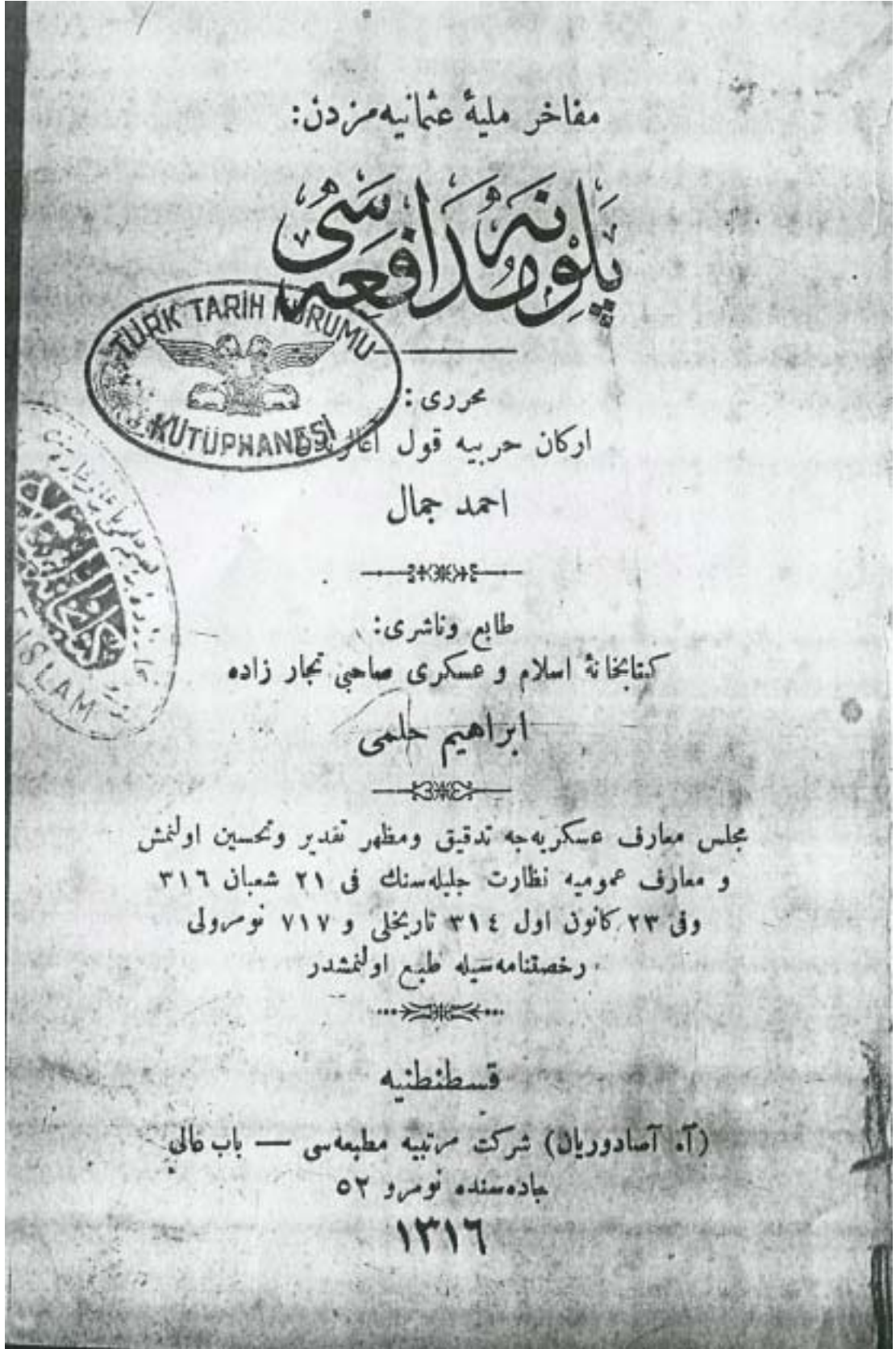
Yakın Tarihimiz, “Rauf Orbay’ın Hatıraları”, Cilt I, Sayı 2-3, Yıl 1962, s. 48-52; Cilt II, Sayı 14-17-18-22-23-24-25., Cilt IV, Sayı 50, Yıl 1962.

Yakın Tarihimiz, “Ruslar Cemal Paşa’yı Sultan Yapmak İstemişlerdi”, Cilt I, Sayı 5, Yıl 1962, s. 150-151.

Yakın Tarihimiz, “Yahudiler Filistin ve İttihat ve Terakki”, Cilt II, Sayı 21, Yıl 1962, s. 243, 244.

Yurt Ansiklopedisi, “Adana”, Cilt I, İstanbul, 1981.

EKLER

Ek 1- Erkan-ı Harb Kolağası Cemal Beyin “Plevne Müdafaası” isimli eserinin kapağı. İstanbul 1316.

Le 190
 190
 N. d'arrivée
 h. m. du
 Expédié
 à
 Signature de l'Employé
 De pour
 L'état n'accepte aucune responsabilité
 à raison du service de la télégraphie
 Fin à
 Signature de l'Employé

TELEGRAMME

Transmis par
 h. m. du
 Commencé à

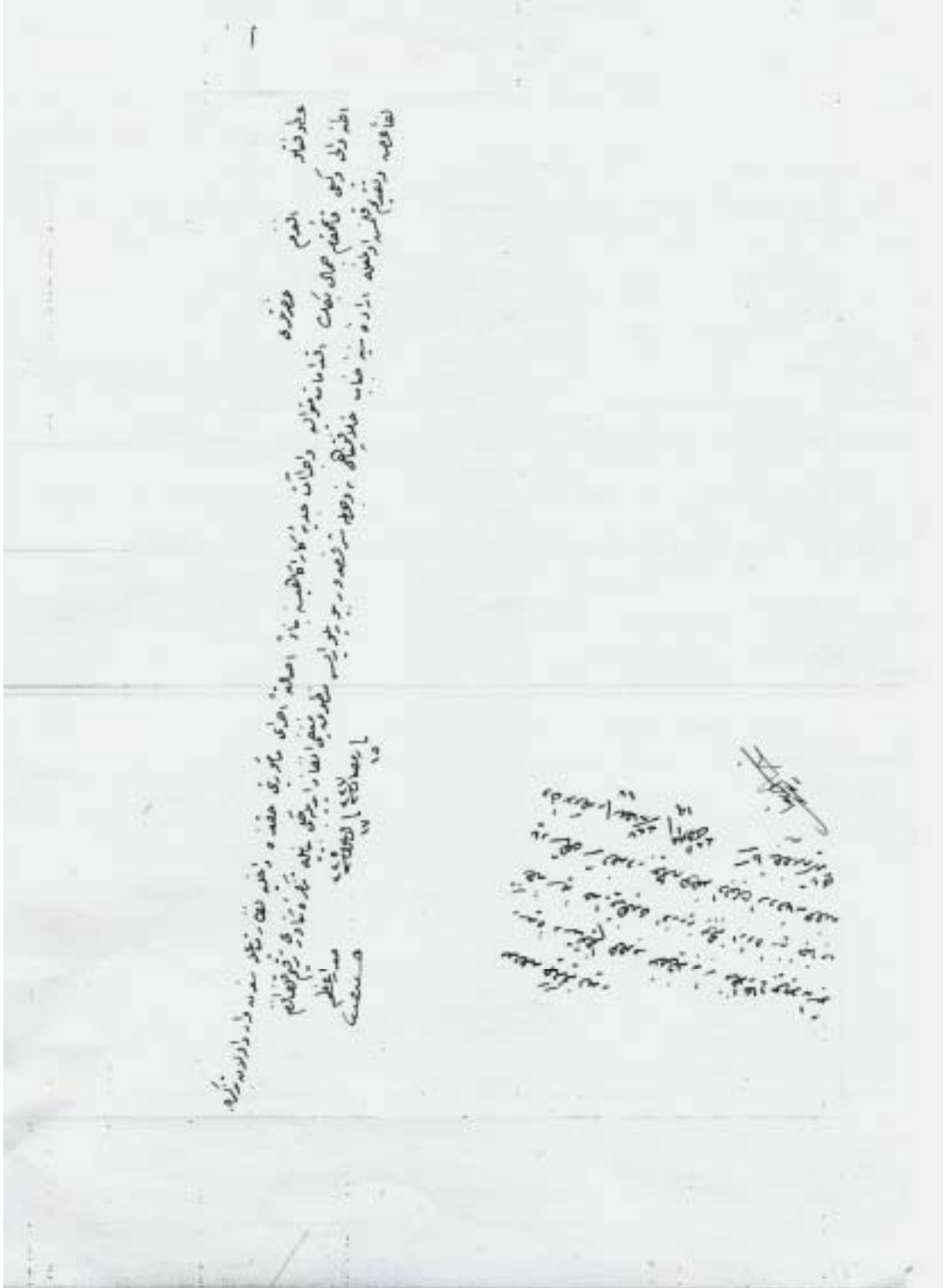
نوع خدمات مخصوصه	طریق	روز و شب	دقیقه	ساعت	محل تاریخ	غروب	عدد کلمات	محل نومبروسی
Indications non taxés	Voies	Matin ou soir	Minutes	Heures	Date du dépôt	Group	Nombre de mots	N.º du dépôt
				۱۲			۱۰	۱۱۲

برای اطلاع رسانی به کلیه مقامات عالی رتبه
 کوریلوی انشا ایکنه بقیه نامه نومبروسی
 نو کوریلوی انشائیه بقیه حال ابتدا ایکنه
 جو طریقه سهولت در وجود دها او زود مدت
 نایمید ایکنه بقیه کلامه عزیزانه اسناداً
 ایکنه بقیه بقیه
 ایکنه بقیه بقیه

Ek 2-Erkan-ı Harbiye Binbaşısı Ahmed Cemal Beyin Drama-Nevrokop yoluyla ilgili Rumeli Müfettişliği'ne göndermiş olduğu telgraf. BOA, *TFRI. M*, 11/1096 14 Mayıs 1322.

Ek 3- Selanik askeri yollar inşaatında görevli Binbaşı Cemal Beyin eksik maaş almasından dolayı mağduriyetinin giderilmesi amacıyla Rumeli Umum Müfettişliği'ne yazmış olduğu dilekçesi. BOA, *TFRI. AS*, 43/4220, 3 Kanun-ı sâni 1322.

Ek 6- Adana Vali Vekili Cemal Beyin Dâhiliye Nazırı Talat Beyin teklifiyle bu göreve asalaten atandığına dair irade. BOA, İ.DH, 15 Ramazan 1327.

Ek 7- Adana Valisi Cemal Bey. *Nevsâl-i Osmanî*, İstanbul 1327, s. 97.

Ek 8- Adana Valisi Cemal Beyin, Adana Kız Mektebini ziyareti sırasında öğrencilerin yüzlerini açmaya zorlaması nedeniyle Abdülcelil bin Mehmed tarafından Dâhiliye Nezareti'ne şikâyet edilmesi. BOA, *DH. MTV*, 18/4, lef. 2, 21 Kanun-ı evvel 1326 (03 Ocak 1910).

OSMANLI İSİMLERİ DAİRESİ BAŞKANLIĞI

دولت عهدی شمایه تلفراف ایدامی

Administration des Télégraphes
de l'Empire Ottoman

دولت تلفراف معاملاتین طولانی مسؤلیت قبول ایتیر
L'Etat n'accepte aucune responsabilité
à raison du service de la télégraphie

TELEGRAMME

تلفرافنامه

Retransmission ou Expédition			RECEPTION		
No. d'Expédition	transmis à	Date	Signature de l'expéditeur	Date	No. d'ordre
		16 Şubat 1326		16 Şubat 1326	26

De _____ Pour _____ مورودی _____

N° _____ Mots _____ Date _____ H. _____ M. _____

Voie _____ Indic. Eventuelles _____

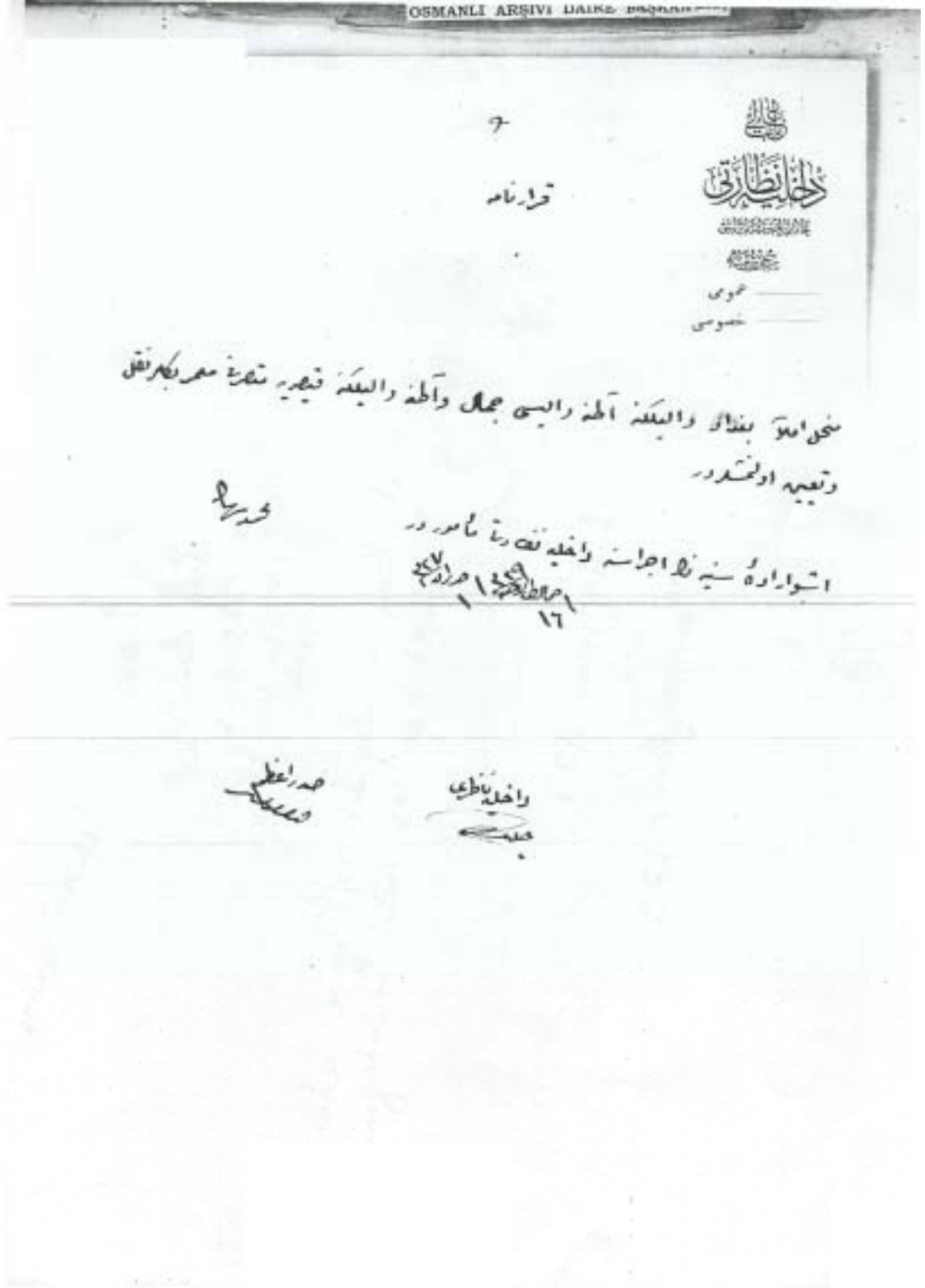
راشم نغمه جلیه سنم

والله اعلم بالصواب
بیرانم دجه حرامه ایه ختم نغمه حال طبعینده کاج اولدی معوضر

16 Şubat 1326

لیب ماروق
شاه و...

Ek 9- Adana Valiliği sırasında hastalanan Vali Cemal Beyin sağlık durumuyla ilgili doktoru Vehbi Beyin Dâhiliye Nezareti'ne yazısı. BOA, DH. MTV, 7/24, lef. 4 16 Şubat 1326.

Ek 10- Adana Valisi Cemal Beyin Bağdat Valiliği'ne tayin edildiğine dair kararname sureti. BOA, İ.DH, 16 Cemaziyelahir 1329.

خواجه نصیر الدین
 خواجه نصیر الدین بغدادی در روز بیستم فروردین ۱۳۲۸

خواجه نصیر

بوضوح آنقدره جمال قونسلوس سید محمد و اطرافه مقام ولایت بالمرجه لغتنامه و مرقع ساره
 کربلا و نجف و صیبه و سامریه و دروایه چک آنقدره سینه اوله نوباره تسبیح الیه
 ایتم مقصد اولرده به آنقدره سینه عمومت فاروقی بر ریل نقیمه ایتمه اولدوق
 و نور لیلده ساراده ماعده ایچ بربرده اعراضه ایطینکی بالیا سلام کرده بوکامعه
 ایلمی طلب ایلمی بوکی صفت سیری حاکم هر نام بر اولور اولسونه مائونیت اهدانک
 علاوه ساقی اولدوق بغداد ولایتی راضه بغداد جمال قونسلوس ایلمی کربلا قونسلوس
 ماعده ایچ بربرده ایچ بر نام ایلمی آنقدره مائور سیکسی ۵۵ نه یه جغنی و بوکی ایتمه توبل ایتمه
 مقدم جمال قونسلوس مقام ولایت مراجعه ایلمی استخراج ایلمی کندوری ایتمه ده موقعه اولدوق
 مه لغتنامه بولنغیر جوابا بیلدریم الدین بو جواب اولدورینه موید ایلمی آنقدره سفارت
 مراجعه الهده عامه کونترین و سیدک عادی بر ریل صورتده بو آنقدره مائور لیلک
 قبولی طلب ایچلمی بیلدریم بولم قبولی حقیته و برقی سکت و نظیر اجابتی برید و باید
 دیمک اولدوقده ترویجی تقدیرین موقعه قالمی جغنی ده عدوه عرضه ساعت ایچلمی قلم

بغداد ولایت
 جمال

Ek 11- Bağdat Valisi Cemal Beyin, Bağdat ve Kerbela İngiltere Konsoloslugu dışında hiçbir yerde İngiliz resmi memuru tanımayacağına dair Hariciye Nezareti'ne göndermiş olduğu yazı. BOA, HR. SYS, 91/4, lef. 1, 17 Nisan 1328.

والتواضع

۸۱

داهلیه نعتیه جیلد سنه

دولتو اتم مہتری

نبتدہ سنجہ فاخام تبی بالوقتہ ہر روز دینہ موصوف عاجزہ مددہ ایکی کونہ کھلک جود و سعادتہ منوط چو کونہ
 دغاقتہ ایسہ دلہنہ بی مہنہ ایہ صفہ ۸ مزلتہ نایب و صفتہ ۱۹۹ صفتہ ندرت قرینہ علیہ نعتہ بنیہ لیلہ
 اسیہ بیدنا حقیقتہ اجزینہ کل زمانہ نالسدہ و غیرہ کرم انقیاد و کلنا یدہ ایہم ہلیل و تہ بدہ شیخوئی و اصولہ کویہ کی
 مکر بارہ منقولہ امور و مسائلہ دینہ قرینہ زور حکوتہ بنیہ و انقادہ مانع برہ جہ و اولیہ جیلہ برینہ و لیدہ بنیہ
 سرتفہ بیہ و غلٹی مددہ مکر رسدہ اولدیندہ اولیہ باجہ و رساندہ فاخام باسلیفہ ارشادینا اعلمہ بوریہ مہر و طہ
 اولیہ باجہ روزنامہ حضرتہ ہر روز کدہ ۱۵

محمد زکریا
 صاحب

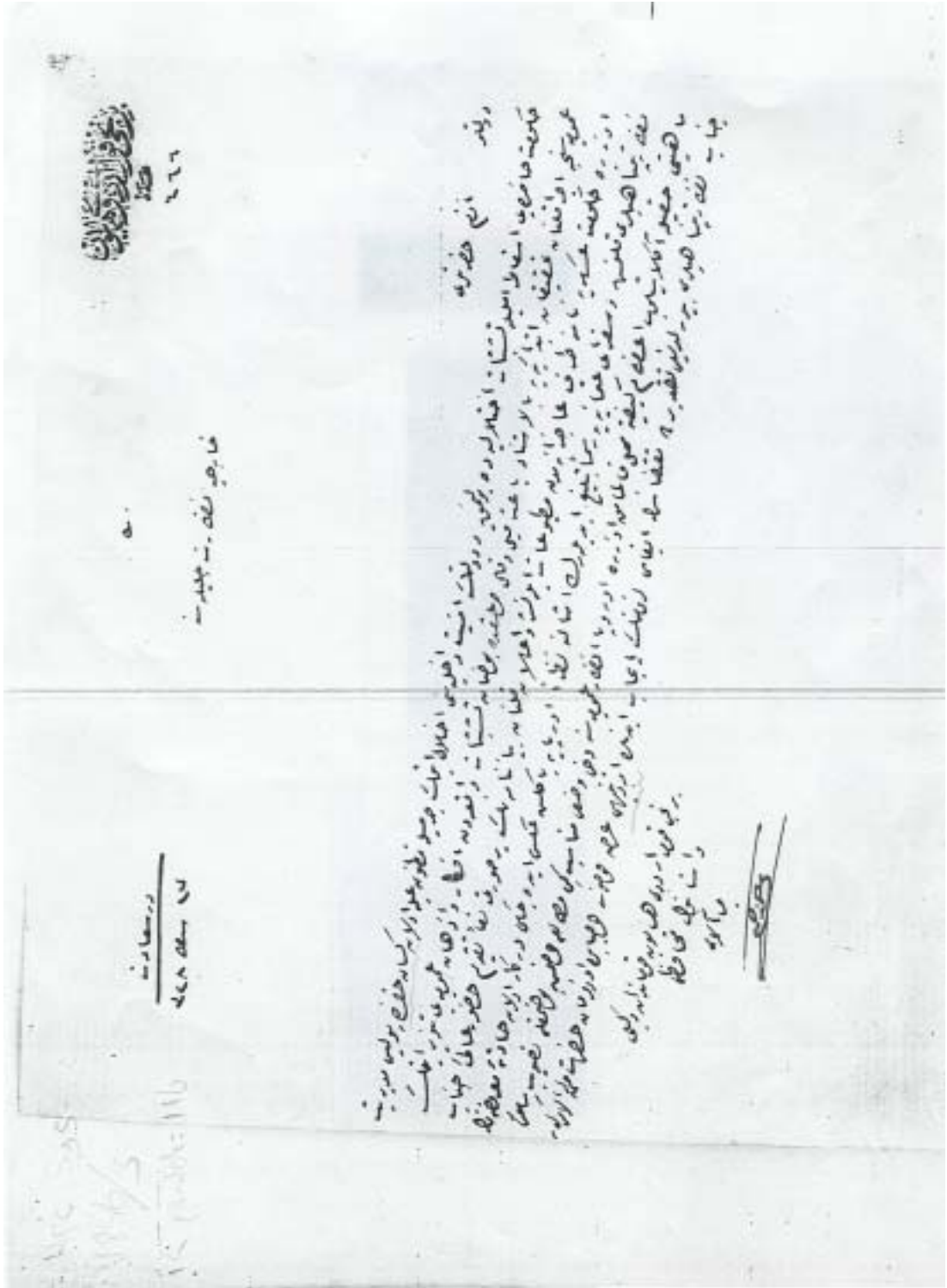
Ek 12- Bağdat sabık Hahambaşısı Papu Efendinin görevden alınması ve yerine yenisinin atanması hususunda Bağdat Valisi Cemal Beyden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazı. BOA, *DH. MTV*, 32/29, 15 Ramazan 1326.

Ek 14- Edirne'nin geri alınışıyla ilgili müzakerelere katılacak üyeler ve Askeri Müşavir İstanbul Muhafızı Cemal Bey. *Tasvir-i Efkâr*, 63-862, 6 Eylül 1913.

Ek 15- Edirne'nin geri alındığı konferanstaki Askeri Müşavirlerimiz Cemal ve İsmet Bey. *Tasvir-i Efkâr*, 74-873, 17 Eylül 1913.

Ek 16- I. Kolordu Kumandan Vekili ve İstanbul Muhafızı Cemal Beyin Taklib-i Hükümet teşebbüslerine karşı almış olduğu önlemleri bildiren yazısı. BOA, HR. SYS, 1856/3, lef. 116.

طیاره جیلک مملکت مزده مقدمات اعتلاسی صحفحاتدن

واخلیه ناظری و برنجی قول اردو قوماندان و کینک ملیرالزور

برنجی قول اردو قوماندان و کینک ملیرالزور

برنجی قول اردو قوماندان و کینک ملیرالزور

جمال بک

داخلیه ناظری طلعت بک قبل الطیران آلتان رسملری

ملیرالزور

فتیح بک

کرک طلعت بک و کرک جمال بک آلتان ملیرالزور صفوقین و دروز کاردن تحفظ ایچون استعمال مئاد اولان بوک و دردی باشلقری کیشلردور .
 داخلیه ناظری طلعت بک یاندا برنجی قول اردو قوماندان و کینک جمال بک آلتان آلمنتلوسمه طیاره قرارکمنی زیارتی ائلمسه طازیه نئس بک رانیده واقع اولان طیران لیرالزور دوز تعلیمیه
 یازمئسلی . بکرکده طلعت بک ایله جمال بکک طیراندن بیس اولان تاپ اول توپو غراب دئور اولوردن ایرامین قید بک طرفدن مسدوت غنوسوده چکیکن و وئان کیچ اولمسه رغماً بک کرکال چیلان
 توپو لیرالزور لار تیرسک انقاریت وضع ایچینورد . دوردده اولدوک اولدایه ایضاح و اثبات ایچینکر دوهله طلعت و جمال بکرک اولدی کون واقع اولان طیرالزور ، مکتوبره طیاره بئکک ترلیان حنیاس ایچون
 برمیبا لیس واصلای کینک ایچینکر . متارالیها اولدی کون مکتی زیارتی ائلمسه . مدیر ولی بکک مت و غیرتیه . سینه کی داراکار شاهلر سزک جیت وها کولت رغماً تمسبناک دم ککایسندن طولایم
 چول نصایر بولمئسلی . بلخاب طیاره زک نصیری ایچون اولان اولج درت بوز لیرا ایلیه مدارکی تالی بولان برلیج ماکینه بک موجود اولمسه بک چون مقلکله سئیت رود . ی کورسوک بونفیکله ایچم
 وا کانه ایوان دلالت بیورده بئلری ، وایلمه طیاره بی شاهلر سزک انقاریت غنوسون دمی صورت غنوسوده درپش ایچینکر بی وهد ایشاردور . غلامه طلعت و جمال بک قنابل کرک طیاره چار سزک کوردکری
 ارزو و شوق سی و نئسندن کرک کینک بئکله ایچرا ایچکری طیران لیرالزور مئسندن زاده سله عورن قانلردور . حق و نظک کیچ اولمسه بک طولایم ایچم بکری دله سورن بو طیرالزور لیرالزور ایلیت بولشردور بئک
 وهد غنایه وها ایرک کلاورک اولدوک اولدایه برنجی و طیاره بئکله ایل وها اساسی سورمکله استفادله ایچکوره وهد ایشاردور . ارکال حکومتنیز بن ملیرالزور بولمئسلی ورومکری اکمن ایچرا ایچکینک
 طیاره بئککله بیه حال سابق نئسره داخل ایچیندن ایچ بولمئسلی .

حوادث عسکریه

برنعیم

برنجی قول اردو قوماندانلقندن قطماه
مهم برنعیمده بولو ولسدرکه برصورتی بوجه
زیر درج اییدیورز :

حربت مقتضیاتنه کوره بشمشسی غایه اولهرق
تعقیب ایدیلهک اولان برنجی قول اردوکه خطوط
حرکاتی صورت عمومیهده برجه آتی اساسلر اوزریه
مسئد اوله جقدر .

ماده ۱ - دیاتی ضعیف اولان بر اردو
وظائف وطنه سنی ایضا ایده سیه چکندن دین مبین
اسلامه تمسک و حرمت و آلمک مقتضیاتنه رعایت
واجبالتعقیب اساسلر برنجی بیدر .

۲ - بدعت ذاتیه - قانون و نظامات اسر
ونهی تنییت ایتمشد . بناء علیه بواساس رسمی
طوبولتی اوزره اک بویوک قوماندانلر اونباشی رتبه سته
ورنجیه بیدر هرکس کالقه معاملاننده نفسی کندیلکنند
ایش کورمه ک حد و صلاحیتی قوللانجی و بوسورنه
متادیا مقبول بر انکشافه مظهر اولهرق عندالحاجه
احول مشکله دهده عجز و زرددن آزاده بر حاله
سریع فرار ، سریع اجراءت کوسترمکه آیت جقدر .
مافرق مادوتی بوجاهتی تعقیباً بتمشد . جقدر .

۳ - فکر تعقیب - هررتبه صاحبی و پردیسی
امسک اجراسنی طلب و بونی اجراسندن اهناد تام
حصونه قدر تعقب ایده جقدر . معلول قالان پک
چوق داک کوزل ایشر فکر تعقیبک نقصانندن بلری
کله بی اک آبی تجربه زله ثابت اولمشدر . بناء علیه
فکر تعقیب عادات و اخلاقزده اک متن برعادل حاله
گیره جقدر .

۴ - بوتون قوماندانلر ایله برابرالام و دوراری
اشغال ایدن آثار معلولینندن بری ده کالدر معاملتانک
قدیم بر یادکار اولهرق التفتان کورمه سیدر . بونک

Ek 20- Enver Paşanın yerine Cemal Paşanın Harbiye Nazırı olmasının daha uygun olacağına dair Diyarbakır Valisi Cami Beyin Dâhiliye Nezaretî'ne göndermiş olduğu yazısı. BOA, *DH. KMS*, 11/6, lef. 4, 22 Kanun-ı evvel 1329.

Ek 21- Cemal Paşanın ilk kez hükümette Nafia Nazır Vekili olarak görev aldığına dair irade-i seniyye. BOA, DÜİT, 4/14-8, 12 Şubat 1329.

Künye Defteri		Deniz Arşivi		Dz.KK.	
No	Tarih	No	Tarih	No	Tarih
1	1/4-1/1	1	1/4-1/1	1	1/4-1/1
2	1/4-1/1	2	1/4-1/1	2	1/4-1/1
3	1/4-1/1	3	1/4-1/1	3	1/4-1/1
4	1/4-1/1	4	1/4-1/1	4	1/4-1/1
5	1/4-1/1	5	1/4-1/1	5	1/4-1/1
6	1/4-1/1	6	1/4-1/1	6	1/4-1/1
7	1/4-1/1	7	1/4-1/1	7	1/4-1/1
8	1/4-1/1	8	1/4-1/1	8	1/4-1/1
9	1/4-1/1	9	1/4-1/1	9	1/4-1/1
10	1/4-1/1	10	1/4-1/1	10	1/4-1/1
11	1/4-1/1	11	1/4-1/1	11	1/4-1/1
12	1/4-1/1	12	1/4-1/1	12	1/4-1/1
13	1/4-1/1	13	1/4-1/1	13	1/4-1/1
14	1/4-1/1	14	1/4-1/1	14	1/4-1/1
15	1/4-1/1	15	1/4-1/1	15	1/4-1/1
16	1/4-1/1	16	1/4-1/1	16	1/4-1/1
17	1/4-1/1	17	1/4-1/1	17	1/4-1/1
18	1/4-1/1	18	1/4-1/1	18	1/4-1/1
19	1/4-1/1	19	1/4-1/1	19	1/4-1/1
20	1/4-1/1	20	1/4-1/1	20	1/4-1/1
21	1/4-1/1	21	1/4-1/1	21	1/4-1/1
22	1/4-1/1	22	1/4-1/1	22	1/4-1/1
23	1/4-1/1	23	1/4-1/1	23	1/4-1/1
24	1/4-1/1	24	1/4-1/1	24	1/4-1/1
25	1/4-1/1	25	1/4-1/1	25	1/4-1/1
26	1/4-1/1	26	1/4-1/1	26	1/4-1/1
27	1/4-1/1	27	1/4-1/1	27	1/4-1/1
28	1/4-1/1	28	1/4-1/1	28	1/4-1/1
29	1/4-1/1	29	1/4-1/1	29	1/4-1/1
30	1/4-1/1	30	1/4-1/1	30	1/4-1/1
31	1/4-1/1	31	1/4-1/1	31	1/4-1/1
32	1/4-1/1	32	1/4-1/1	32	1/4-1/1
33	1/4-1/1	33	1/4-1/1	33	1/4-1/1
34	1/4-1/1	34	1/4-1/1	34	1/4-1/1
35	1/4-1/1	35	1/4-1/1	35	1/4-1/1
36	1/4-1/1	36	1/4-1/1	36	1/4-1/1
37	1/4-1/1	37	1/4-1/1	37	1/4-1/1
38	1/4-1/1	38	1/4-1/1	38	1/4-1/1
39	1/4-1/1	39	1/4-1/1	39	1/4-1/1
40	1/4-1/1	40	1/4-1/1	40	1/4-1/1
41	1/4-1/1	41	1/4-1/1	41	1/4-1/1
42	1/4-1/1	42	1/4-1/1	42	1/4-1/1
43	1/4-1/1	43	1/4-1/1	43	1/4-1/1
44	1/4-1/1	44	1/4-1/1	44	1/4-1/1
45	1/4-1/1	45	1/4-1/1	45	1/4-1/1
46	1/4-1/1	46	1/4-1/1	46	1/4-1/1
47	1/4-1/1	47	1/4-1/1	47	1/4-1/1
48	1/4-1/1	48	1/4-1/1	48	1/4-1/1
49	1/4-1/1	49	1/4-1/1	49	1/4-1/1
50	1/4-1/1	50	1/4-1/1	50	1/4-1/1

Ek 23- Cemal Paşanın Bahriye Nazırlığı'na tayin edildiğine dair irade-i seniyye. Dz.KK., Deniz Arşivi, *Künye Defteri*, 1/4-1/1.

Ek 24- Cemal Paşanın Osmanlı Donanma Cemiyeti merkez-i umumi üyeliğine seçildiğine dair tebligat. Dz.KK, Deniz Arşivi, *Mülga Bahriye*, 685/217, 16 Mart 1330.

TELEGRAMME تلغرافنامه

دولت عالیہ قنایہ تلغراف اداره سی

ADMINISTRATION DES TELEGRAPHES DE L'EMPIRE OTTOMAN

L'Etat s'engage à garantir l'exactitude et la rapidité du service de la télégraphie

Détachement ou Capitaine		شکرہ کبیہہ واسیوں		مقام		لجنہ	
No. d'ordre	نمبر ترتیبی	مقام	شکرہ کبیہہ واسیوں	مقام	شکرہ کبیہہ واسیوں	No. d'ordre	نمبر ترتیبی

Note: Ind. Evénements

Ind. Evénements

تعمیر -

صمد ارتک

بحری ناوی

سور قصد امدین

اشاعہ اولیٰ

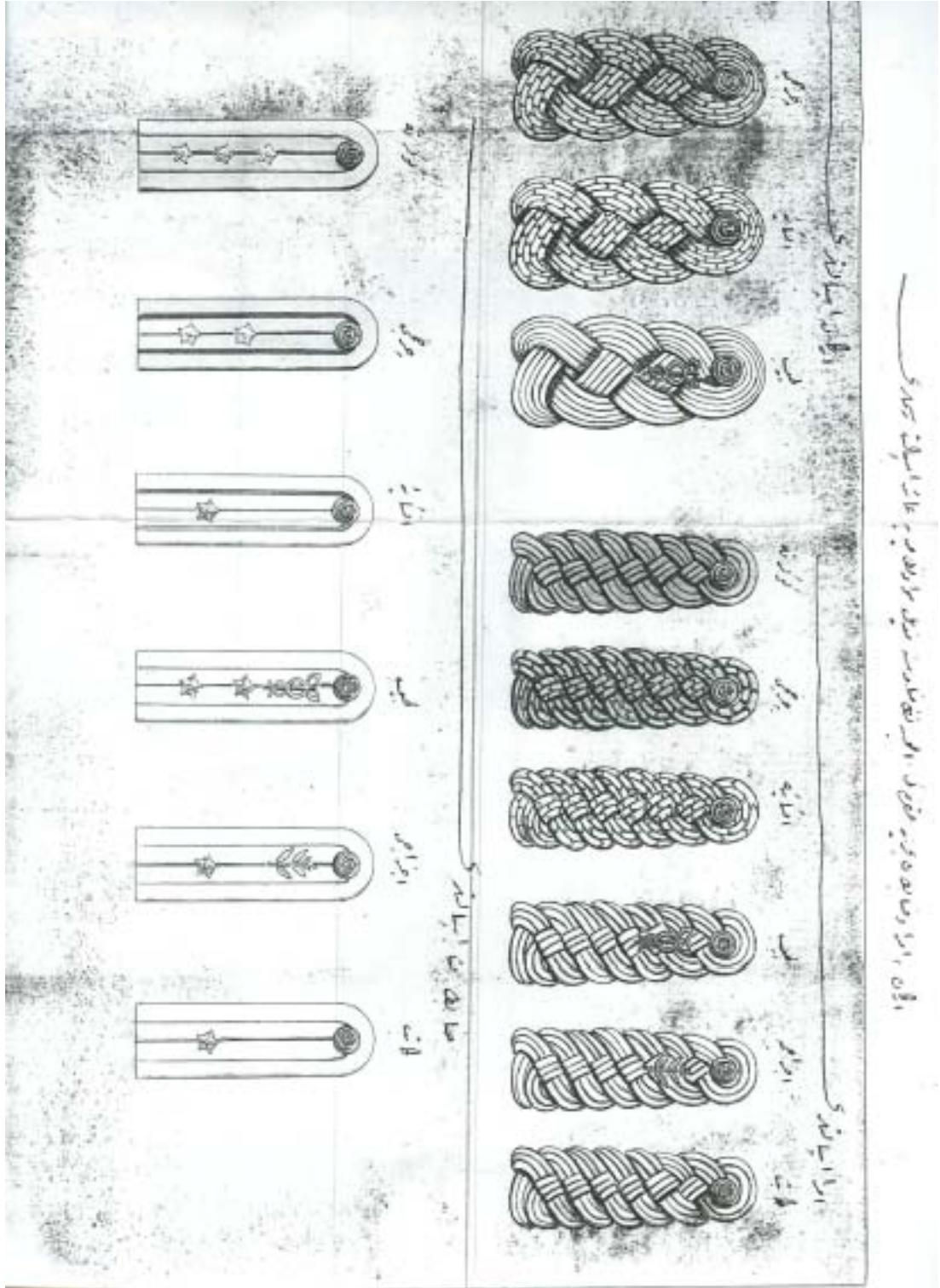
تذنی متازنہ

اولیٰ کبیہہ

فوسر و سید

اشاعہ اولیٰ

Ek 25- Bahriye Nazırı Cemal Paşaya suikast düzenlendiği şeklinde Atina kaynaklı haberlerin yalan olduğuna dair Mısır Komiserliği'nden Sadaret'e gönderilen yazı. BOA, AMTZ (05), 28/67, lef. 4, 28 Mart 1914.

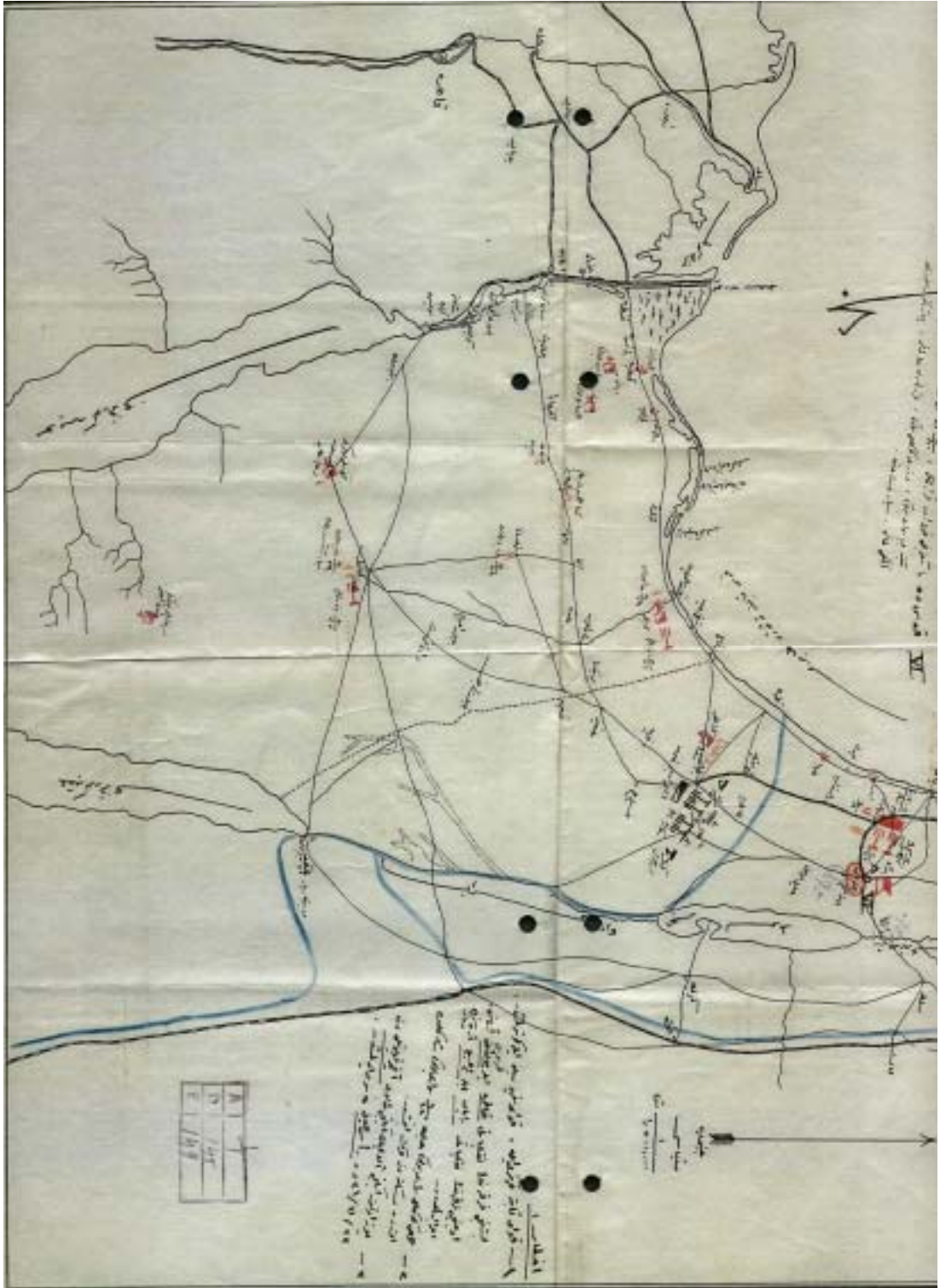
Ek 27- Bahriye Zabitanlarına ait yeni espalet örnekleri. BOA, DÜİT, 15-1/4-9, 13 Rebiülahir 1334.

Ek 28- Bahriye Nazırı Cemal Paşanın bahriye zabitanının cesaret-i askeriyelerinin nasıl ve ne şekilde geliştirileceğine dair emri. Dz.KK, Deniz Arşivi, Mülga Bahriye, 484/32, 19 Kanun-ı sani 1332.

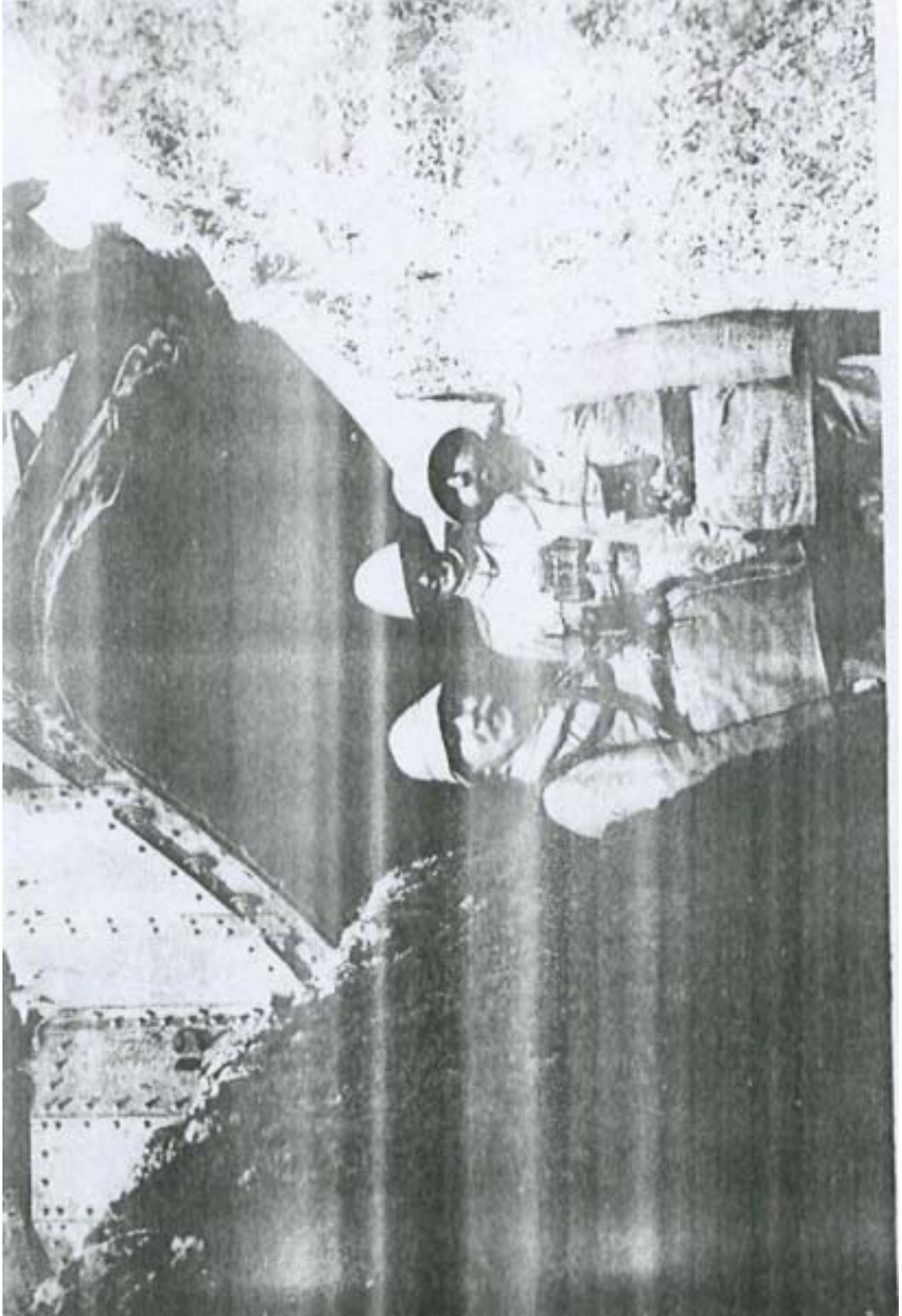
Ek 31- IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa Şam'da. *L'illustration*, 3795, 27 Novembre 1915, s. 570.

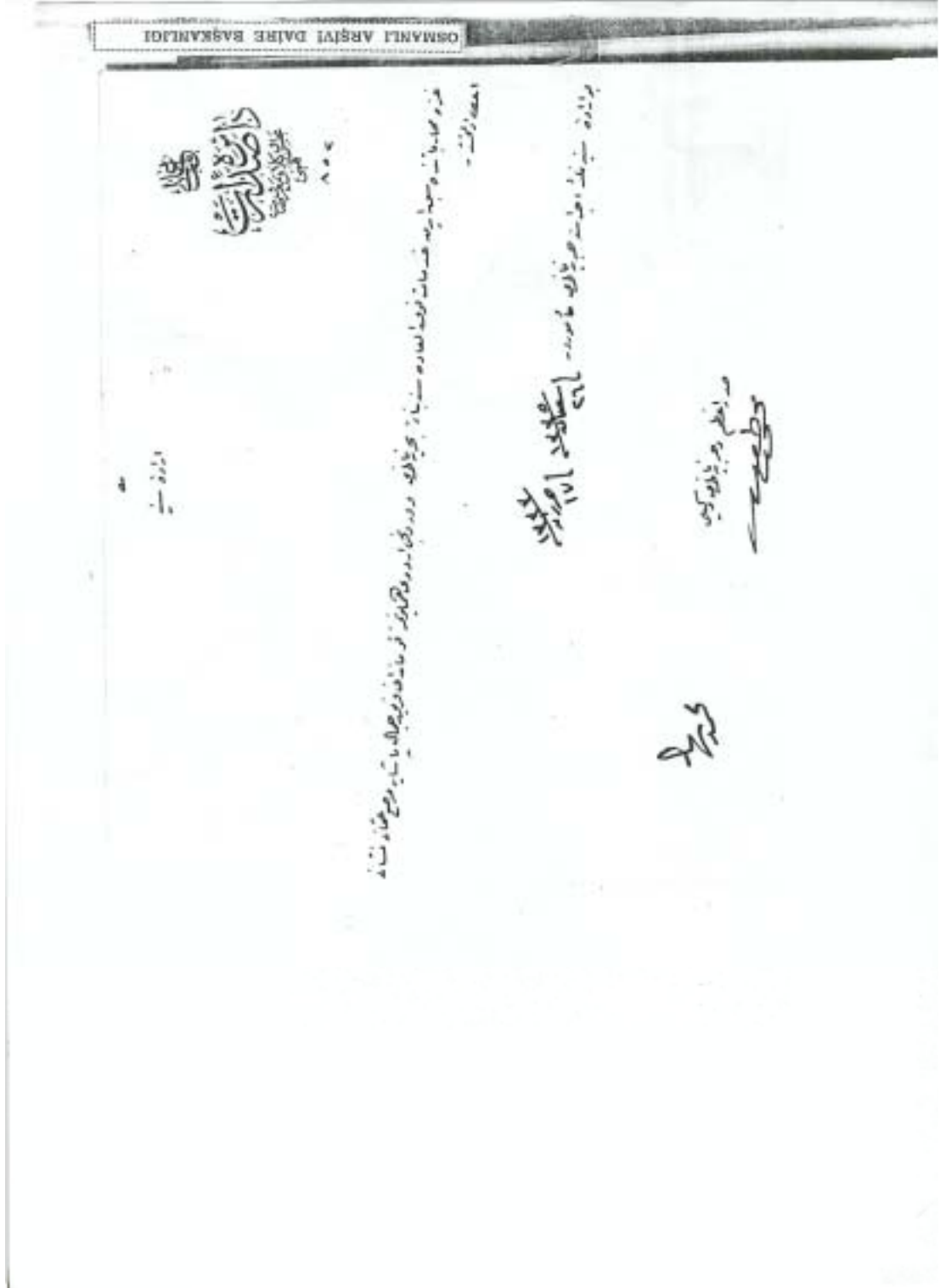
Ek 32- Kanal Seferi sırasında kullanılan Mısır ve Süveyş Kanalı'nı gösteren bir harita. *ATASE Arşivi*, K. 168, D. 730, F. 149.

Ek 33- IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşaya yakınlığıyla bilinen Dürzî lider Emir Şekip Arslan. *L'illustration*, 3795, 27 Novembre 1915, s. 570.

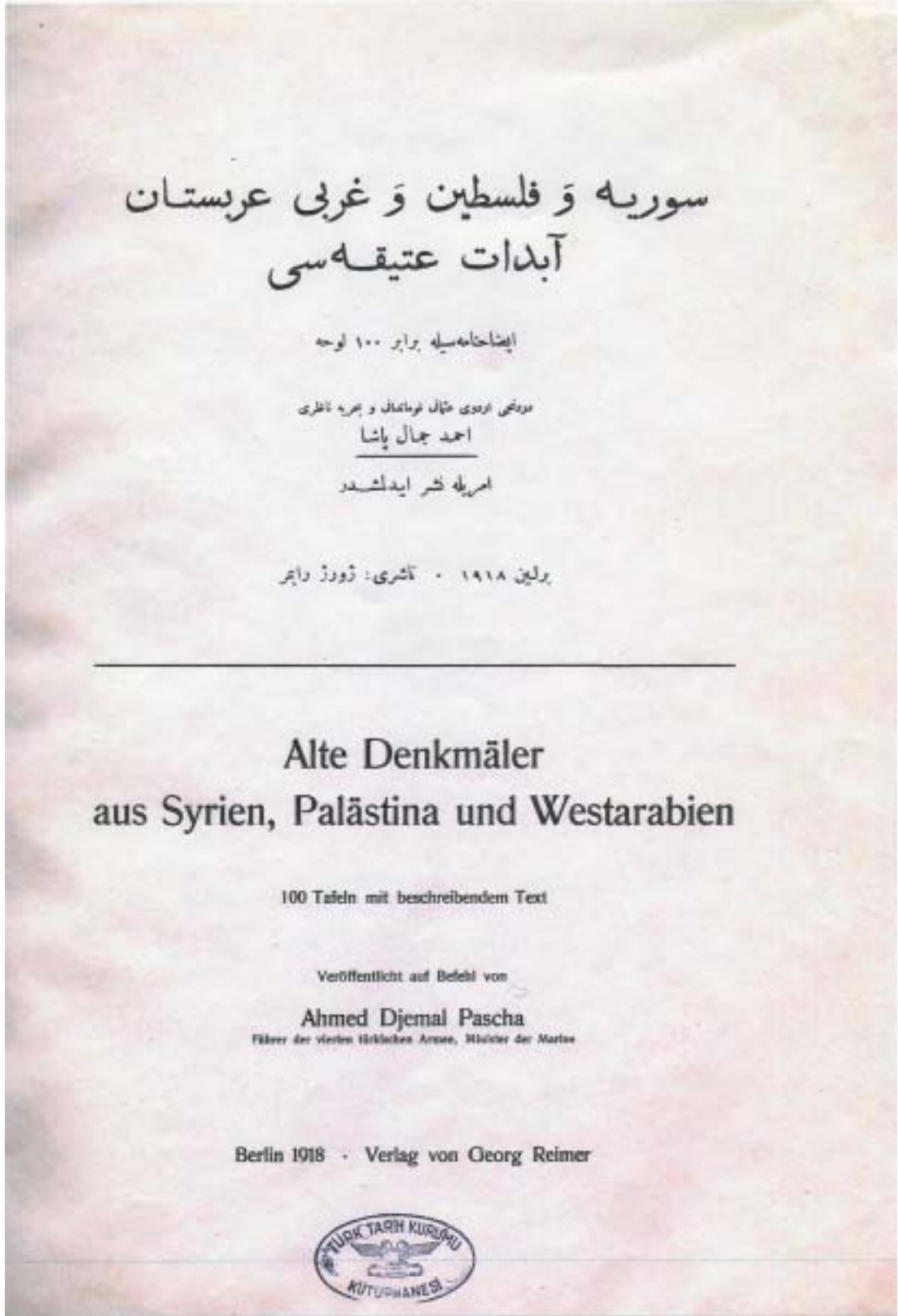
Ek 34- Cemal Paşa, Gazze Savaşları sırasında ele geçirilen bir İngiliz tankının altında Alman Kress von Kressentein ile birlikte. Kress von Kressentein it den Türken zum Suezkanal, Berlin 1938, sayfa 256.

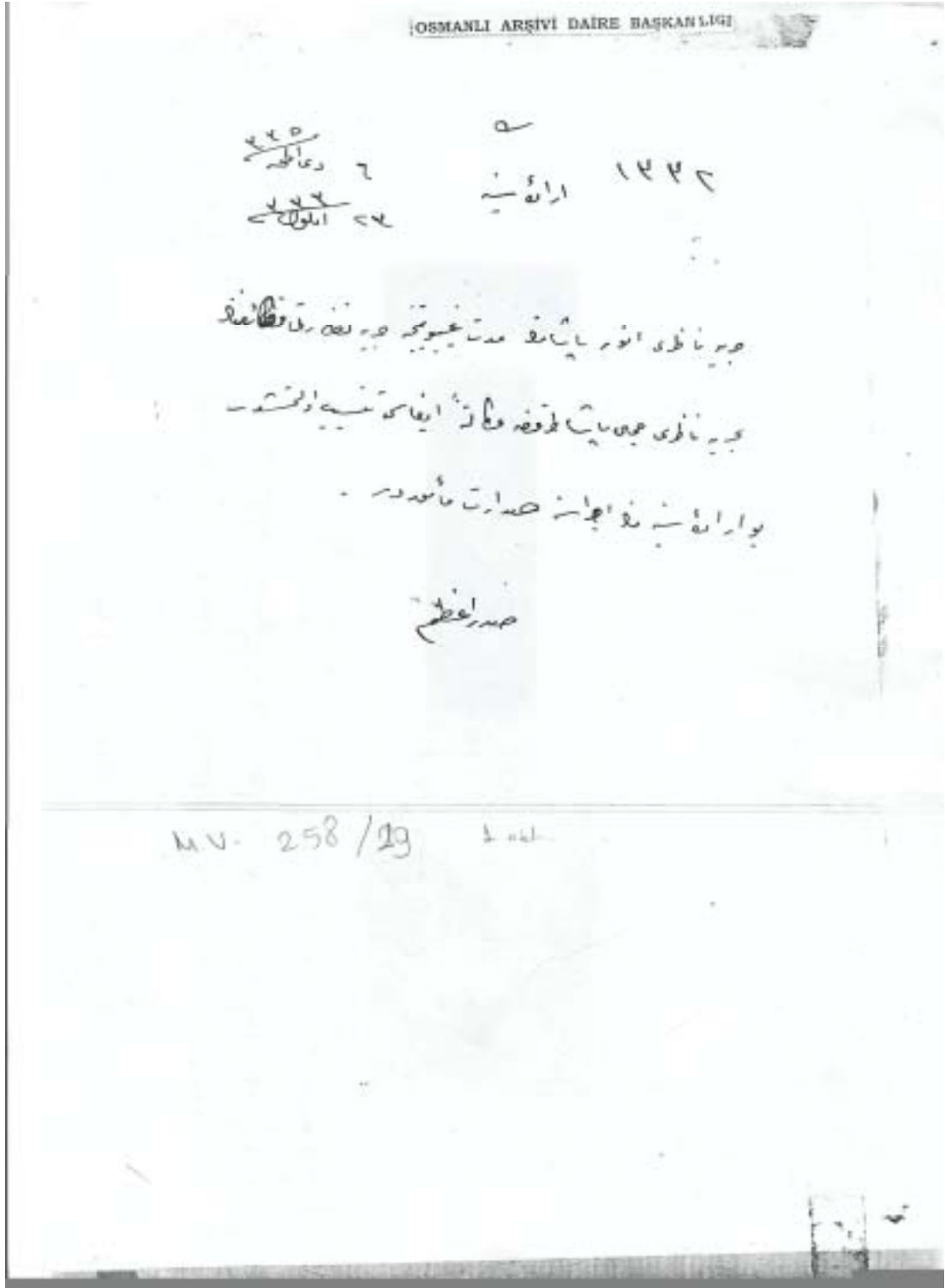
Ek 35- Gazze Savaşları'ndaki üstün hizmetlerinden dolayı IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşaya "Murassa Osmanî Nişanı" verildiğine dair irade-i seniyye. BOA, DÜİT, 4/1-2-7, 26 Şaban 1335.

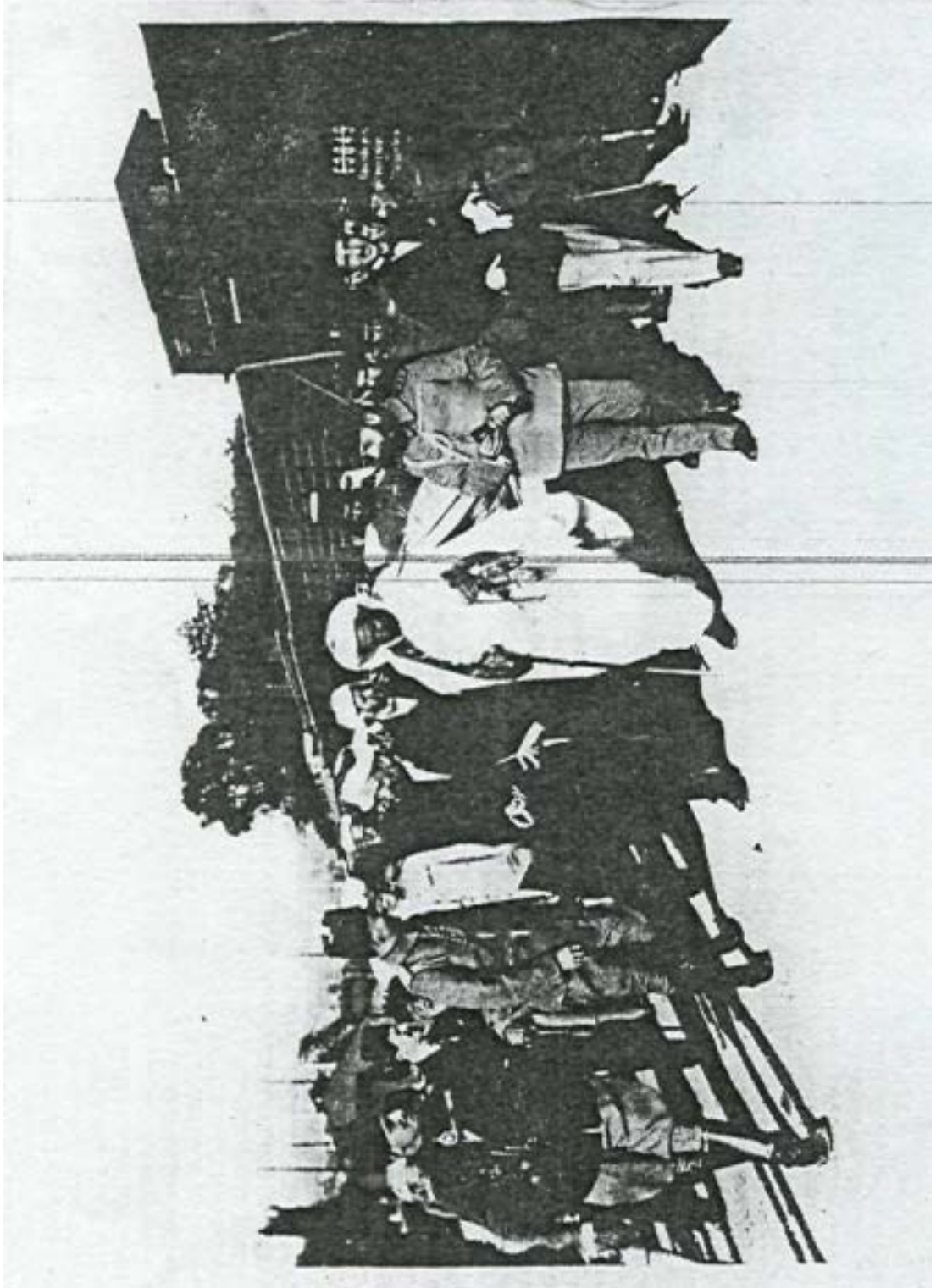
Ek 36- IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşaya Avusturya İmparatoru ve Macaristan Kralı tarafından “*Merit-i Sivil Nişanı*” verildiğini gösteren irade-i seniyye. BOA, *DÜİT*, 4/1-2-25, 29 Haziran 1334.

Ek 39- IV. Ordu Kumandanı Ahmed Cemal Paşanın emriyle, Alman uzmanlara hazırlanmış olan “Suriye ve Filistin ve Garbi Arabistan Abidat-ı Atikası” isimli eserin ilk sayfası.

Ek 41- Harbiye Nazırı Enver Paşanın ülke dışında olması nedeniyle, Bahriye Nazırı Cemal Paşanın, Harbiye Nezareti'ne vekâleten atandığına dair irade-i seniyye. BOA, MV, 258/29, 23 Eylül 1333.

Ek 42- Bahriye Nazırı Cemal Paşanın 1918 ortalarında Sirkeci İstasyonu'nda Şeyh Sunisi' yi karşılaması. BOA, *YEE. KP*, 84/41 (4110).

 امور عامه
 ۱۰۹۸

اراده سنیه

حکومت عثمانیه کسکل قانونی و حدوده کتبه قوی قوه فوجیه در رنجی - قوه شهیدیه - وجوده کتبه صولیه
 نقی ایستاده اولنده طوری نظریه علمیه اولوب جان زارده نونان و کار و نونان شریک معنوسن تمیل ایدیه
 مجلس عموم عضا نه اسوه عظیم طبعت نایا ابراسه حربه ناطری سله عکیده مطور ایدیه - اسوه
 ناطری کتله عکیده مطور در جمالی و معارف ناطری اسوه در قونز ناطری اسوه تفصیلات
 سوله ایله ده کویله نایح و رت نونور و لوصطیه در می اولدین اوزده عظیم حیدر ناطری عکیده
 حذقان نونان سله قوه شجره ماره سله ریجن نقیه که رولتیه قانونه نونان الی شجره ماره سله نقیه ایدیه
 توقیف ایدیه و در نماز مدخل اسوه ناطری فارید و سجه نماز و ایدیه ناطری مصطفی سله
 کتله نونان سله قوه شجره ماره سله نقیه نایه که رولتیه الی شجره ماره سله نقیه ایدیه سله توقیف ایدیه
 سله مطور کتله نونان سله و حقوقیه سله رولتیه ناطری اسوه ناطری سله ایدیه سله ایدیه ایدیه
 در مجلس عیالیه نین سله نقیه و اسوه نونان و نقیه ناطری اسوه ناطری سله ایدیه سله ایدیه
 ایدیه ناطری سله ناطری اسوه ناطری اسوه ناطری سله ایدیه سله ایدیه سله ایدیه
 در سعادت کی ریویه حیدر نقیه سله نقیه و اسوه ناطری اسوه ناطری سله ایدیه سله ایدیه
 قار و قار برالم کتله کتله ناطری سله نقیه و اسوه ناطری اسوه ناطری سله ایدیه سله ایدیه
 سالف ایدیه قوه شجره ماره سله نقیه نایه که رولتیه الی شجره ماره سله نقیه ایدیه سله
 حربه در جافا حکوم اولدین ایدیه سله سله کتله نقیه ناطری سله ایدیه سله ایدیه
 ایدیه سله عکیده - موعظیه حاز نقیه اسوه ناطری سله ایدیه سله ایدیه سله ایدیه
 بر ریجن ماره سله قوه اساره نقیه نقیه نقیه ایدیه -

اسوا ایدیه سله حیدر ناطری ناطری - ایدیه
 حیدر ناطری
 نقیه

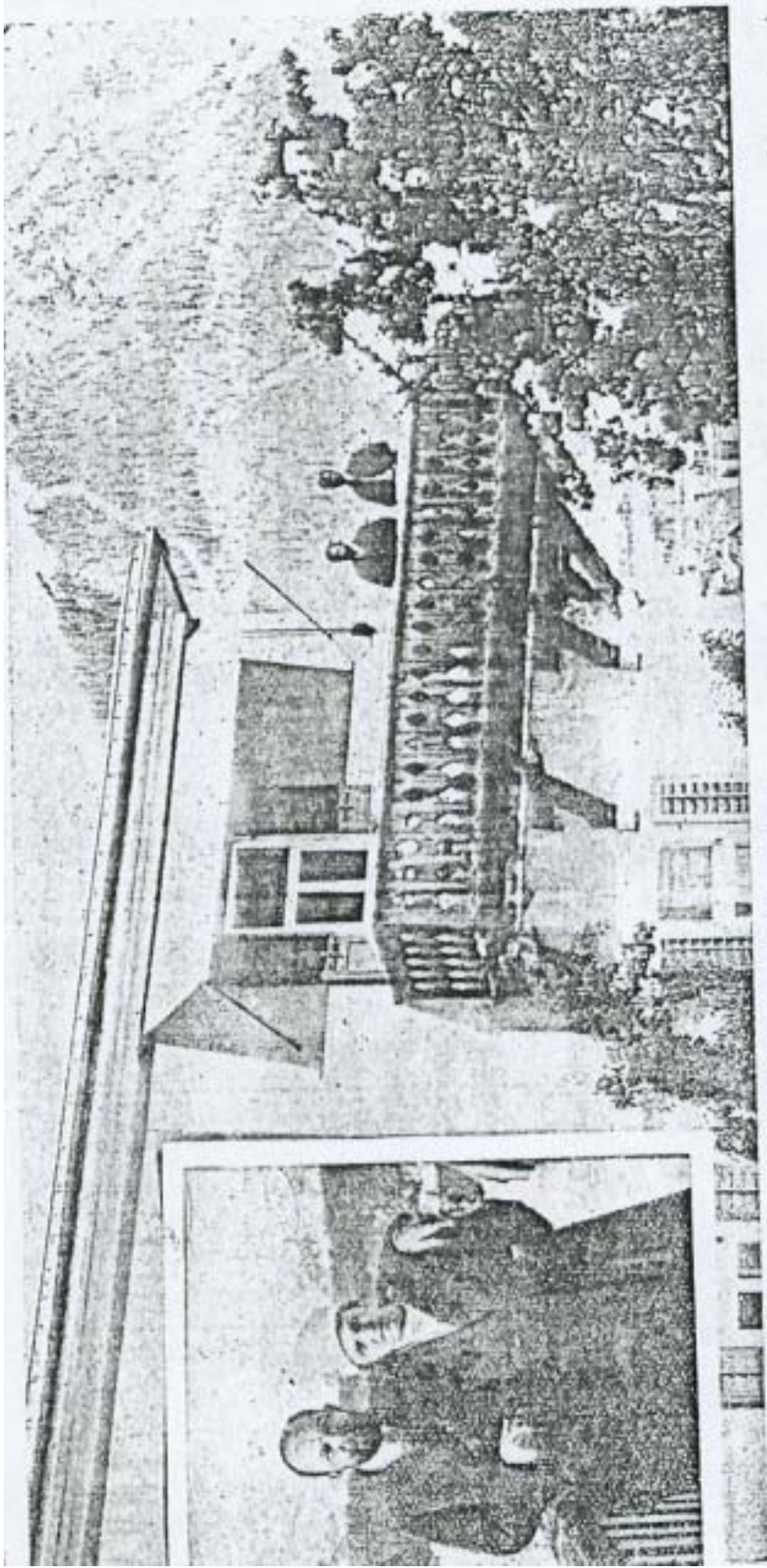
Ek 44- Cemal Paşanın yurt dışına çıkışının ardından hakkında verilen idam cezasının Padişah Vahdettin tarafından onaylandığı gösterir irade-i seniyye. BOA, DÜİT, 4/16-10, 14 Şevval 1337.

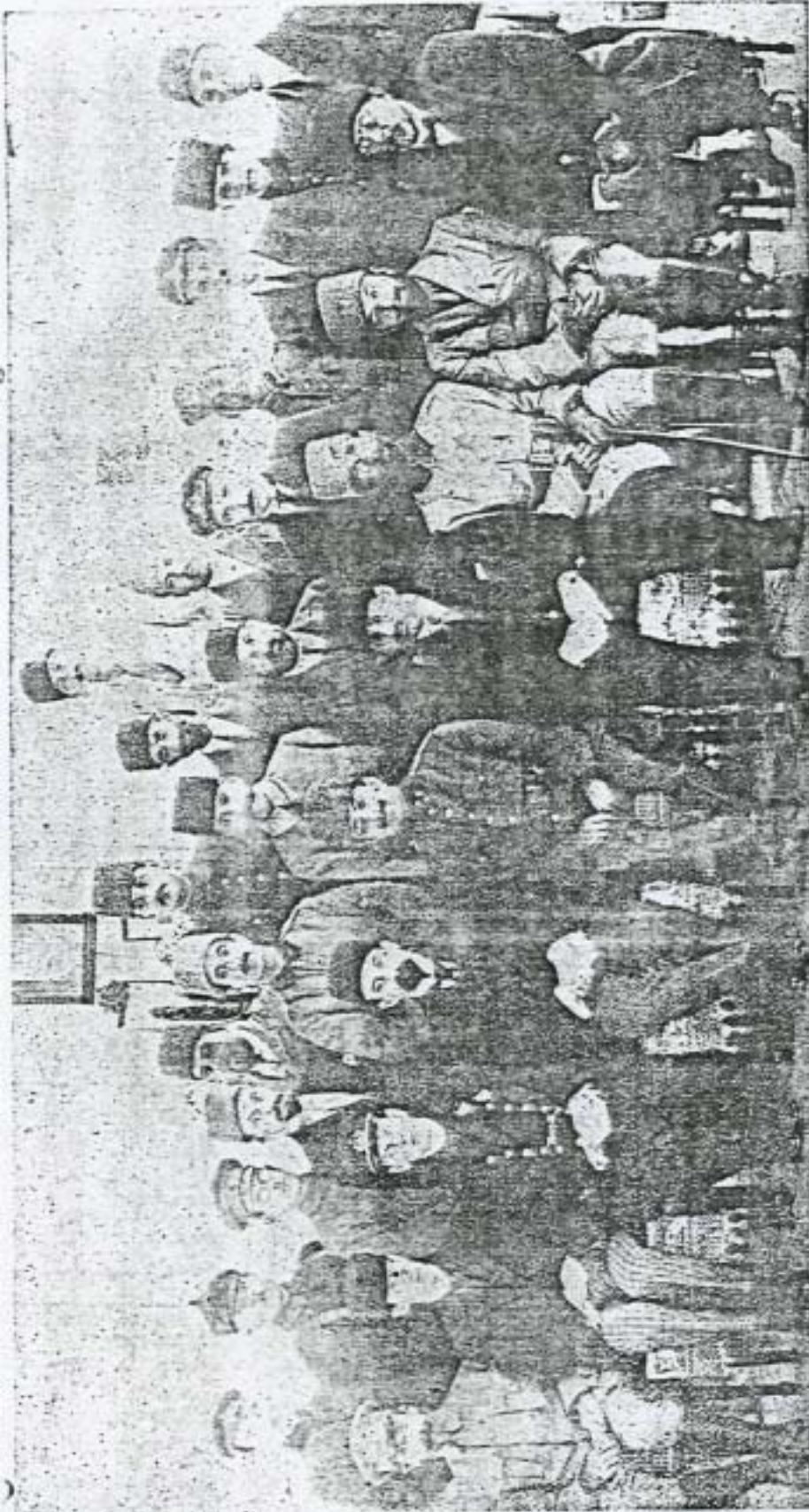
Ek 45- Cemal Paşanın yurdu terk ettikten sonra Almanya da çektirmiş olduğu sakalsız fotoğrafı. *Yedigün*, 77, 29 ağustos 1934.

Ek 46- Cemal Paşa eşi ve çocuklarıyla birlikte. Cemal Paşa, *Hatıralar* (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), İstanbul 2001.

Ek 47- Cemal Paşa, hatıralarını kaleme aldığı İsviçre'nin Klosters kasabasındaki evinin balkonunda. *Yedigün*, 74, 7 Ağustos 1934.

Ek 48- Cemal Paşa, Afganistan'da bulunduğu sırada Kral Amanullah Han ve Afgan hükümet ricaliyle. *Yedigün*, 77, 29 Ağustos 1934.

Ek 49- Münif Fehim'in çizimiyle Cemal Paşanın Tiflis'te şehit edilmesi. *Yedigün*, 76, 22 Ağustos 1934.

Ek 50- Cemal Paşanın Tiflis'te şehit edilmesinin ardından otopsi yapılmış cenazesi. *Yedigün*, 74, 7 Ağustos 1934.

TAKANLIK
ATSI

صورت

ایام حرب و عرسه باشنه

صورتی قیاسیه
۴۸/۸/۸

عجله -

- ۱ - نقشه شهید ایدو به جمال پاشا و یار لرینک تحیت ایدو جنازه لرینک نقیسه و دئی و یا آن طریق به نقیسه نقیسه منگنه به صورت و نقده و - - . به جنازه اولک قاضی ایدو احتفالده لازمه ایدو ایزورده و ایزورده و مهم شاقه عقیبات قبرینک بانه کومولسی شاس کونکده به مع . بوجورن ایدو حاتنامه نقیسه ایزورده ایدی خیاره برقصه اولور . بوجورده اولک سربغا اعطای جابده مع
- ۲ - استخباراتک بلاد ایزورده .

شوقه چچی قوشانه
مظفر قوشانه

Ek 52- Tiflis'te şehit edilen Cemal Paşa ve yaverlerinin cenazelerinin Erzurum'a getirilmesinin uygun olacağı hakkında Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşanın yazısı. *Cumhuriyet Arşivi*, 03010/20439217.

Türkiye Cumhuriyeti
Başvekkâlet
Kalan-ı Mehsûs Müdüriyyeti
AŞed
5559

Kararname

Beyoğlu'nda Perikoyunda Francis mesarlığı karşısında Tatarla cad-
desinde kâ'in ve gayr-i mübâdil eşhândan Yiğen-Hokoçyan'dan metruk
olub 9 Eylül 139 tarihinde Hükümetce vaz'ı-yed edilmiş olan ve merhum
Hokoçyan vârecesinin vekil-i umumîci ile diğ tabibi Bakim efendi ara-
sında mün'akid mukavelenâme mücibince hitâ-ı müddet-i icarında aynen
müciire devir ve teslim idilmek ve şehri yuz lira bedel-i icar tesviye
olunmak şartıyla müstecir Bakim efendi tarafından birer katlı olarak
1450 metro murabba'ındaki arsa üzerine inşa murabba'ındaki arsa
805 metro murabba'ına mahalli idare Hey'etince cem'an yirmibin lira
kıymet takdir edildiği anlaşıldığından 31 Mayıs 926 tarih ve 582 num-
rolu kanun mücibince mezkûr dükkanlarla arsanın Ermeni komiteleri ta-
rafından tahid edilen ricâlden Cemal Paşa'nın hin-i vefâtında nafakası
üzerine vâcib iken terk ettiği zevcesi Seniha ve kerimesi Eñran hanım-
larla mahadukları Ahmet Ruğdi Hasan Necdet ve Hasan Behcet beyler ve bü-
yük hanşiresi Şâsiye ve küçük hanşiresi bâkire ve ma'lûle bulunan Ayşe
Sıdıka hanımlara tefrici, Maliye Vekâlet-i Celflesinin 21 Temmuz 927
tarih ve 9481 numarolu teskiresiyle vukû' bulan teklifi üzerine İcra
Vekilleri Hey'etince 30 Ağustos 927 tarihinde tasvib ve kabûl olunmuş-
dur.

30 Ağustos 927

Beisicumhur
Gazi M. Kemal

Başvekil İsmet	Adliyye Vekâleti Vekili Receb	Mudâra'a-ı Milliyye Vekili Receb
Bahriyye Vekili İsmail	Dahiliyye Vekili M. Cemil	Harcıyye vekili Dr. T. Ruğdi
Maliyye Vekâ.Vek. M. Rahmi	Maarif Vekili M. Necati	Kafıs Vekili Behic
İcraat Vekili M. Sabri	Ticaret Vekili M. Rahmi	Sih. ve Muav. İot. Vekili Dr. Refik

Ek 53- Tiflis'te şehit edilen Cemal Paşanın ailesine Gazi Mustafa Kemal başkanlığındaki bakanlar kurulu tarafından yardım edileceğine dair kararname sureti.
Cumhuriyet Arşivi, 0301801/025498.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı ve Soyadı: Nevzat Artuç

Doğum Yeri: Araban/Gaziantep

Doğum Yılı: 01.07.1973

Medeni Hali: Bekar

Eğitim Durumu:

Lise: 1987-1990 Kahramanmaraş Lisesi

Lisans: 1990-1994 K.T.Ü. Fatih Eğitim Fakültesi

Yüksek Lisans: 1995-1998 S.D.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yabancı Dil(ler) ve Düzeyi

1-İngilizce (KPDS) 71-C

İş Deneyimi

1994-2000 Isparta Eğirdir Barla İ.Ö.O. Tarih Öğretmeni.

2000-2005 Denizli Er-Bakır Fen Lisesi Tarih Öğretmeni

1995-2000 S.D.Ü. Orman, Ziraat, Teknik Eğitim, Burdur Eğitim Fakülteleriyle, Keçiborlu ve Atabey Meslek Yüksek okullarında A.İ.İ.T. I-II derslerinin okutulması.

Bilimsel Yayınlar ve Çalışmalar

1- “1885 Filibe İsyanı”, S.D.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi

2- “Bir Darbenin Gerçek Öyküsü: 1913 Bâb-ı Âli Baskını”, S.D.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi

3- “Bir Siyasal Cinayet Örneği: Mahmut Şevket Paşa Suikasti” S.D.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 10’da basılacak.

4- Machiavelle ve Defterdar Sarı Mehmet Paşa’da devlet Anlayışı, Alsancak, Isparta, 1998.

5- Aşağıdaki çalışmalar ise tamamlanma aşamasındadır.

a- Emir Şekip Arslan’a Göre Osmanlı Devleti’nin Cihad Politikası.

b- Nazım Paşa’nın Bağdat Valiliğinden İstifasına Neden Olan Gelişmeler.

c- Kuruvvet Kaptanı Mehmed Ali Beyin Almanya’da Eğitim Gören Osmanlı Bahriye Zabıtları ile İlgili Raporu.

d- İttihad ve Terakki’nin Kuzey Afrika Politikası Işığında Sunusilerle Olan İlişkileri.